



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE

Udgivet af

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie

Ved

J. OSKAR ANDERSEN

PROFESSOR, DR. THEOL.

Første Bind første Hefte

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS BOGHANDEL

1933

Idet »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« paabegynder en ny – sjette – Række af »Kirkehistoriske Samlinger«, hvoraf første Binds første Hefte hermed udsendes til Selskabets Medlemmer som Levering for Aaret 1933, indbyder det samtidig interesserede til at tegne Subskription. Den nye Række er planlagt til at udkomme med eet Hefte paa 15 Ark aarligt, og tre Hefter vil udgøre eet Bind. Den aarlige Subskriptionspris er fastsat til 5 Kroner.

Selskabet vil desuden vedblive lejlighedsvis at udgive særskilte Skrifter, som til en Favørpris vil blive Selskabets Medlemmer tilbudt, saaledes i indeværende Aar anden Del af Dr. theol. M. Neiiendams Biografi af Erik Pontoppidan.

Eventuelle Bidrag til Tidsskriftet bedes indsendt til Selskabets Sekretær, Arkivar i Rigsarkivet, Dr. theol. BJØRN KORNERUP, Allégade 26³, København F, medens Indmeldelser i Selskabet modtages af dets Hovedkommissionær, G. E. C. GADS FORLAG, Vimmelskaftet 32, København K.

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

J. OSKAR ANDERSEN,

PROFESSOR, DR. THEOL.

FØRSTE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1933-35.

STYRELSEN
i
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Biskop, Dr. theol. VALDEMAR AMMUNDSEN.

Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN, Selskabets Formand.

Docent LORENZ BERGMANN.

Bibliotekar, Dr. phil. ELLEN JØRGENSEN.

Arkivar, Dr. theol. BJØRN KØRNERUP, Selskabets Sekretær.

Musæumsdirektør, Dr. phil. M. MACKEPFRANG.

Kgl. Confessionarius, Provst, Dr. theol. MICHAEL NEHNDAM.

Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN.

Indhold.

	Side
Fandtes der i Middelalderen i Danmark eller andre Riger Herreklostre? Af Professor, Dr. jur. & phil. <i>Johannes Steenstrup</i>	1
Ribe Bispekrønike. Udgivet af Bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, Dr. phil. <i>Ellen Jørgensen</i>	23
Erik Pontoppidans Udnævnelse til Prokansler. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. phil. <i>Eiler Nystrøm</i>	34
Biskop Jørgen Hees Sælvbiografi. Udgivet af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	53
Biskop H. L. Martensens Ungdom. Af Professor, Dr. theol. <i>J. Oskar Andersen</i>	130
En samtidig Beretning om Vor Frue Kirkes Brand 1728. Ved Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	238
Ærkebispevalget i Lund 1177. Af Dr. theol. <i>Hal Koch</i> ..	241
Jens Thomæssøn Skriver. En Embedsmand i Kancelliet på Christian III.s Tid. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. phil. <i>William Christensen</i>	285
Luthers Spaadom om Kirken i Norden. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	297
Fra Psalmistens Værksted. En Studie over Thomas Kingos Passionssalmer. Af Seminarieførstander, Dr. phil. <i>Arne Møller</i>	305
Breve vedrørende Grev Enevold Brandts Beredelse til Døden. Udgivne af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	424
Christelig Psalmebog 1798. Et bidrag til den danske salmebogs historie i Slesvig stift. Af Pastor <i>Johannes Pedersen</i>	450
Sagnet om Danebroge og de ældste Forbindelser med Estland. Af Sognepræst <i>L. P. Fabricius</i> , Gislev.....	485

IV

	Side
Biskop Dr. Hans Poulsen Resen's Salmer. Af afd. Sognepræst <i>V. E. Brummer</i> , Vemming....	534
Er det nødvendigt at antage engelsk Paavirkning paa Kingos Salmedigtning? Af Seminarieforsker, Dr. phil. <i>Arne Møller</i>	548
De kirkehistoriske Kingo-Problemer. Af Professor, Dr. theol. <i>J. Oskar Andersen</i>	570
Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734. Af Pastor <i>P. G. Lindhardt</i> , Gislev.....	594
Otte gejstlige Selvbiografier. Ved Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	616
Slesvigs Bispestol 1848—54. Af Pastor <i>H. F. Petersen</i> , Flensborg.....	638
Besættelsen af Roskilde Domprovsti 1866. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	686
Smaastykker:	
I. Et Breviarium fra Lunde Stift. Af Bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, Dr. phil. <i>Ellen Jørgensen</i>	482
Register. Ved Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	705

Fandtes der i Middelalderen i Danmark eller andre Riger Herreklostre?

Af Johannes Steenstrup.

Ved den her fremsatte Undersøgelse har jeg haft til Maal at hævde, at vi i Danmark benytte et Udtryk for en vis Art af Klostre, der helt mangler Hjemmel for Tiden inden Martin Luther fremtraadte. Betegnelsen giver os en vildledende Forestilling om hvad Hovedmængden af de danske Klostre betød for Folkets religiøse Liv, for Kirken og Kulturen, den er som Begrebsbestemmelse ganske ufyldestgørende, da man jævnlig maa tilstaa Lempelser i hvad der skulde være dens egentlige Indhold og idelig indrømme Undtagelser. Vi bør derfor fjerne denne Betegnelse for Middelalderens Vedkommende, den er opstaaet i en hadefuld, katolsk-fjendtlig Tid og har stærkt Præget af at være et Ukvemsord.

Jeg kommer i min Undersøgelse heldigvis i mindre Grad til at angribe Enkeltmand end til at modsige danske Historikere i Almindelighed. Ordet anvendes om Middelalderens Forhold i Værkerne over »Danmarks Riges Historie« og »Det danske Folks Historie« (ved *Kr. Erslev, V. Møllerup, C. P. O. Christiansen, Hans Lund*). Det benyttes i de omfattende Fremstillinger af det 16. Aarhundrede hos *C. F. Allen, C. Paludan-Müller, A. Heise*, uden at det bliver udtalt, at Udtrykket var opstaaet i denne Kamptid. Hos vore Kirkehistorikere *Ludv. Helveg, Holger Rørdam, L. Moltesen, Oskar Andersen* har det rig Anvendelse — den sidste har endog i sin paa Engelsk

skrevne Skildring af vor Kirkehistorie¹⁾ ladet Ordet optræde i engelsk Skikkelse som *knight-monasteries* — jeg tror at kunne paastaa, at en saadan Betegnelse ikke skal kunne paavises paa engelsk Grund²⁾. Udtrykket gør Tjeneste i Fremstillinger af vore Klosters Historie (hos *Daugaard, I. Hertzprung, Poul Nørlund*) og ikke mindst i Arbejder over Kunst og Kirkebygninger (hos *Beckett, Vilh. Lorenzen*). Naar jeg selv er skyldfri, er det mest i Ly af Sætningen om den sovendes Syndefrihed; jeg har tilfældig ikke haft Lejlighed til at behandle disse Sider af Overgangstiden fra Middelalderen.

Om nu end allerede for et Par Aarhundreder siden danske Historikere anvendte »Herreklostre« som et fra fjern Fortid stammende Udtryk, maa det dog vist siges, at dets Brug som en staaende, almen benyttet Begrebsbetegnelse først ret blev slaaet fast, da i 1836 ved Trehundredaarsfesten for Reformationens Indførelse den ansete Theolog Sognepræst *H. C. Rørdam* — Fader til den af dansk Kirkehistorie saa højt fortjente *Holger Rørdam* — udgav en fyldig Skildring af Reformationstiden »historisk fremstillet«³⁾, som vandt megen Anerkendelse og blev stærkt benyttet. Man mærker, hvorledes Udtrykket først da ret slaar igennem; det stemmede vel ogsaa godt med hine Aaringers stærke Betonen af, hvordan man fra en Prælatvælde var gaaet ind til en mere folkelig Tidsalder. I hvilken Grad Ordet ikke blot er bleven betragtet som hjemmehørende i Middelalderen, men ogsaa opfattet som om det træffende belyste visse Sider af dens Aandsliv, vil fremgaa af den nyeste Haandbog i Danmarks

¹⁾ J. Oskar Andersen, Survey of the history of the church in Denmark S. 29, i Det Lutherske Verdenskonvent 1929.

²⁾ Bosworth and Toller, Anglo-saxon dictionary. Jamiesson, Dictionary of the scottish Language. Stratmann, Middle-english dictionary. Schmidt, Shakespeare-Lexicon.

³⁾ H. C. Rørdam, Den evangeliske Christendoms Indførelse i Danmark. I Forordet: udarbejdet med et bestemt Hensyn til historisk-kritisk Nøjagtighed.

Historie. Efter at Professor *E. Arup* først i Kapitel 12 med Overskrift »Herreklostrene« har fremstillet Cisterciensernes og Præmonstratensernes Komme til Landet, skildrer han i Kap. 17 om »Erkebisp Eskils sidste Aar« Klostrene paa følgende Maade (at Ordet er trykt med Kursiv, skyldes dog mig):

»Sorøklostret var da som andre Cistercienserklostre og som Johanniterklostret i Antvorskov et *Herrekloster*, et Grundejerkloster; *Herreklostre* kaldtes disse Klostre derfor altid senere, de verdslige Godsejere ansaa deres Abbeder for deres Ligemænd og de fik af Kirken Rang med Bisper. Men de var ogsaa i den Forstand *Herreklostre*, at deres Indvaanere fortrinsvis var af Adelslægter . . . *Herreklostret* . . . var en Slags Livrenteanstalt for Stifteren og hans Slægt . . . Endnu mere var *Herreklostret* bestemt til at være Tilflugtssted for alle dem af Stifterens eller andre Adelslægters Sønner, der virkelig eller maaske blot efter deres egen Formening havde lidt Skibbrud i Livet. I fremmede Lande, Tyskland og Frankrig, krævedes til Optagelse i saadanne *Herreklostre* adelig Byrd; det har vel næppe været Tilfældet i Danmark« (S. 253).

Jeg vender mig derefter til Undersøgelsen om naar Ordet Herrekloster første Gang forekommer. Det var under Christian II's Regering, endda først efter 1520. Kongen havde Planer om en ny Lovgivning for Landet, og i et til Kongen indgivet Forslag i reformatorisk Aand hedder det: »Domkirker, Herrekloster udskikke mange Bedere med Heste, Vogne og gaaendes«, ligesom ogsaa Bisperne tillade, at Bedere indsamle til Steder med hellige Kilder eller lign., derfor bliver det foreslaaet, at saadant forbydes, saa at der kun maa indsamles til visse bestemte Ordner af rette Tiggebrødre¹⁾. Derfor kom da ogsaa Kap. 120 i Christian II's Landslov til at lyde: Herefter skulle ingen Herre-Klostre eller andre [Klostre],

¹⁾ Danske Magazin VI. 361.

som have Jordegods, skikke noget Trygler eller Bedere iblandt Almuen efter Almisse«, hvad der alene skal være tilladt Sortebrødre af St. Dominici Orden, Graabrødre af St. Francisci Orden, de Clarisser, som holde deres rette Regel, Carmeliter og de Præster, som ere i Hospitaler og siges at være af St. Augustini Orden¹). Medens i Forslaget Herreklostre var stillet ved Siden af Domkirker, altsaa de største Godsbesiddere, kommer Forbudet til at omfatte alle Klostre, der eje Jordegods, og det forudsættes, at dette altid er Tilfældet med Herreklostre.

I Landslovens Kap. 4 hedder det endvidere (S. 2), at ingen Abbeder, Priorer eller andre Klostermænd skulle have mere Hunde udi nogen Maade at jage Dyr med end to Par Mynder og to Kobbelt Støvere, som er udi Antvorskov, Sorø og deslige store Herreklostre, og andre Klostre skulle ikke have mere end ét Par Mynder og ét Kobbelt Støvere.

Udtrykkene i disse Bestemmelser synes klart at pege paa, at man ved Herrekloster især har de med rigeligt Jordegods forsynede Klostre for Øje. Det samme fremgaar af et saadant Hovedskrift fra protestantisk Side som Malmøbogen 1530²), der paa to Steder benytter Ordet; den klager over hvorledes Prædiken forsømmes i »mange store Herreklostre« og hvorledes Bønderne undertrykkes med tyrannisk Vælde af »Herreklostrene (som de kalde) og andre Kirkens Personer, som have gækket Herrer og Fyrster utallig Rente og Ejendom af (Bl. 29 r, 49 v).

Den samme Opfattelse kommer frem i de Klager, der fremsattes overfor Christian II om at Messe og Gudstjeneste forsømtes i »alle Herreklostre, Jomfruklostre, som svart Gods og Rente er tilgivet« af Konger, Riddere, Svende og gode Kvinder, ligesom der heller ikke af dem gik behørig Tjeneste til Rigets Behov³). Det rejste Spørgs-

¹) Kolderup-Rosenvinge, Gamle danske Love IV. 58.

²) Malmøbogen af Peder Laurensen, ved H. Rørdam. 1868.

³) Danske Magazin VI. 363.

maal blev ofte behandlet paa Herredagene under Frederik I. Det foresloges paa Herredagen i København 1525 af Adelen, at »alle disse Herreklostre udi Riget ere, mue og komme udi Forlening under Adelen, dog saa at Guds-tjeneste blev holdet ved Magt« osv.¹⁾ Paa Herredagen i Odense 1526 blev der paany klaget over, hvor skammelig og unyttig Landgilde og Indkomst af »de store Herreklostre her i Riget« blev anvendt, hvad Abbeden af Sorø og Prioeren af Antvorskov tog til Genmæle imod for dem selv og alle deres Klostre, idet de henviste til hvor store Tynger der var paalagt dem²⁾. Iøvrigt var Gejstligheden villig til en Reform³⁾, og den androg om at Kongen vilde befale Bisperne at reformere alle Klostre, Herreklostre og Jomfruklostre. Herpaa svarede dog Kongen: »at reformere Klostre, Herreklostre og Jomfruklostre, kommer os intet ved, thi sætte vi det ind til Bisperne og Prælaterne«⁴⁾.

Umiddelbart efter Kong Frederiks Død havde hans Søn Christian ladet sig hylde i Hertugdømmerne og her givet Tilsagn om at alle Velteklostre (d. v. s. Herreklostre) og Jomfruklostre skulde holdes ved Magt, dog skulde Ingen være nødsaget til at forblive i Kloster, som ønskede at udtræde⁵⁾. Den i Juni—Juli Maaned i København holdte Herredag førte ikke til noget Kongevalg, men det blev i Recessen af 3. Juli udtalt, at »alle Domkirker, Herrekloster, Jomfrukloster, Helliggestis og Sogne-

¹⁾ Nye danske Magazin V. 214. Om den rette Datering for disse mange Aktstykker se Paludan-Müller i Vidensk. Selskabs Skrifter, Hist. og Phil. Afd. II. 267, 290.

²⁾ Nye D. Mag. V. 109.

³⁾ l. c. 114: at reformere alle Klostre, Herreklostre og Jomfruklostre 210: item om Herreklostre og Jomfruklostre at reformere etc., ville Prælaterne det gerne saa skikke efter den Skikkelse som at før gjort er udi Kong Christoffers Tid.

⁴⁾ Nye D. M. V. 119. Pal.-Müller l. c. 297.

⁵⁾ Jensen u. Hegewisch, Privilegien der schleswig-holst. Rittersch. 151. A. Heise i H. Tidsskr. 4 R. III. 272. Om Velteklostre nærmere S. 20.

kirker skulle blive ved deres fulde Magt«, desligest og Tiggebrødrekloster som ved Magt ere¹⁾).

Paa den Tid er aabenbart hver Tanke om at Herrekloster skulde særlig betegne de anselige Klostre svundet bort, og man opfattede alle Klostre som henhørende til en af de tre Kategorier: Herreklostre, Jomfruklostre eller Tiggeklostre.

Med Hensyn til Klostrenes Styrelse havde Prælaterne henstillet til Rigsraadet, at »de Herreklostre, som aldrig tilforn havde været under Lægmands Hænder og Skikkelse, og nu forventet og forlent ere mod alle Herrers og Kongers aabne beseglede Brev og deres svoren Ed og Løfte«, maa komme til deres rette Skikkelse igen, og at de gode Mænd, som saadanne Herreklostre have forhvervet, maa besørges med Kronens Slot og Len for deres Tjeneste²⁾. Paa dette Forlangende kunde dog Rigsraadet ikke gaa ind³⁾.

Efter Erobringen af København 1536 og den følgende Rigsdag stod det fast, om end ingen særlig Bestemmelse derom var fattet, at der overfor Klostrene kunde gaas frem ad de Veje, paa hvilke Kong Christian og hans Fader var slaaet ind.

I den følgende Tid, da de af Regeringen om Klostrene fattede Beslutninger sattes i Værk, vil man sjælden støde paa Betegnelsen Herrekloster; den forekommer i enkelte Skattebreve og i Lister fra Regeringens Kontorer, ligesom den ogsaa kan være indgaaet i historiske Optegnelser og dér være anvendt paa middelalderlige Forhold⁴⁾.

¹⁾ Heise I. c. 491.

²⁾ Nye Danske Mag. II. 204.

³⁾ Heise i Hist. Tidsskrift 4 R. III. 314, 337. Erslev, Konge og Lensmand 97.

⁴⁾ Jeg hidsætter her de Kilder — ud over de i Texten nævnte — hvor jeg har truffet Ordet. Fru Anna Ruds Brev til Fru Sophie Krummedige 4 April 1530 (Skaane): jeg véd her ingen Forlening læset uden Herreklostre og Tiggeklostre (Danske Magazin 3 R. II. 276). — Liste over Forleninger fra Tiden 1542: Herrekloster og Jomfrukloster (Ers-

Men Herrekloster var et nylig dannet Ord. Dette fremgaar af Malmøbogen, der siger: »Herreklosterne (som de kalde) og andre Kirkens Personer« (Bl. 49 v). Der søges altsaa om Berettigelse til at bruge Ordet ved Henvisning til den daglige Tales Brug. Paa samme Maade henviser den til et andet nydannet Udtryk, naar den udtaler, at den hellige Hieronymus, hvis han nu kom tilstede i Verden, vilde skrive mere mod Kirkens Misbrug »end enten Luther eller Lutheraner (som de nu kalde)« (Bl. 20 r). Ogsaa et tredie Sted vil kunne anføres, om end ikke fra selve Malmøbogen saa dog fra »Malmø-Beretningen om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen 1530«¹⁾. Her læses: »alle Mennsker, geystelige (som vi kalde) eller verdztlige«. Og geistlig var et nyt Ord.

Man maa undre sig over, hvor lidt man har været opmærksom derpaa. Det er vel nok rigtigt, at Reformationen ikke bragte netop mange tydske Ord til Landet²⁾, men dog maaske flere end det hidtil er iagttaget. I Middelalderen udtryktes Modsætningen til verdslig ved *aandelig*, saaledes bliver i Unionsakten af 1436 et Udvalg dannet af »to aandelige og to verdslige«, og i Unionsakten af 1438 hedder det, at »aandelige og verdslige« skal dømmes »hver efter sin Ret«³⁾. Det vilde være besynderligt, om Ordet Geistlig slet ikke skulde have vist sig i Danmark,

lev, Konge og Lensmand S. XLVIII). — 1545, 7 August, Skattebrev til alle Kapitler og Herreklostre over alt Riget (Rørdam, Kirkelove I. 235). — 1559, 24 Mai, Skattebrev til Kapitler og Herreklostre, Jacobsen, Det danske Skattevæsen under Christian III, 149, 188 f. Brevbøger 282. — Kanniken Jon Thursen (død 1577) skriver i sin Kirkehistorie: Biskop Eskil funderede disse Herrekloster i Skaane osv. (Kirkeh. Samlinger II. 310). — Arild Huitfeldt (Folio I. 139): Ærkebisp Eskild stiftede S. Bernhardo til Ære 5 Herrekloster her i Danmark.

¹⁾ Udgivet af Holger Rørdam 1889. Artikel 37.

²⁾ Dahlerup, Det danske Sprogs Historie, 2. Udg. 54.

³⁾ Geh. Arch. Aarsber. II. 37, 39. Christian Is Privilegium for Sjællændere 1454; ingen maa gæste anden Mands Tjenere, ihvo de helst tilhøre kunde, aandelige eller verdslige; Danske Mag. I. 351.

uagtet vore mangeartede Forbindelser med Tyskland, men jeg har kun truffet det to Gange, 1421 og 1425, og her under særlige Forhold. Det første af disse Breve er et af Skaanes Landsting udstedt Brev, hvori der i Lighed med hvad der skete paa de andre Landsting, blev givet Vidnesbyrd om at Slesvig hører til Danmarks Krone og at arvelige Len her ikke ere kendte »hwerkin meth wæirdlicht herscap oc ey meth gheystlike eller andelighe personer«¹⁾. Her er dog altsaa forsigtigt benyttet et dobbelt Udtryk. Ærkebisp Peder Lykkes Navn staar øverst mellem Udstederne, og det samme er Tilfældet med Brevet af 1425, hvori han med tilkaldte Mænd dømmer i en Retssag om hvordan der skellig skal fares frem »met en geestlich man æffter hans ræt« og om hvad der er »bodhæ geestlich ræt oc wærdælich ræt«²⁾. Saaledes har Peder Lykke, Erik af Pommerns højt betroede Mand, der ofte havde virket i Udlandet for danske Statssager³⁾, forment, at det fremmede Udtryk kunde faa Indgang i Landet.

Dette skete dog ikke dengang. Først paa Christian II's Tid fik Ordet Indpas, det er brugt baade i Kongens Love og i Skrifter af enkelte Katholiker og Protestanter. Dog ophørte man aldrig med at sige »den hellige Aand«. Kun vil man finde lige siden Erik af Pommerns Tid Helligaandshuse jævnlig kaldte Helliggesthuse. Det er saaledes karakteristisk, at Peder Laurentsen i »Malmøbogen« stræber efter ikke at benytte Ordet »Geistlige«, men anvender Klerker, Præster, Kirkens Mænd eller lign.⁴⁾, ligesom han ogsaa stadig taler om den hellige Aand; derimod nævner

1) Antislesvigholstenske Fragmenter Nr. 13 S. 113.

2) Danske Magazin 4 R. I. 356 f.

3) Mollerup, Bille-Ætten I. 49 ff. og Dansk Biogr. Lexikon, Peder Lykke.

4) Kun paa to Steder anvender han Ordet; paa Bl. 18 v i Forbindelse med et andet fremmed Ord »stadt«, der rundt om i Europas Lande var ved at vinde Indgang i forskellige Betydninger (Stat, Stand, Status): wor geystlighe stadts. Bl. 32 r: alle (ingen undertagen, geystlige eller verdslige).

han paa flere Steder Prædikener i Helliggestis¹). Iøvrigt kan man undres over, hvor paafaldende hyppigt Ordet optræder i Formen »geistlig«, hvad der kunde pege paa, at det var indvandret fra frisiske eller hollandske Egne, hvor denne Form er den sædvanlige, medens man i Plat-tysk sagde »geistlich«.

I Sverige fik Ordet aldrig Indgang, man er vedblevet indtil vore Dage at sige »andlig«²).

Naturligvis rummer min Paastand om at Ordet ikke fandtes i Middelalderen en Fare; den burde hvile paa en aarelang Gennemgang af Kilder, og hvor let kunde alligevel et Aktstykke eller en Optegnelse være undgaaet min Opmærksomhed. Jeg har imidlertid gennem en Del Aar haft min Opmærksomhed henvendt paa dette Spørgsmaal, jeg har ogsaa advaret andre Forskere mod at benytte Ordet. Men selv om det skulde blive fundet, bør man være opmærksom paa, om det ikke er en individuel Dannelse, hvad en Forfatter maatte være berettiget til, især da et foran sat Herre- paa flere Maader benyttedes til at betegne det ypperste. Her er der derimod Tale om et gængs Udtryk paa alfar Vej.

Man kunde mulig formode, at paa samme Maade som »geistlig« var Herrekloster et Syd fra indkommen Udtryk. Det er imidlertid en rent lokal, kun i Danmark hjemme-hørende Betegnelse. I Norge³) og Sverige⁴) er den ganske ukendt, og den kan ikke paavises i Tyskland eller i noget

¹) Bl. 28 v, 48 v.

²) I Dalins Ordbok og hos Östergren, Nusvensk Ordbok, findes ikke »gejstlig«. Af Svenska Akademiens Ordbok, der medtager ældre Ordbrug, ses »gejstlig« benyttet i den svenske Tekst af en Traktat med Danmark 1534 og »Gejstlighed« 1662 om Presterskapet i Skaane.

³) Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Cleasby-Vigfusson, Icelandic dictionary. Storm og Hertzberg, Norges gamle Love V. Hægstad og Torp, gamalnorsk Ordbok.

⁴) Schlyters Ordbok, Sveriges gamla lager, XIII. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltids-språket.

andet Land med germansk Sprog¹). Hvorledes der i det tyske Rige manglede en Betegnelse for de Klostre, hvortil der efter Privilegier eller Vedtægt udelukkende var Adgang for adelige, vil fremgaa af de Undersøgelser, som Aloys Schulte har foretaget og som efter megen Tvivl bragte ham til selv at danne en Betegnelse derfor: »freiherrliche Klöster«²).

Herrekloster er et Ord, der udelukkende havde Hjemmel ved at blive benyttet af Forkæmperne for Reformationen og som derfor ogsaa maatte anvendes af deres Modstandere. I den folkelige Litteratur, de mange Satirer og Viser fra den Tid, kendes det ikke, og det samme er Tilfældet med de litterære Frembringelser i et følgende Tidsrum. Poul Helgesen, der havde et aabent Øje for Manglerne ved Munkelivet og ønskede en Reform, giver i sit Svar paa Malmøbogen sin Bogs Kapitel 16 til Overskrift: Om Herreklostre og Kanniker; det er den eneste Gang, han benytter Ordet, og Grunden vil ses af Kapitlets første Linie: »Fremdeles beslutter denne Malmø-Bog samme Snak om Munke med Herre-Kloster og Kanniker og siger« osv. (S. 472).

Man bør endvidere være opmærksom paa, hvor ulogisk, derfor ganske ubrugelig som Begreb, »Herreklostre« er. Dersom samtlige Klostre skal falde ind under en af de tre Kategorier af Klostre, som Reformationstiden alene synes at kende — Herre-, Jomfru- og Tigge-Klostre —, maa flere smaa Stiftelser, som især Jylland syntes at

¹) Jfr. Schade, Altdeutsches Wörterbuch. Benecke, Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Lexer, Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Schiller und Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Grimm, Deutsches Wörterbuch. Dijkstra, Friesch Woordenboek. Doornkaat Koolman, Wörterbuch der ostfriesischen Sprache. Verwijs en Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek. Wordenboek der nederlandsche taal. Om engelske Ordbøger se foran S. 2.

²) A. Schulte havde først dannet to andre Betegnelser, men foretrak denne; Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter S. 11. Jfr. nedenfor S. 19.

besidde, blot fordi de ejede lidt Jordegods faa en saadan Purpurlap sat paa Vadmelsoften. Endvidere vilde Jomfruklostrene, der ere typiske Grundejerstiftelser, have netop denne Egenskab fælles med »Herreklostrene«. Det er jo ogsaa rent ud forvirrende at se udskilt fra Jordegods-Klostrene de to Jomfruklostre i Roeskilde, der forsørgede Døttre fra fyrstelige eller adelige Familier; i St. Claras Kloster fulgte man Clarisserindernes Regel, St. Agnete Kloster tilhørte Dominikanerordenen. Begge disse Klostre under Tiggerordener havde Jordegods af uoverskueligt Omfang. Hvor vidt de faktisk ogsaa udsendte Vogne med Tryglere, har vi maaske ikke Kundskab om, men vi véd, at selv Domkirker og Herreklostre ikke undsaa sig for at udsende Bedere, indtil Christian II forbød det. Overfor Tiggeklostre af den nævnte Art som de to i Roeskilde tog da Regeringen ogsaa Forbehold i sine Begunstigelser, idet kun »de Clarisser, som holde deres rette Regel« maatte udsende Tryglere (se foran S. 8). Der fandtes Jomfruklostre med en lignende Godsrigdom i Odense og paa andre Steder i Landet¹). I Roeskilde fandtes et tredie Nonnekloster, det var viet til Vor Frue og hørte under Cistercienserne; dersom Bygning og Jordegods var det bestemmende, maatte det regnes mellem Herreklostrene.

Det er ikke underligt, at en saa besynderlig Terminologi og forstyrrende Klassifikation kan bringe Forvirring i Anvendelsen af Udtrykkene og i Forstaaelsen af dem²). Paa den Tid i det 19. Aarh. Ordet Herrekloster fremdroges saa stærkt, var Forskerne da ogsaa i Vildrede med hvad

¹) Daugaard, De danske Klostre 61 f., 302 f., 305 f.

²) Det er derfor forstaaeligt, at Kr. Erslev, der stadig skelner mellem Jomfruklostre og Herreklostre, dog lejlighedsvis regner de første mellem de sidste (Konge og Lensmand 97). Veltklostre svarer til Herreklostre, dog er i to af Tysklands Kejsere udstedte Breve et Nonnekloster betegnet som »das jungfräuliche Veltkloster« (se nedenfor S. 20).

dets Betydning var. Kolderup-Rosenvinge udtaler, at »saaledes kaldtes Benedictinerklostre i Modsætning til de øvrige yngre og derfor mindre ansete Munkeordners Klostre«¹⁾. Dette er jo ganske urigtigt, og Molbech rettede det i sit Glossar, men naar han her og ligeledes i »Dansk Ordbog« lader Betegnelsen rumme »de større, mere anseelige Klostre, som forestodes af Abbeder«, er den sidste Sætning ikke rigtig, da til Ex. Antvorskov Kloster forestodes af en Prior og denne Mand netop tog til Orde mod de imod Herreklostrene rettede Beskyldninger²⁾.

Ordet Herrekloster har ganske Præg af den Tid, hvori det opstod. Man vil kunne læse en Bedømmelse af Ordet i den Fundats, hvorved Københavns Universitet oprettedes paany 1539. Regeringen havde bestemt, at de nævnte Klostre for Fremtiden skulde bidrage til Studiers Fremme, disse Klostre »der med et mærkeligt Udtryk kaldes Lægmandsklostre eller Herreklostre«³⁾. Formodentlig er det første af disse Udtryk dannet alene af Fundatsen som Forklaring af »Herreklostre«, idet det ikke er kendt andetsteds fra⁴⁾. Men i hvert Fald er det sikkert, at et Ord med Betydning af Lægkloster kun kan tænkes dannet i en af Protestantismens Tanker opfyldt Tidsalder.

Hvad der har virket stærkt til at skabe Betegnelsen Herreklostre, har været disses store og ofte ved deres Udstyr udfordrende Bygninger. Det mærkes paa flere Maader, at der var knyttet nogen Forargelse til hvad

¹⁾ Rosenvinge, Love IV. 612.

²⁾ Nye Danske Magazin V. 109.

³⁾ Rørdam, Danske Kirkelove I. 38: pro studiosis et re litteraria ordinamus, ut singula Daniae Monachorum monasteria, quæ mirabili vocabulo vocantur secularia et dominorum Monasteria sint Scholæ pro pauperibus adolescentibus.

⁴⁾ Hvis Betegnelsen Weltkloster — hvorom i det følgende S. 20 — er blevet misforstaaet som Weltkloster, vilde derved Oversættelsen »secularia monasteria« være forklaret, men en saadan Mistydning af Ordet er ikke kendt fra det 16. Aarh.

Byggekunsten da frembragte. I sit Skrift om Hospitaler udtaler Poul Helgesen, at et saadant ikke skal have hovmodig Bygning, dog en ærlig og renlig. Et Kloster skal ikke være et Palads og Herresæde (saa at Fyrster og Bisper kunne næppelig slig Bygning afstedkomme, idet Sted de skulde haft ydmyge, lave og enfoldige Huse. Hvad godt et Hospital tilsigter, forspilder det ved hofærdig, kostelig og unyttig Bygning. Derfor skal man aflægge al saadan syndig Lækkerhed¹). I Satiren »Peder Smed og Asser Bonde« lyder der ikke blot Harme over de store Gaarde, som Kalente-Gilderne havde i Købstæderne, men — siger Peder Smed til Broder Kort — »i et Tiggekloster haver jeg set en Stue baade lang og bred, hun var smykket, det følgede Skel, [som rimeligt var], tusinde Gylden havde hun kostet vel²). I en af Reformationstidens Viser synges der: »saa bygge de Kloster som store Slot, de gøre deri fulldidet godt«, og i en anden: »de Kloster, de skinne baade hvide og røde, mere end Slot saa braske de skødt« [næsten]³). I Sverige udtaler Olaus Petri i Skriftet om »Klosterlefverne«: de ha hus som andra slott⁴).

Man kunde derfor mulig formode, at Herrekloster var et Udtryk dannet i Lighed med Herregaard. Men denne Betegnelse anvendtes slet ikke om de adeliges Boliger i denne Tid⁵), den opkommer først en Menneske-

1) Povel Eliasen, Danske Skrifter, ved C. E. Secher I. 156, 466, 470.

2) Udgaven ved Svend Grundtvig Bl. G 2.

3) Bruun, Viser fra Reformationstiden 37, 41.

4) E. Hildebrand, i Sveriges Historia III. 119.

5) Undtagelsesvis kan Ordet være brugt, og i mere svævende Betydning, saaledes i Peder Tidemands Dedication (i Oversættelsen af Huberinus' Skrift om Guds store Straf) til den mægtige Rigsraad Axel Brade og hans Frue; han ønsker, at andre Riddere og Riddermænds Mænd vilde tage den foragtede Christus i Krybben »ind paa deres Herregaarde og Fruerstuer« (Peder Palladius' Danske Skrifter, ved Lis Jacobsen I. 342). I Oversættelsen selv læses (Bl. A 5): jeg haffuer seet oc hørt paa Herreslot og Gaarde, og dette Udtryk genfindes hos

alder eller, snarere et Hundredaar senere¹⁾, og med Herre i Herrekloster, som ogsaa i Herremand, skal man langt højere tilveirs end til den almindelige Adelsmand. Herrer var kun Konger, Fyrster, Prinser eller Medlemmer af den kongelige Familie, dernæst Bisper eller andre højtstillede i Samfundet. Herredage kaldtes efter svensk Skik i det 15. Aarh. Møder af Landets ypperste Mænd, hvori Rigets Raad deltog. Herremænd var kendte allerede i det 13. Aarh., om end Ordet sjælden anvendtes²⁾ og den enkelte Adelsmand ikke, efter hans Stilling eller som Titel, betegnedes som Herremand; man vil kunne sammenligne det med, hvorledes vi i Nutiden jo ikke bruge Gejstlig i Tiltaleform eller som Titel, medmindre vi udtrykkelig ville fremhæve Mandens Stand.

Hvis man vilde knytte »Herre« til en Bolig, maatte det langt snarere være til -Slot eller -Sæde, og dette møder os da ogsaa. Allerede foran er anført de Ord af Poul Helgesen om at Klostrene i Købstæderne vare blevne Palads og Herresæder. Hans Tavsens fortæller i Beretningen om de tyske Bønders Oprør, at de brød Klostre og Herresæder neder³⁾, og en Vise synger: Sandhed fór til Herreslot (S. 27).

Jeg kunde tænke mig den Indvending, at dog mulig Herrekloster kunde i Middelalderen have været en rimelig Betegnelse for enkelte Klostre, nemlig dem, der rummede Korherrer af St. Augustins Orden; saaledes kaldtes

Peder Palladius i hans Udtalelse i Visitatsbogen om Stedet for Tiltale og Straf for Skørlevned, saaledes bl. a. paa Herreslot og Gaarde (l. c. V. 140).

¹⁾ Smlgn. J. Grimms Wörterbuch, der udtaler om »Herrenhof«, at det først i de sidste Aarhundreder er blevet Betegnelse for den en »Rittergutbesitzer« tilhørende Gaard.

²⁾ Vel helst brugt i Flertal. I Henrik Harpestrængs Kogebog (ved Marius Kristensen, S. 195) hedder det: thættæ ær the bæstæ salsæ thær hærræmæn havæ. I den forudgaaende Artikel staar dog: Thæt ær hærræ salsæ.

³⁾ Hans Tavsens, Smaaskrifter 46.

de klostergivne Mænd, der gjorde Tjeneste ved Domkirker sammen med Kannikerne eller som Vicarer for dem. Men atter her maa jeg anke over, at man bruger en Terminologi, som ikke tilhører Tiden eller Landet. Mange danske Forfattere have ganske vist talt om Korherrer, men de bruge en tysk eller en fremmed Betegnelse. I de nordiske Lande hed de Kórbrødre, Kórsbrødre eller Kórpræster¹).

I de Tider, som fulgte efter Kirkeændringen, brugte man stundom at knytte Ordet Herre- til geistlige Instituter eller Personer; man bragte derved Tilstande i Erindring, der lykkeligt var overstaaede. En formentlig Kirkevælde var bleven sønderbrudt, og de Mænd, som man gav Hovedskylden for det gamle Regimente, var Bisperne — der jo ogsaa bar Ansvar for den skæbnesvangre kongeløse Tid —; de vare nu jagne i Ørkenen. For Fremtiden skulde Kirkens Høvdinge ikke bære Bispnavnet, men hedde Superattendenter.

Allerede paa denne Tid²), men muligvis dog først i det 17. Aarhundrede, fik den katolske Tids Bisper Øgenavnet Herrebisper. Hvordan man opfattede dem, fremgaar klart af en Optegnelse af Biskop Jens Bircherod ved

¹) Fritznér har talrige Exempler paa kórsbróðir, Kannik, ligesaa paa kórsbróðragaróðr, fremdeles paa kórprestr. Se ogsaa om disse Ord Hægstad og Torps Ordbog. Söderwall, ved Korpræster; han anfører et Exempel paa korhärä, det er en oversat Text og Handlingen foregaar i Maastricht. Christian Is Brev for Kapitlet i Bergen nævner Kanniker, Vikarer, Korpræster og Degne (1450, Dipl. Chr. I. 32). Om Korspræster i Trondhjem 1547 se Danske Magazin VI. 297. I Kortvending siger Kanniken: min Korpræst staar vel i min Sted (Danske Samlinger I. 194). Korsbrødregaard i Danmark stammer fra Johannitternes Kors.

²) I sit Glossar anfører Molbech ved Herrebisp efter en haandskreven dansk Krønike fra 16. Aarh.: paa de Tider, der Herrebisperne bleffue afsætte. Det har ikke været mig muligt at finde Udsagnet i denne Form i de mange Krøniker fra 16. Aarh., som senere ere blevne offentliggjorte; Kalkar, der optrykker Ordene hos Molbech, har heller ingen nærmere Angivelse.

Aaret 1668; han fortæller, at Jørgen Rosenkrantz havde ligesom i sin Tid hans Fader den lærde Holger Rosenkrantz ansøgt om at blive Ærkebisp, begge vilde have Stillingen med den samme *lustre* og Myndighed som Herrebisperne i de katolske Tider hos os havde eller *Episcopi anglicani* endnu have, hvilket Regeringen og *ratio status* nu ikke syntes at kunne tilstede¹⁾. Den samtidige Peder Syv²⁾ bemærker lejlighedsvis, at fordum havde Herrebisperne mange Hovmænd³⁾.

Ved Tiden for Trehundredaarsfesten i 1836 saa endvidere Ordet Herremunk Lyset. Man vil vanskelig kunne tænke sig en større Modsætning end mellem de to Led, der indgaa i det sammensatte Ord, da jo netop Lydighed og tjenende Ydmyghed er en Hovedpligt for Munkene, og jeg har da heller ikke i noget Sprog truffet en Sammensætning af denne Art⁴⁾. Andensteds i Danmark eller i Norden findes Ordet ikke⁵⁾. Det er en Affødning af »Herreklostre«, thi hvorfor skulde ikke Munkene i et saadant blive kaldt Herremunke! I det anførte Skrift af H. C. Rørdam læses der: »Klosterfolk kan henføres til tvende Slags: Herremunke og Tiggermunke« (S. 12). Ordet er derefter gaaet ind i det danske Sprog og derfor med Rette optaget i Dahlerups Ordbog, det er tilmed benyttet af en dansk Digter, der ogsaa var kyndig Lærd⁶⁾.

1) Jens Bircherods Dagbøger, ved Molbech, 120.

2) Kalkars Ordbog, Herrebisp.

3) De senere Regnskabsprovster, Lægsmænd, der havde Tilsyn med Kirkeregnskaberne, skal i en tidligere Tid være blevet kaldte Herreprovster. Dette Navn er mulig blevet dannet med lignende Verdslighed for Øje som Herrebisp. Men Oplysningerne om denne Stilling ere meget uklare. Jfr. Wegener, Anders S. Vedel 178 Anm. 3.

4) Se de foran S. 10 anførte Værker.

5) Hos Moth, Vidensk. Selskabs Ordbog, Molbech findes det ikke.

6) Ved en Mindefest for Öhlenschläger i 1879 blev ogsaa den fortjente Udgifter af hans og af mange andre danske Digteres Værker F. L. Liebenberg hyldet; det skete bl. a. ved en smuk Sang af Sophus Schandorph, der udtaler: »Der sidder Du gammel og pæn og strunk — med Skjortens sirlige Læg — og lig en Prælat eller Herremunk —

Det vil af den her givne Undersøgelse fremgaa, at vi bør være forsigtige med at danne Slagord, de have et vækkende Formaal, men de mangle i Virkeligheden ofte et fast, begrebsmæssigt Stade. Vi kende fra vor Tid det idelig benyttede Slagord Overklassen eller Overklasserne, der hos 10 Forfattere har 10 forskellige Betydninger, idet Grænselinien lunefuldt drages efter Intelligens, Formue, Kapital, Besiddelse af Jord, Gaard, Hus med Drift af det mest forskellige Omfang, for tilsidst kun at sætte neden for Linien Proletarer og Slums. Stadig overses det, hvor mange forskellige Islæt der har medvirket i Vævningen af det folkelige Samfund. Jeg skal dog holde mig til det her behandlede Emne, og jeg gør opmærksom paa, hvorledes den kyndige og vel underrettede Historiker *C. P. O. Christiansen* i sin i øvrigt fortræffeligt skrevne Fremstilling af Middelalderens sidste Aarhundreder (Det danske Folks Historie, Bd. III) idelig anvender, i Kapitel-Overskrift og Tekst, »Herrestænder« om Adel og Gejstlighed. Nu er det jo dog underligt at tænke sig, at der til den ene af disse Herrestænder, med deres »Herrefærd«, hører som den talmæssigt største Bestanddel af Standen de tusinde Sognepræster paa Land og i By, foruden de med dem ligestillede eller under dem staaende, andre kirkelige Tjenere. Det er jo dog en Del af Datidens Samfund, som økonomisk og socialt indtager en ringe Stilling med en saare begrænset Indflydelse og som frem-

Du bærer Dit kæmmede Skæg«. — En Munk med Skæg forsyndede sig iøvrigt mod en af Kirkens første Regler. Der fandtes vel i nogle Ordners Klostre »fratres barbati«, men det var Lægbrødre, der hjalp Munkene ved grovere Arbejde og hvem der var tilstaaet Lempelser i Ordensreglerne.

S. Schandorph synes i øvrigt ogsaa paa anden Maade paavirket af H. C. Rørdams kirkehistoriske Fremstilling. I sine Erindringer (Oplevelser II. 327) fortæller han, at han under sit Ophold i Florents søgte en historisk Oplysning hos en lærd Prior; han boede i et Herrekloster. Hvad Schandorph forstaaer derved, er ikke klart, men formodenlig vilde han dermed betegne, at det ikke var et Tiggermunkekloster.

for alt fører en saa tyst Tilværelse, at næsten ingen dukker frem af Mængden.

Det urigtige ved en saa stærk Rubricering kommer maaske grellest frem, naar man undersøger, paa hvilken Tid der i den danske Lovgivning fremtræder en Herrestand. Det var da Regeringen den 25. Mai 1671 udstedte Privilegierne for Grever og Friherrer. Her bliver i mange Artikler »Herrestands Personer« nævnt, og i »Herrestanden« rykker man op ved at blive Greve og Friherre. Der opstaar altsaa først en saadan Stand, efter at man af Adelen har udskilt et øverste Lag. — Paa en vis Maade var det paa Tide at Danmark fik en Herrestand, thi i Sverige var en saadan opstaaet et halvt Aarhundrede tidligere. Det skete ved Ridderhusordningen af 1626, da Adelen deltes i 3 Klasser: Herreklassen, med Grever og Friherrer, Ridderklassen og Svendeklassen¹⁾.

Paa det i Overskriften til denne Afhandling rejste Spørgsmaal maa der altsaa svares, at der hverken i Danmark eller andre Lande fandtes i Middelalderen Klostre, der betegnedes som Herreklostre. Et Artsnavn af denne Natur indenfor Klostrenes store Mængde havde man ikke. Et helt forskelligt Spørgsmaal er, om der fandtes Klostre, hvis Munke eller Nonner udelukkende stammede fra adelige Slægter eller dog fra de højere og mere velstaaende Dele af Samfundet.

For Danmarks Vedkommende maa der vistnok svares, at det vil være vanskeligt at paavise, at der for noget Kloster, enten ved dets Stiftelse eller ved senere givne Statuter eller Privilegier, er bleven bestemt, at alene Personer af Frelsestand skulde have Adgang til at blive optagne. Derimod er det utvivlsomt, at Abbeder og Priorer, Patroner for Klostre af forskellig Art, ligesom ogsaa selve Klostersamfundet har øvet Kontrol med hvem der

¹⁾ Denne Deling bestod indtil 1719. Gustaf III gjorde et Forsøg paa at danne et øverste Lag »Rikets Herrar«. Emil Hildebrand, Svenska statsförfatningen 322 ff. 520, 540.

optoges og at man ved et krævet Indskud eller en forud skænket Gave har sørget for at et vist lige Standstrin overholdtes. Det er vitterligt nok, at i enkelte danske Klostre flere af Munkene vare udgaaede fra bestemte store Slægter eller dog fra Adelstanden — dette gjaldt saaledes Sorø og Børglum — men især var det Tilfældet med Nonneklostrene (saaledes Dalum, Mariager, Maribo¹), derfor gjorde paa Reformationstiden de Adelige Krav paa Klostergodset, som de sagde skænket for at modtage deres Døttre. I Tyskland har Professor Aloys Schulte søgt gennem omfattende personhistoriske og statistiske Studier at kaste Lys over det Spørgsmaal, fra hvilke Klasser af Samfundet de enkelte Klostre havde Tilgang, og han har naaet at kunne bevise, at i alt Fald i Middelalderens ældre Aarhundreder Adelstanden var særlig stærkt repræsenteret, ligesom han i det Hele ad denne Vej har kunnet give vigtige Bidrag til den sociale Historie²). Det vilde være ønskeligt, om lignende Undersøgelser bleve forsøgte her i Danmark. For vore Hertugdømmer har en Undersøgelse godtgjort, at i den senere Del af Middelalderen har i stadig stigende Tal Nonneklostrene haft Tilgang af adelige Kvinder, medens det dog først i det 15. Aarh. blev bestemt, som Tak for ydet Hjælp i Nød, at Klostret i Preetz var udelukkende forbeholdt Adelen³). De tre andre efter Reformationen bevarede Jomfruklostre blev først i en Menneskealder efter denne lukkede for Tilgang af Borgerlige⁴).

I Tilslutning til hvad der i denne Afhandling er fremstillet vil det have sin Interesse at undersøge, om der i

1) Daugaard, De danske Klostre. 64.

2) A. Schulte, Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Studien zur Sozial-, Rechts- und Kirchengeschichte. 1910.

3) Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holst. Geschichte Bd. 46. S. 194, Bd. 48. S. 209.

4) Otto Opet, Klosterrecht und Reichsverfassung, i Zeitschrift. Bd. 51, S. 207 ff., 212 ff., 217.

andre Lande skulde findes Udtryk af en lignende vag Karakter, hvorved man søgte at sammenfatte enkelte Arter af Klostre og at udskille dem fra andre. Et saadant Ord er det i Tyskland anvendte Udtryk Veltkloster, og der er saa meget mere Grund til at dvæle derved, som Ordet ogsaa optræder indenfor vort Riges Grænser. I et af Christian III 8. Juni 1535 udstedt Privilegium hedder det, at alt skal blive ved det gamle med Hensyn til Veltklostrene og Jomfruklostrene¹⁾. Retshistorikeren Falck vilde rette Brevets Udtryk til Bettelklostre²⁾, men Betegnelsen er kendt i Tyskland, om den end kun sjælden anvendes, og den forekommer i et Par andre Breve fra vore Hertugdømmer³⁾. Felt-Kloster fortolkes gerne saaledes, at det er Klostre, som eje Jordegods, og dette er vel rigtigt, om end Forestillingen snarest bør være rettet mod: de paa Landet liggende Klostre. Dette synes at fremgaa af Martin Luthers Betænkning over hvorledes Regeringen i Sachsen kunde gaa frem mod Klostrene:

aufs erste wäre wohl gut daß keine Feldkloster, als Benedicten-, Cistercer-, Celestiner-⁴⁾ und dergleichen je auf Erden kommen wäre; nu sie aber da sind, ist das beste, daß man sie lasse vergehen, oder wo man füglich

¹⁾ Krag og Stephanius, Christian III's Historie II, 288: mit den Veldt-Clöstern und Juncfrawen-Clöstern up dat olde gehalten werden. Jfr. foran S. 5.

²⁾ Neues Staatsbürg. Magazin IV. 835, Handbuch III. 720. Ogsaa Holger Rørdam maa tidligere have misforstaaet Ordet, han skriver i Kirkeh. Samlinger, 2. R. II, 737: Herreklostrene (de Welt Kloster).

³⁾ Provst Joh. Wolf skænker 1540 en Pengesum til »Abbtin, Pater und Prior der vere veltklosteren alsze thom Reineuelde, Seghebarge Arendesboke und Bardesholm im lande tho Holsten belegen«. Geh. Archiv Aarsber. II, Tillæg 58. Af Keiser Maximilian II er der 1576, af Keiser Rudolf II 1577 udstedt Privilegier for »das jungfräuliche Feldkloster« i Utersen, Jensen u. Michelsen, Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte III. 154.

⁴⁾ Coelestinere, en især i Sydeuropa kendt Orden af Benedictinere, kaldt efter Pave Coelestin V.

kann, dazu helfe, daß sie rein und gar wegkommen . . . aufs fünfte. Aus den Bettelklöstern in Städten wären gut Schulen für Knaben und Meidlin zu machen¹⁾.

Saaledes betones udtrykkeligt, hvorledes Tiggeklostrene høre Byerne til i Modsætning til Feltklostrene, der søgte ud paa Landet, Benedictinerne især til Bjergene, Cistercienserne til Sletterne.

Man vil da ogsaa kunne finde Munke fra den sidstnævnte Art Klostre betegnede som Veltmönche. Der klages saaledes paa Hansedagen 1385 over, at »de Veltmonike« have Uldvævere, Skomagere og alle Slags Haandværkere, der arbejde ud over Klostrets eget Behov²⁾. Der maa ogsaa være tænkt paa Cisterciensere, naar Detmars lybske Krønike lader den hellige Bernhard »sic cleden in den Orden der grawen Veltmonike« (senere fik Ordensdragten en anden Farve)³⁾. Imidlertid maa man ikke tro, at vi staa overfor en fast Terminologi. Man kan finde de paa Landevejen omstrefende Tiggermunke⁴⁾, og vel især Dominikanerne, kaldt Veltmönche.

Til Slutning skal jeg redegøre for denne Undersøgelses Resultat, som næsten er udmundet i en »Moral«, fordi der formentlig er sket en Uret overfor Middelalderen, som vi bør give Opreisning for. Vi bør slippe et ringagtende Udtryk fra en senere Tid, som vi have anvendt paa Instituter, der dog vitterligt nok har fremmet vort Folks religiøse Liv, og som paa mangfoldig Maade har baaret Frugt for vor økonomiske og aandelige Kultur, for Litteratur og Digtning, for Kunst og Videnskab. Vi har god Lejlighed til i disse Aar inden den nære Firehundredaarsfest at erkende denne Uret. Men vi bør ogsaa slippe denne Betegnelse, fordi den begrebsmæssigt er

1) Martin Luthers Briefe, ved de Wette II. 363, 366.

2) Hanse Recesse II. 363.

3) Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck. I. 212.

4) Schiller u. Lübben, veltmonnik. Derfor er de kaldt Bisse-Munke i Malmøbogen 43 r, Malmøberetningen 57, 69.

uden Værdi paa Grund af sin mangetydige Karakter. Selv om Herrekloster havde været Betegnelsen for et Kloster, der udelukkende aabnede sig for Munke af Frelsestand, vilde det være uforholdsmæssigt, eftersom Klostre af denne Art vare ukendte hos os baade i Middelalderen og paa Reformationstiden. Noget Behov for en sammenfattende Betegnelse af denne Art er der afgjort ikke tilstede, dette synes at fremgaa klart deraf, at intet andet Folk — naar vi bortse fra det ret lokale og sjældne Udtryk *Veltkloster* — har haft et saadant.

Ogsaa et andet Forhold vil Undersøgelsen formentlig have belyst, nemlig at Forskerne har Grund til at være forsigtige med at anvende Udtryk fra en senere Tid paa ældre Forhold, især naar gode Betegnelser fra Samtiden foreligge; man vil let komme til at give ældre Instituter et Indhold, der ikke var det virkelige. Det vil ogsaa være set, hvor tidt et Ords Betydning skifter, og hvor hurtigt den samme Kapsel kan have faaet et nyt Indhold.

Ribe Bispekrønike.

Udgivet af **Ellen Jørgensen.**

I Anders Sørensen Vedels Fortegnelse over de Kildeskrifter, der skulde danne Grundlag for hans Arbejde¹), er opført et Manuscript, som han benævner »Chronicon Ripense«, og hvis Indhold skitseres som følger:

»Chronologia rerum Danicarum et quædam de regibus Daniaë.

1. Chronica ecclesiæ Ripensis seu episcopi Daniaë.
2. De s. Chetillo.
3. Catalogus regum Daniaë.
4. De Biornone Costæ ferreæ et
5. De Rollone.
6. De s. Nicolao Arhusiensi.
7. De archiepiscopis Eschillo, Absalone et d. Andrea.
8. Chronologica quædam ab ann. Domini 1098 ad ann. Domini 1290.
9. De origine ordinis prædicatorum, quando in Daniam venerint.
10. Superioris chronologiæ postposita ab ann. Domini 1258 ad ann. Domini 1324«

etc. etc. i alt 13 Stykker. Dette Manuscript maatte Vedel sammen med meget andet aflevere til Dr. Niels Krag i 1595²), og siden havnede det i Universitetsbiblioteket, hvor de kgl. Historiografers mægtige Materiale gemtes. I Listen

¹) Gl. kgl. Saml. 2438 4^{to} S. 18.

²) I Afleveringsdokumentet hedder det: »Chronicon Ecclesiæ Ripensis. Huor udi findis allehaande gamle Annales om danske Kongers Bedriff oc Riber Stiffts fordom Biscoper oc andet meere«.

over Bibliotekets Haandskrifter, der blev optaget 1662, findes det blandt Manuscripter i Capsa Cypriani ordo III in 4^{to} under no. 23 betegnet som »Veriloquium vetus a Dano et Anglo etc. E 42«¹⁾. Ved Branden 1728 gik det til Grunde, men forinden havde flittige Forskere taget eller ladet tage Afskrifter af Dele af dets Indhold.

Vedel havde ladet en Skriver afskrive nogle Stykker, og selv havde han afskrevet og exciperet andre. De Vedelske Copier træffer vi dels i Gl. kgl. Saml. 2455 4^{to}, dels i Additamenta 114 4^{to}. Gl. kgl. Saml. 2455 4^{to} indeholder Ribearbogen, Ribe Bispekrønike, St. Kelds Legende m. m., skrevne af Skrivershaand, men supplerede af Vedel paa de Punkter, hvor Copisten ikke har kunnet tyde Forlægget, der aabenbart var et sent middelalderligt Manuscript²⁾. Senere havde Stephanius, Bartholin og Arni Magnússon taget Stof, annalistisk Stof, kirkehistorisk Stof³⁾, fra Manuscriptet, som nu gik under Navnet »Veriloquium vetus« og Signaturen E 42. Blandt Arni Magnússons Haandskrifter er en Afskrift fra det 18. Aarhundrede af Ribe Bispekrønike, der siges at stamme »ex vetusto manuscripto chartaceo capsæ Cypriani ord. 3 in 4^{to}. Initium manuscripti: Dan et Angul. Notatur codex Bβ E 42«⁴⁾. Samme Proveniensbetegnelse bærer en anden Afskrift fra det 18. Aarhundrede, der har været i Hans Grams Eje⁵⁾. Vi har med andre Ord 3 Afskrifter af Bispekrøniken, der alle gaar tilbage til samme Manuscript; Afskrifterne fra det 18. Aarhundrede byder som Helhed bedre Text end

1) S. Birket Smith: Om Københavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Haandskriftsamlinger 150.

2) Ellen Jørgensen: Annales Danici 26. Stammer Manuscriptet fra Ribe Domkirke? Indholdet peger i den Retning; Manuscriptets Titel »Chronicon ecclesiæ Ripensis« siger intet, eftersom Vedel gav sine Manuscripter ret vilkaarlige Navne.

3) f. Ex. Beretningen om Sortebrødrenes Komme til Danmark (M. Cl. Gertz: Scriptorum minores II 370).

4) A. M. 1051 4^{to}.

5) Gl. kgl. Saml. 1091 fol.

den Vedelske Copi, men denne spejler paa visse Punkter det middelalderlige Forlæg, der har været ret uordentligt med Marginalnoter og Tilføjelser¹). I det kritiske Apparat vil vi betegne Copien fra Gl. kgl. Saml. 2455 4^{to} som *V* og Afskrifterne fra A M. 1051 4^{to} og Gl. kgl. Saml. 1091 fol. henholdsvis som *M* og *G*.

Ribe Bispekrønike er forfattet i Begyndelsen af det 13. Aarhundrede under Biskop Tues Episcopat eller umiddelbart derefter af en af Domkirkens Mænd. Om hans Kilder er det ikke muligt at udtale sig, — om han har haft en Forgængers Værk at støtte sig til, en Bispeliste af ældre Dato, eller han selv har maattet gøre Arbejdet fra Grunden ved at spørge sig for hos de ældre og ved at forske i Domkirkens Breve. Eet Stykke har han i hvert Fald hentet fra Arkivet, Alexander III.s Bulle, som han indfører i Texten, og som alene paa den Vis er bevaret. Forfatterens Interesse concentrerer sig om Bispevalgene og Domkapitlets Organisation. Paa et Par Steder strejfer Fremstillingen Brydninger, som vi saa meget mere fæster Opmærksomheden ved, som Ytringer af den Art er forholdsvis sjældne i Tidens Skrifter. Der er f. Ex. Forfatterens Bemærkning om Biskop Stephan, der ved Bortgivelse af Præbender stod som en Modstander af de Klerke, der havde tjent i Kongens eller Stormændenes Gaarde og haabede paa de høje Herrers Indflydelse²), — og lidt længere fremme Efterretningen om Biskop Olaf, der købte Stormændenes Tilslutning, da han forsøgte at indføre Bispetienden under Bøndernes heftige Modstand. Bemærkelsesværdige er ogsaa Udtalelserne om, at Coelibatsbudet ikke kunde gennemføres, fordi Præsternes Frænder ikke vilde udelukke Folk af deres Slægt fra Arv.

Ribe Bispekrønike i oprindelig Skikkelse standser med

¹) Jfr. Bemærkninger om Ribearbogens Text (Annales Danici 26).

²) Jfr. hans Polemik mod «nobiles extravagantes», ikke-residerende Kanniker af fornem Slægt.

Biskop Tues Død; men i det 16. Aarhundrede blev den bearbejdet og fortsat til Hans Laugesens Tid. Et Manuscript af denne »Catalogus episcoporum Ripensium« ligger endnu den Dag i Dag i Ribe; Randnoter og Tilføjelser — Texten maaske ogsaa — stammer fra Vedels Haand. Det er Grundlaget for Peder Terpagers Udgave af 1708¹⁾.

CRONICA ECCLESIE RIPENSIS INCIPIT SIC UT
COGNOSCAT GENERATIO ALTERA²⁾).

Diluculo crescentis fidei in Dacia talis fuerat status ecclesie Ripensis³⁾. Sanctus Ansgarius, Hamburgensis archiepiscopus, per se et suos doctrinam Evangelicam Danis primitus ministravit⁴⁾. Et Harald Clac primus rex Christianus fuit et apostata conuertitur⁵⁾. Cuius frater Ericus vir catholicus primus in Sleswich ecclesiam fundavit. Post quem Ericus⁶⁾ Barn ecclesiam Ripis construxit. Tunc sacerdos quidam Friseus *Leofdanus*⁷⁾ factus est primus episcopus Ripensis, quem prædicantem⁸⁾ plebs incredula persequitur et amnem transuadentem⁹⁾ iaculis peremerunt. Quo per fideles in cimiterio¹⁰⁾ beatæ Virginis sepulto super eius sepulcrum¹¹⁾ tuguriolum est constructum. Translatus est postea intra parietes ecclesie in parte aquilonali ex opposito chori et longo tempore miraculis coruscavit debitis tunc honoribus exaltatus.

Secundus Ripensis episcopus fuit *Othencarus*, nepos regis Kanuti antiqui. Hic episcopatus¹²⁾ Jutiæ certis limitibus dicitur discreuisse et possessionibus roborasse, obtinuit-

1) Erslev: Kilderne til Danmarks Historie i Middelalderen 23 f. n.

2) ut cogn. gen. altera *kun i V*, hvor Ordene er tilføjede af Vedel.

3) Diluculo *kun i V*. 4) monstravit *V*. 5) conuertitur *G, M, V*; men *i V* indføjet af Vedel. 6) Eric *G, M*. 7) Leofdamus *V*.

8) *cujus prædicationem G, M*. 9) transuadentem *V*, transuadentem *G*.

10) cimiterio *V*. 11) tumulum *V*. 12) Ille episcopus *V*.

que¹⁾ a Kanuto rege, auunculo suo, ut episcopi Ripenses omnia iura regalia infra ciuitatem dimidiata cum rege haberent tribus tamen²⁾ exceptis scilicet XL marcharum exactione³⁾ et wrek et forban. Sed theloneum⁴⁾ equorum postea institutum est et exceptum. Hæredibus autem suis exhæredatis propter collationem factam ecclesiæ procurauit a papa, ut sua semper posteritas Ripensi ecclesiæ præsideret. Quod non diu durauit.

*Cristiernus*⁵⁾ filius Othincari⁶⁾ fuit tertius episcopus Ripensis, de cuius gestis nichil⁷⁾ memorabile reperitur. Post quem filius suus Wal⁸⁾, sic dictus, quia in Francia genitus, a quibusdam electus est, sed a maiori et saniori parte populi quidam extraneus dictus *Jareld* eligitur et consecratur, qui propter regios⁹⁾ sumptus possessiones ecclesiæ alienauit et collecta pecunia clam discessit¹⁰⁾.

Post quem *Thuri* in episcopum est promotus, qui ecclesiam Ripensem primus fundare coepit lapideo tabulatu. Hic in bello Scaniae, de quo fugit Nicolaus¹¹⁾ rex, interfecto cum multis filio suo Magno, cum aliis tribus episcopis Jutiæ ultimum diem uidit. Post Thuri¹²⁾ *Nothel*, post *Nothel* *Ascerus* ecclesiam Ripensem rexit. De his duobus nichil¹³⁾ dignum memoriæ est relictum.

Octauus episcopus Ripensis fuit *Helias*¹⁴⁾ Flandrensis anno Domini MCXLII, qui propter seditionem factam in Flandria per fratres suos quæsitus ad mortem fugit in Daciam. Et factus primo ecclesiarum ministerialis¹⁵⁾ in signis pulsandis¹⁶⁾. Postea adhærens principibus per eos ad pontificatum sublimatur. Qui propter æmulos multo tempore supra chorum ecclesiæ suæ latitauit. Deinde fecit in defensionem sui multas urbes, quarum uestigia in mansionibus episcopalibus adhuc durant. Tunc ecclesia tantum tres

1) obtinuit quoque V. 2) tantum V. 3) et actione V. 4) theloneum V. 5) Christiernus V. 6) Othencari V. 7) nihil V. 8) Val V. 9) religiosos G, M. 10) decessit V. 11) N. V. 12) Thyri G, M. 13) nil V. 14) Elias V. 15) ministralis V. 16) insignis pulsand. V, in signis pulsando G, M.

habuit sacerdotes scilicet Broderum de sancto Clemente, Sybrandum¹⁾ de sancto Petro, Nicolaum²⁾ de Anstath³⁾. Episcopus igitur Helias⁴⁾ in ecclesia beatæ Virginis fratres sub regulari forma coadunavit assignans mansiones⁵⁾ ad eorum sustentationem, quibus et Brotherum⁶⁾ præfecit⁷⁾ decanum. Quo mortuo fratribus communem uitam secundum⁸⁾ regulam beati Augustini professis Wicardum⁹⁾ priorem constituit. Tunc Eskillus archiepiscopus et Helias¹⁰⁾ episcopus conuenientes communem eisdem uitam statuerunt, hanc¹¹⁾ suis priuilegiis¹²⁾ confirmantes. Wicardo¹³⁾ prædicto ad patriam remeante episcopus proprium filium fecit archidiaconum¹⁴⁾, quem fratres in prælatum elegerunt. Sed plures tandem eius austeritati contradicebant in tantum quod a regulari tramite deuiarent.

Mortuo Helia¹⁵⁾ et sepulto iuxta sanctum Leofdanum factus est episcopus *Radulphus* Anglicus regis Woldemari¹⁶⁾ primi cancellarius¹⁷⁾ anno Domini 1152¹⁸⁾. Cuius consecratio per Eskillum archiepiscopum ad annos quatuor est suspensa propter crimina homicidii et apostatiæ sibi imputata. Tandem data quadam mansione monachis apud Løghum quarto anno electionis consecratur. Qui fratres dispares habitu uolens reducere ad unitatem mandauit, ut uel formam Viburgensis¹⁹⁾ ecclesiæ sub regulari conuersione uel sæcularium canonicorum Hildensemensium²⁰⁾ concorditer²¹⁾ sectarentur, sed plurima pars iuuenum ad sæcularia pronior sæculi uitam præelegit. Tunc per decanum electum census communes singulis diuiduntur ad uestitum. Episcopo autem uolente canonicare capellanum suum Vincentium fratres dissentientes in capitulo se pug-

1) Sybrand G, M. 2) Nicolaum G, M, *Navnet tilføjet V.* 3) Anstath V (*Andst*). 4) Elias V. 5) mansionem G, M. 6) Broderum V. 7) fecit V. 8) scilicet V. 9) Vicardum V. 10) Elias V. 11) hoc V. 12) priuelegiis V. 13) Vicardo V. 14) filium fecit archidiaconum proprium episcopus V. 15) Elia V. 16) Valdemari V. 17) consiliarius G, consiliarius *rettet til* cancellarius M, cancellarius *indføjet i Texten af Vedel V.* 18) a. D. 1152 *udelader V.* 19) Viburgensis V. 20) Hildense mensium G, M. 21) communiter V.

nis¹⁾ impie percusserunt dirupto superpelliceo²⁾ episcopi et magistro Bonifacio scholastico et canonico uerberato. Appellatum est ad metropolitanum Eskillum manente ecclesia interdicta a festo sancti Laurentii usque ad Cenam Domini. Lite sedata ius electionis fratribus confirmatur. Tunc habuit ecclesia decanum Menardum et duos archidiaconos scilicet Waltherum³⁾ et Radulphum⁴⁾. Tempore illo episcopus sancti Leofdani martyris ossa in scriniis posita collocat in altari absque auctoritate⁵⁾ papæ et archiepiscopi. Sed incendium parum⁶⁾ post subsequutum ecclesiam destruxit et martyris ossa incinerauit. Post hoc⁷⁾ episcopus clanculo per Stephanum archiepiscopum Sueciæ fratres de apostasia⁸⁾ coram Alexandro tertio pontifice Romano⁹⁾ accusauit literasque recepit quatinus¹⁰⁾ ad regulam professionis suæ constringerentur. Tenor est iste: Alexander episcopus, seruus seruorum Dei, dilectis filiis Ripensis ecclesiæ canonicis salutem et apostolicam benedictionem. Ad audientiam nostram peruenit, quod cum uos habitum regularem professi secundum beati Augustini regulam uiuere elegissetis, suggerente humani generis inimico ad uomitum postea remeastis nec professionem præmissam¹¹⁾ in modico . . .¹²⁾ unde, quoniam nemo mittens manum ad aratrum et respiciens retro ydoneus¹³⁾ regno Dei uideatur, uniuersitati uestræ per apostolica scripta præcipiendo mandamus, quatinus¹⁴⁾ ad commonitionem¹⁵⁾ et mandatum uenerabilis¹⁶⁾ fratris nostri Radulphi, episcopi uestri, susceptæ professionis habitum reseruatis¹⁷⁾ et secundum beati Augustini regulam, sicut promisistis, sub Domino militetis, episcopo iam dicto tam in hiis quam in aliis, quæ ad Deum sunt, debitam in omnibus obedientiam impen-

1) pugno V, se pugnis G, M. 2) superpellicio V. 3) Valtherum V. 4) Rodolphum V. 5) autoritate V. 6) primum G, M. 7) hæc G, M. 8) apostata V. 9) coram A. III pont. Rom. *udelader* V. 10) quatenus V. 11) promissam V. 12) *Lacune* G, M, V. 13) idoneus V. 14) quatenus V. 15) comminitionem V. 16) uenerandi V. 17) resu-
matis V.

datis et eum tanquam patrem et pastorem uestrum curetis humiliter reuereri. Nos enim eidem dedimus in mandatum¹⁾, ut uniuersos, qui ei in his contumaces extiterint et rebelles, omni contradictione et appellatione remota²⁾, uinculo excommunicationis constringat. Datum Beneuentis VI ydus Nouembris.

Istæ literæ legebantur in Ringstat coram omni multitudine in eleuatione beati Kanuti martyris, patris regis Waldemari. Sed quia episcopus non longe post obiit, de hiis et de³⁾ aliis nichil⁴⁾ amplius actum est. Episcopus hic sepultus est ante altare Crucis in medio pauimenti.

Post hunc⁵⁾ missis ad regem archidyacono Waltero⁶⁾ de choro, præposito de Syndbiargh⁷⁾ et præposito Tuki de Harthsyssæl⁸⁾ et datis CCC marchis obtenta est libera electio de tribus abbatibus scilicet de Vitæ schola, de Tuta ualle et de Heriuado⁹⁾. At *Stephanus*, abbas de Heriuado, præeligitur, quia natus fuit in episcopatu Ripensi parochia Brutistorph¹⁰⁾ et fuerat canonicus Ripensis, et quia fuit homo simplex et mansuetus. Anno ergo Domini MCLXXI consecratur. Qui fratres ad regulam monuit, sed nihil¹¹⁾ profecit, quia ecclesia cum claustro duplici incendio est uastata. Hic clericis curialibus et seruientibus in aula¹²⁾ præbendas interuentu dominorum petentibus obuiauit. Mortuus autem episcopus¹³⁾ sepultus est ad australem parietem ex opposito chori, ad cuius tumbam se sanatos aliqui asserebant.

Post hunc *Homerus*¹⁴⁾, episcopus Burglanensis, translatus est ad sedem Ripensem auctoritate¹⁵⁾ Lucii papæ anno Domini MCLXXXVI, qui¹⁶⁾ statum corrigens fratrum reduxit eos ad duodenarium¹⁷⁾, similem faciens numerum

1) mandatis G, M. 2) reuocata V. 3) de uelader V. 4) nih V. 5) hoc V. 6) Valthero V. 7) Syndbiarg V (*Sindbjærg, Nørvang Hrd.*). 8) Hartsyssel V (*Harsyssel*). 9) Hariuado V (*Cistercienserklostrene Vitskøl, Tvis og Herisvad*). 10) Brutistorp V (*Brørup, Malt Hrd.*). 11) non V. 12) et seruientibus in aula uelader V. 13) archiepiscopus G, M. 14) Omerus V. 15) auctoritate V. 16) ille V. 17) duodenariam V.

præbendarum, statuitque, ut 12 sæculares canonici de¹⁾ adhuc indiscretis²⁾ bonis claustro tenerentur, et quod nullus ibi canonicaretur nisi in præbenda uacante. Tunc præbendæ distributæ sunt nobilibus extrauagantibus. Episcopus autem decorauit ecclesiam calice aureo, thuribulo argenteo, peluibus et ampullis³⁾ argenteis et bibliotheca per sex⁴⁾ uolumina digesta et pro 60 marchis⁵⁾ comparata. Ecclesiam quoque de Hellæwath⁶⁾ usui canonicorum alligauit et dedit marcham⁷⁾ auri ad summum altare deaurandum. Et de theloneo salis unam præbendam instituit. Jura regalia prius amissa ad ecclesiam reuocauit. Tunc mortuo Waltero⁸⁾ pro⁹⁾ archidyacono substitutus est Tuuo. Episcopus mortuus sepultus est Løghum.

Omero successit¹⁰⁾ notarius regis Waldemari secundi *Olauus*¹¹⁾ nomine anno Domini MCCIII¹²⁾. Hic dedit ecclesiæ librum omeliarum et crucifixum de dente ceti et bona episcopalia augmentauit. Exegit tertiam partem decimarum nobilibus sibi pretio adunatis et consentientibus¹³⁾, sed plebs restitit uolens eos lapidare. Hic acquisiuit possessionem in Høm¹⁴⁾ pro lignis focalibus. Hic sepultus est in Løghum¹⁵⁾. Cui successit archidyaconus *Tuuo* anno Domini MCCXV. Hic primus de capitulo fuit electus, sed rege inuito. Antiquitus omnes electiones erant apud regem, et episcopi sequebantur regem¹⁶⁾ in expeditionibus sub expensis propriis. Tuuo episcopus fecit archidyaconum Laghi, per quem primo facta est diuisio mansionum canonicorum episcopo dissimulante, et coeperunt canonici ædificare cellulas in girum ecclesiæ et uiuere more Parisiensis ecclesiæ, quam diuisionem episcopus tertio anno confirmauit et statuit, ut canonicus absens uicarium poneret sacer-

1) de udelader G, M, tilføjes af Vedel, hvor Copisten har ladet aabent Rum V. 2) indiuisis V. 3) ampullis V. 4) per sedes et G, M, per sex indføjet V. 5) marcis V. 6) Hellevad, Rangstrup Hrd. 7) marcham V. 8) Valthero V. 9) primo V. 10) succedit V. 11) Olaus V. 12) 1203 V. 13) et consentientibus udelader V. 14) Hyron (overstregel), Høyn V, Høm G, M. 15) Løgum V. 16) ipsum V.

dotem nihil¹⁾ de bonis communibus residentium percepturus. Hic duas nouas præbendas instituit assignans eis ecclesias de Tunder²⁾ et de Balghum³⁾ et mansionem in Lundæwra⁴⁾ et prata in Byarghum⁵⁾. Dedit et quinque paria capparum egregiarum ecclesiæ⁶⁾. Coegit ex mandato papæ⁷⁾ sacerdotes ab uxoribus separari et sacerdotibus appellantibus ad concilium generale⁸⁾ missus est Gregorius dyaconus cardinalis legatus in Daciam anno Domini MCCXXII. Qui peragratis episcopatibus rediens Sleswich circa festum omnium sanctorum in synodo generali episcoporum Daniae statuit⁹⁾, ut proles sacerdotis non perciperet hæreditatem. Quod tamen non est obseruatum, quia propinqui sacerdotum noluerunt exhæredare cognatos suos. Eodem anno episcopus Tuuo pro conuersione Estonum in Reualia¹⁰⁾ hiemauit; sequenti anno post multa pericula, relicta urbe Kanuto filio regis et duci Estoniæ, reuersus est cum multis ibi peregrinantibus ad conuersionem paganorum. Sed rege capto cum filio in Liythø¹¹⁾ per Henricum comitem Suerinensem¹²⁾ Reualia capitur a Theutonicis Rigensibus. Et comites¹³⁾ ac ciuitates Sclauiæ et Holsatiæ a dominio¹⁴⁾ Daciæ recesserunt. Captus est rex Waldemarus cum filio suo Waldemaro 2. Nonas Maji in lecto circa noctis medium et tenti in uinculis quasi per quadriennium et redempti¹⁵⁾ sunt pro sexaginta millibus marcharum¹⁶⁾ argenti ponderis¹⁷⁾ Lubicensis¹⁸⁾ præstito iuramento a regibus et aliis, quod nunquam repeterent terras amissas; sed absolutio de hoc sacramento a papa Honorio III fuit impetrata. Et Dani obsidentes Regwaldburgh¹⁹⁾ magnam cladem habuerunt. Item anno Domini MCCXXVIII per

1) nil V. 2) Tønder. 3) Ballum i Tønder Amt. 4) Lunde-
wraa ved Tønder. 5) Bjerrum ved Ribe. 6) in Lunde wraa et
prata (*dette Ord overstreget*) paria capparum egregiarum ecclesiæ V.
7) ex mandato papæ *udelader* V. 8) ad concilium generale *udelader* V.
9) in synodo generali episcoporum et constituit V. 10) Riualia V.
11) Lychø V. 12) Suerin V. 13) comite V. 14) domino V.
15) redempti V. 16) marcarum V. 17) punderis V. 18) Lube-
censis V. 19) Regwaldburg V.

proditionem Thedmarciorum¹⁾ assumptorum²⁾ in exercitu Dani post incendia uillarum scilicet Ethesho³⁾ etc., ubi rex pro reparatione ecclesiæ sancti Laurentii dedit XXX marchas, per principes Theutoniæ⁴⁾ in die beatæ Mariæ Magdalænæ trucidati sunt uel⁵⁾ captiuati rege tamen cum paucis saluato. Tunc captus est episcopus Tuuo et redemptus⁶⁾ pro septingentis marchis⁷⁾ argenti puri. Sepultus est in choro Ripensi sub paruo lapide, in quo nomen eius inscriptum est⁸⁾.

1) Ditmersiorum V. 2) assumptorum V. 3) Etheshow V. (*Itzeho*).
4) Teutoniæ V. 5) l V. 6) redemptus V. 7) marcis V. 8) Sepultus est *udelader* V.

Erik Pontoppidans Udnævnelse til Prokansler.

Af **Eiler Nystrøm.**

Medens Københavns Universitet endnu var en katolsk Højskole, beklædtes Stillingen som Universitetskansler af Roskildebispens. Da Reformationen var fuldbyrdet og Universitetet genoprettet, skiftede det ikke blot Karakter derved, at det blev protestantisk, men denne Ændring indebar i sig selv den væsentlige Forandring, at Universitetet fra en klerikal Stiftelse blev et Statsinstitut. Det havde et vidtgaaende Selvstyre, men den øverste Tilsynsmyndighed var nu hos Kongen i langt videre Omfang end i den katolske Tid. Universitetet underlagdes det kongelige Kancelli, hvoraf naturligt fulgte, at Kongens Kansler ogsaa blev Universitetets Kansler. Reelt opretholdtes denne Ordning til ned i det attende Aarhundrede, men nominelt kun til 1660. Efter 1660 fik Overmyndigheden Navn af Patronat, og dette Patronat tilfaldt Storkansleren, som stod i Spidsen for begge de kongelige Kancellier, baade det danske og det tyske. I 1718 fik Universitetspatronen for første Gang en særlig Beskikkelse, men Værdigheden tilknyttedes bestandig de højeste Kancelliembeder — fra 1731 Oversekretæren i Danske Kancelli. Først i Struensee-tiden, da Oversekretær-Embedet helt nedlagdes, forsvandt ogsaa Patronatet, men efter Guldbergtiden dukkede det atter op under ændrede Former.

Kansleren var ikke blot Bindeledet mellem Universitetet og den Myndighed, det var underlagt, han havde ogsaa det øverste Tilsyn med de indre Forhold, med Professorer-

nes Disputationer, med Eksaminer, med Økonomien, Disciplinen etc. Da baade Roskildebispen (i den katolske Tid) og Kongens Kansler (senere) sad i et stort og omfattende Embede, var det kun rimeligt, at han i Egenskab af Universitetskansler maatte have en Mand inden for Murene, der kunde bistaa ham. Ved det katolske Universitet var der en Vicekansler — den første var selve Dr. Peder Albertsen — og i det protestantiske Universitets Fundats af 1539 blev det paabudt, at Rektor og Dekaner skulde foreslaa en Mand, som af Kongen kunde beskikkes til Kanslerens »Adjutor«. Men denne Bestemmelse blev ikke overholdt — formodentlig fordi Rektor ikke skøttede om at have en overordnet Myndighed ved sin Side inden for selve Universitetet. Der kendes i hvert Fald kun ganske enkelte Vicekanslere fra Tiden efter Reformationen.

Efter Bugenhagens Bortrejse valgte Professorerne 1544 Dr. Kristiern Torkelsen Morsing til »Viceconservator et -cancellarius«, men der kendes intet Kongebrev, hvori hans Valg — saaledes som det var forudsat i Fundatsen — er godkendt¹⁾. Allerede fra første Færd synes man at have taget Fundatsens Forskrifter mindre højtideligt paa dette som paa andre Punkter, og maaske var det — som Rørdam formoder — udelukkende fordi der i 1544 forefaldt saa mange Promotioner, at man følte Trang til at have en Mand, som man kunde læse alle de dermed følgende Forretninger paa. I hvert Fald høres der senere ikke noget til Dr. Morsings Virksomhed som Vicekansler — hvad der ganske vist ikke betyder saa meget, da vi ingenlunde er særlig godt underrettet om de indre Universitetsforhold i denne Periode. Derimod ligger Motiverne til den anden Vicekansler-Beskikkelse, vi kender, klare nok. I et Kongebrev af 12. Oktbr. 1572²⁾ paatales Professorernes Forømmelighed med Forelæsninger og Disputationer, hvor-

1) Rordam, Kbhvns Universitets Historie I, 390 f., IV, 25.

2) Rordam, IV, 238 ff.

med Rektor og Vicekansler skulde have Tilsyn. Og da Kongen har bragt i Erfaring, at der paa Trods af Fundatsens Bestemmelser ikke er beskikket nogen Vicekansler »udi Universitetet paa denne Tid«, saa tilforordnes Niels Hemmingsen til at paatage sig Hvervet. At Valget faldt paa Niels Hemmingsen, var naturligt nok. Han var ikke blot den primus inter pares, som man turde antage Professorkollegerne havde Respekt for, men han var tillige Rektor og havde været det paa andet Aar, og kunde fundatsmæssig ikke beholde denne Værdighed længer. Vicekansler-Posten blev saaledes en Slags Fortsættelse. Ydermere fik denne Beskikkelse af en Vicekansler en vis Motivering derved, at den faldt i et Kansler-Interregnum mellem Johan Friis's Død i Decbr. 1570 og Niels Kaas's Udnævnelse i Maj 1573. Men heller ikke i dette Tilfælde er der levnet os paa viselige Spor af Vicekanslerens Virksomhed.

Det er de faa og isolerede Fortilfælde, der ligger forud for Erik Pontoppidans Udnævnelse til Universitetets Prokansler i 1755. I det mellemliggende lange Tidsrum havde Vicekansler-Postens Berettigelse vel nok været paa Tale¹⁾, men den var aldrig bleven besat, og det er egentlig ikke let at give nogen rimelig Forklaring paa, hvorfor man netop nu mere end tidligere følte Savnet af en Støtte for Patronen i hans Arbejde for Universitetet.

Ganske vist var første Halvdel af det 18. Aarhundrede, trods Navne som Gram og Holberg, ikke noget glørværdigt Tidsrum for Københavns Universitet — maaske endda mindre flatterende end man i Almindelighed forestiller sig. I Sammenligning med det foregaaende Hundredaar betød det videnskabeligt en Tilbagegang, hvortil kom den økonomiske Misère, som Ildebranden 1728 bragte over Universitetet. Aanden i Fundatsen af 1732 var for saa vidt et Spejl paa Tidens akademiske Synspunkter som den først og fremmest tog Sigte paa Professorernes økonomiske Kaar

1) Rørdam III, 43.

(der ganske vist trængte til Forbedring), men i for høj Grad lod de videnskabelige Hensyn ligge. Universitetet var bleven en udpræget Professor-Stiftelse. I Fundatsen var Bestemmelsen om en Vicekansler gaaet ud — Tanken om en Kontrol inden for Murene maa have ligget helt fjern nu, da samtlige Professorer var Medlemmer af Konsistorium. Kun Gram og Holberg havde mod Slutningen af Perioden en vis Magt over Sindene, dels paa Grund af deres Senium, dels i Kraft af deres Personligheder. Begge var stærkt interesseret i Universitetets Drift — den sidste mere materielt indstillet end den første. Laa Grams Universitetsinteresser i det pædagogiske, laa Holbergs lige saa sikkert i det økonomiske. Nu var Gram død 1748, Holberg afgaaet som Kvæstor 1751 og død tre Aar efter. Muligvis laa heri Momenter, der kunde gøre Ansættelsen af en Prokansler betimelig.

Universitetets Patron var Oversekretær Joh. Ludv. Holstein, og han havde været det lige siden 1740. Sikkert nok var han stærkt interesseret i alle akademiske Forhold — som i det videnskabelige Liv overhovedet. Sammen med Gram stiftede han Videnskabernes Selskab, og hans let kendelige Haand findes paa talrige Aktstykker omhandlende videnskabelige Institutioner og Forhold, baade i Kancelliarkivet og i Universitetsarkivet. Det var noget, der optog hans Tanker. Det er i og for sig rimeligt nok, at Holstein nu, da Universitetets to stærke Personligheder var borte, kunde ønske at have en Mand at holde sig til. Men kunde man ikke fristes til at tro, at Pontoppidan selv, aabenlyst eller fordækt, har givet Patronen en Antydning eller Foranledning? At en Stilling som Prokansler i København kom Erik Pontoppidan til Pas, det giver han de mest utilslørede Udtryk for i de nedenfor gengivne Aktstykker. Hans Virksomhed som Biskop i Bergen havde stødt paa Modstand og Uvilje, og da han i 1754 rejste til København paa Orlov, laa der Begivenheder bag, som gjorde det lidet ønskeligt for ham at gense sin Stiftsby

mere¹⁾. Bergen var jo endelig heller ikke et egnet Levested for en historisk Gransker og Skribent. Han havde ikke valgt Stedet selv, det var Embedet, der havde draget ham, og kunde dette Embede forbindes med et andet i København, og ved selve Universitetet, saa var Sagen dermed ordnet til hans Tilfredshed. Saa kunde han sidde i videnskabelig Virksomhed hernede, klare de fleste Forretninger ved Embedet i Bergen ved Korrespondance og iøvrigt lade det bestyre af en Vikar, og rolig vente paa, at et andet mindre fjerntliggende Bispekald blev ledigt. At det var hans Tanke, er sikkert — han siger det selv. Og dog tør man alligevel ikke tro, at han selv er primus motor — hans Forsikringer om, at Tanken er udgaaet fra højere Sted, er saa eftertrykkelige, at de næppe kan være dikteret af den under Enevælden velkendte Tilbøjelighed til at skyde Kongen eller Overmyndigheden i Forgrunden. Det vilde være for udspekuleret saaledes som Ordene falder. At det er Kongen selv, fra hvem det oprindelige Initiativ er udgaaet — det er vel saare tvivlsomt, men sikkert maa det være, efter Udtrykkene i Pontoppidans Breve, at Holstein har forhandlet med Kongen om Sagen, og at Majestæten har bifaldet den. Noget Initiativ fra Universitetets Side er ikke tænkeligt — den Maade, Rektor og Professorer reagerede paa, da Prokansleren først kom i Virksomhed, tyder ikke netop paa, at det nye Embede var en Indretning, de attraaede, endsig selv havde været ude efter. Alt vel overvejet maa man da antage, at det er Holstein, som ved denne Foranstaltning har ønsket at yde en tro Klient, der var kommet i en vanskelig Situation, en tiltrængt Haandsrækning, og samtidig forsøge »at sætte Liv i det søvnige Københavns Universitet« — saaledes som G. L. Baden i sit kraftigt malende Sprog udtrykker det²⁾.

¹⁾ Se herom Stampes Erklæringer I, 175 ff. og Tidsskr. for Kirke og Theologi IV, 216 ff.

²⁾ Fred. V's Regjerings Aarboeg, S. 143.

I de nedenfor aftrykte Breve fra Erik Pontoppidan til J. L. Holstein¹⁾ kan vi følge Sagens Genesis i hele dens Forløb. Pontoppidan, som vedblivende opholder sig i Hovedstaden, har haft en orienterende Samtale med Universitetets Patron; han har faaet Anmodning om at tænke over Tingene, sige sin Mening og gøre Forslag. Dette gør han da i et saalydende Brev til Oversekretær Holstein, dateret København 5. Marts 1755:

»Siden jeg nyeligen hafde den Ære at opvarte Deres høygrevelige Excellence, saa har mit Sind, efter Apostelens Talemaade, været beknyttet med tvende adskillige Ting. Deres høygrevelige Excellence behagede, den Gang ligesom tilforn, at forsickre mig om Hands Mayestæts, vores velsignede Konges særdeles Naade, hvilken, næst Guds Naade, skal til Døden være mig det dyrebareste, som jeg vil stræbe at conservere. Deres høygrevelige Excellence aabnede mig den Gang tillige Hands Kongel: Mayestæts allernaadigste Forsætt og Tancke om at bruge mig, sin ringe Tiener, til et vigtigt og dobbelt Embede ved det Kiøbenhavnske Universitæt. Denne Naade og Ære, som jeg end aldrig kunde have tænkt paa, langt mindre forlange, beskiæmmer mig paa den eene Side ved en Overbeviisning om min Uværdighed, men paa den anden Side drager den mig med destomere Lyst og Attraae efter at udrette noget, ja noget ret ynskeligt og got til saa naadig en Konges Velbehag, saaog til mit Fæderne-Lands stedsevarende Tieneste.

Da nu Deres høygrevelige Excellence ved sidstbemeltdte Opvartning gav mig Tiid til at overveye allting, og siden at tilsende Dennem skriftlig min reene og rigtige Hiærtens-Meening, foruden Reservation af noget saadant, som i Fremtiden kunde opvecke Vanskelighed eller Misforstaaelse,

¹⁾ Brevene ligger i Det Kgl. Bibliotek, i den Ledreborgske Haandskriftsaml. Fol. Nr. 479. De er kommet for Dagen ved Dr. Ellen Jørgensens Gennemgang og Registrering af uordnede Partier i Samlingen efter dennes Afgivelse til Det Kgl. Bibliotek.

saa skeer det hermed, at jeg underdanigst tager mig den Frihed at forestille Deres høygrevelige Excellence tvende Hovet-Poster, angaaende først hvad jeg torde vove at paatage mig ved den Aller-Høyestes Kraft at udrette i Overeensstemmelse med Hands Kongel: Mayestæts meget glorieuse og ret landsfaderlige Forsætt. For det andet hvad jeg i det allermindste og enda icke uden noget Tab og Afgang kunde behøve til gandske fornøden Subsistence.

Angaaende det første, da siger [jeg]: hvorledes det allernaadigst maatte behage Hands Kongel: Mayestæt at lade beskicke her, ligesom paa en Deel andre Steder, en Procancellarij eller academisk Under-Cantzlers Embede, det vides icke, førend den behøvende Instruction derom er indrettet efter dette Lands og Steds særdeles Beskaffenhed. Men saavidt jeg kand forestille mig og saavidt jeg i Forveyen ville forsickre og forpligte mig, da var det noget nær følgende Poster.

Først: at gaae Universitætets høye Patrono underdanigst til Haande i alle saadanne Ting, som han icke self behager at udrette hos Professores, Studiosos eller Officianterne ved Universitætet.

For det andet: at paaagte og besørge, saavidt i en ufuldkommen Verden mueligt være kunde, en ufeilbarlig Efterlevelse af alle Artiklerne i Universitætets fornyede Fundatz. Men naar kiendelig Misbrug, Forsømmelse eller uventelig Forhindring skulle møde, som icke lempelig og underhaanden kunde afhjælpes, da at andrage det beviislig for Patrono, og af hannem vente vidre skriftlig Forholds-Ordre.

For det tredie: aarligen førend Januarij Maanets Udgang at indsende en nøye og detailleret Efterretning om alt hvad som det Aar ved Universitætet virkelig var præsteret af enhver Vedkommende, saasom Lectiones, Collegia privata eller privatissima, Disputationes, Orationes, Responsa Facultatum, Controversiæ, om nogle skulle indtreffe, som Gud forbyde, Censuræ librorum og hvor mange Bøger det Aar virkelig vare komne for Lyset.

For det fjerde: ligeledes at indsende en specificeret Liste over de Candidatos, som i adskillige Facultæter vare examinerte og fra Universitætet dimitterte, fornemmelig hvilke af dem, der fremfor andre af visse Vidnesbyrd eller Prøver kunde befindes at være ret excellente og store ingenia, og hvortil de mest inclinerte eller bedst vare brugelige. Denne delectus ingeniorum maatte med Tiden giøre god Tieneste.

For det femte: at have et særdeles vaagende Øye over de mange Stipendiatos og Alumnos Collegiorum, som her fremfor anden Steds underholdes paa Publici Omkostning, og at erfare, om samme i sin Tiid ventelig kunde opfylde noget af Fæderne-Landets Haab eller icke.

For det siette: at have Indseende med Universitætet's Bibliothec og Bogtryckerie samt Anvendelsen af det, som dertil er henlagt. Særdeles at besørge aarlig nogle af de mange gamle Manuscriptis, som siden den store Ildebrand endnu ere tilovers, reddede fra Undergang ved Universitætet's Bogtryckerie, saavidt Stiftelsen vil tillade og Skrifternes Indhold kunde agtes det værd.

For det syvende: at raadføre de aarlig in Collegiis disputerende Studentere med Anviisning om hvilke Themata, de efter deres Capacitæt og denne Tiids Smag bedst kunde udvælge, saa og hvilke Authores de dertil bedst kunde betiene sig af, paa det at noget nyttigt og behageligt deraf maatte fremkomme. Ja, i Allmindelighed at være betænkt paa alle de Midler og Veye, som maatte eragtes tienlige til Sandheds, gode Sæders og gode Videnskabers Flor og Fremgang i Hands Kongl: Mayestæts Riger og Lande.

Naar jeg nu nøyagtig skulle stræbe at efterkomme alt dette qva Pro-Cancellarius, da sluttes lettelig, at jeg qva Professor Theologiæ¹ maatte frietages for noget og tillige paatage mig noget. Alt det, som jeg kunde love at paatage mig her, i Fortrøstning paa dends Kraft, som fuldkommes i Skrøbelighed, særdeles i denne min indtrædende

¹) Pontoppidan var fra 1738 ekstraordinær Professor.

Alder af 57 Aar, efter et meget møysommeligt Lefnet, bestoed da i følgende Ting.

Først ville jeg, om saa synes, gribe Sagen an paa det Sted, hvor den allermest trænger til Hiælp, nemlig med at give Candidatis S: Ministerii en nøyere og nærmere Præparation til det offentlige Lære-Embedet i Guds Kirke end den, de pleye at faa ved Studium Theologiæ theticæ et polemicæ i Allmindelighed, hvortil desforuden trende andre Professiones Theologicæ findes stiftede her ved Universitætet. Eftersom de allerfleeste Professores Theologiæ, baade her og anden Steds, aldrig have været Præster, saa kand in ipsis pastoralibus, som dog er Hovet-Øyemerket, af dem icke ventes eller kræves meget. Men 32 Aars Forfaring har lært mig noget deraf, og det samme lidet hafde jeg Lyst at indskiærpe andre. Naar en anden Svend bliver Mæster, da veed hand sin Hovet-Sag forud. Men mangel vellærd, ja høylærd Student, som bliver Præst, veed enda saare lidet af den egentlige cura animarum pastoralis. Af den Aarsag ville jeg saa troelig og flittig som min Tiid og Kraft kunde tillade, holde Collegia pastoralia og deri særdeles drive ascetica, homiletica et casuistica.

For det andet ville jeg i den ledigstaaende Regentz-Kirke, eller i mit Huus, anstille Exercitia concionatoria, hvor mine Collegianter, een efter den anden, over en foregiven Text skulle forsøge at prædike i sine Medcollegianters og mit Paahør, da enhvær, uden Undseelse, maatte sige modeste sin Meening til Opmuntring eller til Advarsel om det, som kunde feile enten i Grundighed, god Orden, Udtale eller deslige.

For det tredie ville jeg in Consistorio assistere med mit Voto, med Responsis theologicis eller i andre Tilfælde efter Sagernes Beskaffenhed, saa vidt jeg ved Guds Naade veed og kand, samt stræbe at vedligeholde Fred og Eenighed, og befordre de Ting til endelig Exsecution, som icke taale Forhalning uden Publici Hinder og Skade.

For det fjerde ville jeg paatage mig at holde Orationes

publicas in Auditorio superiori, baade efter min sedvanlige Tour og naar nogen særdeles Solennitæt maatte udkræve det. Derimod maatte jeg, som nu i mange Aar icke har haft Øvelse i at tale Latin extempore og uden Præmeditation, være som Senior Facultatis befriet for den maanetlige Examen og aarlige Disputation, i hvis Sted jeg icke skulle blive Publico noget skyldig, men med eet eller flere aarlige Schediasmata erstatte det. Lettelig kunde jeg love meget og enda holde lidet, men det har aldrig været min Maade, og naar jeg skulle see til med andre, da ville jeg icke selv findes forsømmelig.

Nu staaer det andet Spørsmaal tilbage, nemlig hvad jeg ved dette dobbelte og mange Vanskeligheder exponerte Embede kunde vente til høyfornøden Subsistence, thi icke een Daler forlanger jeg at oplegge eller beholde tilovers, endskiønt jeg efter Verdens allmindelige Maade meget kunde fristes dertil ved en tallrig Familie af 8 Børn, ligesom jeg og virkelig i mit Bergenske Embede aarlig hafde ret vel tilovers af 2185 Rdr. ordinaire og faste Indkomster, udenfor hvilke jeg aldrig antog noget for Visitation, Ordination eller deslige. Icke destomindre for at følge lydagtelig, nu ligesom ofte tilforn, Guds Vinck og Hands Salvedes egen allernaadigste Vocation til det, som var mig gandske uventeligt, item for at undgaae de vanskelige Søe-Reiser¹⁾ og endelig for at oppebie, om Gud vil, i mit Fæderne-Land Effecten af min allernaadigste Konges gientagne Løfte om et roeligere Embede i mit møysommelige Levnets sidste Dage, da vil jeg gierne renuncere paa alt det, som gaaer vidre end til daglig høi Fornødenhed, hvilken jeg haaber icke at skulle mangle. Følgelig understaaer jeg mig icke til at begiere lidet eller meget, men overlader den Sag med fuldkommen Resignation til Hands Kongel: Mayestæts, min allernaadigste Souverains egen ædelmodige Generosité og faderlige Forsorg,

¹⁾ De fleste Embedsrejser i Bergenhus Stift maatte foretages i Baad, enten indenskærs eller paa Fjordene.

om hvilken jeg holder mig allerunderdanigst saa vel for-sickret, at jeg icke om den Post vil melde andet end dette eeneste, at naar frie Huus regnes til 300 Rdr., da har jeg i min Hoff-Tieneste for 20 Aar siden haft saa got som 1715 Rdr. aarlig. Det allerbedste herved skal være mig, hvad Deres høygrevel: Excellence self behagede at for-sickre mig om samme Vocation: nemlig jeg hafde at ansee den saasom meget god og kommende fra Gud selv«.

Dermed synes saa Sagens Realitet at være fastlagt. Oversekretæren har øjensynlig godkendt Pontoppidans Forslag i Princippet, og i en følgende Samtale har man drøftet den økonomiske Side af Sagen, som Pontoppidan i sin første Skrivelse gaar meget let hen over og helst hen-stiller til Kongens »egen ædelmodige Generosité og fader-lige Forsorg«. Med saadanne Talemaader har Holstein ikke kunnet lade sig nøje — han har forlangt positive Forslag. Umiddelbart efter Samtalen indsender Pontoppidan da følgende Skrivelse, dateret København 15. Marts 1755:

»At jeg endnu i denne Aften, og altsaa strax efter min underdanigste Opvartning, giver mig den Ære at skrive Deres høygrevelige Excellence disse Linier til, det skeer med en særdeles Drift og Frimodighed, opvakt i mit Sind ved mundtlig Samtale om at udfinde det beqvemeste Mid-del til at fuldbyrde, saavidt mueligt, vores allernaadigste Konges meget priisværdige Villie i den bevidste Sag, dog saaledes at Midlet maatte icke blive meget kostbart eller besværligt. Deres høygrevelige Excellence hafde den Naade nogle Gange at spørge mig, om jeg vidste at giøre Forslag paa noget saadant expedient, da De gierne saae, at jeg proponerede det. Nu ville strax intet indfalde mig vidre end Huusleyen, som kunde spares ved at bruge den øverste Etage paa Communitæts store Huus, som dog i mange Aar haver staaet gandske ledig og ubrugt, men i under-danigste Tilliid paa Deres Excellences egen naadige Be-falning om at eftertænke Sagen vidre skeer det, at jeg hermed gjør alleruforgribeligst Forslag paa saadan en Vey

og Maade, som hvis den fiinder Biefald, frem for alle andre skal vise sig at være allerlettest, allersickerst og allermindst underkastet nogens Paaanke.

Det Forsøg, som vores allernaadigste Konge saa gjerne ynsker at lade sette paa Rei litterariæ Forbedring og Opmuntring, særdeles ved Kiøbenhafns Universitæt saasom det eeneste i begge Rigerne, skal skee af yderste Evne og Formue. Mit Bergenske Embede skal derved ingenlunde forsømmes i nogen væsentlig Punct. Hands Kongelige Majestæts Cassa skal icke graves nogen Tiid med een Dalers Udgift, Universitæts Cassa icke heller, og ingen af Professorerne skal for min Skyld vige sin Station, hvilken sidste Post er mig ret vigtig og kand ligesom Resten forebygge ald Klagemaal over Fornærmelse eller deslige, som man ved en nye Stiftelse maaskee ville tage Anledning til. Mit allerunderdanigste og alleruforgribeligste Forslag, som gjøres icke uden Guds Paakaldelse, er da dette.

Deres høygrevelige Excellence erindrer selv, at da Hr. Biskop Harboe blev forsendt som Visitator til Island, saa indtræffede kort efter en Vacance i det Tronhiemske Biske-Embede. Dette sidste blev velbemeldte Hr. Bisk: Harboe strax destineret, men tillige reserveret i nogle Aar indtil hands Hiemkomst, og hands Vices imidlertid overdragne til Stedets Stifts-Provst, som ved alle Vacancer er Vicarius perpetuus. Herved har jeg icke hørt, at noget blev forsømt i saadant Intervallo, som varede uden Tvivl i 3 Aar, langt mindre var dette at befrygte in applicatione ad casum præsentem, da jeg saasom tilstædeværende i Kiøbenhavn og noksom kyndig om alle Bergenske Sagers Sammenheng, lettelig ved Correspondence kunde udrette selv det meste Vinter-Arbeyde, som bestaaer alleene i Skriverie, men Sommer-Arbeydet, nemlig Visitationerne, saavel som de faa Ting, der gjøres conjunctim med Stifts-Befalnings-Manden, kunde af den nuværende Stifts-Provst Hr. O. Tidemand meget vel forrettes, ligesom jeg veed, at han dertil skulle være gandske villig, naar ham deri-

mod af mig blev anviist saa meget, som udkrævedes til Løn for den Capellan, der aftog ham nogle præstelige Forretninger paa den Tiid, naar han ved Visitation eller andet Forfald blev hindret. For at gjøre denne Proposition endnu tydeligere og mere detailleret, da bestaaer den under Deres høygrevel: Excellences naadigste Correction i følgende:

Dersom det allernaadigst behager Hands Kongelige Majestæt at bruge mig til det bevidste desseins Forsøg, og siden efter sammes befundne Frugt, naar det mig allernaadigst promitterte Embede i et andet Stift blev engang vacant, da maaskee at perpetuere selvsamme Vices ved det Kiøbenhafnske Biske-Embede, hvilket dog nyder en Professors Løn, saa tilbyder jeg mig allerunderdanigst at udrette, ved Guds Naades Hiælp, alle Vices Procancellarii foruden at entree i noget Corpus academicum, hvilket ogsaa gjorde den Charge saa meget mindre dependent af Universitætet, og saa meget mindre exponeret adskillige Forhindringer, som ellers i Begyndelsen maatte ventes.

At nu mit Bergenske Embede ad interim derved slet intet skulle afgaae, da kunde det paa følgende Maade, efter min Samvittigheds fulde Overbeviisning, udrettes gandske vel for Gud og Menniskene, efter at alle publica nu Gud skee Lov ere satte paa en regulair og fast Food, samt efter at jeg ved Visitationer kiender hvært Sted og hvær geistlig Mand i Stiftet temmelig nøye, saa at de forefaldende casus, som taale nogle Ugers Opsettelse og som dog for en Deel maa nedkomme til de Kongelige Collegier i Kiøbenhavn, lige saa lettelig her som der af mig kunde expederes, mens Ting af mindre Vigtighed eller hastigere Expedition kunde skee in loco ved Stifts-Provsten.

Til at sublevare denne Mand, som billigt var, ved en Capellans Løn, der kunde hiælpe ham undertiden i præstelige Forretninger, da ville jeg anvise de 100 Rdr., som af Indre Sogns Tiende ere henlagte til en Biske-Enkes aarlige Pension, mens nu icke bruges dertil, efterdi for nær-

værende Tiid ingen saadan Enke findes siden Frue Bornemanns Død¹).

Til at være Publico ansvarlig for de aarlige Collecter, Expenser og Contingenter, hvilke aarlig maa indsanckes og igien udtælles til Universitætet, til Skoler, Hospitaler, Slave-Cassen, den Londonske danske Kirke og deslige pia corpora, da tilbyder jeg mig at holde min gamle og altiid rigtig befundne Amanuensem Mons:r Kiærulf²) boende i et Par Kamre paa Bispe-Gaarden, som og derved blev holden i Hevd og Tilsyn. At i hands Regnskabers Rigtighed og Pengenes prompte remesse slet intet skulle mangle, det ville jeg tage paa min egen Caution.

Fremdeles, da just i det Stift ingen Kiøbstæder findes uden for Bergens Bye, saa blev ickuns 3 Kirkers, 3 Hospitalers, een latinsk Skoles og Seminarii Fredericiani Regnskaber aarlig om Nye-Aars Tiid at revidere og decidere tillige med Stifts-Befalnings-Manden, og det er een Uges Arbeyd i det høyeste, hvilket Stifts-Provsten meget vel kand forrette ligesom Visitationerne i de 2 Sommer-Maaneder.

Hermed haaber jeg da underdanigst at have giort, hvad jeg af Begyndelsen lovede, thi paa den Maade udkrævedes, hvad min Underholdning angaaer, slet ingen Forandring uden de ommeldte ledigstaaende Værelser, da jeg for samme Løn gjerne vil gjøre dobbelt Arbeyd og ingenlunde boe i Kiøbenhafn med de Vilkaar som mange Engelske Biskoper Aar ud og Aar ind boer i London. Gerne vil jeg blive i Guds Gierning og uden mindste Tilleg tiene saavel Universitætet som Stiftet, hvilket sidste, naar et Par Maaneders Visitation undtages, aldrig haver udkrævet en tredie Deel af min Tiid eller mit Arbeyde, da jeg dog aldrig har været eller ynsker at være ørkesløs. Skal jeg endnu sige, hvad der giver mig en særdeles Lyst og Drift hertil, da er det sandelig Guds Kald, uden ald min Tanke, saasom

¹) Biskop Oluf B.'s Enke Ingeborg Marie var død 1753.

²) Nordmanden Jonas K. (se Klitgaard, Kjærulfske Studier, S. 213 f.).

icke mindste Formodning om dette Embede nogen Tiid er opkommen i mit Hierte, men jeg visselig anseer den ideam saasom indgiven af Gud selv i vores allernaadigste og omhyggeligste Konges eget ædle Sind, hvis Villie altiid skal være mig som en Helligdom at arripere og troelig at efterleve i de faa Lefnets-Dage, som mig maatte være til-overs.

Det eeneste, som jeg endnu til Slutning underdanigst ville ynske og udbede mig af Deres høygrevelige Excellence saasom min fra mange Aar af befundne naadige Patron og Velynder var dette, at da Foraaret nærmer sig og mine i Vinter beboede Huus-Værelser¹⁾ eller andre i deres Sted maatte med allerførste betinges, saavelsom flere mesures foretages betimelig med min Familie, jeg da saasomt som mueligt være kunde maatte vente min allernaadigste Konges endelige Resolution«.

Underhandlingerne synes dermed i det væsentlige afsluttet og Sagens Hovedpunkter var bragt paa det rene — nu skulde den blot nærmere udformes. Dermed — og navnlig med Udarbejdelse af en Instruks for den nye Universitets-Embedsmand gik da de følgende seks Uger. Pontoppidan har selv givet et Udkast til Instruks, som endnu ligger ved Sagens Akter i Kancelliarkivet, men som den korrekte Mand Holstein var har han under Overvejelserne ikke helt kunnet forbigaa Universitetet. Det vilde stemme lidet med Enevældens Styresæt pludselig at møde med en indgribende Forandring uden at give de paagældende Myndigheder Lejlighed til at ytre sig. Efter at Holsteins Forhandling med Pontoppidan var afsluttede, har Patronen da underhaanden bedt Rektor om en Udtalelse. I Kancelliarkivet ligger et Promemoria, skrevet med Peder Rosenstand-Goiskes Haand — han var Rektor dette Aar — men uden Dato og Underskrift; det ser nærmest ud til at have fulgt med et privat Brev til Holstein. I Aktstykket

¹⁾ Pontoppidan var jo kommet til København Aaret før.

gøres først Rede for det øverste Styre ved Datidens fremmede Universiteter, og det fastslaas derefter, at der:

»Ved Kiøbenhavns Universitet, som har 1. sin illustrissimum Patronum præsentem [og ikke som i Lund en fra Universitetsbyen fraværende Rigsraad], 2. Rectorem annum, 3. sin Qvæstorem, 4. hvor Professores selv administrere deres Corpora, efterdie det blev fundet fornødent, 5. hvor der er ey saadan en Tribunal som ved adskillige Tydske Universiteter, og hvorfra der ey in causis ecclesiasticis eller civilibus hentes Responsa, som have auctoritatem publicam og i Domme kand allegueres — synes en Pro-Cancellarius ey at kunde have andre Partes end maaskee ohn-gefær saadane«.

Derefter følger saa en Række Punkter, hvori der foreslaas tillagt den nye Prokansler netop saa megen Myndighed og tildelt ham saadanne Forretninger, at han uden at gaa nogen i Bedene kan lette Rektor Arbejdet. Thi Rosenstand-Goiske er ikke i Tvivl om, at hans akademiske Plads er efter Rektor og at han nærmest maa betragtes som en *Prorector perpetuus* — altsaa netop ikke som en *Prokansler*. Hvis der skal søges noget bag Ordene eller mellem Linjerne, kan det ikke blive andet end et slet dulgt Ønske om helst at blive fri for ham.

Det blev man nu imidlertid ikke. I Kancelliet udarbejdedes en Instruks, som i Hovedtrækkene faldt sammen med Pontoppidans eget Udkast, blot var den langt udførligere. Den tillagde Prokansleren en ret vidtgaaende Myndighed, ikke mindst derved, at det overdroges ham at »paaagte og have Tilsyn med at Universitetets Jura, Statuta samt Fundats og alle andre dets Legata og Stiftelser udi alle Poster nøje vorde efterlevede«. Af en lang Række indgribende Ændringer og Tilføjelser i Konceptet, foretagne med Holsteins egen Haand, ser man, at Instruksens har faaet sin endelige Afpudsning af Patronen selv. Da man var naaet saa vidt, fik Pontoppidan den til Gennemsyn, og han tilbagesendte den til Holstein med et

Brev af 23. April 1755¹⁾ efter at han havde »pondereret« alting paa det nøjeste »og deraf set adskillige Prøver paa den Omsorg, Deres højgrevelige Ekscellence bærer baade for Studeringers Befordring, saa og tillige for min Persons og Embeds Understøttelse«. Nogle Smaating foreslog han ændret, hvilket ogsaa skete inden Instruksen udgik 2. Maj 1755 med Kongens Underskrift og Holsteins Parafering²⁾).

Samme Dag forelaa Pontoppidans Bestalling som Prokansler ved Københavns Universitet med Rang som virkelig Etatsraad. For saa vidt mulig at holde Forargelsen nede fik Universitetets Rektor samtidig tillagt Rang næst efter Konferensraader — hvilket betød et mægtigt Spring gennem halvanden Rangklasse! Og da Rektoratet den Gang som nu gik paa Omgang, kunde ingen føle sig tilsidesat, da dog enhver havde Udsigt til at blive den nye Prokanslers Overmand³⁾).

Pontoppidan beholdt efter sit Ønske Embedet som Biskop i Bergen og fik ingen Løn som Prokansler, kun fri Embedsbolig. Ved den højtidelige Rektorpromotion, da Rosenstand-Goiske veg Sædet for den medicinske Professor Chr. Lodberg Friis (Rektorskiftet foregik den Gang umiddelbart efter Pinse), blev den nye akademiske Embedsmand introduceret af Patronen selv, og han gav for første Gang Møde i Konsistoriums ordinære Forsamling den 11. Juni — »og blev dertil gratuleret«⁴⁾. Han kastede sig straks ud i Arbejdet med at gennemgaa samtlige Universitetets Legataktur, Fundationer og deslige Dokumenter for at prøve deres Indhold, og udbad sig til Hjælp ikke

¹⁾ Ogsaa dette Brev ligger ved det anførte Nr. i den Ledreborgske Haandskriftsamling.

²⁾ Den er trykt i Suhms Nye Samlinger 4. Bind, Hefte III—IV, 20 ff.

³⁾ De officielle Akter i Sagen ligger ved Sjæll. Missiver 1755, Nr. 214 og 215. Reskriptet om Rektors Rang er ogsaa trykt i Suhms Nye Saml., anf. Sted.

⁴⁾ Acta Consistorii 1755, 11. Juni. — Hverken i Acta Consistorii eller i Kopibogen findes noget om Prokansleren før Begyndelsen af Maj, efter de gl. Missivers Udstedelse.

mindre end fire Mand, tvende Professorer og tvende andre »forstandige Mænd«. Holstein gik beredvilligt ind paa Forslaget — nu skulde der bringes Orden i det hele fra Bunden af. Og for yderligere at drøfte Sagerne, aftaltes det, at Pontoppidan skulde aflægge Besøg paa Ledreborg i de sidste Dage af Juni¹).

Hvorledes Universitetets nye Prokansler røgtede sit Embede i Enkeltheder — det har L. Koch gjort Rede for i en tidligere Aargang af dette Tidsskrift²). Det gik jo ikke saa glat som han vel sagtens selv havde ventet, han maatte bekende »at have faaet med haardere Halse at skaffe end Bergens Præster vare« — for endnu en Gang at citere Badens virkningsfuldt malende Stil. Fra første Færd blev han, trods de officielle Lykønskninger i Konsistorium, mødt med Kulde og Uvilje, og det varede ikke længe, inden han kom i aabent Fjendskab med Professorerne. I 1761 havde han opgivet Ævret — han tilstod i sin tjenstlige Indberetning, at hans Bestræbelser var slaaet fejl, og at han ikke havde kunnet udrette noget til virkelig Forbedring af Universitetets Forhold.

Pontoppidan blev alligevel siddende som Prokansler og fik ikke noget andet eller bedre Bispekald inden sin Død. Han afstod endda Bispetitlen til den ærgerrige Stiftsprovst Tidemand (Decbr. 1757), men beholdt det væsentlige, Stiftets Indtægter³). Mange Aar havde han ikke igen, den 20. Decbr. 1764 overraskede Døden ham. Om Middagen befandt han sig vel og spiste sammen med sin Familie — inden Aften var det forbi⁴).

Om ikke andet kom der i hvert Fald det ud af Pontoppidans Ophøjelse til Prokansler, at han levede sine sidste Aar i København og derved, trods Strid og Kævl med Professorerne, fik saa rig Lejlighed til at tilrettelægge

1) D. Kanc. Breve 1755, Nr. 208.

2) Kirkehist. Saml. 3. R. VI, 721 ff.

3) Norske aabne Breve 1757, Nr. 525.

4) Luxdorps Dagbøger I, 229.

sine historiske Samlinger, at han 1760 kunde udsende »Origines Hafnienses« og 1763—64 de to første Tomer af »Danske Atlas«. Og det var maaske ogsaa til syvende og sidst for Pontoppidan den dybere Mening med denne usædvanlige akademiske Foranstaltning.

Biskop Jørgen Hees Selvbiografi.

Udgivet af **Bjørn Kornerup.**

(Indledning S. 53. Jørgen Hees Selvbiografi S. 68. Kommentar hertil S. 100. Tillæg af Aktstykker og Breve S. 122).

I Aarhus Bispearkiv¹⁾ (nu i Landsarkivet for Nørrejylland) gemmes et Foliobind, der i Lighed med, hvad der var Skik andetsteds, i en Aarrække (1785—1842) har været benyttet af Ordinanderne til ved deres Ordination heri at indføre en kort Udsigt over deres Levned. Hvor vigtige som Kilder disse »Vitæ« med deres mange, i Regelen nøjagtige Førstehaandsoplysninger end er for den specielle Præstehistorie, saa kan det ikke nægtes, at en saadan lang Række kortfattede og som oftest lidet indholdsrige Selvbiografier af ganske unge Præster gør et temmelig ensformigt Indtryk og sjældent indeholder Stof af større Interesse for den almindelige danske Kirkehistorie. Næsten som en Oase i Ørkenen virker det derfor, at man midt iblandt Ordinandernes formelagtige Levnedsbeskrivelser finder indført en 23 Foliosider lang Selvbiografi, som Stiftets Biskop, *Jørgen Hee*, i Aaret 1788 — et lille Aars Tid før sin Død — har taget sig for at nedskrive.

Skønt Jørgen Hee paa ingen Maade kan siges at have været en Høvding i Aandens Verden, vil det formentlig ikke være uberettiget at lade dette hans Vita træde frem af det Skjul, hvori det saa længe har ligget gemt. Dels

¹⁾ 6. Reversal p. 140 Nr. 37.

vil det nemlig være af Interesse at komme i Besiddelse af fyldigere Efterretninger om en Mand, der i ikke faa Aar med stor Dygtighed beklædte flere af de højeste Embeder i den danske Kirke, og som i Datiden vandt sig et europæisk bekendt Navn som Grev Enevold Brandts Skriftefader, dels vil det sikkert vise sig, at hans Selvbiografi indeholder adskillige Træk, der paa værdifuld Maade kan uddybe det almindelige Kendskab til Oplysningstidens Kirkehistorie.

Medens Hee taler med stor Udførlighed, naar han i sine selvbiografiske Optegnelser skildrer de ydre Omstændigheder i sit Livs Gang, — han var 1738—64 Præst paa Fyen, 1764—77 Holmens Provst og fra 1777 til sin Død 1788 Biskop i Aarhus —, falder hans Ord ganske anderledes knapt, naar det drejer sig om hans egen Udvikling og Standpunkter overfor Tidens Rørelser. Det vil derfor være rimeligt til Indledning at pege paa den Plads, der tilkom ham i det 18de Aarhundredes teologiske og kirkelige Liv, efter hvad man af andre Kilder — særlig hans øvrige Skrifter — kan slutte sig til.

Jørgen Hees Studieaar faldt væsentlig i Begyndelsen af Christian VI's Regeringstid, og i Betragtning af, at han selv siger, at han fra sin tidligste Ungdom har følt en stor Lyst til Præstegerningen, kunde det være naturligt at tænke sig, at han med sin vaagne religiøse Sans var blevet grebet af den Retning, som nu gik sin egentlige Magtperiode i Møde, den hallensiske Pietisme. Dette synes dog ikke helt at have været Tilfældet. I alt Fald var han i sine Studieaar nær knyttet til Repræsentanter for Ortodoksien, saaledes ikke blot til Filologen og Historikeren *Hans Gram*, men ogsaa til Teologen *Marcus Wøldike*, der var en saa afgjort Modstander af Pietismen, og hvem Hee satte meget højt¹⁾.

En enkeltstaaende Efterretning fra Hees første Præ-

¹⁾ Jvfr. hans Selvbiografi nedenfor S. 72.

stetid (i Allerup—Davinde), i Følge hvilken han en Gang skal være bristet i Graad paa Prædikestolen og bittert have beklaget sig over, at der var saa faa i hans Menighed, der vandrede »paa Guds Børns Vej«, viser ham egentlig heller ikke som Pietist, men blot som en nidkær Præst, der var alvorlig bekymret for det religiøse Liv i sine Sogne¹). Ser man endelig paa det tidligste litterære Arbejde, man har fra hans Haand, første Del af den omfattende Forklaring over Passionshistorien (fra 1758), saa synes det baade efter Form og Indhold at dømme at være skrevet af en Mand, der i det store og hele nærmest maa henregnes til den ortodokse Skole. Betegnende er det sikkert ogsaa, at han havde faaet den stift ortodokse teologiske Professor *Peder Holm*, hvem han formodentlig har kendt fra sine Studenteraar, til at forsyne denne Tome med en vidtløftig Fortale. Næppe vilde denne skarpt antipietistiske Professor have indladt sig herpaa eller paa sammesteds at rose Jørgen Hee i saa høje Toner, som han gør²), hvis han ikke havde været sikker paa sin Mand; og kan det end ikke nægtes, at man hist og her i Hees egen Tekst finder forskellige Steder og Udtryk — især om den sande Omvendelses Betydning, om Genfødselen, om det skarpe Skel mellem Guds Børn og Verdens Børn, om Vigtigheden af den daglige Helliggørelse³) —, som har pietistisk Klangfarve, saa er det dog vel ikke væsentlig andet eller mere, end hvad enhver nidkær ortodoks Præst ved Midten af det 18de Aarhundrede vilde kunne sige. Partiskellene var paa dette Tidspunkt ikke længere saa skarpe som tidligere, og der kan nævnes flere end Hee, der uden egentlig at have sluttet sig til Pietistpartiet dog havde tilegnet sig for-

¹) Fr. Nygaard, Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741—1840) S. 369.

²) Se nedenfor S. 107.

³) Eksempler: J. Hee, Jesu Christi hellige Lidelses, Døds og Begravelseshistorie I, 105. 181. 241. 455. 507. 534. — 117. — 91. — 392.

skellige af Pietismens praktisk-religiøse Tanker og forstaaet at sammensmelte dem med deres Ortodoksi.

Tydeligere og med større Sikkerhed kan Billedet af Hees aandelige Standpunkt tegnes efter hans Overflyttelse til København 1764. Ved at faa sin Virkeplads i Rigets første Kulturcentrum blev han paa en ganske anden Maade end hidtil stillet Ansigt til Ansigt med den store Forandring, der var ved at foregaa i Synet paa Kirke og Kristendom. I Fortalen til et Skrift fra 1771 har han paa lærerig Maade udtalt sig herom¹). Han var fuldstændig klar over, at den aandelige Situation var blevet en ganske anden i de seneste Aar, og Aarsagen hertil fandt han med Rette navnlig i den Indflydelse, der udgik fra en Række kritiske Aander, som i England under Navnet Fritænkere eller Deister havde vendt sig mod den hidtidige Opfattelse af den aabenbarede Religion og havde proklameret Fornuftens Ret til at efterprøve alle overleverede Forestillinger. Som den konservative Kirke-
mand Hee var, fyldte disse moderne Tanker ham med den største Forfærdelse, og han lægger ikke Fingrene imellem, naar han skal kendetegne deres Ophavsmænd. For Hee var Deismen kun et Udslag af »den fordærvede Naturs Begierlighed efter en syndig Frihed«, og han tager ikke i Betænkning at sige, at »mange vanskabte Fostere af et fiendsk Sind imod Aabenbaringens Lys ere derved fremkomne, som fortiente med ald Ret at dømmes til et evigt Mærke: En *Woolston*, *Toland*, *Tindal*, *Collin* og flere lærvillige Discipler af Satans Synagoge« Med stor Beklagelse saa han paa de ulykkelige Sjæle, som havde faaet disse Mænds forføriske Skrifter i Hænde og derved inddrukket en Gift, der var stærk nok til at underkue Sandhedens Virkning, saa længe de levede, men som ikke formaaede at hindre dens fulde Frembrud »til Sindets yderste Uroe i Dødens Stund«. Takket være gode

¹) (Upag.) Fortale, dateret 28. Novbr. 1770, til: Trende Hyrde Breve, skrevne af D. Edm. Gibson, oversatte af Thomas Hee, Kbhvn. 1771.

Censurforordninger havde Danmark dog hidtil været forskaanet for »deslige Affødninger af Vantroens og Vildfarelsens Aand«, men nu saa det ud til at skulle blive anderledes. Jordbunden var i flere Henseender vel forberedt, mente Hee, og han faar derved Anledning til at udtale sig om Betydningen af *Ludvig Holbergs* moralsk-religiøse Forfatterskab, som efter hans Opfattelse har banet Vejen paa dette Omraade. Da hans Udtalelser sikkert baade er lidet kendte og uden Tvivl meget typiske for konservative Kredses Syn paa denne Del af Holbergs Virksomhed, fortjener de at hidsættes her.

»Imidlertid har dog Lysten til at skrive frit om de hellige Ting ikke aldeles været savnet iblant os, hvilket især mærkes hos en iblant os forhen værende, og endnu i de flestes Minde levende Skribent, hvis Pen var bedre skaaren til skiemtefulde, end alvorlige Materier. Man vilde have været denne ellers baade med Naturgaver saa og forhvervede Indsigter i verdslige Videnskaber vel forsynede Mand stor Tak skyldig, hvis han ey i sine saa kaldede Moralske Skrifter havde anført et og andet, Guds Tieneste og altsaa Religionen angaaende, paa en Maade, som ey svarer til Materien, han handler om, saasom, naar han skiemter med vore sædvanlige Kirkesange, og de, efter den gammeldags Poesie derudi forekommende Talemaader, som ikke vare de enfoldige til nogen Anstød, førend de nu see dem af samme Skribent drevne til det latterlige, foruden andet meere, som her forbigaaes, og var at ønske, at Author, som baade havde Lyst til at skrive, og tillige besad Evne og Gaver til at skrive i anden Materie, aldeles havde forbigaaet. Imidlertid har man dog ikke taget i Betænkning i en af vore indenlandske lærde Tidender¹⁾ at fremstille baade ham, og den af sin nyemodige, men, Gud veed, ikke skriftmæssige Læremaade bekiendte *Basedow*, som de rette Mønstre i den (*NB.* efter Recensentens Begreeb og Tanker,) retskafne Catechetiske Læremaade, imod hvilken den hidtil i vor Evangeliske Kirke brugelige Omgangs Maade, strax fra Ungdommens første Tiid af at bibringe den aaben-

¹⁾ Hee sigter til en Anmeldelse i Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager, April 1767, S. 230 af Jacob Badens Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn, 1766.

barede Religions Sandheder, med en utilladelig Skriver-Frihed kaldes den forkeerte«.

Lysten til at skrive frit om kirkelige og teologiske Spørgsmaal havde saaledes ikke manglet i Danmark, men blot ligesom ligget i Dvale. Men efter den 1770 stedfundne Ophævelse af Censuren var der al Grund til at formode, »at en eller anden Fiende af den aabenbarede Sandhed vil . . . tage Anledning til des friere at frembære det onde af sit Hiertes onde Liggendefæe«. Forholdt det sig imidlertid saaledes, var det bydende nødvendigt for »enhver Sandheds Lærere betimelig at holde Modgiften imod saadan Gift i Beredskab, og at forsyne ubefæstede og værgeløse Gemytter imod saadanne Fristerens Anfald«.

Hee lader os ikke i Tvivl om, hvilket Stade han havde valgt at indtage overfor Datidens Bevægelser. Fast og klart havde han sluttet sig til den ældre, delvis engelsk paavirkede Supranaturalisme, og med fuld Ret træder han ind i Rækken af de konservative Teologer, han netop her udtrykkelig henviser til: *Erik Pontoppidan*, *P. Rosenstand Goiske* (jvfr. hans »Billige Fritanker over ubilligt Fritænkeri«) og »den . . . af sin Styrke til at skrive ligesaa ziirlig, som grundig, blant os bekiendte« *Ove Høegh Guldberg*, som Hee særlig berømmer for hans to Skrifter »En omvendt Fritænkens Levnedbeskrivelse« og »Breve over vigtige Sandheder«. Gerne havde Hee selv givet sit Bidrag »af samme Art, eller i det ringeste af lige Hensigt«, men hans mange og betydelige Embedsforretninger havde ikke tilladt ham at udarbejde noget selvstændigt Skrift. For dog at yde noget havde han derfor formaaet sin Søn *Thomas Hee* til at oversætte den engelske Biskop *Edmund Gibsons* Hyrdebrev, som han nu havde forsynet med en Fortale. Af Hees videre Udviklinger om Indholdet af dette Arbejde fremgaar det med al forønskelig Tydelighed, at han selv ganske kunde bifalde denne engelske Supranaturalists Forsvar for Jesu

Persons guddommelige Karakter, især belyst udfra hans Mirakler, for Skriftens Ægthed og for Aabenbaringsens mange Fortrin fremfor Fornuftens egne Resultater.

Allerede nogle Aar tidligere havde Jørgen Hee i en Prædiken »*Vantroens Synd i sin vederstyggelige Skikkelse og elendige Følger*«, 1767, udtalt sig væsentlig overensstemmende hermed om det mest brændende af alle Spørgsmaal i Datidens teologiske Forhandlinger, Forholdet mellem Fornuft og Aabenbaring. At Hee ikke stod paa det gamle ortodokse og pietistiske Standpunkt, der ansaa Fornuften blot som en Fjende af Guds Rige, men at han tilhører en senere Periode, der ikke var bange for i religiøse Spørgsmaal at argumentere udfra fornufmæssige Grunde, viser sig klart nok her, naar han direkte forkaster den Opfattelse, der hævder, »at Fornuften bør i de Ting, der angaae Menneskets evige Velfærd, intet agtes, men tilside settes«. Men ikke mindre tydeligt fremgaar det af denne Prædiken, at han følte sig hjemme i Oplysningens konservative Lejr, der paa ingen Maade vilde gøre Fornuften til Dommer over Aabenbaringen. »Den *sunde* Fornuft«, Evnen til at finde Sandhed, til at drage Slutninger, til at dømme om Aarsag og Virkning o. s. v. er i sig selv god nok, en stor Guds Gave, hedder det her, men paa Grund af Arvesynden er denne Evne svækket, og som Følge heraf har Fornuften ofte Lyst til at ville gaa sine egne Veje og ville »være Gud for klog, mestre paa Guds Huusholdning, vrage i de hellige Lære-Regler, som Gud i sit Ord har forelagt os«. I Lydighed bør Fornuften derimod bøje sig for Skriften, men gør den det, vil det ogsaa være muligt at eftervise, at der i Aabenbaringen intet findes »uden det, som Fornuften, naar den handler og dømmer frit, uden at være træl-bunden af Naturens Ondskab, maa tilstaae at være *Sandhed*, sundt og ret talet om Gud«. Det gælder f. Eks. det kristne Gudsbegreb og Tanken om Menneskeslægtens Frelse ved en guddommelig Forløser.

Der er vel heri Ting, som gaar *udover*, hvad Fornuften af sig selv kunde slutte sig til, men ikke noget, som ikke kan »taale en sund og ret dømmende Fornufts-Prøvelse«. Særlig Vægt lægger Hee paa at fremhæve Skriftens store historiske Paalidelighed, og han antager vistnok som i Almindelighed den ældre Supranaturalisme, at Skriften i sin Helhed er identisk med Aabenbaringen. Endvidere hævder han afgjort, at kun ved at bygge paa Skriftens Udsagn, særlig om Forsoningens Nødvendighed, befinder Mennesker sig paa fast Grund; følger de blot Fornuftens egne Indskydelser uden Aabenbaringen, havner de i Tvivl og Usikkerhed og kan kun naa til selvgjorte Lærdomme, der »ved alle Slags paakommende Tilfælde, i sær af Trængsel og Dødens Frygt, lader Siælen blive i største Uroe, og Sindet ængstes af saadanne Tvivl, som en blot Fornuft, der er berøvet det rette Lys, ey formaaer, i hvor skarpsindig den end er, at opløse¹⁾).

Som Teolog var Jørgen Hee hverken original eller betydelig, og hans væsentligste Indsats laa overhovedet paa det praktisk-kirkelige Omraade. En vigtig Side heraf var hans Virksomhed som Prædikant. En Del særskilt udgivne Taler og en uhyre omfangsrig Forklaring over Passionshistorien, der tilsammen fylder c. 2500 tættrykte Kvartsider, og som faktisk blot er en Samling Ugeprædikener, afgiver tilstrækkeligt fyldigt Stof til at danne sig en Forestilling om hans Ejendommeligheder som Prædikant. Baade indholdsmæssigt set og efter Opbygning og Form at dømme maa Hee nærmest opfattes som en Repræsentant for den ældre ortodokse Prædikemaade²⁾,

¹⁾ De citerede Steder i J. Hee, Vantroens Synd S. 7. 8. 11. 14. 20. Tanken om, at Forsoningen er Hovedhjørnesteinen i den aabenbarede Religion, fremhæves ogsaa oftere i Hees hermed ganske samtidige 3. Del af Forklaringen over Passionshistorien, f. Eks. S. 466. 523. 780.

²⁾ N. M. Petersen har endog ment at burde opfatte Hee som en typisk Repræsentant for »den gammeldags Prædiken« (Bidrag til den danske Literaturs Historie, 2. Udg., V, 1. Afdel. S. 209).

selvom der ogsaa er et og andet særlig i den brede, afgjort praktisk anlagte, prunkløse Fremstilling, som kan minde om tilsvarende Arbejder af *Johan Jacob Rambach* († 1735), der i Prædikekunstens Historie i flere Henseender danner Overgangen mellem Ortodoksi og Pietisme. I hvert Tilfælde synes Hee at have været ganske upaavirket af den saakaldte engelske Prædikemaade, der forøvrigt i hans Præstetid var stærkt i Tilbagegang.

Skønt de fleste af Hees Prædikener formelt set er anlagte som tematiske Udviklinger, maa de i Virkeligheden snarest opfattes som Homilier, en Gennemgang af Teksten Vers for Vers, Sætning for Sætning. Navnlig er Forklaringen af Passionshistorien en eneste stor Bibellæsning, selvom hvert enkelt Vers i Lidelseshistorien afgiver Stof til en Art tematisk Prædiken. Med den ældre ortodokse Prædikeform har Hee saaledes det stærkt bibelske og ganske tidløse Præg tilfælles¹⁾.

Nogen fremragende Tankens eller Ordets Mand synes Hee ikke at have været. I et graat og tørt og ofte usigeligt tungt Sprog udvikler han sine jævne Tanker, Flugt og Fantasi har han ikke været i Besiddelse af, og sammenligner man f. Eks. hans Passionsprædikener med Peder Herslebs kraftfulde og gribende Behandling af det samme Emne i hans berømte »Livets Ord udi Dødens Stund« og »Almagt midt udi Afmagt«, vil ingen kunne være i Tvivl om, hvem af de to der var Taleren af Guds Naade. Paa Grund af sine klart fremtrædende Mangler som Prædikant maatte Hee da ogsaa opleve at blive ret stærkt kritiseret af sin Samtid, og Eftertiden har gennemgaaende heller ikke været skaansom i sin Dom over ham²⁾.

¹⁾ Højst karakteristisk er det sikkert, hvad Laurids Smith fortæller, at Hee skal have sagt om en Prøveprædiken af ham, at han »prækede som en Hedning, der var ikke bibelske Sprog nok«. (Professor L. Smiths Selvbiografi, udg. af J. H. Bang, I, 18).

²⁾ Se f. Eks. *Dänisches Journal*, herausg. von Josias Lorck, I, 3. Stück S. 446 ff. *Kritisk Tilskuer* 1776 S. 257 ff. *Dansk Maanedsskrift*

Var Jørgen Hee konservativ i teologisk Henseende, gælder det samme hans politiske Opfattelse. Fremfor alt følte han sig som en trofast Tjener overfor Kongehuset, og flere Gange har han udtalt sig med en saa stor Ærbødighed om Enevoldskongens ophøjede Person, at man vistnok skal have vanskeligt ved at paavise en mere underdanig Udtryksvis.

Typisk i denne Henseende er flere af de Taler, han som Holmens Provst maatte holde, naar Krigsskibe løb af Stabelen. Særlig i en Tale fra 1767 viste han sig ivrig for at indskærpe sine Tilhørere den Sandhed, at »en Konge er jo den Person, som den allerhøjest Regentere i Him-melen, Kongernes Konge og Herrernes Herre, har iblant mange Tusinde udvalt til at synlig beklæde Guds Sted i et Rige«¹⁾.

For en Mand, der var i Besiddelse af saa stor Loyali-tet overfor den regerende Fyrsteslægt, maatte det Struenseeske Regimente selvfølgelig staa som en eneste Gru. Han synes da ogsaa jævnlig at have udtalt sig imod det fra Prædikestolen²⁾, og det er forstaaeligt, at han jub-lede, da han fik Underretning om, at Struensee var styr-tet. Johan Bülow har i sin Selvbiografi opbevaret et pud-sigt Træk herom. Da han den 17de Januar 1772 med Livvagtens Faner marcherede forbi Holmens Provste-gaard, stod Hee barhoved og svingede med sin Nathue udaf Vinduet og raabte Hurra³⁾. Betegnende er det og-saa, at kun et Par Dage senere benyttede han Lejlig-heden til i en ret omtalt Prædiken »*Forstyrrelses Forstyrrelse og Mangelens glædelige Forandring*« kraftigt at

1865, I, 436. Aage Friis i Dansk Tidsskrift 1899 S. 488 og især Louis Bobé i Bremerholms Kirke og Holmens Menighed, 1920, S. 157—8. En meget affejende Dom findes hos Rainer Schlösser, Struensee in der deutschen Literatur, 1931, S. 12.

¹⁾ J. Hee, En Tale, som i Anledning af tvende Orlogs-Skibes Ud-lob af Stabelen . . . blev holden, Kbhvn. 1767, S. 6; jvfr. S. 11.

²⁾ Jvfr. nedenfor S. 83, 90.

³⁾ Dansk Tidsskrift 1899 S. 488.

læse det hidtilværende Styre Teksten for dets Letfærdighed og Foragt for Kirke og Kristendom. Med stor Fortrøstning saa han derimod hen til Arveprins Frederik og Enkedronning Juliane Marie som dem, fra hvem Danmarks Frelse skulde komme¹).

Med Hees politiske og teologiske Konservatisme som Baggrund er det ikke vanskeligt at forstaa, at man kunde ønske at betro netop ham det alvorsfulde Hverv at berede Grev *Enevold Brandt* til Døden. Med stor Ængstelse gik han til denne Gerning, men det lykkedes ham hurtigt at vinde Brandts Tillid, og ved at tage sit Udgangspunkt i hans kristelige Barndomsindtryk fik han Held til at føre den uselvstændige og let paavirkelige Greve til en sikkert fuldstændig oprigtig ment Omvendelse. Løsningen af denne Opgave, der ikke viste sig nær saa sammensat, som man kunde have troet, har han selv beskrevet i sit bekendte Skrift: »*Paalidelig Underretning om den henrettede Enevold Brandts Forhold og Tænkemaade*«, 1772, der i flere Henseender er af Interesse som et mærkeligt documentum humanum, selvom det afgjort maa staa tilbage for den langt betydeligere Fremstilling af Balthasar Münter af Struensees tilsvarende Omvendelseshistorie. I Skildringen af sit Forhold til Brandt viser Hee sig rent menneskeligt set som en alvorlig og nidkær, meget medfølende Sjælesørger, og i teologisk Henseende er hans Standpunkt selvfølgelig et klart Udtryk for det supranaturalistiske Grundsyn, han altid forfægtede. Interessant er det bl. a. at se, at blandt det Udvalg af Bøger, han bragte Brandt til at læse i Fængslet, var der særlig mange af engelske supranaturalistiske Forfattere (Newton, Doddridge, Gibson). Efter kgl. Befaling maatte Hee ledsage den ulykkelige Brandt til Retterstedet og søgte til det sidste at indgyde ham Trøst²).

Brandts Omvendelseshistorie udkom i en Række Op-

¹) Jvfr. nedenfor S. 117.

²) Jvfr. nedenfor S. 93 ff.

lag og Oversættelser og blev flittig læst i Datiden. Jævnlig er den dog blevet gjort til Genstand for en skarp Bedømmelse især paa Grund af den Naivitet, som er et gennemgaaende Træk ved den. Saaledes har den aabenbart nærmest gjort et komisk Indtryk paa den unge *Goethe*, der læste den under sit Ophold som Student i Frankfurt. Læsningen inspirerede ham til at tegne en endnu bevaret Karikatur af Præsten Hee, der prædiker for den fængslede Grev Brandt, og under sin Tegning skrev han følgende Linier som Parodi paa Hees trøstende Ord¹):

Probst Hee.

Bald leuchtest du o Graf, in engelheitern Schimmer.

Graf Brandt.

Mein lieber Pastor, desto schlimmer.

En Mand, der som Hee følte sig saa nær knyttet til Personligheder som Guldberg og Biskop Harboe, Arveprinsen og Enkedronning Juliane Marie, maatte naturligvis i højeste Grad føle sig tiltalt af det Guldbergske Styre med dets stærke danske Præg. Sit Sindelag viste han bl. a. nogle faa Aar senere, 1776, da han skulde holde Tale ved Orlogsskibet »Indfødsrettens« Stabel afløb. Han benyttede da Lejligheden til udfra Ordet: »Lader først Børnene blive mættede« i høje Toner at prise Kongens »landsfaderlige Omsorg og Iver for Landet« ved at understede den bekendte Forordning af den 15de Januar 1776 om Indfødsretten. Selvom man ikke behøvede at tillukke Landet for fremmede, var det kun naturligt og billigt, at

¹) Der junge Goethe, Neue Ausgabe von Max Morris, III, 77. I Kommentaren hertil (VI, 278—9) henviser Udgiveren til det Sted i Brandts Omvendelseshistorie, hvor Hee ledsager Brandt op paa Skafottet. Goethes Tegning synes dog at vise, at han snarere har tænkt paa en anden Situation: Hees Samtale med Brandt i Fængslet paa dennes Dødsdag, der skulde »blive for ham, hans sidste Jammers og Fængsels, men hans første og evigvarende fuldkomne Befrielse og Saligheds Dag . . .«. (Paalidelig Underretning, 1772, S. 77).

dets egne Børn havde den nærmeste Adgang til at nyde dets Fordele og Frugter¹).

Selvfølgelig kunde en saadan Tale ikke undgaa at vække Anstød i visse Kredse. Blandt dem, der tog Hees Udtalelser højst unaadigt op, var f. Eks. *A. P. Bernstorff*, der i et bekendt Brev til Ditlev Reventlow ytrede sig med stor Bitterhed herom. Rent bortset fra, at han maatte finde, at Talen i sig selv var usædvanlig plat, følte Bernstorff sig især frastødt af at høre en Fredens Forkynder udtale sig paa en Maade, der kun kunde virke til at fremkalde Splid i Riget²).

Hees loyale Forhold overfor Kongehuset, ikke mindst i Struenseeperioden, har sikkert i ikke ringe Grad bidraget til at bane Vejen for ham til den Stilling, der skulde blive hans sidste, Bispestolen i Aarhus, som han beklædte til sin Død 1788. Som Biskop fulgte Hee med den gamle Mands bekymrede Sind Tidens almindelige Udvikling. Han følte sig ilde til Mode ved at se, hvorledes Skrivefriheden benyttedes til — som han siger —, at »der med ald Dristighed baade tænkes og skrives imod vores allerhelligste Troe«. Som et stort Lyspunkt ansaa han det dog, at der blandt Bisperne var en Mand som *N. E. Balle*, der ufortrødent var rede til at forsvare de overleverede Værdier i Kirke og Teologi³).

* * *

Jørgen Hees Selvbiografi foreligger egenhændigt nedskrevet, og den Form, hvori den fremtræder, gør det sandsynligt, at man staar overfor Forfatterens oprindelige Nedskrift. Selv naar man tager i Betragtning, at Hee hel-

¹) J. Hee, Da Orlog-Skibet . . . kaldet Indføds-Retten udløb af Stabelen, Kbhvn. 1776, især S. 12—14. 20—1.

²) Bernstorffske Papirer, udg. af Aage Friis, III, 477.

³) Jens Møller, Biskop Dr. Nicolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester, Kbhvn. 1817, Tillæg S. 104—8, især S. 105.

ler ikke i sine øvrige Skrifter viste nogen synderlig Styrke i elegant Sprogbehandling, maa det siges, at Sproget i det her foreliggende Arbejde er saa tungt og saa fyldt med ubehjælpsomme, tildels misdannede Perioder, at man maa antage, at Biografien er nedskrevet uden Konzept *calamo currente*. Hvad Paalideligheden af Indholdet angaar, saa vil det af Kommentaren fremgaa, at man af andre, især arkivalske, Kilder i mangfoldige Tilfælde kan bekræfte Rigtigheden af de Oplysninger, Hee meddeler, hvad der tillader en gunstig Formodning ogsaa om Værdien af de Steder, der ikke lader sig efterprøve. Dette udelukker dog ikke, at der hist og her kan paavises mindre Unøjagtigheder, som formentlig skyldes øjeblikkelige Erindringsforskydninger hos den næsten 75 Aar gamle Forfatter.

Hees Selvbiografi har i sin Helhed næppe tidligere været benyttet. Dog er det kendeligt, at Rektor *Thure Krarup* har hentet enkelte Træk fra denne Kilde til den Skildring af Hees Levned og Personlighed, som han gav i en Mindetale¹⁾, han i Aarhus Latinskole holdt over den afdøde Biskop en Maanedes Tid efter hans Bortgang.

Med Hensyn til Principperne for Udgivelsen skal følgende bemærkes. Skønt Hees Retskrivning ikke udmærker sig ved særlig Følgerigtighed, har Udgiveren dog foretrukket at prøve paa at gengive Forlægget ord- og bogstavret, da man her har at gøre med et egenhændigt skriftligt Efterladenskab fra en litterært uddannet Personlighed. At der dog nu og da navnlig ved Afgørelsen af, hvornaar Forfatteren anvender stort eller lille Begyndelsesbogstav, kan gøre sig en vis Vaklen gældende, vil enhver kyndig vide. Hist og her er nogle ubetydelige Ure-

¹⁾ Thure Krarup, Sørge-Tale over (S. T.) Hr. Jørgen Hee . . . holden paa den Latinske Skole den 21. Januarii 1789, Aalborg 1789. Ogsaa J. C. Bloch i sin *Den Fyenske Geistligheds Historie* I, 692—4. 835—6. 866—71. II, 40—3 maa vistnok delvis bygge paa direkte Meddelelser fra Jørgen Hee.

gelmæssigheder stiltiende blevet rettet, ligesom ogsaa Tegnsætningen er blevet læmpet i Overensstemmelse med de nugældende Regler. Ord, især af latinsk eller gallisk Oprindelse, der i Haandskriftet er skrevet med latinske Bogstaver, er gengivne med Kursiv.

De Oplysninger, som Hees Selvbiografi har givet Anledning til at fremskaffe, er det blevet anset for mest hensigtsmæssigt at anbringe som en samlet Kommentar efter Hees Tekst i Stedet for som Noter under denne. Hovedregelen for Kommentarens Udarbejdelse har været den, at overalt hvor Udgiveren har kunnet nøjes med en Oplysning fra let tilgængelige trykte Kilder, har han udtrykt sig med stor Knaphed; hvor det derimod har været muligt at bringe nye Efterretninger paa Grundlag af dyreberegaaende Undersøgelser af haandskrevne eller mere af-sidesliggende trykte Kilder, har han ikke taget i Betænkning at udtrykke sig med større Udførlighed. Ligeledes er det ikke blevet anset for fornødent at give Kildehenvisninger for Oplysninger hentede fra almen bekendte, paalidelige Værker som Dansk biografisk Lexikon, Danmarks Adels Aarvog o. l., hvorimod de øvrige Kildesteder selvfølgelig overalt er angivne. Medens man m. H. t. biografiske Data vedrørende Præster ofte lader sig nøje med at bygge paa Opgivelserne i S. V. Wibergs Almindelig dansk Præstehistorie, har Udgiveren saa vidt muligt foretrukket i hvert enkelt Tilfælde at hente de Efterretninger, han meddeler om Præsters Levnedsløb, specielt om Embedsudnævnelser, fra arkivalske Kilder, og han søger Berettigelsen for denne Fremgangsmaade dels deri, at Erfaringen har vist, at Wibergs Oplysninger ikke altid udmærker sig ved den største Paalidelighed, dels deri, at det ved Udgivelsen af et Arbejde i et kirkehistorisk Tidsskrift næppe kan synes urimeligt at ofre en særlig Opmærksomhed paa det kirke- og præstehistoriske Stof.

I et Tillæg efter Kommentaren er der aftrykt nogle faa, hidtil ubenyttede Aktstykker, der er egnede til nær-

mere at belyse forskellige Punkter i Hees Levned. Af disse er Nr. 1—4 og 6—9 aftrykte efter samme Princip som Hees Selvbioграфи, medens 5 er normaliseret med Hensyn til Brugen af store og smaa Begyndelsesbogstaver.

JØRGEN HEES SELVBIOGRAFI

Jørgen Hee er fød i Odense Anno 1714 d. 18. *Novem-
br.* Min Fader var hr. *Jens Hee*, Præst til *Hospitalet*
sammesteds og *Annexet Paarup* i 42 Aar og tillige i sine
sidste Aar (formedelst den ved DomKirken eller *St.*
Knuds Meenighed værende Sogne Præstes, samt tillige
Stiffts Proustes hr. *Hans Blochs* udelighed formedelst
en tilslagen Rørelse) først *Vice-Stiffts Proust*, men da
bemelte *Bloch* ved Døden afgick, ved à *parte* Kongelig
Benaading virkelig Stiffts Proust, uanseet hand vedblev
Hospitals-Præste-Embedet indtil hands Døds Dag, hvor-
effter Stiffts Proustiet igien kom til Dom Kirckens Sogne-
Kald, hvormed det stedse har været *combineret*¹⁾. —
Min Moder var *Else Pedersdaatter Lund*, en Daatter af
Peder Pedersen Lund, Byefoged i *Corsøer*²⁾, effter hvis Død
hun kom i *Condition* som Kammer-Pige ved høj-Sal. Dron-
ning *Lovises*, Sal. Kong *Friderich* 4des første Dronnings,
Hof. DiBe mine salige Forældres Egteskab velsignede Gud
med 12 levende Børn, deraf 8 Sønner, af hvilcke ieg er
den yngste, de andre 7 for mange Aar siden, deels i Barn-
dommen, deels i Ungdoms og Manddoms Aar hendøde. —
Døttrene vare 4, hvoraf 3 ere døde i Barndommen, een
er endnu i Live ved Nafn *Dorthe Margrete Hee*, lever i
Odense som Encke effter hr. *Christen Schaarup Wester-
gaard*, Sogne Præst for *Wigerslef* og *Wøflinge* Meenigheder
samt Proust i *Skoubye-Herred* i *Fyhn*³⁾. — Under min
Sal. Faders *private* Underviisning gjorde ieg saadan Frem-
gang i *Studeringer*, at ieg i mit Alders Tolvte Aar ved *St.*

Hans Dags Tiid 1726 blev sat i Odense Latinsche Skole i Mester-Lectien. — To Aar dereffter 1728 blev ieg ved samme Tiid forflyttet til Gymnasium sammesteds, hvorfra ieg Aaret dereffter 1729 blev med beste testimonio meddeelt nomine Collegii af Sal. Professor Søren Ancher- sen, som da var Pro-Rector, formedelst den egentlige Rectors Mag. Thomas Birkerods Svagelige Tilstand, samt til- lige betiente Professoratet ved Gymnasium⁴), dimitteret til Academiet i Kiøbenhavn⁵), hvor ieg ved min Ankomst fant den største Deel af Staden, som den bekiente store Ildebrand i forrige Aars Octobr. Maaned var overgangen, endnu liggende i sine Ruiner, maatte derfor længst fra Academiet, som og var afbrændt, tage Logement i Hum- mergaden strax ved Holmens Kircke, ved hvis Meenighed det siden i min sildigere Leve-Tiid behagede Gud at sette mig som offentlig Kircke-Lærere. — Effter udstandne Examen reiste ieg strax hiem igien, og bereedte mig til anden saa kaldede Examen Philosophicum, som ieg ogsaa følgende Aar 1730 sustinerede cum caractere laudabili⁶). Tog ogsaa strax dereffter Gradum Baccalaureatus⁷), hvoraf ieg dog aldrig benyttede mig, da ieg stændig opholdt mig i Odense og altsaa ingen Tiid enten nød Kosten paa Com- munitetet, eller enten det Scheelsche eller Friisische Stipen- dium, for hvilcke begge ieg dog i Fortiden var bleven ind- skreven⁸). — Min stadige Attraae var ellers at kunde for- blevet ved Academiet for at øve mig i det academische Fag af Studeringer, men da ieg endnu i mit 16de Aar, i hvil- ket ieg tog sidst nævnte Examen Philosoph., var meget liden af Vext og af Legemet kleinlig, syntes min Sal. Fader best om, at ieg blev hiemme, hvor ieg dog imid- lertid icke var leedig, men kom strax til at blive øvet i at informere andre, hvilcket skeede først under min Sal. Faders Opsyn og Veyviibning med endnu levende Con- ference-Raad Peter Aagaard og hands ældre Broder Iens Aagaard, der for endeel Aar siden er død som Præst til Saabye og Kidserup i Siælland⁹). — Da diße tvende Brødre,

som havde gaaet i *Herlufsholms* Skole, bleve formeldt samme Skoles Nedleggelse paa den Tiid¹⁰⁾ af deres Forældre i *Odense* hiemhentede, bleve de indtingede i min Sal. Faders Huuß til Kost og Underviibning, hvortil ieg da blev brugt, indtil den ældste blev *dimitteret* til *Academiet*, og den nu levende sat i *Odense*-Skole i øverste *Lectie*. — Dereffter blev ieg af *Commandeur Hans Kaas*, Fader til endnu levende *Admiral Kaas*, Ejere af *Fraugdegaard* i *Fyhn*¹¹⁾, da boende i *Odense*, begiert til *Informator* for hands Børn, hvilcken *Condition* ieg og imodtog i mit Alders 18de Aar, og, saa meget som mine Mellem Tiimer fra *Informationen* kunde tillade mig, ja og med Tillæg af *Natte-Tiimer*, bereedte mig med ald Fliid til *Examen Theologicum*, hvortil ieg og allerreede forud under min Faders *manuduction* hiemme havde gjort Begyndelse og god Fremgang i Tancke at ville om kort Tiid begivet mig til *Kiøbenhavn* for at *sustinere* samme, men da høj-Sal. Kong *Christian den Siettes* nye *Fundatz* for *Academiet* udkom in *Martio* 1732, hvorj paalagdes enhver, som tragtede effter beste *Character* ved *Examen Theologicum*, at have læst og kunde forklare *Biblens* baade gamle og nye *Testamentes* Bøger i Hoved Sproget¹²⁾, samt forhvervet sig nogen Kundskab i *Kircke-Historien*, vilde ieg, som for min Alders skyld ey havde nødig at haste, ogsaa samle saadan Kundskab, i sær hvad *Hebræischen* var angaaende, thi til anden *Examen* havde ieg *profiteret* ey alleene *totum Nov. Testamentum*, men endog *Demosthenis Orat. Olynthiac. Imam*. — Ved den Anledning, at bemældte *Commandeur Kaases* Børn haffde før min Antagelse hafft tydske *Informatores*, og ieg derved havde Leilighed til at i daglig Samtale med dem øve mig i Sproget, begyndte ieg med Fliid at legge mig effter samme baade *Grammaticè* og *Syntachciè*, gjorde ogsaa i værende Tiid derj saadan Fremgang, at ieg, som meget offte forud havde været af min Sal. Fader øvet og dreven med at prædike i Moders Maalet, *componerede* en Præ-

diken i det Tydske Sprog og holdte samme, som af Sal. hr. *Hans Wøldike*, da værende Sogne Præst for *St. Hans Meenighed i Odense*¹³), hvortil *Garnisonen*, som da bestod af 2 *Cavalerie-Regimenter*, var lagt, paa min Begiering for Sprogets Rigtigheds skyld var giennemseet og saare lidet derudj *corrigeret*, i bemældte Kircke *cum applausu*, hvoreffter bemældte Sal. Mand, som havde hver Onsdag Aaret igiennem Tydsk Kircke-Tieneste, jefnliggen begierte min Tieneste med Prædiken, som ogsaa af mig blev effterkommet. — Og var saaledes denne Kyndighed i Sproget ved Guds Forsyns alvdiise Styrelse siden længe hen i Tiden, som hereffter skal mældes, en nærmere Adgang til Sogne Kaldet ved denne Kircke, hvortil udkrævedes een, som forstod at prædike Tydsk, hvilcket Sprog nu formedelst *Garnisonen*'s Afgang er nedlagt. — Saa stor som ellers fra mine første *Studenter-Aar* af min Lyst var til Præste-Embedet og vedblev at tilvoxe, saa lidet syntes det for min Sal. Fader at være paßende paa min *Complexion*, den hand formeente ey at være mægtig for at bære Lære-Embedets Byrder, men hand hellere meente, at ieg skulde ved stærkere øvelse *in Scholasticis* tragte effter at blive Lærere i en *Latinsch* Skole. — Der blev mig og virkelig af Sal. Biskop *Ramus* den Ældre *proponeret Rectoratet i Sax-Kiøbing i Laalland*¹⁴), hvor paa den Tiid var en *Latinsch* Skole, hvortil hand vilde forhielpe mig, men da ieg baade havde det indvortes Kald af Gud, nemlig en uovervindelig Lyst til at være Præst, var og af den Høyestes Gavmildhed og Naade forleenet med Natur-Gaver dertil, nemlig Frimodighed og en god Hukommelse, da ieg hvercken i det Tydske eller Danske Sprog har nogen Tiid behøvet at hænge af *Papiiret*, ligesom og intet Arbeid, da ieg havde en frugtbar Indbildings Evne, som ved *Bibel-Læßning* var vel forsynet med Skriffstens Sprog, var mig kiarere og faldt mig lettere, end at *studere* til en Prædiken, kunde ingen *Proposition* afvende mit Sind fra min Lyst til Præste-Embedet. — Fra bemældte *Condition* tog ieg

Afskeed ved Midsommers Tiid 1734 og ved min Ankomst til *Kiøbenhavn* strax mældte mig hos Sal. *Doctor Marcus Wøldike*¹⁵⁾, en af Fromhed og Menniske-Kierlighed ligsaa meget som af sin store Lærdom og Indsigt, heldst i det *orientalische* Fag, bekient *Theologus*, bedende, at hand vilde prøve mig, hvorvidt min Fremgang var kommen i det, der *requireredes* til *Examen Theologicum* i følge *Fundatzen*, som før er næfnet. — Hand var villig til at føye min Begiering og effter saadan Prøvelse erklærede mig at være beqvem til at gaae til *attestatz*, saa snart ieg vilde. — Men ieg, som selv troede at kunde behøve nogen meere Øvelse i det, som *requireredes*, udbad mig hands *Collegium privatissimum*, som var *merè examinatorium*, hvilket hand og tilstod mig, som desuden og paa samme Maade undergav mig Sal. *Mag. Christian Nold*¹⁶⁾, da værende *Præpositus Communitatis* hands Veyviibning. — Ieg gick da udj ovenmældte Aar d. 20de *Novembr.* op til *Examen Theologicum*, som den Gang blev holdet af bemældte *Doctor M. Wøldike* og da værende *Theolog. Professor* samt Tydsk HofPrædikant *Ieremias Friderich Reuss*¹⁷⁾ og erholdte *Characterem Laudabilem*¹⁸⁾. — Prædikede ogsaa strax derpaa følgende 3die *Decembr.* for *dimiss* over den mig af *D. Wøldike* forelagte *Text 1. Cor. 2,9*, ligeledes *Laudabiliter*. — Imedens ieg saaledes laae denne Gang ved *Academiet*, blev en Plads i det saa kaldede *Borchs Collegium* leedig, og da den store og af sine saavel *moralsche* som videnskabelige siældne Egenskaber og Fuldkommenheder uforglemmelige *Etats Raad Hans Gramm*, der var *Græcæ L. Professor*, og længst forhen min udvalgte *Privat-Præceptor*, var *Ephorus* for bemældte *Collegium*¹⁹⁾, indgav ieg om denne Plads, da ieg til mine Indsigters Udbreedelse gierne havde ønsket at kunde blive ved *Academiet*, en *Supplique* til Ham paa *Grædsch*, saasom ieg og forhen i sær havde lagt mig effter *Grædschen*. — Hand læste den og svarede strax, at hands *votum* var mig skiænket. — Men saasom de øvrige *Professorers Vota*

ogsaa skulde have, var det mig ikke mueligt at faae, *ut vulgo dicitur*, saa mange Hoveder under een Hat, mærkede altsaa deraf, at Herrens Tanker ey vare som mine. — Ieg reiste derfor strax effter overstanden *Examen* og holdne Prædiken hiem igien til *Odense* og vedblev at øve mig saavel i *Theologische* Skriffters og *Bibelens* læbning, som og paa Prædikestolen, havde ogsaa effter min Hiemkomst Tilbud fra adskillige Steder om fordeelagtige *Informations Conditioner*, som ieg dog afslog i den Tancke at kunde bedre anvende Tiden til egen Brug. — Men endelig var det Sted af Guds Forsyn for mig udseet, hvorfra mit Leve-Brød skulde hentes, i det at *General Brochenhuus*²⁰), Ejere af *Bramstrup* og *Lindved* Sædegaarde i *Fyhne*, Chef for det eene af de 2 *Cavalerie Regimenter*, som da *garnisonerede* i *Odense*, begierede mig til *Informator* for sin hiemmeværende Søn *Friderich Brochenhuus*²¹), som da var i 12te Aar, et elskværdigt og dydigt Barn, der siden kom til Hove, og døde i Sal. *Frider.* 5tes Tieneste som *Cammer Iunker* — hvilcken Tieneste ieg og imodtog og tiltraadde *in Octobri* 1735 og havde neppe været $\frac{1}{4}$ Aar i samme, førend *Generalen*, som strax fattede megen Godhed for mig, uden ald Anmodning og Forventelse paa min Side, kom til mig i mit Kammer og gav mig *Expectance-Kalds* Brev paa *Nørre-Lyndelse* Sogne-Kald i mit Alders 21. Aar, saasom Stedets Præst, som dog end ikke var midaldrende, var svagelig af Helbred og formodedes ey at skulle blive gammel. — Imidlertid levede hand til nogle Aar, effter at ieg var bleven Præst til *Holmens Kirke*, og altsaa til viße 32 Aar effter denne Tiid²²). — Tree Aar dereffter 1738 d. 27. *Augustj* døde Sogne Præsten til *Allerup* og *Davinde Kirker*²³), hvortil bemældte *General* var Ejere og havde *Jus vocandi*, og strax gaf mig dette Kald, men da ieg ikke havde mine Aar, men derj fattedes $1\frac{1}{4}$ Aar, tvifledes meget, om ieg kunde nyde Frugt af denne *Patronens* Gunst. — Imidlertid indgav ieg derom min allerunderdanigste Ansøgning og foruden det, at *Generalen*

recommenderede mig til Sal. Geheime Raad von *Holstein*²⁴), som da var *Ober-Secretaire*, det meeste, hand kunde, styrede Guds Forsyn det saaledes, at en *Cavalier* hos *Abbedissen* i *Walløe-Stift* (en *Princesse* fra *Württemberg*)²⁵), der tilforn havde staaet som *Major* ved et af *Cavalerie-Regimenterne* i *Odense*²⁶), og ofte hørt mig prædike Tydsk, var just i *particuliere* *Ærinde* sent af *Abbedissen* til Hof-fet i den samme Tiid, da min Ansøgning var inde hos den høj Sal. Konge *Christian* 6te. Samme *Cavalier* blev da af Sal. *Ober Cammer-Iuncker* og Geheime Raad von der *Lühe*²⁷), som paa den Tiid var *Kammer-Iunker* og Geheime *Expeditions Secretaire* hos Høystbemældte Konge, tilspuurt, om hand kiendte som den, der havde været i Krigs Tieneste i *Odense*, noget til en *Student* af mit Navn, som søgte om *venia ætatis*, hvorpaa denne svarede meget til min Fordeel, hvilket ikke saa snart blev den Sal. Konge refereret, førend hand allernaadigst *accorderede* Ansøgningen, men ieg maatte dog foruden *confirmation* paa Kalds Brevet løbe *à parte* Bevilling for min Alder²⁸), hvorudj var befalet, at *Sacramenternes* Betiening skulde skee ved en anden Præst, indtil ieg fyldte mit 25de Aar. — Ieg blev da til Embedet *ordineret* af Sal. Biskop *Christian Ramus* d. 19de *Novbr.* 1738, som just var den første Dag i mit 25de Aar²⁹), og holdte min Indgangs Prædicken i begge Kircker første *Advents* Søndag. — Levede de tvende første Aar i ugiffit Stand og havde i samme Tiid nock at giøre med en meget forfalden Præstegaard at faae samme sat i beboelig Tilstand, førend ieg der indbragte en Medhielp. — Samme tilskickede Guds Faderlige Forsyn mig i min endnu levende dydige og trofaste Ægte-Fælle *Karen Gudme*³⁰), en Daatter af Salig hr. *Matthias Nielsen Gudme*, Sogne Præst for *Sønderbrobye* Meenighed i *Fyhn* og *Anna Dorthe Møller*, der var en Præste-Daatter fra *Gudbierg* i samme *Provintz*³¹). — Vores Samling i Ægteskab skeede 1740 d. 12. *Octobr.*, og have vi altsaa fra samme *dato* indtil undertegnede Dag levet under den

Høyestes Varetægt, Velsignelse og Beskiermelse tilsammen paa det 48de Aar, som vist er en særdeles Naade, vi tilbørligen skionne paa, at have seet de Børn, hvormed Gud har velsignet vor Egteskab (som i alt vare 11 — deraf 7 Sønner og 4 Døttre, hvoraf de 4 Sønner ere for os bortgangne til den salige Evighed, de 2 i spæde Barndom, den 3die 8 Aar gammel, men d. 4de et haabe-fuldt Menniske ved Navn *Peder Hee*, *Iuridisch attestatus* paa *Latin* med Beste *Character* og til Tegne-Konsten besynderlig oplagt, i hands Alders 24de Aar³²⁾ — de øvrige endnu levende), opdragne til en Moden Alder, og Ære være Herren, deres Ungdoms Tugtemestere, alle at have skikket sig vel. — Den ældste Søn *Iustice Raad Iens Matthias Hee*³³⁾ var først Læsemester for hands Kongel. Høyhed *Cron Printzen*, antagen til denne Tieneste i denne Herres første Alder — 4 Aar strax effter den *Struenseeische Periodus* var ude —, var i $1\frac{1}{4}$ Aar i samme Betiening og i samme Tiid bragte *Printzen* saa vidt, at hand icke alleeneste kunde færdig læse, men endog besvare, da hand i *Geheime-Conseillets* Overværelse blev *examineret*, et hundrede og nogle og halffemtesinds Tiuge Spørsmåale i hands *Christendom*, *Bibelsche Historier*, ja og af *Kirke-Historien*³⁴⁾. — Hand blev derpaa sat til *Informator* hos *Cron-Princessen*, indtil hun blev *confirmeret*, da hand afgick med sin *Gages* Beholding indtil videre *Employe*. — Den anden Søn, hr. *Thomas Hee*, var først Sogne Præst i *Stubbekiøbing* og dets *Annex* paa *Falster*, dereffter nu Sogne Præst i *Nyested* samt *Annexet* i *Laalland*³⁵⁾. — Den tredie Søn, *Søren Hee*, *attestatus Iuris* med samme *Character* som hands fornæfnte Sal. Broder *Peder Hee*, da de vare begge alleene til *Examen* paa een Dag — Blev derpaa først *Copiist* og derpaa Kongel. Fuldmægtig i *Rente-Kammeret*³⁶⁾. — Den ældste af Døttrene, som alle endnu leve, er *Else Dorthe Hee*, gifft med hr. *Anders Borch*, først Sogne Præst ved *St. Hans Kirke* i *Odense*, dernæst i *Nachskow* i *Laalland*, hvor hand nu er³⁷⁾. — Den anden, *Ca-*

tharina Hedewig Hee, gifft i Aaret 1781 med *Etats-Raad Kirketerp* i *Randers*, og har ved ham een Daatter alleene, som nu er i 4de Aar³⁸). — Den næst effter, *Anna Hee*, er ugifft og hos Forældrene³⁹), *assisterende* sin Moder, som nu er til Aars, i Huusholdingen, hvortil hun er vel skicket og øvet. — Den yngste, *Anna Dorthe Hee*, er allerede for 4 Aar siden bleven *Conventualinde* i *Støfringgaards Closter* med virkelig Hæving⁴⁰). — Saa ønskelig har den Miskundelige Gud giort vores Kaar med de Børn, hand gav os, af hvilcke de 10 bleve fødte, imens ieg var Præst paa Landet, den 11te og sidste, da ieg var bleven Præst i *Odense*. — Ieg stod da ved Herrens Naade og krafftige Bistand som Lærere ved bemældte tvende Kircker i 21 Aar og havde mit rundelige Udkomme, ja, omendskiønt det behagede Gud at lade mig i værende Tiid Tvende Gange friste samme Skiæbne som saa mange andre ved Qvæg-Sygen, som aldrig nogen Gang levnedede mig det mindste Stykke, hvilcket ogsaa ligesaa mange Gange overgick mig effter at være kommen til *Odense*, hvor ieg som Præst ved Slots Kircken havde 6 Køers Græbning i Slots Markene, før de bleve solgte, men ligeledes hver Gang blev alting berøvet, saa lod Herren, min Hyrde, mig dog ikke fattes noget, enten til Huusholdings Behov eller til Bekostning paa mine Børns anstændige Opdragelse og Underviibning effter Kiønnets Beskaffenhed. — Ieg forlangte derfor, i mange Aar, ikke at komme fra det Sted, hvor ieg befant mig saa vel, ja, da endog under Haanden tvende gode Kald bleve mig *proponerede*, som vare at erholde, undslog ieg mig derfor, vel tilfreds med at blive, hvor ieg var. — Imidlertid, da ieg effter nogle Aars Tieneste blev angreeben af *Hæmorrhoidalsche* Tilfælde, som medførte en skrøbelig Mave, og de tvende Prækeners Holdelse hver Præken-Dag blev mig meer og meere tung, ønskede ieg inderlig, om det saaledes maatte behage Gud, at faae ickun een Kircke at arbeide i og det heldst i en Kiøbsted for derved at befries fra *curæ agre-*

stes, hvormed ieg ellers ikke havde enten Lyst eller Tiid til at *occupere* mig, som desforuden havde daglig Arbeid med mine Børn, ieg selv *informerede*, og i de sidste Aar, ieg boede paa Landet, med det store Verck over *Passions* Historien, ieg arbeidede paa, og allerreede fick deraf den første *Tome* tryckt⁴¹⁾, førend ieg kom til *Odense* at boe. — Ieg gjorde derfor tvende Gange Forsøg ved *vacancer* at ansøge, var og nær ved at *reüssere*, især da Sogne Kaldet i *Nyborg* var leedig⁴²⁾, for hvilket Højsal. Kong *Frid. 5te*, for hvem ieg i Aaret 1750, da ieg just for Ansøgning at gjøre, var reist til *Kiøbenhavn*, prædikede i Slots Kircken, havde skrevet mig i *Protocollen*; men Dronning *Sophiæ Magdalenes intercession* for en anden fick dette omstøbt, som ieg endog fra en paalidelig Mand erfarede at have giort den Sal. Konge ont heldst af den Grund, at ieg havde erbudet mig for de 2 i *Nyborg garnosirende* [!] *Invalides Compagniers* skyld, som meestendeel vare lutter Tydske og tilforn havde hveranden Tiirsdag haft Tydsk Kircke-Tieneste⁴³⁾, men nu i lang Tiid var effterladt, at optage den for dem saa fornødne Skick paa nye. — Ieg ansaae da diße, og heldst den sidste frugtesløße, Ansøgninger som et tydelig Vinck af den Høyestes Villie, der bød mig at blive paa det Sted, ieg var og derfore vel tilfreds med Herrens Villie og stadig besluttede aldrig at ansøge meere. — Da derfore Præsten ved *St. Hans* Kircke hr. *Hagen* i Foraaret 1759 hastig døde⁴⁴⁾, og ieg, som boede en Miils Vey fra *Odense*, fick fra mine Bekientere sammesteds et Brev og Bud effter det andet, som lod mig Dødsfaldet vide, gav ieg til enhver det Svar fra mig, at ieg aldeles ikke vilde søge det, hvilket stod saaledes hen i 5 Uger, da den Sal. Konge paa sin Giennem Reise til *Holstæin* opholdte sig en Dag over i *Odense*⁴⁵⁾, havende det *Danske Cancellie* med sig, hvor ved Sal. Geheime Raad *Hielmstjerne*, som da var *Etats* Raad, var *maitre des Requêtes*⁴⁶⁾. — Hand havde aldrig seet mig eller ieg ham, men vel i Anledning af mit

Passions Skriffts første Deels Udgave hørt noget om mig og derfor i Samtale med Sal. Stiffts Proust hr. *Jacob Ramus*, der siden *succederede* sin Fader i Biske-Embedet⁴⁷), lod mig tilskynde at gjøre Ansøgning om bemelte *vacance*, som da effter Kongens Hiemkomst til Kiøbenhavn blev mig *accorderet*, og mit Kalds Brev udstæd d. 10de *Septembr.*⁴⁸), hvorpaa ieg i dette Embede blev indsat af bemelte Sal. Proust *Ramus* Alle Helgens Dag, som da var. — Ved dette Embede stod ieg ved Herrens Naade i 3½ Aar, og havde des imidlertid den særdeles Forretning i Aaret 1762, at det *Corps Husarer*, som just da blev oprettet i *Odense* og henhørte altsaa til *Garnisons* Kircken, 800 Mand stærck⁴⁹), blev paa den Dag, da de skulde samtl. gjøre Troskabs Eed i Kongens Tieneste, med en Offentlig Tale paa Dansk, og dernæst for de Tydskes Skyld paa Tydsk, under aaben Himmel paa *Odense-Heede*, hvor ieg paa en liden Høy staaende var omringet af Mængden, der gjorde en Kreds af mig, højtidelig med Formaninger, Opmuntringer, Bønner og Ønsker indviet til Tienesten. — Udi samme Aar ved *St. Hans* Dag fulgte ieg mine tvende ældste Sønner, som da *deponerede*, til *Academiet* og ved den Leilighed fant mig forbunden til at opvarte velbemældte *Etats* Raad *Hielmstjerne* som min Befordre til Kaldet i *Odense*, af hvem ieg da blev underrettet om den Naade, Kongen havde beviist imod den gamle Biskop *Ramus*, at udnæfne hands Søn Stiffts Prousten til hands *adjunctus* og *Successor* i Embedet⁵⁰) samt ved saadan Anledning tilskyndet til det, ieg ellers aldeles ikke havde i Sinde, nemlig naar denne Omvexling skeede, at søge Stiffts Proustiet, hvortil hand frivillig erbød sig at ville udrette, hvad hand formaaede. — Ieg havde altsaa ey ringeste Grund til at holde mig tilbage, da Forandringen skeede, som just indtraf mod Enden af samme Aar. — Det behagede ogsaa Guds Forsyn, hvoraf alting styres, at lade min Ansøgning lykkes, saa at ieg paa Sogne Kaldet til Dom Sognet, hvormed, som før er mældt,

Stiffts Proustiet saavel som Proustiet i *Odense*-Herred stedse er forbunden, erholdte min Bestalling under 11. Febr. 1763⁵¹). Blev og af Sal. Biskop *Ramus* selv den yngre, hvem ieg *succederede*, indsat i Embedet som Sogne Præst *Dom. Iudica* og til Proustiet *ordineret* paa Foraars Lande Modet, som altid holdes d. første Onsdag efter *Quasimodog*. — I samme mit Prouste-Embedede indsatte ieg i Præste-Embedet hr. *Andreas Borch*, der havde været Feld-Præst ved et af *Regimenterne*, som laae i *Holstein*, og *succederede* mig i Sogne-Kaldet ved *St. Hans* Kirke, blev Aaret dereffter min Sviger Søn, saa og hr. *Peder Trolle*, som blev Sogne Præst til *Werninge*, der og ligger under *Odense*-Herred⁵²). — I *St. Knuds* Kald tænckte ieg nu bestandig at forblive indtil min Død, thi endskiønt det havde paa den Tiid svare Byrder af *extraordinaires Pensioner* til Tvende Encker, saa var dog de øvrige Indkomster tilstreckelige nock til min og mines anstændige Udkomme. — Imidlertid var den Høyestes Beslutning med mig anderledes, thi da *D. Theolog.* og Proust ved *Holmens* Kirke i *Khavn*. *Dr. Poul Matthias Bildsøe* i følgende Aar 1764 blev kaldet til Biskop i *Aarhus* Stifft⁵³), fick ieg *medio Septembr.* Brev fra Sal. Geheime Raad *Thott*, da værende *Ober-Secretaire* i *Cancelliet*⁵⁴), hvorudj mig gaves den høj-Sal. Konges Villie tilkiende at ville høre mig prædike, og ieg altsaa maatte forføje mig til *Fredensborg*, hvilcken Befaling ieg strax effterkom og prædikede i *Fredensborg* Slots Kircke *Michels* Dag, som da var, derpaa fick Befaling at prædike for hands Kongel. Høyhed *Cron* Printzen, nu vores allernaadigste Konge, der da tillige med hands Kongel. Høyhed *Arve-Printzen* holdt Hof paa *Friderichsberg*-Slot ved *Khavn*. — Da dette var skeet, reiste ieg igien til *Odense*, men 3 Uger dereffter blev af Sal. Geheime R. *Thott* underrettet om min Ud nævnelse til at være Sogne Præst ved *Holmens* Kircke samt Proust ved *Søe-Etaten* og *Garnisonen*. — Min Bestalling derpaa er forfattet d. 9. *Novbr.*⁵⁵), og ieg, skiønt

det var heel sildig paa Aaret, dog for at ikke forekommes af Vinteren effter holden Afskeeds Prædiken fra *St. Knuds* Meenighed sidste Søndag effter *Trin.* begav mig i Begyndelsen af *Decembr.* Maaned strax paa Reisen og kom saaledes effter bekommen *Collatz* af Sal. Biskop *Harboë*, hvorved ieg indsatte mig selv i Embedet, til at holde min Indgangs Prædiken i *Holmens Kircke Dom. 3. Adv.*, hvorved en fast ubeskrivelig Mængde af Tilhørere fra alle Kiøbenhavn's Meenigheder indfant sig, som ogsaa kand sluttes af den Mængde af Karreter uden for Kircken, som af en viß Person bleve tallte, og vare paalidelig i alt 266. — Ieg indgick altsaa, effter at nyligen have fyldt mit 50de Alders Aar og begyndte at tiltræde Alderdommen, effter *David's* Fortrøstning — *Psalm. 71,16* — i *Herrens Herrens* Krafft i den folke-riigeste Meenighed og det *laborieuseste* Embede, som findes i Kongens Riger og Lande, og stod ved samme, understyttet ved den Aldmægtiges Hielp, i fulde 13 Aar og 3 Maaneder. — I værende Tiid havde en deel vigtige Forretninger, dels Prouste-Embedet, dels Sogne Embedet ved *Sø-Etatens* Hoved-Kirke vedkommende. — Som Proust indsatte ieg hr. *Ies Wester Biørnsen* til Præst i *Citadellet*, og da hand kom derfra til *Helsingøer*, hr. *Christian Bastholm*⁵⁶), nu *Doct. og Confessionarius*, som af *Missions Collegio*, hvorj ieg i Aaret 1767 var bleven Medlem og tillige Med *Directeur* ved *Waysen-Huuset*⁵⁷), blev kaldet til Præst i *Smyrna*, men effter sin Hiemkomst blev Præst i *Citadellet*, i samme Embede af mig blev indsat. — Dernæst hr. *Abraham Volkersen* til Præst i *Christians Pleje-Huuß* — hr. *Hans Henrich Tybring*, der siden *succederede* mig i *Holmens* Proustie og Sogne-Kald, til Øverste *Capellan* ved *Holmens Kircke*, og hr. *Peder Hersleb Abildgaard* til nederste *Capellan*, saa og, da hand blev forflyttet til *Christianshafns* Sogne-Kald, hr. *Henrich Borchgrevink* i hands Sted — hr. *Joh. Hier. Chemnitz* til Tydsk Præst ved *Garnisons Kirken*, [og] *Prof. Herman Treschow* til Dansk Sogne Præst ved

samme⁵⁸). — Som *Holmens* Præst har ieg uden for Kirken hafft adskillige Taler at holde ved Orlog-Skibes Udlob af Stabelen paa nye *Holm*. Skibenes Navne, som saaledes af mig ere bleven indviede, ere, som følger — *Carolina Matthilda*, som just løb af, da samme Engelske Princeße var paa Reißen til *Danemarck*, — Navnet blev siden forandret til *Øresund* —, *Christianus 7mus*, det største Skib i Flaaden paa 90 *Canoner*, — *Dronningen* paa 80 *Canoner*, det eeneste i Flaaden, bygget af 2 Dæck alleene, — blev siden kaldet — *Den Prægtige*, — *Holstein* — *Dannebrog* — *Sleswich* — *Elephanten* — *Sophia Friderica* — *Indføds Retten* — *Den nye Bygning*, siden kaldet *Wagrien*, da det *Kielsche* var kommen til Kronen, og endelig i mit sidste Aar ved *Holmen* — *Iustitia*⁵⁹). — Af de Taler, ieg derved holdte, hvorved Hands *Majestet* Kongen og Arve-*Printz Friderich* altid vare nærværende (To Gange undtagen), ja, da *Sophia Friderica* løb af Stabelen, vare alle Kongelige Personer overværende, *inclusive Cron Printzen*, som da neppe var 8 Aar, ere 4 bleven tryckte effter andres, heldst *Sø-Officiernes* Begiering, men den over *Christianus 7* blev af Kongen selv befalet at trykkes⁶⁰). — Af usædvanlige Forretninger har ieg ellers i værende Tiid af mit Embede ved denne Meenighed hafft tvende, nemlig Tvende *Proselyters* Underviifning og Indlemmelse i den *Christen Kircke* ved den helige Daab. — Den første en *Iode* ved Navn *Marcus Salomonsen Nyborg*⁶¹), som angav sig for Sal. Biskop *Harboë* at ville overgaae til *Christendommen* og blev af ham henviist til mig for at underviises, hvortil hand baade var lærvillig, af got Begreeb, saa og forud ved *Skriffters* Læfning, da hand forsickrede at have fra sit Alders 14de Aar af baaret Tvifl om sin *Iodische Religions* Rigtighed, temmelig grundet i de rette *Principiis*, havde ogsaa forud givet en liden *Pièce* i Tryck til Forsvar for *Ioderne*^{62a}), som den bekjendte *Elimas*^{62b}), ald Re[t]færdigheds og heldst den *Evangelische Sandheds Fiende* og *Satans Apo-*

stel *Voltaire*, hvis Hukommelse med rette er hos alle retsindige i vedvarig Forbandelse, havde skrevet et Skriffth imod for at indprente Regenter den højeste *intolerance* imod denne elendige og ulyksalige Slægt. — Effter sin Daab udgav hand ogsaa et meget grundig Skriffth, med megen Berømmelse *censureret* af *Doct. og Prof. Cramer*, indeholdende de Grunde, hvorved hand var overtalet til at overgaae til den *Christen Kircke*, og værd at læses⁶³). — Da hand skulde døbes og af mig blev tilspuurt, hvad Navn hand fremdeele vilde have, svarede hand, at da andre, som ved deres *Religions* Forandring havde egennyttig[e] Hensigter, lode sig gemeenligen kalde effter en og anden af de Kongelige Personer for derved at vinde en Gave, vilde hand, som havde den sande Grund og det rette Øyemærcke, kaldes effter Biskop *Harboë*, som henviiste ham til mig, og mig, som havde været hands Veyleder — blev derfor kaldet *Ludwig Iørgen*. — Hand gjorde ogsaa ypperlig reede for hands Bekiendelse og besvarede færdig 131 Spørsmaal, som ieg siden lod reenskrive og har i min Forvaring. — Hand *inviterede* til sine Faddre eller Vidner de fornemmeste iblant de Lærde, *Conference Raad Kall, Cammer H. Suhm, Biskop Harboë, Doctores og Professores Theologicæ Holm, Rosenstand, Cramer* og fant alles store Bifald⁶⁴). — *Texten*, ieg ved den Forretning forklarede, var *Pauli Ord Rom. 11,23*. — Hand gifftede sig ohngefehr et Aars Tiid dereffter med en Borgers Daatter i *Kiøbenhavn*, og bad mig forrette Brudevielsen og saaledes som den, der havde indleedt ham i Kircken, ogsaa leede ham til en Ægtefælle⁶⁵). — Ieg brugte til den Tale *Ruths Ord — Ruth 1,16 — Dit Folck er mit Folck, og din Gud er min Gud*. — Hand er Sæbe-Syder af *Profession* og derved nærer sig reedelig, holdte sig og, imedens ieg var ved Meenigheden, til min Skrifftestoel med megen Andagt, saa at hvercken Kircken haver nogen Skam af denne Tilhængere, eller ieg nogen Fortrydelse over mit Arbeid med ham. — Den anden *Proselyte* derimod var af det usæd-

vanligste Slags, og som man aldrig tilforn her i Rigerne har vidst af at sige. I *Hamborg* skal, som Sal. Biskop *Harboë* ved samme Tiid fortaalte mig, for næsten imod 60 Aar siden været een af samme slags, og fleere veed man ey i den *Evangelische Kircke* at nævne. — Personens *Religion* og dens *Fratrædelse* var saa usædvanlig og her ubekient, at endog 2 Aar effter, at hand var ved *Daaben* indlemmet i Kirckens Samfund, fick en Mand af den *Reformerede Meenighed* i *Kiøbenhavn* ved Navn *Willerme*⁶⁶⁾ Skrivelse fra *Theol. Professores* ved *Universitetet* i *Duisburg* i det *Clevische*, som af de lærde Tidenders Omvanckning i hiin Egn havde erfaret, at slig en *Proselyt* var her ved *Holmens Meenighed* bleven antagen til *Daaben* og begierede derfor ved bemelte Mand af mig nøyagtig *Underretning* om denne saa siældene *Casus*, den ieg og under min Haand meddeelte. — Omstændighederne maa nu nøyere forklares. — I Aaret 1771 ved *Midsommers Tider*, da den *Struenseeische Værdighed* og *Vælde* var steegen til det Høyeste og syntes at true ald *Religion* og *moralité* fuldkommen *Undergang*, i det ringeste gjorde dertil ald muelig *Anstalt*, som præbede alle retsindige og for Guds Kirkes Sag bekymrede Siæle, i sær og retskafne Lærere, mangt et *Bekymrings Suck* af Hierterne, ja vel og *Taarene* af Øynene, særdeles og da den bekiente *Forordning* af 14. *Iun.* 1771⁶⁷⁾ udkom (uimodsigelig effter *Struensees Anlæg*, hvorimod ieg, som den trofaste Gud gav *Mod* og *Lyst* til at vidne imod den bedrøvelige Tiids *vederstygge*lige *Anstalter*, hefftig tornede i en *Prædiken*⁶⁸⁾, holden *Dom.* 6 *p. Tr.*, brugende til *Indgang Davids Ord Psalm.* 119, 126), ved samme Tiid kom til mig een *Dag*, da ieg stod færdig at gaæ ud, en *Person*, liden af *Vext*, som begierede at blive en *Christen*; da hand taledede *Tydsck*, endskiønt ikke reent, tænckte ieg strax, det maatte maa-skee være en *forløben Iøde*, som i anden *Hensigt* end den nyß beskrevne vilde antages som *Proselyt*, i den *Formee*ning gav ieg ham strax et kort *Svar* og betydede ham,

at der hørte noget meere til at blive optagen i vores Kircke end saaledes at give en slags Begierlighed der-effter tilkiende, og siden hand da forlangte *Christendom*, følgelig var endnu deruden for, maatte ieg først vide, hvo og af hvad *Religion* hand hidtil havde været, men hvor forbauset blev icke, da hand svarede, hand var en *Manichæer*; ieg spuurte, fra hvilket Land hand var, og fick det Svar: Fra *Sclavonien*, og det af Hoved Staden *Esseck*, hvor hand sagde, der vare mange *Familier* af den *Sect*. — Ieg blev ved at spørge, om samme endnu holdte ved de gamle *Manichæische Principia*, og hvad hand troede? Hand svarede sig at troe paa en god Gud og en ond Gud, dertil ieg svarede, at den, der kunde troe dette, kunde troe alt, hvad hand skulde, eller rettere at sige, troe slet intet. — Men da Tiden ey tillod mig at tale meere med ham denne Gang, satte ieg ham en viß Tiid til at komme til mig Dagen dereffter, da ieg nærmere vilde betyde ham mine Tancker om hands urimelige Sæt-telser. — Hand kom rigtig, og da ieg igientog mit Spørsmaal, om hand virckelig troede, som hand Dagen tilforn havde erklæret, svarede hand aldeles: Ia; da ieg først sagde, at hand maatte endelig troe det, hvorj hand fra Barns Been var opdragen og underviist, men derhos gav ham at forstaae med tydelige Grunde, hvor plat striidig det var imod den blotte Fornufft at forestille sig en ond Gud, da den blotte Nævnelse af saadan et Væsen, som kaldes Gud, forestiller et uendelig Indbegreb af ald fuld-kommen Lycksalighed og Godhed, og at kalde saadant et Væsen Ond er sig selv saa aabenbare Modsigende, som om man vilde sige: et Mørk Lyß. — Gick derpaa gandske kortelig de *Christnes* sunde og sande Forestilling om det Guddommelige Væsen igiennem, som, endog uden anden Aabenbaring, Fornufften selv maa antage for det rigtige og rette, og lagde ydermeere dertil, saa meget som ieg i Korthed kunde, den faste og sande Grund, paa hvilken vi *Christne* effter et høyere Lyß bygge vores Guds

Dyrckelse og evig Lycksaligheds viße Haab, og, da ieg dette havde sagt, formærkede, at hand blev rørt, saa at endog Taarene flød ham af Øynene, hvorpaa ieg spuurde om Aarsagen til saadan Veemodighed, hand svarede, at hand beklagede, hand hidindtil ikke havde haft den Forstand. — Her syntes ieg nu at finde den rette Grund til hands Længsel effter *Christendom* og tænckte ved mig selv: Herre Gud! man søger i denne elendige Tiid at ville have *Christum* udryddet iblant os, og her kommer een blot fremmed fra et langt bortliggende Land og Sted, ja af halv-hedensk *Sect* og søger *Christum*. — Vel an, ieg i *Jesu* Navn baade bør og vil antage mig ham til Underviibning; sagde ham derpaa, at saa sant hand vilde være lærvillig, viise sig bestandig i at imodtage og følge mit Raad og Veyviibning, vilde ieg, endskiønt, Gud veed, mit egentlige Embede gav mig fuldkommen nock at bestille, i Herrens Navn paatage mig dette Arbeide, som ieg med Sandhed kand kalde det møysommeligste med een Person, ieg nogen Tiid har haft, thi foruden det, at hand, som paa sine Omreißer i Tydskland, da hand af *Profession* var Strømpevæver, vel havde lært noget Tydsk, men ikkun talede det slet, maatte, naar hand skulde svare mig noget, først noget igientage det ved sig selv i det *Slavonische* for at kunde dereffter udføre det i det Tydske, hand vidste, saa var hand og derhos meget tungnem, og ieg veed det Spørmaal, som ieg vel i Tree Uger, da hand næsten hver Dag kom til mig, maatte igientage for ham, førend hand kunde beholde det. — Imidlertid holdte ieg saaledes ud med ham i 8 Maaneder, førend ieg fant ham saavidt forfremmet i Kundskab, at hand kunde blive døbt. — Ieg flyede ham *Lutheri* liden *Catechismum* paa Tydsk, som hand maatte lære, og fant ham ogsaa dertil flittig nock. — Men her forfattede ieg desuden et *à parte* skreven *Systema* for ham at lære, bestaaende af Spørmaal med hosføyede Svar, lempet paa hands forrige elendige Begreeb og saaledes ordentlig indrettet til at giøre

ham den Natuurlige Guds Kundskab fattelig, at dereffter den aabenbarede i sin rette Orden og Sammenhæng kunde ham indskiærpes. — Da hand endelig dette havde fattet, blev hand, som var 29 Aar gammel, døbt i *Holmens Kircke* effter at have giort god Reede for det fornødne⁶⁹). — Min Tale ved den Forretning blev holden i det Tydske Sprog, hvilket ieg Søndagen forud havde givet af Prædikestolen Meenigheden tilkiende, og min *Text* derved var af *Es. 60, 4: Deine Söhne werden von ferne kommen*, hvoraf mit *Thema* blev: Die Ausbreitung des Gnaden Reichs *Iesu* in der Ferne. — Hands egentlige Navn var *Abraham Gabbe*, men da et nyt Navn ham ved Daaben skulde gives, syntes hand best om at kaldes *Iohannes*, anførende det til Grund, at saaledes heedte hand, der døbte *Iesum*. — Ieg havde desuden med tvende andre at giøre, men ikke *u-Christne* som denne, men *Catholiker*, den eene en *Matros*, den anden en Skomager Svend, af *nation* en *Frantzos*. — Diße bleve, alleeneste *examine-rede* i begge mine Medbrøders Overværelse, erkiente deres forrige *Religions* Urigtighed og gav Løffte om Bestandighed i den *Religion*, de nu bekiendte sig til og bleve dereffter antagne til *privat absolution* og Altergang. — Dette merckværdige maa derhos mældes om den sidste, at hand af en Skibs-Tømmer Mands Kone ved *Holmen*, i hvis Huuß hand *logerede*, blev bragt paa de rette Tancker om den *Catholische Troe*, hvor urigtig den var, og ved det hun idelig læste for ham i gudelige Bøger, kom paa Smag af vor *Religions* i Guds Ord grundede Vißhed. — Ved at ellers mælde om alle diße *Proselyter* erindrer ieg det, som $\frac{1}{4}$ Aars Tiid, effter at ieg var kommen til *Holmens Kircke*, forefaldt med Anlæg til noget af samme Art, som dog ej kom til Fuldkommenhed. — Der boede nemlig ikke langt fra min *Residentze* paa samme Længde en Encke-Frue af *Sal. General von Støkken*⁷⁰), som var gammel og halv *apoplectisch*. Ieg vidste som nyß ankommen til Staden og Sognet icke noget af hende at sige — men

en Bekienter af mig spuurte mig en Dag, om ieg ikke vilde besøge Generalinde *von Støkken*, som var saa nær boende ved mig. — Ieg svarede, at det Navn og den Person var mig aldeles ubekient — mig blev derpaa sagt, at hun var *Catholsch*. Da ieg svarede, som saa var i sig selv, at mit Arbeide med dem af vores Kirke, som ieg var sat til Lærere for, gav mig nock at bestille uden at angive mig uanmodet med den, som ikke var af vores Kirke. — Ieg blev derpaa tilspuurt, om ieg vilde komme, i fald hun selv sendte sit Bud til mig derom. — Dette kunde ieg da ikke afslaae, naar saa skeede. — Ieg fick ogsaa strax dereffter saadant Bud og kom da til Hende paa een mig beleilig Tiime, fant hende siddende meget skrøbelig paa Legemet, men derhos bekymret i Sindet, hvilket hun strax selv udlod sig med. — Ieg, som altid maatte tale *fransch* med Hende, (saasom hun var det Sprog alleene mægtig, da hun ellers var fra *Brabant*, og, saa vidt ieg mindes, flygtet ud af et *Closter*, da de Danske *Trouper* laae der i den bekiente store og langvarige *Successions* Kriig, da hendes Mand *von Støkken*, som stod i Dansk Tieneste og var ellers af vores Kirke, nock har derfra udragt og hjemført hende med sig), da hendes egentlige Sprog var det saa kaldede *Flamansch*, betydede hende, at, da hun sagde sig at grue for Døden og det, som dermed fulgte, ieg tænckte *Purgatorium*, men hun erklærede sig ey at fæste Troe til den Satz, kunde hun i sin hidtil hafte *Religions* Lærdomme ey finde det Raad, den Trøst, der kunde skaffe hendes Sind og Siæl den sande Roe og Hviile, foreholdte hende derfor den *Evangelische* Orden i den hellige Skriff os tydelig forklaret til at forvißes om Naaden her og Saligheden hißet, iblant andet *Act. 16, 31*. Hun gav tilkiende, at hun var trøstet ved min Samtale, og da min Tiid ej tillod længere at blive, bad mig meget indstændig, ieg ikke vilde tøve længe, inden ieg kom igien, hvilket ieg lovede hende, saa meget mit svare Embede vilde tillade mig, det ieg og en

lang Tiid *continuerede*. — Dette spuurtes til Hoffet, og den højsalige og af sin store Guds Frygt og Goddædighed imod Fattige bekiente *Princesse Charlotte*⁷¹⁾ fornøiede sig saa meget derved, at hun af sit *Biblioteque* sendte hende *Drelincourts consolations contre les frayeurs de la mort*⁷²⁾ at læse. — Ved saadan Besøg taledes ieg engang med den *frantzosische* Præst ved den *catholsche* Meenighed⁷³⁾, som effter at have i min Fraværelse udladt sig for hende gjerne at ville tale med mig og giøre Bekentskab, kom og just, som ieg vilde gaae hiem. — Hun sagde da til ham, at ieg var kommen for at trøste hende, og da ieg forelagde ham de Grunde, ieg effter *Evangelii* sande og sunde Lærdom brugte til hendes Trøst, spørgende derpaa, om hand havde noget derimod at indvende, svarede hand aldeles intet. — Denne syntes altsaa at være venlig sindet imod mig. — Derimod ankom en anden Gang, da ieg var hos hende, den tydske *Pater* ved Nafn *Deutschmann*⁷⁴⁾, som var af *Iesuite* Ordenen, og af hands Aasyn kunde ieg spoore Forbittrelse imod mig, som desuagtet strax sagde ham de Lærdoms Hoved-Poster, ieg af Guds Ord foreholdte *Generalinden* til at hente baade Retfærdigheds og Saligheds Forsickring af, iligemaade spørgende ham, om hand havde noget derimod, men hand iligemaade svarede ney. — Imidlertid skeede dette nogen Tiid dereffter, at man forførte et Fruentimmer, hvis Navn var *Christiana Stern*, til at afsvære den saa kaldede *Luthersche* eller rettere *Evangelische Religion*, hun var fød og opdragen udj, og bekiende sig til den *Romersch Catholsche*, hvilcket skeede i den *Spansche Ministers Capelle*⁷⁵⁾. — *Generalinden*, som havde forud erfaret, at saadant skulde skee, gav ved saadan Leilighed sin Tilbøyelighed til den *Evangelische Kirke* tilkiende, i det hun lod mig kalde til sig og sagde mig deraf for at forebygge det, hvilcket ieg ufortøvet mældte Sal. Biskop *Harboë*, som ved Geheime Raad *Thott* og den Sal. Grev *Bernsto[r]ff*, *Ministre* for de udenlandske *affaires*, søgte at afværge det,

men man fick fra den *Spansche Ministre* det Svar, at det var for sildig taget, thi Tingen var allerede fuldført⁷⁶), endskiønt man dog siden dereffter spuurte, at det ikke var saa, da det først gick for sig Dagen effter, men det lignede fuldkommen *Iesuiternes* List baade i at forføre og at lyve. — Kort dereffter fick ieg et *Latinsch* Brev fra bemældte *Pater Deutschmann*, fuld af mange *Complimenter*, men tillige indeholdende nogle *dubia* imod det, ieg havde sagt i hands Nærværelse, som hand effter sin og sines Tæncke Maade formærcktes at ville fordreje til det urigtige, men ieg i et vidtløftig Giensvar deels *demonstrerede* hands Slutningers Urigtighed, deels og besynderlig gick ham skarp igiennem saavel for hands brugte Listighed i at forleede benæfnte Person fra *Evangelii* reene Sandhed, som for hands Dumdristighed i at vove dette Forførelses Stykke her i Riget, hvorved hand med sine kunde komme i den Fortrød, de mindst troede, m. m.⁷⁷). — *Copien* af mit Svar og *originalen* af *Iesuitens* begierede Sal. Biskop *Harboë* af mig og fick begge Deele. — Effter at ieg saaledes i lang Tiid havde *continueret* mine Samtaler med *Generalinden*, som eengang særdeles glædede mig ved den Erklæring, hun gjorde for mig en Søndags Efftermiddag, ieg besøgte hende, da hun af en gammel Gudfrygtig Pige, som tiente hende, havde ladet sig Dagens *Evangelium*, som var *Dom. 3 p. Trin.*, forelæbe, sagde da til mig, endog med vaade Øyne, at hun ansaae sig som det fortabte Faar, som Hyrden *Iesus* leedte effter. — Ieg anhørte det med Glæde, sagde hvad dertil buurde siges, og formanede til Bestandighed m. m. Men da den gode Gierning saaledes var begynt, og Fremgang var giort effter Ønske, blev den, hvad den fuldstændige *declaration* angaar, med et standset og aldeles forhindret, og det saaledes, at i steden for, at en Qvinde af ringere Stand var et hielpe-Middel til den før omtalte Skoemager-Svends bedre Oplybning, saa kom en Qvinde af Høyere Stand, nemlig *Generalinde Feignet*⁷⁸), som var ivrig *Ertz-*

Catholsch, her i Vejen, thi hun, som havde spuert mine jefnlige Besøgelser til Frue *von Støkken*, kom engang og skammede hende ud, ja heglede hende igiennem for at holde saadan Omgang med en Kiættersk Præst, som er vores almindelige *Character* af hine *Romanenser*. — Kort dereffter døde Fr. *v. Støkken*⁷⁹⁾, ieg er viß paa, med Sandhedens Følelse og Overbevißning i Hiertet, som Meniske-Frygt hindrede hende fra at aabenbare bekiende. — Nu at komme til mine egne Omstændigheder igien, da, som ieg i Aaret 1767 blev beskicket til *Med-Directeur* ved *Waysen-Huuset* og Medlem i *Missions Collegio*, som før er erindret, ja og nogle Aar dereffter til *Med Directeur* ved *Inoculations Anstalten*⁸⁰⁾, saa blev ieg og i bemældte Aar, da der i Anledning af Kongens Salving skulde holdes *Theolog. Doctor-Grads Solennité* paa *Academiet*, af *Sal. D. Rosenstand*, som skulde være *Promotor* eller, som man kalder det, *Creator*, ved Skrivelse *inviteret* til at antage samme *Grad*, men ieg undskyldte mig derfor, heldst og ieg for mit Embede ey havde Tiid til at forfatte en *Disputats*, som skulde holdes⁸¹⁾. — Imidlertid da *Sal. hr. Chr. Michaël Rottbøll* Sogne Præst til *Trin. Kircke*, siden Biskop i *Wiborg*, tog *Graden* og *inviterede* mig til *Opponent* den Dag⁸²⁾, hand *disputerede*, da, at det ey skulde synes, at ieg var bange for at tale *Latin publicè* og i saa *solenne* en Forsamling paa *Academie-Salen*, paatog ieg mig den Forretning, og endskiønt ieg aldrig i Fortiden havde fægtet paa den Kampe-Plads, dog saaledes ved Guds Bistand derved *acquiterede* mig, at (*absit omnis Vanitas, et omnis Suspicio ἀλαζονείας*) ieg erholdte det heele og tallriige *Auditorii applausum*. — Da derimod i Efftertiden den før omskrevne *Struenseeische* Raserie meer og meere tiltog, og Gud gav mig den Naade ey at spare, men at raabe af *Struben* til at forebygge, saa meget som ieg ved Guds Krafft og hands Ords Vidnesbyrd formaaede, de mig anbetroede Siæles Forvildelse, som man paa alle muelige Maader gjorde Anstalt til, havde man gierne giort ved mig, som man forud

havde gjort ved andre baade af Høyere og Middelstanden, der stode i Betieninger, ickun at afskedige dem uden videre Omstændighed, men, da *Partiet* frygtede for *Matroserne*, og man vidste, at ieg var elsket af min Meenighed, saa holdt Gud ved saadan Frygt Løvernes Struube tilhobe⁸³), at ieg her paa skal *applicere* det, som skeede til *Daniels* Frelse, hvilken Frygt en viß brav Herre, som da stod ved Hoffet, men ey af det *Partie*, paalidelig har forsickret mig at have holdt Vedkommende tilbage fra at jage mig bort, men saasom Biskop *Gunnerus* var fra *Tronhiem* nedkaldet for at gjøre effter hines *Plan Reformation* i alting baade *Academiet* og *Præsteskabet* ang.⁸⁴), som *Struensee* i den Tiid var en bekient Fiende af, fant man her den reedeste Vey at skaffe mig af Veyen, hvilket min reedelige Biskop og trofaste Velyndere Sal. *Harboë*⁸⁵) forud sagde mig, man var betænckt paa, og at saadant virckelig var i Giære, endog 8 Dage førend den bekiente *Revolution* skeede, at ieg i *Gunneri* Sted did igien skulde hensettes, hvilket i en Alder af 58 Aar, som ieg da havde, var bleven for mig, som til hiint kolde *Clima* var ubevant, Livs Forliiß, men Guds Tancker vare nu herudj saavel som i alt andet anderledes end Menniskens. — Da den 17. *Januar.* kom i Aaret 1772, blev ald saadant og meere uden og imod den Høyestes Raad og Villie besluttet, til Vand, og ieg i den Tieneste, ieg var, i hvilken den altid befundne trofaste Gud og Hielpere krafftigst understyttede mig, endog offte i megen Skrøbelighed, hvormed ieg gick til mine Forretninger, men ieg med fuldkomneste Grund kand og bør til Guds Ære sige med *Paulo*: 2. *Tim.* 4, 17: Herren stod med mig og styrkede mig, i sær ogsaa ved et sælsomt Tilfælde, som hendtes mig i Aaret 1775 *Dom. Invoc.*⁸⁶), da et galt Menneske kom op til mig paa Prædikestolen, uden at ieg vidste deraf, da ieg stod gandske henryckt i mine Tancker vel mærkende meenige Mands Ophævelser i Kircken ved at see dette sælsomme Syn, men ikke agtende, hvad der var mig nær,

indtil ieg hændelse-viis vendte mig lidet om, og blev da et Menniske, staaende hos mig i en graae Kittel med en rød Hue i Haanden, vaer, men strax vinkede ad Børnene i Chor Skolen, hvoraf een kom og i ald Stillhed leedte ham ned. — Effter Tienesten fick ieg at vide, at det var en afdancket *Matros*, som havde et stærckt Slag, og naar samme var forbj, gick fra Forstanden og løb effter Folck med Knive. — Ieg havde da dobbelt Aarsag til at priise Herrens Miskundhed og Varetægt over mig, som baade afværgede en Ulykke, som dette elendige Menniske letteligen paa dette Sted kunde have tilføyet mig uden mindste Hinder, saa og styrkede mit Sind i den Stadighed af Tancker og Fasthed uden Forfærdelse, saa at ieg til alles Forundring kunde vedblive min *Materie* uden allerringeste Forvirring enten i Ord eller i Lader, men hvo var den, der saaledes opholdte mig uden Herren og hands Aand alleene? Endelig kom da den Dag, som ovenmældt er, hvilcken meenige Mand med Længsel saae imøde, nemlig 17de *Ianuar.*, da den bekiente *Revolution* skeede, som da var anden Dagen for *Dom. 2 p. Epiph.*⁸⁷⁾, paa hvilcken ieg, skjønt *Evangelii* Indhold om Bryllupet i *Cana* ey syntes derpaa at være paßende, offentlig udbreedte baade mine og alle retsindiges Tancker baade om forbigangne og nærværende Tiid i den Prædicken, ieg da ved Guds Bistand holdte i *Holmens Kircke*, som effter uophørlig Begiering af Mange heele Ugen igiennem blev tryckt og bærer den *Titul: Forstyrernes Forstyrrelse*⁸⁸⁾. — Paa det ieg ej skulde ansees som den, der af dette Tilfælde vilde tage Anledning til egen Nytte, skiænckede ieg det deraf indkomne, da den begierligen blev søgt, til *Holmens Pleje-Commissions Cassa*, og beløb sig, naar Tryker-Bekostningen var fradragen, til meere end 100 Rdr.

Tilsidst forefaldt som en Besegling paa saa meget andet u-almindeligt, mig er mødt i ald min Embeds Tiid, den mig lige saa ubehagelige og møysommelige i Betragtning af mit egentlige Embeds uophørlige Byrde som al-

deles uventede, da Personen var en af de Høyeste Hofbetientere og altid min Meenighed uvedkommende, paa lagde Forretning med at bereede den for sin høye Forbrydelse som en Stats-Fange i *Citadellet arresterede* og effter den over ham saavel som *Struensee* ergangne og *confirmerede Commissions* Dom d. 28. April 1772 henrettede *Enevold Brandt*⁸⁹), (der i sin forrige Herligheds Stand var bleven ligesaavel som *Struensee* ophøyet til Grevelig Værdighed), til Døden og følgelig, naar den Dag og Time kom, at styrke ham mod Dødens Bitterhed, hvilcken Forretning, som u-modsigelig er den strengeste, nogen Præst kand have med at giøre, heldst om hand har nogen Følsomhed af Skræck og Ømhed ved at see et Menniske slagtes, ieg, som Gud veed, har saadan Fornemmelse af Gemyts Blødhed i saa høj en *Grad* som nogen, allerreede 3 Gange forhen i min Embeds Tiid har maattet bestriide. — Første Gang, imedens ieg var Præst paa Landet, i Aaret 1756, da ieg fulgte en gl. afdancket *Sergeant*, som opholdte sig i mit *Annex* og ved et synderlig Tilfælde geraadede i en Mordgierning, til Retterstedet (*horresco referens*) i hands 70de Aar⁹⁰). — Anden Gang, da ieg var Præst ved *St. Hans Kirke* i *Odense*, og i samme Anledning maatte bi-vaane et Qvind Menneskes Henrettelse⁹¹). — Tredie Gang i Aaret effter min Ankomst til *Holmens* Meenighed, da en gl. Tømmer Mands Kone, som havde myrdt et Barn, blev ligeledes aflivet inde paa *Gl. Holm*⁹²). — Men ovenmældte mig paalagte Tieneste med Grev *Brandt* var mig saa meget meere, da *ordres* fra det Danske *Cancellie* blev mig given, ja af Sal. Biskop *Harboë* egenhændig leveret⁹³), skræcksom og ubehagelig, da Personen effter almindeligt Rygte og det forud, ikke uden Grund, var bekient for *Religions* Foragt og Vellystig i høyeste *Grad*, hvilcke tvende onde Mærker i Almindelighed staaer i Forbindelse med hin anden. — At anføre noget omstændeligt om, hvad foregick imellem ham og mig fra først til sidst, og hvorledes hand ved Aandens krafftige Virckning forme-

delst Sandheds Ord og Saliggjorelsens *Evangelium* blev af en Syndens Fange en Herrens friegiort og en salig Overvinder, indtil sit sidste Øyeblikk frimodig i og under sin Frelsers Tilbedelse, agter ieg aldeles unødvendig, da alt dette er omstændelig forklaret og beskreven i den liden *Pièce*, ieg derom udgav i Trykken samme Aar under den *Titel: Paalidelig Underretning om den henrettede Enevold Brandts Tænkemaade etc*⁹⁴). Samme Skriffth var aldrig i min Tancke at udgive, men da ieg strax effter *Executionens* Fuldførelse drog lige fra *Echaffautet* ind til Sal. Biskop *Harboë*, som nogle Dage, førend *Brandt* blev henrettet, og ieg i en anden Anledning talede med ham samt kunde med megen Fornøyelse baade for ham og mig fortælle *Brandts* Forfattning, som i hands Siæle-Sag var den ønskeligste, bad mig komme til sig, saa snart Tingen var forbj, da hand ønskede at vide, om hands Endeligt blev, som det effter min Fortælning tegnede til, og da ieg nu saadant kunde effter alle paalidelige Mærcker forsickre Biskopen, bad hand meget indstændig at give noget derom ud i Trykken, forsickrende, at det vilde have sin store Nytte. — Ieg forfattede da, saa snart som mig var mueligt, dette lidet Skriffth, som med megen Begierlighed blev søgt og læst, ja endog er udenlands bleven oversat i de fleeste bekiente Sprog⁹⁵). — Endogsaa et Aars Tiid, effter at ieg var kommen her til *Aarhuus*, fick ieg fra min reedelige Ven og bestandige Velyndere Sal. Biskop *Harboë*, med hvem ieg nu og da holdte Brev-Vexling, en Skrivelse af 8. *Decbr.* 1780, hvorj hand tilmælder mig dette Nyt, at hand havde nyligen hafft nogle *Candidater* til Præste-Embedet at *ordinere*, deriblant en *Magister* ved Navn *Mentel*⁹⁶), der udgick som *Missionaire* til *Ostindien*, var ellers fra *Augsburg*, og gierne havde ønsket at tale med mig, som hand havde tænckt endnu at være i *Kiøbenhavn*, men foreviiste derhos Sal. Biskopen et Brev fra *Theologicæ Doctor Lorentz* i *Augsburg*⁹⁷), hvorudj denne lod mig kiærligt hilse, saa og derhos forsickre, at be-

melte mit Skriffet om Grev *Brandts* Omvendelse var ham (*ipsissima verba*) dyrebare end Guld. — Ongefær et fierding Aar effter Henrettelsen blev ieg af Hands Kongel. Høyhed Arve-Printzen, som tillige med øvrige Kongelige Personer holdte i den Sommer Hof paa *Friderichsberg-Slot* ved *Kiøbenhavn*, tilsagt at indfinde mig d. 13. *Julij* i *audience*-Gemakket, hvor da Høystbemelte Arve-Printz deels gav sin særdeles Fornøyelse tilkiende over Skrifftet, som hand forsickrede at have læst med megen Rørelse, og til sidst naadigst tilkiendegav mig Hands *Majestets* Kongens Velbehag i min Forretning med *Brandt* samt leverede mig som et Naades Tegn en kostbar *Dose*, stærck indfattet i Guld og ziiret med *Iuveler*⁹⁸). — De øvrige Skriffter, som af mig ere givne i Trykken, er fornemmelig mit Verck over Lidelsens *Historie*, 3 *Tomer in 4to*, hvoraf den første udkom, som forhen er mældt, imens ieg var Præst paa Landet, den anden, da ieg var kommen til *Odense* og var ved *St. Hans* Kircke, den 3die laae Trykkefærdig, da ieg reiste til *Kiøbenhavn* og blev der fra Trykken færdig i Aaret 1766. — De Taler, ieg holdte ved Orlog Skibenes Udløb af Stabelen, ere før erindrede. — Des foruden udgav ieg en Prædiken, holden Søndagen før *Hans Majestets* Kongens Salving over den foreskrevne *Text: Psalm. 127, 1. vers* — under *Titel: Statens forventende Lyksalighed grundet paa een viis Regiering*. — En Prædiken over *Evangelium Dom. Iudica Joh. 8 v. 46: Siger ieg Eder Sandhed, hvorfor troe I mig ikke? Deraf forestillet Vantroens Synd i sin Vederstyggelige Schikkelse og bedrøvelige Følger*⁹⁹). — Endnu omsider gjorde ieg en Fortale til Oversættelsen af *Edmund Gibsons* Hyrde-Breve af det Engelske i det Danske Sprog, som min Søn, der nu er Præst i *Nysted* i *Laalland*, hr. *Thomas Hee* i sine sidste *Studenter*-Aar har udarbejdet¹⁰⁰). — Endelig behagede det den store Over Hyrde i Himmelen at indføre mig i en nye Embeds *Scene* i Aaret 1777, i hvis Begyndelse strax effter Nyt Aar ieg blev af en stærck hæ-

morrhoidalsch Colique nedlagt paa Syge-Sengen, hvoraf hverken ieg eller fleere ventede, ieg skulde komme med Livet, ja endog havde man en Dag udbreedt det Rygte i Staden, at ieg var bortkaldet. — Imidlertid havde Herren endnu videre Omskiftelse med mig i Tancker, førend denne Omskiftelse skulde overgaae mig, thi, effterat ieg, som i 10 fulde Uger ikke betraade Prædikestolen, havde seet nye Prøve paa Herrens Miskundhed, som effter *David's Ord Psalm. 41 v. 4* ej alleene opholdte mig paa min Syge-Seng, men endog omvendte ald min Leje i min Sygdom til Helbredelse og Virksomheds Evne, skeede det Dødsfald, som foranledigede min Bortvandring fra *Holmens Meenighed* her til *Iylland*, hvorfra min Sal. Fader og alle hands Forfædre har hafft deres Oprindelse. — Imod Slutningen af *Iulij* Maaned samme Aar bortkaldede Gud Sal. Biskop *Bildsø*¹⁰¹), hvem ieg *succederede* som Præst og Proust til bemældte Meenighed og var i Herrens Raad udseet til at *succedere* samme Sal. Mand i Bispe-Embedet i *Aarhuus* Stiftt. — Beretning om hands dødelige Afgang kom til *Kiøbenhavn* d. 1. *Augustj* og d. 7de *ejusdem* kom *Conference-Raad Aagaard*¹⁰²) selv til mig for at give mig tilkiende, at meeniges Tancke i *Cancellie-Collegio* var at foreslaae mig for Hands *Majestet* til dette *vacante* Embede, spørgende mig derhos, om det kunde skee med mit Minde. — Ieg svarede dertil, at hviß ieg havde kundet gaae 10 Aar tilbage i min Alder, vilde ieg vel have taget i Betænckning at giøre denne Omflytning, men da ieg nu var allerreede fremgangen i Aarene og i mit 63de Aar, følgelig ikke kunde vide, hvor længe mine Kræfter vilde udholde det svare Arbeid ved hiin Meenighed, indstillede ieg i Guds og Kongens behagelige Villie, hvad med mig i dette Tilfælde blev besluttet. — Følgende Dag fick ieg samme *Proposition* fra hr. Geheime Raad *Høeg Guldberg*, som da var *Stats-Secretaire*¹⁰³) og ved min Søn, som kom ind til *Kiøbenhavn* fra *Fredensborg*¹⁰⁴), lod mig paa samme Maade spørge som *Cancel-*

liet, fick ogsaa det samme Svar fra mig, ieg Dagen tilforn havde givet. — Fiorten Dage dereffter var altsaa *ordres* givet til *Cancelliet* om min Bestallings Forfattning, som ogsaa d. 3. *Septembr.* blev af hands *Majestet* underskreven¹⁰⁵). — Da det nu alle[r]ede var saa langt hen paa Effter Sommeren, og min Flytning med *Familie* og Godß ikke kunde skee, førend sildig paa Effter Aaret, min *ordination* til Embedet ey heller kunde skee, før *Dionysii* Lande Mode var forbj., ansøgte ieg allerunderdanigst om Tilladelse at forblive Vintren over i *Kiøbenhavn* og imidlertid at vedblive Embedets Betiening, indtil ieg holdte min Afskeeds Prædiken, hvileket ogsaa allernaadigst blev bevilget¹⁰⁶). — Ieg holdte saaledes ud indtil *Februarij* Maanedes Udgang følgende Aar 1778, da ieg d. 1. *Martj.*, som just var Fastelavns Søndag, tog i min sidste Prædiken paa det Sted Afskeed fra Embedet. — Blev saa følgende 10de Maj, som var 3die Søndag effter *Paasche* til Biske-Embedet *ordineret* af Sal. Biskop *Harboë*¹⁰⁷), som havde til *Text: Apost. G. 26, 22.* Ieg prædikede over de Ord af Dagens *Evangelio: Ieg gaar til Faderen*, og havde deraf til *Thema: Iesu mildeste Forklaring over hands møysommeligste Gang.* — Begge Deres Kongelige Høyheder, *Cron Printzen* og *Arve-Printzen* værdigede mig den Naade og Ære at bivaane *Ordinationen* og forblive i Kirken for at høre min Prædiken. — Nød dereffter den Naade at faae Afskeeds *audience* saavel hos Hands *Majestet* Kongen som hos alle Kongelige Personer af begge Kiøn. — Reiste derpaa med min *Familie* igiennem *Fyhn*, effter at ald mit Godß var *transporteret* til Skibs her til *Aarhuus*, hvor ieg ankom d. 24. *Juni* om Afftenen. — Fick snart dereffter 5 *Candidater* at *ordinere* og har i min Opholds Tiid her indtil undertegnede *datum* ved Guds Bistand til Lære-Embedet indviet, samme 5 iberegnet, i alt 73, saa og *ordineret* 26 til Prouste-Embedet samt *visiteret* i 122 Kirker¹⁰⁸). — Har ogsaa i Aaret 1784 hafft den særdeles Forretning at indvie den *Latinsche* Skoles nye Byg-

ning i *Randers*, hvileket skeede med en Tale i Moders Maalet for at være forstaaet af Byens Indvaanere, som frivillig havde giort Sammenskud til at kiøbe et Grundmuuret Huuð dertil, hvor baade *Rector* og øvrige Lærere have Bolig beqvemmeligen indrettet; Da den gamle Skole, som laae saa got som i en *Morads* og i mange henseender var ubeqvem til et Lære-Huuð, blev bortsolgt¹⁰⁹). — Dette er saaledes mit fulde Levnets Løb til *datum*, ved hvis Beskrivelse samt andægtig Forestilling, saameget som ieg formaar ved at see tilbage i Tiden og følge Herrens Veje og Førelse med mig indtil denne Dag, ieg henrykkes i Forundring over og Tilbedelse af den Allershøyes Miskundhed og deraf flydende Velgierninger imod mig og bekiender med *David: Psalm. 139, 17. 18: O! Gud! hvor dyrebare ere dine Tanker for mig, hvad ere deres Summer mange, vilde ieg tælle dem, da bleve de fleere end Sand.* — *Hand, som saa Faderlig har leedt og ført mig, fra ieg blev til indtil nu, hand leede mig fremdeles efter sit fuldkomne viise Raad og annamme mig omsider til Ære. Hannem være Ære, Lof og Priis nu og i ald Evighed. Amen.*

Aarhus Bispegaard d. 12. Februarij Anno 1788¹¹⁰).

J. Hee.

P. S. Til at kunde i effterkommende Tiid skille en Slægt, som har tiltaget sig mit og mine Forfædres *Famille*-Navn *Hee* og staar dog ikke i ringeste Slægtskabs Forbindelse med *Famillen* enten i nedstigende eller i Side-Linien, — f. E. hr. *Iens Banson Hee*, Sogne-Præst til *Korup* og *Ubberud* Meenigheder i *Odense-Herred* i *Fyhn*, hvis Fader *Hans Peter N.* boede paa en Bondegaard kaldet *Rue-Heede*, og da hand af samme har optaget sit *Bienafn*¹¹¹), buurde rettere skrive sig *Hede* end *Hee*, har ieg, i fald samme Mand skulde effterlade sig mannlig Slægt, hvis Vedblivelse med samme Nævnelser kunde foraaarsage Forvildelse i *Genealogien*, funden fornøden til

foregaaende Levnets Beskrivelse at tilføye følgende Forklaring: Min Slægt fra mange Tider af er her af Landet *Iylland* og bekient under anførte rette *Famille*-Navn, hvoraf ogsaa findes baade i *Pontoppid. Annal. Tom. 2 p. 69*, saa og i *Arild Hvitfeldts Biske-Krønike pag. 25* en Biskop i *Riibe anno 1314* af samme Navn *Iohannes Hee*¹¹²), som berømmes af at have prydet Dom Kirckens *Liberie*, det er effter de Tidens Sprog: Bogsamling, med flere Bøger. Om denne *Iohannes Hee* erindrer ieg mig i min Ungdom offte at have hørt min Sal. Fader fortælle, at hand var af hands Forfædres nær Slegt.— Ieg finder ogsaa i *Hvitfeldts Krønikes første Part pag. 413*, at Kong *Christoffer den 2dens* Haandfæstning og Stændernes Samtykke til hands Valg er underskrevne iblant mange Andre, som nævnes Riddere, det er, som Ordet da bemærkede, Adels Mænd, af een *Niels Hææ*, som hand saaledes effter den i ældste Tider brugelige Skrive Maade (da ø offte settes i steden for e, saasom møget i sted[en] for meget, ligeledes æ i steden for samme Bogstaf *E. gr.* i de gamle Tinds Vidner — Alle them, sommet høræ og læsæ) har anført hands Navn og unægtelig skal betyde *Hee*. — Da denne Underskrift findes under Aaret 1320, da samme Kong *Christoffer 2* blev valgt og altsaa ikke længe effter foranførte Aar 1314, da *Iohannes Hee* ommældes som Biskop i *Riibe*, drister ieg mig til at giette, at ovenmældte *Niels Hææ* kand have været hands Broder, eller i det ringeste hands nærmeste Forvante, saasom til Biske-Embederne da som offtest bleve valgte af Adelstanden. — Fra hine Tider af vides aldeles intet til Slægtens Fremgang og Formeerelse. — Det kand dermed være gaet som med alle andre *Familler*, der baade ere opstigende og nedstigende saavel i Værdighed som i Tallriighed, ja endog den saa kaldede *Soorte Pest*, der imellem 1340- og 50 gjorde saa stor Ødeleggelse i diße Nordiske Riger, har unægtelig overbrudt Slægtens Ihukommelse, saa man ikke ved af nogen af Navnet at sige førend imellem 1600-

og 36, da min Sal. Faders Farfader hr. *Iens Hee* var Præst i *Hee Sogne Kald*¹¹³), havde 22ve Børn, hvoraf saa mange, som vare Sønner, bleve Præster, een undtagen, som blev *Rector* i *Ringkiøbing*, og Døttrene gifft med Præster, hvorved denne næsten saa at tale *Lewi Stamme* udbreedtes fra *Vester Havet* af ved *Ringkiøbing* til længst hen imod *Colding*. — Deraf er nu ikke nogen tilbage her i Landet, saavidt mig er bekient, uden nu værende Præst hr. *Niels Hee* i *Støfring*¹¹⁴) og ieg selv, som er næst Sødskende Barn til hands Sal. Fader hr. *Thomas Hee*, *Sogne Præst* til *Borup* og *Hald* her i *Stiftet*¹¹⁵). — Ovenmældte hr. *Iens Hee* havde en Broder, nafnl. *Mag. Peder Hee*, som af *Resenii Inscript. Hafnienses pag.* 121 og 126, hvor hand, for at *vertere* Navnet paa *Latin*, kaldes *Hiennius*, mældes at have været *Rector* i *Herlufsholms Skole*, derefter Præst i *Wordingborg*, derpaa i *Roskild*, til sidst *Sogne Præst* ved *H. Geistes Kircke* i *Kiøbenh.*, hvor ieg vel mindes, at min Sal. Fader har sagt, at hands *Portrait* stod paa hands *Epitaphio*, som hand i sine *Studenter-Aar* har seet, men er bleven saavel som alt øvrige fortæret ved den store *Ildebrand* 1728. — Denne *Mag. P. Hee* fortæles i anførte *Resen. Inscr.* at være død af *Pesten*, som *grasserede* i *Khavn* 1625. Da hand kaldes i *Opskrifften Petrus Petrejus*, sees deraf, at deres Fader har heedt *Peder*, men om ham vides intet¹¹⁶). Af bemældte hr. *Iens Hee* var *Mag. Søren Hee*, *Rector* ved den *Latinsche Skole*, som da var i *Ringkiøbing* samt tillige dens *Cantor*, en Søn, og hand, som døde i Aaret 1686¹¹⁷), var Fader til min Sal. Fader, *Hospitals Præst* i *Odense m. m.*, som før er mældt. —

KOMMENTAR

¹⁾ Jens Sørensen Hee var i Følge J. C. Bloch, *Den Fyenske Geistligheds Historie* I, 866—71, hvis Angivelser ikke kan efterprøves efter Kirkebøger o. l. Kilder, der i dette Tilfælde er gaaet tabt, født i Ringkøbing 29. Juli 1679 og døde i Odense 29. Juli 1747, begr. i — den nu nedrevne — Graabrødrekirke

sst. (Om et af ham 1736 stiftet Gravstedslegat se H. R. Hiort Lorenzen og F. P. G. Salicath, Repertorium over Legater og milde Stiftelser III, 107). 18. Maj 1747 blev han kaldet til at være Hospitalspræst i Odense og Sognepræst i Paarup (Fynske Reg. 1705 Nr. 21), og 13. Aug. 1745 beskikkedes han, der allerede i længere Tid havde været konstitueret som Provst i Odense Herred, til virkelig Provst i samme Herred, skønt Provstiet i Henhold til kgl. Reskript af 14. Juni 1680 ellers skulde være knyttet til St. Knuds Kirke. (Fynske Tegn. 1745 Nr. 44. (Brevet trykt i Kirkehist. Saml. 4. R. VI, 797). Jvfr. Oversekretærens Brevbog 1744 Nr. 169).

²⁾ Byfogeden Peder Pedersen døde 28. August 1695, 41 Aar gl. (Korsør Kirkebog). I Korsør Købstads Skifteprotokol 1695—1708 Fol. 52 nævnes 23. Marts 1697 som hans Enke Maren Nielsdatter og blandt Børnene Datteren Else Pedersdatter, paa 17. Aar. I Følge J. C. Bloch, anf. Skrift I, 870 var den sidstnævnte født 13. Febr. 1680 og døde 23. Aug. 1736. Hendes Moder døde 1727 hos Svigersønnen. (Odense Herreds gejstlige Skifteprotokol I (1683—1744), S. 420 ff.).

³⁾ Dorthe Margrethe Hee var født ca. 1718 og døde 8. April 1794. (Berlingske Tidende 1794 Nr. 37). Hun blev 16. April 1794 bisat i St. Knuds Kirke i Odense og siden gravsat i sin Familiebegravelse i Graabrødrekirke sst. (Odense St. Knuds Kirkes Kirkebog 1794). Hun havde været gift med Christen Schaarup Westergaard, der 15. Marts 1743 var blevet kaldet til Sognepræst i Vigerslev og Veflinge. (Fynske Reg. 1743 Nr. 29). Han var allerede død 11. Marts 1775. (Indberetning af s. D. i Odense Bispearkiv, Skovby Hrds Breve 1733—85. Dødsfaldet er ikke indført i Vigerslev Kirkebog).

⁴⁾ 3. April 1722 fik Søren Anchersen (1698—1781) kgl. Konfirmation paa Biskop J. Lodbergs Kaldsbrev af 24. Marts s. A. som Vicerektor i Odense Skole paa Grund af Rektoren, Mag. Thomas Bircherods Svagthed. (Fynske Reg. 1722 Nr. 25).

⁵⁾ Jørgen Hee immatrikuleredes ved Universitetet i Juli 1729 sammen med Broderen Jacob Hee. Til Privatpræceptor valgte han Professoren i Hebraisk Andreas Frølund (1669—1731). (Jvfr. Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 510).

⁶⁾ Overensstemmende med Protocollum examinis philosophici 1730 8. Maj (Universitetets Arkiv Nr. 1750). Af denne fremgaar det, at Hee især udmærkede sig i Græsk og Metafysik.

⁷⁾ 14. Juni 1730 blev Jørgen Hee Baccalaureus. (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 515—6).

⁸⁾ 8. Jan. 1722 havde Jens Sørensen Hee ladet sin Søn Jørgen Hee indskrive til Nydelse af de Friisers Legat (Indskrivningsbogen i Ravnholt Arkiv, jvfr. Personalhistor. Tidsskrift 8. R. III, 84), og 1731 blev Jørgen Hee indskrevet til det Skeelske Stipendium (Indskrivningsbogen i Universitetets Arkiv Nr. 916). Regnskabsbøgerne for de paagældende Stipendier (i U. A.) viser, at Jørgen Hee aldrig kom i Betragtning ved Uddelingen.

⁹⁾ Jens Aagaard var født 23. Septbr. 1714. Han blev Sognepræst i Saaby-Kidserup 1741 (Sjæll. Reg. 1741 8/12 Nr. 408) og døde som saadan 27. Marts 1762 (Indlæg til Sjæll. Reg. 1762 30/4 Nr. 229). Begge Brødre var Sønner af Byfogeden i Odense Jens Pedersen Aagaard, d. 1727, og blev ved Enkens, Christine Schouboes, Ægteskab s. A. med Landsdommer J. V. Eichel sendt i Skole paa Herlufsholm, men senere overgivet til Privatundervisning hos Jørgen Hee, der dimitterede Jens Aagaard til Universitetet 1732. (Jvfr. Sjællands Bispearkiv, Vitæ candidatorum 1741—65, Fol. 108 v—109; Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 535). Peder Aagaard døde 1790 som Konferensraad og Deputeret i Danske Kancelli. Han viste sig senere som en Velynder af Jørgen Hee (jvfr. S. 96).

¹⁰⁾ Da Herlufsholm Skoles Tilstand baade i bygningsmæssig og økonomisk Henseende var blevet fuldstændig undergravet, befalede Kongen 1729, at Skolen for en Tid skulde lukkes. (Sjæll. Tegn. 1729 6/5 Nr. 243—4; jvfr. H. B. Melchior, Historiske Efterretninger om Herlufsholms Stiftelse, udg. af Alb. Leth, 1865, S. 84).

¹¹⁾ Kommandør Hans Kaas til Rydbjerg (1683—1737) var Fader til Frederik Christian Kaas til Fraugdegaard, født 1725, død 1803 som Admiral og Elefantridder.

¹²⁾ Hee sigter til Bestemmelserne om Kundskabsfordringerne for at kunne opnaa Laudabilis til teologisk Attestats i den nye forbedrede Foundation for Universitetet af 31. Marts 1732 § 39.

¹³⁾ Hans Wøldike blev 17. April 1719 udnævnt til Sognepræst ved St. Hans Kirke i Odense. (Fynske Reg. 1719 Nr. 26). Han døde 20. Juni 1754. (Odense St. Hans Kirkes Kirkebog). — 19. Juni 1722 var det blevet bestemt, at St. Hans Kirke skulde være Garnisonskirke for den i Odense indkvar-

terede Milit. (Fynske Reg. 1722 Nr. 44. Jvfr. C. T. Engestoft i Nyt hist. Tidsskrift VI, 136 ff.)

¹⁴⁾ Biskop Ramus den Ældre ♂: Christian Ramus (c. 1687—1762), Biskop over Fyens Stift 1732—62. — Den hidtilværende Rektor i Saksøbing Terkild Halsen var død 5. Decbr. 1732. (P. Rhode, Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie, 2. Udg. ved J. J. F. Friis, I, 368).

¹⁵⁾ Marcus Wøldike (1699—1750) var 1731 blevet Professor theol.

¹⁶⁾ Christian Nold, f. 1699, d. 1748 som Provst og Sognepræst i Karrebæk, var 1732 blevet Kommunitetsprovst. (H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon VI, 109; H. Beckman, *Communitatis regiae Havniensis historia*, 1785, p. 141—2). Af en samtidig prises han ikke som Lærer, men det siges om ham, at »da han blev Provst paa Klosteret . . ., begyndte hans Credit at voxe noget, fordi han var from, føyelig og uinteresseret«. (Danske Saml. IV, 111).

¹⁷⁾ Jeremias Friedrich Reuss (1700—77) var 1732 blevet Professor i Teologi og Hofprædikant.

¹⁸⁾ Overensstemmende med Distinktionsprotokol ved teologisk Embedseksamen 1707—54 (Universitetets Arkiv Nr. 1167) og Protokol over teologisk Embedseksamen 1718—45 (ib. Nr. 1169) under 20. Novbr. 1734. Referat af Eksaminationen i *Protocollum examinis theologici* for samme Aar og Dag (ib. Nr. 1172).

¹⁹⁾ Hans Gram (1685—1748), fra 1714 Professor i Græsk, var 1733—48 Efor for Borchs Kollegium. Det maa bero paa en Erindringsforskydning, naar Hee kalder Gram sin Privatpræceptor, jvfr. Note 5. — Om Gram som Efor se Johs. Pedersen, *Borchs Kollegiums Historie 1728—1823*, 1916, S. 33—6. Om Udnævnelse af Alumner se Hans Olrik, *Borchs Kollegiums Historie 1689—1728*, 1889, S. 47 ff.

²⁰⁾ Johan Frederik Brockenhuus (1682—1756) til Bramstrup, fra 1730 Generalmajor i Rytteriet.

²¹⁾ Frederik Brockenhuus var født 1722, 1741 blev han Hofjunker, 1744 Kammerjunker hos Kronprinsen og døde som saadan 1751. (D. A. A.).

²²⁾ Den daværende Sognepræst i Nørre Lyndelse Niels Pedersen Windekilde døde først 1771 12. Aug. (Nørre Lyndelse Kirkebog).

²³⁾ Peder Hansen Hjul. Kirkebogen for Allerup er ikke bevaret for 1738.

²⁴⁾ Se herom Note 28.

²⁵⁾ Prinsesse Friederike, Hertuginde til Würtemberg og Teck († 1781), var Abbedisse i Vallø Stift 1738—43. (G. L. Wad, Mindeskrift i Anledning af Halvandethundredaarsdagen for Oprettelsen af det adelige Stift Vallø, 1888, S. 147).

²⁶⁾ Muligvis Johan Bengt Ellermann († 1741), der havde været Fændrik i det af Hertugen af Würtemberg—Oels rejste Dragonregiment i engelsk-hollandsk Sold i Brabrand 1713, 1731 var blevet Ritmester ved det 2. fynske nationale Rytterregiment [under Generalmajor Fr. Brockenhuus] og 1734 karakteriseret Major. (J. C. W. Hirsch, Fortegnelse over danske og norske Officerer 1648—1814 III, 302).

²⁷⁾ Volrad August v. d. Lühe (1705—78) var 1735 blevet Kammerjunker. 1743 blev han Overkammerjunker, 1750 Gehejmerraad og 1754 Overpræsident i København.

²⁸⁾ Jørgen Hees Kaldsbrev som Sognepræst i Allerup og Davinde blev konfirmeret 10. Oktbr. 1738 (Fynske Registre 1738 Nr. 114). I Indlæg hertil findes en Afskrift af Kaldsbrevet, udstedt 10. Septbr. 1738 af Generalmajor Johan Fr. von Brockenhuus til Bramstrup, samt et originalt Brev af s. D. fra samme til Gehejmerraad [Johan Ludvig Holstein] med indstændig Bøn om at udvirke, at der bliver givet Hee Aldersdispensation. Brockenhuus tvivler ikke paa, at Hee ved at prøves vil befindes at være velegnet til at bestride det omtalte Embede trods sin unge Alder. I tre Aar har han tjent Generalen og i den Tid opført sig saaledes: »at ieg ved sliq Leilighed gierne saae ham til Brød og Embede forfremmet«. — Aldersdispensationen findes i Fynske Registre 1738 10/10 Nr. 115.

²⁹⁾ I Vitaprotokollen (Curriculum vitae candidatorum 1732—1847 S. 54—5) i Odense Bispearkiv har Jørgen Hee indført en kort Udsigt over sit Liv, dateret 19. Nov. 1738. I den i »Edsbog for Provster, Præster o. fl. 1719 ff.« Fol. 34 v indførte Præsteed har Hee udtrykkelig forpligtet sig til ikke at administrere Sakramenterne før sit fyldte 25. Aar.

³⁰⁾ Karen Gudme maa være født ca. 1719. (S. Broby Kirkebog er ikke bevaret for dette Tidsrum. I Salling Hrds gejstlige Skifteprotokol 1690—1745 Fol. 243 nævnes hun 1728 som 10 Aar gl.). Hun døde 6. Novbr. 1792 (Berlingske Tidende 1792 Nr. 92) og blev begravet 28. Novbr. s. A., 73 Aar, 3 Maaneder gammel. (Aarhus Frue Kirkes Kirkebog).

³¹⁾ En kort Biografi af Matthias Nielsen Gudme, skrevet med Jørgen Hees Haand, findes i Landsarkivet for Fyen, Per-

sonalhist. Saml., Pakken: Saml. til den fynske Gejstligheds og Lærerstands Historie. I Følge denne døde han 20. Okt. 1728, 63 Aar gl., hans (anden) Hustru Anna Dorothea Møller 1. Maj 1746, 65 Aar gl. (Jvfr. Salling Hrds. gejstlige Skifteprotokol 1690—1745 Fol. 243 ff. og G. L. Wad, Fra Fyens Fortid III, 14. 16—17). At hun var en Datter af Præsten i Gudbjerg Hans Møller, fremgaar af Gudme Hrds. gejstlige Skifteprotokol 1689—1772, Skiftet 9. Juli 1717 efter denne. M. H. Gudme blev Sognepræst i S. Broby 1701. (Fynske Reg. 1701 Nr. 16).

³²⁾ Peder Hee var født 4. Sept. 1753 og døde 18. Okt. 1777 af »Flekfeber«. (Adresseavisen 1777 Nr. 170; jvfr. Nr. 167 og 174 samt Luxdorps Dagbøger, udg. ved Eiler Nystrøm, II, 129). Han var sammen med Broderen Søren Hee blevet immatrikuleret ved Universitetet 31. Juli 1773. (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, III, 319).

³³⁾ Der synes ikke at være bevaret Bestallinger for Jens Matthias Hee som Læsemester. 5. Novbr. 1783 blev han udnævnt til Justitsraad. (Sjæll. Reg. 1783 Nr. 838). Han døde 22. Juni 1825. (Aarhus Stiftstidende 1825 Nr. 85).

³⁴⁾ I Thott 8°. 501 findes en af Jens Matthias Hee skrevet Liste, dateret 12. Oktbr. 1773, over alle de Spørgsmaal, der ved denne Lejlighed blev stillet Kronprinsen, og over dennes Svar.

³⁵⁾ Thomas Hee var født 5. Aug. 1745. (Curriculum vitae candidatorum 1732—1847 p. 284—5 i Odense Bisparkiv); han blev 12. Juli 1775 Sognepræst i Stubbekøbing og Maglebrænde (Fynske Reg. 1775 Nr. 70) og 11. Marts 1785 i Nysted og Herridslev (ib. 1785 Nr. 34). Han døde 4. Juni 1790. (Nysted Kirkebog).

³⁶⁾ Søren Hee blev født 2. Febr. 1755 i Allerup. (Alm. Enkekasse Nr. 4002). 13. April 1778 blev han Kopist i Rentekammeret (Revisionskontoret for Købstædernes Regnskaber), 5. Novbr. 1781 Fuldmægtig i nogle danske og de norske Købstadregnskabers Revisionskontor, 11. Septbr. 1793 Revisor i 2. Revisionskontor for umyndiges Midler (Rentekammerets danske Resolutionsprotokoller), 7. Febr. 1798 Amtsforvalter for Kallundborg, Dragsholm og Sæbygaards Amter og 18. Febr. 1811 udnævntes han til virkelig Kammerraad (Rentekammerets danske Bestallingsbøger). Han døde 16. Novbr. 1813. (Kallundborg Kirkebog).

³⁷⁾ Anders (Andreas) Borch blev døbt 3. April 1729 (Odense St. Knuds Kirkes Kirkebog). 22. April 1763 blev han kaldet til Sognepræst til St. Hans Kirke i Odense (Fynske Reg. 1763

Nr. 70) og 28. Jan. 1778 til Sognepræst i Nakskov og Branderslev (ib. 1778 Nr. 13). Han døde 25. Okt. 1803. (Berlingske Tidende 1803 Nr. 87). — Else Dorothea Hee blev født 25. Jan. 1744 i Allerup (Landmilitæretatens Pensionskasse Nr. 2894); viet til Anders Borch blev hun 23. Maj 1764. (Odense St. Knuds Kirkes Kirkebog). Hun døde 20. Marts 1823. (Glossunde Kirkebog).

En Selvbiografi af Borch (i Afskrift?) findes i Landsarkivet for Fyen, Personalhist. Saml., Pakken: Samlinger til den fynske Gejstligheds og Lærerstands Historie. I Følge denne var han født 30. Marts 1729. (Jvfr. ogsaa J. C. Bloch, Den Fyenske Geistligheds Historie I, 837—41).

³⁸⁾ Catharina Hedeveg Hee blev døbt 11. Febr. 1748 i Allerup. (Alm. Enkekasse Nr. 2176). Hun blev 21. Novbr. 1782 viet til Etatsraad Kirketerp (Aarhus Domkirkes Kirkebog), og døde som Enke i Aarhus 22. Jan. 1805 (Berlingske Tidende 1805 Nr. 9), hvor hun blev begravet 5. Febr. 1805. (Aarhus Frue Kirkes Kirkebog). Om den driftige Handelsmand i Randers, Etatsraad Ditlev Kirketerp (1734—92) se Dansk biografisk Lexikon IX, 186, hvor dog hans andet Ægteskab ikke findes omtalt.

³⁹⁾ Anna Hees Data er mig ubekendte. Hun levede endnu 1828. (Danske Kancelli, 1. Dept.'s Brevbog 1828 Nr. 251. 881).

⁴⁰⁾ Anna Dorothea Hee døde 2. April 1795, 33 Aar gl., og blev 15. April s. A. begravet i Aarhus Domkirke. (Aarhus Frue Kirkes Kirkebog). 19. Novbr. 1783 havde Stiftamtmanden og Biskoppen i Aarhus faaet kgl. Tilladelse til at udnævne hende til den første ledige Plads som Konventualinde i Størringgaard Kloster. (Jydske Tegn. 1783 Nr. 161).

⁴¹⁾ 1758 udkom i København 1. Del af Jørgen Hees »Vor Herres og Frelseres Jesu Christi hellige Lidelse, Døds og Begravelses Historie, efter de hellige fire Evangelisters harmonerende Beskrivelse, saavel efter de derudi forekommende Tildragelser omstændelig forklaret, som og med gudelige Anmærkninger samt flere af Historien flydende og til en giørlig Christendom henhørende Lære-Regler udi endeel derover forfattede Prædikener udført«. (48 + 746 S. i 4°). Denne Del er udstyret med en anbefaling af Hees Biskop Chr. Ramus og med Forf.s Dedikation, dateret Allerup 1. Maj 1758, til Grev Johan Ludvig Holstein. Det fremgaar heraf, at Prøver af Manuskriptet har været forelagt Holstein til Billigelse, og at han ved »igientagne gracieuse Skrivelser« havde opmuntret

Forf. til at fortsætte sit Arbejde. Derefter følger en vidtløftig Fortale af den ortodokse Professor Peder Holm, der med stor teologisk og kirkehistorisk Lærdom behandler forskellige Emner, der staar i Forbindelse med Begrebet Passionshistorie. Heri er ogsaa indflettet en meget varm anbefaling for Jørgen Hee. Hans Prædikener viser, siges det her, bl. a., »at det samme Velærværdige, lærde og berømmelige Ordets Tienere af Gud betroede Pund ikke er ringe, men anseeligt og vigtigt, og at han, langt fra at være iblant dem, som uforvarligen nedgrave det annammede, som til største muelige Nytte troeligen og flitteligen burde anvendes, i Jorden, og gjøre det ved deres Efterladenhed ufrugtbart, meget mere ved utrættet Fliid og Sinds og Legems Kræfters Anvendelse søger at vinde dermed Gud til Ære og Velbehag og Christi Rige til Formeerelse og Forbedring, saa meget som vindes kan, ey aleene i de ham i Besynderlighed betroede Meenigheder, men og hos alle dem som forstaae vort Danske Sprog . . .«. (S. 46—7). — 2. Del udkom 1760 (upag. Indledning + 918 S.) og 3. Del 1766 (upag. Indledning + 787 S.). 2. Del er ledsaget af Digte til Forf. af Præsterne O. Støedt i Gudbjerg og J. J. Jessen i Kværndrup, 3. Del bl. a. af et meget elegant Digt af Juristen C. D. Hedegaard foruden af Digte af Konrektor i Odense P. Holm og en anonym. 3. Del er tilegnet Gehejmerraad Otto Thott, Biskop Ludvig Harboe og Etatsraad Henrich Hielmstjerne.

⁴²⁾ Til Nyborg Sognekald, der 1750 blev ledigt, meldte der sig 64 Ansøgere. Som Nr. 8 blandt disse anføres Jørgen Hee, der særlig henviste til, at han havde haft den Naade at prædike for Kongen i Christiansborg Slotskirke. (Danske Kancelli, Gratialprotokol for 1750). Til Sognepræst udnævntes 4. Sept. 1750 Peder Schonning, hidtil Diaconus og dansk Præst i Tønder. (Fynske Registre 1750 Nr. 83). — Det andet Kald, Hee havde gjort Ansøgning om, var formentlig Vor Frue Sognekald i Odense. (Gratialprotokollen 1750). — I 1752 hørte Hee til de »værdige og velfortjente Præster«, som Biskop C. Ramus fremhævede i en særlig Indberetning til Danske Kancelli. Det siges bl. a. om ham, at han var »en vel begavet og vel studeret Mand i Lærdom og u-straffelig i Levnet«. (Kirkehist. Saml. 3. R. V, 696).

⁴³⁾ 26. Decbr. 1702 udgik der et Kongebrev om, at Kapellanen i Nyborg hver 14. Dag skulde holde tysk Prædiken for Garnisonen sammesteds. (Kirkehist. Saml. 3. R. V, 161 ff.).

⁴⁴⁾ Boëthius Hagen, Sognepræst for St. Hans og Garnisons-

menigheden i Odense, døde 27. April 1759. (Odense St. Hans' Kirkebog).

⁴⁵⁾ Om Kongens Rejse til Holsten i Maj—Juni 1759 se Luxdorps Dagbøger, udg. af Eiler Nystrøm, I, 88 ff. 29.—30. Maj opholdt Kongen sig i Odense.

⁴⁶⁾ Henrik Hielmstjerne (1715—80) var 1753 blevet Sekretær for Gratialkontoret. (Jvfr. Eiler Nystrøm, Den grevelige Hielmstjerne Rosencroneske Stiftelse, 1925, S. 40).

⁴⁷⁾ Jacob Ramus (1716—85) var 1747 blevet Stiftsprovst i Odense, 1762 blev han Biskop smstds.

⁴⁸⁾ Jørgen Hees Kaldsbrev som Sognepræst til St. Hans Kirke i Odense blev udstedt ikke 10., men 14. Sept. 1759. (Fynske Registre 1759 Nr. 106). I Indlæg hertil findes hans Ansøgning af 2. Juni s. A. Han henviser særlig til, at hans nuværende ringe Kald er utilstrækkeligt til hans talrige Families Underhold, og fremhæver, at han med megen Møje og Bekostning havde udgivet første Tome af Kristi Lidelseshistorie. Resten vilde han bedre se sig i Stand til at udgive, hvis han fik et større Levebrød.

⁴⁹⁾ Under Forberedelserne til Krigen mod Rusland 1762 oprettedes der et Husarregiment, hvortil Mandskabet for en Del afgaves fra de alt bestaaende Regimenter. Det ophævedes 1767. (Fr. Engelbrecht, Gardehusarregimentets 150 Aars Jubilæum, Kbhvn. 1912, S. 1 ff., især S. 5—7).

⁵⁰⁾ 17. Juni 1762 fik Stiftsprovst Jacob Ramus Bestalling paa at være sin Fader, Biskop Christian Ramus, adjungeret som Vicebiskop i Fyens Stift med Ret til at succedere ham som Biskop. (Fynske Registre 1762 Nr. 73).

⁵¹⁾ Jørgen Hees Kaldsbrev i Fynske Registre 11. Febr. 1763 Nr. 20. I Indlæg hertil Hees Ansøgning af 15. Decbr. 1762, hvori han især beklager sig over, at Garnisonen, der havde været lagt til St. Hans Kirke, havde været borte i al den Tid, Hee havde været Præst der »mig til stor og sensible Afgang udj saa essentiell en Deel af mit fornødne Leve-Brød«.

⁵²⁾ 22. April 1763 blev Andreas Borch beskikket til at være Sognepræst til St. Hans Kirke i Odense. (Fynske Reg. 1763 Nr. 70). 16. Decbr. s. A. konfirmeredes Peder Trolles Kaldsbrev som Sognepræst til Verninge. (Fynske Reg. 1763 Nr. 185).

⁵³⁾ 10. August 1764 beskikkedes Dr. theol. Poul Mathias Bildsøe til Biskop over Aarhus Stift. (Jydske Reg. 1764 Nr. 215).

⁵⁴⁾ Grev Otto Thott var 1. Febr. 1763 blevet Oversekretær i Danske Kancelli. Thotts Brev, dat. 15. Sept. 1764, til Hee

om saa snart som muligt at gøre en Rejse til København for at prædike for Kongen, i Oversekretærens Brevbog 1764 Nr. 382.

⁵⁵⁾ Jørgen Hees Kaldsbrev af 9. Novbr. 1764 til at være Sognepræst til Holmens Menighed i København og Provst over Søetaten og Garnisonen sammesteds i Sjællandske Reg. 1764 Nr. 545; jvfr. Oversekretærens Brevbog 1764 3/11 Nr. 457.

⁵⁶⁾ Jes Wester Biørnsen blev 28. Novbr. 1766 Præst ved Garnisonsmenigheden i Citadellet Frederikshavn (Sjæll. Reg. 1766 Nr. 596); Christian Bastholm blev 2. Oktbr. 1767 Præst for den evangeliske Menighed i Smyrna (smstds. 1767 Nr. 521) og 23. April 1772 J. W. Biørnsens Efterfølger i Citadellet (1. Dept.'s Aabne Breve 1772 Nr. 181).

⁵⁷⁾ 18. Maj 1767 blev Jørgen Hee beskikket til at være Tilforordnet i Missionskollegiet og Direktør ved Waisenhuset. (Sjæll. Teg. 1767 Nr. 275).

⁵⁸⁾ Abraham Wolchersen blev 17. Decbr. 1772 konfirmeret som Præst ved Christians Plejehus (1. Dept.'s Aabne Breve 1772 Nr. 604); Hans Henrich Tybring blev 26. Decbr. 1766 øverste Kapellan ved Holmens Kirke (Sjæll. Reg. 1766 Nr. 642); Peder Hersleb Abildgaard s. D. nederste Kapellan (smstds. 1766 Nr. 643); Henrich Christian Borchgreving 22. Septbr. 1773 nederste Kapellan smstds. (Sjæll. Reg. 1773 Nr. 365); Johann Hieronymus Chemnitz 13. Febr. 1772 tysk Garnisonspræst i København (1. Dept.'s Aabne Breve 1772 Nr. 67); og Herman Treschow 11. Maj 1774 dansk Sognepræst ved Garnisonskirken (Sjæll. Reg. 1774 Nr. 230).

⁵⁹⁾ I Følge H. G. Garde, Efterretninger om den danske og norske Søemagt IV (1835), 598 ff. og de i Note 60 nævnte Taler løb de her omtalte Skibe af Stabelen paa følgende Tidspunkter: Dronning Caroline Mathilde 1766 12/6; Christian den Syvende 1767 25/11; Den Prægtige 1768; Dronningen 1768 23/11; Holsten 1772 11/4; Dannebrog 1772; Slesvig 1767 25/11; Elefanten 1769 8/11; Sophia Friderica 1775 21/2; Indfødsretten 1776 11/5; Wagrien 1773; og Justitia 1777 2/9. Det fremgaar af denne Liste, at Hee ikke følger Kronologien strengt nøjagtigt.

⁶⁰⁾ De her omtalte Taler har følgende Titler: 1) Statens forventende Lyksalighed, Grundet paa Et viist Anlæg, Forestillet i En Prædiken Over Psalm. 127. 1. Vers, Holden i Holmens Kirke paa den allernaadigst anordnede Bede-Dag den 25. Maj i 1766, Hvortil er føyet En Tale I Hans Kongelige

Majestæts og Hans Kongelige Høyheds Arve-Printzens Høyeste Nærværelse d. 12 Junii næst derefter, Da Orlogs-Skibet Carolina Mathilda udløb af Stabelen, holden paa Nye-Holm. Kbhvn. 1766. 4°. 30 S. 2) En Tale, som i Anledning af tvende Orlogs-Skibes Udløb af Stabelen paa Nye Holm, Det eene paa Halvfemtesindstive Canoner, kaldet Christian den Syvende, Det andet paa Halvtrediesindstive Canoner, kaldet Sleswig, i Hans Kongelige Majestæts og Hans Kongelige Høyheds Arve-Printzens Høyeste Nærværelse, blev holden den 25 November 1767. Og er efter Kongelig allernaadigst Befaling ved Trykken udgivet. Kbhvn. s. a. 4°. 16 S. 3) En Tale, som, Da Orlog-Skibet paa Firesindstive Canoner kaldet Dronningen, Udløb af Stabelen paa Nye Holm den 23 Novembr. 1768 I Begge Deres Majesteter Dronningernes Carolinæ Mathildæ og Julianæ Mariæ samt og Hans Kongelige Høyheds Arve-Printzens Høyeste Nærværelse blev holden. Kbhvn. 1768. 4°. 20 S. 4) Da Orlog-Skibet paa Fiire og Trediesindstive Canoner kaldet Indføds-Retten, udløb af Stabelen paa Nye-Holm den 11 May 1776 Blev følgende Tale i samtlige Kongelige Personers høyeste Nærværelse holden. Kbhvn. 1776. 8°. 30 S. — Hertil kan føjes som 5) Da Orlog Skibet paa 74 Canoner kaldet Justitia udløb af Stabelen paa nye Holm: d: 2den Septbr: 1777 blev følgende Tale holden. (Forfatterens egenhændige Haandskrift i Ny kgl. Saml. 8°. 257. Eksemplaret har tilhørt Luxdorff).

¹⁾ Marcus Salomonsen Nyeborg (1733—96) var Tehandler i København og har gjort sig bekendt ved nogle Skrifter om Jødedommens Stilling til Kristendommen. (H. Ehrencron-Müller, Forfatterlex. VI, 119—20). Han var Søn af Salomon Salomonsen (Nyeborg), Stamfaderen til den saa bekendte Slægt Salomonsen, og dennes første Hustru Sara Fürst. (Julius Salomon og Josef Fischer, Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814, Kbhvn. 1914, S. 139 og Josef Fischer, Slægten Salomonsen (Nyborg), 1927, S. 119). — 9. Marts 1769 indstillede Sjællands Biskop, at Undervisningen i Kristendom af Jøden Marcus Nyeborg skulde overdrages til Provst Jørgen Hee (jvfr. det i Tillægget som Nr. 1 aftrykte Aktstykke), og 31. Marts s. A. bifaldt Kongen dette. (Sjæll. Tegn. 1769 Nr. 180).

^{2a)} Der sigtes hermed til det af M. S. Nyeborg udgivne: »Forsvars Skrift for den jødiske Nation eller kritiske Betragtninger over det første Capitel i den VII. Tome af Voltaire[s] Verker i Anledning af Jøderne. Oversat af Fransk«. Kbhvn.

1765. Bogen affødte en lille litterær Forhandling. Senere udgav Nyeborg ogsaa: »Voltaire's Tilleg til Zadig. Oversat af Fransk«. Kbhvn. 1766. — Hees skarpe Udtalelser om Voltaire kan muligvis bl. a. skyldes, at han siden havde erfaret, at blandt de »ugudelige Skrifter«, der havde ført Grev Enevold Brandt bort fra Kristendommen, var især »Voltaire's forargelige Verker«. (J. Hee, Enevold Brandts Forhold og Tænkemaade, 1772, S. 38).

^{62b)} Elimas σ : Troldkarlen Elymas, der nævnes Act. 13, 8.

⁶³⁾ Dette Skrift er: »Marcus Salomonsøn Nyeborgs bevægende Aarsager, hvorfor han har forladt den Jødiske Religion og antaget Jesu Christi sande og alene saliggjørende Lærdom«, Kbhvn. 1769. Det vidner om en Forf., der har været en ret veløvet Pennens Mand, med Evne baade til at tænke selvstændigt og til at udtrykke sine Tanker i et klart Sprog. Desuden har han været i Besiddelse af gode teologiske og historiske Kundskaber. Skriftets Hovedformaal er især at eftervise, at Jødernes Messiasforestilling er urimelig, og at deres Indvendinger mod Kristendommen navnlig m. H. t. Læren om den kristne Frihed for Moselovens rituelle Bud og Treenhedsdogmet er ugrundede. Tillige giver Forf. paa interessant Maade en kort Oversigt over sin egen Udvikling fra Jødedom til Kristendom. Stor Betydning har han tillagt det Argument, at Kristus blev født »i Tidens Fylde« σ : paa det Tidspunkt »da Fornuften ved sine egne Kræfter ikke kunde gaae høiere,« hvorfor Gud i sin Naade sendte »sin Søn, den store Prophet, som skulde supplere Fornuftens Mangler, udrydde alle Fordomme, og med Lærdom og kraftige Gierninger indføre sin himmelske Philosophie, hvorved alle Tvilsmaal skulde have Ende«. (S. 28—9). Da Nyeborg var kommet til det Standpunkt, at »jeg saae som i det fulde Lys, at der var intet andet Middel for mig til Salighed end *Jesu Christi Blod*«, maatte han yderligere gøre op, hvilken Form for Kristendom han vilde slutte sig til, gennem en Sammenligning først mellem Katolicisme og Protestantisme, dernæst mellem Kalvinisme og Lutherdom. Katolicismen frastødte ham som en Form for Overtro og Hedenskab, Calvinismen ved dens »Selvraadighed«, dens Tilbøjelighed til at lade Fornuften gælde mere end Skriften. (S. 43—6). — Nogle faa Aar senere udgav Nyeborg det skarpt polemiske »Forsvarsskrift for døbte Jøder . . .«, Kbhvn. 1772, rettet imod nogle Betragtninger af tidligere Stiftsprovst Henrik Gerner, som havde hævdet, at de Bevæggrunde, der i Almindelighed bevirkede Jøders Overgang til

Kristendommen, i Regelen var af rent materiel Art. I dette Skrift lærer man Nyeborg som Skribent at kende fra en alt andet end behagelig Side. (Det er uden Grund, naar H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 5. R. VI, 636 formoder, at dette Skrift er gaaet tabt).

⁶⁴⁾ Daabsprotokollen for Bremerholms Menighed 1758—1771 30/4 oplyser, at 18. Oktbr. 1769 blev Ludwig Jørgen, tilforn Marcus Salomonsøn Nyborg, af den jødiske Nation, døbt. Som hans Forældre nævnes: . . . Salemonssen Nyborg og Sara Mossesdatter; som hans Faddere: Biskop Harboe, Etatsraad Kall, Konferensraad Suhm, Konferensraad Graa, Professor Cramer, Professor Holm og Etatsraad Nissen. Hans Alder angives til 35 Aar. (Jvfr. Adresseavisen 1769 Nr. 160). M. H. t. Nyeborgs pekuniære Stilling og dens Forhold til hans Omvendelse kan anføres følgende karakteristiske Sted af hans i Note 63 nærmere omtalte »Forsvarsskrift for døbte Jøder«, 1772, S. 16, hvor han efter at have gendrevet den almindelige Beskyldning, at Jøders Overgang til Kristendommen skulde skyldes Hensynet til økonomisk Fordel, fortsætter med disse Ord: »Alt dette kan nu være det samme, i Henseende til min Person, som hverken søgte eller havde nødig at søge det allerringeste af verdslig Baade og Fordeel, da jeg lod mig angive som Proselyt, hvilket de Herrer (S. T.) Biskoppen og Provst Hee, da denne sidste Herre har confermeret mig i Religionen og døbt mig, til alle Tider kan bevidne. Ja, endog efterat Jødernes blinde Enthousiasme havde faaet frie og ubundne Hænder, for totaliter at ruinere mig, og jeg derudover var geraadet i sørgelige Omstændigheder, i Henseende til det Timelige, tilbød Biskoppen mig selv og af egen ædelmodig Drift noget anseeligt hvert Aar som en Soulagement i mine da værende kummerlige Omstændigheder; — men jeg kunde paa ingen Maade overtale mig til at tage derimod, at det ikke skulde heede, at jeg paa nogen Maade ved min Daab havde havt Hensigt til Dona gratuita, Skienk, Gave, og verdslige Fordele. Imidlertid kan jeg ikke negte, at jeg jo engang efter Kiøbmands Brug begierte af Biskopen, for at faae mit Fabriqve i Gang igien, et vist Penge Laan, hvilket jeg og virkelig kort derefter fik af den dyrebare Menneske Ven, vor lærde Hr. Conference Raad Suhm, og det paa saa ædelmodig en Maade, paa en Maade saa fuld af Grace, at jeg er inderlig glad over, at jeg har faaet Leilighed offentlig at takke ham derfor, da jeg og helligen bevidner, at den mig af ham beviste Naade stedse skal erkiendes, roses og be-

siunges af mig, saa længe jeg aander, ja, jeg skal lære mine Børn efter mig at antænde Røgelse for Suhmernes Dyder og Himmellignende Menneskekerlighed«. — Nyborgs Overgang til Kristendommen omtales mærkeligt nok ikke i H. Weitemeyers Afhandling om Jøde-Omvendelser i København i Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur, I, 337 ff.

⁶⁵⁾ I Følge velvillig Meddelelse fra Hr. Bibliotekar Josef Fischer blev Ludvig Jørgen Nyeberg viet i St. Nicolai Kirke 9. Maj 1774. (Vielsesbogen for denne Kirke er først bevaret fra 1785).

⁶⁶⁾ Formentlig Jacob Vilermé, fra Hanau († 1790), Handelsmand og Ældste i den franske reformerte Menighed. (Jvfr. D. L. Clément, Notice sur l'église réformée française de Copenhague, 1870, p. 53). Universitetet i Duisburg, der blev ophævet 1819, var reformert.

⁶⁷⁾ Hee tænker herved sikkert paa Forordningen af 13. Juni 1771, der dels ophævede Bøderne for Lejermaal, dels bestemte, at der ikke maatte gøres Forskel paa ægte eller uægte Børns Daab.

⁶⁸⁾ Man har saaledes her omtalt et af de meget faa kendte Eksempler paa Præsters Prædikener imod Struensee i dennes Magtperiode; jvfr. L. Koch, Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800 S. 31 og Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, udg. af Louis Bobé, III, 5. Tør man tro Prins Carl af Hessen, blev baade B. Münster og Hee i Septbr. 1771 idømt en Bøde paa 50 Rdlr. for at have prædiket mod Struensee. (Bernstorffske Papirer, ved Aage Friis, II, 148).

⁶⁹⁾ Daabsprotokollen for Bremerholms Kirke 1771—5 oplyser, at der 19. Febr. 1772 i denne blev døbt en Mand, der fik Navnet Johannes, og som var født i Slavonien, af Religion havde været Manikæer, og som var blevet informeret af Provst Hee, men om hvis Forældre, egen Alder og tidligere Navn man var uvidende. Som Faddere anføres: Justitsraad Westengaard, Kammerraad Falbe, Agent Bore, Agent Holck, Regimentskvartermester Andressen, Borgmester Zimer, Hr. Knud Lyne ved Stranden og Urtekræmmer Mohr. — Daabs-handlingen findes nærmere omtalt i Adresseavisen 1772 19. Febr. Nr. 30. Kapellanen Hr. Tybring prædikede ved denne Lejlighed og havde af Hensyn til den forestaaende mærkelige Daab til Tekst valgt Jer. 32, 37. — Formodentlig har denne »Manikæer« været en Nymanikæer henhørende til Bogomilernes Sekt, hvoraf enkelte smaa Menigheder har levet deres stille Liv indtil den nyeste Tid. (Constantin Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, S. 396).

⁷⁰⁾ Francisca Felicitas van der Veckenen (1689—1766) var en Datter af en Prokansler i Geldern. Hun var 1728 blevet Enke efter Generalmajor Gerhard Christian v. Stöcken, som 1704 havde været Bataillonschef ved Prins Georgs Regiment i det danske Korps, der kæmpede i Nederlandene. 1752 blev hun Dame de l'union parfaite. (J. C. W. Hirsch, Fortegnelse over danske og norske Officerer 1648—1814 XI, 151). Ved hendes Død opgives som hendes Bopæl Holmens Kanal (jvfr. Note 79). Bremerholms Sognepræsts Gaard var fra 1687 til 1795 det næstsidste Sted før Hjørnet af Holmens Kanal og Reverensgade. (L. Bobé, Bremerholms Kirke og Holmens Menighed S. 144—5). Om Legater, stiftede af hende mod Slutningen af hendes Liv, se H. R. Hiort-Lorenzen m. fl., Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark I, 157—8. VI, 226.

⁷¹⁾ Frederik IV's Datter, Prinsesse Charlotte Amalie (1706—82). Om hendes Gavmildhed se bl. a. Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark, udg. af H. R. Hiort-Lorenzen og F. P. G. Salicath, III, 36. VI, 58. 61. 226—7.

⁷²⁾ Charles Drelincourt (1595—1669), mangeaarig reformert Præst i Paris, berømt som Prædikant og Apologet, Forfatter af adskillige meget udbredte Skrifter, hvoraf et af de mest bekendte var »Les consolations de l'ame fidelle contre les frayeurs de la mort, avec les dispositions nécessaires pour bien mourir«. — Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale XLI, 1045 nævner som første Udgave en Udgave fra 1651, desuden franske Udgaver fra 1656. 1660. 1669. 1670. 1685. 1713. 1760. 1819. Det kgl. Bibliotek i Kbhvn. besidder desuden franske Udgaver fra 1676. 1711. 1724. Bogen indeholder ikke blot almindelige Betragtninger over Døden og over den Trøst, den troende kan hente herimod ud fra Kristendommens Lære, men ogsaa specielle Betragtninger og Bønner ordnet efter den forskellige Alder og Stand, hvori de Mennesker, som forbereder sig til at dø, befinder sig. Om D. se Michaud, Biographie universelle XI, 300, E. et É. Haag, La France Protestante, 2. éd., V, 485 ff. og P. Freher, Theatrum virorum eruditione clarorum, 1688, p. 696—7. Flere af Drelincourts Skrifter er blevet oversat til Dansk, saaledes »Consolations« 1739 af Præsten Frantz Vogelius i Frederikshald under Titlen »En troende Siæls Trøst imod Dødsens Skræk« (2. Oplag 1766). Oversættelsen, der er tilegnet Biskop Peder Hersleb, er »efter Troens Regel paa sine Steder forandret«.

⁷³⁾ Det har ikke været Udgifveren muligt at fremskaffe nærmere Oplysninger om denne Præst.

74) I de i Note 75 citerede Kirkebøger nævnes Præsten Gasparus Deutzmann oftere, sidste Gang 1763.

75) I den Afskrift af »Liber baptizatorum, matrimoniorum et defunctorum sub missionariis S. J. in regno Daniæ ab anno 1656« og af den hermed sideløbende »Liber baptizatorum a missionariis Romano—Catholicis Hafniæ ab anno 1700 ad annum 1830«, som gemmes i Landsarkivet for Sjælland m. m., findes ingen Tilførsel om Christiana Sterns Konversion.

76) Hverken i Sjællands Bispearkiv, Tyske Kancellis eller Danske Kancellis Arkiv synes der bevaret Aktstykker om denne Sag.

77) Om Katolikernes Retstilling i Danmark i det 18de Aarhundrede se H. Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater I, 324 ff. I Danske Lov 6—1—3 ff. var det blevet forbudt »Munke, Jesuiter og deslige papistiske gejstlige Personer« under deres Livs Fortabelse at opholde sig i Danmark. En Undtagelse dannede dog Gesandtskabspræsterne, men de maatte ikke drive Propaganda. I Tidens Løb var disse strenge Bestemmelser blevet noget mildnet baade i Teori og Praxis. 19. Sept. 1766 udgik der imidlertid igen en meget skarp Forordning om Katolikkers Forhold i Danmark. Bl. a. indskærpede § 1, at ingen maatte forsøge at forføre nogen af Rigets Undersaatter til den papistiske Religion. Denne Forordning er formodentlig især blevet foranlediget ved den Konversion, Hee her omtaler, thi den skyldes en Indstilling fra Biskop L. Harboe, der bl. a. i Indledningen henviser til, at en luthersk Kvinde »i forleden Aar« (c: 1765) lod sig forføre til at afsværge sin Tro i den spanske Ministers Kapel. (Indlæg til Sjæll. Reg. 1766 19/9 Nr. 447). Forordningens hele Forhistorie vil iøvrigt blive gjort til Genstand for en særlig Undersøgelse i dette Tidsskrift.

78) Maria Theresia de Feignet, f. i Milano, d. i Altona 1790 14. Marts, 72 Aar gl., Datter af kejserlig Oberst Saint-Barthelmy, gift med Generalløjtnant Joseph Carl Julien de Feignet (1698—1771). (J. C. W. Hirsch, Fortegnelse over danske og norske Officerer III, 362).

79) Begravelsesprotokollen for Trinitatis Kirke i København 1757—1813 oplyser, at 3. Jan. 1767 blev Enken efter afdøde Generalløjtnant von Stöcken, Fru Francisca von der Weckene, der tilhørte den katolske Religion og var død af »Ælde«, 76 Aar gl., nedsat i sin egen murede Grav i søndre Bagkor i Trinitatis Kirke. Som hendes hidtidige Bopæl opgives Holmens Kanal. I Følge Adresseavisen for 29. Decbr. 1766 var

hun død 24. Decbr. 1766. — Allerede 1730 havde Fru v. Stöcken faaet kgl. Bevilling til, at hendes Lig, »uagtet at hun er af den romerske katolske Religion«, til sin Tid maatte blive nedsat i den hende tilhørende Grav i Trinitatis Kirke »dog uden Ceremonier«. (Sjæll. Registre 1730 10/3 Nr. 84).

⁸⁰⁾ 12. Januar 1775 fik Jørgen Hee Befaling til som fjerde Direktør at tiltræde Direktionen for Inokulationsanstalten med Børnekopperne, da »det eragtes at kunne biedrage til Stiftelsens Fremgang, at en geystlig Mand blev anordnet i Directionen«. (Sjæll. Tegnelser 1775 Nr. 24).

⁸¹⁾ Peder Rosenstand-Goiske (1704—69) var fra 1749 Prof. theol. Om Invitationen til Hee om at disputere for den teologiske Doktorgrad og om hans Afslag herpaa synes der ikke bevaret Aktstykker i Universitetets Arkiv. Om Promotionen se Kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager 14. Maj 1767 S. 305 ff.

⁸²⁾ Christian Michael Rottbøll (1729—80) var fra 1766 Sognepræst ved Trinitatis Kirke i København. 1770 blev han Biskop over Viborg Stift. Titlen paa Rottbølls Disputats er: *Dissertatio biblico-theologica, de epistolarum secundæ et tertie Joannis inscriptione . . . qvam . . . placido eruditorum examini modeste subjicit Christianus Michael Rottbøll . . . spartam defendentis ornante Birgero Riisbrich. Havnæ [1767]. 8°. Disputationen fandt Sted 23. April 1767.*

⁸³⁾ Jvfr. Daniels Bog 6, 21; 23; 28. 1. Makkabæerbog 2,60.

⁸⁴⁾ Om Biskop Johan Ernst Gunnerus (1718—73) og hans Reformforslag m. H. t. Københavns Universitet 1771 se R. Nyerup, Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III, 2. Del, S. 383 ff. og Edvard Holm, Danmark-Norges Historie 1720—1814 IV, 2. Afdel., S. 111 ff.

⁸⁵⁾ Om Ludvig Harboe (1709—83), der fra 1757 var Biskop over Sjællands Stift, og hans Tilknytning til Jørgen Hee se Note 41.

⁸⁶⁾ 1. Søndag i Fasten 1775 ☉: 1. Marts 1775.

⁸⁷⁾ 2. Søndag efter Helligtrekonger 1772 ☉: 19. Januar 1772.

⁸⁸⁾ Denne Prædikens Titel er: »Forstyrrenes Forstyrrelse og Mangelens glædelige Forandring, forestillet i en Prædiken, holden i Holmens Kirke over Evangelium paa tredie Søndag efter Nytaar 1772. Efter manges indstændige Begiering ved Trykken udgiven og dens indkommende Fordeel til Beste for Holmens Sogns Fattige bestemt«. Kbhvn. s. a. 8°. 48 S. — I Modsætning til flere andre Prædikener, der blev udgivet i samme Anledning, er Hee's meget behersket i sine Udtalel-

ser. Han drager vel skarpt til Felts mod »Religionens Hadere som Vanskabninger og Afskum i det menneskelige Sælskab« (S. 28) og klager stærkt over den Foragt for Helligdagene og den store »Ureenheds og Letfærdigheds Synd« (S. 40), som havde kendetegnet det Struenseeske Styre, men man mærker intet til den dramatiske Lidenskabelighed, der præger andre samtidige Ytringer, f. Eks. af en Mand som J. C. Schönheyder. Hees Prædiken slutter med en meget varm Lovprisning af Arveprins Frederik, »stor af Indsigt i Religionens hellige Sandheder, ey hængende i Hiernen og Hukommelsen allene, men beviislig indgravne i Hiertet«, og af Enkedronning Juliane Marie (S. 43—4).

⁸⁹⁾ Om Grev Enevold Brandt (1738—72) og Processen mod ham se Edv. Holm, Danmark-Norges Historie 1720—1814 IV, 2. Afdel., S. 347 ff. Den her nævnte Dom af 27. April 1772 er trykt hos Holger Hansen, Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772 I, 233—7.

⁹⁰⁾ Fhv. Underofficer ved Landmilitzen Friderich Wiltman, der havde dræbt en Husmand i Tving, og hvis Dødsdom fik kgl. Konfirmation 26. Marts 1756. (Fynske Tegn. 1756 Nr. 21). Biskoppens Ordre af 14. April 1756 til Jørgen Hee om at berede Delinkventen til Døden, i Odense Bispearkiv, Kopibog for udgaaende Skrivelser 1756.

⁹¹⁾ Formentlig Friderica Olsdatter, hvis Dødsdom for at have født i Dølgmaal og ombragt sit Barn fik kgl. Konfirmation 22. Febr. 1761. (Fynske Tegn. 1761 Nr. 6).

⁹²⁾ Hee sigter formentlig til Tømmermandskonen Gertrud Jensdatter, der 6. Juli 1765 blev dømt til Døden paa Grund af, at hun havde dræbt et Barn i et Anfald af Tungsindighed. (Søetatens Arkiv i Rigsarkivet, Den combinerede Rets Protokol 1762 9/8—1765 1/12 S. 113—14).

⁹³⁾ Jvfr. de nedenfor i Tillægget som Nr. 5—9 aftrykte Aktstykker. Sine Følelser ved at faa Ordren af 22. Febr. overleveret har Hee udførligt skildret i sit nedenfor nævnte Skrift »Paalidelig Underretning«, 1772, S. 9 ff.

⁹⁴⁾ »Paalidelig Underretning om den henrettede Enewold Brandts Forhold og Tænkemaade i hans Fængsel, indtil hans Død paa Echafautet den 28. April 1772«. 8°. 93 S.

⁹⁵⁾ H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon III, 463—4 nævner Oversættelser af dette Skrift til Tysk, Fransk, Hollandsk og Svensk.

⁹⁶⁾ Mag. Johannes Daniel Mentel, f. i Strassburg 1755, blev 1. November 1780 af Biskop L. Harboe ordineret til at være

Missionær i Trankebar. (Sjællands Bispearkiv, Vitæ candidatorum 1765—82 p. 434—5 og Biskopperne P. Herslebs og L. Harboes Optegnelsesbog om Ordinationer m. m. p. 105). Jvfr. om ham J. Ferd. Fenger, *Den Trankebarske Missions Historie*, 1843, S. 364.

⁹⁷⁾ Den Dr. theol. Lorentz i *Augsburg*, som Hee her omtaler, er uden Tvivl identisk med den Siegmund Friedrich Lorenz (1727—83), der fra 1769 virkede som Prof. theol. og Sognepræst ved St. Nicolai Kirke i *Strassburg*, og som havde været Mentels Lærer. Bl. a. var det under dennes Præsidium, at Mentel havde disputeret for Magistergraden. (H. W. Rotermond, *Fortsetzung und Ergänzungen zu C. G. Jöchers Gelehrten-Lexiko III*, 2139—40 og Mentels i Note 96 citerede Vita).

⁹⁸⁾ Jvfr. Adresseavisen for 27. Juli 1772, hvori det omtales, at Provst Hee af Arveprinsen havde faaet overrakt en Daase af Meisner Porcellæn, indfattet i Guld og besat med Ædelstene. I Københavns Allehaande 1772 Nr. 21 henstilles det til Hee og Münter at lade Indtægten af deres Omvendeshistorier tilfalde Trængende i deres Menigheder.

⁹⁹⁾ Titlerne paa Jørgen Hees øvrige Skrifter er anførte i Noterne 41, 60, 88 og 94. Hans Prædiken om Vantroen har følgende Titel: »Vantroens Synd i sin vederstyggelige Skikkelse og elendige Følger. Forestillet i en Prædiken over Evangelium paa Femte Søndag i Fasten, holden i Holmens Kirke.« Kbhvn. 1767. 4°. 30 S.

¹⁰⁰⁾ »Trende Hyrde Breve skrevne af D. Edm. Gibson Biskop i London saavel til Advarsel imod Vantroen, som til Stadfæstelse af den Aabenbarede Religions Sandhed, for deres Grundige, Lærerige og opbyggelige Indholds Skyld af det Engelske i det Danske Sprog oversatte af Thomas Hee, SS^u Minist. Candidat. Med en Fortale af Jørgen Hee . . .«. Kbhvn. 1771. 8°. (Fortale + 310 S.). — Edmund Gibson (1669—1748) var Biskop i London fra 1720 til sin Død. Han hørte til Tidens mest betydningsfulde Kirkemænd i England og har udfoldet en omfattende Virksomhed som kirkepolitisk, kirkeretlig, opbyggelig og apologetisk Forfatter. (*Dictionary of National Biography XXI*, 274—5). Den engelske Original til de ovennævnte Breve udkom første Gang 1732. — Denne Bog nævnes blandt de Skrifter, Jørgen Hee bragte Grev Enevold Brandt til Læsning under hans Fængselsophold. (J. Hee, *Paa-lidelig Underretning om Enevold Brandts Forhold*, 1772, S. 30). Om Thomas Hee se Note 35.

¹⁰¹⁾ Biskoppen over Aarhus Stift, Dr. theol. Poul Mathias

Bildsøe døde 27. Juli 1777. (Indlæg til Jydske Reg. 1777 3/9 Nr. 315).

¹⁰²⁾ Om Konferensraad P. Aagaard, Hees gamle Discipel, se Note 9.

¹⁰³⁾ Ove Høegh-Guldberg var blevet Stats- og Gehejmekabinetssekretær 14. Maj 1776.

¹⁰⁴⁾ Den i Note 33 nævnte Informator for Kronprinsen Jens Matthias Hee.

¹⁰⁵⁾ Jørgen Hees Bestalling som Biskop over Aarhus Stift er udstedt paa Fredensborg 3. Septbr. 1777. (Jydske Reg. 1777 3/9 Nr. 315). Registrantteksten har i Slutningen af Bestallingen den ejendommelige Skrivefejl, at der siges, at de gejstlige i Aarhus Stift skulde »holde og kiende bemelte Dr. Theologiæ Hr. *Eiler Hagerup* for deres Biskop og Superintendent«. — I Indlæg hertil findes Kancelliets Indstilling. De indstillede var: Nr. 1 Provst Hee, Nr. 2 Prof. Studsgaard, Sognepræst ved Budolfi Kirke i Aalborg, Nr. 3 Provst Clod, Sognepræst for den danske Menighed i Fridericia, Nr. 4 Prof. Friedlieb, Stiftsprovst i Christianssand. Om Provst Hee bemærkes der bl. a.: »For hans Lærdom samt Retsindighed, Nidkierhed og Utrettelighed i sit Embede er han noksom bekiendt, og som Provst ved Søs Etaten og Garnisonen har han viist saadan Nøiagtighed og Rigtighed, at han i alle Deeles synes at have gjort sig fortient og vel skikket til et saa vigtigt Embede«. I Gehejmestatsraadet paa Fredensborg 27. August 1777 blev Hee udnævnt til Biskop.

¹⁰⁶⁾ D. 29. Oktbr. 1777 blev der meddelt Jørgen Hee Tiladelse til at forblive i Hovedstaden indtil Foraaret, og Bispevielsen skulde da udsættes til den Tid. Naadensaaret skulde først begynde fra den Tid, han havde holdt Afskedsprædiken. (Sjæll. Tegn. 1777 Nr. 661—2).

¹⁰⁷⁾ Jørgen Hee blev indviet til Biskop sammen med Søren Friedlieb, der var udnævnt til Biskop over Bergens Stift. Bispevielsen findes nærmere omtalt i Adresseavisen 1778 11. Maj Nr. 77. Jvfr. ogsaa Luxdorps Dagbøger, udg. af Eiler Nystrøm, II, 149. Om Biskop L. Harboes Tale hedder det bl. a. her: »Biskop Hee blev roset paa en værdig og bevægelig Maade, blant andet: at hand i de urolige Tiider havde opløftet sin Røst som en Basune«.

¹⁰⁸⁾ Jørgen Hees egenhændige Visitatsbog 1778—88, 104 Sider i 4°, findes i Aarhus Bispearkiv. (Landsarkivet for Nørrejylland).

¹⁰⁹⁾ Om Randers Latinskoles Overflytning 1784 fra en tid-

ligere, formentlig førreformatørisk, Bygning til det saakaldte Helligaandshus se H. M. Flemmer, Historiske Efterretninger om Randers lærde Skole I (1833), 3—6.

¹¹⁰⁾ Jørgen Hee døde 30. Decbr. 1788. (O. Høegh-Guldbergs Indberetning i Indlæg til Jydske Reg. 1789 23/1 Nr. 26; jvfr. Danske Saml. VI, 249). D. 4. Jan. 1789 skrev Biskop Balle et Brev til Schack-Rathlou, hvori han tilsidst ytrede: »Ach! i dette Øyeblik hører jeg, at den værdige Biskop Hee er død — Og i Afttes modtog jeg hans egenhændige Brev, dateret d: 31 Dec: Herre Gud! hvor hastig! Men i en god Stund kaldte Overhyrden ham til Hvile«. (Danske Saml. VI, 249). Hees Brev maa altsaa have været antedateret. D. 21. Jan. 1789 blev Biskop Hee begravet i Koret i Aarhus Domkirke under megen Højtidelighed, bl. a. med »Traur-Musique«. (Aarhus Domkirkes Kirkebog 1789 og C. V. Hertel, Beskrivelse over Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke II, 48 ff. Sidstnævnte Sted er aftrykt baade Indskriften paa hans Kisteplade (i Oversættelse) og et Nytaarsdigt, han havde skrevet tre Timer før sin Død).

¹¹¹⁾ Jens Bansen Hee var en Søn af Hans Peiter Hansen i »Ruehed« i Vigerslev Sogn og døbtes 13. Søndag efter Trinitatis (c: 27. Aug.) 1747. (Vigerslev Kirkebog). 10. Marts 1784 fik han kgl. Konfirmation paa sit Kaldsbrev som Sognepræst i Korup og Ubberup. (Fynske Reg. 1784 Nr. 43). Han døde 4. Maj 1792 (Odense Hrds. gejstlige Skifteprotokol 1775—92 S. 354) og blev begravet 11. Maj s. A. (Korup Kirkebog).

¹¹²⁾ Jens Hee var Biskop i Ribe fra 1313 til sin Død 1327. Han formodes at være en Broder til Stormanden Niels Hee, nævnt 1304 og 1320. (J. Kinch, Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen S. 163). Niels Hees Underskrift paa Christopher II's Haandfæstning af 25. Jan. 1320 i Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II, 11.

¹¹³⁾ I Følge S. V. Wiberg, Alm. dansk Præstehistorie I, 570 (vistnok paa Grundlag af et nu forsvundet eller overmalet Epitafium i He Kirke; jvfr. ib. II, 714 og Hardsyssels Aarbo 1912 S. 80—1) var Jens Christensen Gjødstrup Sognepræst i He fra 1622 til sin Død 1666. Provst i Hind Herred var han blevet 1633 (Danske Saml. IV, 135). I Hind Herreds Herredsbog (Ribe Bispearkiv) 1649 findes indført en egenhændig Beskrivelse af He Sognekalds Indtægter af Jens Christensøn Gjødstrup, dateret Hie 21. Aprilis 1649, og i Danske Kancelli, Indlæg til Registre og Tegnelser, findes en Ansøgning fra Juni 1649 fra ham om, at der maatte opsættes et Sejer-

værk i He Kirke. — Jvfr. iøvrigt J. C. Bloch, *Den Fyenske Geistligheds Historie I*, 867.

¹¹⁴⁾ Niels Thomsen Hee var en Præstesøn fra Borup. Borup-Hald Kirkebog oplyser, at hans Daab blev konfirmeret 14. Aug. 1736. 5. Juni 1776 blev han kaldet til Sognepræst til Støvring Jomfrukloster, Støvring og Mellerup (Jydske Registre 1776 Nr. 206) og 30. Decbr. 1796 til Harridslev og Albæk (ib. 1796 Nr. 870). Han døde 26. Decbr. 1801 og blev bisat i Harridslev Kirke 4. Jan. 1802. Dagen efter blev han af Harridslev Sognemænd baaret til Støvring, hvor han blev begravet mellem sine to, tidligere afdøde Hustruer. (Harridslev Kirkebog). Jvfr. iøvrigt *Fra Randers Amt X*, 130—1.

¹¹⁵⁾ Thomas Hee, Søn af Sognepræsten Christen Thomsen Hee og Hustru Karen Knudsdatter, blev i Følge (Købstaden) Sæbys Kirkebog døbt 8. April 1701. Sognepræst i Borup og Hald blev han 3. Sept. 1729 (Jydske Reg. 1729 Nr. 168), og her døde han. Han blev begravet 27. Novbr. 1760. (Borup Kirkebog). En interessant Karakteristik af ham findes i *Saml. til jydsk Historie og Topografi III*, 377.

¹¹⁶⁾ Om Mag. Peder Pedersen Hie, f. 1584, der efter en Studierejse til Skotland 1610 blev Rektor paa Herlufsholm, 1613 Sognepræst i Vordingborg, 1617 ved Roskilde Domkirke og 1620 ved Helligaandskirken i København, se G. L. Wad, *Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm 1565—1878 S. 48—53*. Han døde af Pest 1625. (Rørdam, *Monumenta historix Danicæ II*, 728. *Danske Magazin 5. R. III*, 168). Jørgen Hees Formodning, at Peder Pedersen Hie skulde være en Broder til Jens [Christensen] Hee, maa være urigtig, da deres Patronymika er forskellige.

¹¹⁷⁾ Severinus Joannis Heennius Danus blev 9. Juli 1666 immatrikuleret ved Universitetet i Kiel. (*Das Album der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665—1865*, herausg. von Franz Gundlach, S. 466 Nr. 12302). Da han 27. Sept. 1669 blev immatrikuleret ved Universitetet i København, oplystes det, at han ikke blot havde studeret i Kiel, men ogsaa fra 1667 i Sorø. (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 17). 15. Aug. 1670 aflagde han Ed for Biskoppen i Ribe »in informandis pueris scholæ Rincopiensis«. (Ribe Bispearkiv, Edsbog 1643—82, jvfr. *Danske Saml. IV*, 141). Dette maa formodentlig forstaas om Rektoreden. Han synes ikke — som Jørgen Hee siger — at have været Magister og heller ikke at være død 1686. Han maa være død eller fratraadt før 23. Maj 1684, thi paa denne Dag aflagde Chri-

stiernus Andreæ Agerholm Ed som Rektor i Ringkøbing (den ovennævnte Edsbog; Ringkøbing Kirkebog begynder først 1686). Enken »Lisabeth afg. Søren Hesis« fik 12. Decbr. 1688 kgl. Bevilling paa at holde Kro i Velling. (Jydske Reg. 1688 Nr. 156; jvfr. J. C. Bloch, Den Fyenske Geistligheds Historie I, 866—7).

TILLÆG

1.

1769 9. Marts. Sjællands Biskop til Oversekretæren i Danske Kancelli Otto Thott om Jøden Marcus Nyborgs Forberedelse til den kristne Daab.

Til Geh. Raad *Thott*.

En Jøde ved Navn *Marcus Nyborg* fød her i *Kiøbenhavn* og 34 Aar gammel, har hos mig anmeldet, at hand vil træde til vores *Evangelisk Lutherske Kircke*. Hand har allerede faaet en god Grund i den christelige *Religions Sandheder*, og er i de Omstændigheder, at hand icke forlanger noget til Underholdning af Kircken, i den Tiid, hand nærmere vorder *præpareret*. I Henseende til den Indsigt hand har, ønskede jeg underdanigst, at Hr. Provst *Hee* ved *Holmens Kircke* allernaad. maatte vorde befalet, at *præparere* forbenævnte Jøde, og efter befundne Dygtighed at døbe hannem, hvortil jeg ved D. Høy Grevel. *Excellences* Forestilling udbeder en allernaadigst Befaling og med den fuldkommenste *Veneration* forbliver

D. 9de *Martii* [1769].

L. Harboe.

(Egenhændig Kopi (o: Koncept) i Sjællands Bispearkiv, Erklæringsprotokol 1769. — Originalen (ved Sjæll. Tegnelser 1769 31/3 Nr. 180) er ikke bevaret).

2.

1772 5. Marts. Sognepræsten ved Vor Frelsers Kirke J. J. Hvid til Sjællands Biskop om Manikæeren Johannes.

Ydmygst *Pro Memoria*.

Forige *Manichæer*, *Johannes*, har ikke i Sinde, med *Johanne Baptistæ*, at leve i Ørken, men til min store forun-

dring, har *resolvert* at gifte sig, og af mig forlanget at blive troelovet til et Qvindmenneske, som opholder sig her i Sognet. Da nu denne *Johannes* er een *vagabundus*, og har streifet Verden om, snart i Petersborg, snart i Dantzig, saa i Hamborg, og Gud veed, hvor han ellers har været, og hvad Baand der kand ligge paa ham. Jeg tager vißeligen denne Sag meget i Betænkning, og ydmygst udbeder mig Deres Høyædle Høyærværdighed[s] gode Raad.

Christianshavn 5te Mart. 1772.

J. Hvid.

(Egenhændig Original i Sjællands Bispearkiv, Indkomne Sager fra København 1772).

3.

1772 6. Marts. Sjællands Biskop til Præsten J. Hvid om Manikæeren Johannes' paatænkte Ægteskab.

Til hr. *Hvid* paa *Christianshavn*.

P. M.

Den gode *Johannes* maae vist icke slippe saa læt til en Kone, som hand indbilder sig det. Hand skal skaffe Beviß at være frie for andet Egteskab, men hvor vil hand faae det? Imidlertid bør hand saavel som vi rette os efter Loven, og jeg gad vist, om nogen skulle være saa dristig at være hans Forlovere? Hand gjør derfor best, at hand lader Gifte-Tænker fare, indtil hand beviiser icke andensteds at have været gifft. Dette har jeg til skyldig Giensvar paa Deres Velæd. *Pro Memoria* skuldet formælde.

Kiøbenh. d. 6. Mart. 1772.

L. Harboe.

(Egenhændig Kopi (3: Koncept) i Sjællands Bispearkiv, Kopibog for udgaaende Skrivelser 1772).

4.

1772 7. Marts. J. Hvid til Sjællands Biskop om Manikæeren Johannes.

Ydmygst *Pro Memoria*.

Jeg gav mig den Frihed, under 5te *hujus* underdanigst at melde den nyeligen døbte *Manichæers* forsæt, at ville

gifte sig. Jeg lod ham vide, at denne Anmeldelse var skeedt, og at han derfor maatte opsætte sin Trolovelse, indtil Deres Høyærværdigheds gunstige Svar var indløben. Han loed da tilsyne udvortes, ligesom han hermed var fornøjet, og gik bort. Men uden at jeg vidste noget deraf, kom han i Gaar kiørende med sin Kiæreste og med trodsighed forlangede, at han vilde og skulde troeloves; Endskiønt han havde ingen Vidner med sig, som effter Loven kunde *cavere*. Jeg maatte da betyde ham min forundring over denne hans dristige Opførsel, med formaning, at han vilde give sig Tiid, indtil alting var bragt i Rigtighed, saa vilde ieg gjerne tiene ham. Men han blev vred, og kiørte med sin Kiæreste bort, under Trusel. Diße Omstændigheder har ieg ikke villet mangle, at indberette, paa det Deres Høyærværdighed kunde være vidende om Sagens rette Sammenhæng, i sær, naar gives leilighed at tale med den Kiere Hr. Provst *Hee*, han da maatte faae at vide dette uartige Barns Opførsel. Men hvad Hovedsagen anbelanger, da indseer ieg meget vel Umueligheden, at faae nogen vis Effterretning udenlands fra, om dette Menneskes Omstændigheder, hvorfor ieg tænker, at ville forrette Troelovelsen, naar han fremstiller Forløftnings Mænd effter Loven.

Christianshaun 7de Mart. 1772.

J. Hvid.

(Egenhändig Original i Sjællands Bispearkiv, Indkomne Breve fra København 1772).

5.

1772 22. Febr. Danske Kancelli til Sjællands Biskop om at beskikke Grev Enevold Brandt en Præst.

Pro Memoria!

Da Greve *Brandt*, som er arresteret i *Citadellet Fridrichshavn*, har begiert, at der undertiiden maatte komme en Præst til ham for at tale med ham, hvilket ham er bleven tilladt; saa skulle Vi tjenstligst have Deres Høyærværdighed anmodet at ville udnævne en fornufftig Mand

af Stadens Præster, som De maatte finde meest beqvem til saaledes at besøge bemelte Greve *Brandt* i hans *Arrest*; og kunde Præsten til den Ende først melde sig hos *Commandanten* i *Citadellet*, Hr. *General Lieutenant Hoben*¹⁾.

Cancelliet den 22. *Februarii Anno 1772.*

Luxdorph. A. Schumacher. Dons. Høyer.

Til Biskop Hr. *Ludvig Harboe.*

(A. Original i Sjællands Bispearkiv, Kgl. Reskripter og Kollegialbreve for 1772. — B. Kopi i Danske Kancellis Arkiv, Depechekontorets Brevbog 1772 Nr. 43).

6.

1772 22. Febr. Sjællands Biskop til Provst J. Hee om at være Skriftefader for Grev Enevold Brandt.

D. 22. Febr. [1772]. Til Provst *Hee.*

Da Grev *Brandt*, som er *arresteret* i *Citadellet Fridrichshavn*, har begiert, at der undertiiden maatte komme en Præst til ham, for at tale med ham, hvilket ham er bleven tilladt; Saa er jeg ved en *Cancellie* Skrivelse af Dags *Dato* bleven ombedet, at ville udnævne en fornøftig Mand af Stadens Præster, som jeg maatte finde meest beqvem til saaledes at besøge bemeldte Greve *Brandt* i hans *Arrest*. Efftersom nu Deres Velædelheds Indsigt, Erfarenhed og Retsindighed er mig bekiendt, saa har jeg udseet Dem til denne vigtige Forretning at besøge forbenævnte Grev *Brandt* udi hans *Arrest*, og ville Deres Velædelhed til den Ende først melde sig hos *Commandanten* i *Citadellet*, Hr. *General Lieutenant Hoben*. Næst af Hiertet at tilønske Herrens styrekende Naade og Velsigelse forbliver jeg med al *estime* *L. Harboe.*

(Egenhændig Kopi (3: Koncept) i Sjællands Bispearkiv, Kopibog for udgaende Skrivelser 1772).

¹⁾ Generalmajor Levin Ludvig v. Hobe (Hoben) (1700—81) var fra 1768 Kommandant i *Citadellet*.

7.

1772 25. Marts. Provst Jørgen Hee til Sjællands Biskop om sit Besøg i Fængslet hos Struensee m. m.

Høyædle og Højærværdige
hr. Biskop
høy-gunstige Velyndere!

Tillige med indsluttede Betænckning om hr. *Biørnsens* Ansøgning¹⁾ har ieg den Ære allerydmygst at tacke for tilsente Prædiken, som vist buurde komme frem for Lyset²⁾, da den fortienet at læses med Efftertæncke, saa kraftig er den baade af Tancker og Udtryck, og Gud lade baade Erindringerne, som derudj ere giorte til Menniskene, giælde hos enhver paa sit Sted og i sin Stand, saa og de Begieringer og Bønner, som der ere fremførte, finde en naadig Bønhørelse for Herren, saa vist som ieg med megen baade Fornøelse og Rørelse har læst den. Hvis det havde været mig for min saa meget betagne Tiids skyld mueligt, havde ieg ved personlig Opvartning mundtlig villet og skullet aflegge min allerydmygste Tacksigelse derfor, samt tillige mælde om min *maleficantes*³⁾ Tilstand, som ieg var, effter Sædvane, hos i Gaar og fant meget vel *disponeret*. Hvad den sidste underlige *raptus* er angaaende⁴⁾, sagde hand mig den selv, strax ieg kom til ham, ligesom den og blev mig sagt af *Commissionen*⁵⁾, som lod mig samme Gang kalde til sig, saasom den var i *Citadellet*, og fortaalte mig den, da ieg holdte den for en *paroxysmus levitatis*, hvilcket ieg og baade da og siden effter

¹⁾ En Ansøgning fra Præsten i Citadellet J. V. Bjørnsen i Anledning af hans Forflyttelse til Helsingør — jvfr. en vedlagt Skrivelse af 25. Marts 1772 fra Jørgen Hee.

²⁾ Hee sigter formentlig til Ludvig Harboes Takkeprædiken »Herrens vor Guds Tale om Fred og Frelse til et Folk, der søger ham, forestillet i en Prædiken, som blev holden udi Christiansborgs Slots-Kirke paa Tredie Sondag efter Hellig Tre-Konger 1772«, Kbhvn. 1772.

³⁾ c: Enevold Brandt.

⁴⁾ Herom findes intet i Jørgen Hee, Paalidelig Underretning.

⁵⁾ Den d. 20. Januar 1772 nedsatte Inkvisitionskommission.

har betydet ham, og hand *acquiesceret* med. Ellers vil ieg herved tillige allerydmygst mælde, at ieg ogsaa i Gaar var hos *Struensee*; Deres Høyædle Høyærværdighed vil det falde sælsomt, men Anledningen er denne: Da ieg i Søndags effter Afftensang sad hos *Brandt*, lod *General-Lieutenant von Hoben* mig kalde ud, og sagde mig, at *Dr. Münter* var hos ham, her *commendanten*, og bad ham sige mig, at *Struensee* ønskede at tale med mig for at sige mig noget, som ieg igien skulde mælde *Brandt*, hvortil ieg svarede, at naar *Generalen* det forlangede, og *Münter* var tilstæde, vilde ieg nock komme, hvorpaa blev aftalt, at vi skulde møde hos *Generalen* i Gaar Formiddag Kl. 9, da *Münter* gik foran, og *Generalen* fulgte med mig derhen; *Struensees* Andragende bestod først i en vidtløfftig *recit* af hands forrige slette *principia*, samt følgerne deraf, saavelsom en frivillig Tilstaaelse, at *Brandt* havde en og anden Gang talet med ham om *Religion*; hvilket og *Brandt* selv forud havde sagt mig; men hand havde afviist ham med saadanne Ord, som passede sig paa hands Tæncke Maade den Gang, men bad mig nu, da ieg forlangte at vide, hvad hand vilde, ieg skulde sige til *Brandt*, at mælde ham, det hand nu havde andet Begreeb om *Religionen* med meere, som ey kand for Vidtløfftighed anføres, samt og i sær, at hand bekiendte at være Aarsag i *Brandts* Ulykke, hvilket hand sagde med Taarene i Øynene, hvorpaa ieg forsickrede ham ey allene at skulle troligen mælde *Brandt* sligt, men at hand endog aldrig havde ytret for mig nogen Fortrydelse, men meget meere ønsket at spørge hands Omvendelse, hvorum ieg og effter hr. *Münters* Vedtaler havde givet ham Haab og Fortrøstning. Ieg gick derpaa ind til *Brandt*, og berettede ham alt dette, hvorved hand blev rørt¹⁾, og ieg troer nock, at ieg en an-

¹⁾ Om Samtalen 24. Marts 1772 mellem Hee og Struensee se nærmere i Jørgen Hee, Paalidelig Underretning, 1772, S. 38—42 og Balthasar Münter, Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen Johann Friederich Struensee, 1772, S. 122 ff. 127 ff.

den Gang faar Ærinde fra ham til den anden i lige Tilfælde, *sed præsentibus iisdem testibus*¹⁾.

Dette har ieg syntes at ville ydmygst tilmælde Deres Højædle Højærværdighed, som et got *criterium* hos begge, henlevende med optænkeligst *veneration*

Deres Højædle Højærværdigh[eds]
allerydmygste og lydigste
tiener

Khavn. d. 25. *Martj.* 1772.

J. Hee.

(Egenhændig Original i Sjællands Bispearkiv, Indkomne Sager fra København 1772).

8.

1772 26. April. Kabinetssekretær A. Schumacher til Sjællands Biskop om Greverne Struensees og Brandts Henrettelse.

Promemoria.

Da døds-dommen i gaaer Formiddags, er vorden afsagt imod Greverne *Struensee* og *Brandt*, og hands Maytt. Kongen tillige har besluttet, at diße Forbryderes henrettelse skal skee paa næstkommende Tiirsdag morgen, om 8te Slet; saa er det, efter høykongelig Befaling, at jeg herved skal anmode Deres høy-Værdighed, behageligen herom at vilde underrette hr. Provst *Hee* og *D. Münter*, og at forsiune samme med de i slige Tilfælde fornødne *Ordres.*

Christiansborg, d. 26de *April,* 1772.

A. Schumacher.

Til hands høy-Værdighed hr. Biskop *Harboe.*

(Egenhændig Original i Sjællands Bispearkiv, Kgl. Reskripter og Kollegialbreve for 1772).

¹⁾ 30. Marts kom Hee igen til Struensee fra Brandt for at sige ham fra denne, »at den sande Siæleroe er ingen anden Steds at finde, end i den korsfæste Jesu«. Hee, anf. Skrift S. 42. B. Münter, anf. Skrift S. 151.

9.

1772 26. April. Sjællands Biskop til Provst J. Hee om Grev Enevold Brandts Henrettelse.

D. 26. April [1772]. Til Provst Hee¹⁾.

Da Døds Dommen i Gaar Formiddag er vorden afsagt imod Greverne *Struensee* og *Brandt* og H. M. Kongen tillige har besluttet, at disse Forbryderes Henrettelse skal skee paa næstkommende tiisdag Morgen om 8te Slet, saa har jeg efter Høykongelig befaling herom at underrette D. Velæd., saavel at De derom i Henseende til Grev *Brandt* kand være viidende, som og at De tilliige ville erindre sig, hvad det Kongl. *Rescript* af 22. April 1768²⁾ i slige Tilfælde paabyder.

Jeg forbliver med megen *estime*

L. Harboe.

(Egenhændig Kopi (c: Koncept) i Sjællands Bisparkiv, Kopibog for udgaaende Skrivelser 1772).

¹⁾ Om Hees Følelser ved at modtage denne Skrivelse se Paalidelig Underretning, 1772, S. 64.

²⁾ Reskriptet af 22. April 1768 omhandler Delinkventers Beredelse til Døden af Præsterne og Udførelse til Retterstedet.

Biskop H. L. Martensens Ungdom.

Af J. Oskar Andersen.

I Juni 1932 disputerede cand. theol. *Skat Arildsen* for den teologiske Doktorgrad paa Grundlag af sin Bog »Biskop Hans Lassen Martensen. Hans Liv, Udvikling og Arbejde« I (med Undertitel: »Studier i det 19. Aarhundredes danske Aandsliv«). Forfatterens Haab er, naar Bd. II engang foreligger, at have givet os en fuldstændig og vel at mærke videnskabelig tilfredsstillende Martensen-Biografi. Han arbejder saaledes med en Opgave, hvis Løsning man kun kan imødesee med al Tilfredshed. M. indtager jo, selv om hans *Tanker* for Tiden har mistet deres tidligere Indflydelse, baade ved sin Virksomhed som Universitetslærer, Forfatter og praktisk Kirkemand en saa fremskudt Plads i dansk Kirkehistorie i 19. Aarh., at han vel er en omfattende Biografi, hvilende paa omhyggelig første Haands Kildeforskning, værd. Det foreliggende 1. Bd. vidner om den Alvor, hvormed Forf. har taget sin Opgave op, der jo ikke blot kræver indgaaende filosofiske og teologiske Studier, men et nøje Kendskab til hin Tids Aandsudvikling og Kirkehistorie. Hvor stort anlagt Biografien er, ses allerede af 1ste Binds Omfang. Det er en diger Bog paa 511 Sider i stort Oktav¹; men dog staar den tungere Ende tilbage. Bindet behandler nemlig kun — efter et biografisk Indledningsafsnit om M.s Barndom og Ungdom (1808—36) — hans Filosofis og Teologis Historie i to Af-

¹) G. E. C. Gads Forlag. Udstyret er Emnet særdeles værdigt; Bindet bringer ogsaa to Portraeter af M., henholdsvis fra 1841 (efter D. Monies) og 1853 (efter J. V. Gertner).

snit (Professortiden 1836—54 og Bispetiden 1854—81). Hele den biografiske Fremstilling efter 1836 ligesom Redegørelsen for M.s Indsats som Kirkemand baade i hans Professor- og Bispetid vil vi saaledes først faa i 2. Bd.

Hovedopgaven i det foreliggende Bind, Undersøgelsen af M.s *videnskabelige Værker*, er løst med anerkendelsesværdig Dygtighed. Forf. lægger ikke blot stor Flid, men grundige Kundskaber paa de nødvendige Omraader for Dagen i minutiøse Undersøgelser af Værkerne. Da disse omfatter Omraader (særlig den spekulative Filosofi og Teologi), der ingenlunde kan betegnes som let tilgængelige for Mennesker med Nutidsforudsætninger, har Redegørelsen herfor ikke mindst *praktisk* Værdi for en Læser med almindelig moderne Indstilling. Forf.s Referater af Skrifterne er særdeles omhyggelige, og hans Paavisning af fremmed *»Islæt«* i M.s Tænkning vidner baade om kritisk Evne og alvorlig Indlevethed i Tidens videnskabelige Literatur. Redegørelsen for *»Modtagelsen«* af Skrifterne, der omfatter Skildringen af de betydningsfulde literære Fejder, M. afstedkom, hører, trods overflødig Bredde i Fremstillingen, til det interessanteste i Bogen og giver virkelig værdifulde Bidrag til vor Aandshistorie. Forf. har i det hele dokumenteret sig som habil teologisk Literaturhistoriker, men desværre ikke i samme Grad som Biograf og Kirkehistoriker.

For en stor Del hænger det sammen med Forf.s Disposition af Bogen og hans Opfattelse af, hvad der er naaet i det biografiske Indledningsafsnit. Han gaar ud fra, at han med sin Skildring af M.s Ungdomsudvikling har givet den tilstrækkelige Baggrund for Forstaaelsen af M. som videnskabelig Forfatter. Selvfølgelig er Ungdomsudviklingen en meget vigtig Forudsætning for Forstaaelsen af M.s videnskabelige Produktion, men ingenlunde den tilstrækkelige. Heldigvis vil Læserne i Forf.s Gennemgang af de enkelte Værker da ogsaa have en vis Vejledning til Forstaaelsen af de Ændringer i M.s oprindelige og senere

Standpunkter, som Arbejderne er Udtryk for; men en udtømmende og klar Redegørelse for hans personlige, og særlig hans religiøse, Udvikling vil han dog ikke faa. Arildsen viser ingen Forstaaelse for, at ikke blot M.s personlige Liv og Udvikling *efter* 1836, men ogsaa hans kirkelige Arbejde er vigtige Forudsætninger for den fulde Redegørelse for Værkernes Tilblivelse og Indhold. En historisk tilfredsstillende Fremstilling af M.s videnskabelige Produktion kan nu engang ikke gives uden en *biografisk* Baggrund, uden en *Livsskildring* af Aarene efter 1836. Forf. synes ikke at vide, at Livet er mere omfattende end Studerekamrets Arbejde, og at Forholdet til Mennesker og ikke mindst til Livet i *Kirken* øver Indflydelse paa Teologen, selv om han nok saa meget og ensidig er Tankens Mand. Men særlig savnes saadanne Undersøgelser haardt, naar man staar overfor en Mand, hvis Værker viser, at han drages fra et abstrakt, spekulativt Standpunkt til en stadig fyldigere Fordybelse i det personlig religiøse Liv og hans Kirkes kprofessionelle Lære.

Iøvrigt viser det sig ogsaa rent praktisk, at Forf. ikke formaar at gennemføre sin Redegørelse for M.s *Tanke*-udvikling uden at tage Hensyn til Udviklingen i de kirkelige Tilstande. Behandlingen af M.s Skrift 1863 mod Grundtvigianismen nøder saaledes Forf. til en Skildring af praktisk-kirkelige Forhold, — men saa føles straks Manglen af en indgaaende Undersøgelse af Udviklingen i M.s Forhold til Grundtvig og Grundtvigianismen. Ganske ligesaa tvinges Forf. ved Omtalen af M.s Lejlighedsskrift fra 1874 mod Katolicismen til en rent kirkehistorisk Exkurs om Katolikernes Stilling i Danmark — utvivlsomt saare nyttig for Forstaaelsen af M.s Optræden; men vigtigere havde det været at faa en *samlet* Undersøgelse af, hvorledes og under hvilken Paavirkning M. udvikler sig til det kirkeligt lutherske Stade, der blev hans endelige.

Det havde derfor været ønskeligt, at Forf., naar Stofmængden dog nøder ham til en Deling af Værket i 2 Bind,

havde givet os en 1. Del, der var en *virkelig Biografi* af M. til et vist Tidspunkt, f. Eks. 1854; saa vilde man ogsaa have kunnet dømme sikrere om, hvorvidt Dr. Arildsen virkelig sidder inde med Evnerne til at give os den Livskildring af M. som Biskop, som vi unægtelig trænger til. Nu stiller man sig efter det foreliggende Bind overhovedet noget skeptisk overfor, om Værket vil blive »Bogen« om M. eller blot et, ganske vist nyttigt og i visse Henseender virkelig godt Forarbejde til den savnede, videnskabelig tilfredsstillende M.-Biografi.

Hvad der ikke mindst vækker en Historikers Mistro til Arildsens Evner som *Biograf*, er imidlertid hans Behandling af M.s *Barndom og Ungdom*, som jeg finder utilfredsstillende og paa vigtige Punkter vildledende. Materialet, der foreligger til Redegørelse for denne Del af M.s Liv, er desværre i mange Henseender mangelfuldt og stiller ikke mindst et stærkt Krav til historisk Kritik. Forf. er ikke blind derfor; tvertimod, paa flere Punkter godtgør han ogsaa Evner til at vurdere sit historiske Stof kritisk og til at se Bærekraften af dets Vidnesbyrd. Men det bliver ved Tilløb, og Fremstillingen præges desuden i afgørende Grad af et bestemt Synspunkt, der er meget svagt underbygget og dertil psykologisk set lidet overbevisende. Hans Undersøgelse af denne Periode i M.s Liv vidner ganske vist om Forstaaelse for, at Sjælelivet i Ungdomstiden i særlig Grad er aabent for afgørende Paavirkninger fra andre, og samtidig stræber mod at finde sit særlige, individuelle Præg; men den Kendsgærning, at den unge, i alt Fald ofte, i den Periode sætter sig Maal, der kan blive bestemmende for *hele* Livet, har betaget ham i den Grad, at hele hans Redegørelse for M.s Ungdom bæres af en *Hypotese* om et saadant Forhold for M.s Vedkommende. Ja han mener endda, at M. var saa tidlig udviklet, at han allerede, *inden han forlod Skolen*, var naaet til en klar Erkendelse ikke blot om sit ejendommelige sjælelige Anlæg, men om sit Livs videnskabelige Opgave, saaledes at

baade Studentertiden og Kandidattiden har denne Bevidsthed til Forudsætning. Skildringen af disse Perioder faar derved et underligt Uvirkelighedens Præg. I alt Fald har den virket lidet overbevisende paa mig. Jeg protesterede ved Disputationshandlingen mod dette Syn; jeg har derved faaet Lyst til paa en mere indgaaende Maade at undersøge, hvad vi virkelig kan sige, vi ved om M.s Ungdomsudvikling. Det efterfølgende viser, at jeg ikke blot tager stærk Afstand fra Arildsens Hypotese, men fra hans Opfattelse paa en Række vigtige Punkter i M.s Udviklingsgang.

* * *

I. KILDERNE

Hovedkilden til det Afsnit af M.s Liv, der her skal behandles, er hans Selvbiografis 1. Bd. (*»Af mit Levnet«, I, 1882*). — Som venteligt var, har Arildsen søgt at fremdrage *nyt* Kildestof til sin Belysning af »den unge M.«. Desværre har Efterforskningen ikke ført til store Resultater. Stof i Form af Dagbøger fra M. findes ikke og har vel aldrig eksisteret. Af Meddelelser fra andre om M. i disse Aar er det ikke lykkedes Forf. at finde noget hidtil ukendt Stof. Breve fra eller til M. fra denne Periode synes ved Tidens Ugunst at være blevet yderst sjældne. Forf. har dog været saa heldig at kunne fremdrage ialt 5 hidtil ukendte M.-Breve fra hans udenlandske Studierejse: 4 til Prof. H. N. Clausen og 1 til Prof. Sibbern. Disse samt 2 allerede publicerede Breve til Prof. H. C. Ørsted, 1 Brev fra Sibbern til M. og 1 fra denne til Sibbern (ligeledes allerede kendte og trykte) udgør altsaa vort fattige Brevmateriale til M.s Ungdomstid. Men det har virkelig betydelig Værdi for Belysningen af hans Personlighed og Interesser i Aarene 1834—36. Ikke mindst er M.s egne Breve af Vigtighed for os, fordi de muliggør os en Kontrol med den gamle M.s Meddelelser om denne Tid i Selv-

biografien. — Naar man til anførte Brevmateriale lægger M.s to Prædikener fra Pastoralseminariet, hans Guldmedaljeafhandling, en videnskabelig Anmeldelse og hans Skrift om Lenaus »Faust« har vi det væsentligste, man, ved Siden af Selvbiografien, har at operere med m. H. til M.s Ungdom.

Da Arildsen nu selv i sine Noter peger paa, at der kan konstateres en afgjort Forskel paa nogle Punkter mellem den unge M.s Syn i Brevene og den gamle M.s i »Af mit Levnet« I, saaledes at dette Skrift, som Omstændighederne henviser os til som Hovedkilde for Ungdomstidens Vedkommende, maa bruges med Varlighed, kunde man have ventet af en metodisk-arbejdende Biograf, at han havde underkastet denne Kilde en nøjere, samlet Undersøgelse. Det er desværre ikke sket; ja Forf. viser i det hele en saa vidtgaaende Tillid til Selvbiografiens Syn paa M.s Ungdomsudvikling, at man næsten ikke skulde tro, at han overhovedet har læst M.s egne Forord til Skriftet.

I Forordet til 1. Bd. betoner M., at det ikke er hans Hensigt at skrive en »fuldstændig Selvbiographie«. Han vil ikke give Læserne »Confessioner efter Augustins Forbillede«; overhovedet vil han kun meddele »enkelte Stykker af sin *aandelige* Udvikling« samt »oplyse enkelte Punkter af sit *offentlige* Liv«. Men — som han siger: »Naar man ikke kan undgaa at blive bedømt offentlig, er det naturligt, at man ønsker at give et *Indlæg i sin egen Sag*«. (Netop derfor var det ogsaa M., som ikke var bange for at staa for Skud, om at gøre, at »Memoirerne« kom ud *inden* hans Død — hvad han heller ikke glemmer at fremhæve). — Alle øvrige Forhold skulde behandles i stor Korthed, dog forbeholdt han sig overhovedet en vis Frihed, »eftersom *Stemningen* maatte føre det med sig«. Sluttelig oplyser han, at *alt* er skrevet »ud af *Erindringen*«, »da jeg ikke er i *Besiddelse af skriftlige Optegnelser, Dagbøger eller deslige*«. At Hukommelsen kunde svigte ham »i *Detaillen*«, var han

vel klar over, men »for Grundsandheden troer jeg at kunne indestaa«.

Da han Aaret efter (1883) udsendte baade 2. og 3. Bd., hvormed Værket afsluttedes, bemærkede han i et Forord (i 2. Bd.), at denne Fortsættelse efter sit Indhold (Redegørelsen for »*Manden under Livets Arbejde og Kamp*«) ikke kunde have det »ideale Præg« som 1. Bd.; *men* da det var »Guds Ord og Guds Rige«, der fra *først til sidst* havde været »hans ledende Grundtanke«, haabede han, man vilde forstaa, at heller ikke her manglede »den ideale Side«. Men i Anledning af de »alvorlige Modsigelser«, som 1. Bd. havde fremkaldt¹, fastslog han tillige, at »kun ved *uforbeholdne* Udtalelser kunne Meddelelser som de nærværende faae noget Værdi«; eventuelle Modsigelser vilde han derfor ikke tage Hensyn til, ti »nærmere Forhandling« er umulig, »for- saavidt som hos Modpartiet Forstaaelse ikke er tilstede, og man er optaget af Forudsætninger, der maae betragtes som ubevægelige og irreformable«.

Der er Klang af en gammel Partigængers Kamplur i disse Bemærkninger, der saaledes erklærer Værket for hans »*sidste Ord*« i sin Sag; de passer ogsaa nøjagtig til den Skarphed og »Uforbeholdenhed«, hvormed han i Bd. 2 og 3 bedømmer Tidsfænomener, der ikke behager ham, og navnlig Modstandere; atter og atter har M. faktisk givet »Stemningen« frie Tøjler. Er der noget, der fremgaar klart af Selvbiografien, er det, at M. besad »Sind« i endog udpræget Grad. Og ikke mindre præges samtidig Skriftet positivt af det første Forords Betegnelse af det som »*Indlæg*« i hans egen Sag. — At han med denne Karakteristik

¹) I »Noter til Biskop H. Martensens Tekst om Grundtvig i hans »Af mit Levnet« (1883)« protesterede *Vilh. Birkedal* kraftig mod M.s Karakteristik af Grundtvig og særlig mod hans Tilslutning til Mynsters Opfattelse af denne og hans Kirkekamp, samt beklagede, at hverken Mynster eller Martensen har vist »den Aands-Storhed at be- kjende sin Fejltagelse«.

i første Række tænkte paa Redegørelsen for hans *offentlige* Optræden, er givet; men Spørgsmaalet maa straks fremstille sig for den, der vil bruge Bogen som *historisk* Kilde, om M. har evnet at frigøre sig for det advokatoriske Synspunkt i Skildringen af sin *aandelige* Udvikling lige fra Ungdomstiden af. Og det vil man næppe kunne paastaa, selv om det »advokatoriske« her mælder sig under en anden Form.

Overhovedet maatte en *gennemført* Sondring af de to Omraader, »den aandelige Udvikling« og »hans Optræden i det offentlige Liv«, være saare vanskelig, for ikke at sige umulig at gennemføre netop for M. Ti til det sidste hørte jo de store Kampe om Spekulationens Ret og om Forholdet mellem Tro og Viden, mellem historisk Lutherdom og Grundtvigianisme, mellem Protestantisme og Katolicisme, — Debatter, hvis Betydning netop for hans egen »Udvikling« ikke kunde være *ham* mindre klar end Dattidens og Nutidens Læsere af hans forskellige, udgivne Indlæg. Det var jo nemlig for en stor Del gennem disse Debatter, at han naaede frem til fordybet Trosopfattelse og til sin endelige, evangeliske Forstaaelse. Den Klarhed, han vandt i den ene Polemik, betinger Fremskridtet i Forstaaelse og Tilegnelse af evangelisk Tro og Lære i den næste.

At M.s Synspunkt paa »Udviklingen« i alt Fald *er paa-*
virket af Oplevelserne under hans senere »offentlige Op-
træden«, viser Selvbibliografiens Redegørelse for hans per-
sonlige Forhold til Grundtvig klart. Selvfølgelig kunde M.
hverken benægte Grundtvigs store kirkelige Betydning
eller unnlade at omtale, at han selv i sin Ungdom havde
været stærkt paairket af ham. Men Omtalen *heraf* kende-
mærkes af en Reservation, der tilslører den fulde Virkelig-
hed, som vi kender den, navnlig fra den Mand, der den-
gang i alt Fald stod ham saare nær, Frederik Hammerich;
og der lægges en fremtrædende Vægt paa at karakterisere
de uheldige Sider af Grundtvigs *Personlighed*, for deri-

gennem at klargøre Læseren M.s senere Kampstilling. Arildsen er ikke blind for, at Skildringen af Forholdet til Grundtvig i 1827—34 »er i nogen Grad fortegnet« og præget af hans senere Syn (S. 52) — men M. har dog efter hans Mening Ret i »Grundsynet«; ti »M. blev ikke Grundtvigianer« — hvilket jo for saa vidt er unægteligt, som M. endda blev en erklæret Fjende af Grundtvigianismen, men er vildledende, for saa vidt som han i alt Fald engang har været en trofast Partigænger af Grundtvig.

At selve »Udviklingen« influerer paa Skildringen af den, godtgør f. E. ogsaa Omtalen af *H. N. Clausen*. De nu fremdragne Breve viser os, at M. i sin *Kandidattid* kom ham langt nærmere, end *Selvbiografien* giver Indtryk af, og dens Redegørelse for M.s *Professortid* lader meget tilbage at ønske med Hensyn til Tydelighed om hans Forhold til den ældre Kollega. — Forholdet til *Fr. Baader*, der skildres med varm Sympati, førte den unge M. ind under en Indflydelse ogsaa af middelalderlig katolsk Fromhedsliv (Mystiken), der selvfølgelig ikke forbigaas — den satte jo ogsaa Frugt i Bogen om Mester Eckart. Men her præges Fremstillingen af Udviklingen af det »stykkevise«, idet den ikke klarlægger paa tydelig Maade, *hvad* der derefter førte ham over i det evangeliske; og Læserne faar iøvrigt heller ikke Klarhed over, at Münchener-Paavirkningen betød et Brud med en Protestantisme, der dengang betragtedes som god Lutherdom, i alt Fald i de Kredse som stod H. N. Clausen nær.

Med Rette pointerede M., at han kun vilde give sin Læser »enkelte Stykker« af sin aandelige Udvikling. Hele Fremstillingen af denne bæres imidlertid af de *Grundsynspunkter*, han betoner i det sluttelige »Tilbageblik og Fremblik« (i Bd. 3). Her bemærker han ganske vist, at hans Udvikling ofte førte ham ud »i det ensidige, ligesom i det forfejlede«; men i hans Skildring spiller denne Erkendelse ingen praktisk Rolle. Alt saadant er ligesom absorberet af hans ejendommelige *Totalitetsbetragtning*: at hans Liv

har været Udfoldelse af det ham givne Karakteranlæg og de givne Evner. Iøvrigt er han overbevist om, at hans Liv blev tilrettelagt ved en providentiel »Bestemmelse«. Det er da ud fra disse to Hovedsynspunkter, at den gamle Mand kaster Blikket tilbage over sin Udvikling. Men til en Skildring ud fra denne Betragtning behøves ikke »konfessionslignende« Meddelelser; og en *Udskydning* af alt, der gør Hovedlinien uklar, er da ogsaa begrundet derved. Kun *de* Detaljer, der belyser Vejen, som bestemtes ved hans givne Sjælsanlæg og ved »Guds individuelle Forsyn«, som han bekender sin urokkelige Vished om, kommer i Betragtning — ti det var jo dem, der fik den *endelige* Indflydelse. Saaledes tydeliggøres det, han ønsker Læserne skal se, »den *ideale* Side« af hans Liv, den, der altid var til Stede, trods al menneskelig Skrøbelighed, men den, der i alt Fald for *Kandidattidens* Vedkommende ganske vist kun ved stor Tillæmpning kan betegnes som kendemærket af Forholdet til »Guds Ord« og navnlig »Guds Rige«. — Der er derfor trods Personlighedernes Forskel en mærkelig Overensstemmelse mellem M.s Selvbiografi og H. N. Clausens Meddelelser om sit Levned. Begges Skrifter præges af samme Sky for at blotte Følelser, begge er højst utilbøjelige til Retraktationer, begge har en fast Overbevisning om, at hele deres Liv præges af én »Grundretning« (som Clausen udtrykker det), saa de overalt kan »genfinde sig selv« og deres »Personligheds Stræben« — *men* det sker ganske vist ved at betragte Udviklingen som fra en Varde, hvorfra *meget* ikke længere ses eller rettere *skydes* ud, fordi Udviklingen bar hen over det. Det er *Længdesnittet*, der gøres Rede for, *ikke Faserne* til de forskellige Tider. Men saadanne Selvbiografier ud fra et Totalitetssyn plejer at lide af en Ligegyldighed for den tidshistoriske Detajl, som netop en Biograf maa ønske hos sin Kilde. — Hos M. hænger hans paafaldende Mangel paa Interesse for *Kronologi* sammen med dette Skildringens Grundsyn paa Udviklingen. Haardt savnes netop

denne Interesse i Bd. I og ikke mindst for Studenter- og Kandidattidens Vedkommende, hvorom Meddelelserne er nedskrevet paa en tidsmæssig mindre klar Maade. — Med denne Totalitetsbetragtning hænger ogsaa den Bestræbelse sammen, at pege paa, hvad der kan betragtes som den første Begyndelse til det, der senere faar Betydning. M. taler derfor flere Gange om »Anelser«, naar han har været stillet over for Tanker, hvis Værdi han først senere forstod eller tilegnede sig, men som ingenlunde under de *daværende* Forhold fik *bestemmende* Indflydelse paa ham, selv om de i Øjeblikket vakte nogen Opmærksomhed hos ham.

Men navnlig forklarer dette Helhedssyn den for en Historiker ganske utilfredsstillende Maade, hvorpaa M. omtaler Personligheder, der fik Betydning for ham. Første Gang, Selvbiografien nævner dem, gives gjerne en Karakteristik af dem, *ikke* ud fra det Standpunkt, M. paa det paagældende Tidspunkt *tog* eller overhovedet *kunde* tage til dem eller deres Betydning, men ud fra den *gamle* M.s Dom over dem og deres Gærning. Undtagelsesvis kan han selv betone, at han paa det anførte Tidspunkt *ikke kunde* se saaledes paa nævnte Personlighed (saaledes hans Omtale af Schelling). Men ellers antyder intet, at Dommen ikke var Udtryk for hans *daværende* Syn. Jeg har omtalt, hvorledes Skildringen af hans Ungdomsforhold til Grundtvig bliver uklart for Læseren ved en Karakteristik, der er præget af hans senere Syn. Et særlig udpræget Exempel paa denne biografiske Unøjagtighed er hans Omtale af den berømte Tysker, David Strauss. Ingen vil ane, naar han læser i Bd. I om hans Møde med denne, at hans Dom om ham dengang var en ganske anden. Nu véd vi imidlertid gennem ét af de fremdragne Ungdomsbreve, at dette var Tilfældet (ogsaa betonet af Arildsen). Men her kan man næppe antage en Erindringsforskydning hos den gamle Mand, ti Strauss og hans Skrift om Jesu Liv satte i den Grad Sindene i Bevægelse, at M. næppe kan have

glemt, at hans Mening om dette Fænomen ganske havde ændret sig. Derimod forstaas Karakteristiken, naar man erindrer, at Selvbiografien kun vil skildre *Linien* i M.s Udvikling, og at de indflettede Karakteristiker skal være Udtryk for hans *endelige* Dom efter de paagældendes Helhedsudvikling.

Paa ét enkelt Sted, vedrørende Ungdomstiden, synes M. at have fraveget sin Utilbøjelighed til at tale om Forhold, der berørte hans *inderste*, personlige Liv. Det er, hvor han fortæller om Krisen under Berlineropholdet i 1834. Han begrundet imidlertid dette med et *pædagogisk* Hensyn; det kunde være »til Gavn for Yngre, der befinde sig i lignende Gjæring og Søgen som den, i hvilken jeg har befundet mig«. Men, læser man Stedet igennem, bemærker man let, at heller ikke her har han villet give egentlige »Konfessioner«¹.

Som Helhed maa man da sige om »Af mit Levnet«, at man maa være saare *varlig* ved Brugen af det som biografisk Kilde i dette Ords historiske Betydning. Det er en ægte Systematikers Tilbageblik over sin Livsudvikling. Han værdsætter Enkelthederne efter deres Betydning for *Slutresultatet*. Og det er i eminent Betydning et »Memoireværk« — ikke blot fordi det saa godt som helt er skrevet ud af Hukommelsen, men fordi Erindringen stadig kredser om, hvad der fremmede Livsmaalet. Derfor kan ogsaa Redegørelsen for »den aandelige Udvikling« med Rette siges at have »*Indlægets*« Tendens.

* * *

¹) Overhovedet er hans Sky for at robe »Privatlivets Fred« saa vidtgaende, at endog Meddelelserne om hans *Vennekreds* er yderst magre, skønt han netop generelt betoner den store Betydning, Mennesker har haft for hans Udvikling. Saare betegnende er det ogsaa, at man først i 3. Bd. — og efterat den egentlige Livsskildring er ført til Ende — finder et ganske kort Afsnit om hans »huslige Forhold«, der giver de nødtørftigste Data m. H. til hans to Ægteskaber og hans Børn.

II. SKOLETIDEN

Vender jeg mig da nu til Arildsens Skildring af M.s »Barndom og Ungdom«, maa jeg først udtale min Forundring over, at han ikke i sin Omtale af *Moderen* i Kap. I (om Slægten og særlig Forældrene) og heller ikke i de følgende Kapitler (om M.s Skoletid), gør Brug af det Brev, M. 1853 skrev til sin Ven Gude i Anl. af hendes Død. Her understreges nemlig ikke blot Selvbiografiens Ord om det inderlige Forhold mellem dem og om hendes ubegrænsede Opofrelse for ham, navnlig i Skole- og Studentertiden, da det kneb saa haardt for dem økonomisk; men her tales ogsaa mere indgaaende end i Selvbiografien om hendes *religiøse* Forhold og om hendes Indflydelse paa ham, der samles i Udbruddet: »O, min elskede Moder, dersom der er nogen *Retskaffenhed* i mig og i min Gerning, det skyldes dig — næst Gud.« — Faa Mennesker har maaske levet aandeligt saa stærkt henvist til hinanden som M. og hans Moder, efter Faderens Død i Okt. 1822. Selvbiografien (I, 14) siger: »Jeg talte til hende om *Allt*, hvad der fængslede og fyldte mig«, og Brevet: »Kun de af mine Venner, der har kendt mine første Ungdomsaar, mine Studenteraar og første Gennembrud, kan gøre sig en Idé om, hvad hun har været for mig, og hvorledes hun har levet med mig og for mig«. At han med dette »*med mig*« ogsaa tænker paa det religiøse, viser vel den Skildring af hendes religiøse Udvikling, han netop umiddelbart efter de anførte Ord føjer til. I hvert Fald klarer den os, *hvad* M. i nævnte Periode *kunde* modtage fra hende.

Efter at have karakteriseret hendes Religion som »en uovervindelig Tro paa et faderligt Forsyn« og dets Styrelse, tilføjer han: »Først efterhaanden, fornemmeligt ved nogle Prædikener af Mynster, hvilke hun hørte i Trinitatis Kirke i en af hendes Livs trange Tider . . . hendroges hun mere til det kristelige; og mere og mere uddannedes

da i efterfølgende Tider hendes Modtagelighed for Guds enbaarne Søns Evangelium«. Moderens Grundsyn var saaledes afgjort *rationalistisk*. *Tidspunktet*, da hun »hendroges mere til det *kristelige*« (ved Mynsters Prædiken), ligger i hvert Fald før 1828 (da denne flyttede til *Slotskirken*), men nærmere bestemt formentlig i den nærmeste Tid efter Mandens Død (Okt. 1822), da hun ganske stod paa bar Bakke med Sønnen og havde de store økonomiske Vanskeligheder ikke mindst med vedblivende at holde ham i Skole i v. Westens Institut. — Men det sikre er, at »Hendragelsen« ved disse Mynsters Prædikener *ikke* bevirkede, at hun sluttede sig til dennes Menighed, og i 1825 lod hun Sønnen konfirmere hos *Wolf* i Vartov — en Mand, der ganske vist var »en af dem blandt Københavns Præster, der virkelig samlede en Menighed om sig¹«, men hvis Standpunkt var langt fra Mynsters Afgjort-hed; naar M. i Selvbioografien erklærer, at Konfirmationsundervisningen for hans Vedkommende var »*aldeles* uvirk-som«, er det utvivlsomt ogsaa ud fra hans *senere* Syn paa Evangeliets Indhold; men nogen afgørende kristelig Væk-kelse fik *han* altsaa ikke ved *Wolf*. Og hvad Moderen an-gaar, var det først i »*efterfølgende Tid*«, at hendes »*Mod-tagelighed* for Guds enbaarne Søns Evangelium« *mere og mere* uddannedes«, efterat Hendragelsen til »det kriste-lige« var blevet Alvor. Det *Haab*, M. i Brevet fra 1853 udtaler om, at »Herren i Naade har antaget hende«, tyder nærmest paa, at »Uddannelsen« til nævnte Modtagelighed først har gjort Fremskridt i hendes sidste Levetid, og at Brevets ubestemte Udtryk »i efterfølgende Tider« da drejer sig om en lang Periode, der i alt Fald ligger adskiltigt senere end hans Ungdomstid.

Imidlertid maa hendes Fromhed have hørt til den *al-vorlige* Rationalismes, der arbejdede sig frem i kendelig Modsætning til Neologiens Fadhed og Moralevdajmonisme; ti hun forlangte virkelig *Opbyggelse* af en Prædiken. M.s

¹) Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I, 1848, Sp. 177—78.

Gengivelse i Brevet af hendes Udtalelse 1833, da de sammen hørte *Schleiermacher* prædike: »Mig synes, det var ingen rigtig Prædiken; men han er en Lærer«, viser det klart. Og naar hun om den saa stærkt omstridte Grundtvig kunde sige: »den Mand bringer Sandheden tilbage«, (en Udtalelse, der vel hører til M.s sidste Skoletid, da han og hans Venner gik saa stærkt i Brechen for Grundtvig), viser det, at hun paa ingen Maade var blot Moralist, selv om M. altsaa 1853 mest takkede hende for, at hun havde lært ham at værdsætte »Retskaffenhed«. Hvis Brevets Udtryk »mit første Gennembrud« da sigter til Berlinerkrisen 1834, vil man forstaa, at Moderens frejdige og tillidsfulde *Forsynstro* kunde faa Betydning for ham.

Hvad angaar M.s Skoletid i v. Westens Institut (1817—23), omtaler Arildsen naturligvis, at den senere Biskop *Brammer* var hans Lærer her. Fra dennes Ungdomserindringer kunde han have faaet Navne paa flere af M.s Skolekammerater, bl. a. J. H. Paulli; men saadant synes ikke at interessere ham biografisk. Men, hvad han i hvert Fald burde have omtalt, naar han dog særlig eftersporer M.s aandelige Udvikling, er, at *Brammer*, der siden Cl. Harms' Tesestrid var bleven vakt til levende Forstaaelse af Spørgsmaalet: Synd og Naade og til dermed sammenhængende Overbevisning om Forsoningen, fortæller, at han alvorlig stræbte efter at indvirke positivt kristeligt paa sine Disciple, og nævner et Par, hvem det lykkedes ham at faa Indflydelse paa, men til disse hørte ikke M.¹ Det bestyrker Indtrykket af, at M.s Religiositet i Skoletiden har været ganske som Moderens.

Først i Slutningen af hans Metropolitanskoletid (1823—27) blev det religiøse Spørgsmaal levende for ham paa ny Maade. Det hængte sammen med Indtryk fra tre af hans Lærere: Rektor Prof. N. L. Nissen og Adjunkterne P. A. Plum (Biskop Fr. Plums Brodersøn) og J. C. Lindberg. Tidspunktet var hans sidste Skoleaar, da han var

¹) Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv, 1884, S. 133—136.

Elev i den toaarige øverste Klasse; ti her var det, at Rektor i Græsktimerne gennemgik Matthæus-Evangeliet og søgte at bibringe Eleverne sine »sunde Religionsbegreber« af udpræget rationalistisk eller rettere radikal-neologisk Art; her læste Plum, H. N. Clausens Discipel, »Religion« og indskærpede dem »Selvtænkning« samt roste M.s »Religionsafhandlinger« (Stile), naar de tog »en filosofisk Retning«, og her underviste Lindberg i Hebraisk, men benyttede saavel Timerne som Samtaler udenfor disse til »Propaganda for Grundtvigianismen«. Resultatet blev, at *Lindberg* »drog ham til sig«. I Selvbiografien (I, 20) siger M. ganske vist, at Lindbergs Propaganda ikke gjaldt »den mageløse Opdagelses Misvisning«, men »den *daværende* Grundtvigianisme«, »Hævdelsen af *Lutherdommen* og Fædrenes Tro«. Men dels er dette jo ikke en rigtig Definition af den *daværende* Grundtvigianisme, dels skulde det dog være mærkeligt, om en Agitator af Lindbergs Rang har undladt at gøre opmærksom netop paa Betydningen af det nye Staasted, Grundtvig 1825 havde fundet i sin Kamp mod Rationalismen. Kort forinden omtaler M. da ogsaa netop den »Resonans«, »*Kirkens Gienmæle*« gav baade blandt Lærere og Disciple, saa man debatterede, »om *Clausen* skulde afsættes« eller ej! Men Grundtvigs Paastand om Afsættelse motiveres jo først og fremmest udfra Kirkevidnesbyrdet om *Trosbekendelsens* Sammenhør med Daaben. Den nævnte Karakteristik af Lindbergs Propaganda turde derfor høre til de mange Smaatræk i Selvbiografien, der skal tilsløre for Læseren, at M. har været i Forhold til det *egentlig* Grundtvigske. Selvfølgelig glemmer M. heller ikke at understrege, at Lindberg »som bekendt« havde »et meget ondt Rygte for sin højst uretfærdige, fanatiske og prokuratoragtige Polemik mod Clausen«. Men hvis dette var den *unge* M.s Dom, vilde han dog næppe som Student have sluttet sig til Lindbergs nærmeste Kreds. Bemærkningen om, at Lindberg »ogsaa« havde gode Sider: Tjenstvillighed, Hjælpsomhed og Trofasthed mod Venner,

er ligesaa lidt som hans specielle »Godhed« for M. nok til at forklare, at det blev ham, der i Indflydelsen paa ham sejrede over Rektor og den filosofisk-rationalistisk indstillede Plum.

Allerede her viste det sig, at et medfødt Træk i M.s Karakter var hans *Kampglæde*. Rektors private, faderlige Advarsler mod »Orthodoxie og Obscurantisme« prelede ganske af paa ham; og da, som han siger, »*Orthodoxie og Heterodoxie* var de *eneste* Categorier, vi havde«, og Spørgsmaalet i første Række simpelthen gjaldt: Clausen eller Grundtvig, gled Clausens Discipel, Plum, ganske naturlig for Bevidstheden over i Gruppen »Heterodoksi«. Afgjort var det i alt Fald, at M. allerede i Metropolitanskolen var klar over, at hans Stilling i »Kirkekampen« var paa »Orthodoxiens« Side. Niels Lindbergs Oplysning, at M. hørte til de Metropolitanere, der, sammen med flere Studenter og Kandidater, hver afskrev hans Faders skarpe Indlæg »Om Kristendommens Forsvar i Danmark mod falske Lærere og falske Lærdomme« (senere udgivet i ændret Form 1828), passer saare vel hertil¹.

Forstaaeligt var det da ogsaa, at M. med Iver læste de Skrifter af Grundtvig, som han laante af Lindberg, der samtidig betonedede, at »Grundtvig var det største aandelige Lys iblandt os«. Mindre forstaaeligt er det derimod, saafremt M. allerede da var saa ualmindelig udviklet, som Arildsen mener, han var, at han kan skrive i Selvbiografien: »Meget deraf forstod jeg ikke«, ti »Verdenskrøniken af 1812« og »Dannevirke« m. m. giver i alt Fald ikke særligt Intelligensbesvær. Derimod er det forstaaeligt, at M. rekurrerer til sin daværende *Uudviklethed* for at under-

¹) Niels Lindberg, Af Jak. Kr. Lindbergs Papirer (i Histor. Maanedsskrift V, 351). Fr. Nygård, Unge danske teologer fra 1827—1829 (Af Chr. Sigfr. Leys papirer, i »Danskeren« V. 1891, S. 230), omtaler Sagen, men det er uklart, om han her støtter sig paa Leys Papirer (som det havde været godt, om han havde besørget en virkelig Udgave af) eller kun bygger paa Lindberg.

strege for Læseren, at det var Interessen for Ortodoksi og Lutherdom, der førte ham over til Grundtvig og Lindberg.

Dog indrømmer han, at disse Skrifter »fremkaldte et Røre indeni mig«. Og især i hans sidste Skoletid befandt han sig »i en Tilstand ikke blot af aandelig, men tildeels af religiøs christelig Vækkelse«. Dette svarer naturligt til, at Skoledebatten i Anledning af »Kirkens Gienmæle« ogsaa trængte Spørgsmaalet: »Hvad tykkes Eder om Christo, hvis Søn er han?« ind paa Eleverne, »og vi begyndte at besinde os paa, om vi herpaa havde den *rette* Besvarelse«. — Dette dybere og rent personlige Spørgsmaal blev yderligere understreget for ham ved hans Læsning af *Steffens'* Stridsskrift »Om den falske Theologie og den sande Tro«, der var udkommet paa Tysk allerede 1823, og oversat paa Dansk 1825. M. siger (I, 22), at det faldt ham i Hænderne »i denne Tid« (o: hans sidste Skoleaar), men han husker ikke hvorledes; kun var det »uafhængigt af Lindberg«. Det er da muligvis Grundtvigs Anmældelse i hans og Rudelbachs »Theologisk Maanedsskrift« III, der har henledt hans Opmærksomhed paa det. Men muligvis er det hans »uforglemmelige« Lærer, *Poul Møller*, som han »beundrende saa op til«, der har peget paa det for ham, skønt Møller, al sin Begejstring for den »forhexende« Steffens til Trods, »aldeles ikke kunde inlde sig paa den Slags Christendom¹. — I hvert Fald, Bogen gjorde et dybt Indtryk paa ham.

Vi staar her ved et Punkt, der endog efter Arildsens Opfattelse blev »af *central Betydning* for hele hans senere Udvikling«. Den Opfattelse, Forf. gør sig til Talsmand for, kan jeg imidlertid afgjort ikke tiltræde; jeg maa derfor dvæle lidt nærmere ved Sagen, saa meget mere, som jeg maa protestere mod Arildsens Arbejdsmaade her. Da Forf. i Virkeligheden *kun* har Selvbiografien at bygge paa,

¹) F. C. Olsen, »Poul Møllers Levnet« S. 105—06 (P. M. Møller, Efterladte Skrifter VI³, 1856).

maa vi først se paa dens ret nøgterne Meddelelser. M. siger: »heller ikke dette Skrift forstod jeg fra Grunden« (hvad der nu er mindre mærkeligt, da Tankegangen ikke altid er klar, navnlig i den langt fra heldige Oversættelse). Men det tiltrak ham »mægtigt«. Efter kort og rigtigt at have nævnt Steffens' Hovedformaal med Skriftet som en Gendrivelse af Tidens Bortforklaring af Underne i N. T. og af dens Opfattelse af Kristendommen som mytisk, siger M., at han særlig »føngsledes« af Steffens' »Betragtning af *Mythologien* og den *digtende Indbildningskraft*, der udspringer af en langt høiere Kilde end Forstanden, og hvis Verden er utilgængelig for den blotte Forstand«. Steffens' begejstrede Tale om den *sande* Kristentro og det kristelige Livs »indre Erfaringer, jeg ikke kjendte«, var ham som »en underfuld Musik« — et Udtryk, der baade er klogt og rigtigt valgt; ti Musiken kan jo gribe umiddelbart, selv om man kun dunkelt aner det Bevidsthedsliv, hvorudfra Komponisten skabte Tonerne; de kan fremkalde øjeblikkelige Stemninger af Uro og Hvile, som kan være én ganske ukendte i det daglige Sjæleliv. — Efter dernæst at have berørt, at Skriftet væsentlig var et Angreb paa Schleiermacher (dette i alt Fald et Udtryk for M.s senere Viden, da Schleiermachers Navn ikke nævnes i Skriftet, og hans Teologi antagelig var Skoleeleven ganske ukendt), siger han sluttelig, at han af *dets Helhed* »fik en *Anelse* om, at der maatte gives en Verdens- og Livsanskuelse, i hvilken Alt, hvad der i Tilværelsen har Betydning, Natur og Aand, Natur og Historie, Poesie, Kunst, Philosophie føier sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Christendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunct«. *Formuleringen* af »Anelsens« Indhold anser jeg ganske vist for den gamle M.'s fri Gengivelse, der unægtelig ogsaa mere bringer Tanken hen paa Steffens' berømte Forelæsninger i 1802 end paa Bogen fra 1823; men jeg skal ikke lægge Vægt herpaa, da M. jo udtrykkelig kun taler om en »Anelse« og aldeles ikke an-

tyder, at den dengang havde nogen »central« Betydning for ham (om Grundtvigs Skrifter sagde han dog, at »de fremkaldte et Røre inden i mig, ja en Tilstand, tildeels af religiøs christelig *Vækkelse*«). Men hvad der altsaa »fængslede« ham, var Betragtningen af Forstandens begrænsede Rækkevidde og af Mytologiens og særlig den digtende Fantasis Værdi, hvilket sidste kan stadfæstes af et Forhold, jeg skal komme tilbage til.

Efter Arildsen staar vi da nu »ved det *afgørende* Punkt i M.s Udvikling«, hvorfor han, som rimeligt er, maa »undersøge Forbindelsen mellem M.s »Anelse« og Steffens' »Tanker«. Desværre foregribes denne »Undersøgelse« straks ved en misvisende Betegnelse for to Hovedæmner, som Steffens' Bog drøfter. Steffens' Bestemmelse af det centralt kristelige kalder Arildsen »den religiøse *Tanke*«, noget der i alt Fald let kan tilsløre, hvad Steffens netop lægger største Vægt paa, nemlig at sand Kristendom *ikke er Tanker, men Fødsel af nyt Liv* i Sjælen. Og hans Udvikling af Forholdet mellem Kristendom og Humanitet kalder Arildsen »den *spekulative* Tanke«, skønt Steffens her netop aldeles *ikke* gør sig til Talsmand for Spekulation under nogen Form, tvertimod har til Hovedformaal at *angribe* dem, der lader Spekulation fastslaa det »væsentlige« i N. T.s Kristendom, for *dermed* at bane Vej for Harmoni mellem det religiøse Liv og Kulturlivet¹. Forholdet mellem Kri-

¹) Meget betegnende siger Arildsen S. 26 »Ifølge den *spekulative* Tankegang i Steffens' Skrift er Tilværelsen en Blanding af godt og ondt« — som om Steffens i sin Konstateren af dette Faktum i mindste Maade følger spekulativ Fremgangsmaade; det er saa langt fra, at man *tvertimod* her maa betegne ham som afgjort Empiriker. Selv de Problemer, Arvesynden og det første Syndefalds Mulighed, hvis Løsning Datiden i saa høj Grad forbeholdt Spekulationen, behandler han udelukkende *praktisk*. Han indrømmer (S. 74), at det første Syndefald er en Gaade, og det kan synes urimeligt, at vi skal bøde for fremmed Skyld, ja Modstanderne mener jo, at Paastanden herom er farlig for Sædeligheden. Gaaden bliver *kun* besvaret praktisk for den *Kristne* — *ikke* saaledes, »at vi kan løse Spørgsmaalet om det ondes Oprindelse«

stendom og de humane Omraader bestemmer Steffens derfor rent *praktisk*, nemlig saaledes, at han hævder, at den Kristne ikke blot uden Skade, men til sin Berigelse kan sysselsætte sig med disse. Hele denne Side af Sagen drøftes i Sammenhæng med hans Redegørelse for de vaktes Tendens til at danne »Brødreforeninger«, i hvilke Kulturlivet fordømmes.

Efterat Arildsen derpaa ved en Mangfoldighed af Citater, der ganske vist *ikke* giver noget tydeligt Billede af Tankegangen i Steffens' Skrift, har genfundet *sine* to Tanker dèr, sammenligner han dem med M.'s »Anelse« og »genkender« naturligvis »Paavirkningen«, dog er der den Forskel, at, hvad Steffens stillede op som »et af Tidens Krav til Kristendommen (skønt Steffens kun gør Rede for *sin Overbevisning* om, at »sand Kristendom« meget vel lader sig forene med Kulturinteresse, ja vil beriges derved), det dæmrer for M. som hans *Maal*« (hvad M. jo *ikke* talte om). — Ja i Virkeligheden er her efter Arildsen Tale om *mere* end en »Dæmren«, ti M.s »Psyke« var netop »religiøsspekulativ«, og S. 28 paastaas derfor, at »det *Problem*, som M. paa det daværende Udviklingstrin *var begyndt* at faa Øje paa, har *aabenbart* drejet sig om, hvorledes *han* skulde *forson*e den religiøse og den spekulative Interesse; begge krævede at udfolde sig (Expansion) og at forenes (Synthese) (!). Det spekulative *er* vaagnet (dæmrer altsaa ikke mere), det religiøse dæmrer« (M. havde dog sagt, at han befandt sig i en Tilstand, der mindede om kristelig *Vækelse*). Men, »hvor fandt han sand levende Kristendom forenet med al Tilværelsens brogede Fylde? Hvor gaves en saadan Forening, hvori hans ejendommelige Psyke (d. v. s. give et videnskabelig tilfredsstillende Svar). Vi formaar slet ikke at *forstaa* det oprindelige Syndefald — *men* vi forstaa jo heller ikke *vort eget* oprindelige Syndefald (S. 75). Men den, der *er* blevet *Kristen*, erkender den dybe Fordærvelse i Menneskenaturen, og denne Samvittighedserkendelse, der er det afgørende, kalder han paa engang »Kristendommens Rod og dens Frugt«. Det er paa *den*, at Omvendelsen, der er Indgang til Igenfødslen, bygger.

kunde finde Hvile? *Da* var det, at Steffens' Skrift . . . faldt paa hans Vej«. Altsaa *nu* er det blevet til, at M.s »Psyke«, *inden* han har læst det Skrift, som han selv siger, gav ham en »Anelse«, har været optaget af at *for*sone »sand levende Kristendom« (som han selv erklærer, var ham noget ukendt som »indre *Erfaringer*«) med sin spekulative Interesse, som M. selv *ikke* har fortalt *noget* om, at han som Skolediscipel var besværet med. — Efter dette kan det jo ikke forbavse, at S. 29 erklærer det for »indlysende«, *naar* man ser paa M.s *følgende* Udvikling, at Anelsen fik *fundamental* Betydning for ham: at det var *Anelsen*, der bestemte hans *Livsmaal* og sikkert ogsaa Valget af det teologiske Studium (mon ikke snarere Steffens' varme Forsvar for et videnskabeligt, teologisk Studium har indvirket paa Valget?). Arildsen kan derfor i det følgende (S. 36 og 38) tale om Student M.s »brændende Problem«.

Paa mig virker det imidlertid beroligende, at Forf. efter denne lidet overbevisende Redegørelse for M.s »Problem« i Skoletiden, der »ikke lod hans Psyke finde Hvile«, forsikrer os (S. 30), at »han dog ikke kan siges at have fornægtet *Drengenaturen*«. — Nej, lad os blive ved det forstaaelige, at M. ved at læse Steffens' Skrift yderligere fik den Mening befæstet, at Sammenblanding af Filosofi og Kristendom betyder en Forfalskning af sidstnævnte, og tillige, at digtende Fantasi er en højere Gave end Forstanden. Dette maatte da bestyrke ham i, at hans Plads var i den grundtvigske Lejr, hvis Høvding jo iøvrigt ogsaa betonede, at i Kristus samles alt, hvad Tilværelsen ejer af værdifuldt, til en Enhed og finder sin sande Forklaring. — Men uafgjort stod ganske vist det Spørgsmaal, om han selv virkelig ejede den Tro, som baade Grundtvig og Steffens pegede paa som den sande, da navnlig den sidstes indre Erfaringer (Genfødselen) var ham noget ukendt.

Arildsen har selvfølgelig paapeget, at M. i Skoletiden var højst optaget af literær-æstetisk Interesse og ikke

mindst af *Øhlenschläger*. Men han glemmer at notere, at M. i den Sammenhæng omtaler Komponisten *A. P. Berggreen*, der laante ham *Øhlenschlägers Værker*, som han var »entusiastisk« for. Berggreen boede efter sin Regens-tid i to Aar som Logerende hos M.s Moder. For en kommende Student, der tilmed havde særlig musikalsk Interesse (senere, da M. i Wien traf Lenau, opflammedes denne hans Interesse atter mægtigt), maatte dette Bekendtskab med Studentersangens egentlige Grundlægger (han komponerede bl. a. ved Regensjubilæet Melodien til »Kong Christian lægger ned sit Sværd«) have særlig Interesse. — Men foruden at være en fremtrædende Mand i Tidens Studenterliv — noget, som altid interesserer Latin-skoleelever, der nærmer sig Artium — var den aandslivlige og elskværdige Berggreen en begejstret dansk *Romantiker* paa æstetisk og musikalsk Omraade. *Øhlenschläger* og *Weyse*, som han begge kendte personlig, var hans Idealer, og han begejstrede da atter M. Denne skrev selvfølgelig ogsaa Digte, og Berggreen satte endda Melodier til dem. Da Berggreen langt senere optog disse i sine »Samlede Kompositioner« II, sendte han Biskop M. Værket som Minde om »to gamle Venners Ungdomsliv«. I sit Takkebrev af 2. Jan. 1870¹ udtrykker M. sin Glæde dels ved at genlæse sine »ubetydelige« Digte (som han iøvrigt har Fornemmelsen er blevet »forbedrede«), da de »levende tilbagekalder hine uforglemmelige Dage af vort Samliv, da den virkelige og store *Poesi*, nemlig *Øhlenschlägers*. oplod sin Verden for mig«; dels ved Melodierne, der »gav mig Gjenklang i mit Øre under Læsningen (thi endnu kan jeg læse Noder)«, saa »de Timer, da jeg sad hos Dem ved Klaveret, bliver nærværende for mig med alt det Anelsesfulde og Drømmende, som bevægede sig i mig, og med alle de Fugle, som jeg dengang havde i Luften«. — Efter dette forstaaer man maaske ogsaa, hvorfor M. brugte Ordet »Musik«, da han skildrede sine Følelser ved at læse om

¹) C. Skou, Andreas Peter Berggreen, 1895. S. 31 f.

de ham personlig ukendte »indre Erfaringer« i Steffens' Skrift.

Her staar vi da sikkert ved noget af det, der dengang *mest* optog M. — ved Siden af »Kirkekampen« *mod Spekulationens* og Rationalismens Omtydninger af den historiske, oprindelige Kristendom. Angrebet paa Spekulationen mødte ham under forskellig Form, men med samme Styrke og brændende Nidkærhed hos Grundtvig og Steffens, og betog ham og ildnede ham til Kamp for Ortodoksien. Besvær med at »forsone« »den spekulative Tanke« med »den religiøse« er derimod *ikke Spor af Grund* til at antage, har besværet M. — Derimod maa man vel, naar man ønsker Klarhed over, hvad der særlig optog M.s Interesse i hans sidste Skoleaar, ikke glemme »de Extra-pensa i Latin og Græsk«, som den ærgerrige Elev »paa egen Haand og ved privat Flid« lagde op til Artium. Ti, at den Examen, der skulde føre den fattige Enkes Søn ind til Studenterlivets forjættede Land, kunde blive saa straalende som muligt, har utvivlsomt været en Hovedsag for ham.

* * *

III. STUDENTERAARENE

Ligesom Selvbiografien *sammendrager* ogsaa Arildsen Behandlingen af M.s »Studenter- og første Kandidataar« (1827—34) under ét (Kap. 4). Dette er afgjort uheldigt for den, der ønsker Klarhed over M.s *Udvikling* saavel i personlig som i videnskabelig Henseende. De første friere Ungdomsaar, der følger efter Overgangsalderen, er baade fysisk og aandeligt en særpræget Grotid for det egentlig personlige Liv. Dette ytrer sig paa den ene Side i umiddelbar Trang til Nyorientering overfor herskende Anskuelser, paa den anden Side i Tilbøjelighed til Ensidighed i egne Meninger. Navnlig for den unge Akademiker er disse Aar en afgjort egenartet, aandelig Væksttid. Lige op til vor

Tid, men ikke mindst tidligere, da Studenterne udgjorde en fra andre unge saa stærkt afsondret Stand, har det frie Kammeratliv med jævnaldrende Studiefæller og Venner frembudt særlig gunstige Vilkaar for at udvikle personlige Interesser og givet stærkt virkende Impulser i Retning af at danne sig egne, som oftest vel uforgribelige Meninger ved Diskutering af de Spørgsmaal, der mest optog Tiden — i alt Fald indenfor den særlige Horisont, som Universitetslivet afgrænsede. Paa den anden Side er det et Faktum, at Forholdene for en Udvikling til virkelig *videnskabelig* Forstaaelse og Klarhed, selv hvor det gælder Omraader, der har éns specielle Forkærlighed, ligger helt anderledes i en Lære- og Begyndertid, hvor Studenten er optaget af den første Gennemarbejdelse og Tilegnelse af et Stof, som, hvor sammenhængende og tilrettelagt det end er, dog endnu er ham nyt og uoverskueligt, end i en Tid, hvor han i alt Fald har erhvervet sig en virkelig Oversigt over de forskellige Discipliners Betydning og Indhold og er naaet til en saglig Indsigt m. H. til den Behandling, de Spørgsmaal, der har vakt hans særlige Interesse, hidtil har faaet.

Dette er saa almenkendt, at man unægtelig kunde vente, at en M.-Biograf i det mindste vilde gøre et *Forsøg* paa at udrede, om hans Materiale frembød Mulighed for en selvstændig Behandling af M.s *Studentertid* og hans *Kandidattid* for sig. Intet saadant er sket i Arildsens Bog — men man maa ganske vist straks indrømme, at han ogsaa har vanskeliggjort sig denne Opgave, eftersom han jo, som det fremgaar af det forudstaaende, opererer med en saa ualmindelig tidlig modnet M., at denne allerede før sin Studenterexamen gaar om, ikke blot med fuld Klarhed over sin ejendommelige »Psyke«, men med et vanskeligt og »brændende« videnskabeligt Problem. Det hedder derfor (S. 34) sammenfattende om Tiden 1827—34: »for tilfulde at forstaa M.s Udviklingsgang . . . er det nødvendigt at holde sig klart for Øje hans *Psyke* og hans

Maal. Og da han selv har bestemt sin Psyke som religiøs-spekulativ« — hans religiøse og spekulative Interesse var endda »sammenvokset« —, saa kunde hans Sjæl kun »finde Hvile«, hvor begge Interesser blev imødekommet. Denne »Indstilling« bestemmer da i *Studenter-* og *Kandidattiden* hans videnskabelige Problem, der »krævede sin Løsning«; hvilket atter er identisk med, at »hans tvillingforenede (!) religiøs-spekulative Interesse fordrede Tilfredsstillelse«. Men dette skete ikke »i en Haandevending«; derfor forløb hans Udvikling i disse Aar endog ad noget labyrintiske Omveje. Han maatte »gære ud« for at finde sit *eget* Standpunkt. Dette viser imidlertid ogsaa hans Selvstændigheds-trang; han kunde ikke blive Partigænger i nogen »Skole«, men maatte forholde sig *eklektisk* overfor Tidens Aandsstrømninger. Men tillige forstaar man her af, at han i Aarene 1827—34 har svinget mellem de største Modsætninger: ungdommelig Lystighed og sjælelige Kampe med *vedvarende Uro* og (som én af hans bedste Venner, J. H. Paulli, udtrykker det) »*Tvivlens svære Kampe*«.

Skønt Martensen unægtelig ved sin Behandling af Aarene 1827—34 under ét ikke gør det klart for Læseren, hvad der af det fortalte angaar Studentertiden, og hvad de nærmest følgende Aar, maa jeg dog sige, at den Opfattelse, Arildsen har gjort sig til Talsmand for, absolut ikke er Udtryk for M.s eget Syn. Har M. end af bestemte Grunde ønsket at tilsløre Forhold, som det, biografisk set, er af Vigtighed at faa tydeliggjort, ét har han i alt Fald ikke gjort. Han har ikke gjort Forsøg paa at give sin Læser Indtryk af, at han, da han kom til Universitetet, var saa færdig og fuldmoden, at han havde Klarhed over sin Psyke og sit Maal. Men heller ikke har han skildret os sit aandelige Liv i Studentertiden som præget af svære religiøse Kampe. Og kun, naar man, som M. gør, ser tilbage over hele Livsudviklingen, kan man opfatte ham som den overlegne Eklektiker. Hele Billedet af M.s Udvikling i Studentertiden *fortegnes*, naar man betragter det ud fra Arild-

sens Forudsætninger — ganske bortset dets psykologiske Urimelighed.

Allerede en Prøve af et Par Enkeltheder i Selvbiografien vil vise, i hvor høj Grad Arildsens Opfattelse trænger til Revision. — M. skildrer først sin Studentertid som kirkeligt og religiøst præget af Vækkelsen ved Grundtvig og Mynster (I, 25—26). I saadanne Tider, siger han, stereotyperes nogle for hele Livet, andre faar Stød eller Impulser til videre Udvikling. I *hans* Individualitet var der imidlertid, »*som min nu tilbagelagte Bane* viser, en Drift til ikke saa meget at blive Discipel af en enkelt Lærer . . . som at uddanne mig en Overbevisning og et Standpunkt, som jeg kunde kalde mit Eget«. Men faktisk indrømmer han samtidig, at »Driften« *dengang* i alt Fald ikke værnede ham mod en »Søgen« »ad Omveje, der endogsaa vare noget labyrinthiske«. Hele det følgende viser klart, at han netop med »det labyrinthiske« særlig sigter til sit daværende nære Forhold til *Grundtvigs* Lejr og til sin Miskendelse af *Mynsters* Værd. Her er aldeles ingen Tale om noget videnskabeligt Problem, heller ikke om personlige Tvivl, Uro eller svære sjælelige Kampe. Naar han, som Arildsen nævner, et Sted i en tidligere Sammenhæng (I, 26) havde talt om »at gjære ud«, gjaldt det heller ikke Tvivl eller svære sjælelige Kampe — det var den begyndende grundtvigske Vækkelse i Skoletiden, der »behøvede længere Tid for at gjære ud« — en Tid, hvis Grænse vel netop er hans Brud med Grundtvig.

»*Problemet*« nævnes overhovedet først I, 54 og *som Begrundelse for*, at end ikke Læsningen af *Mynsters* Betragtninger af 1833 førte ham nærmere til denne. Paa *det* Tidspunkt (da han altsaa var teologisk Kandidat) var der i ham »en vedvarende Uro, en Higen og Søgen. Jeg maatte søge Løsningen af *mit eget Problem*«. *Dengang* var det nemlig, at han »søgte Eenhed af Tro og Erkjendelse«. Og *da* var det, at hans religiøse »*Interesse*« (han taler *ikke* om sin »Psyke«) i den Grad var sammenvokset med hans spekula-

tive »Interesse«, at allerede Mynsters reserverede Holdning overfor Spekulationen forklarer den gamle M., at han ikke blev »Mynsterianer«. Men da han i det foregaaende (i en af sine for Memoireværket saa ejendommelige Karakteristiker) netop har fremhævet, hvor dyb og klar Mynsters religiøse Forstaaelse var, tilføjer han: »Heller ikke havde jeg dengang *Modenhed* til fuldelig at erkjende Mynsters Storhed som Ordets Forkynder og som Repræsentant for christelig og menneskelig Dannelse. Dette skulde først gives mig paa et *senere* Tidspunkt«. Med andre Ord, han tager her selv Afstand fra sin daværende religiøse Udvikling. Sagen var vel netop, at for *ham* drejede det sig dengang om en religiøs »Interesse«, men for Mynster om *Sjælens Forhold til Gud*«, som M. just udtrykker det. M.s Uro og Higen gjaldt derimod Løsningen af et videnskabeligt *Problem*. De »svære Tvivlens Kampe«, Paulli taler om i et Brev fra 1837, er der ikke Spor af positiv Grund til at henhøre til Tiden før 1834, — *vertimod*. Paulli fortæller jo om, at M. »har gaaet i Skole hos Hegelianere og er først gennem Tvivlens svære Kamp kommet tilbage til det ene Fornødne«¹. Men man kan virkelig ikke kalde M. »Hegelianer« i 1827—34 (det gør heller ikke Arildsen selv), og endnu mindre vil man udfra hans Prædikener fra Pastorseminariet (1833—34) eller hans Guldmedaljeafhandling kunne hævde, at han *da* var naaet til, hvad Paulli forstod ved det »ene Fornødne«. Paulli omtaler *den* M., der har Udenlandsrejsens Udvikling bag sig. — Arildsens Hovedsyn paa »Udviklingen«, for saa vidt det angaar M.s *personlig-religiøse* Forhold, mangler fyldestgørende Vidnesbyrd, og for saa vidt det gælder hans *videnskabelige* Udvikling, spærrer det paa Forhaand for klar Erkendelse af noget, der *virkelig* kan kaldes Udvikling. Det er ogsaa ubegribeligt, hvorledes Arildsen kan henhøre Udtrykket »labyrinthisk« paa den, saaledes som han forestiller sig den.

Ser vi nu nærmere paa Arildsens Skildring af M.s Liv

¹) I Sthyrs Theol. Tidsskrift IV, 470.

i 1827—34, konstateres først: Okt. 1827 Examen artium med Udmærkelse (M. »indkaldt«), derefter hans Immatrikulation og Indskrivelse i Studenterkorpset samt Valg af Øhlenschläger til »Privatpræceptor«. Der gives en kort Udsigt over Tidens æstetiske Aandsliv med Kampen om Øhlenschlägers Digtning, en Strid, der efter Arildsens Opfattelse dengang vakte større Opmærksomhed end Kirkekampen! Om det teologiske Fakultet siges saa, at det indtog »ingen ledende Stilling i de førende religiøse Bevægelser«, og dets videnskabelige Værdi var vel »respektabel, men ikke særlig fremragende«. Derpaa følger en kort Karakteristik af Fakultetets Lærere; men nogen Redegørelse for det daværende teologiske Studiekursus' Anlæg eller for Lærernes Gennemførelse af Undervisningsplanen gives ikke¹. Heller ikke gøres noget Forsøg paa *selvstændigt* at undersøge, hvori den videnskabelige og religiøse »Værdi« af disse Læreres dog »respektable« Indsats bestaar. Det synes Arildsen at være nok for deres Vedkommende at give negativt Svar paa det Spørgsmaal, han (S. 35) erklærer, hans Undersøgelse *først og fremmest* maa dreje sig om, nemlig om »de daværende Universitetslærere evnede at imødekomme M.s religiøs-spekulative Trang — hvilket jo atter er sat som identisk med at løse hans »Problem« for ham!

Før det egentlige teol. Studium laa Forberedelsen til »anden Examen«; og Arildsen er dog saa velvillig ikke at forlange Problemet løst under dette Kursus. — Ved hans Omtale af *Sibberns* Timer er her indløbet en Unøjagtighed, som det er af stor Vigtighed for Undersøgelsen af M.s »Udvikling« at konstatere. Arildsen har gennem de bevarede Tilhørerlister godtgjort, at M. i Rusaarets 2. Se-

¹) 1. Nov. 1831 blev Studieplanen, der er beregnet for 3 Aar og nøjagtig gør Rede for »den nyttigste Ordning« for Studenternes Anvendelse af Tiden, bekendtgjort dem (trykt i Tidsskrift for Kirke og Theologie I, 1832, S. 305). Af Forelæsningskatalogerne fra de tidligere Aar kan ses, at Planen ikke repræsenterede noget særlig nyt.

mester hørte Sibbern i ikke mindre end 9 Timer ugentlig, fordelt paa 3 Forelæsningsrækker over Logik, Psykologi og »Kristendomsfilosofi«. Men han burde efter Lektionskatalogen dels have gjort opmærksom paa, at Logiktimerne var *Afslutningen* paa en Forelæsning fra Vintersemesteret 1827 med Examinatorier over det gennemgaaede (hvor-efter man dog vel maa antage, at M. ogsaa har hørt Sibbern i 1. Semester), og dels at »Kristendomsfilosofien« *ikke* var en Forelæsning, men *disputatoriske Øvelser* (altsaa for »provectiones») over »Hovedpunkter af den kristne Religion«. Selvom M. da virkelig har været til Stede ved disse, har han selvfølgelig manglet aldeles væsentlige Forudsætninger for at kunne deltage i dem, navnlig da han jo *ikke* forud havde hørt Sibberns *Forelæsninger* over Kristendomsfilosofien. For en Student, der end ikke havde Sibberns Rus-Forelæsning i Psykologi bag sig, kan Overværelsen af de nævnte »Øvelser« i alt Fald næppe have været særlig videnskabeligt udbytterig¹.

Efter Selvbiografien (I, 24) udøvede da Sibbern heller ikke nogen særlig Indflydelse paa ham i Rusaaret. *Derimod* omtaler M. ganske vist *senere* (I, 61 f.) sit store Udbytte

1) Gennemgaar man Lektionskatalogerne, ser man, at Sibbern vekslede mellem at behandle sin Stilling til Kristendommen i Forelæsninger og Disputationer. Antagelig var det i alt væsentligt de samme Spørgsmaal, begge Rækker behandlede, selv om Sibberns Anmeldelse formes noget forskelligt. Som *Forelæsning* annonceres Vinter 1825: »Kristendomsfilosofi« (uden Angivelse af Timetal); Vinter 27 tilbyder han sine Tilhørere *Valg* mellem »Fundamentalfilosofien« og »Kristendomsfilosofien« (2 Timer); Vinter 31 hedder Forelæsningen »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for Belysningen af den kr. Lære« (nu 3 Timer); Vinter 33 og 34 gentages atter den udvidede Forelæsning som »Kristendomsfilosofien«. — *Disputationerne* anmeldes i Vinteren 26 som »Behandling af Hoveddogmer og Forskrifter i den kr. Religion i metafysiske og etiske Diskquisitioner«, Sommer 28 som »Filosofiske Disputationer over Hovedpunkter i den kristne Religion« og Vinter 29 atter »Metafysiske og etiske Diskquisitioner over Hovedpunkter i den kr. Lære« (alle i 2 Timer ugentlig).

netop af *Forelæsningen* om »Kristendomsfilosofien« (3: i Vinteren 1831—32)¹. Dengang indbød Sibbern ogsaa i Lektionskatalogen »de commilitones, som mundtlig vil forhandle med mig i mit Hjem om filosofiske Æmner«, til at mælde sig. Denne Indbydelse har M. sikkert fulgt og kom derved Sibbern personlig nær. *Nu* var han ogsaa rustet til større Forstaaelse for hans Synsmaader, da han nemlig i Vinteren 1830 havde hørt hans »Fundamentalfilosofi«.

Efter en Note (31) til S. 40 hos Arildsen synes det, at Tilhørerlisterne for *Øhlenschlägers* Vedkommende ikke findes. Øhlenschläger forelæste i Vinteren 1827 om Shakespeares tragiske og komiske Typer og i Sommeren 28 gennemgik han den nyeste tyske Poesi, der jo ogsaa optog M. stærkt. Med den brændende Interesse, M. havde for Øhlenschläger, hvem han jo ogsaa valgte til sin »Privatpræceptor«, turde det da være mere end sandsynligt, at han ogsaa har hørt disse Rækker. Da *Rahbek* videre i det første Semester læste over Øhlenschlägers »Væring« (og derefter over andre af hans Tragedier efter Tilhørernes Ønsker), ligger det ogsaa nær at antage, at M. har fulgt disse Forelæsninger.

Vender vi os nu til M.s *teologiske Studium*, vil det være praktisk først at dvæle ved de Paavirkninger, han var Genstand for *udenfor* Fakultetsforelæsningerne. Både Selvbiografien og M.s Livsskildring i Universitetsprogrammet 1838 siger, at han havde begyndt sit teologiske Studium privat i Rusaaret. Som M. selv fremhæver, blev Grundtvigs Kampfælle, Dr. *Rudelbach*, hans første Vej-

¹) Den Omstændighed, at Arildsen ikke har forstaaet, at M.s Omtale gælder Sibberns Forelæsning i 1831—32, har sikkert bidraget til at bibringe ham den Tanke, at M. allerede i sit Rusaar var vundet for den spekulative Filosofi og fængslet af et særligt »Problem«. Yderligere har naturligvis M.s Udtalelse i hans Brev af 26. Jan. 1856 til Sibbern (jfr. Arildsen S. 509) om, at han i hele sin Studietid »næsten udelukkende« har »forfulgt Theologiens spekulative Side« og den rene Filosofi, indvirket i samme Retning; men M. maa her tænke paa den Tid, han begyndte sit egentlig *videnskabelige* Studium.

leder. Han imponerede M. baade ved sit Ydre, sin uhyre Lærdom og sit uhyre Bibliotek; han hjalp ham baade med dogmatiske, exegetiske og historiske Spørgsmaal og orienterede ham i teologisk Literatur. Særlig raadede han M. til at studere et eller andet Hovedværk paa egen Haand og foreslog ham da *Marheinekes* »System des Catholicismus«, men fraraadede en Begynder *Schleiermachers* Dogmatik, »som han omtalte med Agtelse«. — Arildsen har nu sikkert Ret i, at Rudelbach bestyrkede M. i den Opfattelse, »at den positive Tro, som den hl. Skrift og den kr. Kirke bekender, er den eneste sande og frelsende«. Men Arildsen har desværre ikke gjort sig klart, hvad en saadan Opfattelse betød for Rudelbach og maatte betyde for M. Imidlertid tilføjer Arildsen: »Vejledningen« varede »kun kortere Tid« (R. rejste dog først April 29 til Tyskland), og han tilføjer: »man kan *ikke* i M.s *Teologi* tale om et Rudelbachsk *Hovedislæt*«. »Iøvrigt har M. næppe heller her kunnet vente (!) at finde det forløsende Ord paa sit brændende Problem« (!), ti Rudelbach »betragtede Idealismen (Hegelianisme) som skilt fra Kristendommen ved et svælgende Dyb, en Opfattelse der jo (!) var M.s Higenstik imod«¹.

¹) Da Hypotesen om »Problemet« ikke støttes af noget sikkert Vidnesbyrd fra M.s Studenteraar, svæver ogsaa Paastanden om hans »Higen« i Modsætning til Rudelbachs »Opfattelse« i Luften. — Underlig nok har imidlertid Arildsen ikke følt det mærkelige i, at den spekulativt-fjendtlige Rudelbach anbefalede M. et Værk af en Forfatter, der netop var stærkt præget af *Idealismens* Filosofi. Ganske vist var det ikke *Marheinekes* »Grundlehren der chr. Dogmatik« (1819), der er saa stærkt præget af Indflydelse fra *Schelling* og *Daub* (i 2. Udg., »Grundl. d. chr. D. als Wissenschaft« fra 1827 viste Marheineke sig endog allerede som *Hegels* erklærede Discipel), som han foreslog M. at læse (da M. senere kom til Berlin, var han allerede »ret velbekendt med den« jfr. I, 85). Men »System des Catholicismus« var dog ogsaa, ligesom *Marheinekes* andre kirkehist. Arbejder, præget af den idealistiske Filosofis Indflydelse. — Han hører nemlig til Datidens systematiserende Historikere, der betragter de historiske Fænomener som nødvendige Udtryk for den immanente Idéverden. Hovedvægten i det paagældende Arbejde

Man ser allerede her Skavanken ved at belyse M.s *Ungdomsudvikling* ved »Islæt« i hans senere *Skrifter*. I en Bio-

lægges paa, at Katolicismen ligesom Protestantismen er en nødvendig Udformning af Kristendommens Væsen; overfor det væsensfælles træder da Forskellen tilbage som noget sekundært. — Værket staa derfor i stærk *Mod sætning* til det danske Arbejde, der 1825 blev Udgangspunktet for »Kirkekampen«, H. N. Clausens »Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«, som jo netop betragter de to Kirkesamfund som principielt adskilte, idet Katolicismen er en Forvansking af Kristendom, der ikke »slutter sig til Christus ved noget aandigt, indre Baand, men ved et historisk, udvortes«. Jeg tvivler ikke om, at den Tilslutning fra Studenterne, som Grundtvigs Angreb paa Clausen skaffede denne, har været stærkt medvirkende til Rudelbachs Anbefaling til M. af at læse Marheinekes Bog. Ved at læse denne har han haabet, at det ogsaa for M. skulde staa klart, at Clausens Teologi var »ukristelig Gnosis«, et »Produkt af Spekulation«, og Bogen et »Affald af den uægte Naturfilosofi«; »hvad der i den kaldes videnskabelig Aand, er intet andet end en blot Forflygtigelse af al historisk Sandhed og Visshed« (jfr. Indledningen til hans Anm. i Theol. Maanedsskrift III). — Marheinekes Værk var et Forarbejde til hans »Symbolik«, der objektivt vil sammenligne Kirkernes Lærebegreb paa Grundlag af »Kristendommens Kilder og Grundvolde« (jfr. M.s træffende Skildring I 86: Marheinekes Forstaaelse for »Eenheden, consensus«, fremkaldte »en levende Anskuelse af den ene, almindelige Kirke i de confessionelle Forskjelligheder«). — Clausen citerer i sit Skrift kun Marheinekes Bog faa Steder, mest for at tage Afstand fra den, og sigter vel ogsaa til den, hvor han sluttelig (S. 819) bl. a. angriber en Protestantisme, »hvor Kirkefædre og Scholastikere tjene som Troens Piller i Stedet for Jesus og Apostlene«. I alt Fald hørte Marheineke til dem, der tidlig lagde stærk Vægt paa *Patristik* og *anerkendt Kirkelære*; *Grundtvig* mente endda at have en Støtte i ham for sin Forstaaelse af Trosbekendelsen (jfr. Theol. Maanedsskr. III, 274). — Uden Hensynet til Clausen forstaa man i alt Fald ikke, at Rudelbach ikke snarere anbefalede M. Marheinekes Reformationshistorie, som han (ib. XIII, 71) kalder »den herlige Fremstilling af Reformationshistorien«. — Naar Rudelbach omtalte *Schleiermachers* Dogmatik »med Agtelse« til M., stemmer det for saa vidt med hans Bemærkninger om den i Fortalen til »Theol. Maanedsskrift« (I, 10—11), men i Anmeldelsen af Clausens Bog lyder ganske vist andre Toner om den berømte tyske Teolog (jfr. III, 91), ti naar han (ib. 180) kalder ham Clausens »philosophiske Dalai-Lama, af hvis gnostiske Spekulationer han (Cl.) venter sig en hel Gjenfødsel af Protestantismen«, tyder det i alt Fald paa, at »Agtelsen« er svundet stærkt ind!

grafi gælder det om at fastslaa, hvad der *paa en vis bestemt Tid* betyder noget for den biograferede, og naar M. netop efter Arildsens Opfattelse har gennemgaaet »en labyrintisk Udvikling«, maa han regne med, at vigtige aandelige »Islæt« for én Periodes Vedkommende er forsvundne i en følgende. — Da Arildsen nu véd fra Fr. Hammerichs »Levnetssløb«, at M.s Begejstring for Rudelbach gik saa vidt, at Kammeraterne først ved Drilleri fik ham til at holde op med at »vrilde munden, se bister ud, sætte benene skæft og tale efter Rudelbach«¹; og da vi af M. selv hører, at han indbødes til Selskabelighed hos Rudelbach, hvor han endda var sammen med selveste Grundtvig, og véd, at han vedblivende lige til hans Bortrejse fra Danmark stod ham nær, er der virkelig Grund til at antage, at Paa-virkningen i 1½ Aar fra en saa særpræget Personlighed, der tilmed »imponerede« M., ikke har været ringe. Der er særlig Grund til at lægge Vægt paa ét Moment, som M. ganske »forglemmer« at fortælle, og som Arildsen har oversat: M. sammen med hans Ven Fr. Hammerich hjalp Rudelbach med at udarbejde det udførlige Register paa ikke mindre end 60 Sider til »Theologisk Maanedsskrifts« 13 udkomne Bd.² Det forudsætter et meget indgaaende Studium af hele Rækken med dens mange, for Forstaaelsen af Partiforholdene i Teologi og Kirke saa vigtige Afhandlinger.

Allerede Registrets Anførelse af Æmner som: »Aabenbaring, Bibel, Christendom, Christne, Christus, Evangelium, Fornuft, Forsoning, Kirke, Rationalisme, Retfærdiggørelse, Troen, Theologie, Troes-Bekjendelse, den apostolske« vil minde om Tidsskriftets Præg; og følger man

¹) Fr. Hammerich, Et Levnetssløb, 1882, S. 187.

²) Sammesteds S. 188. Rudelbach redigerede det fra 1825—26 sammen med Grundtvig; da denne 1826 sattes under Censur alene. Grundtvigs interessante »Efterskrift« til sidste Bd. er mærket: »Maa trykkes.. I Kjøbenhavns Politiret den 6. Aug. 1828. Holm«. Bindet var antagelig først færdig i Slutningen af Aaret.

Henvisningerne, vil man hurtig forstaa de Synsmaader¹, der er blevet levende for M. i hans første Studenteraar enten ved Afhandlingerne, ved Rudelbach personlig eller ved den Kreds, han omgikkes, der netop havde samme Farve.

Ganske naturlig finder vi derfor M. blandt Bidragyderne til den Sølvpokal, en lille Kreds af Grundtvigske Teologer sammen med enkelte Lægmænd skænkede Rudelbach som et Udtryk for deres Taknemlighed mod Udgifveren af Theol. Maanedsskrift, den Augsburgske Konfession og Apologien m. m., »den Mand, der, til Harme for Herrens Uvenner, først . . . føjede sit Navn til Grundtvigs« . . . og »hvis ærlige Tro Herren udrustede med mandig Kraft og sjælden Lærdom«. Bidragyderne lovede ham med Guds Hjælp at »bevare Troen, hvis Vidne han var iblandt os«². Trods sin Fattigdom ofrede M. 3 Rdl. til Indsamlingen, og han var selvfølgelig til Stede ved Afskedsfesten, 4. April 1829, hvor hans Ven, Student S. Ley overrakte Rudelbach Bægeret, hvorefter alle de c. 30 tilstedeværende

¹) Tag et Par Personnavne: »Clausen, H. N. . . . Recapitulation af de Punkter, hvori Clausens Lære strider mod den lutherske Kirkes . . . Har hos de Wette lært at give sin Universalisme et christeligt Skin«. — »Hornemann, Cl. Frees, Om hans Saducæisme . . . Om hans uchristelige Fortolkning af det gl. T.« — »Baader, Fr., den hegelske Begrebsphilosophies Repræsentant i München«. — »Schleiermacher sætter sig udenfor Christendommen« o. s. v.

²) Chr. Sigfr. Leys Ord i Indbydelsen (Febr. 1829) til at være med i Hædersgaven (jfr. »Danskeren« V, 232 f., »Af Leys Papirer«). Af de 33 Bidragydere er 15 Teologer; ved Afskedsfesten, som holdtes 4. April 1829 hos Leys Fader, Skrædder Ley i Boldhusgade, hvor Rudelbach boede de sidste Dage inden Opbrudet, var bl. a. Grundtvig, Lindberg, Assessor Spandet og Teologerne Ludv. Kr. Müller, Martensen, Georg Jensen og Laurent til Stede. Foruden disse 4 Teologer findes bl. Bidragyderne Teologerne: Hassenfeldt, L. D. Hass, Kateket Siemonsen, L. Göricke, L. C. Hagen, I. L. W. Hansen, C. F. Kragerup, Schade, Sognepræst P. Fenger, L. S. Borring samt Ley. Blandt Lægmændene er den senere for sit Sammenstød med Stiftsprovst Clausen bekendte Skomagermester Aborre, Grosserer Hammerich (Fr. H.s Fader) og M. P. Kierkegaard (Søren K.s Fader).

drak af det, først Grundtvig. Rimeligvis hørte M. ogsaa til de unge, der Dagen efter ledsagede Rudelbach til Roskilde Kro¹.

Det havde da i høj Grad været ønskeligt, at Arildsen, der jo med god Grund betragter det som hørende til sin Opgave at belyse »Tilstande i dansk Aandsliv«, havde benyttet Lejligheden til her at gøre Rede for Forholdet mellem Rudelbach og de Mænd, der nu var eller skulde være M.s Lærere, saa meget mere, som M.s Forhold til dem netop tydelig nok bekræfter, at Rudelbach og den Grundtvigske Kreds' Indflydelse har været stærkt bestemmende for ham. Ganske vist er Arildsen saa hensynsfuld mod kundskabsøgende Læsere at henvise dem i en Note (S. 37) — iøvrigt en af de mange, der paa en baade forvirrende og irriterende Maade bunker Henvisninger af ganske heterogen Art sammen — til Rudelbachs »Dom over dansk Universitetsteologi« paa en Del Steder i »Theol. Maanedsskrift« og »Evang. Kirchenzeitung«; men om *Dommens Indhold* bliver Læseren ikke underrettet, og, hvad der maaske er endnu mere beklageligt, ikke om dens »Modtagelse«, d. v. s. om Rudelbachs Anseelse i Universitetskredsene.

Sagen er jo, at det teol. Maanedsskrift — som Grundtvig ogsaa saa skarpt understreger i sin yderst interessante »Efter-Skrift« (XIII, 182—212; her giver Gr. en klar Redegørelse for sin »Opdagelse« og for, at Rudelbach *ikke* delte denne Opfattelse) — *ikke blot* vilde bekæmpe en Rationalisme, der bestred gammelkirkelig Tros- og Bibelopfattelse som »ukristelig«, men ogsaa Tilhængerne af »det akademiske Sammensurium«, der hævdede, at man skal »være human

¹) J. R. Stockholm, Andreas Gottlob Rudelbach, 1875 (Særtryk af »Kirkl. Kalender for Norge«, 2. Aarg.) S. 40. Et fuldt Indtryk af Rudelbach faar man først, naar man ogsaa tager Hensyn til hans opbyggelige Skrifter og den lille Bog om J. F. Oberlin (1828), som han udgav for at »vække, begeistre, oplive, belære baade dem, der danne sig til og er i det hellige Embede«.

mod Troens videnskabelige, *alvorlige* Fiender og kun fare i Harnisk mod de Syns-Maader hos *Med-Christne*, der mishager en, og da især mod dem, der stride *for Troen*! Overført paa Forholdene for Maanedsskriftet derfor ikke blot løs paa gamle Hornemann og stillede reelt P. E. Müller og H. N. Clausen i Baas sammen med ham som »*uchristelige*«, men *ogsaa* paa Jens Møller og hans »Theol. Bibliothek«, der i dets Øjne repræsenterede det nævnte »Sammensurium« ved sin mæglende Stilling¹. Ti, som Grundtvig sammesteds (S. 207) bemærker: »*At Krig*, lige-saaavel i aandelig som i kjødelig Forstand er en sørgelig *Nødvendighed*, saalænge Lys og Mørke drages om den Verden, de umulig kan enes om; at Christi Kirke mindst af Alt kan have Fred i Verden, og at det er naragtigt at føre Krig med Spyd som Halm-Straaer, det lærer den daglige saavel som den sekulariske Erfaring«. Og Rudelbachs Artikler og Anmeldelser i Maanedsskriftet, for ikke at tale om andre samtidige Indlæg fra hans Haand (1828 hans Prædiken »De falske Propheters Kiendetegn« og Stridsskriftet mod Clausen »Saul blandt Propheterne«), viser klart, at *han* fuldtud delte Grundtvigs Opfattelse af den *hensynsløse Krigs Nødvendighed*; og hvem der ikke var med ham, var *han* imod!

At han hermed lagde sig ud baade med »Ultra'erne« og de mæglende, baade med de akademiske Teologer og med Gejstlige, viser »Modtagelsen« tydelig nok. Men værst blev det, da Rudelbach i 1827 (anonymt) begyndte en Artikelrække om danske Forhold i Hengstenbergs »Kirchenzeitung«, som straks paa Grund af Indhold og Stil er-

¹) S. 202—03 afviser Grundtvig »den *Bibliothekske* billige, humane, exemplariske Beskedlighed, der selv om den uchristeligste Bog (∴ Clausens store Værk fra 1825) til Slutning siger: »den indeholder meget, som fortæner at prøves, meget som bør billiges . . . adskilligt, som maa misbilliges og forkastes. Imidlertid bør Forfatterens gode Hensigter, varme Iver og store Flid aldrig miskiendes« (Ordene var ikke J. Møllers, men tiltraadt af ham; de var hentet fra en Anmeldelse af dav. Lektor Fogtmann i »Dsk. Lit. Tidende«).

kendtes som hidrørende fra ham. Hans ensidige Bedømmelse her af Udviklingen hos os fra 1797 af, med de skarpeste Domme ikke blot over Oplysnings-Neologerne, men over P. E. Müller og H. N. Clausen, og med de sædvanlige Spark til Jens Møller og andre »moderate« samt med en Glorifikation af Grundtvig, hvis Betydning Rudelbach rigtig nok bestemte som »sæcularisk«, medens Mynsters erklæredes for »temporær«, idet det samtidig fastsloges, at *hans Tro* havde tabt »den sande Nerve, Livsfylde og Kraft til Modstand«, og hans Prædiken, trods dens Klarhed og Inderlighed »ikke altid var levende, ikke altid aabnbarede Kristendommens sande Gehalt«, ja »undertiden kun overfladisk berører de bibelske Grundbegreber«, hvorfor »han ei heller var den Mand, der drog de dybe Furer« — alt dette, og ikke mindst den forvrængede Fremstilling af Fakultetets Forhold til Grundtvigs Dimisprædiken 1810 gav Anledning til et *Generalopgør* i Theol. Bibliotheks XV Bd. (1829), der sammen med Tidsskriftets Bind forud og efter tydelig viser, hvor bevægede Forholdene var herhjemme, og hvor isoleret Grundtvigs Venner stod. En saa positiv Teolog som *Fogtmann* drog skarpt i Felten for at forsvare den saa højtagtede P. E. Müller og hans nylig (1826) udkomne Dogmatik, der jo viste hans afgjorte Bestræbelser for at nærme sig det positivt bibelske. Paa den anden Side drog ansete Mænd, der bestemt tog Afstand fra Grundtvigs og Rudelbachs Angreb paa Clausen, denne sidste alvorlig til Regnskab for hans Udtalelser om Skriften, Underne og om Luther — saaledes Stiftsprovst Dr. theol. *Rasmus Møller* (Poul Møllers Fader) og Provst *Engelbreth* — og Clausens »Erklæringer« i den Anledning kendemærkedes af en saadan Ophidselse, at han snart nødtes til formelle Retraktationer. — Den af Eftertiden i videnskabelig Henseende saa uretfærdig bedømte Jens Møller søgte under alt dette med sin sædvanlige »Billighed« at gøre Ret og Skel til begge Sider. Han hævdede selvfølgelig, at »den rationale Supernaturalisme«, han re-

præsenterede, var den ægte bibelske, ti den gik den rette Mellemvej mellem »Rationalismen«, der brød alt gammelt ned uden at forstaa dets Værdi og tilrettelagde Skriftindholdet efter filosofiske Synspunkter, og Ortodoksien, der krævede gammel Teologi, som blot var Menneskemeninge, værdsat som det var hl. Skrift. Men han maatte klage over, at man fra *begge* Sider forkastede dette Standpunkt med samme »Ukærlighed« og Ringeagt. — Men *Liv* var der dermed kommet i Teologien, og særlig bemærker man, at Spørgsmaalene om *Filosofiens* Ret til at bestemme om Troens Indhold, om Principerne for Skriftens Fortolkning og om Psykologiens Betydning for Troslivets Karakter er blevet brændende.

Det er saaledes i en Tid, hvor *Ophidselsen* var udpræget og *Partirammerne* snævre, at M.s første Studenteraar falder. Hvor *han* stod dengang, kan ikke være tvivlsomt. Skolens sidste Aar havde jo i hvert Fald gjort ham klar over, at Tidens Hovedspørgsmaal var: »*Orthodoxie eller Heterodoxie*«. Og naar han, som paavist og indrømmet af Selvbiografien, sluttede sig nær til Mænd som Rudelbach og Lindberg (en Mand, om hvem den herskende Mening dømte endnu strengere) og havde sine nærmeste Venner blandt ivrige Grundtvigianere, kan der for enhver, der har sat sig ind i de virkelige Tidsforhold ikke være Tvivl om, at han vedkendte sig at være »orthodox« \varnothing : *Grundtvigsk*. Hans Forhold til hans Universitetslæreres Undervisning kan, som jeg senere skal komme tilbage til, kun bekræfte, at han delte »Partiets« Dom om Fakultetets Lærere, og Forholdet eller rettere *Manglen* paa ethvert Forhold til Mynster taler ligesaa tydeligt eller i Virkeligheden *afgørende*. — Men ligesaa klart er, at et Grundtvigsk Standpunkt *udelukker en Student M. med filosofisk-spekulativ Interesse*. Saalænge M. virkelig følte sig hjemme i det nævnte Milieu, var det givet, at en religiøs Spekulation, der mente sig berettiget til at behandle det Trosindhold, Grundtvig identificerede med den sande (\varnothing : den oprinde-

lige) Kristendom, som altsaa ikke erkendte, at filosofisk Tænkning *intet* har at gøre med et *historisk* Spørgsmaal, maatte staa for ham som formasteligt Overgreb.

Det *afgørende* Spørgsmaal m. H. til M.s Ungdomsudvikling er da: *naar* har han, der begyndte — ikke som en overlegen »Eklektiker«, men som en afgjort *Partigænger*, brudt med Grundtvigianismens Syn paa Kristendommens historiske Indhold? Eller, hvad der praktisk talt bliver det samme: *naar* har han ændret sit Syn paa Tidens Filosofi, saaledes at han ikke i Spekulationen saa et Overgreb mod sand Kristendom?

Vi er saa heldigt stillede, at vi i alt Fald med tilnærmelsesvis Sikkerhed kan fastslaa, naar hans Interesse for Filosofi og Spekulation tog saadan Fart, at Konsekvensen blev en hel ny Udviklingslinie. Det følgende vil vise, at hans Grundtvigske Periode absolut *ikke ophørte med Rudelbachs Bortrejse* i April 1829, men i hvert Fald *maa regnes indtil Vinteren 1831—32*. Og selv da eftervirkede de Grundtvigske Tanker saa stærkt i en Overgangstid, at det vel maa anses for tvivlsomt, om han i 1832 har været klar over, hvilke Konsekvenser den nye Paavirkning, der beejstredte ham, i Virkeligheden indebar. I alt Fald er det givet, at hans nærmeste Venner *først efter* hans teologiske Examen forstod, at hans nye Udvikling bar ham over i »Heterodoksiens« Lejr.

Som Forholdene ligger, kildemæssigt set, er det *Fr. Hammerichs* Selvbiografi (»Et Levnetsløb« 1882), der særlig yder os de supplerende og korrigerende Meddelelser, som gør, at M.s Grundtvigske Periode og dens Afvikling, som Selvbiografien i alt Fald efter Evne søger at tilsløre, træder nogenlunde klart frem for os. Meget betegnende for dette »tilslørende« er det allerede, at M. i »Af mit Levnet« overhovedet kun én eneste Gang nævner Hammerich og dette ganske »en passant«. Han fortæller, at han paa et vist Tidspunkt i Aftentimer læste Partier af Johs. v. Müllers

berømte »Allgemeine Geschichte« sammen »med yngre Venner af den Grundtvigske Retning, deriblandt — saavidt jeg husker — Brødrene Hammerich, med hvilke jeg dengang oftere samlede«. Denne Bemærkning, der ikke just aander stor Varme for Ungdomsvennen, dækker imidlertid over et endog særdeles intimt Venskab og stadigt Samvær i *hele* M.s Studentertid.

Hammerichs Selvbiografi udkom Aaret efter 1. Bd. af »Af mit Levnet«, og det tør formodes, at Bogens Meddelelser om Ungdomsvennen Martensen er blevet læst med nogen Forlegenhed af Memoireforfatteren M. — Det mærkes, at en Historiker har skrevet Bogen. Den har en fastere kronologisk Ramme end »Af mit Levnet«, og den fortjener særlig Paaagtelse som Kilde, da Hammerich allerede i de paagældende Aar gjorde Optegnelser om sit Liv (jfr. S. 251), ja skrev Dagbøger (S. 252), som han ogsaa paaberaaber sig i Skriftet. Det havde været heldigt for Arildsens Bog, om han i stærkere Grad havde gjort Brug af det.

Om Forholdet til M. meddeler Hammerich følgende. Allerede i sit Rusaar, da M. endnu var Skolediscipel, traf Hammerich M. (186); men deres nærmere Bekendtskab daterede sig fra Efteraaret 1827, da H. som Underofficer i Studenterkorpset »tillærte« Rekruten M. (152. 186)¹. Noget derefter mødtes de hos H.s Skolekammerat, den ivrigt Grundtvigske, teol. Student *H. A. Laurent*, som M. jo ogsaa vedkender sig som Ven. Fælles Studium og gensidig Sympati førte nu hurtig saa at sige til Uadskillelighed: M. blev Stamgæst i H.s velstaaende Hjem, og »de saas stadig, tit hveranden dag i 5—6 år« (187). H. droges mod M., ikke blot, fordi han »forenede dybsind og skarpheit i sjælden grad«, og »der var meget af det digteriske i hans natur«, men fordi fælles Begejstring for Øhlen-

¹) Om Øvelserne, der varede i 3 Uger og endte med Præsentation paa Nørrefælled og følgende Marsch gennem Byen, se G. F. A. Graae, Gamle Minder, i Personalhist. Tidsskr. 4. R. I, 250.

schläger og Fællessyn paa Grundtvig og Rationalismen bandt dem sammen. — »Den omgang blev mig og min broder kilden til såre meget godt.«

Grundtvig selv var i Aarene efter Hof- og Stadsretsdømmen atter i »Vintersæde i Studerekamret«, og ingen af de to Venner vovede sig frem til ham (de tidligere omtalte to Gange, M. var sammen med ham, turde han ikke tale til ham); men *Rudelbach* »blev deres mand« og navnlig M.s. H. fortæller, som allerede omtalt, om M.s Bestræbelser for at tilegne sig hans Minespil og Gang, ligesom han absolut maatte have en »Ziegenhainer« ligesom Rudelbachs (186). Tilsammen hjalp de ham med det store Register til »Theol. Maanedsskrift«. Sammenkomsterne hos *Lindberg*, som M. (I, 26 f.) specielt dvæler ved, taler H. ikke særlig om. Derimod om den fælles Vennekreds, der var rent Grundtvigsk. Selvfølgelig behandledes her baade Spørgsmaal og Personer med ungdommelig Ensidighed og Selvbevidsthed. M. var, som H. siger, tilbøjelig til at »give den overlegne«, hvilket baade lagde sig for Dagen i hans ironiske Smil og i hans *kategoriske Domme*. Hans »Yndlingsudtryk« var: »Han er, hvad man kalder et kvæg! Der siges intet om, at Udtrykket alene forbeholdtes Kammerater.

Vennerne søgte dog ogsaa at dygtiggøre sig fagligt. H. fortæller (S. 187), ligesom M., om det latinske Disputereselskab, bestaaende af Grundtvigske Studenter, der samledes hos *S. Ley*, og hvor det gik akademisk til med Afhandling og Teser, forelagt af en Præses, angrebet af Opponenten og forsvaret af Respondenter¹. I dette »Sel-

¹) Æmnerne var dog ikke altid teologiske. Hammerich f. Eks. skrev om Poesi, og ved en Lejlighed drøftedes Schillers »Räuber«. — Ley var Kredens egentlige Leder og efter hans Papirer (jfr. »Danskeren« V, 228 flg.) fortæller Fr. Nygård, at man ogsaa drøftede »de brændende livsspørgsmål«. Men særlig var man optaget af *at deklamere*; Ley var fremragende som Deklamator og beundredes af Vennerne. Det samme gjaldt hans Oplæsning af Digterværker for en mindre Kreds i Skrædder Leys Dagligstue; M. var stadig Tilhører derved. Om Sommeren van-

skab« udmærkede M. sig især som Opponent. Af og til kom der Gæster, saaledes cand. theol. (senere Dr.) *F. Zeuthen*, der stod det Hammerichske Hus nær og dengang var stærkt beundret af Frederik Hammerich. Han var i Okt. 1827 hjemkommet fra et Ophold i Breslau hos sin Onkel Steffens og havde paa Gennemrejsen »hospiteret« hos Schleiermacher, Hegel og Neander i Berlin. Han var særlig opfyldt af Beundring for den førstes Personlighed¹, var iøvrigt optaget af filosofiske Interesser og kirkeligt paa Vej fra Grundtvig til Mynster. Zeuthen selv fortæller² om sit første Møde med M. i Disputereselskabet (det holdtes efter hans Sigende den Aften hos stud. theol. Laurent). Æmnet var *Grundtvigs Opfattelse af Trosbekendelsen*, og M. optraadte da som *Forsvarer* for den, Zeuthen som Opponent. Naturligvis kan intet afgjort sluttet af M.s, maa-ske paa Tur tildelte, Rolle som »Respondent«; men paa den anden Side lader dette Standpunkt sig vel forene med hans daværende Beundring for Grundtvig og Lindberg og det viser i alt Fald, modsat Selvbiografien, at han dengang særdeles vel kendte Grundtvigianismen som noget andet end Fastholden af ægte Lutherdom. — Derefter saas M. og Zeuthen hyppig hos Hammerichs, og antagelig er det fra Zeuthen, at M. fik den Prædiken af *Schleiermacher*, som han ved en af Sammenkomsterne hos Lindberg i sit ungdommelige Hjertes Uskyld omtalte som »deilig«, hvilket indbragte ham en »alvorlig Tilrettevisning« fra denne (»Af mit Levnet« I, 27). Naar M. imidlertid i denne Sammenhæng tillige taler misbilligende om »Partiaanden« ved disse Sammenkomster hos Lindberg, neutraliseres i alt Fald dette historisk set ved hans samtidige Bemærkning om, at »vi sad og udslyngede vore Angreb paa Rationalismen, der krydredes ved Anecdoter, sigtende til at gjøre Ra-

drede de unge Teologer ud til Frederiksberg Have, hvor Ley læste op for dem. M. var ogsaa her stadig med, og skal som gammel have talt til N. Lindberg om Leys aandfulde Oplæsning derude.

¹) *Zeuthen*, Mine første 25 Aar (1866), S. 98 f. ²) Ssteds S. 130.

tionalisterne (nemlig Stiftsprovst Clausen og Prof. Clausen!) latterlige!¹. Her taler Partigængereren tydeligt!

Hammerich omtaler ogsaa de S sammenskudsgilder, Vennerne holdt hos *Laurent* (189). Her var det M.s staaende Bravournummer »at give os en Johannsen« : persiflere den bekendte Hauptprediger ved St. Petri, Dr. theol. J. C. G. Johannsen som Prædikant. Han havde til Grundtvigianernes Forbitrelse (ikke mindst Rudelbachs) 1826 faaet den teol. Doktorgrad og var en ivrig Grundtvigianer-»Fresser« (som navnlig hans Skrift »Ueber das Treiben der Zeloten in Kopenhagen«, 1832, viser).

H. fortæller os ogsaa, at »M. deltog, naar vi som frivillige blænkere gav et lille plaf med i den kirkelige kamp« (188). Her sigter han til Vennernes Optræden i Anledning af en ikke nærmere bestemt Prædiken af *Mynster*. — I sin Selvbiografi (I, 46) omtaler ogsaa M. denne Sag, *men* ganske vist paa sin Maade! Han har gjort Rede for, at Mynster dengang *ingen* Indflydelse havde paa ham (hvad der er yderst forstaaeligt, da de Grundtvigske Kredse, som før omtalt, betragtede Mynster nærmest som en frafalden, fordi han ikke havde taget Grundtvigs Parti mod Clausen), men tilføjer saa, at *denne ene* Prædiken »hos mig efterlod et blivende og uudsletteligt Indtryk indtil denne Dag«. »Aldrig har jeg hørt af nogen Anden og faaer vel ingensinde at høre en saadan Talen til Hjertet, forenet med en saadan Tankeklarhed, et saadant Villien bevægende Personlighedsindtryk«. Derpaa fortæller han om den »heftige Forbittrelse,« en Passus i denne Prædiken (indledet med en Advarsel mod »den vilde Krafts tomme Bulder«) vakte hos »Grundtvigianerne«, fordi den mindede dem om Mynsters Afvisning af »Kirkens Gienmæle« i hans Prædiken 1825 om »De christelige Viisdom« (den skarpe Dom deri over Grundtvigs Skrift finder M. straks Anledning til at betegne som uimodsigelig træffende!). *Men* nu

¹) Selv den elskelige, men sære *Sibbern* morede det dengang M. at latterliggøre (jfr. Fr. Hammerichs *Levnetsbog*, S. 144—45).

hører vi imidlertid det forbavsende hos Hammerich, at *netop M. var med* blandt disse forbitrede »Grundtvigianere«, der endda henvendte sig til »Adresseavisen« med en Opfordring fra »flere theologiske Studenter« til Mynster om at udgive sin Prædiken. Herved vilde nemlig et offentligt Angreb paa ham muliggøres. — Noget andet er, at det ikke tiltalte M., at Laurent, der afleverede Opfordringen, havde været nødt til privat at opgive Redaktionen de paagældendes Navne — men med i Komplottet var han altsaa. I Leys Papirer har Sagen ogsaa været omtalt. Det viser sig, at Martensen foruden at forglemme noget væsentlig ved »Nachspielet«, har husket galt m. H. til Prædikenens Sted og Tid. M. siger, det var »Mynsters Afskedsprædiken fra Frue Menighed, da han var kaldet til Slotskirken« (o: blev Konfessionarius, Maj 1828); men Prædiken holdtes 6. Sept. 1829 i Slotskirken. Da Mynster ikke reagerede paa Opfordringen, opfordrede »nogle andre unge Theologer« ham paany til at udgive Prædikenen »eller dog offentligen at erklære sig i denne for alle Christne højst vigtige Sag«. Herpaa svarede Mynster 24. Sept. 1829 i Adresseavisen: han havde ikke talt om den kirkelige Kamp *i vort Fædreland*, men »om de indre Bevægelser i Christi Kirke i Almindelighed« — hvilket atter gav Hassenfeldt, Georg Jensen og Sigfr. Ley Anledning til at sende Mynster et privat Brev, der fastholdt den første Paastand¹. — Det »uudslettelige Indtryk indtil denne Dag«, som M. omtaler, kan i alt Fald hverken siges at have haft *øjeblikkelige* eller snarlig paafølgende Virkninger; ti, som før nævnt (jfr. S. 156), endnu 1833 var M. utilgængelig for religiøs Indflydelse fra Mynster, og de nærmest følgende Aar fjærnede ham vel snarest endnu mere fra denne. Det forholder sig da aabenbart med »Indtrykket« paa samme Maade som med Selvbiografiens Omtale af visse »Anelser«; udfra Slutningsresultaterne er deres »Virkninger« rigtige nok.

¹) Af Leys Papirer (Danskeren V., 238—41).

Efterat M. havde indført sin Skolekammerat, Juristen *Bornemann* hos Hammerichs, dannedes imidlertid en endnu snævrere Vennekreds, hvori ogsaa Hammerichs yngre Broder, Martin, der var blevet Student i 1828 og ligesom Broderen var Teolog, optoges. Disse fire var Grundstokken, ti M. og Bornemann blev nu Hammerichernes »daglige Omgang« (S. 190). De to Brødre indførtes da ogsaa i Bornemanns Hjem (hvor M. færdedes regelmæssig)¹, og om Søndagen foretog man Udflugter sammen. Men »Fællesmødestedet« var dog Frederik H.s Værelse, hvor det gik livligt til med Debatter. Tonen var stærkt kritisk, ti de unge har jo gerne deres uforgribelige Meninger om Tidens brændende Spørgsmaal. Navnlig blev »tidens literære frembringelser i alle retninger drøftede i alvor eller skæmt . . . sarkasmer hørtes ligesaa ofte som grunde«. Bornemann og M. var saaledes »skaanselsløse« i deres Kritik af Inge- mann; de vakte H.s Forstaaelse for Heiberg og tilsammen sværmede de for *Goethe*. H. bemærker, at Bornemann var en endnu skarpere Dialektiker end M., dertil vittig og stridslysten; han havde speciel Interesse for Filosofi, Æstetik og Teater. At *religiøs* Inderlighed har betydet noget særligt for Kredsen, faar man derimod ikke mindste Indtryk af. — Enkelte andre af det større Vennelag sluttede sig til, særlig *Laurent*, maaske ogsaa Grundtvigianeren *L. D. Hass*, som H. senere i Anledning af hans og M.s samtidige Examen nævner som hørende med til »vor Omgang« (S. 274); men sikkert ogsaa *F. Zeuthen*, som H. (S. 185) henregner til »vor nærmeste kreds«. »Hvor mange ungdomstanker er ikke her født til verden! . . . Jeg tænker altid med glæde paa vort samliv i idéernes verden; kun én gang i livet er vi unge« (S. 193). — Men inderligst var

¹) Jfr. Martensen I, 80 f.: i Bornemanns Hjem spillede de unge Hovedrollen. Tonen var »mere end almindelig fri«; Konversationsæmnerne var saavel Politik og Æstetik som »Dagens Nyheder« og behandlede ofte i »muntre og gemytlige Drøftelser«; stærkt optaget var man af Teatret.

dog Forholdet mellem Frederik H. og M. — i 5—6 Aar, gentager han, holdt de saaledes sammen. *Intel* antyder, at M.s Stilling overfor de kirkelige Spørgsmaal eller overfor Fakultetet divergerede fra Hammerichs, og at denne, trods nogen Kritik, helt og fuldt følte sig hjemme i Grundtvigsk Lejr og ikke mindst stod *ganske afvisende overfor Fakultetet*, er klart nok. — Han tog ganske vist allerede i April 1830 teologisk Embedsexamen; men da han blev i Byen og fortsatte med Studier, gjorde dette ingen Forandring i Forholdet.

Indtil April 1830 (H.s Examen) mærkes overhovedet ingen Ændring i Vennekredsens Indstilling til Tidens Spørgsmaal. Derefter spores ganske vist en Forskydning i Interessesfæren, men *først* hos H., der jo var færdig med Fagstudiet. Han oplevede, som han siger, »en storm- og trængselstid« (S. 224), vendte nærmest Teologien Ryggen (S. 223) og svingede mellem, om han skulde blive nordisk Historiker eller naturfilosofisk og religionshistorisk Digter. Berømmelsesattraa havde grebet ham; han »vilde blive til noget i verden og vidste ikke hvad«! »At mine venner, med undtagelse af Zeuthen og min broder, ikke syntes at kende en sådan kamp, undrede mig. *De plejede ellers ikke at gå så stille med det, der rørte sig i dem*, som jeg«¹. Digterdrømmen bragte efterhaanden H. ind i et ligefrem aandeligt Vildrede. En afgørende Vending indtraadte først i Okt. 1832 (S. 266); da han for Alvor tog fat paa de historiske Studier med en Disputats om et nordisk, kirkehistorisk Æmne som Maalet. I *denne Mellemtid* var det, at M. foreslog ham *Kampen mellem Kristendom og Hedenskab* som en værdig Opgave for en *Nutidens* Digter (S. 204);

¹) Naar Arildsen (S. 56) opfatter M. som »den dybest set ensomme og indesluttede Yngling« svarer det absolut ikke til Skildringen hos Ungdomsvennen; men noget Tilhold i M.s Selvbiografi har det heller ikke. M.-Billedet i H.s Bog er i alt Fald tegnet klart og levende; vi staar her overfor en virkelig ung Mand, begavet, men umoden, med levende, især æstetiske Interesser, men hverken dybt religiøst bevæget eller spekulativt betaget.

H. forfattede saa et Par religiøse Dramaer og noterer, at det første blev fuldendt i Sept. 1831 (S. 236). Da han forelæste Stykker af disse Værker for Vennerne, fandt de »velvillig Modtagelse«, og »M. gik helt og fuldt ind paa det«. »En *spekulativ verdensbetragtning*, sagde han, lærer os, at ethvert talent gør sin nytte i verden«. Samtidig viste han H. en Romance, han havde digtet, som H. fandt »smukt holdt i en tungsindig tone« (S. 243).

Jeg omtaler dette ikke for at markere, at M. fortsat snyltede paa Poesiens Omraade, men af Hensyn til det ejendommelige *Helhedssyn*, hans nævnte Udtalelse lægger for Dagen. Om ægte Forstaaelse for Digtning vidner ikke just disse tørre Ord; men man kan ikke nægte, at de tyder paa, at M. nu var optaget af andre Tanker, end da han, antagelig i Slutningen af 1830 eller Begyndelsen af 1831, foreslog H. som en særlig for en *Nutidsdigter* værdig Opgave at fortsætte Grundtvigs Digtning om Kampen mellem Hedenskab og Kristendom. Saa vidt vi kan se af H.s Bog, maa M.s Udtalelse om den spekulative Verdensanskuelse sættes til *Tiden mellem Sept. 1831 og Okt. 1832*. Men dette stemmer ganske med den paaafaldende Kursvending i Vennekredsens Interesse, vi kan konstatere tog Fart i *Vinteren 1831—32*. Tidens *filosofiske* Begejstring havde nu for Alvor grebet dem.

Hammerichs Tanker om at digte »naturfilosofisk« hængte klart nok sammen med *Zeuthens* stærke Interesse for Stefens og Schelling, og interessant nok fortæller H. om, at han foruden »ivrigt studium« af disse Filosofer ogsaa læste *Böhmes Aurora* (S. 227). Men snart afløstes Privatstudiet af et *regulært Universitetsstudium*. Prof. *Sibbern* »blev ham nu en vigtig mand« (S. 230). Han fulgte hans »friske, tanke-dybe forelæsninger over metafysik, æstetik, patologi og kristelig filosofi«. Som Tilhørere sammen med sig nævner han foruden Broderen: Zeuthen, Bornemann og *Martensen* samt Zeuthens Ven Laub og Birkedal, uden at det dog kan anses for givet, at samtlige hørte *alle* de nævnte Ræk-

ker. Eftergaar man Lektionskatalogerne, ser man, at Sibbern i Vintersemestret 1830—31 (foruden sin Rusforelæsning over Psykologi) læste over »Filosofiens Fundamenter« samt tilbød, saafremt der var Deltagere, at gennemgaa »Poesi og Æstetik«. Vi véd (jfr. Arildsen S. 41), at M. var med til »Fundamentalfilosofien« (som maa være den Forelæsning, H. kalder »Metafysik«)¹. Om det samme var Tilfældet med Forelæsningen over Æstetiken, som sandsynligvis maa være holdt, eftersom Sibbern i det følgende Semester tilbød, »om ønskes«, at gennemgaa *anden* Del af Æmnet, maa staa hen². Men, hvad M., som tidligere nævnt, selv lægger den store Vægt paa, var Forelæsningen i Vintersemestret 1831—32, som han, ligesom H., kalder »Kristendomsfilosofien«, medens Sibbern dengang annoncerede den som »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for den kristne Lære«. Den gav »os, som hørte den og kun var en lille Kreds, *usigelig meget*«. Deltagernes Faatal tyder paa, at den næppe har været ganske let at følge³. H., der indrømmer, at hans Ævner ikke laa for Spekulation, havde da ogsaa mest ud af »Patologien«, hvormed han vel sigter til den samtidig holdte Forelæsning over Psykologien⁴. Men vigtigst var maaske, at Sibbern i dette Semester indbød interesserede Studerende til sit Hjem, for dér at drøfte filosofiske Æmner. Denne Indbydelse maa i alt Fald M. have fulgt, ti han fik overhovedet nu Adgang til Sibberns Hjem og traadte

¹) Jfr. Sibberns Breve, II (1866), S. 134, hvor Sibbern selv siger: »Fundamentalphilosophien er det, man egentligen kalder Metaphysik«.

²) Sibberns to andre Rækker i dette Semester (Logik og Psykologi) var Rusforelæsninger.

³) Da Biskop Brammer som ung Kandidat hørte Sibberns Forelæsninger over »den kristelige Theologies Filosofi«, var der til Slut kun 3 Tilhørere! (G. P. Brammers Ungdomsliv, 1884, S. 163).

⁴) 1828 havde Sibbern udgivet 2. Del af sit »Udkast til en Psykologie« med den særlige Titel »Psychologisk Pathologie«. Hele Værkets Fællestitel er: »Menneskets aandelige Natur og Væsen«; 1. Del udkom 1819.

ham saa nær, at det fik største Betydning baade for hans personlige Liv og hele Studieretning¹.

H. omtaler ogsaa, at han hørte *Poul Møllers* Forelæsning over den *nyere* Filosofis Historie (S. 230), der ligeledes holdtes i Vinteren 1831—32. Han nævner ikke, at M. var med her, og efter Arildsen overværede denne først Møllers Forelæsninger 1833. Det er unægtelig mærkeligt, at M. har ladet Lejligheden til at høre sin »uforglemmelige Lærer« fra Skolen, der havde en saa høj Stjerne hos Sibbern, gaa fra sig, tilmed naar hans første, egentlig videnskabelige Forelæsning skulde tjene til at supplere Sibberns Undervisning². Dette kan maaske tyde paa, at hans ensidig filosofiske Interesse endnu ikke i Vinteren 1831—32 var slaaet *fuldt* igennem, eller at det i alt Fald først er efter hans Examen, at Spekulationen betager ham i saa afgørende Grad — selv om den forømtalte naive Udtalelse om Digtingens Værd jo viser, at han allerede i Vinteren 1831—32 optraadte blandt Vennerne som Talsmand for »den spekulative Verdensanskuelse«. Da Poul Møller i Vinteren 1832—33 læste over »den metafysiske Videnskabs nuværende Standpunkt«, var M. selvfølgelig med (jfr. Arildsen S. 57), og her har det sikkert ikke manglet paa Anbefaling af *Hegel*, som Poul Møller dengang var stærkt optaget af.

Endnu maa tilføjes, at Vennekredsens filosofiske In-

¹) I Sommersemestret 1832 læste Sibbern (foruden over Propædeutik for Russerne) over Teologisk Æstetik og over Biologi. Da M. i dette Semester var optaget af Examensforberedelsen, har han vel ikke deltaget i disse Rækker; derimod hørte han atter Sibbern i Vinteren 1832—33.

²) Poul M. Møller blev, efter nogle Aars Virksomhed ved Universitetet i Christiania, ansat (fra April 1831) i Kbhn. dels for at deltage i Undervisningen til Filosofikum, dels for at holde Forelæsninger for ældre i Vintersemestrene og særlig om Filosofiens Historie, »hvorved hans Virksomhed kunde supplere Sibberns, efter dennes eget Ønske«. (F. C. Olsen, P. M. Møllers Levnet, S. 142, i Efterladte Skrifter af Poul M. Møller, VI,³, 1856).

teresse sikkert ikke mindst er blevet opflammet af *F. Zeuthen*. Han boede nu paa Borchs Kollegium, hvor han forberedte sig til at tage Magistergraden i et filosofisk Æmne og allerede begyndte at optræde som Forfatter af filosofiske Afhandlinger. At særlig M. er traadt ham nær, fremgaar dels af, at Zeuthen valgte ham til sin Respondens, da han disputerede i Febr. 1833, dels af, at Zeuthen indbød ham sammen med Bornemann og Hammerich'erne til at deltage i et lille udvalg, videnskabeligt Selskab. Dette omtales baade af Hammerich (S. 251) og af Zeuthen selv¹, men mærkelig nok ikke af M. Zeuthen erindrer imidlertid ikke, om Selskabets Møder holdtes i Vinteren 1829—30 eller senere; men af Sammenhængen hos Hammerich synes det bestemt at fremgaa, at der maa tænkes paa Tiden mellem Sept. 1831 og Okt. 1832; og da Zeuthen flyttede bort fra Kollegiet i Marts 1832, vises vi atter hen til Vinteren 1831—32. Paavirkningen fra en saa særpræget og selvstændig tænkende Personlighed som Zeuthen har næppe været uden Betydning for M.² Men ved Siden af at stimulere de yngre Venners filosofiske Interesse, kan han sikkert antages at have paavirket dem ved sin nu stærkt fremtrædende kritiske Stilling overfor Grundtvig og hans fanatiske Beundrere. Hammerich indrømmer det direkte (S. 273). Zeuthen kendte Grundtvig personlig og kom i hans Hjem, men fandt nu »Atmosfæren trykkende« her baade paa Grund af den Mangel paa Aandsfrihed, denne og Lindberg viste overfor Anskuelse, der ikke

1) »Mine første 25 Aar«, S. 132.

2) Hvis man vilde følge Arildsens Metode og søge efter »Islæt« i M.s senere Skrifter, kunde man bl. a. pege paa, at Zeuthens Disputats netop bæres af samme Grundtanke som M.s senere: at Filosofiens absolute Autonomi paa religiøst Omraade maa afvises. Metoden maa imidlertid anvendes med største Forsigtighed paa Omraader, hvor Mulighederne i Virkeligheden er mangfoldige. Men navnlig giver den jo ikke Svar paa, om Islæts-Optageren har hyldet de paagældende Meninger paa det tidligere Tidspunkt, hvorom man i Biografien ønsker Viden.

stemte med deres, og paa Grund af den Maade, hvorpaa de dominerede deres unge Tilhængere¹.

I et Afsnit, der kronologisk indrammes af den personlige Oplevelse i Okt. 1832, som gav Hammerich Kraft til for Alvor at tage sit kirkehistoriske Studium op, og af Fortællingen om de forargelige Haandgribeligheder, det kom til i Frue Kirke i Dec. 1833 ved en Daabshandling, foretaget af Stiftsprovst Clausen², fortæller saa H. om, hvorledes de Venner, der hidtil havde holdt saa trofast sammen, nu *fjærnede sig* fra hverandre. Endnu ved Gildet for M. og Hass efter deres teologiske Examen i Slutningen af Okt. 1832 var »*hele den grundtvigske Kreds samlet*«; det holdtes paa Walkendorfs Kollegium hos Laurent (S. 275). Umiddelbart forinden Omtalen heraf har H. *sagligt* gjort Rede for, hvoraf det kom, at hans og M.s Veje skiltes, men Meningen er næppe, at det anførte *tidsmæssigt* ligger før Examenen. Klart er det imidlertid, at Divergenserne allerede er kommet til Syne *inden Udgangen* af 1832.

Først fastslaar han, at M. stadig var den af Vennerne, hvis Omgang var ham »*lærerigest*«. Som Spørgsmaal, de nu særlig drøftede, nævner han: Forholdet mellem Kultur og Kristendom, den kristelige Karakter, Tanken om noget immanent fysisk i Gud, Frihedens Væsen og Historiens Maal. M.s Udtalelser herom gav ham Anelse om en ny »*aandelig*« Teologi netop paa et Tidspunkt, da han selv mest havde fjærnet sig fra Teologien, og som gammel har forskellige Afsnit i M.s »*Etik*« mindet ham om disse Samtaler. Efter M.s Anbefaling læste han nu ogsaa Skrifter af Schleiermacher, Marheineke og Twestens. — *Men* »vove

¹) Zeuthen, Et Par Aar af mit Liv (1869), S. 13 flg. Hans Skildring af Grundtvig og Disciplene minder iøvrigt meget om M.s i Selvbiografien (I, 35 flg.). M. paaberaaber sig ogsaa Zeuthen; hans særlige Forargelse over de unge Grundtvigianeres Fordømmelsesdomme over Schelling bringer i Erindring, at netop Zeuthen særlig havde interesseret Vennekredsen for denne Filosof.

²) Om Begivenheden fortælles i Nord. Kirketidende 1833. Nr. 50, Sp. 826—32.

veje begyndte imidlertid at skilles ad«. »Uenighed var der nok af, egentlig strid aldrig. En let ironisk ytring kunde falde, videre gik M. ikke«. Dog hver havde nu sine Synsmaader og Fremtidsplaner. M. droges mod tysk Filosofi og fjærnedede sig fra Grundtvig; og saa kommer vel det afgørende: »han *viste sig nu i Mynsters og Clausens kredse*; fremfor alt var *Schleiermacher* hans mand; det så man året efter, da han med et tysk digt fejrede Tysklands navnkundigste teolog, der kom til København« (altsaa Sept. 1833). »Ogsaa *Hegel* traadte indenfor hans synskreds« — hvilket H. sætter i Forbindelse med Heibergs Programskrift af 1833. En Prædiken af Grundtvig, der angreb Heiberg og Hegel, forargede nu M.

Det er saaledes aldeles tydeligt, at Divergenserne mellem M. og H. var til Stede allerede i Aaret før Schleiermachers Besøg hos os; men selv om M. en enkelt Gang har været Gæst hos Prof. Clausen inden sin Examen (jfr. nedenfor), kan man ikke sige, at han »viste sig i Mynsters og Clausens kredse«, før *efter* han var blevet Kandidat, og vi har ikke klare Vidnesbyrd om, at han kastede sig over det Studium af Dogmatiken, som hans Anbefaling af de tre Tyskeres Værker tyder paa, før efter sin Examen¹. I hvert Tilfælde var han ikke »Schleiermachers Mand« forud for dette Tidspunkt. Da Afsnittet hos H. som sagt omfatter Tiden til December 1833, tror jeg da, man træffer det rette, naar man antager, at det først var *efter* M.s Examen i Okt. 1832, at de to Venner var klare over, at »deres Veje var *ved at* skilles«.

Et Brud betød det dog endnu ikke — de gled langsomt fra hinanden; men den tidligere Kreds sprængtes. Med Zeuthen blev Fr. Hammerich ligefrem Uven (S. 275—76), medens dennes Forhold til M. vedblev. H. nærmede sig

¹) Da M. vel ikke dengang kom Mynster nær, maa Vægten overhovedet lægges paa Udtrykket »Kreds«; M. søgte altsaa ny Omgang og det blandt Tilhængerne af de to Mænd, der var ægte Grundtvigianere saa »misliebige«. Om M.s dogmat. Studium jfr. S. 230, Note 1.

nu særlig til Lic. *Ferd. Fenger*, der efter sin udenlandske Studierejse netop sluttede sig varmt til Grundtvig og derved ødelagde sine Chancer for en Universitetskarriere, og ligeledes til dennes Ven Dr. *P. C. Kierkegaard*, der forinden var ivrig Grundtvigianer. *Martin Hammerich*, der i Sommeren 1833 blev teologisk Kandidat, fik sig nye Venner i *Monrad*, *Hall* og *Emil Fenger*; »jeg derimod sluttede mig nærmere til dr. *Kierkegaard* og den ebræiske *Müller*« (ogsaa afgjort Grundtvigianer). »Den ældste *Bornemann* og *Martensen* fandt vi begge efter den udvikling, vi nu stod i, noget for ensidigt teoretiske og mødtes derfor sjældnere med« (S. 308). Afgørende for H.s Tilbagevenden til Grundtvig, som han under Indflydelse særlig fra *Broderen* og *Zeuthen* (S. 273) havde fjærnet sig fra, blev hans Forlovelse i Maj 1833 med *Julie Scheuermann*, en ung Dame fra et rigt, men verdsligt Hjem, der var blevet alvorlig religiøst vakt i de Forsamlingskredse, som blev Baggrunden for Grundtvigs Genoptagelse af Præstegærnningen i 1832. »Hun var ikke bange for en kamp om Grundtvig, selv naar det var *Martensen* eller *Monrad*, min broders nye ven, der skulde kæmpes med« (S. 309). I Januar 1834 disputerede H. for Magistergraden, og M. var selvfølgelig med ved det efterfølgende Gilde (S. 317); men kort efter rejste H. paa Studierejse til Sverige, og dermed var Forholdet til M. faktisk færdig. Efter at H. i Dec. 1836 havde holdt Bryllup, indbød han en enkelt Gang sin tidligere Ven til sit Hjem — men det gøtogs ikke (S. 353).

Har *Hammerich Ret* i sin Fremstilling, maa man da indtil Vinteren 1831—32 betegne *Martensen* som »Grundtvigianer« ligesaa fuldt som hans nære Venner; derefter bliver han i en Overgangstid stærkt filosofisk paavirket, især af *Sibbern*, og bliver sig nu sine særlige Ævner og Interesser bevidst uden dog at bryde med sin hidtidige Kreds, men ogsaa uden at dette fører ham ind i stærke, aandelige Kampe, og særlig i alvorlige Trostvivl. Noget Spor til, at det for M. i disse Aar var noget særlig karak-

teristisk at være »Eklektiker«, findes ikke; og kun Bemærkningen om, at de to Venners forskellige »Fremtidsplaner« var en bestemmende Grund til deres »Skilsmisse«, kan antyde, at M. paa dette Tidspunkt, altsaa tidligst mod Slutningen af 1832, havde et »Problem«, selv om det rimeligste vel er, at Hammerich kun sigter til, at M. nu med *ensidig teoretisk* Interesse kastede sig over Filosofi og spekulativ Dogmatik.

Spørgsmaalet bliver da nu, om dette Billede af M.s Studenteraar, der stemmer vel med det tidligere udviklede, modsiges af det, vi véd om hans *teologiske* Studier i speciel Forstand i Studentertiden og særlig om hans Forhold til Fakultetsundervisningen. Da vore Kilder til Belysning heraf desværre er meget sparsomme, nødes man til først at gøre Rede dels for Fakultetets Syn paa, hvorledes et teologisk Studium burde anlægges, dels for, hvorledes dets Lærere faktisk underviste de studerende i de paagældende Aar (idet jeg regner M.s egentlige Fagstudietid fra hans Exrusaar, altsaa fra Vintersemestret 1828).

Fakultetets Syn paa, hvorledes et teologisk Studium burde drives, og hvad det omfattede, har vi ganske vist først officielt udtalt i Nov. 1831 i den allerede omtalte *Studieplan* (jfr. ovenfor S. 158); men i det store og hele viser Lektionskatalogerne fra Aarene 1828—32, at Lærerne, bortset fra den gamle Prof. *C. F. Hornemann*, allerede forinden væsentlig anlagde samme Syn paa det teologiske »Kursus« og dets hensigtsmæssigste Tilrettelægning som i Planen for 1831, selvom denne øjensynlig staar som Udtryk for Bestræbelser i Retning af at skære Studietidens Længde ned og dermed vel ogsaa indskrænke Kravene.

Efter Studieplanen af 1831 skulde det fuldstændige teologiske Kursus omfatte 6 Semestres Undervisning med c. 4 Timers daglige Forelæsninger eller Øvelser. 1) Hver anden Vinter skulde »Encyklopædi og Metodik« foredrages. 2) I 4 Semestre skulde saa meget af G. T., som fordredes til Examen, gennemgaaes exegetisk, medens N. T.s Exegese

beregnedes at omfatte alle 3 Aar. Indenfor disse Tider foredroges dog tillige »Indledning« til G. T. og N. T. samt »andre Discipliner« vedrørende Bibelstudiet. 3) Gennemgangen af Dogmatik og Moral skulde begynde hvertandet Aar og skiftevis, hver Disciplin i Kurser beregnet paa 2 Semestre; hvert andet Aar indføjedes tillige »Naturlig Teologi« og »Apologetik«, hver i 1 Semester. 4) Kirkehistorien skulde tage 3 Semestre, med Gennemgangen begyndende i et Vintersemester; i 4. Semester fulgte Dogmehistorie. Til dette Kursus sluttede sig Symbolik i 1 Semester. 5) Fakultetets Lærere vilde yderligere sørge for, at der i hvert Semester enten holdtes skriftlige eller mundtlige Øvelser, de sidste enten i Form af Disputationsøvelser eller særlige Interpretationsøvelser. — Som den for Studenterne nyttigste *Ordning* anbefales: i første Studieaar at sysselsætte sig med Exegese af G. T. og N. T.¹ med tilhørende Bidiscipliner, samt paabegynde Kirkehistorien, uanset om Gennemgangen af den var ved Begyndelsen eller ej. Saafremt »Encyklopædi« og »Naturlig Teologi« foredroges i paagældende Aar, da ogsaa disse Fag. — I andet Studieaar: eventuelt »Encyklopædi« og »Naturlig Teologi«; videre Fortsættelse af Exegeserne og de historiske Fag; derhos Moral eller Dogmatik, eftersom Faget foredroges. — Tredje Aar burde særlig forbeholdes Moral, Dogmatik og Symbolik (men selvfølgelig ogsaa N. T.s Exegese), derhos mundtlige eller skriftlige Øvelser, forsaavidt disse ikke var holdt samtidig med det fremadskridende Studium².

¹) Man erindre, at Skolerne dengang havde meddelt tilstrækkelig Undervisning i hebr. og græsk Sprog — ligesom i Latin, der stadig baade var Universitetets Forelæsnings- og Examenssprog. Imidlertid viser Fakta, at det kneb med at beherske Latinen som »levende« Sprog, og det ses derfor i Datiden, at ærgærrige teologiske Studenter, naar Examen nærmede sig, ikke nøjedes med Fakultetets »disputatoriske Øvelser« over teologiske Æmner, men søgte over til Madvig i det filosofiske Fakultet for at faa deres Latin »afsløbet«.

²) De *skriftlige* Øvelser i Datiden har aabenbart snart, og hyppigst, indskrænket sig til én Disciplin, snart omfattet flere Fag.

Enhver vil forstaa, at den anførte 3aarige Gennemgang kun var mulig saavel for Lærere som for Studenter, hvis Disciplinernes Omfang holdtes paa et ret beskedent Trin, men selv dette forudsat, maa det siges, at Kravet til begges Arbejde var betydeligt. Alligevel betones, at Planen, der særlig var beregnet paa de Studerende, som nød Understøttelse enten hjemmefra eller af Universitetsstipendier, forudsatte Tid for disse til at give »nogle faa Timers privat Undervisning«; men saa hævdes ogsaa med god Grund, at Gennemførelsen er betinget af »fast Vilje, Kærlighed til Videnskaben og Erkjendelse af Universitetsaarenes Betydning«. — Det betones iøvrigt ogsaa stærkt, at privat Manuduktion er ganske overflødig, saafremt ikke særlige Forhold umuliggør Studentens Deltagelse i Fakultetsundervisningen. Den betragtes endda som »skadelig« for de yngre Studenter, da de vel derigennem kan tilegne sig Kundskaber, »men ikke den *bedste Frugt* af det akademiske Liv: den aandelige Selvbeskæftigelse, der modner til fri og ædel Virken i det hellige Kald«; dog anbefales en Repetitionsmanuduktion i Studiets sidste Aar. Nævnte »bedste Frugt af det akademiske Liv« høstes derimod, naar man lytter til Lærernes »levende Ord« og derved besjæles af »Videnskabens ædle Aand«. Anbefalelsesværdigt er dog ogsaa at danne større eller mindre Kredse, hvor Kammeraterne drøfter det hørte.

Gennemgaar man nu Lektionskatalogerne for M.s Studentertid, viser det sig, at Prof. *Cl. Fr. Hornemann* (d. 18. Febr. 1830) i sine sidste 3 Semestre (Vinter 28—Vinter 29) udelukkende sysselsatte sig med Literatur fra efterapostolsk Tid. Efter Studieplanen forelaa der da ingen Grund for M. til at høre ham. Hans Tilhørerlister er ikke bevarede (Arildsen S. 38); men man kan rolig gaa ud fra, at M. ikke har været mellem de faa, der har fulgt disse Specialøvelser, — Hornemann var jo den fra ortodoks Side stærkest forkætrede af alle Fakultetslærerne. — Den *gltestl.* Professor *M. H. Hohlenberg* begyndte i Vintersemestret

28 Gennemgangen af 1. Bog af Psalmerne, der fuldførtes Sommer 29, suppleret med Exegese af visse vanskeligere Psalmer i de øvrige Bøger; tillige læste han over G. T.s Isagogik. Vinter 29 paabegyndtes Genesis, der fuldførtes Sommer 30, samtidig med en Fortsættelse af »Indledningen« (antagelig en speciel Del) og skriftlige Øvelser. Vinter 30 afsluttedes Indledningen, og paabegyndtes Exegese af Jesajas, der fuldførtes Sommer 31; hertil sluttede sig nogle Forelæsninger om Profeterne i Almindelighed; endvidere er anmeldt Exegese af Ijob og skriftlige Øvelser. Vinter 31 begyndte han et gltestl. Kursus paany (1. Bog af Ps.; Sommer 32: Psb. II; V. 32 og S. 33 Genesis), men tillige læste han Sommer 32 (og Vinter 32) over Romerbrevet og holdt Skriveøvelser. — Efter Arildsens Undersøgelse af de bevarede Tilhørerlister, har M. *kun* fulgt Psalmeexegesen i Vinter 28—29 og Indledningsforelæsningen i Sommer 29.

Ligesom Hohlenberg fulgte H. N. Clausen en bestemt Plan med N. T.s Exegese, men kunde selvfølgelig, selv om Gennemgangen maa antages at have været stærkt kursorisk, ikke overkomme alle Skrifter indenfor 6 Semestre. Ogsaa hans Kursus begyndte, bekvemt for M., i Vintersemestret 28 med exegetiske Forelæsninger over Synopsen; samtidig forelæstes over Hermeneutik og holdtes Skriveøvelser. Sommer 29 fuldførtes Synopsen, og anmeldtes Forelæsninger om Ro. og Gal.; Vinter 29 annonceres 1. og 2. Kor., Forelæsning om Paulus' Lære samt skriftlige Øvelser. Sommer 30 gennemgik han de Dogmer, hvori Forskellen mellem luth. og kath. Opfattelse særlig fremtræder, exegetiserede saavel Acta som Gal. (atter) og Thessalonicenserbrevene samt holdt mundtlige Øvelser over »Fortolkning« og visse teologiske Spørgsmaal. Vinter 30: Joh.s Evang. og Breve; alm. Indledning til N. T. samt Skriveøvelser. Sommer 31: Ef., Fil., Kol. og 1.—2. Thess. (atter, eller muligvis ikke naaet Sommer 30); dertil paany Hermeneutik samt Kollokvier over teol. Spørgsmaal fra enkelte Discipliners Omraader; Vinter 31: Exegese af

Hebr. og 1—2 Pet. — samt nu for første Gang Forelæsninger over *Dogmatik* I — derhos atter Skriveøvelser. Sommer 32: Exegese af Jac., Jud., 2. Pet. (der antagelig ikke er naaet i forrige Semester) og Gal. (!) samt Dogmatik II og Disputereøvelser over Exegese og Dogmatik. Først i Vinter 32 begynder han paany sit Kursus i N. T. med Indledning og Synopsen¹. — M. hørte efter Selvbio grafien (I 56) *alene* »hans exegetiske Forelæsninger«, samt deltog i et Semesters Skriveøvelser (i Vintersemestret 31, eftersom M. fortæller om sin Besvarelse af en *dogmatisk* Opgave, og Clausen først i dette Semester overtog den dogmatiske Undervisning; Clausens skriftlige Øvelser i de tidligere Semestre har efter Skik været Specialøvelser i Exegese). Men Arildsen konstaterer (S. 35) efter Tilhørerlisterne, at M. *kun* har hørt Clausens Forelæsninger i *ét* Semester: Sommeren 29. —

J. Møllers *kirkehistoriske* Kursus strakte sig dengang over 4 Semestre (ikke 3), hvortil kom Dogmehistorie (2 Semestre, ikke 1); tillige foredrog han »Encyklopædi og Metodik«. Hans Gennemgang var begyndt i M.s Rusaar, Vinter 27, med Kirkehistorie I (Oldtid), hvortil kom »Encyklopædi og Metodik«, samtidig holdt han Examinatorier over det gennemgaaede. Sommer 28: Kirkehistorie II (Middelalder) med Examinatorier, samt Dogmehistorie I. Vinter 28: Kirkehistorie III (fra Avignontiden) med Examinatorier og Dogmehistorie II. Sommer 29: Nyeste Kirkehistorie (IV) med Examinatorier; men derhos overtog han nu (efter P. E. Müller) tillige som nyt Fag *Etiken*, som vi ser, han i Overensstemmelse med Studieplanen gennemførte i 2 Semestre. Bortset fra Sommer 28 holdt han *tillige*

¹) Da *Fogtmann* i Vinter 30 og Sommer 31 læste over Pastoralbrevene, og Clausen i Sommer 33 over Apokalypsen, ses, at hele N. T. (undtagen Filemonbrevet) er gennemgaaet i Tiden mellem Vinter 28 og Sommer 33; Clausen har i 6 Semestre foruden Hermeneutik og Indledning gennemgaaet Ny Test. med Undtagelse af Pastoralbrevene, Filemon, Jac., 1—2 Pet., Jud. og Apo. Selvfølgelig maa dette anses for et meget fyldigt Kursus for de studerende i nytest. Exegese.

i de nævnte Semestre teologiske Disputereøvelser for ældre. Med Vinter 29 begyndte paany Gennemgangen af Kirkehistorie (atter i 4 Semestre) og igen fra Vinter 31. Tillige holdt han stadig sine Disputereøvelser for ældre i hvert Semester; fuldendte i Vinteren 29 Etiken; forelæste i Sommer 30 i Anledning af Jubilæet over den Augsburgske Konfession, gentog Etikens Gennemgang Vinter 30 og Sommer 31 og læste Sommer 32 over *Apologetik*; Forelæsninger over »Encyklopædi og Metodik« gentoges i Vintersemestret 31. — I sin Selvbioграфи omtaler M. overhovedet ikke, at han har hørt J. Møller; saafremt Arildsens Gennemgang af Tilhørerlisterne er paalidelig, har han dog, men *udelukkende*, i ét Semester (Vinter 28) hørt Møller (Forelæsninger over Senmiddelalderen og Reformationstiden) og været med til de dertil hørende Examinatorier.

De *systematiske* Fag varetoges til Vinteren 29 (inclusive) af P. E. Müller (17. Apr. 30 Sjællands Biskop). Ogsaa han overholdt en Turnus, der var begyndt i Vinteren 27 med Naturlig Teologi; samtidig læste han over Moral og holdt Examinatorier. Sommer 28 fortsatte han med Moral¹ og paabegyndte Dogmatiken samt holdt skriftlige Øvelser. Vinter 28: Apologetik og Dogmatik II samt Examinatorier. Sommer 29: Dogmatik III med Examinatorier samt Skriveøvelser. Vinter 29: Dogmatik IV med Examinatorier. Planens systematiske Kursus (incl. Naturl. Teologi og Apologetik) var saaledes til Ende, da han blev Biskop. — Da Efterfølgeren, Dr. theol. *Nik. Fogtmann* (hidtil Lektor i Sorø), allerede udnævntes 25. Maj 1830, var det tænkeligt, at han var traadt i aktiv Virksomhed endnu i Sommersemestret; Lektionskatalogen kunde selvfølgelig, da Semestret begyndte 1. Maj, intet meddele derom (P. E. Müllers Navn er allerede udgaaet); men da H. N. Clausen i sine »Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie«

¹) Da han i Sommer 27 ogsaa holdt Forelæsninger over Moralen er det muligt, at hans Gennemgang i Virkeligheden har taget 3 Semestre.

(S. 160) udtrykkelig siger, at Fogtmann kun læste i to Semestre, har Sommeren 30 af Kollegier, vedrørende Systematiken, kun budt paa J. Møllers Jubilæumsforelæsning over Konfessionen og Clausens over Læreforskellen mellem Lutherdom og Katholicisme. Vinter 30 begyndte saa Fogtmann (foruden Exegese af Pastoralbrevene) sin Gennemgang af Dogmatiken og holdt tillige Kollokvier over »en eller anden Del af Teologien«. Sommer 31 fortsatte han begge Forelæsninger samt holdt dogmatiske Examinatorier og skriftlige Øvelser. Om han fik Dogmatiken, hvortil han brugte P. E. Müllers Bog som Grundlag, færdig i de 2 Semestre, véd jeg ikke; men *Clausen*, der derefter overtog Faget, brugte i Overensstemmelse med Studieplanen kun 2 Semestre (V. 31 og S. 32) til sin første Gennemgang af Dogmatiken. Moralen, der allerede i Sommeren 29 var overtaget af *J. Møller*, tog ham, som anført, ogsaa kun 2 Semestre. — *P. E. Müllers* Tilhørerlister er bevarede; men Arildsen har forgæves søgt M.s Navn paa disse. Han har altsaa af denne Lærer kun hørt den korte Moralforelæsning for Russer, der hørte til Filosofikums Pensumet. *Fogtmanns* Lister mangler; noget sikkert kan selvfølgelig ikke sluttes af, at M. ikke nævner hans Forelæsninger i SelvbioGRAFIE; men efter det Kendskab, det anførte giver os til M.s Universitetsflid, maa man vel nærmest formode, at heller ikke denne Lærer har fristet ham. Det samme synes at være Tilfældet med Biskop *Münter*, der anmeldte dogmehistoriske Forelæsninger i Vinteren 27 og 28, og i Vinteren 29 baade Forelæsninger over Mosaisk Arkæologi og Reformationshistorie.

Fra Vinteren 1831 havde Fakultetet saaledes kun 3 faste Lærere, og i M.s Studentertid kom ingen nye til. Derimod holdt et Par Licentiater Forelæsninger som Privatdocenter: *V. P. Hald* i de 3 Semestre fra Vinter 30 til Vinter 31 samt i Sommeren 32 (over Kirkehistorie, Naturlig Teologi, Apologetik og N. T.) og *Ferd. Fenger* i

Sommeren 32 (Messianske Psalmer). Antagelig har M. heller ikke bæret disse med sin Nærværelse.

Selv om M. da skulde have hørt Fogtmann, maa man sige, at han *kun i overordentlig ringe Grad* har gjort Brug af den anførte fyldige og i det hele velordnede Universitetsundervisning og absolut *intet* tyder paa en *tidlig* eller *fremtrædende systematisk Interesse*. I de to første af hans teologiske Semestre har han hørt Hohlenberg, Møller og Clausen; derefter synes han i *hele 4 Semestre ikke at have sat sin Fod i Teologernes Auditorier* og først i sit 7. Semester gik han paa Skriveøvelser hos Clausen. Studiet har han saaledes væsentlig drevet paa egen Haand. Til Gennemgangen af det krævede Examensstof maa han vel, som saa mange andre dengang, have benyttet »afskrevne Kollegier«, hvor Bøger ikke forelaa¹. Om han har benyttet Manuduktion, véd vi ikke.

Forklaringen til dette udpræget ringe Universitetsbesøg kan nu søges paa forskellig Vis. Arildsen finder selvfølgelig Grunden dertil i, at M. var klar over, at Fakultetets Lærere »intet Bidrag« kunde give ham til hans »Problems« Løsning. Da jeg hverken finder M.s Interesse for et virkelig filosofisk *Studium* bevidnet, før han med sine Venner søgte til Sibbern, eller tror, at hans »Problem« eksisterede før c. 1832—33, maa jeg se anderledes paa Sagen. Selvom Forklaringen *delvis* kan søges i den begavede Students Overbevisning om, at han hurtigere og ligesaa sikkert paa egen Haand kunde tilegne sig sit Examenspensum², synes dog navnlig Stillingen overfor P. E. Müller og Clausen at

¹) Da den teol. Kandidat M. G. G. Steenstrup i 1848 udgav en højst kritisk Piece »Det theol. Studium ved Universitetet«, bemærker han (S. 12): »da Examensforholdene med Jernbaand har bundet de Studerende til Forelæsningerne, saa maa alle kjende enhver Docents Behandling af hans Gjenstand«. Foruden den gamle Udvej at laane Kammeraters Forelæsningshefter, omtales den Entreprise, en smart Mand nu havde startet med et »Kollegieabonnement«.

²) Selvfølgelig maa man ogsaa tage i Betragtning, at M. for at subistere maatte paatage sig *Informationstimer* (I, 77).

fordre yderligere Begrundelse, og mig synes det unægtelig klart, at man vanskelig kan afvise, at M.s Stilling til Fakultetet hænger sammen med den Rudelbach-Grundtvigske Mistæneliggørelse baade af dettes »Ultra'er« og af »det akademiske Sammensurium«, repræsenteret af J. Møller og Fogtmann (jfr. ovenfor S. 166). — Men i hvert Fald tyder Forholdet afgjort ikke paa en dengang vaagen Interesse for Spørgsmaalet om det humane og kristeliges indbyrdes Forhold og eventuelle Harmoni eller overhovedet paa en udpræget, tidlig tilstedeværende Interesse for Filosofiens Forhold til Teologien. Hvis M. allerede i sine første Studenteraar var den udviklede og modne unge Mand med de Interesser, Arildsen tænker sig, kunde man dog vente, han ikke absolut vilde negligere *P. E. Müllers* Undervisning. Ti Müller havde baade udprægede filosofiske og kulturelle Interesser, og hans Bøger vidner om hans alvorlige Bestræbelser for at forene disse med en stadig stærkere kristelig præget Religiositet. Skulde her da overhovedet intet være at lære (uden »Kundskaber«) for et ungt Menneske, der tilmed menes selv at være i søgende Uro paa disse Omraader? Og skulde en begyndende Teolog med virkelig vakt Forstaaelse for Tidens *brændende Problem, Forholdet mellem Aabenbaring og Rationalisme*, være klar over, naar han havde deltaget ét Semester i J. Møllers kirkehistoriske Forelæsning, at der overhovedet intet var for ham at lære af dennes teologiske Øvelser eller hans Forelæsninger over Konfessionen eller Moral? Og i endnu højere Grad gælder det en Mand som *Clausen*, de nye teologiske Tankers Mand, paavirket, som han var, af Schleiermachers Bestræbelser for at skabe Harmoni mellem de filosofisk-humane Interesser og den religiøse Inderlighed, saadan som Kristendommen præger den. Hvorledes skulde det dog staa klart for M., efterat have hørt ét Semesters kursorisk *Exegese* hos ham, — saafremt da hans Interesse og personligt religiøse Trang virkelig dengang netop samlede sig om saadanne Spørgsmaal, — at det var helt ufrugt-

bart at høre Clausens Forelæsninger enten over Paulus' Lære eller over Forskellen mellem luthersk og katolsk Dogmeopfattelse, for ikke at tale om hans første Gennemgang af Dogmatiken, eller deltage i hans teologiske Kollokvier?

Mig synes det, at M.s Forhold til Fakultetet er en stærk *Bekræftelse* paa det Billede, Hammerich tegner af sin Ungdomsven: en ganske vist højt begavet, men i de første Aar ret borneret Partigænger i den standende Kirkestrid, hvis særlige, personlige Interesser iøvrigt er Kammeratlivet med Diskussionerne og den altbeherskende Begejstring for den æstetiske Literatur og Grundtvigs Storsyner. Det personlige Fromhedsliv er endnu saa svagt udtalt, at end ikke Mynster kan gribe ham, og den teologiske Interesse synes endda at være i afgjort Dalen, siden Rudelbachs Stimulans er borte. Først da M. ligesom hans nærmeste Vennekreds gribes af filosofisk Interesse, vækkes han til virkelig Forstaaelse af sine Ævner og ledes af Sibbern til Sysselsettelse med Æmner, der gør ham det klart, at Spekulation og Dogmatik øver en ligesaa dragende, ja endnu mere betagende Magt over ham end Grundtvigs Syner og Øhlen-schlägers og Goethes Poesi. Først da kan man tale om, at M. er ved at modnes, dog saaledes at det dybere personlige Liv staar langt tilbage for det intellektuelle.

Naar M.s Forhold til Fakultetsundervisningen saaledes har været af højst platonisk Art, var der selvfølgelig ingen Grund for ham til at nævne Mænd som P. E. Müller, J. Møller, Hohlenberg og Fogtmann i Selvbiografien. En Undtagelse maatte dog gøres med *H. N. Clausen*, som han inden Afsnittets Grænser (1834) traadte personlig nær. Det er derfor selvfølgelig af stor Betydning for Undersøgelsen at se, hvorledes M.s Udtalelser om ham rimer sig med den her udviklede Opfattelse. De Sider, han ofrer Clausen, giver ikke nogen samlende Karakteristik af Clausens teologiske og kirkelige Betydning. M. indskrænker sig til en Redegørelse for Clausens Standpunkt *dengang* samt til sit

datidige Forhold til ham¹. Det skulde derfor synes en let Sag at faa Klarhed over det, der særlig interesserer os her. Men Ulykken er, at M.s Redegørelse for Forholdet til Clausen rejser forskellige Spørgsmaal m. H. til Fremstillingens Nøjagtighed. Ialt Fald har vi her ét af de Steder, hvor man vilde være tryggere, om man vidste, at Biskoppen havde haft Ungdomsoptegnelser til sin Disposition.

Uden Svinkeærinder griber M. (I, 55 f.) straks om Nælden med fast Haand, idet han som Begyndelse klart og indigneret afviser Grundtvigs Karakteristik af Clausen i 1825, og pointerer sin egen *datidige* Stilling til dette fremtrædende Moment i »Kirkekampen«: »Ved at høre ham, maatte jeg *meget snart* finde, at Grundtvigs Paastand, at Cl. havde stillet sig i Spidsen for alle Guds Ords Foragtere i Landet, enten maatte betegnes som samvittighedsløs, . . . eller . . . som en latterlig, men meget skadelig Overdrivelse«. Man maa saaledes faa det Indtryk, at M. allerede »meget snart« i *Sommersemestret* 1829, *altsaa* c. 1 Maaned, efterat han havde været med til at hyldede den bortdragende Rudelbach, absolut skiftede Mening om Clausen. Hvis dette var Tilfældet, skulde man dog vente, at det ikke var forblevet fuldkomment ukendt for hans nærmeste Vennekreds. Men

¹) Jeg tvivler ikke om, at dette hænger sammen med M.s senere Forhold til Clausen. Han skyldte sikkert ikke mindst Clausen Tak for at have jævnet hans Vej til Universitetsansættelse. Deres Forhold som Kolleger har dog næppe været meget varmt; de store Forskelle i deres teologiske, kirkelige og politiske Syn var for fremtrædende. Clausens Selvbiografi røber saaledes flere Steder hans stærke Afstandtagen fra Hegelianismen, men samtidig hans afgjorte Respekt for M. som »Mester« (jfr. S. 211). Men da Orsted i 1854 afviste Clausens Kandidatur til Sjællands Bispestol, og trods Modstand satte M.s Udnævnelse igennem, indtraadte en afgjort Kulde i Forholdet, og først i 1868 førte Samarbejdet i Kirkekommissionen dem atter nærmere sammen. Da Clausens Selvbiografi udkom 1877 (snart efter hans Død), viste det sig, at han gentagne Gange udtalte sig med stor Anerkendelse om M. (navnlig om Etiken), og dette har næppe været uden Indflydelse paa Selvbiografen M.

Hammerichs Selvbiografi giver end ikke ringeste Antydning af noget saadant, tvertimod, det er først, da Skilsmissen indtræder, at han har bemærket M.s Dragelse mod Clausens Kreds. Man kan sikkert sige, at, havde M. i 1829 haft den anførte Opfattelse, var hans og Hammerichs Forhold blevet et andet. Men dertil kommer det Faktum, at M. netop, efterat have gjort sin Opdagelse, i 4 Semestre holder sig i streng Karantæne overfor den skammelig miskendte Professor. Og ser man endelig paa M.s Begrundelse for sin Metamorfose, kan man næppe nægte, at den forudsætter et fyldigere Kendskab til Clausens Teologi end de exegetiske Forelæsninger kunde give.

Overfladisk set kan man vel sige, at M. motiverer sit nye Syn paa Clausen saaledes, at ogsaa hans Bortebliven fra dennes Forelæsninger begrundes; men nærmere betragtet er Begrundelsen saa gaadefuld som Udtryk for en Forstaaelse, fremkaldt ved de kursoriske Forelæsninger over Synopsen m. m., at Valget maa staa mellem at tage Tidsbestemmelsen »meget snart« som en Erindringsforskydning eller som en relativ Betegnelse i Forhold til det lange Aaremaal, M. ser tilbage paa. Ti som Begrundelse indskrænker M. sig ikke til at fastslaa, at Clausen var i Fremskridt mod positiv Kristendom, fordi hans »Teologi« var paavirket af Schleiermacher, men betoner, at han desværre »overvejende« havde tilegnet sig »det kritiske Element« hos denne, »mindre det mystiske og speculative«. Men allerede en Indflydelse fra Schleiermacher i Clausens daværende *Exegese*, skulde man have fremragende Skarpsyn for at opdage (Æmnet egnede sig jo heller ikke til at lette denne Erkendelse). Ti interessant nok siger Hammerich (S. 181): »I hans udlægning af N. T. sporede man *endnu overalt rationalisten*. At noget dybere alligevel arbejdede i ham efter Schleiermachers forbillede, kunde hverken jeg eller mine venner dengang få øje for«. Under disse Omstændigheder vilde det dog være endnu mærkeligere, om M. endog af Clausens Exegese havde vundet Klarhed over, at han

manglede Schleiermachers Mystik og Spekulation, og paa Grund af disse Mangler følte sin Interesse for Clausens »Teologi«, som han siger, indskrænket udelukkende til »det formelle«, navnlig naar han umiddelbart efter netop om Exegesen siger, at den tiltalte ham paa Grund af den »Forskningens *Aand*«, den bar Præg af. Der bliver da kun Mening i det hele, hvis M. ved »Clausens Teologi« tænker paa *hele* dennes teologiske og særlig hans dogmatiske Indstilling; men i saa Fald bliver Begrundelsen for Frontforandringen i 1829 ikke mindre besynderlig, ti Kendskab dertil kunde han ikke faa af Forelæsningerne i 1829. Med andre Ord: M.s Begrundelse for sit nye Syn paa Clausen forudsætter i hvert Fald Kendskab til dennes Teologi fra en anden Side end de *eneste* Forelæsninger, han *hørte* af ham, og til, at han selv var blevet kendt med Schleiermacher og interesseret i Spekulation og Mystik. Men da M. hverken har deltaget i Clausens Øvelser før i Vinteren 1831 eller hørt andre Forelæsninger af ham, maa Nyorienteringen enten hænge sammen med *Læsning* af Clausens store Bog fra 1825 eller hans faa Afhandlinger i »Theologisk Bibliothek« eller, hvad rimeligst er, med Indtrykket fra Skriveøvelserne i 1831. Men at de fremtrædende radikale Synsmaader i Clausens da foreliggende Produktion egnede sig til at omvende M., som han var endnu i 1829—30, er lidet sandsynligt. Anderledes i Vinteren 31. Dengang havde de filosofiske Studier grebet ham, og den muligvis af Zeuthen fremkaldte Kritik af Grundtvig understøttedes ved Sibberns Dom om denne. *Da* var det forstaaeligt, at Clausen kom til at staa i nyt Lys for ham. Og dengang indtraf tilmed en Begivenhed, han specielt omtaler, at Clausen oplæste i Auditoriet M.s Besvarelse af en dogmatisk Opgave og omtalte den med særlig Ros¹.

1) Tænkligt er det, at netop Clausens Ros af denne Besvarelse har bidraget til at vække M.s Specialinteresse for Dogmatiken. — Jeg er tilbøjelig til at mene, at M.s Deltagelse i de nævnte Skriveøvelser er Udtryk for, at han tænkte paa at tage teol. Examen allerede i For-

Ja, M. tilføjer endda: »Ikke længe efter indbød han mig til sit Huus«!

Nu maa jeg ganske vist tilstaa, at jeg ikke er helt fri for Skepsis overfor denne Tidsbestemmelse for Indbydelsen. Clausen synes nemlig udtrykkelig i sin Selvbiografi (S. 146) at betone, at han af *Princip* kun indbød teologiske *Kandidater*, ti han vilde overfor Studenterne undgaa Skin af et »aandeligt Hververi«; og dette gjaldt ikke blot Forelæsningerne, men ogsaa Forholdet udenfor disse; »jeg har foretrukket at *lade mig søge*«. Men selvfølgelig er det muligt, at han overfor en begavet Student kan have gjort en Undtagelse en enkelt Gang, og M.s udtrykkelige Betoning af Forbindelsen mellem Opgaven og Indbydelsen tyder jo derpaa. Naar imidlertid M. fortsætter med at omtale de »mange Timer«, han derefter tilbragte i Clausens Hjem, hører det i hvert Fald hans Kandidattid til. — M.s Omtale af sit Forhold til Clausen overbeviser mig derfor ikke om, at min Opfattelse af hans Standpunkt indtil Vinteren 31 er urigtig¹.

aaret 32; den ivrige Optagethed af Filosofien sammen med den forøgede Interesse for de dermed sammenhængende dogmatiske Spørgsmaal har saa motiveret Fortsættelsen af Studierne til Efteraaret.

¹) Mod Arildsens Redegørelse (S. 39) for M.s Forhold til Clausen har jeg alvorlige Indvendinger. Han accepterer først blankt Selvbiografiens Paastand om, at M. allerede 1829 afviste Grundtvigs Dom om Cl. Derpaa siges: »Men udover »lærde Kundskaber« fandt M. her (∴ i de exegetiske Forelæsninger, som dog netop »tiltalte« M. ved deres »Forskningsaand«) intet væsentligt Bidrag til sit Problems Løsning«. (Jeg anser vel ikke M. for særlig udviklet i 1829; men saa naiv tror jeg ganske vist ikke han var, at han — hvis han virkelig dengang havde sit »brændende Problem«, som Arildsen tror — skulde have ventet det løst i en exegetisk Forelæsning over Synopsen!). — Derefter hedder det med en højst fantasifuld Gengivelse af Selvbiografiens Udtalelser, »forbedret« med afgjort uheldigt valgte Uddrag fra Cl.s store Bog om »Katholicisme og Protestantisme«, som vi jo ikke ved, om M. har læst: »Hvor *han* (M.) begærede en stærkere Betoning af det mystiske og spekulative, af Metafysik og Fantasi, hvor han krævede (!) Dybde i Følelse og Vidde i Syn, mødte han hos Cl. Forkærlighed for det kritiske, Kulde overfor »en blot oieblikkelig Opbruusning af Følelsen

Tilbage staar Omtale af tre Lærere i det naturvidenskabelige og filosofiske Fakultet, hvis Undervisning M. særlig

eller en heftig Opluelse af Phantasien«, og Afvisning af Metafysiken, fordi den fremmer Fantasibeskæftigelse og »afleder Sjælen fra dens Virksomhed og Udvikling i Livets Skole«. — Til Bevissteder for disse »Forbedringer« af M.s Ord om Cl.'s Teologi henvises til S. 717, 533 og 525—26 i Clausens store Bog. — S. 717 taler Cl. om »de uforanderlige Grundlove« for *protestantisk Kultus* og erklærer, at Ceremonier kun maa indtage en tjenende Stilling i Forhold til Læren, eftersom Guds-tjenesten skal vække Andagt og ikke »en blot oieblikkelig Opbruusning af Følelsen, en heftig Opluelse af Phantasien«. Hvad har dette med Cl.s Exegese eller overhovedet med hans *Teologis* Stilling til Følelse og Fantasi at gøre? — S. 533, der ogsaa handler om *Kulten*, hævder Cl., at den religiøse Tro ikke vækkes alene ved Belæring og overbevisende Ræsonnementer; dertil behøves baade Følelse og Andagt. Belæringen kan ganske vist disponere Sindet til Tro, idet den gør *Troens Undværlighed* indlysende; og den er *nødvendig*, for at holde Troen fri for Fordømmes Blændværk og Fantasiens Lygtemænd. — Dette er jo ogsaa noget andet end Kulde overfor Følelseslivet og Afvisning af Fantasi i *Teologien*; netop som Schleiermachers Discipel lagde Cl. i alt Fald megen Vægt paa Følelserne. — S. 525—26 er derimod taget fra Afsnittet om »Kirkelæren«; her maa man altsaa vente Beviset for, at Clausen i »Teologien« afviser Følelse, Fantasi og navnlig Metafysik. Stedet egner sig imidlertid ikke til at bevise noget saadant. Der tales nemlig om »den kommende Verden«, og Cl. hævder *om den*, at den for Mennesket maa forblive en terra incognita, ti nøjere Kendskab til den vilde »afdrage Sjælen fra dens Virksomhed i Livets Skole . . . og nedsænke den i et Svælg af bedøvende Længsler og brusende Phantasi-drømme«. Derfor har Kristus ikke hævet Sløret om den, og N. T.s Billeder kan ikke sammensmeltes til en *dogmatisk* Enhed. — Ser vi bort fra Begrundelsen, falder Cl.s Opfattelse af »de sidste Ting« i høj Grad sammen med den i *Schleiermachers* Dogmatik hævdede Stilling til »den evige Salighed«, og ganske interessant beklagede M. (I, 61) netop, at han hos Schleiermacher »saa godt som intet fik at vide om de sidste Ting«. Clausens Opfattelse her kan da i alt Fald ikke have overbevist M. om, at han afviste Schleiermachers Mystik og Spekulation eller krævede Teologiens Afvisning af Metafysik overhovedet; i saa Fald maa han have læst Clausens Bog lige saa overfladisk som Arildsen. — For Fuldstændigheds Skyld tilføjer jeg, at Arildsen selvfølgelig samler sin Omtale af Udbyttet, M. havde af Fakultetsundervisningen, i: »positive Kundskaber, men intet forløsende Bidrag til hans personlige Problem«!

fremhæver: *H. C. Ørsted, Madvig og Sibbern*. — At M. som Student deltog i latinske *Disputereøvelser* hos Madvig, omtaler ogsaa Hammerich (Selvbiografi S. 223), men hverken han eller M. angiver Tiden bestemt. I Lektionskatalogerne anmelder Madvig gentagne Gange »Øvelser«; men i Vintersemestret 31 »Disputereøvelser«. Sikkert er det da just i samme Semester, som M. atter søgte Clausens Undervisning, at han deltog i Madvigs; og ikke mindst det, at han nu ønskede at afpudse sin Latinfærdighed, kan støtte Formodningen om, at han paa den Tid tænkte paa at indstille sig til Embedsexamen i Foraaret 32. — Nogen særlig Betydning for M.s Udvikling som Teolog kan man selvfølgelig ikke vente, at den berømte Filolog udøvede; M. omtaler da ogsaa kun, at Madvig indlod sig i teologiske Samtaler med ham, og trods al sin Kritik røbede »et Gemyt med dyb Overbevisning om Religionens Uundværlighed«.

Anderledes nær blev Berøringen med *H. C. Ørsted*, der aabnede sit Hjem for M. — men om dette skete allerede i hans Studentertid, ses ikke tydeligt af Selvbiografien. Den giver ikke anden Tidsbestemmelse, end at M. dengang »med levende Opmærksomhed havde hørt hans Forelæsninger over Physiken«. Hammerich hørte antagelig (jfr. S. 227) Ørsted i Vintersemestret 30—31, men han omtaler *ikke*, at Vennerne fulgte ham her; forsaavidt er vi lige nær. Alligevel er det maaske rimeligt at tænke paa dette Semester, ogsaa for M.s Vedkommende. Man har et stærkt Indtryk af, at den Side af Filosofien, der *først* vakte Vennekredsens Interesse, var Naturfilosofien, særlig fordi Zeuthen var saa optaget af Steffens. Det laa da nær at søge til Ørsted, hvis Naturbetragtning havde lignende Præg. M. fremhæver da ogsaa (I, 58), at hvad der mest gjorde Indtryk paa ham, var Ørsteds Betoning af, at Naturens Love er de samme som Aandens. »Paa dette Grundlag havde jeg flere filosofiske Samtaler med ham«. — Hvad der muligvis kan tale for, at det allerede var

som Student, at M. var Gæst i Ørsteds Familie, er hans Omtale af, at de dør diskuterede *Goethes* Farvelære. Ti Begejstring for Goethe véd vi med Sikkerhed, M. og hans Venner allerede havde i hans første Studenteraar. Efterat Ørsted havde uddybet M.s Naturinteresse, kunde det ligge nær for ham ogsaa at sætte sig ind i hans anden Yndlingsdigers specielle Liebhaber, Farvelæren, som Ørsted dog betragtede som ganske forfejlet. — Men naar M. særlig mindes, at han i Ørsteds Hjem stiftede Bekendtskab med »hans berømte Broder A. S. Ørsted«, kan vi sikkert sige, at det drejer sig om hans Kandidattid. Af Sigfr. Leys Dagbogsoptegnelser fra 9. Marts 1833 fremgaar det, at M. om Torsdagen (o: 7. Marts) skulde til Selskab hos H. C. Ørsted, og denne havde sagt ham, at Conferentsraaden (o: A. S. Ørsted) kom, men gærne satte sig hen og spillede Kort, med mindre »nogen vil tale med ham om Filosofi«¹. Det tyder bestemt paa, at M. ikke tidligere har været sammen med A. S. Ørsted. Naar M. da omtaler, at Ørsted som gammel Kantianer og stærkt interesseret i Fichte gærne indlod sig i filosofiske Samtaler — ogsaa med yngre, og var »fortrolig med Schleiermacher«, især med hans ethiske Undersøgelser, . . . hvorimod Schelling og Hegel stod ham fjærnere, kan disse Meddelelser intet sige os om M.s Kendskab til Schleiermacher eller Hegel allerede i Studentertiden².

¹) Dagbogsoptegnelser af Sigfred Ley (i *Danskeren* IX, S. 14).

²) M. bemærker (I, 60), at H. C. Ørsted ogsaa havde Interesse for Teologi, men krævede, at den skulde bringes i Samklang med Naturvidenskaben. Jeg kan ikke godt tænke mig, at O. vilde udtale dette »Krav« til en Student. Udtalelsen peger dog vel paa M.s Kandidattid, da O. vidste, at M. sigtede mod et videnskabeligt, teologisk Arbejde. — Jeg behøver vel næppe at tilføje, at Arildsen ogsaa m. H. til Ørsted konstaterer, at M. »heller ikke her fandt et tilfredsstillende Svar paa sit personlige Livsspørgsmaal«. — M.s Udtalelse 1871 i Anl. af Udgivelsen af Ørsteds Breve, at »han (M.) mangler en *grundigere* Indsigt i Naturvidenskaben«, laver Arildsen om til, at han, Livet igennem, manglede de *mest elementære* naturvidenskabelige Kundskaber!

Den tredje Universitetslærer, M. mindes med særlig, ja udpræget Taknemmelighed, er Filosofen *F. C. Sibbern* (I, 61—65). Han var den af *alle* hans Lærere »i hin Periode«, der gav ham »det Meste, baade paa Kathedret, i sit Huus¹ og under Guds frie Himmel, hvor han ofte spadserede med mig og peripatetisk udviklede sin Philosophie«. »Thi her fandt jeg idetmindste en første Begyndelse af det, jeg søgte«. Med Ordet »her« sigter han til Forelæsningen over »*Kristendomsfilosofien*«, der »i Grunden var en spekulativ Theologie«. Den hørte han ikke blot »med største Interesse, men den gav ham »usigelig meget« — den udstrøede frugtbare Sædekorn. — Efter at have skitseret dens Indhold tilføjer han: »Ikke blot for mange mig bevidste, men ogsaa for mange ubevidste Virkninger af hans Ord, der dog paa *et senere Tidspunkt* ere komne mig til Bevidsthed, maa jeg takke ham«.

Forelæsningen over »*Kristendomsfilosofien*« hørte M., som tidligere paavist, i Vinteren 1831—32 (jfr. S. 178); men allerede Vinteren forud (1830—31) havde han hørt Sibberns »*Fundamentalfilosofi*« (jfr. Arildsen S. 41). Denne Forelæsning nævner M. *ikke* med ét Ord. Det er saa meget mærkeligere, som Sibbern selv² lagde den største Vægt paa den som den absolut nødvendige Forudsætning for hin. *Fundamentalfilosofien* er efter Sibbern Indledning til eller første Del af Filosofien og bestemmes som den »Lære, hvori Fornuften gør sig Regnskab for sit eget *Væsen* og sine *oprindelige* Grundbegreber og Idéer«. I »spekulativ og syntetisk Form« er det Læren om »det sande Værende, det Uendelige og Evige og alle Tings *Væsen*«; »*Fundamentalfilosofien* er det, man egentlig kalder *Metafysik*«. Først paa Basis af den kan man overhovedet

¹) M. omtaler ikke, at Indledningen til hans Adgang til Sibberns Hjem antagelig maa have været Indbydelsen i Lektionskatalogen for Vinteren 31—32 til de særligt interesserede »*Commilitones*« (jfr. ovenfor S. 160).

²) Jfr. et Brev fra 10/5 1824 i Sibberns Breve II, 128—34.

»rettelig filosophere« saavel over Naturen, Filosofiens anden Hoveddel, som over dens øvrige Indhold: over »det Aandelige«, baade »Menneskets aandelige Natur« (herom Psykologien) og »det Liv, der *bør* udvikle sig i Mennesket, saavel som i Menneskeheden« (herom: Moral, Statslære, Religionslære, Videnskabslære, Æstetik). — Naar M. ikke mindes, at den for hans nye Syn grundlæggende Forelæsning, der dog belærte ham om Tankens altomfattende Rækkevidde, har gjort særligt Indtryk paa ham, stadfæster det vel Formodningen om, at den metafysiske Spekulation endnu ikke i Vinteren 1830—31 havde faaet fast Tag i ham. Det er, som ovenfor vist, i alt Fald Vinteren 1831—32, der faar den store Betydning for ham.

Hvad var det da, »Kristendomsfilosofien« lærte ham? Selvbibliografiens Udtalelser om den kan vel sammenfattes i to Punkter: Kristendom og Spekulation ikke blot *kan*, men *bør* forenes, ti Tanken rokker ikke ved Evangeliets Indhold, tvertimod erkender den dette som en »selvgyldig Virkelighed«; og N. T., rettelig udlagt, stadfæster, at netop Kristendommen besvarer Menneskets dybeste Tankekrav, ogsaa det om en altomfattende Verdensanskuelse.

Med god Grund siger M., at Sibbern ved denne Forelæsning »førte os ikke blot *udover* Rationalismen, men ogsaa *udover* Orthodoxien og Grundtvigianismen med *deres crasse Begreber*«. Intet i Selvbibliografien antyder imidlertid, at M. eller hans Venner dengang trængte til at føres »udover« Rationalismen, noget saadant ligger da ikke i Ordene; men heller ikke, at M. saalidt som hans Venner nu brød med Grundtvig eller var færdig med alt, hvad denne havde betydet for dem. — Selvbibliografiens Omtale af Grundtvig godtgør klart, at dette ikke var Tilfældet. — Ordene betyder da, hvad de nøjagtigt udsiger, og det følgende viser yderligere, at Sibbern aabnede M.s Øjne for, at der gives et »*høiere*, over disse Partier staaende Standpunkt«, kendetmærket netop ved *Forening* af Religion og Spekulation. Naar M. nu, tilsyneladende uden Vanskelighed eller store

indre Kampe, erkendte dette som Sandhed, ligger Grunden sikkert baade i noget subjektivt og i noget objektivt.

Subjektivt først og fremmest i, at »Partigængerer« M.s Forhold til den Grundtvigske Ortodoksi ikke beroede paa en dybere, religiøs Tilegnelse af Standpunktet, men væsentlig paa et Erkendelsesforhold og Ungdommens Forkærlighed for de afgjorte Standpunkter, en Forkærlighed, der ikke plejer at formindskes ved, at disse afstedkommer lidenskabelig Kamp, eller ved at Førerne for det Standpunkt, man vælger, i udpræget Grad har Ævner som ophidsende Agitatorer. Saadan som Striden havde mødt M., var den samlet i det historiske Spørgsmaal, om Grundtvig eller Rationalismen havde Ret i Opfattelsen af, hvad *sand* \odot : oprindelig Kristendom var¹. Her er det efter min Opfattelse ikke faldet ham svært rent erkendelsesmæssigt at give Grundtvig Medhold, og hans Tilslutning til ham befæstedes selvfølgelig ved, at Grundtvig samtidig begejstrede M. ved de store Syner, han udkastede over *denne* Kristendoms kulturelle Betydning gennem Tiderne. M.s samtidige Begejstring for *Poesiens Magt* og Herlighed lagde det overhovedet nær for ham at give baade Steffens og Grundtvig Ret i, at digterisk Fantasi er en højere Ævne og Gave end *Tanken* — og dette kunde drage ham mod deres Betragtning af, at filosofisk Bestemmelse af den sande Kristendoms Indhold er Forfalskning af denne.

Men Aar var nu gaaet, der vel ikke havde svækket hans Forkærlighed for Poesi, men heller ikke bragt ham historisk Interesse nærmere — og virkelig Sans og Forstaaelse for historisk Forskning har M. vel næppe nogensinde ejet. Samlivet med Kammeraterne havde derimod skærpet de

¹) Da M. i Selvbiografien lægger stor Vægt paa, at han ikke blev Grundtvigianer, maa man stadig holde sig for Oje, at heller ikke Rudelbach delte Grundtvigs Særmening om Trosbekendelsen, men i Realitetsbestemmelsen af sand Kristendom fuldtud var enig med ham og dermed i hans Bekæmpelse baade af Rationalismen og en formidlende Supranaturalisme som Jens Møllers.

Ævner, han særlig besad, Tænkeævnen og den specielt erkendelses*kritiske* Sans, og nu aabnede Sibberns Paavirkning ham en ny Forstaaelse for denne Sjælsævnes Ret og Krav. Hvis nogen har hjulpet M. til Forstaaelse af hans »Psyke«, mener jeg det maa være Sibbern. Naar M. ender sin Redegørelse for dennes Paavirkning paa ham med at sige, at han »førte ham dybere ind i hans Indre« til et »Selvstudium«, maa Virkningen paa den endnu stadig ungdommelige og trods al »Overlegenhed« ufærdige M. først og fremmest have været Erkendelsen af hans intellektualistiske Interesse og Sans og Ævne for Tankeproblemer.

Men dertil kom *det objektive*. Den Mand, der førte ham udover »det crasse« hos Grundtvig, hævdede paa det stærkeste den nytestamentlige og kirkelige Kristendoms Sandhed og Ret overfor Rationalismen. Naar M., samtidig med, at Sibbern fik Indflydelse paa ham, ganske vist overbevistes om, at Grundtvig havde gjort Clausen Uret, men aldeles ikke derfor vandtes for dennes Teologi, ja end ikke brød sig om at høre hans Dogmatik, ligger Forklaringen vel netop i, at Sibbern dengang i dyb Alvor optraadte som positiv, historisk, ja kirkelig Kristendoms Talsmand¹ — og man kan vel tilføje deri, at M.s ungdommelige Partigængertendens ingenlunde forsvandt ved Paavirkningen fra hans nye »Fører«. — Med sit positive Kristendomssyn kunde Sibbern vel kritisere det »crasse« i forskellige Standpunkter, der vendte sig fordømmende mod anderledes-

¹) Meget oplysende er de 4 Breve fra 1824, hvori Sibbern satte sin Kones Tante ind i sin spekulative Filosofi. Han hævder bestemt, at *Troen* »med alt, hvad dertil hører, beholder sin Gyldighed og Kraft ved Siden af Philosophien«; »ja dette gjelder endog den Videnskab, der saaledes som det, man kalder *Dogmatik*, holder sig til Ordet og Følelsen«. »Ja, selv om den filosofiske Erkjendelse bragte den højeste Klarhed, Vished og Fuldenthed, vilde *dog Troen* endnu beholde sin Gyldighed og Betydning. Thi *kun* gennem *Troen* . . . gaar Erkjendelsen over i Livet . . . og faar personlig Kraft i Individet« (Sibberns Breve II, 118—123). De følgende Aar ændrede endnu intet i denne Stilling, hverken hvad det subjektive eller objektive i *Troen* angaar.

tænkende, men samtidig hævde, at han i Ordets egentlige Forstand fastholdt fuld *Harmoni* mellem Kristendommen som *historisk* Faktum og som *aandeligt* Liv i den troende paa den ene Side og den spekulative Kristendomsopfattelse paa den anden. Han vilde nemlig som Oldkirkens alexandriske Teologer bygge en *Overbygning* paa det *givne* Grundlag til Gavn for enkelte, særlig udrustede Mennesker med en bestemt, uafviselig Trang. Som M. siger: han be-
 tragede det ligefrem som sit særlige »Kald« at paavise den omtalte *Harmoni*; men M. tilføjer med Rette ogsaa, at han samtidig erkendte, at Spekulationen hverken var tilgængelig *eller gavnlig* for alle; dog for »ikke faa« *maatte* Kristendommen »ogsaa prædikes spekulativt« — det var Tidens Krav. Og i Virkeligheden et *uafviseligt* Krav, naar Kristendommen, som Sibbern ikke tvivlede om, var »Sandheden«. Ti var den det, »maa Evangeliet *ikke blot* antages, fordi det staaar skrevet, ikke blot, fordi det af Kirken er overleveret, ja ikke blot, fordi det taler til vor Samvittighed og vort Hjerte, *men* fordi dets Sandhed for *Tanken* erkjendes *som* Sandheden«¹.

M. har da nu følt, at *han* hørte til disse ikke faa og beroligedes ved det Skridt, han gjorde, ved Bevidstheden om, at Indholdet af det, han hidtil havde accepteret som »Sandheden«, saa langt fra forringedes, at det tvertimod nu baade fik ny Bevidnelse og Betydning. Og ikke mindst det sidste, ti paa det vilde Sibbern jo have en *Overbygning* bygget, der godtgjorde, at Kristendommen er det bærende Midtpunkt i den »altomfattende Verdensanskuelse«. Grundtvigs Syner og den ved Steffens vakte Anelse blev saaledes bekræftet, kun var Virkeligheden endnu mere storslaaet og derfor egnet til at begejstre. Og netop *Skriften* pegede paa denne Totalitet, ti en saadan »Anskuelse« »glimter idelig frem hos Paulus og Johannes«, erklærede

¹) Jfr. I, 62. Spekulationen er saaledes efter Sibbern et nødvendigt Supplement baade til Ortodoksi, Grundtvigianisme, Kantisk Rationalisme og Schleiermacher.

Sibbern, og navnlig i den førstes Udsagn erkendes »ved spekulativ Grunden« *»selve den store Sag«*, »det Væld«, hvorfra »Idéfylden« udstømmer. Altsaa det nye »oplod« endogsaa N. T.s dybeste Indhold for den rettelig »grundende« Adept.

Saaledes fandt M. i Sibberns Kristendomsfilosofi »idetmindste den første *Begyndelse* til det, jeg søgte«. Med god Grund udtrykker han sig reserveret; ti det var væsentlig Hovedbetragtningen, der øvede den afgørende »Virkning«; meget i selve Forelæsningen ligesom i hans Samtaler med Sibbern kom først »senere« til klar Bevidsthed hos ham. Aarsagen dertil var utvivlsomt af dobbel Art. Dels var M. selv endnu en Begynder paa denne nye Bane, dels betonedes Sibbern stadig, at han heller ikke var »færdig« — han blev det for saa vidt aldrig, som han aldrig fik »Kristendomsfilosofien« bragt i Form til Udgivelse. Sibbern var overhovedet, trods sin Tale om Totalitet, ikke Systematiker, ja betonedes selv det utilfredsstillende ved at systematisere for tidlig (jfr. Arildsen S. 51). I det hele minder han, trods sin videnskabelige Stringens, sin Definitionsklarhed og sin fremragende Sjælekundskab (ikke mindst udmærket ved hans afgjorte Respekt for Empiri), i Virkeligheden om Mænd som Steffens og Grundtvig ved sin springende Idémangfoldighed og Ævne til at fængsle ved Storsyner. Kristendomsfilosofien var, navnlig ikke da M. hørte Forelæsningen, noget System; Sibbern kalder jo ogsaa Forelæsningen Drøftelse af »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for Belysningen af den kristne Lære«. Han har da sikkert med sin store Beskedenhed og Oprigtighed netop betonet, at mange Problemer stadig trængte til Tænkerens fornyede Undersøgelse. Naar M. (I, 64) anfører, at Sibbern i en Samtale med ham om »Frihedens Mysterium« udbrød: »Skulle vi nogensinde faae disse Ting opklarede paa denne Jord?«, er det et ægte Vidnesbyrd om, at Sibbern ikke hørte til de »færdige«. Og naar M. blandt andre Samtaleemner

nævner »Treenigheden, Christi Naturer, Christi menneskelige Sjæl, Naade og Frihed og de sidste Ting«¹ og tilføjer: »dog taledede vi ogsaa om psykologiske Spørgsmaal, der *laa Forstaaelsen nærmere*«, antydes ogsaa, at Sibbern, trods sin Tro paa Spekulationen, m. H. til de nævnte Spørgsmaal ikke glemte Tankens Grænser. Samtalerne lægger M. iøvrigt med god Grund særlig Vægt paa, baade fordi Sibbern i dem lod »den Umiddelbarhed og Naturfriskhed, der prægede hans Individualitet«, komme frit frem uden Reservation; men ogsaa fordi han selv havde Grund til at beundre Sibberns utrættelige Taalmodighed til at høre paa hans Spørgsmaal. Udtalelsen hører efter min Mening til de ikke faa, hvori M. vil understrege, at han dengang endnu virkelig var den ufærdige Spørger. Den kan ikke godtgøre, at M. dengang i egentlig Forstand havde et »brændende videnskabeligt Problem«; han havde mange Problemer og Spørgsmaal, der kan pege i Retning af en fremtidig Opgave, men intet mere. Derimod kan man vel sige, at Sibbern blev en Hoveddaarsag til, at M., efterat han var blevet Kandidat og kastede sig over et udvidet dogmatisk Studium, samtidig med, at han hørte spekulative Forelæsninger baade hos Sibbern og Poul M. Møller, blev klar over, at Foreningen af de to Interesser vedblivende var et »Problem«, som *han* nu følte sig kaldet til at ofre sig for. I Virkeligheden havde Sibbern jo ogsaa ved sine Udtalelser om den spekulative Skriftgranskning

¹) Nogle af de her nævnte Æmner er stærkt beslægtede med dem, Hammerich omtalte (jfr. ovenfor S. 181), at han droftede med M., antagelig i Tiden *efter* dennes teol. Examen; overhovedet peger den fremtrædende *dogmatiske* Interesse, de vidner om, nærmest paa Tiden efter Okt. 32; men selvfølgelig *kan* ogsaa »Kristendomsfilosofien« have givet Anl. til den. Noget sikkert om Tiden kan ikke sluttes af M.s Omtale af dem. Naar han ogsaa omtaler, at han med Sibbern droftede psykologiske Problemer af beslægtet Art med dem, Sibbern havde behandlet i sin »nylig« udgivne »Gabrielis« I, vidner Tidsbestemmelsen enten om M.s sædvanlige Ligeegyldighed for Nøjagtighed paa dette Omraade eller om Erindringsforskydning.

henvist det til en *Teolog* som en naturlig Opgave. — At Arildsens Opfattelse af »Problemet« kan faa en afgørende Bekræftelse i den Passus, hvormed M. begyndte sin Om-tale af Sibberns Kristendomsfilosofi: »her fandt jeg idetmindste en første Begyndelse af det, jeg søgte«, kan jeg ikke erkende. M. har overhovedet her intet nævnt om sit særlige »Problem« — han gør det, som sagt, først i Forbindelse med en Begivenhed fra 1833 — men han kan antagelig med god Grund sige det nævnte, fordi han vel, siden han hørte »Fundamentalfilosofien«, har følt sit hidtidige Standpunkts Mangel paa Forstaaelse for Tænkningsens Ret og Krav og først ved Forelæsningen i Vinteren 1831—32 begyndte at forstaa, at netop Sibberns »Harmoni-Filosofi« kunde imødekomme den nye Trang, der var vakt i ham.

Jeg kan altsaa ganske give Arildsen Ret i, at Sibberns Kristendomsfilosofi betyder »et Hovedpunkt i M.s Ungdomshistorie«. Men dette »Hovedpunkt« har han desværre henlagt til et galt *Tidspunkt*, fordi han ved Misforstaaelse henfører Forelæsningen fra Vinteren 1831—32 med dens Virkninger til M.s Rusaar. Allerede derved hindres han i at naa til Forstaaelse baade af M.s »Grundtvigske« Periode og hans Udvikling i Studentertiden overhovedet. — Men heller ikke hans nærmere Redegørelse for dette »Hovedpunkt«, altsaa for *Udstrækningen* af Sibberns Indflydelse paa M., bidrager til at øge Klarheden over M.s Udviklingsgang som ung. Arildsen følger nemlig her sin tidligere omtalte »Metode«, udfra »Islæt« i M.s senere *Skrifter* at fastslaa en Paavirkning stammende fra hans *Studentertid*. Men en Paavisning af Sibbernske Tanker i M.s filosofiske og teologiske Produktion er jo intet uomtvisteligt Bevis for, at M. har tilegnet sig disse Tanker allerede som Student. Vi véd, at forskellige Indflydelser omformede eller tilbage-trængte Paavirkningen fra Sibbern allerede i M.s Kandidat-tid, og naar man da træffer et Sibbernsk »Islæt« i de senere *Skrifter*, kan man ikke uden videre gaa ud fra, at dette netop repræsenterer en *Genoptagelse* af, hvad M. havde

tilegnet sig inden sin Hegelske Periode. Adskilligt og maaske væsentlige Bestanddele i »Islættet« kan stamme fra senere Tilegnelse. M. selv understregede jo ogsaa udtrykkelig, at mange »Virkninger« af Sibberns Ord først »paa et senere Tidspunkt ere komne mig til Bevidsthed«; det tyder da i alt Fald paa, at den oprindelige Paavirkning fra Sibbern hverken i Klarhed eller Omfang kan sammenlignes med en senere Tids. En indgaaende Redegørelse for Sibberns Kristendomsfilosofi kan da saa lidt som en omhyggelig Undersøgelse af »Islættet«, saadan som Arildsen giver os dem, garantere os Vished om, hvor vidtgaaende Sibberns Paavirkning paa M. var i 1831 flg. — hans Fremstilling af Kristendomsfilosofiens Indhold *ikke*, fordi man, rent bortset fra, om den virkelig svarer helt til Forelæsningsen fra 1831—32, maa regne med, hvad M. selv betonedede, at dens fulde Virkninger paa ham ikke blev ham klare med det samme.

Vil man derfor forstaa »Hovedpunktet i M.s Ungdomshistorie«, nytter det ikke, som Arildsen gør, at sammenligne Sibberns Kristendomsfilosofi med M.s Skrifter: man maa vurdere M.s egne Udtalelser om hans Udbytte af Forholdet til Sibbern og vel at mærke paa Basis af vort Kendskab til hans Grundtvigske Periode. Dermed er selvfølgelig ikke det værdifulde i Arildsens nævnte sammenlignede Undersøgelse benægtet. Den kommer ham og Bogen til Gode ved den senere Behandling af M. som *Forfatter*; og Redegørelsen for Indholdet af Sibberns Kristendomsfilosofi kaster jo ogsaa paa adskillige Punkter klarere Lys over M.s Udtalelser om den. Dertil kommer, at denne Redegørelse er det første fremkomne Forsøg paa at »rekonstruere« Sibberns Forelæsning. Selve denne eksisterer jo ikke mere, og et gennearbejdet Skrift om Kristendomsfilosofien fik Sibbern som omtalt aldrig færdig. Kun forbavser det mig, at Arildsen ikke har gjort Brug af Sibberns *Breve* til sin Rekonstruktion; de indeholder dog værdifulde Bidrag dertil. — Med Hensyn til

hans Bestemmelse af »Islættet« i M.s Skrifter skal jeg kun bemærke, at jeg tror, han har været for rundhaandet. Adskillige af de Enkeltheder, han fremhæver, kan meget vel skyldes andre, beslægtede Kilder.

Men Hovedsagen *her* er jo Arildsens *Resultat* af den foretagne Jævnførelse. Det synes mig ikke kendemærket ved særlig Klarhed. Det siges (S. 45) — jeg havde nær sagt selvfølgelig: M. kunde ikke slaa sig til Ro ved blot at tiltræde Sibberns Kristendomsfilosofi. Hans »Søgen« var endnu ikke tilfredsstillet; han blev *ikke* »Sibbernianer«. — Men dog erklærer Arildsen ikke blot, at Sibbern har haft »langt mere gennemgribende Betydning« for M. end Selvbiografien lader formode, ti det skyldes i første Række Sibbern, »at han blev den, han blev«. Ja han paastaar endda, at M. »røber sig som *Discipel* af Sibbern« baade ved »et afgjort, dybt og uudsletteligt Sibbernsk Islæt«, der præger saavel *Hovedtræk* som *Enkeltræk* i hans Teologi og Filosofi, og ved sin Grundtendens efter »Totalitet i Menneskets indre og ydre Verden« samt navnlig ved sin *Kristendomsopfattelse*. Ja, det gentages — og nu som gældende »den unge M.«, at denne aldeles ikke vil kunne nægte sit *Discipelforhold* til Sibbern, der har præget »de fleste *Grundtræk* i hans *aandelige Fysiognomi*, selv om de er formet og anvendt af M. paa selvstændig Vis« (S. 49). Ti den *Kristendomsform*, der »grundprægede« M. i hans Studenter- og Kandidattid »skyldes Sibbern i fremtrædende Grad, Grundtvig i ringe, Mynster i ingen Grad« (S. 50).

Har virkelig M. modtaget saa meget fra Sibbern, forstaar jeg ikke Arildsens Betænkelighed ved at betegne ham som »Sibbernianer«, med mindre det skyldes den langtfra smigrende Opfattelse, han samtidig (S. 50) fremsætter om M.s paastaaede »Selvstændighed« i Forholdet til Sibbern, idet han hævder, at »ligesaa tydeligt, som den Sibbernske Paavirkning lader sig paavise i M.s aandelige Fysiognomi, ligesaa klart fremtræder ogsaa hans *Begrænsning* og *Svagthed* i Sammenligning med sin Lærer«. Han

mangler nemlig »afgjort« dennes Ævne til Analyse og Begrebsdefinition, hans fine psykologiske Sans m. m. Det skulde da, synes det, være rigtigst for Arildsen at betegne M. som en »forringet Sibbernianer«.

Men ligesaa lidt forstaaer man Arildsens Paastand om, at M.s »Søgen« ikke blev tilfredsstillet hos Sibbern. Har Sibbern givet ham *Grundpræget* i hans aandelige Fysiognomi, aabnet hans Syn for en spekulativ Totalanskuelse, der saavel imødekom Tankens som Skriftens Krav, ja lært ham at forstaa Kristendommen saaledes, at han »bestyrkedes« i Respekten for Autoriteten (Skrift, Tradition og Kirke) samtidig med, at han fik Lys over »Forsyns- og Spekulationsmomentet« og »psykologisk set« over »det emotionelle (!) og intellektuelle«, saa skulde man dog antage, at hans »Søgen« var blevet rigelig tilfredsstillet — ialt Fald for lange Tider. Ganske vist tilføjer Arildsen sammesteds (S. 50), at den Sibbernske Kristendomsopfattelse stillede »Synd og Naade og det voluntaristiske Moment i *anden Række*«; men da Arildsen ikke forsøger at bevise, at disse Momenter dengang spillede nogen fremtrædende Rolle for M., kunde i alt Fald en saadan Graderen ikke betinge nogen Utilfredsstillelse hos ham.

Jeg maa altsaa mene, at den Betydning, Sibbern fik for M. i hans Studentertid, maa forstaaes ud fra, at M. endnu i 1831—32 var en, baade personlig og videnskabelig set, højst ufærdig ung Mand, der først nu begynder at faa Klarhed over sine særlige Ævner og Anlæg, og vindes for de nye Synspunkter om Tænkningsens Ret og Rækkevidde, dens Ævne baade til at begribe Tingenes Væsen og Kristendommens dybeste Sandhedsindhold, ikke fordi han af Natur var Eklektiker, men fordi den Sibbernske Kristendomsbetragtning netop mødte ham med Forsikringen om fuld Enhed mellem det kirkelig-positive Evangelium og Spekulationen med dens storslaaede Syner. At der snart eller senere maatte komme en Tid, da Sikkerheden m. H. til »Harmonien« maatte blive vaklende for

M., være sig, naar et videregaaende dogmatisk Studium stillede ham overfor en Række Problemer baade om Troens Indhold og Troens personlige Art (Schleiermacher!), eller naar det videregaaende filosofiske Studium lærte ham Hegelianismen med dens forskelligt opfattede Konsekvenser at kende, er noget andet. Foreløbig var han antagelig netop »tilfredsstillet«. — Sommerhalvaaret 1832 maa desuden for hans Vedkommende fortrinsvis have været beslaglagt af hans Examenslæsning; ti nu, da hans Interesser havde faaet en afgjort *videnskabelig* Tendens, maa det have staaet ham klart, at det var af største Betydning for ham at skaffe sig Mulighed for videregaaende Studier gennem en udmærkende Examen. Men hvor personlig tilfredsstillende og udviklende den Tid og Interesse, han havde ofret Ørsted og Sibbern, end havde været for ham, til Fremme af det teologiske Examensstudium kan Vintersemestret 1831—32 næppe have tjent.

Tilbage staar da to Spørgsmaal, det ene: hvorledes forholder det nu behandlede »Hovedpunkt« i M.s Ungdomsudvikling sig til det, han kalder sit »første Gennembrud« i det tidligere anførte Brev fra 1853 om Moderens Død, der omtalte hendes Betydning for ham ogsaa ved nævnte »Gennembrud«; det andet: hvorledes var hans Stilling til Grundtvig *efter* hans Tilslutning til Sibberns Kristendomspekulation?

Naar M. erklærer, at kun de Venner, der er kendte med »mine første Ungdomsaar, mine Studenteraar og første Gennembrud«, kan forstaa, hvad Moderen har betydet for ham, nærer jeg ikke Tvivl om, at M. ved Udtrykket »første Gennembrud« tænker paa en Oplevelse *senere* end Studenteraarene, saaledes at han omtaler *tre* successive Perioder, hvoraf den sidste kendemærkes ved den mest fremtrædende Oplevelse, »Gennembrudet«; og jeg tvivler heller ikke om, at M. hermed sigter til et personligt, *religiøst* Gennembrud og *ikke* til et videnskabeligt, ti ved et saadant kunde dog Moderen ikke være ham nogen Støtte.

Men i saa Fald har »Gennembrudet« jo absolut intet med hans »filosofiske Gennembrud« 1831—32 at gøre. Den sproglige Mulighed, som Manglen af Pronomenet »mit« foran »første Gennembrud« giver for at opfatte »Gennembrudet« *ikke* som hørende til en *tredje Periode*, men til Studentertiden, saaledes at M. ved sit »og« tilkendegiver, at han netop som Student havde en indgribende Oplevelse, maa sikkert afvises, da M. utvivlsomt, hvis dette var Meningen, ikke vilde have forglemt at indsætte et »og« foran »mine Studenteraar«.

Men hvis »Gennembrudet« maa opfattes som personligt religiøst og tilhører Tiden *efter* Studentereksamen, har vi i dette private Brev til en nærstaaende Ven en stærk Bekræftelse paa den Opfattelse, jeg i det foregaaende har hævdet, nemlig at M. hverken ved sit Forhold til Grundtvig eller til Sibbern kom til dybere, personligt religiøse Oplevelser; og for at udtrykke min Opfattelse kort og koncist: at M.s *religiøse* Liv i *hele* hans Studentertid har staaet stærkt i Stampe. Netop dette forklarer, at han efter sin stærke Betagelse af Grundtvig saa let føres over til Sibbern. Hans Grundtvigske »Ortodoksi« havde i Virkeligheden været »erkendelsesmæssig« bestemt. En væsentlig Side af Arildsens Opfattelse af den unge M. er da bestemt afvist af M. selv. — Nu foreligger naturligvis den Mulighed at opfatte »Gennembrudet« i en noget videre Forstand som en Oplevelse, der fører ham til fuld Selvforstaaelse og personlig Modenhed. Men ogsaa i dette Tilfælde bliver M. dog en skarp Kritiker af Arildsens Forstaaelse af hans Udvikling, og betoner 1853, hvad jeg har søgt at fremhæve, at han i hele sin Studentertid var højst ufærdig og umoden. Men, som sagt: selve Udtrykket og navnlig Henvisningen til, at Moderen under »Gennembrudet« var ham en Hjælp og aandelig Støtte, lader næppe nogen Plads for Tvivl om, at M. taler om en personlig-religiøs Oplevelse, og lad mig tilføje: M. kom paa sin Udenlandsrejse netop til at opleve en religiøs Krise, i hvilken

det er forstaaeligt, at Moderens rationalistiske Fromhed med dens urokkelige Forsynstro kunde blive ham en afgørende aandelig Hjælp.

Hammerichs Skildring af M. og af Vennekredsen overhovedet stadfæster ganske, at et dybere personligt Trosliv ikke spillede nogen særlig Rolle for M. i hans Studenteraar¹. Og i Virkeligheden stadfæstes dette ogsaa af Selvbiografien. Ganske vist véd vi, at M. tog Forbehold m. H. til at bringe Læserne »Konfessioner«, men Gang paa Gang har han dog kastet Lys over sit religiøse Forhold, og kunde selvfølgelig gøre det uden at komme med indgaaende Sjælskildringer. Som omtalt, erklærer M. saaledes, at han i sin sidste Skoletid fik Spørgsmaalet: »Hvad tykkes Eder om Christo, hvis Søn er han?« bragt saa stærkt ind paa Livet, at han forlod Skolen i en Tilstand »tildeels af religiøschristelig Vækkelse«. Men om en Befæstelse eller Fortsættelse af denne, taler han overhovedet ikke. Den fik aabenbart hverken Næring ved Kirkekampens Partiliden-skab eller ved Vennekredsens Diskussioner. M. siger vel, at Grundtvigs »Nytaarsmorgen« med Digtets Skildringer af dennes indre Kampe greb ham »mægtig« (I, 30—31) — det havde jo ogsaa Steffens' Udtalelser om *hans* kristelige Erfaringsliv gjort; men samtidig udtalte jo M. uden Reservation, at saadant var ham ganske »ukendt«. Intet peger heller paa, at det personlige Udbytte af Læsningen af Grundtvigs Bekendelser blev rigere. — Han omtaler sin Læsning af en Prædiken af Schleiermacher, som han fandt »smuk«; men en Tilrettevisning fra Lindberg synes at have været nok til at kølne hans Interesse for fortsat Beskæftigelse med Schleiermacher som Opbyggelsesforfatter. Over-

¹) I Sommeren 1827 havde dels Fr. Hammerich prædiket i Vonsild Kirke, dels Ley i Adserballe paa Als (jfr. Hammerichs Levnetsløb S. 164 f. og Leys Papirer i »Danskeren« V, 142 flg). Leys og Laurents Udtalelser til Hammerich om hans Prædiken viser, hvor stærkt religiøst betagne de var; men i Hammerichs Udtalelser om den lille Vennekreds mærkes intet til lignende Tale om »det ene fornødne«.

hovedet taler Selvbiografien hverken om, hvem der var M.s Præst og Sjælesørger i hans Studentertid eller antyder nogen regelmæssig Kirkegang fra hans Side. Jeg har omtalt Selvbiografiens stærke Udtryk om den *eneste* Prædiken, han mindes at have hørt af Mynster. Han paastaar, den gjorde et »uudsletteligt« Indtryk paa ham — men dog altsaa ikke dybere end, at han kunde være med i et Komplot mod ham, og i alt Fald ikke saa dybt, at han oftere hørte hans Prædikener. — Ganske vist synes et Par Udtalelser at tale netop om en dyb Opbyggelsestrang hos ham i Studentertiden, men nærmere beset, er de intet værd som Vidnesbyrd herom. Da Grundtvig siden Marts 1832 atter fik en Prædikestol i Hovedstaden i den daværende Frederikskirke, hørte M. ham »ofte« (I, 42) — men *fandt ikke* hos ham »det dybest Religiøse, hvortil man meest trængte, det til vort eget indre Menneske Talende, det Sjæleplejende og Sjæleførende, det, der gaaer ind paa de indre Veie og de indre Tilstande«. Unægtelig Ord, der maa give Læseren Indtryk af en dyb Trang netop til Sjælsnæring for det personligt religiøse Liv! Jeg ser bort fra Spørgsmaalet om Berettigelsen til denne skarpe Kritik af Grundtvig som Prædikant; den Kendsgerning staar i alt Fald fast, at talrige andre fandt god Næring for deres kristelige Liv i hans Forkyndelse. Men det triste er, at M. *selv* nøder én til at stemple denne Udtalelse om hans datidige Savn ved Grundtvigs Prædiken som en oplagt Erindringsforskydning — rent bortset fra, at Karakteristikens Overdrivelser tydelig er Udtryk for gamle M.s »Sind« i hans »uforbeholdne Udtalelser« og Domme, »eftersom Stemningen maatte føre det med sig«. Det forholder sig jo nemlig saaledes, at M. nogle Blade senere (I, 54), hvor han taler om Mynster og iøvrigt atter følger sin »Stemning« overfor Grundtvig, ved sin Karakteristik af Mynsters Prædiken, grundig desavouerer førnævnte Udtalelse om sit »Savn«. *Modsat* Grundtvig, siger han, var Mynster »den egentlig givende«. Han »er

den egentlige Præst, Sjælesørger, medens Sjælesorg, Sjælepleie, det være sig i Prædiken, det være sig i Livets Virkelighed, aldrig har ligget for Grundtvig. Hos Mynster finde vi de i strengere Forstand religiøse Realiteter. Thi det i strengere Forstand Religiøse er *Sjælens* Forhold til Gud« (Udhævelsen af M.!). Meget klogt udtaler han sig her i Nutid om Mynster, ti alt dette er den *gamle* M.s Dom; om den *unge* M. fortæller han lige efter, som jeg tidligere har omtalt, at selv Mynsters »Betragtninger« (fra 1833), som han læste »med Begejstring«, ingen Ændring bevirkede i hans Forhold til den store »Sjæleplejer« (ti nu havde M. sit »Problem« og Mynster var »reserveret« overfor Spekulation!). Og saa tilføjes — jeg kan næsten fristes til at sige: »Tableau! — det før anførte Citat: »heller ikke havde jeg *dengang Modenhed* til fuldelig at erkende Mynsters Storhed som *Ordets Forkynder*« . . . »dette skulde først gives mig paa et *senere* Tidspunkt«. — Ganske svarende til det Indtryk, Selvbiografien saaledes giver af M.s paa-faldende Utilgængelighed for dybere religiøs Tilegnelse endnu i 1833, er dens Tavshed om Sibberns Religiøsitet, skønt denne stadig indprentede, at personlig Kristendom skal være en levende, følelsedyb Virkelighed. Spørgsmaal af egentlig religiøs Art anfører han heller ikke blandt deres Samtaleæmner. Naar M. derfor slutter Omtalen af Sibbern med Bemærkningen om, at han førte ham dybere ind i hans Indre til et sjæleligt »Selvstudium«, er det ikke uberegtiget at hævde, at M. i alt Fald aldeles væsentlig sigter til sin nu erhvervede Erkendelse af sin udpræget intellektualistiske Begavelse og af sine afgjort teoretiske Interesser.

For at kunne besvare det *andet* Spørgsmaal: »hvorledes var M.s Stilling til Grundtvig *efter* hans Paavirkning fra Sibberns Kristendomsfilosofi?«, maa vi atter vende os til Selvbiografien, og her vil Stedet være til i det hele at prøve den *biografiske* Kildeværdi af dens udførlige og højst interessante Afsnit om Grundtvig (I, 30—43) med dets

Redegørelse baade for Omfanget af den næs Paavirkning paa M. og for Aarsagen til M.s Brud med Grundtvig.

Det maa her straks fremhæves, at M. absolut ikke vil benægte eller tilsløre, at Grundtvig *indtil en vis Tid* øvede en endog særdeles stærk Indflydelse paa ham: *to* Gange skriver han, at han skylder ham »store Indtryk og *frugt-bare Vækkelser*«, og sidste Gang tilføjer han: »Ja jeg antager, at jeg *dengang* maaskee har modtaget Mere end jeg selv veed« (S. 34). Denne Vending, som minder om, hvad han siger om Sibbern, betegner utvivlsomt hos den udpræget reservede M. Anerkendelsen af en gennemgribende Paavirkning. Og da han skal besvare Spørgsmaalet, »hvorfor jeg *ikke blev* hos ham«, siger han: »Man kan gjerne paa et vist Tidspunkt finde sig tiltrukken af *en mægtig Mand, der virker fremmende paa vor Udvikling*. Og dog *kan* man *blive nødt til om nogen Tid at forlade ham*, fordi der hos ham findes *Mangler og Indskrænkninger, der vilde blive hæmmende og forstyrrende for vor Udvikling, dersom vi ganske vilde give os hen til ham*« (S. 34). Redegørelsen ender saa med: »Han havde vel Kræfter til at trække mig til sig og fængsle mig, men *ikke* til at *holde mig fast*« (S. 43).

M. skelner saaledes tydelig mellem *to* forskellige *Perioder* i det Tidsrum, han behandler (og som omfatter Aarene lige til 1834), adskilte ved en Opdagelse af, at Paavirkningen fra Grundtvig, der hidtil havde *fremmet* hans Udvikling, nu maatte virke hæmmende paa den. Opdagelsen heraf var positivt bestemt af M.s Forstaaelse af, at »han *alligevel* ikke kunde give mig, hvad jeg *væsentlig søgte*«, og hvad dette var, anføres lige efter: »Jeg søgte Theologie, jeg søgte *en harmonisk Eenhed af Tro og Erkjendelse*, men Theologie, en Fordybelse i Troens *Lærdomme*, findes jo ikke hos Grundtvig. Derimod findes noget, der *ligner* Philosophie; men *netop her* kunde han ikke tilfredsstille mig. Jeg vilde *ikke blot* Anskuelse, men ogsaa *Begreb*«.

Trods sin Foragt for kronologiske Bestemmelser har M.

da saa tydelig som muligt tilkendegivet, at Tidspunktet, da han opdagede, at Grundtvig maatte betyde en Hæmning for hans Udvikling *i alt Fald ikke* kan ligge før Paavirkningen fra Sibberns Kristendomsfilosofi, og her er vi jo tidsmæssig paa sikker Grund. *Da* fik han jo netop Øjnene aabne for den positive Side af Sagen: at Teologi vil sige Paavisning af Harmoni mellem Tro og Erkendelse, og da begyndte han at forstaa, at *virkelig* Filosofi er den spekulative Begrebsfilosofi. Tiden, da han var grebet af Grundtvigs »mægtige Aand«, og modtog de »store Indtryk og frugtbare Vækkelser«, der fremmede hans Udvikling, maa da i hvert Fald ligge *forud*. Heri er ingen Uoverensstemmelse med, hvad jeg har hævdet om den Betydning, Vinteren 1831—32 fik for M., ej heller modsiger det Paastanden om en tidligere Grundtvigsk Periode.

Men dermed er ikke Spørgsmaalet klaret, om Paavirkningen fra Grundtvig *ophørte* med Vinteren 1831—32, og navnlig er det jo ikke dermed givet, at M. allerede, da Sibbern lærte ham Tankens Krav og Rækkevidde og overbeviste ham om, at »Grundtvigianismens Begreber var crasse« (I, 61), og saaledes førte ham »udover Grundtvig«, forstod, at han maatte »forlade« denne, fordi en Forbliven hos ham maatte *hæmme* og *forstyrre* hans Udvikling. Selvbiografiens Udtalelser tyder i alt Fald ikke derpaa.

Læser man hele Afsnittet om Grundtvig igennem, bemærker man hurtig to Ting. Dels at M. har lagt Hovedvægten paa at motivere, at han forlod Grundtvig. Dels at hans Beskrivelse af den Indflydelse, Grundtvig havde udøvet paa ham, hverken tyder paa, at Kendskabet til Kristendomsfilosofien bragte Paavirkningen fra Grundtvig til Ophør, eller forklarer paa fyldestgørende Maade, at han maatte komme til at betragte den som noget, der var skadeligt eller *forstyrrende* for hans Udvikling. Afsnittet om Paavirkningen er nemlig præget af en paafaldende *Tavshed* ikke blot om M.s, men om selve Grundtvigs Forhold til det »Grundtvigske« : til Grundtvigianismen som

et religiøst og kirkeligt Fænomen. Ingen vil, naar man læser dette Stykke igennem alene, kunne ane, at Grundtvig dengang stod midt i en Kirkekamp, der betød noget gennemgribende for den *danske* Kirke og tillige delte de teologiske Studerende i skarpt adskilte Lejre. — M. indskrænker sig saa godt som helt til at tale om den store Digter og Sagamand med det ejendommelige Udsyn over Menneskelivet og den aandfulde Forstaaelse af de nordiske Myters Betydning. Man faar Indtryk af, at M. *kun* har kendt ham fra den Side, og *denne* Grundtvigs Værd anerkender han vedblivende, saaledes at Læseren maa spørge sig: hvorledes kan dette motivere, at M. »ikke blev Grundtvigianer«?

Afsnittet om Grundtvig følger umiddelbart efter M.s Omtale af Rudelbach, og han fastslaar først, at han *ikke* traadte i noget personligt Forhold til Grundtvig før efter sin Udenlandsrejse. I Studentertiden havde han altsaa *kun* med *Skribenten* Gr. at gøre, »men *desto mere* fordybede jeg mig i hans Bøger«. Læsningen omfattede baade hans Afhandlinger (ogsaa dem i »Theol. Maanedsskrift«) og de mytologiske Arbejder; men navnlig fængsledes han af Digterværkerne, »der er uomgængelig nødvendige, naar man vil kjende ham«. Disse optog ham saa stærkt, at han endogsaa opsøgte de spredte Digte i de forskellige »Nyt-aarsgaver«. Trods Læsningen af »Theol. Maanedsskrift« og Hensynet til, hvad der er »nødvendigt for at lære Grundtvig at kjende«, »fandt« han imidlertid *intet* vedrørende »Grundtvigianismen« i egentlig Forstand her. Hvad han »fandt« i denne »Mangfoldighed«, d. v. s. tilegnede sig som betydningsfuldt for sin Udvikling, var den »storartede verdenshistoriske *Anskuelse*«, der ser paa Historien og Menneskelivet som *en Kamp* mellem Tro og Vantro, det kristelige og antikristelige, Sandhed og Løgn, Lys og Mørke — en Kamp, som forventes at ende med Sandhedens og Lysets Sejr. Denne »Anskuelse« stadfæstedes ved Nordens Myter, »de stærke, gaadefulde Drømme om *Kampen*, det

Ædle, det Heltelige hos Mennesket til alle Tider maa føre med det Slette, i Egenkærlighed og Selvklogskab Forstenede«. Videre »fandt« han »en begeistret Lovtale over Lutherdommen«, »en mægtig Fædrelandskærlighed og en uslukkelig Begeistring for det danske Modersmaal« (dets Velklang og Rækkevidde). Men ganske særlig maa han dog fremhæve »Eet, som jeg ganske har kunnet tilegne mig, som lever i mig indtil den Dag idag, og som jeg haaber at tage med mig, naar jeg forlader denne Verden«. Det var Grundtvigs Opfattelse af »Aandens Verden som det eneste Virkelige« og af »Kraftens Ord« som den højeste af Livets Magter. Det lærte han endda ikke som en Læresætning, men som en *Forvisning*, bevist i Aand, Liv og Kraft (I, 32).

Alt dette maa altsaa høre til det, M. mener »fremmede« hans Udvikling. Men dermed er ogsaa givet, at Grundtvigs Indflydelse paa ham *ikke* ophørte med Vinteren 1831—32. Selvfølgelig maa indrømmes, at adskilligt af dette, som M. »fandt« hos Grundtvig, er Grundtanker, der mere eller mindre klart bærer en Række af hans ældre Skrifter¹; men sit mest udprægede Udtryk fandt denne »verdenshistoriske Anskuelse« med dens nøje Sammenhæng med Opfattelsen af den nordiske Mytologi og dennes »Forbilledlighed« først i 2. Udgave af »Nordens Mytologi« fra 1832 med den udførlige og programmatiske Indlednings Redegørelse for en »universalhistorisk Vidskab«². Her er det ogsaa, at Tankerne om Aanden og Kraftordet har

¹) Modsætningen med Lys og Mørke, kristeligt og ukristeligt var stærkt fremme i Efterskriften 1828 til »Theol. Maanedsskrift« (jfr. ovenfor S. 165).

²) Udvalgte Skrifter af Grundtvig (ved Begtrup) V, 376—767; Indledningen særlig optrykt i Fr. Rønning, N. F. S. Grundtvig som Tænkter, 1927. Navnlig i Indledningens Afsnit 2 (Myther og Mythologier) hævdes, at Livet kun forplantes ved det levende Ord (Udv. Skr. V, 420); der tales om det begejstrede Ords mageløse Kraft og Herlighed (S. 427); Afsnit 3 (Nordens Kæmpe-Aand) hævder Myterne som Udtryk for Aandskamp.

faaet den ejendommelige Udformning. Ogsaa selve de *Udtryk*, M. bruger for at redegøre for disse Tanker, viser afgjort hen til denne bestemte Bog af Grundtvig¹. Men Fortalen til »Mythologien« er dateret 12. Aug. 1832. Man maa da have Ret til at hævde, at der er et længere Interval mellem den Tid, da Sibbern førte M. »udover« Grundtvig, og den Tid, M. forstod, Grundtvig maatte »hæmme« hans Udvikling. Sandsynligheden taler endda for, at Intervallet mindst har strakt sig til nogen Tid efter hans teologiske Examen i Okt. 1832.

Allerede dette, at M. midt i sin Examenslæsning skulde have kastet sig over Grundtvigs omfattende Skrift, hvis Indhold laa saa fjærnt fra det Repetitionspensum, som det nu maatte være ham en Hovedsag at faa sikkert Hold paa efter de filosofiske Eskapader fra Fagstudiet, vækker jo Betænkelighed. Men dertil kommer, at M. i Selvbiografien sætter et paabegyndt historisk Studium i *umiddelbar* Forbindelse med *den* Grundtvigske Opfattelse, han skylder sin Læsning af »Mythologien«. Han fortæller nemlig (S. 32), at Grundtvigs Paastand om, »at al ægte Vidskab maatte være historisk« (en Hovedtese i »Mythologiens« Indledning) førte ham til historiske Studier, og »saaledes gjorde jeg Bekendtskab med den store Schweizer, *Joh. v. Müller*, hvis Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichte jeg søgte at tilegne mig«. Dette sidste Studium kan dog idetmindste næppe tænkes indblandet i Examenslæsningen².

Men yderligere siger M., at Grundtvigs Paastand om,

¹) Noget andet er, at M.s Forstaelse af Aand og Ord i Virkeligheden mere er Udtryk for Sibbern end for Grundtvig; dennes skarpe Mod-sætning mellem Liv og Død i Aandens Verden, svarende til Forskellen mellem Ord og Skrift (jfr. V, 462), delte M. jo absolut ikke.

²) Som før omtalt findes paa dette Sted den *eneste* Antydning i M.s Selvbiografi af et Ungdomsforhold til *Fr. Hammerich*, idet han her bemærker, at han i Aftentimer læste *noget* af *Joh. v. Müllers* Bog sammen med Venner af den Grundtvigske Retning, deriblandt — saavidt han husker — Brødrene Hammerich. Nu fortæller Hammerich i sin Selvbiografi (S. 251) ogsaa om sin og Vennernes Læsning af den

at »al Vidskab maatte være historisk«, blev fremsat i Modsætning til »de tyske Philosopher, der istedetfor at holde sig til Historien og til *Virkeligheden* kun holdt sig til, hvad de kalde Idéen, der, som Grundtvig mente, kun svæver i Luften«. Atter her gælder det, at Grundtvig jo oftere har udtrykt sin Modsætning til tysk Filosofi og Videnskab, ogsaa i Mythologien fra 1832; men særlig stærkt pointerer han sin Virkelighedssans i Modsætning til Tyskerne i »Verdenskrøniken af 1833«¹. Naar M. derfor her tilføjer: »dog gik det *snart* op for mig, at *Idéen* ogsaa fandtes i Grundtvigs historiske Vidskab«², synes denne Opdagelse ogsaa nærmest at tyde paa Tiden mellem Aug. 1832 og

berømte Bog: »Hos Ley i hans have ved garderkasernen mødtes Laurent, min broder og jeg og gennemgik Johs. Müllers Weltgeschichte . . . vi tog formelig stykker for i den bog og hørte hinanden gensidig«. Han omtaler altsaa *ikke* M.s Nærværelse; men M.s Udtalelser tyder jo blot paa en forbigaaende Deltagelse i Samlæsningen (han læste *noget* af Bogen sammen med Vennerne). — Hammerichs Læsning begyndte (som Sammenhængen viser) *inden* Okt. 1832, og naar den foregik i en Have, maa man vel tænke paa Sommertiden. Da M.s Læsning af Müllers Bog ligger *efter* hans Læsning af »Mythologien« fra Aug. 32, og han omtaler, at hans Samlæsning af den foregik »i Aftentimer« ligger det vel nærmest at antage, at M. ikke har været med i Studiekredsen fra Begyndelsen, men har sluttet sig til den i nogen Tid *efter* sin Examen, men hurtig opgivet det, muligvis fordi han jo ikke havde Interesse i at »lære« det omfattende Værk, men muligvis ogsaa af en anden Grund, som siden skal omtales.

¹) Hammerich omtaler særlig sin Læsning af dette Værks 1. Hæfte (S. 269), der snarest er »en historiens filosofi« (Fortalen, hvori Grundtvig særlig gør Rede for sit Syn, er dateret: Sept. 1833; men efter Leys Dagbogsoptegnelser i »Danskeren« IX, S. 14 forelaa dog de 3 første Ark 5/3 1833).

²) M. henviser til, at Idéen hos Gr. har Navn af »Saga, den Dronning, for hvis Borg han vil kæmpe«. Udtrykket er taget fra det »Sagakvad« i »Idunna« (Nyttaarsgave 1811), der kaldes »Odin og Saga« (jfr. Vers 8 flg.). Gr. optrykte atter Digtet i »Nordiske Smaadigte«, 1838 (jfr. Udvalgte Skrifter II, 12 f.). Med god Grund siger M., at Saga hos Gr. er Udtryk for hans *egen* poetiske og filosofiske Anskuelse af Historien, altsaa Idéen, der dømmer og ordner det hele. »Saga skal vise, hvad der i Tidernes Løb har været Skin, og hvad *Virkelighed*«.

Efteraaret 1833. Først til Tiden *efter* Maj 33 hører Debatterne om »Mythologien« mellem Hammerich og paa den anden Side Martensen, Zeuthen, Bornemann og Martin Hammerich. Hammerich siger¹: »Ingen af dem er blind for den fylde af åndrighed, der ligesom sprudlede frem« — men M. »havde *indvendinger i mængde* mod den«.

Mit Indtryk af Selvbiografiens Udtalelser er da, at de peger paa en Indflydelse fra Grundvig paa M. endnu i 1832—33 efter hans Examen, og en Indflydelse, der endda indbefatter noget, som M. haaber at tage med sig, »naar han forlader denne Verden«. Men unægtelig peger Udtalelserne ogsaa paa, at M. nu var ved at udvikle sig til *Eklektiker*, ti »Tilegnelsen« beror paa en *Fortolkning*, der ser bort fra, hvad der for Grundtvig var det væsentlige². Man forstaar derfor, at nu det Synspunkt paa Grundtvig kunde komme til at ligge nær, at han bød paa noget, »der lignede Filosofi« uden at være det, bød paa »Anskuelse«, men manglede »Begreb«. Men trods denne positive Erkendelse af, at Grundtvig manglede noget, der nu var M. absolut »væsentlig«, synes M.s Begrundelse for den *negative* Side af Sagen, at han maatte »forlade« den Grundtvig, han skyldte de stærke Indtryk og Vækkelser, som noget for hans Udvikling hæmmende, skadeligt og indskrænkende, stadig utilfredsstillende.

¹) Levnetsbog S. 268—69, jfr. Leys Dagbogsoptegnelser (»Danskeren« IX, 15), der omtaler under 12/5 33: »Mythologien har jeg *nu* læst med Hammerich«.

²) Unægtelig har Hammerich bedre end M. faaet fat paa, hvad Grundtvig lagde Vægt paa: »de store Begyndelser; Livskilderne i *Guds Kirke* og i Mennesket; Synet paa *Frihed* (»for alt, hvad der stammer fra Aand») og Folkelighed og navnlig paa Gr.s stærke Adskillelse mellem kristelig Tro og kristelig Livsanskuelse; hvor den sidste anerkendes, ønsker Gr. Fred og Samarbejde med »Naturalister« (de, der ikke deler den kr. Tro). — Ogsaa M.s Udtalelser om Gr.s Forstaaelse af »Aand og Ord« er mere en »Fortolkning« ud fra Sibberns Forstaaelse af »Aandens Verden som det eneste Virkelige« end en Tilegnelse af Gr.'s Tanker, der er saa afgjort bestemt af hans kristne Opfattelse af Modsætningen mellem »Liv« og »Død« (jfr. S. 221, Note 1).

Med andre Ord, jeg mener, at M.s Skildring af den Grundtvig, der »fremmede« hans Udvikling, ikke giver os den fulde Virkelighed om hans Forhold til ham i Perioden før Vinteren 1831—32. M. har i Afsnittet om Grundtvig fulgt sit Forbehold overfor Læserne kun at fortælle »stykkvist« og saaledes, at kun det medtoges, der set fra den gamle M.s Totalitetssyn paa sin Udvikling erkendtes som fremmede dennes Retning og Maal. Dette er Meningen med Fremhævelsen af, hvad han »fandt« hos Grundtvig. Alt øvrigt, der hørte til »Omvejene«, »det labyrintiske«, *antydtes* kun uden nærmere Redegørelse¹. Afsnittets Slutningsdom: »Jeg blev altsaa ikke Grundtvigianer«, kommer derfor ligefrem til at mangle logisk Klarhed, ti Oversætningen, Skildringen af Grundtvig som Sagamand og Digter, indeholder intet om egentlig Grundtvigianisme, og Under sætningen, Fremhævelsen af Grundtvigs Mangel paa Forstaaelse for en Teologi, der godtgør Harmonien mellem Tro og Erkendelse, og for en spekulativ Filosofi, der forener Anskuelse og Begreb, har kun Slagkraft, naar man erindrer, at »Manglen« beror paa en Forstaaelse af Kristendommen, som M. har kendt og følt sig draget mod.

Jeg maa derfor mene, at M.s Paastand om, at det var *nødvendigt* for hans Udvikling at »forlade« Grundtvig, da Indflydelsen fra ham maatte blive en Hæmsko paa denne og virke skadeligt og indskrænkende paa den, kun er forstaaelig, naar man fastholder, at M. før sin Paavirkning fra Sibbern i Vinteren 1831—32 har haft en virkelig Grundtvigsk Periode. Hammerichs Vidnesbyrd, Paavisningen af, hvad Forholdet til Rudelbach maatte betyde, og M.s For-

¹) I M.s Omtale af Grundtvigs Tale om den stadige Kamp mellem det kristelige og antikristelige, Lys og Mørke, og videre i Fremhævelsen af Gr.s Begejstring for Lutherdommen ligger saaledes en Antydning af, at Grundtvig stred for *mere* end en universel-historisk »Anskuelse«. Til sidst i Afsnittet omtales ogsaa, at Grundtvig baade i Prædikener i Frederikskirken og i »Søndagsbogen« kritiserede »Statskirke dommet og Rationalismen«; blandt »Manglerne« hos Gr. medtages da ogsaa »de vilkaarlige Tilsætninger til det Christelige«.

hold til Fakultetet og Mynster kommer man ikke udenom, og M.s kunstfærdige Tavshed i Afsnittet om Grundtvig er i Virkeligheden en indirekte Bekræftelse. Dertil kommer saa de enkelte Træk i SelvbioGRAFIE: M.s Omtale af Kredsen hos Lindberg, hvor »vi sad og udslyngede vore Angreb paa Rationalismen«, og af det nære Forhold til Rudelbach, hans Udtalelse om, at Sibbern førte ham udover »det crasse« i »Grundtvigianismen« (der selvfølgelig ikke her blot kan betyde »Anskuelsen«) og hans Bemærkning om sine »labyrinthiske Omveje« i Begyndelsen af hele Afsnittet om Studenter- og Kandidataarene. Ogsaa hans Omtale af Konflikterne med de unge Grundtvigianere, som jeg straks skal komme tilbage til, peger i samme Retning.

Imidlertid maa jeg atter betone, at jeg ved M.s »Grundtvigianisme« lægger Hovedvægten paa et Erkendelsesforhold til »Ortodoksien« og den dermed sammenhængende Afvisning af Tidens Former for Heterodoksi, være sig de fremtraadte i skarpere eller formidlende Former (»Ultraerne« og »Theol. Bibliotheks« Mæglingmænd). Men ganske særlig paa Afvisningen af Filosofiens Ret til at fastslaa, hvad »sand Kristendom« er. — Om M. har været Grundtvigianer i den Forstand, at han virkelig har tilregnet sig »den kirkelige Anskuelse«, Grundtvig siden 1825 slog til Lyd for, maa staa hen. Rimeligvis er det gaaet ham som Fr. Hammerich¹, der erklærer, at »det endnu ikke fuldt var gaaet op for ham, hvad der laa i Grundtvigs Syn paa Trosbekendelsen«. M.s tilbagetrædende religiøse Forstaaelse tyder i denne Retning. Zeuthens Fortælling om hans Optræden i Disputereselskabet som Forsvarer for den »Grundtvigske Opfattelse af Trosbekendelsen«, behøver ikke at betyde mere end, at M. rent teoretisk havde sat sig ind i Grundtvigs Argumentation. Naar hans Lærer Rudelbach ikke delte Grundtvigs Opfattelse af Trosbekendelsens Betydning og dog helt og fuldt stod i den Grundtvigske Lejr, er det endda sandsynligt, at M.s

¹) Et Levnetsløb S. 273.

Stilling har været den samme. Saaledes forstaar man ogsaa bedst den Energi, hvormed han hævder, at han »ikke blev Grundtvigianer«, og hans unøjagtige Paastand i Afsnittet om Skoletiden om, at Grundtvigianismen dengang kun betød Hævdelse af Lutherdommen.

Blandt Motiverne til, at han maatte »forlade« Grundtvig nævner M. ikke blot dennes Mangel paa Forstaaelse for virkelig Teologi og Filosofi¹, men ogsaa den besynderlige Blanding af det geniale og kedsommelige — ja det »vævende« hos Grundtvig. M. »forsikrer«, at han »allerede dengang« havde en tydelig Fornemmelse heraf — men hvis han med »dengang« tænker paa Tiden *inden* Vinteren 1831—32, turde i alt Fald Fornemmelsen af det geniale have været den absolut dominerende. Ligesaa, naar han paa-
staar, at Grundtvigs Sammenblanding af det kristelige og folkelige, det kristelige og nordiske og hans »vilkaarlige Tilsætninger til det Christelige« »allerede dengang« gav ham en »Bismag«. Udtrykket »Tilsætninger« synes overhovedet at pege paa en Tid, der ligger betydeligt efter M.s Studentertid. Stærkest rettes Kritiken imidlertid mod Grundtvigs *Personlighed*: hans hovmodige Foragt for andre, hans Selvforherligelse (naar han f. Eks. beundrer sig selv som »mageløs«) og hans samtidige Klager over Miskendelse og Martyrium (I, 36). Om Biskoppen virkelig her gengiver Studentens Indtryk med større Paalidelighed, end naar han noget senere omtaler sine Savn ved Grundtvigs Prædikener (I, 42, jfr. ovenfor S. 215), tvivler jeg om. I hvert Tilfælde er disse Iagttagelser Biaarsager til Bruddet i Forhold til det væsentlige: Opdagelsen af, at Grundtvig overhovedet ikke forstod sig paa ægte Teologi og Filosofi.

Blandt Biaarsagerne til, at han »forlod« Grundtvig, dvæler han imidlertid ganske særlig ved *de unge Grundtvigianeres* fanatiske Partiskhed, blinde Forgudelse af deres Mester

¹) Opdagelsen heraf, siger M., førte ham »allerede dengang« til Klarhed over, at Gr. vel var »en mægtig Vækker, men uskikket til at være Lærer og Vejleder«.

og hans Meninger og utaaelige Tilrettevisninger overfor ham selv. Han indrømmer, at de »i flere Henseender« var elskværdige Mennesker, men de var »usigelig naive«. Den nærmere Karakteristik af deres Eftersnakken af Grundtvig og deres Servilitet overfor den givne Parole har ikke blot tidshistorisk, men ogsaa virkelig biografisk Interesse. Den belyser nemlig klart, hvor afgørende en Forandring, der var foregaaet med M., og hvor skarp Modsætning den fremkaldte i den tidligere Vennekreds. Selv om man har Grund til at antage, at Forholdene efterhaanden ogsaa har gjort Vennerne betydelig mere ensidige, lægger M.s Udtalelser dog klart for Dagen, at Dissenserne mellem dem først og fremmest skyldes *hans* nye Syn paa Teologi og Filosofi. Indirekte bevidner M. da derigennem, at hans tidligere Forhold til Grundtvigianismen ikke kan have indskrænket sig til en Beundring for Seeren og Saga- manden.

»Var der Tale om *Theologie*, blev der udgydt en Strøm af Forhaanelser over Skolefuxeriet og al den unyttige Lærdom, hvormed man skulde proppes ved Høiskolen, de døde Papirshefter, de systematiske Beenrade i Dogmatik og Moral; en Strøm af Anklager mod de Skriftkloge og Høilærde, der vilde være kloge over det, som skrevet staaer og ikke vidste, at det kun er Barnetroen, der kan oplade os Skrifterne« (S. 36—37). Det turde være indlysende, at M.s *Forargelse* over disse Domme ikke kan tilhøre den Tid, da M. holdt sig selv i den stærke Karantæne overfor Fakultetet og efter egne Udtalelser sad i Lindbergs Kreds og haanede »Rationalisterne« eller i den snævrere Vennekreds og persiflerede Dr. Johannsen. Forargelsen synes imidlertid ikke blot at forudsætte hans nye Syn paa den spekulative Teologis Ævne til at »oplade Skrifterne«, men overhovedet et nyt positivt Forhold til Fakultetet og Universitetsstudierne og saaledes pege paa en Tid, der i hvert Fald ikke kan ligge fjærnt fra hans Embedsexamen, men snarest tilhører Tiden, da han »viste

sig i Clausens og Mynsters Kreds«. De anførte Udtalelser divergerer vel iøvrigt næppe meget fra de kategoriske Domme, han selv tidligere havde været tilbøjelig til at fælde.

Ligesaa afvisende var deres Dom om *Filosofi*. De unge Grundtvigianere manglede ligesom Mesteren enhver Forstaaelse for »Mellembestemmers« Berettigelse. Filosoferne var efter deres Opfattelse »ugudelige«, og navnlig udtaltes »de meest affærdigende Domme« over den tyske *Filosofi*¹. Men nu var dette ham »forargeligt«; han kunde »ikke skikke sig i« at blive henvist til »Barnetroen og Barneskammelen af Individider, der manglede al spekulativ Drift«. Her viser M. klart nok, at det er gaaet meget varmt til mellem ham og de tidligere Venner. Men naar han, som han siger, opponerede mod saadant, »omend ofte kun for at sætte det Dialectiske i Bevægelse«, mødtes han af »*Ubevægelighedens* Modstand«. Argumentet »Barnetroen og Barneskammelen« har da ikke været noget nyt hos *dem*; det maa være *ham*, der nu, da han for sin Udviklings Skyld var ved at »forlade« Grundtvig, forbløffede Venerne ved ikke at kunne »skikke sig i« en Henvisning, som man gik ud fra dog maatte have Vægt for ham. Deres Henvisning til Barnetroen, som M. saaledes to Gange motiverer sin Forargelse med, viser i hvert Fald, at han i Vennekredsen stadig har staaet overfor en Grundtvigianisme med den stærkeste Betoning af det centralt kristelige og kirkelige, men ikke tidligere fundet noget »forargeligt« deri. Og man kan vel tilføje: havde han i de foregaaende Studenteraar forklaret dem, at han kun »fandt« noget hos Grundtvig som Digter, Mytefortolker

¹) M. fremhæver i denne Sammenhæng særlig, at Grundtvig i sin Strid med H. C. Ørsted om Schellings *Filosofi* viste sin Mangel paa Forstaaelse for, at Schelling i sin Afhandling om den menneskelige Frihed var inde paa en Udvikling bort fra Panteismen. Om M. imidlertid, før han kom i nævnte Forhold til Ørsted og Sibbern, har forstaaet dette, er en anden Sag.

og Sagamand, men iøvrigt ansaa ham for at »væve«, naar han bedømte Teologi og Filosofi ud fra sit Syn paa Barne-troen, havde Kredsen selvfølgelig forlængst været sprængt.

»Saadanne Domme summede mig ikke blot om Ørene, naar der handledes om Theologie og Philosophie, men ogsaa i andre Sphærer«: Øhlenschläger betegnedes saaledes som én fra Kristendom frafalden (Ingemann var den rette kristelige Digter) — han havde desuden ikke fattet det ægte nordiske, som kun fandtes hos Grundtvig¹. Ogsaa dette viser, i hvor høj Grad »det kristelige«, forstaaet Grundtvigsk, har været den afgørende Maalestok for det værdifulde i den Kreds, M. stadig havde holdt til i, indtil Spekulationen drev sin Kile ind mellem ham og de andre. Men ogsaa dette tyder paa, at M.s begrænsede Opfattelse af Grundtvig i Selvbiografien som »den universal-historiske Anskuelses« Mand ikke giver os den fulde Virkelighed m. H. til M.s Forhold til denne, inden han fik sit nye Syn².

¹) M. omtaler, at de unge Grundtvigianere dengang samledes i Aftenkredse og viste deres »Nordiskhed« ved at drikke Mjød, »hvori jeg dog ikke har deltaget«. — Bemærkningen herom synes at involvere, at han iøvrigt indtil sit »Frafald« delte Kredsens Syn paa det ægte Nordiske. Ogsaa Leys Dagbøger synes at have omtalt Mjød-gilderne, jfr. »Danskeren« V, 229.

²) *Politisk*, tilføjer han, »hørte det dengang til ægte Grundtvigianisme at betragte Rigsdage og constitutionelle Statsformer som udenlandsk Uvæsen, hvorpaa Dannemænd ikke burde inlade sig . . . Enevælden var det eneste Gavnliges for et Folk«. M. henviser her særlig til Grundtvigs bekendte Udtalelser i »Politiske Betragtninger« (1831) om Juli-revolutionen som »et Opløb i Hundedagene af den polytechniske Skoles Dreng«. Noget uforsigtig griber M. saa Lejligheden til at minde om Grundtvigs politiske Holdningsløshed: efter 1848 blev han jo Talsmand for »en Frihedsretning, der fulgte den Strøm, der . . . havde sin Udgang fra Revolutionen«. M. selv gik ganske vist den modsatte Vej, men i hvert Tilfælde kunde han for sit Vedkommende ogsaa notere »Svingninger«. Notorisk bevidner Brevene fra hans Udenlandsrejse, at han da sympatiserede med de politiske Frihedsbevægelser. Udtalelserne i Selvbiografien viser da ogsaa, at M. allerede i sin Studentertid politisk havde liberale Meninger, som han antagelig havde tilegnet sig i

Disse Debatter om Teologi og Filosofi, der saaledes gjorde Forholdet til Vennerne uholdbart, eftersom M. jo ikke mere vilde »skikke sig i, at Individet uden spekulativ Drift« henviste ham til Barnetroen, kan i alt Fald ikke have faaet den afgørende bitre Karakter før efter M.s Examen. Som Højdepunktet af Fanatisme i den hidtidige Vennekreds nævner M. nemlig *Sigfr. Ley*, »der aldeles ikke kunde taale Modsigelse«. »Var man hos ham, stod man i Fare for at blive kastet paa Døren eller ned ad Trapperne« (I, 41) — en Bemærkning, der muligvis kan bidrage til at forklare, at M.s Deltagelse i Læsningen hos Ley af Joh. v. Müllers Historie blev saa kortvarig. Men Leys Dagbogsoptegnelser vidner tydelig nok om, at Bruddet mellem ham, den nidkæreste af disse unge, og M. ikke er indtraadt før *efter* dennes Examen¹. — Fr. Hammerich noterede jo ogsaa, at *hele* den Grundtvigske Vennekreds endnu var fredelig samlet ved Gildet, efter at M. var blevet teologisk Kandidat.

Hammerichs Hjem (jfr. Hammerichs Levnetsbog S. 222 og 265); efter sin Examen kan han da have faaet denne Opfattelse befæstet i H. N. Clausens Hjem. Naar Arildsen (S. 50) mener, at der »ikke kan være Tvivl om, at Sibbern har »forberedt« M.'s senere konservative Stats- og Kirkepolitik, maa det i hvert Fald fremhæves, at »Forberedelsen« for Studenter- og Kandidattidens Vedkommende har været negativ, og M. selv antyder end ikke, at han gennem Sibbern har faaet en »Anelse« om ret politisk Forstaaelse. Iøvrigt kunde man saa med samme Ret hævde, at Grundtvig har »forberedt« den senere M.s politiske Forstaaelse.

¹) 21/8 32 noterer Ley, at M. skal op til Examen om en Maaned, og 30/9, at han sammen med Østergaard og Hass har været oppe til skriftlig Attestats (»Danskere«, IX, 6. 11). Først fra Nov. 32 findes en Bemærkning, der kan tyde paa et begyndende alvorligere Modsætningsforhold: »Til Martensen sagde jeg i Dag, da han fortalte, at han studerede Dogmatik og Filosofi, at nu var jo Examen forbi, saa han havde Ro til at finde de vises Sten«! (ib. S. 11). — Iøvrigt minder jeg atter om, at Ley 12/5 33 (ib. S. 15) noterer: »Mythologien har jeg nu læst med Hammerich«. Dette viser, at Hammerichs Debatter med M. om denne Bog af Grundtvig maa henføres til 1833 og ikke til 1832 (jfr. ovenfor S. 223).

Højest sandsynligt er det imidlertid, at der i Løbet af de sidste Aar var foregaaet en ikke ringe Forandring med Vennerne i Retning af Fanatisme, fremkaldt ved den Maade, hvorpaa Kirkekampen fortsattes. Efterat Grundtvig i 1826 var sat under Censur, og navnlig efterat »Theol. Maanedsskrift« var ophørt og Rudelbach bortrejst i 1829, var det jo *Jak. Chr. Lindberg*, der blev den fremtrædende Leder af Kirkekampen. Hans voldsomme Skrift »Er Dr., Prof. theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke?« (1829) blev foreløbig beslaglagt, men maatte frigives, da saavel Landsoverretten som Højesteret frikendte ham for Generalfiskalens Tiltale. Frikendelsen ved Højesteret 30. Juli 1830 var ligesaa bedsk en Erfaring for Clausen og Rationalisterne som stor Opmuntring for den Grundtvigske Lejr; dertil kom, at det frigivne Skrift nu hurtig oplevede 3 Oplag. Kort efter (28. Aug.) afskedigedes Lindberg efter egen Ansøgning fra sit Adjunktembede ved Metropolitanskolen¹. Han stod saaledes paa bar Bakke, men ogsaa som den, der nu ikke behøvede at tage noget Hensyn til en Statsansættelse. Samme Aar begyndte han sit »Maanedsskrift for Christendom og Historie«, der ikke blot fortsatte de skarpe Angreb paa H. N. Clausen, men nu udvidede Kampen til de rationalistiske Præsters egenmægtige Ritualforandringer og Forkyndelse². 25. Sept.

¹) Om Lindberg jfr. Fr. Nygård, Jakob Chr. Lindberg (1897), Fr. Rønning i »Kirkel. Samfunds Julebog« for 1926 (S. 88—122) og særlig Sønnen Niels L.s Optryk af Faderens »Papirer« i »Histor. Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning« (I—V). Om hans Forhold til Rektor Nissen og den Irettesættelse, Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler havde tildelt ham i Anl. af hans Motivering i en Ansøgning om Fritagelse for midlertidige Timer jfr. Fr. Nygård, Anf. Skr. S. 15.

²) Jfr. »Præsten Gad for Herrens Alter. Et Alvorsord mod de falske Læreres Pave-Myndighed i Kirken« (ogsaa særskilt aftrykt 1831). »Falsk Lærdom i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn« (Pastor Visbys Paaskeprædiken) (ligeledes særskilt aftrykt 1831). »Præsten Gads mislige Forhold til Rituallet« (ligesaa; 1831). »Skomager L. Jensens Klage . . . over Stiftsprovst Clausens Forhold ved Daaben«, udg. af Lindberg (1832).

1831 begyndte han sammen med den tyske Præst Siemonsen og Stud. theol. Harmsen sine »Forsamlinger« i »Lille Rolighed« (»Kalkbrænderi-Forsamlingerne«), der vakte saa stort Røre, ogsaa iblandt de unge Akademikere. En Søndag mødte de endda op i stort Antal for at lave Spektakler, hvad Lindberg dog fik forhindret¹. Frygten for, at Bevægelsen nu skulde føre til Sværmeri, bragte, som bekendt, Grundtvig til at tage Del i Forsamlingerne, og dette indjog atter Myndighederne en alvorlig Frygt for en større Separationsbevægelse, hvilket blev Hovedaarsagen til, at Kongen 1/3 1832 bemyndigede Kancelliet til at tillade Grundtvig at holde Aftensangsgudstjeneste i den daværende Frederikskirke paa Christianshavn.

At hele denne Bevægelse, trods den fuldkomne Tavshed om den i M.s Selvbiografi, har grebet dybt ind i den Vennekreds, han dengang stadig stod nær, kan der ikke være mindste Tvivl om. Alle havde de staaet Lindberg nær, haft ham til Lærer, hjulpet ham med det Agitationskrift, der i 1827 sendtes omkring i Afskrifter, og deltaget i selvstændige Møder i hans Hjem, hvor Tidens Spørgs-

»Om Stiftsprovst H. G. Clausens vilkaarlige og uforsvarlige Forandringer ved den christne Daab« (1832). Om Stiftsprovstens Daabshandling i Dec. 1833, der gav Anl. til, at han ophørte med at fungere ved Døbefonten jfr. ovenfor S. 181. — Pastor Visby-Sagen, der gav Lindberg Anl. til adskillige skarpe Indlæg (jfr. Erslews Forfatter-Lexicon II (1847), S. 146—47), paaførte Lindberg en Proces, der endte (April 1832) ved Højesteret med Mortifikation af Beskyldningerne og en Bøde for L. paa 200 Rbdl. Kirkehistorisk er det vigtigt, at det kbhvn.ske teol. Fakultet (i Modsætning til det i Kiel) ikke afgav Responsum i denne Sag (især paa Grund af Jens Møllers Stilling).

¹) Fr. Nygård, N. F. S. Grundtvigs Stilling til en Udtrædelse af Statskirken og »Kalkbrænderi-Forsamlingerne« (1882), S. 35—36. Ssteds S. 42 fortælles om de Karikaturtegninger af »Forsamlingerne«, der cirkulerede under de teol. Forelæsninger paa Universitetet. — Ansøgningen 23/10 31 om at danne en dansk-tysk Frimenighed med Grundtvig og Siemonsen som Præster (ib. S. 52) og Kancelliets Meddelelse om Kongens Rescript om Tilladelsen til Grundtvig til at holde »dansk Aftensang« i Frederiks Kirken (ib. S. 84).

maal fik deres Belysning, og Parolen gaves. Siden Kalkbrænderiforsamlingernes Begyndelse lød den imidlertid paa: Frimenighed! Den Ansøgning, der i Okt. 1831 rettedes til Kongen, blev bl. a. undertegnet af M.s Venner, Studenterne Laurent og Ley, der deltog i Forsamlingerne. Hammerich derimod holdt sig tilbage, selv om han »fulgte kampen med deltagelse«¹. — Kan man virkelig tro, at M. har været saa absolut uinteresseret i disse kirkelige Hovedbegivenheder i disse Aar, som han vil give det Indtryk af? Er der noget sikkert, er det vel imidlertid, at der har staaet heftige Debatter i Vennekredsen om alt dette. Netop denne Fase i »Kirkekampen« og de aktivt deltagende Venners Iver har da antagelig ikke mindre end Sibberns Kristendomsfilosofi overbevist M. om, at Grundtvigianismens »crasse« Tanker ikke laa for ham. Den Triumf for Leys Gruppe, som Grundtvigs Tilbagevenden til Prædikestolen betød, har vel paa den anden Side bidraget til at øge deres Nidkærhed og Ensidighed; og Nederlaget i Nov. 1832, da Lindbergs Beskyldninger mod Visby mortificeredes af Højesteret, og han selv idømtes Bøde, har sikkert yderligere opfanatiseret dem. Naar saa dertil kom den Kløft, der opstod mellem dem og M. ved Debatterne om hans nye Stilling til Teologi, Filosofi og Fakultetet (der netop kan antages at være blevet særlig bitter, efterat M. kort efter sin teol. Examen meddelte Ley, at han nu havde valgt Studiet af »Dogmatik og Filosofi« til sit særlige Maal, og efterat han »viste sig« i Clausens Kreds), forstaar man, hvor alvorlig ment den gentagne Henviisning til »Barnetroen« har været fra deres Side, men ogsaa, at M. nu forstod, at en Fastholdelse af Forholdet til Grundtvig enten maatte betyde, at man »gav sig helt hen til ham« eller brød med ham. I denne Tid, da Valget var gjort, er det ikke usandsynligt, at M. ikke nøjedes med Forsøg paa »at sætte det dialectiske i Bevægelse«, men gav de hidtidige Venner, naar de irriterede

¹) Selvbioogr. S. 270—71.

eller »forargede« ham ved deres Tale om Barneskammelen, eller som Ley¹ spydigt anbefalede ham at finde de vises Sten, Svar, der i Indhold faldt sammen med det, han i Selvbioografien fremhæver som Grunden til, at han »forlod« Grundtvig: han forstaaer sig jo hverken paa Teologi eller Filosofi, han væver trods sin Genialitet, hans »Anskuelse« mangler »Begreb«, han kan vel være Vækker, men er ganske uskikket til at være Lærer og Vejleder, og hvilke Skyggesider har ikke hans Personlighed! Men dermed var ogsaa Venskabet forbi; hver gik sin Vej. Kun den elskelige Laurent »med det blide Gemyt« vedblev at være hans Ven til sin Død, som M. skriver (I, 41).

Ingen vil kunne læse dette Stykke om Vennerne i M.s Selvbioografi igennem uden at faa et stærkt Indtryk af, at den forangaaende Redegørelse for hans Forhold til Grundtvig ikke er udtømmende. M. maa, inden han »forlod« Grundtvig, have været knyttet til ham med mere end Beundringen for hans Poesi og verdenshistoriske »Anskuelse«; det er Ændringen i Stillingen til det »kristelige«, der giver den virkelige Nøgle til det ændrede Forhold til Vennerne og tillige forklarer, at Studentertiden væsentlig for den gamle M. kom til at staa som en labyrintisk Omvej. — Jeg forstaaer altsaa Tiden efter Vinteren 1831—32 som en Afviklingstid for M.s Vedkommende af et hidtil udpræget Partigængerforhold til Grundtvig. De Grundtvigske Idéer vedblev endnu en Tid at interessere ham, ja betage ham, men Forholdet til Kirkestridsmanden havde faaet et alvorligt Grundskud. — Men Konsekvensen af Forholdet til Sibbern krævede ogsaa Tid for at gøre sig klart gældende, og først efter den teologiske Examen ka-

¹) Ganske betegnende for Ley m. H. til hans Forhold til Teologi og Teologer er en Dagbogsoptegnelse fra Slutningen af Aug. 1832 («Danskeren» IX, 9). Ley var da Huslærer hos Grundtvig og spurgte den knap 8aarige Sven Grundtvig: »Hvad er teologer for folk?« Drengen svarede: »Aah — det er dumme svin!« Ley: »Man kalder dem paa dansk for skriftkloge«. Sv. Gr.: »Javist selvkloge«. Her kan man vel sige: smaa Gryder har ogsaa Ører.

stede M. afgjort Broen af. Nu var det nye Maal ham klart. De historiske Studier af Joh. v. Müller blev afbrudt, og Dogmatiken og Filosofien blev Arbejdsfeltet. Dermed var »Problemet« der, og nu i 1833 kunde han vende baade Grundtvig og Mynster Ryg med sit: »Jeg søgte Eenhed af Tro og Erkjendelse«. — Det skulde imidlertid snart vise sig, at de Svar paa »Problemet«, han nu søgte hos Schleiermacher og Hegel, pegede i saa modsatte Retninger, saa Følgen blev en Uro, der vel jagede ham videre i hans Søgen efter »Enheden«, men ikke bragte ham Maalet nærmere.

Men har M.s Studenteraar saaledes, trods den betydningsfulde Vending, der indtraadte med Forholdet til Sibbern, dog væsentlig staaet i Grundtvigs Tegn, vil man forstaa, at jeg maa betragte Dr. Arildsens Paastand om, at M.s Kristendomsopfattelse i hans Studenteraar i fremtrædende Grad grundprægedes af Sibbern og i meget ringe Grad af Grundtvig, som meget vildledende. Selv da Bruddet med Grundtvig indtraadte, blev sikkert Levn tilbage, der senere atter skulde faa Betydning for M. Han bemærker da ogsaa udtrykkelig: »Seer jeg tilbage til *hiin første Tid* af mit aandelige Forhold til Grundtvig, kan jeg sige, at det var det samme, som *siden efter vedblev at gjentage sig*, paa eengang tiltrækkende og frastødende« (I, 43). Efter det udviklede tror jeg ganske vist ikke paa den fulde Nøjagtighed i Udtalelsen for »hiin første Tids« Vedkommende; i alt Fald var dengang det frastødende ganske tilbagetrædende, indtil Sibbern og Zeuthen vakte hans Kritik overfor Grundtvig. Men rigtigt er, at han ikke med Bruddet var færdig med Grundtvig. Dennes Tanker blev han paa vigtige Omraader den mest ihærdige Modstander af; men samtidig sporer man hos den senere M. Vidnesbyrd om, at Grundtvig langt ud over Læren om »Aanden« og »Ordet« og en dybt indpodet Respekt for Lutherdom har øvet Indflydelse paa ham. Jeg behøver blot at nævne noget saa væsentlig som hans Sakramentlære og hans Forstaaelse for Trosbekendelsens Værd. Naar det, som H.

Scharling kaldte »Halvgrundtvigianismen«, har faaet saa stor Betydning i dansk Kirkeliv, skyldes det dog ikke mindst M. eller rettere det Grundtvigske »Islæt« hos M. Jeg kan derfor ikke slutte dette, uden at udtale min Forundring over, at Arildsen, der ellers saa ivrigt har gaaet paa Jagt efter »Islæt« hos M., ikke har følt sig foranlediget til en Undersøgelse og Konstatering af de Grundtvigske »Islæt« i M.s Skrifter.

* * *

I Sept. 1832 indstillede M. sig til teologisk Examen¹. Som Fr. Hammerich fortæller (S. 275), stod M. ikke øverst til skriftlig, og Prof. Jens Møller udtalte til ham: »han var gået for meget på egen hånd og havde ikke vist erudition nok«. Begge Anker er fuldt forstaaelige efter den Maade, hvorpaa han havde drevet sine Studier. Det var ikke ved omfattende og grundige Kundskaber, at M. gjorde sig bemærket, men ved sit gode Hoved. De sidste Maaneders Repetition af de Kollegiehefter, hans Grundtvigske Venner kaldte »de døde Papirshefter, de systematiske Beenrade i Dogmatik og Morak«, havde altsaa dog ikke været nok til at sikre ham den »Udmærkelse«, der vilde garantere ham Muligheden for fortsatte videnskabelige Studier. Men »ved mundtlig eksamen² mærkede man imidlertid hans overlegne dygtighed, og han fik det egregie, ikke mange har fortjent saa godt som han. Os glædede det, skønt vi . . . endnu ikke klart så, hvor store hans ævner vare«. Efter det her udviklede, vil man forstaa Hammerichs Udtalelse om hans eget og Vennernes daværende Syn paa

¹) 30/9 32 skriver Ley i sin Dagbog: »Hass, Østergaard og Martensen har nu været oppe til den skriftlige teologiske attestas« (»Dan-skeren« IX, 6).

²) 25. Okt. jfr. Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I (1848) Sp. 1135; Jens Møllers Tidsskrift for Kirke og Theologie III (1833), S. 350. Op-gaverne til skriftlig Examen, ib. S. 341.

M. Trods sit gode Hoved var M. endnu ikke moden; han havde gjort sin første Opdagelse m. H. til Forstaaelsen af sin Psyke — for at tale som Dr. Arildsen —, men der var heldigvis flere Opdagelser at gøre.

Resultatet blev altsaa et egregie — ganske vist ikke af de pragtfulde, som Prof. H. N. Clausen, den tidlig afdøde Dr. Lemming og Jak. Chr. Lindberg havde bragt med sig fra Examensbordet¹, men dog en Karakter, der gav ham Relief blandt Kammeraterne og vakte Fakultetets særlige Opmærksomhed for ham. 30. Okt. fik hans Ven L. D. Hass sit Laud. Examensgildet for dem begge holdtes paa Walkendorfs Kollegium hos Laurent. »Laurent var elskværdig og glad som altid, *hele den grundtvigske kreds var samlet* og stemningen munter« — *meget* munter aabenbart, som deres Løjer i Kollegiets Have viste. Men den »gammelartige« »fader Hass udtalte sin tilfredshed med ungdommens opførsel«. Dog skyldtes det især Ferd. Fenger og »den ebræiske Müller«, at »den noget vovede spaseretur gennem gaderne i den smukke *novembernat* gik for sig uden ringeste uorden«².

¹) Disses Karakter lød: præ ceteris et quidem inprimis egregie (jfr. Niels Lindberg, Af J. C. Lindbergs Papirer i Hist. Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning III, 297; ib. S. 292 f. om Lindbergs forbløffende Extraopgivelser; S. 299 om Clausen og Lemming).

²) Fr. Hammerichs Levnetsbog, S. 275.

En samtidig Beretning om Vor Frue Kirkes Brand 1728.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Jævnlig er det i den historiske Litteratur blevet beklaget, at der er levnet saa faa Skildringer af Øjenvidner til den store Ildebrand i København 1728, blandt hvilke foruden *C. F. Reisers Ildebrands-Historie* Beretninger af *Ludvig Holberg*, *P. Horrebøw* og *Jón Olafsen* særlig fortjener at nævnes. Det er derfor med god Grund, at man allerede forlængst har søgt at bøde paa dette Savn ved at fremdrage andre samtidige Optegnelser og Notitser, som hist og her kan findes skjult f. Eks. i Form af Tilførsler til kirkelige Embedsbøger (jvfr. Historiske Meddelelser om København III, 542 f.; V, 477 f.). Som et Bidrag af samme Art fremtræder de nedenfor gengivne Notitser fra Vor Frue Kirkes Kirkebøger. De er nedskrevne af Kirkens daværende Klokker *Christen Hansen Paludan*¹⁾ antagelig ikke meget lang Tid, efter at den store Ulykke var gaaet hen over Byen.

a.

1728 20. [Octobris] Onsdags Aften indfaldt den ulyksalige store Ildebrand, der i en Tiid af 48 Tiimer fortærede over den halve og beste Deel af Byen med saa mange herlige Kirker og tillige ej alleene min og mange Familiers gandske Formue i Kirkerne, men endog mange afdødes Legomer der i deres Grave. De store Klokker i Vor Frue-Taarn smeltede den skræchelig Heede, saa at Malmen fløed ned ad Muurene, og paa Kirkegaarden meestendeel saavel aldt Staketverket og de skønne

¹⁾ I Følge »Vor Frue Kirkes Begravelsesprotokol for Kirken og Kirkegaarden« blev C. H. Paludan, forhen Klokker ved Vor Frue Kirke, begravet 15. Sept. 1735 paa Kirkegaarden ved Kirken. Hans Alder angives til 47 Aar.

Linde bleve opbrændt, og som de fleeste Liigsteene paa alle Siderne sprængte i Stycker, saa intet uden Bag Choret med Hvelfninger, Vindver, Epitaphier, Grafstæder, Liig Børene og aldt, hvad andet der fandtes, blef til alles Forundring saa uskad conserveret, at end icke 4 grønne Raskes Gardiner, som der hengde, engang vare svedne. — Den allerældste Liig Bog in folio fra Ao. 1649 til — 55 saavel som de 2 sidste fra 1704 hidindtil ere tilligemed alle de andre Kirke-Bøger conserverede, men de 2 mellemste Liigbøger in 4^{to} fra 1656 bleve i den ælendige Confusion borte, enten de ere slupne ud af det Lagen, hvorj de alle vare indbundne iblant det øfrige, som den grumme Lue i og med Kirken oplugede, eller de siden i den Flugt og Tummel paa Gaderne ere tabte, veed jeg icke, Gud veed det! Det veed jeg og Gud med mig, at den Gran af Efftertanke, jeg da kunde have i Behold, hefftede ved de Kirke-Bøger; og trøster mig, siden nogle af dem skulle forkomme, det dog maatte blive diße som i mine Tanker de misteligste, helst siden jeg lenge forhen /:til Lycke i denne Ulycke:/ af dem havde for nogle Sneese Aar ekstraheret alle Kirke-Liigene ved deres Begravelses Tiid, Nafne og Alder og indført i min liden Begravelse-Bog, som jeg uafvidendes bar i min Taske. Gid jeg saa sandt havde og kunde faaet reddet uden Tab, hvad af Kirkens mit Huus var betroet, som alt mit eget Tab ej nær saa haardt skulle krænket mig, da dog den Jammer og Forliis baade af Helbred og Formue har allerede lagt mange i deres Grave, og fleere effterlevende vil mindes indtil deres Grave. Og Gud skee Lov, vi icke har hiemme her, men have vore Grave og vor Himmel omsider i Vendte! Vi give os udi din Haand, o Gud, vor kiære Fader! Hos dig er vort Fæderne-land, du vilt os til dig drage! I denne Hytte slem og leed er ikkun Piine og Ælendighed, hos dig vi Glæden vendte! [*I Marginen*]: Vid: Esai: 64. V. 8. ad finem.

(Vor Frue Kirkes Begravelsesprotokol for Begravede i Kirken og paa Kirkegaarden 1727—76, Fol. 14 b—15).

b.

1728 d. 20. Octobris Onsdag. Samme Dags ulykbalige Aften Kloch: ved 7 slet antændtes ved Vesterport den grumme og fortærende Ildebrand, der i en forunderlig Hast tog saa forskræcheligh overhaand, at alle ved Midnatstide glemte baade sig selv og alle Anstalter imod Ulycken og maatte lade Ilden og Guds fortærende Vrede i Ilden ubehindret sin Fart. I sli en

ubeskriverlig jammerfuld Confusion, da mand i Frygt og Fare for de i den gloende Lufft over alt svævende og overfaldende græbelige Ildsflunker neppelig torde vove sig self eller andet uden en Dør, fik jeg dog omsider ved Guds og got Folks Hielp mine Meubler og Boeskab /:h[v]orj ald min Fattigdom bestood:/ overflytt i Kirken i Rochi Capell, der jeg og i en sicher Fortrolighed til Guds Beskiermelse over sit eget Huus lod det alt som i sicherste Bevaring under egen Tilsyn forblive til om Torsdags Morgenen d: 21 Kl: ved 9 slet, da Taarnet ungefehr midt paa Spiret blev anstuchen, men faldt ned i sin Aske lidt over halfgaaen 10, da jeg i saa hierteklemmende og forvirret en Angist først tænkte paa Frelse, men maatte i Mangel af ald menniskelig Hielp uden at kunde faae udtømmet noget af saamange Skabe og Kister fulde af Guds Velsignelßer opofre alting i og med den kiære Kirke til den graadige Lue undtagen det, jeg næst min kummerfulde Hustrue og vore mange smaa meest beßørgede, Kirkens Bøgger og dens Sølf-Døbefad paa 200 Lod, dets Værdie jeg af ald min Eyendom knap fich reddet, med hvilket dog Ildens Magt forjog os Huus fra Huus, Gade fra Gade, indtil den om Fredags Afftenen udjog os paa Vester-Broe for der med vore stachels vansmægtede Børn at nyde nogen, saavidt rolig, skiønt ringe, Vederqvægelse; der vi forblev, til vi om Tiibdagen d: 26 igien slap ind og med Nøød fich Huuslye i Byen. Med hvad Møye og Jammer vi have slidt os diße Dage igiennem, veed best den Gud, der skuer Møye og Jammer! Hand glæde os engang effter de Dage, hand har plaget os, effter dette Aar, i hvilket vi have seet Ulykkel Næste Onsdags Formiddag d: 27, som Døbe Choret's Hvelfning faldt ned om Efftermiddagen, fik jeg udreddet den skionne støbte Meßing-Fundt gandske uskad, som først i Novembri blev nedbragt i Nicolaj-Kirke bag Choret til Børnedaab for Vor Frue-Meenighed; som og Kirkens Døbe-Bøgger fra den ældste af indtil denne Dag alle, Gud skee Lof! ere i Behold. I den confuse Tids Ælendighed, da ingen af Vor Frue enten Præster eller Kirkebetientere kunde af vedkommende opspørges eller findes, døbte af Vor Frue-Sogns Børn, saavidt jeg siden har kundet effterforske, diße 3: [*Plads staar aaben til Navnene*], i Christianshafns Kirke dette: [*Navnet*], i Bremmerholms-Kirke diße toe: [*Navnene*].

(Vor Frue Kirkes Daabsprotokol 1722—47, Fol. 120).

Ærkebispervealget i Lund 1177.

Af Hal Koch.

I. INDLEDNING

Vi kender alle fra Barndommen Saksos pompøse Beretning om Absalons Valg i 1177¹. Skildringen hører til de udførligste og mest levende i hele Saksos Værk. De mere end velkendte Enkeltheder behøver vi ikke at gøre udførligt Rede for; Hovedpunkterne i Begivenhederne er følgende: efter Knuds Bryllup kommer Eskil i Foraaret 1177 til Kongen og meddeler ham i al Hemmelighed, at han paa Grund af Alderdom og for at trække sig tilbage til Klosterlivets Stilhed vil nedlægge sit Embede. Kongen, der er en Modstander af denne Plan, henviser til, at der hertil kræves pavelig Tilladelse. Eskil erklærer imidlertid at være i Besiddelse af Pavebreve, der ikke blot tillader ham at nedlægge Embedet, men at overdrage det til, hvem han vil, idet han som pavelig Legat skal sørge for, at Ærkesædet ikke kommer til at staa ubesat. Valdemar er nu bange for, at Eskil skal vælge Asser til sin Efterfølger, men indrømmer, at han ikke kan modsætte sig Pavens Vilje, der er den højeste Myndighed i alt, hvad der angaar Kirken². Videre hører vi om Eskils Afsked

¹) Saxo, ed. J. Olrik & H. Ræder, XIV, 55.

²) *ibid.* XIV, 55, 1—2: Quem cum rex verbis caritatem simulantibus proposito prohiberet idque ei sine Romana auctoritate exsequendi fas esse negaret, habere se summi pontificis epistolas, per quas non solum abdicandi honoris licentiam, sed etiam transferendi, in quem vellet, potestatem acceperit, testatus est. Huc accedere, quod se Romanae legationis officio fungentem, ne sedes successore vacua habeatur, sub-

med den skaanske Almue og den endelige Embedsnedlæggelse, der finder Sted en Maaned efter Samtalen med Kongen, i Lunds Domkirke, under Tilstedeværelse af Kongen og Rigets Bisper, Gejstligheden og Folket. Handlingen begynder med at Eskil gør Rede for sin Bestyrelse af Embedet. Derefter afgiver han paa Kongens Opfordring en Erklæring om, at hans Embedsnedlæggelse ikke skyldes Tvang fra dennes Side, hvad der let kunde opstaa Mistanke om paa Grund af de talrige Stridigheder, der tidligere havde været dem imellem. Med Oplæsningen af den pavelige Tilladelse til at nedlægge Embedet slutter denne Del af Handlingen.

Kongen opfordrer nu Eskil til at udpege sin Efterfølger; Eskil svarer med at oplæse et andet Pavebrev, der overdrager ham som Legat at vælge Biskoppen. Denne pavelige Myndighed giver han dog straks Afkald paa til Fordel for dem, hvem Valget ellers tilkom¹. Bisper, Præster og Konge opfordrer ham imidlertid til at sige sin Mening, og han nævner da Absalons Navn, som straks vinder almindelig Tilslutning². Absalon vægrer sig dog med den Begrundelse, at Byrden er for tung, og at han ikke ønsker at forlade Roskilde Stift. Uden at lade sig standse heraf søger man imidlertid med Magt at føre ham til Ærkestolen; der opstaaer stor Tumult, og denne ender med at Absalon henskyder sin Sag til Pavens Afgørelse.

Denne Beretning har altid staaet som et af Højde-

rogationis curam exhibere par sit. . . . ad postremum votis eius annuere se dixit (sc. rex), quod Romanae sententiae decreto obviam ire nequeat, penes quam publicae religionis norma consistat.

¹) *ibid.* XIV, 55, 8: *Aliam Romanae dignitatis epistolam explicat, qua sibi, legationis habenas tenenti, subrogandi antistitis arbitrium mandabatur. Ea perlecta, potestatem, quam sibi indulgentia Romana detulerat, ad eos, quibus eligendi ius esse consuerit, transferre se dixit, quod ultro iure suo cedere quam alienum offendere malit, ne ecclesiam, pro cuius maiestate tuenda semper excubuerit, consueto libertatis beneficio fraudare videretur.*

²) Roskildensem antistitem, mihi propinquitate, vobis opinione notum, designo.

punkterne indenfor dansk Historieskrivning, og det af flere Grunde. Der er for det første her givet os et smukt og værdigt Billede af den gamle Ærkebiskop, som træt af Livets mangehaande Handler ønsker at nedlægge Staven for at tilbringe sine sidste Aar i Klosterets Ro. Hertil kommer imidlertid Skildringen af Absalon, der vel altid har været den populæreste Skikkelse i dansk Historie: saa elsket af alle, men tillige saa uselvsk og ædel var den Mand, der blev Eskils Efterfølger paa den danske Ærkestol. Men ikke nok hermed. Hele Begivenheden staaer i Saksos Fremstilling som den definitive Besegling af den Fred, der var sluttet mellem Konge og Ærkebisp; Eskil vælger af egen fri Vilje den Mand til sin Efterfølger, der stod Kongen nærmest, og som denne helst af alle vilde se i Spidsen for Landets Gejstlighed. I gensidig Agtelse og Respekt, i Fred og Harmoni, samles her de tre førende Skikkelser i dansk 12. Aarh.s Historie. »Scenen i St. Laurentiuskirkenes kor,« siger A. D. Jørgensen, »er . . . et af de største øjeblikke i vor historie. Den mægtigste personlighed, vort fædreland har frembragt, er stedt for en afgørelse, der bringer hans sjæl til at dirre; medens den storslaaede olding, der ligesom med den ene fod staaer i oldtidens minder, som den eneste tilbageblevne af dens mange eventyrlige skikkelser, og med den anden i sydens stille klostercelle, udtaler kaldets ord og bønfaller ham om at modtage det, og den ridderlige konge giver sit bifald og sin fortrøstning til vennens ubegrænsede evner tilkende. Det er et af de store øjeblikke, der virker oplyftende gennem tiderne . . . I sandhed, dette billede bør staa hen i vor historie, uanfægtet af nogen tvivl og af noget forsøg paa at formindske dets træk; thi vi har ikke raad til at ødsle med fortidens storhed, men maa holde den frem og se op til den med ydmyghed og fortrøstning«¹.

¹) Ny khs. Saml. V, p. 22. Stedet er her citeret udførligt, fordi det er saa typisk for dansk Historieskrivnings Betragtning af Valde-

Helt anderledes tager Sagen sig ud, naar vi gaar til Arups Danmarks Historie¹: om Maaden, hvorpaa Eskil afløses af Absalon »har Sakse en beretning, der imidlertid maa være helt urigtig. Sikkert er, at Eskil har søgt Alexander 3 om tilladelse til at nedlægge sit embede«, og at denne vel finder det stridende mod Kirkens Interesser, men dog ikke vil nægte ham det, forudsat at han skaffer sig en værdig Efterfølger. »Om Sagens videre forløb lader kun den bedst mulige gætning sig fremføre«. Denne Arups Gætning gaar da ud paa følgende: Eskil havde haabet paa at kunne faa sin Brorsøn Asser, Domprovsten i Lund valgt til sin Efterfølger, men paa Valgdagen i Lund mødte Kongen og Absalon op med væbnet Magt. »Svag og af-fældig vovede Eskil da ikke at foreslaa Asser; med rystende stemme har han nævnt Absalon. Og lige saa frygt-somme som han stemte straks alle de valgberettigede kanniker i raabet: Absalon«². Absalons Vægring ved at tage mod Valget skyldtes hans ærgerrige Plan om ved en Appel til Rom at opnaa Ret til samtidig at beholde

marstiden og dens Hovedskikkelser. Hele Perioden betragtes som en Storhedstid uden Lige. Den egentlige Helt er Absalon (cf. Hans Olriks Bog om denne, en Bog, der efter min Mening er ganske ulæselig og tilmed vildledende ved sin ukritiske Panegyrik) og ved Siden af ham den »ridderlige Konge«. Eskil er vel en »storslaaet Olding«, men han hører dog Fortiden til; det er ikke ham, men Absalon, der repræsenterer de nye Tanker, som skal bestemme Fremtiden. En ganske lignende Opfattelse gaar igen i »Danmarks Riges Historie«, der væsentlig indskrænker sig til at genfortælle Saksos Beretning om Valget (I, p. 644).

¹) Arup, I, p. 254 f. Naar Arups Fremstilling her drages frem, ønsker jeg udtrykkeligt at gøre opmærksom paa, at jeg ikke ønsker at deltage i den populære Nedsabling af dennes paa mange Punkter angribelige, men i Hovedsagen interessante og overordentlig frugtbare Synspunkter. Ikke mindst udfra en kirkehistorisk Betragtning maa man hilse Arups første Bind med Glæde.

²) Arup betegner selv denne Fremstilling som en »Gætning«, hvilket den i Sandhed kan siges at være (cf. Kongens væbnede Magt, Eskils rystende Stemme); noget andet er, om det kan siges at være den »bedst mulige«.

Roskilde Stift. — Dette er, hvad der er blevet tilbage af hint store Øjeblik, der skulde staa hen uanfægtet af Kritik og Tvivl og virke opløftende paa hele Folket.

Imellem denne Fremstilling og den traditionelle Opfattelse af Begivenhederne i Lund 1177 ligger *Curt Weibulls* for dansk Historieskrivning saa epokegørende Kritik af Saksos Værdi som historisk Kilde¹. Denne Weibullske Kritik skal ikke her beskæftige os i Enkeltheder. Kun er vi nødt til at trække dens Hovedlinier op af Hensyn til Forstaaelsen af den Behandling, der er blevet den her undersøgte Beretning til Del. Medens man hidtil i dansk Historieskrivning, paa en næsten naiv Maade — i hvert Fald for Valdemarertidens Vedkommende — har taget Saksos Beretninger for gode Varer, idet man betragtede ham enten som Øjenvidne til Begivenhederne eller som Indehaver af en primær og paalidelig Tradition, er Curt Weibull gaaet til den modsatte Yderlighed. Med stor Skarpsindighed er det lykkedes ham at vise, at Saksos Værk ingenlunde er det umiddelbare, friske Nedslag af selve Begivenhederne, som man ofte har været tilbøjelig til at antage. Tværtimod. Sakso arbejder overalt, ogsaa i 12. Aarh., med litterære Kilder, som han omformer og udvider efter Forgodtbefindende. Han bygger paa Helgenlegenden om Knud Lavard, paa Roskildekroniken og Svend Aagesen og frem for alt paa det rigshistoriske Annalværk, som maa være det fælles Grundlag for Sakso og Knytlingasaga. Heraf følger, at man overfor Sakso maa tage alle de Forbehold, som forsigtig historisk Metode maa kræve anvendt overfor en sekundær Kilde. Han fremtræder for os som den stuelærde, kombinerende og

¹) Curt Weibull: Saxo, Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Svend Estridsens död till Knut VI (Hist. Tidsskr. f. Skånel. VI, 1—286), Saxostudier (ibid. VII, p. 71—120) og Saxoforskning, et Stridsskrift (ibid. VII, p. 181—241). Det sidste er Svar paa Fabricius: Saxos Valdemarskrønike og hans Danesaga (Hist. Tidsskr. 8. Rk., VI, p. 285—386).

kompilerende Historieskriver, som oven i Købet kombinerer og kompilerer ud fra ganske bestemte Tendenser, og som slet ikke ønsker at skrive objektiv, upartisk Historie. Ja, man¹ gaar endog saa vidt, at man mener, at Sakso bevidst polemiserer mod Roskildekrønikens Betragtning af Fortiden og saaledes fremkalder en Vending i dansk Historieskrivning. Sikkert er det i hvert Fald at Sakso skriver ud fra ganske bestemte Synspunkter, Sympatier og Antipatier (Fremhævelse af Kongemagten, Berømmelse af Hviideslægten, Uvilje mod Eskil etc.). Denne nye Betragtning af Sakso har med Nødvendighed fremkaldt en fuldstændig Revision af 12. Aarh.s danske Historie, en Revision, som endnu ikke er definitivt ført til Ende, men hvortil der er givet en Række fremragende Bidrag af Curt og *Laurits Weibull*. Det er denne reviderede Opfattelse, der kommer til Orde i Arups Danmarks Historie.

At denne kritiske Revision af Danmarkshistorien i 12. Aarh. principielt set er berettiget, forekommer mig hævet over enhver Tvivl. Man kan ikke mere betragte Sakso som en primær og i det væsentlige paalidelig Kilde. En anden Sag er det, at den Weibullske Kritik undertiden forekommer mig at skyde over Maalet, og at der endnu er et stort Arbejde at gøre for at genskabe et nyt og mere historisk Billede af denne Periode, hvor tidligere Forskere har været alt for tilbøjelige til at nøjes med at gengive Sakso og saa i hans Beretning — med større eller mindre Held — at indføje de andre spredte Meddelelser, vi har. I denne Henseende er det mit Haab, at nedenstaaende Undersøgelse kan give et Bidrag dels til Spørgsmaalet om, hvor meget vi paa kritisk Grund kan siges at vide om Ærkebispevalget 1177, dels til Belysning af, hvilken Plads dette Valg indtager indenfor dansk politisk og kirkelig Historie i det 12. Aarh.

¹) Cf. L. Weibull i *Scandia*, 1928 p. 84 ff.

II. WEIBULLS KRITIK¹

Weibull begynder med at godtgøre, at Saksos Beretning om Ærkebispeskiftet væsentlig er bygget over de to Pavebreve, som Eskil ifølge denne Beretning skal have været i Besiddelse af, og hvis Indhold er følgende: 1) efter tidligere Afslag giver Paven nu Eskil den ønskede Tilladelse til at nedlægge sit Embede; 2) Eskil faar som pavelig Legat Fuldmagt til selv at vælge sin Efterfølger, ja, endog til at overflytte en Biskop fra et andet Stift til Lund. En saadan pavelig Indgriben i et Bispevalg med Tilsidesættelse af alle andre Instanser og med Dispensation til at overflytte en Mand fra et andet Stift er imidlertid ganske uden Analogier i 12. Aarh. Den strider direkte mod kanonisk Ret og herskende Praksis, som vi ellers kender den i Europa paa denne Tid, og lige saa fuldt staar den i skarpeste Modsætning til, hvad vi ellers hører om Bispevalg her i Norden (se ndf. p. 250 f.). Med en meget høj Grad af Sikkerhed kan man derfor slutte, at Eskil ikke kan have været i Besiddelse af en saadan Fuldmagt, lige saa lidt som man kan tænke sig, at Valdemar uden videre skulde have bøjet sig for denne grove Tilsidesættelse af Kongens Ret. — Men Weibull gaar et Skridt videre: han mener ogsaa her som andre Steder at kunne konstatere, hvorledes Saksos Beretning er blevet til, og hvad Materiale han har haft. I Gregor IX.s Dekretaler findes opbevaret et udateret, men utvivlsomt ægte Brev fra Alexander III til Eskil². Alexander giver her — omend

¹) Cf. til det følgende Hist. Tidsskr. f. Sk. VI, p. 259—86.

²) Decr. Greg. IX, I, VIII, 9 (Corp. jur. can. ed. Friedberg, II, p. 102). Dette udaterede Brev har man tidligere ansat til c. 1172—73, men efter at Brevet foreligger i sin Helhed taler meget unægtelig for at henføre det til selve Valget, hvad vi da ogsaa gør i det følgende. Udelukket er det dog ingenlunde, at Eskil paa et tidligere Tidspunkt har modtaget dette Svar paa sin Anmodning og derefter har besluttet sig til at blive i Embedet endnu nogle Aar. Omtalen af de stærke Forfølgelser og Muligheden af, at Eskil ikke personlig vil komme tilstede,

med Betænkelighed — Eskil Tilladelse til at nedlægge sit Embede, og beordrer, at dette skal besættes paa vanlig Vis og Valgresultatet forelægges Paven til Billigelse. Dette Brev viser atter, at de af Sakso omtalte Breve ikke har eksisteret og ikke kan have eksisteret. Imidlertid er der en ikke ringe Overensstemmelse mellem det bevarede Brev og Saksos Fremstilling (særlig Saksos første Brev), hvilket — ifølge Weibull — gør det overordentlig sandsynligt, at Saksos Beretning er bygget paa et direkte eller indirekte Kendskab til dette ægte Brev samt den i Knytlingasaga bevarede Skildring: ved denne Tid opgav Eskil sit Embede og paabød Absalon at overtage Ærkesædet. At Resultatet af denne Kombination er blevet, som det er, skyldes, at Sakso her som andre Steder er fængslet af Sætningen om Pavens absolute Magtfuldkommenhed, hans plenitudo potestatis. Hermed er — efter Weibull — hele Saksos Beretning styrtet til Jorden. Den er væsentlig bygget paa de to Pavebreve, som aldrig har eksisteret, men udelukkende skyldes Forfatterens egne Konstruktioner over foreliggende Kilder. Tillige maa det regnes for umuligt af den foreliggende Beretning at udskille, hvad der eventuelt kan være historisk og hvad ikke. Hypoteser i den Retning vil nu som før komme til at savne al videnskabelig Værdi. Om Ærkebispevalget ved vi intet; derimod ved vi med Sikkerhed, hvorledes Paven har foreskrevet, at det skulde foregaa.

Dette er altsaa, hvad der efter Weibull bliver tilbage af den saa straalende Beretning. Og denne Kritik er det Arup har taget sig ad notam, naar det hos ham hedder, at Saksos Beretning maa være helt urigtig, samt at »om sagens videre forløb lader kun den bedst mulige gætning sig fremføre«. Inden vi gaar videre, vil det imidlertid virke klarende at understrege, hvad der er Hovedpunk-

kunde gøre det sandsynligt, at Brevet allerede stammede fra et væsentlig tidligere Tidspunkt, men saa længe vi ikke er i Stand til at datere Brevet, forbliver alt usikkert.

terne i denne Kritik: 1) Det første er dette, at de to af Sakso omtalte Breve ikke har og ikke kan have eksisteret, hvorfor denne Del af Beretningen maa falde væk. 2) Herudfra gaar Weibull imidlertid et Skridt videre og forkaster hele Saksos Beretning, idet han mener det godtgjort, at denne er fri Konstruktion over det ægte Brev og den med Knytlingasaga fælles Kilde; herefter er vi saaledes i Stand til at gaa bag om Sakso til det af ham anvendte Materiale. Hvad Sakso har at sige om Sagen er i Virkeligheden ganske uden Interesse for den historiske Undersøgelse af Valget.

Inden vi gaar over til en nærmere Undersøgelse af denne Kritik, skal vi imidlertid omtale det — saa vidt jeg ved — eneste Forsøg¹, der er blevet gjort paa at rehabilitere Saksos tidligere saa højt beundrede Fortælling, en svensk Afhandling af *A. Helgesson*.

III. HELGESSONS MODKRITIK

Helgesson begynder sin Afhandling² med en grundig Undersøgelse af Alexanders Brev, som skal indeholde — ikke som Weibull mener et Ja paa Eskils Ansøgning — men

¹) Efter at dette var skrevet har Jørgen Olrik (Hist. Tidsskr. X, 2, p. 149—289) offentliggjort nogle Studier over Saksos historiske Kilder; der findes her nogle Bemærkninger om Ærkebispevalget (p. 278), som til en vis Grad stemmer overens med nedenstaaende, uden at Olrik dog fører noget Bevis for sine Paastande. Paa afgørende Punkter (særlig med Hensyn til Eskils Stilling til Sagen) synes vi dog at være uenige, ligesom Olriks Maade at drive kildekritiske Studier paa forekommer mig højst vilkaarlig og lidet frugtbar; dette gælder ogsaa samme Forf.s Afhandling fra Aaret før (Hist. Tidsskr. X, 1, p. 131—90). Der ræsonneres her ud fra almindelig sund Fornuft over Kilderne, men der gaas intetsteds tilbunds eller føres sikkert Bevis. Om det meste af det gælder det, at det meget vel kan være rigtigt, men det er ogsaa muligt, det er forkert, da det i Realiteten slet ikke kan kontrolleres.

²) A. Helgesson: Absalons val til ärkebiskop i Lund 1177 (Studier tillägnade M. Pfannenstill, 1923, p. 317—44).

derimod et Afslag efterfulgt af en Antydning om, at en fornyet Bøn fra Eskils Side kunde give det ønskede Resultat. Dette Brev skal saaledes forudsætte, at der er ført en videre Korrespondance om Sagen, hvorved Eskil har opnaaet den endelige Tilladelse til sin Embedsnedlæggelse. Saksos Omtale af to Breve maa saaledes siges at have Sandsynligheden for sig. Det næste Spørgsmaal bliver for Helgesson, om Saksos Beretning kan bringes i Overensstemmelse med det bevarede Brev, hvilket han mener, at den kan, selv om man ikke skulde være tilbøjelig til at gaa ind paa hans Hypotese om den fortsatte Korrespondance. Den af Weibull konstruerede »kontradiktoriske« Modsatning eksisterer i Virkeligheden slet ikke. Sakso taler, ret forstaaet, ikke om nogen absolut Fuldmagt til Eskil: »Om någon plenipotens för Eskil att själv godtyckligt utse ärkebiskop talas naturligtvis lika litet på ena som på andra stället«. De af Weibull anførte Ord fortolkes saaledes, at de kun kommer til at indeholde en Opfordring til Eskil om klogt at lede Valget. Og paa den anden Side godtgøres det, at Saksos første Brev og hele Situationen i alle Enkeltheder svarer til Alexanders Skrivelse. Kort sagt: Undersøgelsen taler over hele Linien til Fordel for Saksos historiske Paalidelighed.

Hertil følger Helgesson en tredie Del, hvor han — uden at det faar afgørende Betydning for Forstaaelsen af det foreliggende Ærkebispervalg — polemiserer mod den Weibullske Opfattelse af de nordiske Bispevalg i al Almindelighed; ifølge denne var Situationen den, at Kongerne søgte at bevare deres gamle Ret overfor Valgforsamlingen, som nu gør nye Krav gældende; i Modsatning hertil hævder Helgesson, at det i Danmark efter 1134 er Valgforsamlingen, som kæmper for sin gamle Ret, medens Kongemagten søger at tilrive sig ny og øget Indflydelse. Beviset for denne Helgessonske Paastand forekommer mig imidlertid saa svagt og lidet vellykket, at der ingen Grund er til at beskæftige sig yderligere med Sagen. Det er ikke

lykkedes Helgesson paa noget Punkt at afkræfte den Bevisførelse, som tidligere er givet af Ellen Jørgensen¹ og siden udførligere af Weibull². Desuden kan vi saa meget roligere lade dette Spørgsmaal ligge, som det ikke indtager nogen central Plads i Helgessons Afhandling.

Heller ikke Afhandlingens sidste Del, der drejer sig om Forstaaelsen af Absalons Vægring ved at overtage Embedet faar større Betydning for vor Undersøgelse her³.

Det væsentlige hos Helgesson er, saa vidt jeg kan se, tre Ting: 1) Alexanders Brev er ikke en Tilladelse til at resignere, men forudsætter en videre Korrespondance om Sagen, saaledes at det er sandsynligt, at Sakso har Ret i sin Paastand om Tilstedeværelsen af to Pavebreve. 2) At der hos Sakso ikke er Tale om nogen absolut Fuldmagt til Eskil; herved bortfalder Hovedpunktet i Weibulls Kritik, som netop bygger paa Modsætningen mellem Sakso og Pavebrevet. 3) Hertil kommer som det tredie, at Helgesson ved en ofte ret skarpsindig Eksegese paa-viser, at Overensstemmelserne mellem Sakso og det ægte Pavebrev rækker ret vidt, videre end Weibull synes at have set. Der bliver saaledes — efter Helgesson — intet Grundlag for at forkaste Sakso til Fordel for andre Kilder; tværtimod supplerer de forskellige Meddelelser hinanden paa bedste Maade.

1) Af disse Punkter er det første det vigtigste, men for at kunne bedømme det, bliver det nødvendigt at have Pavens Brev for Øje.

Literas tuas nuper accepimus, devotione plenas et dolore non vacuas, quandoquidem et tuam nobis insinuaverunt affectuosissimam caritatem, et tui archiepiscopalis officii, quod

¹) E. Jørgensen: Fremmed Indfl. under den danske Kirkes tidl. Udv. p. 17—22.

²) Hist. Tidsskr. f. Sk. VI, p. 262 ff. Arup har her samme Opfattelse, som Helgesson; man maa derfor med Interesse imødesee en kritisk Bevisførelse fra hans Side for Rigtigheden af denne Betragtning af de danske Bispevalg.

³) Se herom ndf. p. 257 f.

fideliter gesisse, et adhuc te gerere gaudemus, contrariam exigebant ecclesiae utilitatibus cessionem. Nosti enim, sicut vir providus et prudens, quod tanta est diei malitia, et contra ecclesiam Dei tam gravis, tam diuturna persecutionis instantia, ut nequaquam ei cedat ad commodum, si tuam sedem contigerit subire defectum. Quod si tuam aut senectutem aut insufficientiam forte considerans, te tamquam emeritum postulas relaxari: scito nos credere et pro certo tenere, quod tutius sit hoc tempore, si commissa tibi ecclesia, sub umbra tui nominis gubernetur, quam si alteri novae incognitaeque personae gubernanda in tanto discrimine committatur, maxime quia in te vigor devotionis et fidei etiam corpore senescente non deficit, sed vergente deorsum conditione corporea fervor spiritus in sublimiora conscendit. Ne igitur huius doloris aculeus vividam circa te nostri pectoris vulneret caritatem, monemus te igitur, ut super hoc diebus istis nulla te facias importunitate molestum, quia incedens omnino probatur, prius solvere militiae cingulum, quam cedat victori adversitas proeliorum. Insta igitur sicut bonus miles Christi, et in tuae sollicitudinis officio persevera; ne dum tuae quietis desideria quaeris, tu aliquid talenti tibi crediti detrimentum patiaris. Illud quoque te oportet attendere, quod si pennas habeas, quibus in solitudinem volare satagis, ut quiescas: ligatae sunt tamen nexibus praeceptorum, quae ita ut nosti, ex sacrorum canonum institutione te vinciunt, ut liberum non habeas absque nostra permissione volatum. Ceterum ne, frater, te intolerabiliter nos gravare causeris, qui melius tui potes tam animi debilitatem nosse, quam corporis: hoc tandem tibi, si iudicio conscientiae tuae res id prorsus exigit, indulgemus, ut suscepta opportunitate, tam per te quam per principem terrae, vel etiam per literas tuas, et idoneos nuntios, si corporalem ibi vel non potueris vel nolueris exhibere praesentiam¹, aliosque regni illius religiosos, et industrios de substituenda sis persona sollicitus, et talem invenire satagas successorem, qui non a fidei claritate degeneret, neque a tramite rectitudinis et honestatis aberret. De his quoque quae tuis duxeris necessitatibus reservanda, cum eisdem personis tractare et deliberare te convenit: ut quum nobis haec omnia tam tua quam illorum fuerint assertione

¹) Dette Sted kunde tyde paa, at Brevet er skrevet paa et Tidspunkt, da Eskil ikke opholdt sig i Landet. Det ligger da nær at tænke paa hans sidste Besøg i Clairvaux, der vel maa sættes til 1174—76 (cf. Helveg I, p. 425 ff.).

comperta, ita provide ac secure possimus in facto procedere, quod neque nos, neque te ipsum oporteat huius operis in posterum poenitere.

At dette Brev er en Tilladelse til at resignere, forekommer mig ganske uomtvistelig. Sætningen »Ceterum ne . . .« er i saa Henseende afgørende. Men det er ingen ubetinget Tilladelse. Han skal først forhandle med Kongen og med viri religiosi¹ et industrii om en Efterfølger, som man kan være tjent med; endvidere skal han faa Spørgsmaalet om sin egen »Pension« afgjort. Først naar det er i Orden, skal han meddele Alexander Resultatet for at han kan »procedere in facto«. Helgesson har for saa vidt Ret i, at Brevet forudsætter en videre Korrespondance, men af en ganske anden Art end den, vi møder hos Sakso. Først naar Sagen var ordnet skulde den forelægges Paven til endelig Afgørelse².

2) Helgesson søger paa enhver Maade at tolke Saksos Ord saaledes, at der ikke bliver Tale om en absolut Fuldmagt til Eskil, men forgæves. Thi selv om Ordene: »Subrogandi antistitis arbitrium« og »transferendi in quem vellet potestatem« kan bortforklares, bliver der visse Træk i Fortællingen tilbage, som med al Tydelighed viser, hvorledes Forfatteren selv maa have opfattet den Myndighed, Eskil var udrustet med. Vi skal her blot nævne Fortsættelsen til de sidst anførte Ytringer, som er mere end nok til at afgøre Sagen: »Ea (sc. epistola) perlecta, potestatem, quam sibi indulgentia Romana detulerat, ad eos, quibus eligendi jus esse consuerit, transferre se dixit . . . ne ecclesiam . . . consueto libertatis beneficio fraudare videretur«. Det er Eskil, der nu er i Besiddelse af Valgretten og afstaar den til Fordel for den vanlige Valgforsamling. Hermed falder imidlertid Hovedpunktet i hele Helgessons Bevisførelse. Den af Weibull konstaterede Modsigelse mellem Alexanders Brev og Sakso bestaar stadig: Sakso hævder, at Eskil

¹) Om viri religiosi, se Decr. Grat. I, 43, 35 (Friedb. I, p. 247).

²) Se herom ndf. p. 266, 1.

har opnaaet Fuldmagt til at vælge ganske, hvem han vil, medens Alexander i sit Brev indskærper Eskil at sørge for, at Valget foregaar efter gældende Regler og med Overholdelse af skyldigt Hensyn til Kongen. Her maa man stadig vælge. Hvis den ene Beretning er rigtig, er den anden forkert, og hvilken der er hvilket, skulde næppe synes at være tvivlsomt.

3) Paa det tredie Punkt kan jeg ikke se rettere end, at Helgesson har Ret. Men at der foreligger Slægtskab mellem det ægte Brev og Saksos Beretning havde jo allerede Weibull set og fremhævet (særlig p. 278 f.). Dog kan man — forekommer det mig — ikke frakende Helgesson en vis Fortjeneste ved saa omhyggeligt at have gjort Rede for alle Overensstemmelserne mellem de to Kilder: Eskil har anmodet Paven om Tilladelse til at resignere, Paven har i Betragtning af Eskils store Værdi for Kirken ikke uden videre billiget denne Anmodning, men bevæget ved hans Bønner har han dog af Hensyn til Alder og Sygdom tilstaaet ham, hvad han søgte, naar han blot paa lovlig Vis (paa dette Punkt mener vi altsaa ikke, at der er Overensstemmelse) skaffede sig en Efterfølger; endelig svarer selve Valghandlingen, som Sakso skildrer den, nøje til, hvad det pavelige Brev fordrer (Helgesson p. 332 f.). For en nøgtern Betragtning af Teksterne er det virkelig overordentlig fortjenstfuldt at have gjort opmærksom paa den vidtgaaende Parallelisme mellem vore to Kilder.

Med disse Ord forlader vi Helgessons Afhandling. I det store og hele forekommer den mig at maatte kaldes forfejlet¹. Paa det afgørende Punkt lykkes det ikke at ophæve den af Weibull paastaaede Modsigelse mellem de to Tekster, og det første Punkt, Fortsættelsen af Korrespondancen, er ikke egnet til at styrke Tilliden til Sakso. Noget andet er, at Helgesson ved sin klare Analyse af Enkelt-

¹) Dette gælder som sagt ganske særlig III Afsnit, der handler om Bispevalg i al Almindelighed, og som her helt er ladt ude af Betragtning.

heder giver værdifulde Bidrag, som i vid Udstrækning er kommet den Undersøgelse, der her skal anstilles, til Gode.

IV. SAKSO OG DET ÆGTE BREV

Vi vender os nu direkte til Kilderne, og det vil da først og fremmest sige til Sakso, som vi imidlertid til at begynde med vil behandle med det Forbehold, at vi lader Spørgsmaalet om Eskils Fuldmagt (Saksos andet Brev) ude af Betragtning. Dette lader sig meget vel gøre, da dette Brev faktisk ikke spiller nogen afgørende Rolle for Beretningen: Eskil giver jo dog frivilligt Afkald paa den ham overdragne Myndighed, og denne giver ikke Anledning til Forviklinger med Kongen. Og er end en saadan Udskillelse af Stof metodisk set betænkelig, tror jeg dog, at den i det foreliggende Tilfælde vil bidrage til at kaste klarere Lys over vort Materiale.

Saksos Beretning begynder med, at Eskil efter Knuds Bryllup henvender sig til Valdemar for at meddele ham sin Plan om at nedlægge Embedet, samt hvorledes han har tænkt sig, at denne Embedsnedlæggelse skal foregaa; hertil kan jævnføres Pavebrevets Ord: »Ut suscepta opportunitate tam per te quam per principem terrae . . . aliosque regni illius religiosos et industrios substituenda sis persona sollicitus«. Kongen svarer øjeblikkelig, at en saadan Embedsnedlæggelse ikke er tilladelig uden Pavens Samtykke; at Valdemar straks kommer paa denne Tanke, er efter de gældende kanoniske Forhold ganske naturligt; faa Aar i Forvejen havde Alexander III hævdet nøjagtig det samme Princip i sit Brev angaaende Linköpingbiskoppens Resignation¹, ligesom han i det hele taget er den Pave, der fører dette Princip ud i Praksis²; vi ser da

¹) Dipl. Suec., p. 86 ff.

²) Cf. Hinschius: Kirchenrecht III, p. 267 og Imbart de la Tour: Les élections épiscopales dans l'église de France, p. 47.

ogsaa, at Princippet overholdes her hjemme i den følgende Tid¹.

Ifølge Sakso svarer Eskil, at han er i Besiddelse af Pavebreve, der ikke blot giver ham den ønskede Tilladelse, men ogsaa Ret til selv at vælge, hvem han vil til sin Efterfølger. Dette Stykke gemmer vi imidlertid til senere, ligesom Meddelelsen om, at Kongen bøjer sig herfor under Henvisning til, at man maa lyde Rom ubetinget.

Derimod skal vi nævne, at Sakso omtaler Kongens Frygt for, at Eskil som sin Eftermand skulde udse sin Brodersøn Asser. At Eskils Tanker virkelig er gaaet i Retning af Asser, fremgaar vel ikke af andre Kilder, men er overordentlig naturligt, da denne i Forvejen var Domprovst i Lund. Lige saa naturligt er det, at Kongen har frygtet denne Plan; et saadant Valg vilde være højst ubehageligt for ham, og han vidste vel, rent bortset fra, om Eskil havde den omtalte Plenipotens eller ej, at hvis Domkapitlet og den øvrige Valgforsamling stillede sig paa Assers Side, vilde det være vanskeligt at modsætte sig deres Ønske; de Tider var forbi, ogsaa her hjemme, hvor Kongen kunde indsætte Biskopper efter Forgodtbefindende. Saksos Beretning er saaledes i fuld Overensstemmelse med den historiske Situation. Om den er rigtig, kan vi ikke kontrollere, men der er i hvert Fald intet Grundlag for at drage den i Tvivl. — Hvis Eskil har næret Ønsker om at faa Asser til sin Efterfølger, er det imidlertid ganske sikkert — det vil forhaabentlig den følgende Undersøgelse vise —, at Kongen paa dette Tidspunkt ikke behøvede at nære Bekymringer; samtidig med sine Dattersønners Oprør, hvorved ogsaa Domprovsten i Lund var kompromitteret, maa Eskil have skrinlagt alle Planer i saa Henseende. Thi er der noget, som ifølge alle Kilder staar fast, da er det, at Absalon ved Valget var Eskils Kandidat.

¹) Cf. S. R. D., V, p. 255 og Suhm IX, p. 756.

Videre fortæller vor Beretning, at Eskil er ivrig for, at Ærkestiftets Biskopper skal være tilstede saavel ved Embedsnedlæggelsen som ved det nye Valg, og beder Kongen sørge derfor; ogsaa dette Træk svarer nøje til Tidens almindelige Tendenser; netop Reformpavedømmets Mænd lægger den største Vægt paa Biskoppernes Tilstedeværelse ved Valgene, og i det 12. Aarh. bliver dette ligefrem et kanonisk Krav¹.

Eskil ønsker, at Sagen skal hemmeligholdes, indtil selve Øjeblikket er der; dette er ikke uden Paralleler; men mærkelig er unægtelig Begrundelsen herfor: »Ne cognita (sc. res) quemquam electionis metu dilabi cogeret«. Hvis dette overhovedet skal have nogen Mening, kan det kun betyde, at Eskil paa Forhaand var klar over, at han vilde vælge Absalon, samt at denne vilde refusere. Dette er i og for sig heller ikke umuligt; kun maa vi meget beklage ikke at vide, hvorfor Absalon kunde forudsættes at ville have saa meget imod at blive valgt.

Dette Spørgsmaal, som behandles udførligt saavel af Weibull som af Helgesson og Arup, skal vi allerede paa dette Tidspunkt tage op. Medens man hidtil har betragtet denne Handling fra Absalons Side som et Udslag af virkelig Ydmyghed parret med Modvilje mod at forlade sine tro Sjællændere, er Weibull og efter ham Arup ikke i Tvivl om, at Absalons Tilbageholdenhed skyldes politisk Beregning: han ønskede paa denne Maade at opnaa Tilslutning til at overtage begge Stifter. Absalons Vægring er næsten det eneste Punkt i Saksos Beretning, som den moderne Kritik anerkender Rigtigheden af, idet man dog giver Handlingen helt andre Motiver end de hos Sakso omtalte. Fremgangsmaaden forekommer unægtelig noget vilkaarlig. Om selve Sagen ved vi realiter intet — ganske særlig da ikke, naar man som Weibull forkaster Saksos Beretning. Men selv om man — som her — i det store

¹) Cf. Imbart de la Tour: Les élections Épiscopales, p. 514.

og hele betragter Sakso som paalidelig, er det meget vanskeligt at sige noget sikkert om Absalons Motiver. Paa Forhaand kan den Mulighed naturligvis ikke udelukkes, at Absalon virkelig har følt Opgaven over Evne og foretrukket Sjælland frem for det urolige Skaane; den følgende Udvikling viser tilfulde, at der var nok, der kunde gøre ham betænkelig ved Byttet. Men paa den anden Side kan det ikke nægtes, at Afslag er et stereotyp Træk indenfor middelalderlige Bispevalg; det behøver ingenlunde at betyde, at han for Alvor ønsker at undgaa Valget. Kun forekommer det mærkeligt, at Protesten her drives saa vidt som til Appel til Rom. Dette taler unægtelig til Fordel for den Weibullske Hypotese, at Absalon ønsker paveelig Tilladelse til at overtage begge Stifterne. Kun maa der saa tilføjes, at hele denne Hypotese kræver een ganske bestemt Forudsætning, som i hvert Fald Arup ikke synes at være klar over: at Absalon var sikker paa, at Eskil vilde støtte hans Valg. Thi arbejdede Eskil mod Absalon, hvad man dog maa forudsætte, at han vilde, hvis han kun nødtvungent var gaaet med til Valget i Lund, kunde Absalon dog ikke være saa naiv, at han ventede hos Alexander, mod Eskils Ønske, at opnaa en saa ekstraordinær Begunstigelse som Overtagelsen af de to Stifter var. Ikke for intet var Eskil en nær Ven af Paven; kun ved hans Mellekomst kunde noget saadant opnaas. — Men er der end noget, der saaledes kunde tale for Weibulls Hypotese, bliver det ikke mere end en usikker Antagelse; vi maa indrømme, at denne Episode indenfor Valget staar uklart hen; Resultatet kender vi, men hvorledes det naaedes og hvilke Motiver der laa bag, er det næppe mere muligt at afgøre.

I det følgende hører vi, hvorledes Eskil tager Afsked med den skaanske Almue, en Beretning, der ikke giver Anledning til Bemærkninger, hverken i den ene eller den anden Retning. Den Tale, der lægges Eskil i Munden, indeholder intet, som strider mod det Billede, vore Kilder

ellers giver os af den store Ærkebiskop, hvilket naturligvis ikke forhindrer, at denne Tale, som hos andre Middelalderhistorikere, maa betragtes mere som et literært Produkt end som Referat.

Den følgende Dag træder selve Valgforsamlingen sammen i St. Laurentius i Lund. Den bestaar — foruden Eskil — af antistites, rex, clerus et populus (plebs), ganske som Skik og Brug var ved middelalderlige Bispevalg før 1200¹. Eskil indleder Mødet med en Redegørelse for, hvorledes han har administreret sit Embede (Regnskabsaflægelse afkræves f. Eks. ogsaa Siegfried af Hildesheim, der demissionerer 1221, cf. Urk. Buch. des Hochstiftes Hildesheim, p. 714) samt en Forklaring paa, hvorfor han nu ønsker at nedlægge det.

Kongen kræver herpaa en Erklæring fra Ærkebiskoppen om, at hans Resignation er frivillig, ikke skyldes Tvang fra Kongens Side, hvilket der let kunde opstaa Mistanke om i Betragtning af det spændte Forhold, Konge og Ærkebiskop tidligere havde staaet i til hinanden. Vi staar her overfor et af de faste Træk i alle middelalderlige Resignationer. Det er Pavestolens stadige Krav: Resignationen maa være frivillig; ellers er den ugyldig. »Objurgatus est a legato quod non alio, quam sui ipsius consilio et impulsu creditam sibi ecclesiam abjecisset«², hedder det; Sikkerhed i saa Henseende skaffedes »tam per testes quam per confessionem renunciantis«³. Det nedenfor citerede Brev fra Fulbert⁴ forudsætter øjensynlig en ganske lignende Situation som den her foreliggende, naar det hedder: »Tutemet ultro causa aegritudinis, ut ajebas curam episcopalem simul et cathedram reliquisti«.

Det næste Skridt i Handlingen er, at Eskil oplæser det

1) Imb. de la Tour, p. 10—18, p. 514 f., Geselbracht: Das Verfahren bei d. deutsch. Bischofswahlen in d. zw. Hälfte d. 12. Jahrh., p. 100 ff.

2) Thomassini: Vetus et nova ecclesiae disciplina, II, 2, 54, 4.

3) Cf. Meermanns Thesaurus, IV, p. 294.

4) Ndf. p. 264.

Brev fra Alexander, som — omend nødigt — gav ham Tilladelse til at abdicere. Dette Saksos første Brev kan meget vel være, og er formodentlig ogsaa et Referat af det bevarede ægte Brev. Den eneste Modsigelse, der kunde være Tale om mellem de to Skrivelser er, at det her siges, at Paven hidtil har sat sig imod (*hactenus repugnasse*), hvilket ikke omtales af Alexander; nu er der jo imidlertid god Grund til at tro, at Eskil allerede tidligere (f. Eks. under Eksilet) har omtalt sin Plan for Alexander og denne da sat sig derimod. Men selv om dette ikke skulde være Tilfældet, er Unøjagtigheden i Referatet af en saa perifer Karakter, at den ingen Betydning har overfor den vidtgaaende Overensstemmelse: Eskil søger Ret til at resignere, Paven har Betænkeligheder ved at give ham denne, fordi han er Kirken en saa nyttig Mand, men lader sig dog overvinde af hans Bønner og Hensynet til hans Alderdom og Svaghed. At Brevet skulde læses op ved selve Embedsnedlæggelsen, siges ganske vist ikke i det bevarede Brev; men at det har været Tanken med det, fremgaar af et andet Pavebrev af ganske lignende Art (cf. Friedbergs Corpus II, p. 112).

Kongen erklærer, at man maa bøje sig for denne pave-lige Tilladelse, og Eskil nedlægger da paa Kirkens Alter de vanlige biskoppelige Insignier, Ring og Stav, hvormed Resignationen er fuldbyrdet. Som Indledning til det derpaa følgende Nyvalg læser vi hos Sakso det saakaldte andet Brev, der handler om Eskils Plenipotens, som han senere godvilligt afstaar til de vanlige Vælgere. Dette Stykke hører til det, vi foreløbig lader ligge.

Hermed er Saksos Skildring naaet frem til det egentlige Valg. Dette indledes ved, at clerus og Kongen (der optræder paa Folkets Vegne) opfordrer Eskil til at »*exponere consilium suum*«. For ret at forstaa, hvad det er der her foregaar, maa man have lidt Begreb om middelalderlige Bispevalg; vi maa tænke os St. Laurentius fyldt af en tæt Menneskemængde; Langskibet er optaget af

Folket (populus), der spændt lytter til, hvad der foregaar i Koret; heroppe sidder først og fremmest Lunds Domgejstlighed, Rigets Biskopper og andre fornemme Gejstlige (formodentlig adskillige Abbeder). I Koret har sikkert ogsaa Kongen haft sin Plads (og muligvis enkelte verdslige Stormænd). Valget skal nu foregaa paa den Maade, at en stiller et Forslag, hvorefter Ordet er frit; man har Lov at gøre sine Indvendinger og kritisere den paagældende, hvorefter gerne en anden foreslaas eller andre, indtil der opnaas Enighed¹. Ved et saadant Valg maatte der imidlertid være visse Regler at overholde; de interesserede fik Ordet i bestemt Rækkefølge; prima vox² tilhørte gerne Domprovsten; den betød en Art Præsentationsret, men heller ikke mere; han kunde intet Tryk øve paa de andre, men selvfølgelig blev dette Privilegium i en anset og klog Mands Haand alligevel af stor Indflydelse³. Ofte kunde han ved klog Optræden komme til at sige det afgørende Ord. — Saaledes som Sakso skildrer Valget, synes det at være denne Ret til prima vox⁴, der her tilfalder Eskil; de andre opfordrer ham ikke til at »vælge«, men til som den første at »exponere consilium suum« (efter at han har frasagt sig det andet mærkelige Privilegium). Den gamle Ærkebiskop udtrykker sin Betænkelighed ved overhovedet at udtale sig, men nævner dog den Mand, som han ved er skikket dertil, som baade andetsteds paa rette

¹) Hvorledes Valget gaar videre, naar man ikke naar til Enighed om een Kandidat, behøver vi ikke gaa ind paa her; se herom Geselbracht, p. 128 f. og Hinschius II, p. 661 f.

²) At Begrebet prima vox var kendt her i Danmark fremgaar af Eskils Brev til Odense 1139, Thorkelin I, p. 245.

³) Cf. Geselbracht, p. 120 f., Imb. de la Tour, p. 332: Celui qui était investi du premier suffrage n'avait guère qu'un droit de présentation. Il n'est pas probable que son vote ait nécessairement entraîné celui des autres membres de l'assemblée, mais il parlait le premier, et cet avantage lui donnait une grande influence, surtout s'il avait assez d'habileté et de crédit pour s'en servir.

⁴) Se herom videre ndf. p. 270 ff.

Maade har beklædt Bispeembede, og som tillige har vovet store Ting for Fædrelandet; Eskil udpeger Absalon som sin Efterfølger, og Forslaget vinder øjeblikkeligt Bifald. Han har forstaaet at benytte sin »prima vox«, har nævnt den Mand, som alle kunde acceptere, og kommer derved til at øve den afgørende Indflydelse paa Valgets Resultat¹.

Valghandlingens næste Skridt er Absalons Afslag, som vi allerede ovenfor har beskæftiget os tilstrækkeligt med.

Eskil henvender nu Ordet til dem, »quibus suffragandi jus erat«, hvormed der næppe kan menes andet end den regulære Valgforsamling, d. v. s. Domkapitlet og andre fremtrædende Gejstlige. Disse giver enstemmigt deres Tilslutning til Valget af Absalon. Hermed er Valghandlingen til Ende, man griber den udpegede Ærkebiskop for at føre ham til hans nye Embedssæde, idet man istemmer en Hymne; Almuen slutter sig til Sangen og tilkendegiver saaledes sin Billigelse af Valget: »Adeo in eligendo eo tota multitudo unam benevolae suffragationis vocem habuit«. Hele denne Skildring af den egentlige Valghandling kunde udmærket staa som Paradigme paa, hvad man kalder »electio per inspirationem«². Navnet kommer deraf, at en absolut Enstemmighed i saa stor en Forsamling saas som Virkning af en særlig guddommelig Naade, en Inspiration. Saadanne Valg forekommer ikke saa sjældent. »Wenn alle Wähler in der tractatio sofort übereinstimmend einen Kandidaten als den einzig geeigneten Bischof bezeichnet hatten, so war damit die Wahl eigentlich beendet«. »Alle Formalitäten werden dann bei Seite geschoben, und die

¹) Dette stemmer da ogsaa med Tankegangen i Aleksanders Brev, der forudsætter, at Eskil kan sørge for, at den rette Mand bliver valgt, ligesom det bekræftes ved Knytlingasaga. At den fratrædende Biskop som saadan skulde have Ret til prima vox, hører man aldrig om; men hvor han som Eskil var en højt anset Mand og selv overværede Valget, var det vel kun naturligt, at han ad denne Vej kom til at øve Indflydelse.

²) Cf. hertil Geselbracht, p. 127 f. og Hinschius, II, p. 661.

Wahl mit aller kirchlichen Pracht und Feierlichkeit durch die electio communis verkündigt¹. Ganske saaledes skildrer Sakso Begivenhederne; Valget er enstemmigt, og man skrider straks til Intronisationen: »L'élection est terminée«, siger Imbart de la Tour², »le nouvel évêque est aussitôt porté en triomphe sur le siège épiscopal, au chant du Te Deum, au son des cloches«. Som man ser, er Sakso ogsaa paa dette Punkt en Illustration til den vanlige Praxis; ogsaa i St. Laurentius istemte man en Hymne. For en moderne Opfattelse kan denne Valgmaade og navnlig de efterfølgende Begivenheder let gøre et uvirkeligt Indtryk; vi er ikke vant til, at Valg bestemmes paa saa — man fristes til at sige — tilfældig Vis og under saa tumultuariske Former. Men saaledes var det i Middelalderen. Man var vant til, at Valgene foregik paa denne Maade. Selvfølgelig kunde det ofte give Anledning til Uro og Tumult³, men i det store og hele havde Valgmaaden dog vist sig brugbar.

Saksos Beretning om Valget ender med Absalons Appel til Rom, og længere er der for os ikke Grund til at følge Begivenhedernes Udvikling. Kun skal det bemærkes, at ogsaa det følgende indeholder en Række Smaatræk og Enkeltheder, som man kun daarligt kan tænke sig opdigtet. Tværtimod gør de paa os Indtryk af at staa i umiddelbar Berøring med den historiske Virkelighed, men herom kan der naturligvis altid diskuteres, og dette ligger jo udenfor den egentlige Valgberetning.

Hele denne Saksos Skildring af Ærkebispervalget, som vi her har refereret udførligt, har Weibull og efter ham Arup pure forkastet paa Grund af den historiske Urigtighed af de Stykker, vi hidtil har ladet ude af Betragtning. Hvorvidt det er berettiget paa dette Grundlag at forkaste hele Sammenhængen, skal vi endnu ikke drøfte.

¹) Geselbracht, p. 127.

²) p. 261.

³) Imbart de la Tour, p. 19 f. og p. 518.

Her holder vi os stadig til den Del af Sakso, vi har gennemgaaet ovenfor; den har ved vor Undersøgelse vist sig ikke at indeholde noget, der strider mod kanonisk Ret eller almindelig Sædvane; den staar i fuld Overensstemmelse med det bevarede Brev fra Alexander III og svarer nøje til den givne historiske Situation; den staar i Virkeligheden som en af de bedste og mest paradigmatiske Beretninger, vi overhovedet har om middelalderlige Bispevalg. Der findes hos Migne et Brev fra Fulbert af Chartres til en Biskop i Paris¹, som efter at have resigneret ønskede at faa sit Embede tilbage; her skriver Fulbert om den Maade, hvorpaa Resignationen var foregaaet: »Nullus enim te expulit, nullus cathedram tuam, te renitente, pervasit; sed tutemet ultro causa aegritudinis, ut aiebas, curam episcopalem simul et cathedram reliquisti, ut perhibent: et sive Francorum decanum Parisiensis ecclesiae sive quemlibet alium subrogari tibi verbis et scriptis a rege petisti. Quod si ita est, et sic tibi consequenter substitutus est Franco, *eligente clero, suffragante populo, dono regis, approbatione Rom. pontif. per manum metropolitani Senonensis*, fulcitur utique substitutio et consecratio ejus favore quoque et auctoritate beati Gregorii papae, qui . . . voluntarie renuntianti sedi suae successorem nullo modo denegavit«. Led for Led svarer dette til Sakso. Klerus vælger, Folket giver sit Bifald, ligesaa Kongen. Kun foregaar Valget her ikke ved Metropolitens, men ved den pavelige Legat, som i dette Tilfælde er Eskil. Det endelige Resultat forelægges Paven til Billigelse. Hvis Eskil senere havde villet kræve sit Stift tilbage, kunde man med fuldeste Føje have skrevet til ham som Fulbert skriver til den tidligere Biskop af Paris. Saa vel de Interesser, som ifølge Sakso har Indflydelse paa Valget som Beskrivelsen af Valghandlingens

¹) Mignes Patrologi, Ser. Lat. 141, p. 219. Sagen er omtalt hos Thomassini II, 2, 54, 3. Dette Brev ligger ganske vist c. 150 Aar forud for vort Ærkebispervalg, men Parallelismen er derfor ikke mindre interessant.

Enkeltheder har saaledes, hvad man kalder »den indre Sandsynlighed« for sig. Derfor er det naturligvis ikke givet, at Beretningen er historisk paalidelig. Inden vi tager afgørende Stilling til dette Spørgsmaal, skal vi imidlertid nærmere behandle det Problem, som Weibull har gjort til Udgangspunkt for hele sin Undersøgelse, Problemet om Eskils Fuldmagt.

V. ESKILS FULDMAGT

Om denne siger Sakso, at Eskil erklærede til Kongen at have Breve, »per quas non solum abdicandi honoris licentiam, sed etiam transferendi in quem vellet, potestatem acceperit«. Under selve Valghandlingen fremfører han som nævnt først et Brev, der giver ham Tilladelsen til at resignere og derefter et andet, »qua sibi, legationis habenas tenenti, subrogandi antistitis arbitrium mandabatur«. Eskil har altsaa ifølge Sakso haft en ganske ekstraordinær Fuldmagt: han har Tilladelse til at resignere og derefter, udenom Kapitlets og Kongens anerkendte Rettigheder, selv at vælge sin Efterfølger, ja, endog hertil at tage en Biskop fra et andet Stift. Paa dette Punkt er det, jeg mener, Weibull har uomtvistelig Ret: en saadan Fuldmagt er for det første ganske i Strid med hvad vi ellers ved om kanoniske Forhold i 12. Aarh.¹⁾ dernæst er det utænkeligt, at Kongen uden videre skulde have bøjet sig for et saadant Overgreb, og endelig er denne

¹⁾ Naturligvis skal man være forsigtig med at udtale sig om, hvad der kanonisk set er muligt i Danmark paa dette Tidspunkt. Men man maa vel betænke, at Hovedpersonerne her er Eskil, Forkæmperen for de gregorianske Ideer i Norden, og Alexander III, der netop af al Magt kæmper for Gennemførelsen af det kanoniske Valg. Man ser ikke ret, hvorfor disse to Mænd skulde være skredet til en saa iøjnefaldende Tilsidesættelse af de gregorianske Principper. Og navnlig forstaar man daarligt, hvad Formaålet skulde være, naar Eskil dog ønskede Absalon, en Mand, som der ikke var nogen Vanskelighed ved at faa valgt paa regelret Vis.

Beretning absolut uforenelig med det bevarede Pavebrev¹. Her gælder virkelig et Enten—Eller, og Valget kan jo næppe være tvivlsomt. Det Problem, der skal beskæftige os er imidlertid dette: er det berettiget ud fra dette Punkt at forkaste hele Saksos Beretning? Og naar dette Spørgsmaal besvares med Nej, rejser sig da det andet Spørgsmaal: kan vi finde en rimelig Forklaring paa, hvorledes Saksos Skildring af Eskils Fuldmagt er opstaaet?

Vi vil da begynde med at understrege een Ting, som vi allerede tidligere har omtalt: den af Sakso omtalte Fuldmagt kommer ikke til at spille nogen Rolle for selve Valghandlingen, idet Eskil som sagt giver fuldstændig Afkald paa det Privilegium, han har faaet (hvilket i sig selv synes at være en højst mærkelig Fremgangsmaade), og Valget foregaar paa normal Vis, d. v. s. i Overensstemmelse med det bevarede Pavebrevs Forskrifter. Man kan

1) Denne Modsigelse mellem det ægte Pavebrev og Sakso hæves ikke gennem Antagelse af en tidligere Affattelse af Alexanders Brev og en Fortsættelse af Korrespondancen (se herom ovf. p. 251 f.). Begivenhedernes Rækkefølge maatte da blive 1: Eskils Modtagelse af det ægte Brev, 2: en fornyet Henvendelse til Pavestolen, som 3: havde de to af Sakso omtalte Breve til Resultat; 4: Eskils Henvendelse til Kongen. Selv om man vilde antage, at Pavens Stilling i de senere Breve skulde have ændret sig i den Retning, som Sakso hævder, hvad der kun er meget ringe Sandsynlighed for, vil ogsaa dette Hændelsesforløb komme i direkte Strid med det ægte Brev. Vel synes dette at forudsætte videre Forhandling med Pavestolen, men denne skal først finde Sted, naar der *er forhandlet* med Kongen og regni illius religiosi, naar der er fundet en Efterfølger og alle Spørgsmaal er ordnet («ut quum nobis haec omnia tam tua quam illorum fuerint assertione comperta, ita provide ac secure possimus in facto procedere»). Disse Forhandlinger maatte altsaa gaa forud for Tildelelsen af en eventuel Fuldmagt til Eskil. Men saaledes er det netop ikke hos Sakso. Forhandlingerne med Kongen — hvem Sagen kom ganske uventet — aabnes først een Maaned før selve Valget, og Eskil forelægger straks fra Begyndelsen sin pavelige Fuldmagt. Hvis Saksos Beretning var rigtig, maatte man da indrømme, at Eskil havde handlet i aaben Strid mod de Instrukser, han havde faaet gennem Alexanders første Brev. Man kommer derfor ikke uden om at vælge mellem Pavebrevet og Sakso.

altsaa ikke sige, at Eskils Privilegium staar som et integrerende Led af Valgberetningen, uden hvilket denne maa falde til Jorden.

Dette forhindrer jo imidlertid ikke, at Saksos Beretning »maa være helt urigtig« — for at citere Arup. Naar Weibull skal gøre Rede for, hvorledes denne urigtige Beretning er opstaaet, kommer han til det Resultat, at Sakso har tre Kilder: 1) det ægte Brev (direkte eller indirekte benyttet), 2) den med Knytlingasaga fælles Kilde (der som bekendt i Knytlingas Gengivelse indskrænker sig til de faa Ord: »Ved denne Tid opgav Eskil sit Embede og bad Biskop Absalon at modtage Ærkebispedømmet, men han vilde aldeles ikke tage derimod; siden tog Kong Valdemar og Ærkebiskop Eskil ham med Magt og satte ham næsten halvtvungen i Ærkebispesædet og gav ham Ærkebiskops Navn«). 3) Saksos egen Optagethed af Tanken om Pavens absolute Plenipotens. Overfor denne Weibulls anden Hovedtese (se ovf. p. 249) mener jeg, at man maa tage meget væsentlige Forbehold. Vel er det overordentlig sandsynligt, at alle de nævnte Faktorer har bidraget til at skabe Saksos Beretning; men de er dog ikke Forklaring nok. Det forekommer mig ganske indlysende, at han ogsaa maa have haft andet Materiale; der er dog ingensomhelst Grund til at antage, at alt, hvad der ikke stammer fra det ægte Brev eller de faa Linier i Knytlingasaga, skulde være det rene Digt og Fantasi. Men Sagen er, at Weibull een Gang for alle har dannet sig et Billede af Sakso som den stuelærde, kombinerende og kompilerende Historiker, og dette Billede appliceres paa den foreliggende Beretning: vi kan her som andre Steder konstatere, at Sakso maa have haft visse skriftlige Kilder, og hvad der ikke skyldes disse, tilskrives Forfatterens egen »Kombination og Kompilation«. For os er det nu umuligt at konstatere, hvad der i dette Sammensurium er historisk eller ikke. Derimod maa vi gaa bag om Sakso til de af ham benyttede Kilder.

Rigtigheden af dette Saksobillede skal jeg ikke bestride; ved at arbejde med dansk Historie fra 1060—1170 er jeg blevet aldeles overbevist om, at Weibull principielt har Ret. Men lige overfor den her foreliggende Beretning vil jeg dog tillade mig at stille nogle Spørgsmaal. Gør det ikke en betydelig Forskel i Beretningens Værdi, at vi nu er kommet til Begivenheder, som er samtidige med Sakso selv? Hvad om Sakso selv har været tilstede i Lund, hvilket dog maa siges at være ret sandsynligt? Absalon skal jeg ikke nævne, selv om det i denne Sammenhæng var fristende; Weibull har med al Tydelighed vist, at Hypotesen om Saksos Værk som en Slags Absalons Memoirer er forfejlet. Men selv bortset herfra forekommer det mig dog ikke uberettiget at antage, at Sakso har været bedre underrettet om de Begivenheder, der var samtidige med ham selv, og som han muligvis har været Øjenvidne til, end han var det om, hvad der laa 30 Aar tilbage i Tiden. Og selv om man vil afvise denne Tankegang og betragte Sakso som en stuelærd, der hverken har Øjne eller Øre for, hvad der foregaar omkring ham, maa han dog i hvert Fald til sin lærde Kompilation have haft andre Kilder end de to af Weibull omtalte. Det giver i Virkeligheden ingen Mening at sige, at Saksos Fortælling alene bygger paa Knytlingas Beretning og Alexanders Brev. Hele den egentlige Valgberetning maa jo dog være af anden Oprindelse, og der bliver da to Muligheder; enten skyldes den, at Sakso selv har overværet Begivenheden, eventuelt hørt om den af en anden, der har overværet den, eller at han — svarende til Betragtningen af ham som den stuelærde Kompilator — har haft en skriftlig Kilde. Men i begge Tilfælde maa man nok spørge, med hvad Ret denne Beretning uden videre Efterprøvelse kasseres¹. Metodisk set kan jeg ikke se rettere end, at man

¹) Jeg afværges paa Forhaand den Misforstaaelse, at jeg her skulde hævde, at vi kan konstatere saa og saa mange Kilder hos Sakso. I den foreliggende Beretning forekommer en gennemført Kildesondring

her paa Forhaand maa regne med en ret stor Sandsynlighed for, at Saksos Beretning er historisk, selv i Betragtning af hans øvrige Mangel paa Paalidelighed. Og ved en Gennemgang af Enkeltheder har det vist sig, at Sakso ikke blot stemmer overens med Knytlingasaga, men paa et enkelt Punkt nær (»det andet Brev« og hvad dertil hører) med Alexanders Brev. Det er endvidere godtgjort, at alle Enkeltheder i Valget saavel svarer til, hvad vi ellers ved om middelalderlige Bispevalg og kanonisk Praksis paa dette Punkt, som til den historiske Baggrund for dette specielle Valg. Under disse Forhold forekommer der mig kun at være een Slutning at drage: Sakso giver os en i det store og hele paalidelig Beretning om det i 1177 stedfundne Valg, men med Hensyn til Valgets Forhistorie og Eskils Fuldmagt er han galt underrettet, hvad enten dette nu skyldes en Misforstaaelse af Pavens Brev eller maa føres tilbage til en af Sakso benyttet Kilde. Denne Misforstaaelse kommer imidlertid ikke til at spille nogen større Rolle for Beretningen i dens Helhed og navnlig ikke for selve Valghandlingen. At Sakso paa et enkelt Punkt tager fejl kan altsaa ikke berettige os til over en Bank at forkaste alt, hvad han fortæller, i hvert Fald ikke, før det er godtgjort, at ogsaa den øvrige Del af Beretningen er historisk usandsynlig, stridende mod, hvad vi ellers ved, eller eventuelt farvet af en bestemt Tendens; og noget saadant kan ikke bevises.

Vi vender os imidlertid til det andet Spørgsmaal: kan det forklares, hvorledes Saksos Opfattelse af Eskils Fuldmagt er opstaaet? — Her — det maa straks indskydes — kan der naturligvis kun blive Tale om en Gætning, for-

mig umulig. Selv den af Weibull paaviste Benyttelse af Knytlingas Kilde og Alexanders Brev er kun en Mulighed, som absolut ikke lader sig bevise. Derimod lader det sig hævde, at der, i Tilfælde af at Weibull har Ret, i hvert Fald maa have været ogsaa andre Kilder, hvis Værdi vi kun kan bedømme ud fra en »indre Prøvelse«.

haabentlig den bedst mulige, ud fra det bevarede Brev og de herskende kirkeretslige Forhold.

Vi spørger da først og fremmest, hvad det ægte Brev siger om Eskils Deltagelse i Valget. Det overdrager udtrykkeligt Eskil at forhandle med de stedlige Autoriteter og forudsætter, at han kan sørge for at finde en passende Efterfølger. Det synes ogsaa at give Mulighed for en videre Korrespondance om Sagen, men hvor vidt en saadan har fundet Sted, ved vi intet om. Allerede her synes Eskil altsaa at skulle indtage en central Plads ved Valget.

Vi spørger dernæst, hvilken Indflydelse, der kirkeretsligt set kunde tilkomme Eskil; vi maa her dels fæste Blikket paa hans Stilling som resignerende Biskop, dels som pavelig Legat. a) Den resignerende Biskop havde intet retsligt Krav paa Indflydelse, men rent naturligt maatte hans Ønsker vel ofte blive afgørende paa samme Maade som de blev det hin Dag i St. Laurentiuskirken Kor¹. Det var normalt Klerus og Folket, der bestemte Efterfølgeren, men hvor Forholdet til den afgaaende Biskop var godt, har man naturligvis ladet sig lede af ham. b) Eskil var imidlertid tillige pavelig Legat; det er jo som saadan Saksos Beretning tildeler ham de mærkelige Privilegier². Hvilken Myndighed fulgte der heraf med

¹) Cf. det cit. Brev ovf. p. 264. En Parallel til det her foreliggende finder vi i et Brev fra den tidligere Abbed Henrik i Clairvaux til Alexander III (Tissiers Bibl. patr. Cisterc. III, p. 252). Det er en Anbefalingskrivelse for en Biskop i Spanien, om hvem det hedder: »Summo sacerdotio fungitur et legationis insuper titulis insignitur«. Denne spanske Biskop har nedlagt sit Embede og faaet en anden valgt i sit Sted (celebrata electione a clero et populo et magnatibus terrae ejus); denne sin Efterfølger sender han nu til Rom for at opnaa Pavens Billigelse til Ordination (hele Sagen er altsaa ganske analog). Man faar her et tydeligt Indtryk af, at det er den afgaaende Biskop, der har ledet det hele.

²) Hvorvidt Eskil bevarer sin Myndighed som Legat efter at han har resigneret, har jeg ikke kunnet finde sikre Oplysninger om; men det ægte Pavebrev er jo i hvert Fald Garant for, at han maa formodes at bevare denne Myndighed længe nok til at lede Valget, cf. Saxo

Hensyn til Ærkebispervealget? Det normale kirkelige Valg i vor Periode var det kanoniske, og i dette kunde Legaterne formelt intet Indgreb gøre; allerede fra gammel Tid (d. v. s. før Gregor VII) hørte det imidlertid til Legaternes Opgaver at lade afholde og lede Bispevalgene¹, og efterhaanden som Legatsystemet udformes mere under Reformpavedømmet, bliver dette en af de Veje, hvorved Rom stærkere og stærkere gør sin Indflydelse gældende; ikke sjældent kan man konstatere, at et Valg, ganske vist med Overholdelse af alle ydre Former, udelukkende er blevet afgjort ved den pavelige Legats Indgriben². Det maa derfor siges at være ganske normalt, at det blev Eskil, der ledede Valghandlingen i Lund og øvede den afgørende Indflydelse. Derimod kan en Legat ikke uden videre udnævne og heller ikke overføre en Biskop fra et andet Stift (saaledes som Sakso mener); det betones udtrykkeligt i den kanoniske Ret³; man kunde herimod indvende, at der fra en ikke meget senere Tid findes adskillige Eksempler paa, at Legater udstyres med en særlig Myndighed, der trodser disse Grænser for deres Magt⁴; skulde saa ikke ogsaa Eskil kunne have haft de af Sakso omtalte Privilegier? Hertil er at svare, at vi for det første skal betydeligt længere op i Tiden for at finde Eksempler

XIV, 55, 13: Quem Absalon, tametsi pontificalia deposuerit, legationis tamen iure benedicendi praerogativam retinere dicebat.

¹) Karl Ruess: Die rechtl. Stell. d. päpstl. Legat. (Görres Gesellsch., Sekt. f. Rechts u. Sozialwiss. H. 13) p. 48.

²) Cf. Imb. de la Tour, p. 500 ff. Ruess, p. 155 f. J. Bachmann: Die päpstl. Legaten in Deutschl. u. Skandinav. 1125—59, p. 168 ff.

³) Hinschius, p. 514, Ruess, p. 155—60. Decr. Greg. IX, I, 30.

⁴) Translationsretten frakendes udtrykkelig Legater (Decr. Greg. IX, I, 30, 3 f.); hertil er imidlertid at sige, at Translationer øjensynligt tidligere har fundet Sted uden nogen Vanskelighed her i Danmark (cf. Ricco og Eskil 1137, hvor der intet høres om pavelig Tilladelse), og at man fra Beg. af 13. Aarh. har adskillige Eksempler paa pavelig Bemyndigelse til at foretage Translationer (Ruess, p. 159). Dette gør en noget forsigtig med at fastslaa, hvad der kanonisk set var muligt i 1177.

paa, at pavelige Legater ligefrem kan udnævne¹; men dernæst maa vi henvise til, hvad der er sagt ovenfor (p. 265, 1): man ser ingen Grund til at udstyre Eskil med et paa den Tid saa ekstraordinært Privilegium, der ovenikøbet maatte forudsætte, at Paven ganske havde ændret sin Plan fra det ægte Brev, hvortil saa kommer, at dette omtalte Privilegium slet ikke kom til Udførelse. Vor Gætning gaar derfor ud paa følgende: som pavelig Legat har Eskil skullet sørge for at finde en Efterfølger og lede Valget; da hans Stilling i Valgforsamlingen har været den aller bedste, er det rent naturligt, af Ærbødighed for den afgaaende Ærkebiskop og paa Grund af hans Autoritet som Legat, blevet hans Vilje, der blev den afgørende; og det saa meget mere, som hans Ønsker faldt sammen med Kongens og formodentlig ogsaa med Klerus'. Dette er i Saksos Beretning blevet til det mærkelige pavelige Privilegium. Til Forstaaelse heraf henviser Weibull med Rette til, at Sakso »helt varit fängslad av satsen om påvens absoluta maktfullkomlighet«, som han ogsaa lader Valdemar bøje sig lydigt for; det er vel denne Tendens tilligemed hans svigtende Kendskab til kirkelig Ret, der har faaet ham til at give en misvisende Fremstilling af Sagen; vi forstaaer imidlertid, hvorledes denne Fremstilling er opstaaet.

»Saxos framställning av ärkebiskopsskiftet 1177 vilar helt på de bådo påvebrev han referer. När desso äro falska och ärkebiskopsskiftet baseret på ett annat påvebrev, är grunden ryckt undan för hela framställningen och den störta ohjälpligen samman. Att av den, som den då föreligger, söka utskilja de fakta, kring vilka utsmykningen väft sig, och vinna någon exakt kunskap är icke möjligt«, saaledes ender Weibull sin Afhandling. I skarp Modsætning hertil er vi her naaet til følgende Resultat: Saksos Skildring af Ærkebispevalget kan ikke siges væsent-

¹) Noget saadant forefalder i Virkeligheden først i Innocents IV.s Tid (Ruess, p. 157).

lig at bygge paa de to af ham omtalte Pavebreve; den har en meget høj Grad af saavel indre som ydre Sandsynlighed for sig og maa derfor, indtil det modsatte godtgøres, betragtes som væsentlig set historisk paalidelig. Det andet af de hos Sakso omtalte Pavebreve kan ikke have eksisteret i den Form, Sakso giver det, men dels faar det ingen afgørende Betydning for selve Valghandlingens Forløb, dels kan vi i nogen Grad klargøre os, hvorledes Saksos Misforstaaelse er opstaaet. Denne Unøjagtighed er derfor ganske ude af Stand til at fælde den øvrige Beretning.

Om Absalons Valg til Ærkebiskop er vi saaledes særdeles vel underrettet, og i hvert Fald er der een Ting, der ifølge alle Kilder staar fast: det var Eskil, der kom til at lede Valget, og det var ham, der ønskede Absalon til sin Efterfølger. Dette er der imidlertid Grund til at tage udførligere op i et følgende Afsnit, da vi sikkert her staar ved den egentlige Grund til Uenigheden om Opfattelsen af Valget. Jeg tror ikke, jeg tager fejl i, at Drivkraften i Kritiken mod Sakso er, at man ikke tror paa den af ham fremstillede Harmoni¹. Der havde tidligere været Strid mellem Konge og Ærkebiskop, og denne Strid skal kun være midlertidig bilagt. Derfor kan Ærkebiskoppen ikke have ønsket Kongens paalideligste Mand til sin Efterfølger; naar denne blev valgt, maa det være sket mod Eskils Vilje; kun nødtvungent har han givet sit Minde dertil. Ud fra en saadan Betragtning af det 12. Aarh.s Historie maa det naturligvis være en Nødvendighed at rydde Saksos Beretning af Vejen. For at tage Stilling til dette Spørgsmaal vil det imidlertid være nødvendigt at spænde Snorene videre ud for at se, hvilken kirkepolitisk Rolle den her omtalte Begivenhed spiller indenfor dansk Historie i 12. Aarh.

¹) At det delvis er denne Interesse, der ligger bag, viser sig deri, at det eneste, Arup bevarer af Sakso, er Omtalen af Asser som Eskils Kandidat, og Absalons Vægning, der atter motiveres ved hans politiske Ærgerrighed.

VI. ÆRKEBISPEVALGETS KIRKEPOLITISKE BETYDNING

Et af de vigtigste Bidrag, der i nyere Tid er givet til dansk Historie i 12. Aarh., er en Artikel af L. Weibull i *Scandia* fra 1928¹. Forfatteren beskæftiger sig her ikke i første Række med Begivenheder, men med disses litterære Nedslag. Han viser, hvorledes der hele Aarhundredet igennem staar en »non mediocris lis« mellem to Retninger, der repræsenterer hver sine Ideer indenfor Stat og Kirke og har hver sin særprægede Opfattelse af den foregaaende historiske Udvikling. Paa den ene Side staar Eskil, der repræsenterer den augustinsk-gregorianske Historie- og Statsopfattelse; det er ham, der staar bag ved Roskildekrøniken (som er blevet til, medens han var Biskop i Roskilde) og ved *Liber daticus Lundensis*. Paa den anden Side staar, foruden Kongerne, Mænd som Asger (skønt af samme Slægt som Eskil; det er altsaa ikke rigtigt, at Modsætningen væsentlig har beroet paa Konkurrence mellem to Stormandsslægter), Ricco, Elias og Absalon; denne Retnings Historiebetragtning har vi i Svend Aggesøns og endnu mere i Saksos Krønike; der foregaaer her en direkte Polemik imod Roskildekrøniken; Sakso tilsigter en bevidst Omvurdering af Historien ud fra sine Ideer og i direkte Modstrid mod den Eskilske Gregorianisme. »Det avgörande momentet lyckoomkastningen i dramat, kom den dag, alltid minnesvärd, da Eskil inför högaltret i St: Laurentius i Lund 1177 nedlade sin ärkebiskopsvärdighet. Mannen, som efterträdd honom, var ur det andra lägret, Nordens Reinhold von Dassel, Absalon«. Hele det 12. Aarhundrede er her betragtet som en Kamp mellem de teokratisk-gregorianske Ideer og Hævdelsen af Kongemagten, en Kamp, hvor det i første Omgang vel er Eskil, der

¹) L. Weibull: Nekrologierne fra Lund, Roskildekrøniken og Sakso, Grunddrag i Danmarks historia under det 12. Århundredet (*Scandia* 1928, p. 84—112).

sejrer, men hvor 1177 betegner det endegyldige Omslag, Eskils definitive Nederlag (cf. Arups Fremstilling). Og saa definitivt var Modpartiets Sejr, at det blev dets Synspunkter, der gennem Sakso blev eneraadende i dansk Historieskrivning lige til vore Dage.

Det betydningsfuldste i denne i Sandhed lærerige Afhandling er saa vidt jeg kan skønne, den næsten geniale Analyse af Enkelthederne i Liber daticus, bygget paa et indgaaende Kendskab til Originaldokumentet. En Række smaa, tilsyneladende ligegyldige Enkeltheder rejser sig efterhaanden til en Helhed, der atter staar i nøjeste Forbindelse med Roskildekrøniken, som her for første Gang faar en virkelig Forklaring og en Plads indenfor den kirkelige Udvikling. Rigtigheden af denne Betragtning — især med Hensyn til Roskildekrøniken vil den næppe forblive uimodsagt¹ — skal jeg ikke komme ind paa i Enkeltheder. Mig forekommer det indlysende, at Weibull i det store og hele har Ret i væsentlig at betragte det 12. Aarh. som en Kamp mellem den af Eskil repræsenterede augustinsk-gregorianske Opfattelse og Kongemagten, der stræber frem mod en altbeherskende Plads. Lige saa uimodsigeligt forekommer det mig, at Asger endnu væsentlig staar paa det gamle kirkelige Standpunkt, som ikke fører til Strid med Kongemagten; derimod er det med Eskil det nye begynder. Men med Hensyn til Stridens Forløb er jeg paa afgørende Punkter uenig med Weibull. Og først og fremmest da med Hensyn til Betragtningen af 1177. Hverken hos C. eller L. Weibull siges det rent ud (saa vidt jeg har bemærket), at Absalon er valgt i direkte Strid mod Eskils Ønsker, men Skildringen hos Arup af

¹) Efter at dette var trykt, er jeg blevet opmærksom paa Prof. Steenstrups Anm. af Ellen Jørgensens Bog om dansk Historieskrivning (Hist. Tidsskr. 10. R. II, p. 170—79); det kritiseres her skarpt at E. J. har accepteret Weibulls Hypotese, og den ældre Opfattelse af Rosk. Kr. hævdes paany; det forekommer mig dog ikke, at Weibulls Argumenter er rokket herved.

den affældige Ærkebiskop, der af Frygt med bævende Stemme nævner Absalons Navn, er en korrekt Konsekvens af den Weibullske Opfattelse. Dennes Resultater er væsentlig følgende: om selve Valget ved vi intet, men sikkert er, at det betegner Eskils definitive Nederlag; en Reinhold von Dassel bliver hans Efterfølger, og hvordan Valget saa ellers er gaaet til i Enkeltheder, kan vi roligt gaa ud fra, at det er sket meget imod den gamle Ærkebiskops Vilje. 1177 bliver saaledes det store Vendepunkt i dansk Historie.

Ud fra en rigtig Grundbetragtning er Weibull her — rettere kan jeg ikke se — gaaet for vidt, har draget Konsekvenser, som Materialet ikke tillader (hvorfor da ogsaa alle Beretninger om Valget skaffes af Vejen først). Det er uomtvisteligt rigtigt, at Striden i det 12. Aarh. er standende mellem den augustinske Gregorianisme og Kongemagten; det er ubestrideligt, at Eskil har været Føreren paa den ene Side og Kongerne paa den anden. Men det forekommer mig mere end tvivlsomt, om Kongemagten virkelig paa et saa tidligt Tidspunkt er gaaet af med den endelige Sejr, og endnu mere forekommer det mig tvivlsomt, om Absalon kan siges at være »ur andra lägret«, om han kirkepolitisk var Eskils Antipode, om han med Rette kan betegnes som Nordens Reinhold von Dassel. Mine Betæneligheder overfor denne Betragtningssmaade skal jeg samle i tre Grupper: 1) de, der angaar selve Valget, 2) de, der angaar Absalon personligt, 3) de, der angaar Valgets Forhistorie, særlig det Spørgsmaal, om det ikke snarere er 1170, der betegner et Vendepunkt i det 12. Aarh.s Historie.

1) Hvad nu først selve Valget angaar, har den foregaaende Undersøgelse dog maaske vist, at paa eet Punkt stemmer alle Kilder overens: Valget skulde foregaa og foregik faktisk under Eskils bestemte Indflydelse; det kræver kirkelig consuetudo, det siges udtrykkeligt i Alexanders Brev, det er det eneste, Knytlinga opholder sig

ved, og det er det, der danner Grundstammen i hele Saksos Beretning. Man kan naturligvis forkaste disse Kilder og mene, at Alexanders Anvisning ikke er blevet efterfulgt, men i saa Fald maa man ogsaa undlade alle Hypoteser om, at Absalon netop er blevet valgt mod Eskils Vilje. Imidlertid stiller det sig saa heldigt, at der foruden de direkte Vidnesbyrd (og disse er meget stærke, idet Knytlinga jo efter C. Weibulls Formodning skulde føre os tilbage til en fuldstændig samtidig Kilde) er endnu et overordentlig stærkt Argument for, at Absalon har været den Mand, Eskil ønskede. Valget ender som bekendt med en Appel til Rom. Hvad Motiverne nu end har været til denne — de nærmere Forhold lader sig ikke udrede — staar det fast, at dens Resultater bliver en ganske ualmindelig Gunstbevisning mod Absalon: han faar Lov at beholde sit gamle Stift samtidig med, at han overtager Ærkestolen. Ifølge Saksos Beretning skyldes denne Begunstigelse for en væsentlig Del et Anbefalingsbrev fra Eskil, der stod i stor Gunst ved Pavehoffet. Saksos Ord har jo som bekendt ikke stor Vægt mere, men selv om man forkaster dem, bliver der dog tilbage, at Eskil stod i et meget nært Forhold til Alexander. Naar nu Paven havde skrevet herop, at Eskil skulde sørge for paa kanonisk Vis at faa valgt en Mand, som Kirken kunde være tilfreds med, og naar derefter Kongen havde paatvunget Eskil den Mand, som mere end nogen anden stod hans (og Alexanders) Politik imod, naar der som Efterfølger — det være sig nu med eller uden Eskils Medvirken — var blevet valgt en Reinhold von Dassel, naar Eskils Politik dermed havde naaet sit endelige Nederlag, og han som en slagen Mand drog bort fra Landet, er det da sandsynligt, at Alexander ikke blot skulde have anerkendt et saadant Valg, men udstyret denne Nordens Reinhold von Dassel med et saa ekstraordinært Privilegium, som Bevarelsen af det gamle Stift var, have vist ham sin særlige Gunst? Hvad skulde have bevæget ham til en saadan

Hensynsløshed mod den afgaaede Ærkebiskop? Dog vel ikke Breve fra Eskil, mod hvis Vilje Valget havde fundet Sted. Man tilgive mig, at jeg finder den af Sakso skildrede Sammenhæng sandsynligere: Eskil havde faaet den Mand valgt, han ønskede, og for at bevæge ham til at modtage Valget, bad han Paven om at imødekomme Absalons Ønsker det videst mulige. Er der overhovedet noget, der staar fast, maa det være dette, at Absalons Valg fandt Sted efter Eskils Ønske. Men naar dette er Tilfældet, spørger man sig selv, hvorledes det forholder sig med det paastaaede Nederlag for Eskils Politik. Var Absalon virkelig hans absolute Modstander?

2) Om man skal tro den nyere Kritik, er Absalon en lige saa enstydig og usammensat Skikkelse som Eskil, ved Siden af, eller rettere overfor ham den anden Hovedskikkelse i denne Periodes Historie; de staar som de to Stormænd, repræsenterende hver sin Grundopfattelse. Absalon er helt og holdent Kongedømmets Mand, der hævder den nationale Selvstændighed mod den internationale Kirke, hvorfor han ogsaa under Skismaet bevidst slutter sig til den kejserlige Modpave og ganske staar paa Kongens Side i Kampen mod Ærkebiskoppen. Derfor falder ogsaa Sammenligningen med Reinhold von Dassel saa naturlig. — Der kan naturligvis ikke her blive Tale om at prøve dette Absalon-Billede i Enkeltheder; jeg skal indskrænke mig til at omtale nogle af de Ting, som er særlig egnede til at skabe Tvivl om dets Paalidelighed.

Noget af det virkelig nye hos Eskil er, at den danske Kirke gennem ham kommer i direkte Forhold til Frankrig. Det var her de nye Tanker groede og det kirkelige Liv fik sin rigeste Udfoldelse. Dette mærkes hos Eskil, ikke blot i hans Klosterstiftelser og det dermed følgende Fromhedsliv, men lige saa fuldt i hans bestemte Tilslutning til det gregorianske Pavedømme. Medens Danskerne tidligere drog til Tyskland (Hildesheim) for at studere, sker der nu et tydeligt Omslag. Paris bliver Maalet for

unge Danskes Udenrigsfærd. En af de første, der søgte til Seinebyen, var Absalon; om Eskil havde nogen Andel heri, ved vi ikke; om hans Studier og i det hele taget om Opholdets Betydning ved vi desværre heller ikke meget; men sikkert er, at Absalon ogsaa senere bevarer Forbindelsen med Pariserklerke, han er ivrig for at sende unge danske paa Studierejse til Paris, og selv indkalder han Abbed Vilhelm til Klosteret paa Eskilsø, en Mand, der var et typisk Udtryk for Tidens kanoniske Tankegang og ikke mindre for Kirkens internationale Præg. Alene denne Side i Absalons Liv synes tilstrækkeligt at vise, at vi staar overfor en Mand, der i høj Grad var præget af den ny kirkelige Retning. Ikke mindre tydeligt fremgaar det deraf, at han, netop paa den Tid, da Kirkestriden udbrød, indførte Cisterciensere i Sorø, oven i Købet Munke, hentet fra Eskils Yndlingskloster i Esrom (man tænke sig Reinhold von Dassel grundlægge Cistercienserklostre!), ligesom han Gang paa Gang senere viste sin Interesse for det nye Munkevæsen, der jo dog her som andetsteds var Gregorianismens bedste Støtte. Allerede dette gør en noget betænkelig. Betydningsfuldt er det her at se, hvorledes Absalon stiller sig under Skismaet og Striden mellem Konge og Ærkebiskop.

At Saksos Beretning herom er tendensiøs og i direkte Strid med samtidige Kilder, er det Curt Weibulls Fortjeneste at have godtgjort¹; Sakso forfølger det Maal at vaske saavel Valdemar som Absalon ren for enhver Mistanke om skismatisk Smitte. Der kan ingen Tvivl være om, at Danmark, omend noget tøvende, har sluttet sig til den kejserlige Modpave. At ogsaa Absalon her er gaaet med kan næppe betvivles, uden at man kan sige nærmere om, hvor langt han er gaaet. Men alt dette behøver ingenlunde at betyde, at han er en afgjort Modstander af Gregorianismen; hvor mange Biskopper var der ikke, som

¹) Hist. Tidsskr. f. Sk. VI, p. 237 ff.

i Skismaets første Aar stod vaklende eller senere maatte skifte Standpunkt. Og det maa jo ikke glemmes, at det netop var i disse Aar, Cistercienserne kaldtes til Sorø. Der er da ogsaa Grund til at tro, at det var Absalon, der ledede Valdemars Tilbagetog, som jo netop gav sig Udtryk i Grundlæggelsen af et Cistercienserkloster. Det Indtryk, man faar, er vel snarest det, at Absalon — maa-ske paa Grund af sin nære Tilknytning til Valdemar — til at begynde med har indtaget et kirkeligt Standpunkt i Striden, som han snart har forladt, da han saa, hvad det førte med sig.

Hertil kommer saa, at Eskil har ønsket Absalon til sin Efterfølger 1177, og naar vi kaster Blikket paa Absalons Ærkebispetid, forrykkes Billedet ingenlunde: han staar i den nøjeste Forbindelse med Pavestolen, der paa alle Maader begunstiger ham (ligesom Eskil udnævnes han til pavelig Legat), han fortsætter Eskils Arbejde for Kirkens Højnelse, støtter Klostrene, ivrer for Cølibatet, for Gennemførelse af de nye Kirkelove, for liturgisk Ensartethed (Synoden 1188). Under ham bliver den danske Kirke for Alvor en Provins af Universalkirken, og man anerkender uden at tvivle Roms absolute Herredømme. Absalon slutter sig da ogsaa til den gregorianske Tolkning af Læren om de to Sværd (jf. Dipl. Suec. I, p. 112). Havde der paa denne Tid siddet en Reinhold von Dassel som Danmarks egentlige Styrrer, bestemt paa at hævde Landets Selvstændighed overfor den romerske Indgriben og Kongemagtens Stilling overfor den teokratiske Kirke, tør man rolig gaa ud fra, at det ikke vilde være gaaet af uden voldsomme Sammenstød (cf. Sverre og Absalons Stilling til denne); og om saadant høres intet. Tværtimod er det en Periode af indre Harmoni mellem Konge og Præstestand, hvor begge udfolder sig frit. I denne Retning peger alt, hvad vi ved fra de følgende 50 Aar.

I denne Retning peger ogsaa Sakso, om hvem Weibull selv siger, at han (der jo stod i Tjeneste hos Nordens

Reinhold von Dassel) »helt varit fängslat av satsen om påvens absoluta maktfullkomlighet, hans »plenitudo potestatis«, vilkan, hyllad redan under tidigare tid, i Innocentius III fann sin främste exponent«. Noget andet er, at Sakso ikke saa ganske har været fængslet af denne Sætning; hans kirkelige Standpunkt er temmelig dobbelttydigt; hans personlige Sympathier er afgjort ikke paa Gregorianernes Side; tværtimod sværter han som bekendt Eskil efter bedste Evne og hæver Valdemar og Absalon paa dennes Bekostning. Men trods dette vakler han ikke, naar han skal fremstille »Teorien«. Kirkens principielle Magt tør han ikke rokke ved, og derfor gaar det ogsaa for ham ud paa at vise, at Valdemar og hans øvrige Helte aldrig nogensinde har bestridt den. Sakso er et talende Vidnesbyrd om den Vending, som Partiet har gjort, en Vending, som Sakso udadtil gør med, medens han dog i sit Hjerte føler sig langt stærkere knyttet til Kongemagten end til den universale Romerkirke.

3) Vi kommer hermed til det sidste Punkt: den Udvikling, der fører op til 1177¹; en Del af, hvad jeg har at sige, er allerede foregrebet under Omtalen af Absalon, og jeg kan fatte mig i Korthed. Højdepunktet i Eskils Strid med det fremadstræbende Kongedømme var Sammenstødet med Valdemar i Anledning af Skismaet under Alexander III, som førte til Ærkebispens syvaarige Landflygtighed. Hvorledes Striden begyndte, og hvorledes Valdemars og Absalons Standpunkter var til de forskellige Tider, har Sakso skjult for os gennem sin tendensiøse Fremstilling. Men hvorledes Striden endte, kan der ikke være Tvivl om; her er Kilderne de allerbedste, samtidige Breve og en samtidig Beretning. Valdemar gør Bod ved at bidrage til Grundlæggelsen af et Cistercienserkloster, og Paven modtager denne Bod, men paalægger ham yderligere, at han skal hjemkalde Eskil, ære ham som en

¹) Den Betragtning, som her anlægges af Mødet i Ringsted, har jeg for første Gang mødt i Professor J. Oskar Andersens Forelæsninger.

aandelig Fader og forsvare Kirkens Rettigheder og Gods. At dette virkelig sker, som Paven vil det, omtaler Sakso ikke med et Ord, men sket er det; det viser allerede den nye Tone i Eskils Brev fra Frankrig, som Brienne bragte med hjem: »Accedit etiam petitio piissimi regis Waldemari et venerabilium episcoporum Absalonis Roskildensis et Suenonis Arusiensis, quibus nichil negare possumus«. Der er ingen Tvivl mulig. Den store Strid ender med en eklatant Sejr for Eskil over hele Linien. Kongen grundlægger et Cistercienserkloster (se Script. min. II, p. 164 ff.) for at sone sin Holdning, han maa direkte hjemkalde den landflygtige Ærkebiskop og love at forsvare Kirkens Rettigheder; Occo i Slesvig og Livo i Odense maa vige Pladsen; allerede tidligere var Ribebispen draget til Clairvaux for at blive viet af Eskil, og denne havde i sin Landflygtighed ugenert udøvet sin kirkelige Myndighed over Sverrig. Eskil var ikke den Mand, der bøjede sig, naar Kirkens Rettigheder stod paa Spil, men det blev der heller ikke Brug for; det kongelige Parti med Absalon og Valdemar i Spidsen bøjer sig for Gregorianismen; her staar vi overfor det store Omslag i det 12. Aarh.s Drama: »Rex Danorum suum (sc. archiepiscopum) revocans consilio eius agit omnia, compecit inimicos, et eum colit ut patrem«, hedder det hos Johannes af Salisbury¹. Pavens og Eskils Fordringer er sket Fyldest.

Den Fred, der hermed er sluttet, besegles ved Ærkebiskoppens Deltagelse i Vendertoget og end mere ved Mødet i Ringsted 1170, ved Knud Lavards Helgenkroning og Knuds Kroning til Konge. Paa en Maade kan man naturligvis hævde — som det da ogsaa er gjort — at det er Valdemar, der vinder ved dette. Hans Slægt faar ved Helgenkroningen²) den Legitimering, den længe har stræbt efter, Tronfølgen sikres o. s. v. Men alt dette opnaar Kongen af Kirken ved den Mands Formidling, som han selv

¹) Bouquet: Recueil des historiens XVI, 580.

²) Som Eskil tidligere havde modsat sig, Vitae Sanctorum, p. 202.

faa Aar i Forvejen havde jaget af Lande; det slaas for alle uomtvisteligt fast, hvor den Magt er, hvis Autoritet giver Kongen den sande Legitimitet; i Virkeligheden maa Mødet for alle staa som en Prædiken om Kirkens Magt; Kongen havde ikke kunnet bestemme over Ærkebiskoppen eller Landets kirkepolitiske Holdning, men maattet bøje sig og hjemkalde Eskil, uden hvem Riget ikke kunde trives og udvikles. Herover maa man dog naturligvis ikke glemme, at Sagen ogsaa har den anden Side, som vi lige har berørt: Mødet 1170 er den endelige Legitimering af den Kongeslægt, som Eskil havde bekæmpet; Valdemars Regering er en Fortsættelse af det, der var begyndt med Knud den Hellige, fortsat under Erik Ejegod og nedarvet i dennes Slægt. Eskil havde været en bestemt Modstander af denne Linie i dansk Historie (cf. Betragtningen i Roskildekrøniken, Modstanden mod Knud Lavard, den aabne Kamp mod Erik Emune og mod Svend); under Borgerkrigen havde Eskil sikkert helst set Knud Magnussøn¹ som den endelige Sejrherre, og kun med Betænkelighed har han betragtet Knud Lavards Søn tage Kongemagt. Blodnatten i Roskilde havde her imidlertid afgjort Sagen; dermed var Valdemars Regimente et »fait accompli«, som man maatte affinde sig med; det havde Eskil da ogsaa gjort allerede efter sin Hjemkomst fra Fangenskabet (1158). Men da Kongen greb ind i Kirkens Rettigheder, brød Striden ud; her vilde Eskil ikke bøje sig. Deraf Landflygtigheden. Efter Hjemkaldelsen lader han sig imidlertid fuldstændig forsone gennem den Oprensning, der er givet ham, støtter Kongemagtens Ansøgning om Knuds Kanonisering og indleder i det hele taget ved sin Holdning en Periode, der er præget af Harmoni mellem Stat og Kirke. Og denne Linie er det, Eskil fortsætter ved Ærkebispevalget 1177, naar han søger at faa Absalon, Kongens nærmeste Ven, utvivlsomt Kirkens

¹) Cf. Betragtn. hos Rad. Niger (M. G. S. S. XXVII, 334).

bedst udrustede Mand, den Mand, som nu var gaaet bestemt over til de gregorianske Ideer, til sin Efterfølger.

Fra alle Sider føres vi saaledes henimod den Paastand, at det ikke er Valget 1177, der betegner det store Omslag i Dramaet; Valget fortsætter, hvad der allerede var begyndt. Omslaget sker den Dag, da Absalon og efter ham Valdemar bliver klare over, at de maa udsone sig med Eskil og dermed med Paven og Universalkirken, for at den danske Kirke kan komme til at staa som et fuldgjaldigt Led i denne store internationale Institution, i Anerkendelse af Pavens Magtfuldkommenhed (*»cujus auctoritati rege refragandum negante«*, for at citere Sakso). Fra da af er Grundlaget skabt for en vis Harmoni, og det er denne, der faar sit Udtryk i St. Laurentiuskirken i 1177. Ud fra denne Betragtning kunde det være interessant at trække Linierne ud til en Belysning af Eskils Personlighed og Karakter, som i Sandhed kan siges, lige til vore Dage, at have faaet en haard Medfart i dansk Historieskrivning. Her vil dette imidlertid føre for vidt. Vi ender med det Resultat, at Eskil med Fred i Sindet og Tilfredshed over sin Efterfølger kunde drage til Clairvaux for at ende sine Dage i Bernhards Kloster, vis paa, at den Sæd, han i Modgang og Medgang havde saaet, vilde spire og vokse under Absalons Røgt¹.

¹) Efter at dette var gaaet i Trykken har mag. art. C. A. Christensen venligst gjort mig opmærksom paa en Afhandling af Gerh. Laehr (Aus den Briefsammlungen von St. Victor, Festschr. f. Brackmann, 1932). Forf. gaar her stærkt ind for 1176/7 som Affattelsestid for Alexander IIIs Brev, hvilket jeg jo ogsaa i det foregaaende har antaget; absolut afgørende er Beviserne imidlertid ikke. Iøvrigt bringer Laehrs Afhandling en Del nyt Materiale til Belysning af Eskils Strid med St. Victor om den af ham der deponerede Pengesum, herunder et utrykt Brev fra Eskil, men dette Materiale er uden Betydning for Undersøgelsen af Ærkebisperkiftet 1177.

Jens Thomessøn Skriver.

En Embedsmand i Kancelliet på Christian III.s Tid.

Af William Christensen.

Historikere, der har beskæftiget sig lidt mere indgående med de i Rigsarkivet opbevarede Kilder til Christian III.s Historie, vil vistnok i Regelen have lagt Mærke til en Kancellihånd, der indpræger sig i Erindringen ved sine overordentlig karakteristiske, runde Bogstavformer. Medens ikke få af de andre samtidige Kancellihænder kan have et vist Fællespræg, så at det jævnlig kan være besværligt at holde dem ude fra hinanden, er den her nævnte Hånd så ejendommelig, at man uden Vanskelighed vil genkende dens runde Bogstaver, hvor som helst man træffer dem. Men et Navn, der viser, hvem Håndens Indehaver var, vil man vistnok forgæves søge i det danske Rigsarkiv fra den Tid, da han tjente i Kancelliet; og noget Brev med hans egen Underskrift findes, så vidt vides, overhovedet ikke i Rigsarkivet fra noget Tidspunkt af hans Liv. Hans Navn har derfor hidtil næppe været kendt; det er således ham, der har skrevet den Fortegnelse, der hos Thiset, Danske adelige Brevkister S. 117 er betegnet med Bogstavet b, men Thiset nøjes her med at betegne hans Hånd som »en velkjendt Skriverhaand fra Kong Christian III' Tid«. Ved Hjælp af Arkivalier i og uden for Rigsarkivet kan man imidlertid ikke blot udfinde hans Navn, men også i store Træk følge hans Tilværelse både før og efter den Tid, i hvilken han var ansat i Kancelliet, og som kun har udgjort et kortere Tidsrum af hans øjensynlig lange Liv.

Det er den her omtalte Hånd, der har skrevet et nu trykt Regnskab, som bærer Overskriften: »Thett godts, som Jegh annammede paa Aggershus paa myn herris her Mogens Giildensternns wegne Aar etc. 1536«, og som den samme Mogens Gyldenstjerne egenhændig har forsynet med Påtegningen: »Thett, som Iens skrijffuere sijste gang anamed paa Aggershus af tet engelske gods«¹. Man får altså her at vide, at Indehaveren af Hånden har heddet Jens Skriver (og som vi senere skal se, kan der hertil føjes Patronymikonnet Thomessøn), og at han i 1536 har stået i Forbindelse med den bekendte Mogens Gyldenstjerne. Og når man, vejledet af dette Fingerpeg, gennemgår Mogens Gyldenstjernes forholdsvis vel bevarede Arkiv for at finde nærmere Spor af denne Forbindelse, bliver en sådan Gennemgang ikke resultatløs.

Hvis man ønsker Oplysning om, hvor gammel Forbindelsen mellem Mogens Gyldenstjerne og Jens Skriver har været, må man selvfølgelig se bort fra sådanne Afskrifter og Optegnelser, som enten er helt udaterede eller, for så vidt de kun er Afskrifter af daterede Breve, ikke angiver, når disse Afskrifter er tagne². Den ældste daterede Original fra Jens Skrivets Hånd, som er Meddelelsen bekendt, er af 1531 23. Novbr.³; og foruden at være den ældste må den vistnok også siges at være det interessanteste af de Aktstykker til Danmarks Historie, som han har skrevet. Det drejer sig nemlig om det fra Mogens Gyldenstjernes Side udfærdigede Eksemplar af den Våbenstilstand, som han sluttede med Christiern II, kort efter at

¹) Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede (1520—1570) udg. ved H. J. Huitfeldt-Kaas IV. 501—3.

²) Sådanne Afskrifter af daterede Breve findes i RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager 1493 Novbr. 8. (omtalt i Repert. dipl. regni Danici mediævalis 2. R. IV Nr. 7495, hvor dog Afskriverens Navn ikke er angivet) og 1526 Aug. 24 (det hos Erslev og Møllerup, Kong Fred. den Førstes danske Registr. S. 111 efter Kancelliregistranterne gengivne Brev om Beridsholm).

³) RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager.

denne var landet i Norge og havde begyndt at belejre Akershus¹. Brevet, der som nævnt er skrevet med Jens Skrivers Hånd, er beseglet med Mogens Gyldenstjernes Segl og har en egenhændig Erklæring af Mogens Gyldenstjerne om, at »Tette mit bref, som tet screffuet er i alle arttyckel, bekender ieg met myn egen handskrift«. Men det bærer ganske vist på Bagsiden en Påtegning af Mogens Gyldenstjerne: »Tet breff, som ieg k. C. gyffuet har«, så at det kan være tvivlsomt, hvorvidt Eksemplaret nogen Sinde har været ude af hans Værge, i hvilket Tilfælde det snarere måtte betragtes som en Genpart (men i så Fald utvivlsomt en ganske samtidig Genpart) end som en egentlig Original².

Af hvilken Art den Skriverstilling har været, som Jens Skriver har beklædt hos Mogens Gyldenstjerne, og som han skyldte sit Tilnavn, kan næppe afgøres³. Og i det hele

¹) Jfr. om Brevets Plads i Danmarks og Norges Historie: Heise, Kristiern den anden i Norge og hans Fængsling S. 23 ff., sammes ganske korte Omtale af Brevet (uden Angivelse af dets Dag) i Danmarks Riges Hist. III. I. 326 og Taranger i Norges Hist. fremstillet for det norske Folk III. II. 351 ff.

²) Brevet er trykt i Dipl. Norv. IX. 699 efter det her omtalte Eksempplar. Sstds. S. 700 er trykt den fra Christiern II.s Side foreliggende Tekst af Våbenstilstanden, der ligeledes er dateret 1531 23. Novbr. Denne sidste Tekst haves i 2 Eksemplarer (i den ovfr. S. 286 Note 3 nævnte Samling), nemlig en Original, der er forsynet med Kongens egenhændige Underskrift og har Spor af hans Segl, og en Afskrift, der er skreven med Jens Skrivers Hånd og ved en meget flygtig Betragtning kunde ligne en Original, navnlig fordi den har gjort Forsøg på at eftertegne Kongens Underskrift. Men ved en nærmere Sammenligning med Kongens Underskrift på det originale Eksempplar viser det sig rigtignok, at Forsøget er faldet ret uheldig ud; og Afskriften har da heller ikke mindste Spor af det Signet, som loves i dens Tekst, ligesom Mogens Gyldenstjerne i en egenhændig Påtegning på Afskriftens Bagside udtrykkelig kalder den en Kopi.

³) I nogle Regnskabsoptegnelser, som Jens Skriver har skrevet, og som er udaterede, men tidligst kan være nedskrevne 1533, nævner han Hr. Peder, »som waar slotz schriffuer paa Aggershus« (Norske Regnskaber og Jordebøger IV. 443); men heri behøver jo ikke at ligge, at

vides der meget lidt om hans Forhold til Akershus i den Tid, da Mogens Gyldenstjerne var Lensmand dér¹. Mogens Gyldenstjerne fratrådte imidlertid sin Stilling på Akershus i 1532, og der foreligger intet Bevis for, at Jens Skriver efter den Tid er forblevet på Akershus, men derimod ikke få Tegn på, at han fremdeles er knyttet til Mogens Gyldenstjerne. Denne blev i 1532 Lensmand på Malmøhus, som han indløste fra den tidligere Lensmand Albert Jepsson Ravensbergs Enke Sophie Podebusk, og en Kvittering af 1532 fra den sidstnævnte til Mogens Gyldenstjerne for Pantessummen foreligger i en Afskrift, som er skreven med Jens Skrivers Hånd². Endvidere har Jens Skriver i 1536 øjensynlig været på Akershus i Anledning af en Opgørelse mellem den daværende Lensmand dér Erik Gyldenstjerne og Mogens Gyldenstjerne; men dette Ophold har utvivlsomt kun været midlertidigt, hvad der fremgår af, at Jens Skriver ved denne Lejlighed kalder Mogens Gyldenstjerne for sin Herre³. Fremdeles har Jens Skriver med egen Hånd skrevet et originalt Brev,

Jens Skriver har efterfulgt Hr. Peder som Slotsskriver. Og i ethvert Fald er Optegnelserne intet Bevis for, at Jens Skriver var knyttet til Akershus, da de blev nedskrevne.

¹) Det i Norske Regnskaber og Jordebøger IV. 431—37 trykte Regnskab er skrevet med Jens Skrivers Hånd forfra til S. 437 L. 5 incl. (jfr. sstds. S. 498); men det er først revideret i Marts 1533 og vel også først aflagt, efter at Mogens Gyldenstjerne var fratrådt Lenet. — Når der i de i S. 287 Note 3 nævnte udaterede Regnskabsoptegnelser tales om en Række forskellige Dyrehuder, som en Henrik Hollænder har modtaget af Jens Skriver på Mogens Gyldenstjernes Vegne i 1532 (anf. St. S. 443), er dette vel sket på Akershus. Nogle få Linier, som Jens Skriver har skrevet i nogle andre, helt udaterede Regnskabsoptegnelser (anf. St. S. 442), er ikke usandsynlig også skrevne på Akershus; men dette er mulig først sket senere, idet der synes at være en vis Forbindelse mellem disse Optegnelser og dem af 1536, der er trykte sstds. S. 501—3.

²) RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager 1532 Aug. 22.

³) Se de 3 af Jens Skriver egenhændig skrevne Opgørelser, der findes sidst anførte Sted under Aar 1536 uden Dag og er trykte i Norske Regnskaber og Jordebøger IV. 499—503. At han har været Mogens Gylden-

som er udstedt i Malmø 1539, og hvori 2 Borgere i Malmø (David Albretssøn og Tuve Troelssøn) attesterer en Udskrift af Mogens Gyldenstjernes Regnskabsbog, som Hr. Mogens havde ført på Akershus i 1531¹. Og i 1541 har Jens Skriver egenhændig skrevet et originalt Brev, hvori den nysnævnte David Albretssøn og han selv vidimerer et af Borgeren i Oslo Henrik Janssøn Hollænder i 1535 udstedt Brev om hans økonomiske Mellemværende med Mogens Gyldenstjerne². Og ligeledes i 1541 har Jens Skriver egenhændig skrevet en af David Albretssøn og ham selv udstedt udførlig Erklæring om, at de har set en lang Række Breve, der vedrører Mogens Gyldenstjernes Fordring på Torsø i Skåne og opregner det hertil hørende Bondegods³.

De 2 her nævnte Breve af 1541 er mærkelige ved, at de er forseglede med Jens Skrivers endnu bevarede Segl, der viser et Skjold, i hvilket der findes et Bomærke, og over hvilket der er anbragt Bogstaverne I T, Indicier for, at han har ført det ovenfor⁴ anførte Navn Jens Thomessøn. Men endvidere betegner han sig i begge Brevene af 1541 som Borger i Malmø, hvad der viser, at hans Forbindelse med Mogens Gyldenstjerne, skønt den øjensynlig stadig har bestået (således som det fremgår af de 2 Breves Indhold), dog må være bleven af løsere Art. Når han er blevet

stjernes Tjener i 1536, siges også i Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre udg. ved E. Marquard I. 105.

¹) RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager 1539 Marts 15.

²) Sstds. 1541 Febr. 26.

³) Sstds. 1541 Maj 3 (delvis trykt i Repert. dipl. regni Danici mediævalis 2. R. IV Nr. 7331). 3 ligeledes af Jens Skriver skrevne, delvis udaterede Optegnelser, der tidligere har ligget på forskellige Steder i Mogens Gyldenstjernes Arkiv, men øjensynlig er Forarbejder til det nævnte Brev, er nu lagte derved. Og som ovfr. S. 285 nævnt, er det ligeledes Jens Skriver, der har skrevet en lille Fortegnelse over Breve vedrørende Torsø, som er trykt hos Thiset, Danske adelige Brevkister S. 117—20 (og bærer Bctegnelsen b); Forlægget dertil findes i RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Koncepter og Optegnelser.

⁴) S. 286.

Borger i Malmø, kan vel næppe oplyses; men der kan mindes om, at det nysnævnte Brev af 1539 (som ganske vist kun er skrevet af Jens Skriver, uden at han nævnes deri) er dateret Malmø på en Tid, da Mogens Gyldenstjerne lige så lidt som i 1541 var Lensmand på Malmøhus, om end han i 1539 havde det nærliggende Lindholm Len.

Længe efter 1541 kan Jens Skriver dog ikke antages at have været bosat i Malmø¹; thi i alt Fald fra de sidste Måneder af 1542 af forekommer han som ansat i Kancelliet. I den Række af Kopibøger, som betegnes Tegnelser over alle Lande, og som, at dømme efter de stadig skiftende Hænder, må antages ført omtrent samtidig med de pågældende Breves Udstedelse, forekommer hans Hånd tidligst i Optegnelser om Breve, som i alt Fald delvis er udstedte 1542 11. Novbr., og af hvilke en på denne Dag udstedt bevaret Original er skreven med hans Hånd². Også i den nærmest følgende Tid træffer man jævnlig hans Hånd både i den nævnte Række af Kancelliets Kopibøger og i originale Kongebreve. Han omtales i et Brev, som

¹) Han nævnes i den i Malmø Stadsarkiv opbevarede »Malmö Stadsbok 1503—1548« S. 379 under 1544 Juli 14 (som Jens Thomesson Skriver), men på en Måde, der ikke kan bruges som Bevis for, at han på dette Tidspunkt boede i Byen. (Det pågældende Sted er det eneste i Stadsbogen, hvor hans Navn er fundet nævnt.)

²) De vedkommende Optegnelser (som ikke er egentlig daterede) findes i RA. Tegn. ov. alle Lande 1537—45 Bl. 196 b—199 a og er trykte derefter i Danske Mag. 3. R. VI. 357 f. (Jens Skrivets Hånd forekommer ganske vist allerede i nogle få Ord, der er tilføjede på Bindets Bl. 189 b (nemlig de i Danske Mag. 3. R. VI. 353 trykte Ord: »mett form och lodd«, »oc Eyler Hardenbergh skicker ther heste till« og »att her Peder Skram flyer ther heste till«); men det synes ikke troligt, at disse Tilføjelser er ældre end Indførslerne på Bl. 196 b—199 a.) — Den omtalte bevarede Original af 1542 11. Novbr. findes i RA. Privatark. Papir, Esge Bille, Kgl. Missiver. I de 3 større, nogenlunde bevarede Privatarkiver, som strækker sig ind i eller helt gennem Christian III.s Regeringstid: Anders Billes, Esge Billes og Mogens Gyldenstjernes, er Jens Skrivets Hånd ikke påtruffet i noget originalt Kongebrev før det nævnte af 1542 11. Novbr.; derimod forekommer den atter i et af 1542 2. Decbr. (RA. Privatark. Perg., Esge Bille).

Esge Bille har skrevet 1544 4. Juni fra København til Johan Friis (der sagtens dengang har været med Kongen i Hertugdømmerne), og hvori det hedder, »at Jens Scrifuere aff Malmø haffuer værilt hoes meg oc ladett seg brvgid paa kong^e maiestatz vegne, hwes jeg haffuer hannom tiil sagtt; hwor ffore bedher jeg edher gerne, kiære her cansszeler, at ther som ii icke haffdde hannom besiindherlige for nøden behoff, at hand end nw motte bliffue hoes meg en stundtt«¹. Betegnelsen Jens Skriver af Malmø kunde måske tyde på, at der dengang har været 2 Jens Skriver'e i Kancelliet; og hele Udtryksmåden synes at vise, at Forbindelsen i alt Fald mellem Jens Skriver og Esge Bille, der dengang øjensynlig har været Regeringens Stedfortræder på Københavns Slot, ikke har været helt fast. Men man finder i den følgende Tid Jens Skriver fremdeles virkende i Kancelliet i en Række År²; og man kan også træffe Breve udfærdigede i Dronning Dorotheas Navn, som er skrevne med hans Hånd³. I 1548 får »Jens Tomessen«, Kongens Kancelliskriver, Kvittering for en Landehjælp, som han havde oppebåret af Lensmænd og Købstæder i Landene Øst for Store Bælt, og som beløb sig til 48000 Daler foruden forskellige Beløb i andre Vær-

¹) RA. Incl. t. Reg. og Tegn. 1544 Juni 4. Hverken dette Brev eller et andet af samme Dag, der er fra samme til samme og findes sstds., er skrevet med Jens Skrivers Hånd; derimod ligger der ved det sidste som Bilag 2 deri påberabte Afskrifter, som er skrevne med hans Hånd.

²) Vidnesbyrd herom kan findes i originale Kongebreve i de S. 290 Note 2 omtalte 3 Privatarkiver og i Kopibøgerne Tegnelser over alle Lande og ligeledes i den Række Kopibøger, der betegnes Registre over alle Lande (her dog først fra det Bind af, der begynder med Året 1546, idet det foregående Bind er en noget yngre Afskrift).

³) RA. Privatark. Papir, Esge Bille, Pk. I, Breve af 1548 Febr. 23 og Maj 9; sstds., Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager 1549 Maj 1. Ja et originalt, nærmest privat Brev af 1548 Maj 7 fra Kansleren Johan Friis til Jørgen Gyldenstjerne er helt igennem, endogså indbefattet Underskriften »Johann Friiss«, skrevet med Jens Thomassøn Skrivers Hånd (RA. Privatark. Papir, Jørgen Gyldenstjerne).

dier¹. Men sin Forbindelse med Mogens Gyldenstjerne har han åbenbart i alt Fald til Dels bevaret: endnu i 1546 kan man finde et med hans Hånd skrevet Brev, som er dateret Lund og udfærdiget af de 3 Adelsmænd Børge Trolle, Mourids Olsson Krognos og Peder Oxe, der på Foranledning af Mogens Gyldenstjerne afgiver en Erklæring om Skifte mellem denne og hans Svoger Jacob Sparre².

Jens Skrivers har virket i Kancelliet endnu i 1555³; men adskillige År før dette Tidspunkt var han begyndt at blive knyttet til den Institution, ved hvilken han må antages senere at have fået fast Bopæl. I 1546 får »Jens Thonneß« eller »Jens Thommesßen, som kallis Schriffuere«, for tro og villig Tjeneste, som han har gjort og skal gøre i Kongens Kancelli, for Livstid overdraget af Kongen det Vikarie, som ligger til Store-Præstegilde-Alter i Lunde Domkirke, og som Hr. Peder Hallandsfar sidst havde i Værge, dog således at når Jens Thomessøn ikke er i kongelig Tjeneste eller studerer, skal han residere ved Domkirken og holde tilbørlig Tjeneste inden og uden Kirken og være Ordinansen undergivet⁴. Som et Vidnesbyrd om den For-

¹) Danske Kancelliregistr. 1535—1550 S. 394.

²) RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Indkomne Sager 1546 Oktbr. 9.

³) De seneste Tidspunkter, på hvilke hans Hånd er truffet i Kancelliets Kopibøger, er i Breve, der er daterede 1555 7. Febr. (RA. Tegn. ov. alle Lande 1552—56 Bl. 485 a) og 1555 10. Febr. (RA. Reg. ov. alle Lande 1553—58 Bl. 207 a); men når disse Breve er indførte i Kopibøgerne, kan ikke siges med Vished, selv om det vel nok er sket ikke længe efter deres Udfærdigelse. I de 3 ovfr. S. 290 Note 2 nævnte Privatarkiver er der ikke påtruffet noget med Jens Skrivers Hånd skrevet Kongebrev senere end 1552 19. Decbr. (RA. Privatark. Papir, Mogens Gyldenstjerne, Kgl. Missiver); derimod har han skrevet 2 originale Kongebreve af 1555 9. Jan., der findes i Fyns Bispearkiv i RA.

⁴) RA. Reg. ov. alle Lande 1546—52 Bl. 432 a, gengivet i Danske Kancelliregistr. 1535—1550 S. 308 f. Udgiverne af det sidstnævnte Værk giver her en Henvisning til et 2 Dage yngre Brev på en Måde, der tyder på, at de finder en Modsigelse mellem Brevet til Jens Thomessøn og det yngre Brev, idet Kongen ved det sidste overdrager et Kannikedømme i

bindelse, hvori han herved var kommet med Kapitlet i Lund, kan anføres et Brev, der nu findes i Kapitlets i Landsarkivet i Lund opbevarede Arkiv og er egenhændig skrevet og underskrevet af ham. Dette Brev, der er det eneste, som nærværende Meddeler mindes at have set med hans Underskrift, er underskrevet med hans fuldstændige Navn »Jens Thomissenn Schriiffuere« og er således Bevis for Identiteten af Personerne med Navnene Jens Thomessøn og Jens Skriver. Det er dateret Flensborg 1551 6. Marts og stilet til Kanniken i Lund, den senere Kantor Peder Iverssøn, til hvem Brevskriveren oversender et Dokument, som i nogen Tid har ligget i Kancelliets Kiste, men som han nu har set tilhører Kapitlets Arkiv¹.

Senere fik Jens Thomessøn flere Indtægter af Lunde Kapitel; i 1553 betegnes han som Kannik i Lund², og skønt han arbejder i Kancelliet endnu i 1555 (som nylig nævnt) og i højere Grad i 1554, har han allerede i 1553 fået kongeligt »pاسبورت« lydende på, at han, efter en Tid lang at have tjent trolig og vel i Kongens Kancelli, nu er blevet forløvet af kongelig Tjeneste og må drage til Lund og residere ved Domkirken som andre Kanniker³. I alt

Lund, der var ledigt efter Peder Hallandsfar, til en tredje Mand. Men en sådan Modsigelse eksisterer i ethvert Fald ikke, idet der er Tale om 2 forskellige Stillinger, et Vikariedømme, som Jens Thomessøn fik, og et Kannikedømme, som, da den ny Indehaver af det døde nogle År efter, overdroges til den senere Biskop Tyge Asmundsøn (Kancelliets Brevbøger 1551—1555 S. 398). I Lunde Kapitels Jordebog af 1570 nævnes da også Vikariedømmet og Kannikedømmet hvert for sig (RA. Danske Kanc., B I. 1. b γ, Diverse D III Nr. 164 Bl. 60 b—61 b og 98 a—b).

¹) Orig. i Landsarkivet i Lund, Lunde Domkapitels Arkiv, Pakken »Brev till enskilda medlemmar av kapitlet m. m.« under »Bref till Peder Iversen«. Et Fotografi af Brevets Tekst findes i Rigsarkivets fotografiske Samling af Håndskriftprover; et Udtog af Brevet er indført i det svenske Rigsarkiv tilhørende Håndskrift Skånebreffsförteckningen, *Afdelingen Acta privata* Nr. 999.

²) Kancelliets Brevbøger 1551—1555 S. 269, jfr. også S. 345.

³) RA. Tegn ov. alle Lande 1552—56 Bl. 304 a, gengivet i Kancelliets Brevbøger 1551—1555 S. 269. Brevet er i Kopibogen indført med Jens Thomessøns egen Hånd.

Fald fra 1556 må han vistnok antages at have været residerende i Lund. I dette År får Kapitlet Kvittering af Rentemesteren Eskil Oxe for et Beløb af 1000 Daler, som Jens Thomessøn har leveret ham¹; i 1558 har Kanniken Jens Skriver sammen med en anden Kannik været Kapitlets Fuldmægtig ved en Sendelse til Kongen²; og da Kapitlet efter Tronskiftet i 1559 ønsker sine Privilegier stadfæstede, sender det i den Anledning atter 2 af sine Medlemmer, af hvilke Jens Thomessøn var den ene, til Kongen³. Et Skøde, som den senere Rigskansler Axel Urne til Søgaard i 1565 udstedte til Kronen, er skrevet med Jens Thomessøns Hånd, — så vidt det kan ses, ikke fordi Jens Thomessøn i øvrigt har haft nogen som helst Interesse i Sagen, men sagtens kun fordi Skødet er udstedt i Lund⁴.

I en i 1570 affattet Jordebog over Lunde Kapitels Gods nævnes Jens Thomessøn som Indehaver af både Gjords-høj Præbende, mensa Wesom (det nuværende Vesum i Bara Herred) og altare sacerdotum⁵. På dette Tidspunkt har han imidlertid øjensynlig ikke været ung længere, eftersom han, som ovenfor nævnt, optræder allerede i 1531; og Regeringen gav i 1577 den netop da afgående Biskop i Lund Tyge Asmundssøn Ventebrev på det Kannike-

¹) Det S. 293 Note 1 nævnte Håndskrift Skånebrefförteckningen, Afdelingen Lunde Domkirke Nr. 1002. Andre Dokumenter vedrørende Jens Thomessøns Forhold til Lunde Kapitel i Årene 1556—86 er registrerede sstds. under Nr. 1006—7, 1017 (med År 1556; er et Brev, som i Kancelliets Brevbøger 1556—1560 S. 146 har Dateringen 1557 8. Decbr.), 1033, 1068, 1127, 1133, 1157, 1167, 1174 (et unøjagtigt Udtog af det i Kancelliets Brevbøger 1584—1588 S. 503 anførte Brev til Lunde Kapitel af 1586 3. Maj).

²) Kancelliets Brevbøger 1556—1560 S. 216. Brevet er fuldstændig trykt i Rørdam, Danske Kirkelove II. 40 f.

³) RA. Incl. til Reg. og Tegn. 1559 6. Oktbr.

⁴) RA. C 6 b, Adkomstbreve Danmark 1565 6. Apr. Brevet er omtalt i Laursen, Kronens Skøder I. 103 Note 1.

⁵) RA. Danske Kanc. B I. 1. b γ, Diverse D III Nr. 164 Bl. 56 a—61 b (jfr. 228 b, 232 a).

dømme i Domkirken, som Jens Thomessøn var forlenet med, at tiltræde efter dennes Død¹. Men Jens Thomessøn overlevede Tyge Asmundssøn, der døde i April 1586; og det tyder på en vis Utålmodighed fra Regeringens Side over hans lange Levetid, når man ser, at der i Maj 1586 udgår 2 forskellige Kongebreve vedrørende Jens Thomessøns Indtægter af Lunde Kapitel. Ved det første Brev anmoder Kongen Kapitlet om at sørge for, at en Ludvig Ludvigs-søn (Munthe), der havde medvirket ved Hertug Christians Opdragelse, efter Jens Thomessøns Død kan få det Vikarie altare sacerdotum, hvormed denne var forlenet². Og ved det andet Brev (af 30. Maj 1586) bestemmer Kongen, at Gjordshøj Præbende, som Jens Thomessøn nu har, efter hans Død skal henlægges til årlig Udredelse af 100 rhinske Gylden, om hvilke det allerede ved Universitetsfundatsen var fastsat, at de skulde ydes af Lunde Kapitel til Universitetet, hvad der imidlertid endnu ikke var kommet til Udførelse³.

Ikke længe efter er Jens Thomessøn afgået ved Døden. Ved et Brev af 1586 22. Septbr. overdrager det store »conuent« i Lund (som øjensynlig er identisk med det ovenfor⁴ nævnte store Præstegilde) til Ludvig Ludvigs-søn »vort conuentz altere oc vicarii vdi Lunde domkircke, som nu vaccerit oc faldit er eftter Jens Tommißønn cannick i Lund«⁵. Men om dette skal forstås således, at Jens Thomessøn da var død, eller at han i levende Live har afstået Vikariatet, er vel tvivlsomt, selv om det første måske er det rimeligste; thi ganske vist udtaler Rørdam, at Jens

¹) Kancelliets Brevbøger 1576—1579 S. 265.

²) Kancelliets Brevbøger 1584—1588 S. 503. Jfr. Ny kirkehist. Saml. VI. 163 f.

³) Kancelliets Brevbøger 1584—1588 S. 518. Brevet er fuldstændig trykt i Rørdam, Kjøbenhavns Univ. Hist. IV. 347 f.

⁴) S. 292.

⁵) RA. Topograf. Saml. Papir, Lund 1586 Septbr. 22.

Thomessøn døde 1588¹, men der er forgæves eftersøgt nogen autentisk Kilde for denne Angivelse².

¹) Rørdam, Kjøbenhavns Univ. Hist. II. 221, IV. 347.

²) I Universitetets Regnskab for 1588—89 (Bl. 1 a; i Universitetets Arkiv Nr. 325; jfr. ogsaa sstds., Ekstrakt af Universitetets Regnskaber 1580—91) opføres ganske vist som Indtægt Naadens Aar efter Jens Thomessøn. Men derfor kan han jo godt være død noget før; saaledes blev der ifølge den nævnte Regnskabs-Ekstrakt indbetalt Naadens Aar efter Renteskriveren Peder Hansson 1587 4. Septbr.; men Peder Hansson omtales allerede 1583 13. Oktbr. som død (Kancelliets Brevbøger 1580—1583 S. 741).

Luthers Spaadom om Kirken i Norden.

Af Bjørn Kornerup.

Grundtvigs bekendte Digt til »Frants Volkmar Reinhardts Ihukommelse« (1812) indeholder bl. a. et Vers, hvori det hedder¹:

Lutherus! paa det høie Nord
Du spaaende har peget,
Der, sagde du, skal bo Guds Ord,
Naar det fra os er veget.

Den heri indeholdte Hentydning til en profetisk klingende Udtalelse af Luther har naturligt foranlediget flere til at anstille Undersøgelser om, hvorfra Grundtvig havde denne Tanke. To Forskere, cand. theol. *Villiam Jacobsen* og *H. F. Rørdam*, kom uafhængige af hinanden² til det Resultat, at der var en ikke ringe Sandsynlighed for, at Grundtvig byggede paa nogle Udtryk i den af *Hans Poulsen Resen* forfattede Takkebøn for Freden i Lübeck 1629, en Bøn, som endnu henved 150 Aar efter denne Begivenhed oplæstes hver Mikkelsdag i alle Kirker i Danmark og Norge. I denne Bøn rettes der bl. a. en Tak til Gud, fordi han naadigt har bevaret den kristne Kirke i Danmark, og der fortsættes lidt efter med disse Ord: »hvilket er skeet, lige som du dermed vilde forsickre os, om huis hin gode Luther spaait hafuer, ad din sande Menighed saaledis skulde blifue ved, i disse Nordiske Land[e], oc opholdis

¹) N. F. S. Grundtvig, Hvorfor kaldes vi Lutheraner?, Kbhvn. 1812, S. 10.

²) Dansk Kirketidende, 1883, S. 813 ff. Kirkehist. Saml. 5. R. VI, 189.

der, indtil Verdens ende, saa fræmt nogle icke self heel modtvilligen vilde forkaste saadan din Godheds dyrebar Skat...¹.«

Den her givne Forklaring m. H. t. Grundtvigs Kilde synes meget rimelig, men det er forstaaeligt, at man ikke har villet blive alene herved, men har ønsket at gaa endnu et Skridt tilbage og spørge: hvorpaa bygger da Resen sine Udtalelser? Dette har især Rørdam forsøgt², idet han udfra Paastanden om, at »det paaberaabte Udsagn af Luther næppe findes i dennes udgivne Skrifter og heller ikke i de af hans Venner samlede »Tischreden«,« har fremsat den Formodning, at Resen, der besad et ualmindelig indtrængende Kendskab til Reformationstidens Litteratur, hermed skulde have sigtet til nogle Udtryk i den Tilsegnelse til Kong Christian III, hvormed *Frants Vormordsen* indleder sit Skrift *En skøn liden Bønnebog* fra 1551. Heri er der nemlig refereret en Prædiken af Luther, som i de stærkeste Udtryk priser Danmarks Lykke, fordi det under en saa kristeligsindet Regent som Christian III havde faaet Lov at opleve, at Kristus var blevet modtaget i dette Land, han, den korsfæstede, »som idag i saa mange Lande, Riger og Stæder forsmaaes, forskydes og fordrives i sit hellige Ord og udi Ordsens Annammere og Tjenere«. Til Gengæld var der Haab om, at Kongen skulde »derimod annammes igjen, og dine christne Undersaatter med alle gudfrygtelige i den ganske Verden, til de evige Saligheds Boliger evindeligt at blive, Amen³.«

Efter Rørdams Opfattelse er dette ikke Citater af en

¹) Den oprindelige Tekst til denne Bøn findes i J. P. Resen, *Pro pace adeo insperata et tali tempore vere divina gratiarum actio congratulatioque solennis*, Hafniæ 1629; det citerede Stykke Bl. C 4.

²) Kirkehist. Saml. 5. R. VI, 191 ff.

³) Ib. 5. R. II, 465. Rørdams Bemærkning ib. S. 464, at Originaludgaven af Frants Vormordsens Bønnebog maa være udkommet 1551, da Fortalen er dateret i dette Aar, er urigtig. Kolofonen viser klart nok, at Trykkeaaret er 1552.

trykt Prædiken af Luther, men antagelig Referat af en Prædiken, som en eller flere af de mange danske Studenter, som i Reformationstiden besøgte Wittenberg, kan have hørt og optegnet. De paagældende Ytringer af Luther kan saa senere, — slutter Rørdam videre —, have afgivet Grundlaget for Resens ovenfor nævnte Udtalelser, hvad der er saa meget mere sandsynligt, som disse er fremsat paa et Tidspunkt, da det kunde se ud, som om den evangeliske Kirkes Dage i Tyskland var talte, og da mange under Trykket af Tredivaarskrigens Rædsler søgte til Norden for der at finde et Fristed.

Rørdams Forklaring maa imidlertid sikkert betragtes som i det væsentlige forfejlet. For det første kan der gøres opmærksom paa, at den Prædiken, Frants Vormordsen gengiver, i Virkeligheden ikke indeholder nogensomhelst Spaadom om Kirkens Skæbne i Norden, men blot en stærk Lovprisning af den faktisk bestaaende kirkelige Tilstand i Danmark fulgt af en Henvisning til, at den danske Konges og det danske Folks kristelige Sindelag borger godt for den evige Salighed, de har i Vente. For det andet er det ganske ufornuddent at søge til en saa fjerntliggende Kilde som Frants Vormordsens Bønnebog, da den »Spaadom«, Resen sigter til, findes langt tydeligere udtrykt et Sted i Luthers Tischreden. Endelig kan det tilføjes, at det ikke er Tredivaarskrigens fortvivlede Tilstande, der først har ført Resen ind paa at anvende denne Udtalelse af Luther, men at han allerede mange Aar tidligere har givet Udtryk for en lignende Tankegang.

Første Gang, man kan paapege dette, er saa vidt mig bekendt i hans store Forsvarsskrift for de Punkter i hans teologiske Helhedsanskuelse, som han i Aarene efter 1609 var blevet saa skarpt angrebet for, *De sancta fide*, Hafn. 1614. I Bogens Slutningskapitel behandler Resen Luthers Katekismus, taler om den høje Værdi, der maa tillægges dette Arbejde, og fortsætter derpaa saaledes i

den latinske Tekst p. 125 v: og i den tilsvarende danske i Oversættelsen »Om den helige Tro«, Kbh. 1614, S. 195:

»Tum illud nobis gratissimum esse debet quod ibidem 25.¹ refert D. Joh. Forsterus, ex ore Lutheri: doctrinam Evangelicam jam pervagatam esse per Orbem terrarum: nam primum incepit in oriente, deinde vergebat ad meridiem, hinc tendebat versus occasum, quæ nostro tempore accessit quoque ad Septentrionem: ut istis subjecerit ille: in sagena pisces comprehendendi sunt. Q. D. Ecclesiam Septentrionis futuram Christianis fertilissimam: in qua ante finem mundi verbum Dei fructum ferret copiose.«

»Saa skal oc dette være oss gantske kiert, oc yndeligt, Som D. Johannes Forsterus sammesteds 25.¹ aff Lutheri egen Mund haffuer optegnit, huorledis hand en gang betænckte det, At den Evangeliske Lærdom, haffuer nu vandrit negsten, offuer den ganske vide Verdens Kretz: Thi den Begynte, sagde hand, først vdi Østen, oc siden hendflytte sig til sønden, oc kom saa mod vesten, oc haffuer nu vdi vor Tid, streckit sig imod Norden, saa den oc er kommen did hen, At hand strax der paa, haffuer sagdt: Fiskene skulde jo fangis vdi Kalfuen², oc ved enden paa Vodden, lige som hand vilde sige: At den Christne Kircke imod Noorden, skulde bliffue ganske Folckerig, met Christne Mennsker, oc Guds Børn, Saa at Guds Ord, skulde giøre megen fruct, der, for Verdens ende.«

Som Resen selv siger her, er det i Luthers Tischreden, at man skal søge Kilden til den nævnte Udtalelse. I den store kritiske Udgave af Luthers Bordtaler i Weimar-udgaven af hans Skrifter findes dette Sted registreret som Nr. 7068³ og lyder saaledes:

¹) Dette Tal sigter formentlig til Colloquia oder Tischreden D. Mart. Luthers . . . sammengetragen [von Johs. Aurifaber], 1566?, fol. 25 v.

²) Kalven er Posen paa et Vaad. (O. Kalkar).

³) D. Martin Luthers Werke. Tischreden VI, Weimar 1921, S. 366—7.

»Wie Gottes Wort in der Welt sey umhergezogen. Doct. Johann Forsterus hat oft gesaget, dass er aus D. M. Lutheri Maul gehört hab, »dass die Lehre des Euangelii nun sey in der ganzen Welt gewesen. Denn erstlich hats angefangen in Oriente; darnach sey es kommen gegen Mittag; zum Dritten, gegen Untergang der Sonnen; aber zu unser Zeit, da ist, als zum Vierten, das göttliche Wort auch gegen Mitternacht kommen.« Und hatte Doctor Luther drauf pflegen zu sagen: »Im Keutel wird man die Fische fahen;« als sollt er sagen: Die Kirche gegen Mitternacht wird am meisten Christen geben, dass für dem Ende der Welt wird Gottes Wort viel Früchte schaffen.«

Stedet findes oprindeligt i den Samling af Tischreden, der er samlet af *Johannes Aurifaber* († 1575), og hvis Kildeværdi i Almindelighed sættes meget højt f. Eks. af den kyndigste Kender af Luthers Bordtaler, Gustav Kroker¹. Tilmed fremgaar det af det citerede Sted selv, at Hjemmelsmanden for denne Ytring er *Johann Forster* (1495—1556), der i flere Aar stod i nært Forhold til Luther, var hans Bordfælle og bl. a. stod Fadder til et af hans Børn. Siden blev han især kendt som en af sin Tids ypperste Hebraister og som den, der gennemførte Reformationen i Grevskabet Henneberg². Da det paagældende Sted er udateret, kan man ikke med Nøjagtighed angive, paa hvilket Tidspunkt Luther er fremkommet med sin »Spaadom«, men det er ikke usandsynligt at formode, at han har fremsat den indenfor det Tidsrum, der begrænses af Aarene 1530 og 1535. I det førstnævnte Aar blev Forster nemlig immatrikuleret i Wittenberg, og 1535 forlod han Byen for at blive Præst i Augsburg³.

Luthers Udtalelse synes saaledes godt afhjemlet, men ser man nøjere paa dens Indhold, er det tvivlsomt, om

¹) Luther-Jahrbuch. Jahrbuch der Luther-Gesellschaft, herausg. von Prof. D. Jordan, I (1920), 129 ff.

²) W. Germann, D. Johann Forster, der Hennebergische Reformator, 1894.

³) W. Germann, anf. Skrift S. 31—48.

Resen sprogligt har haft Ret til at lægge det Indhold ind i den, som han gør. Efter hele Sammenhængen synes nemlig Udtrykket »gegen Mitternacht« (jvfr. Oversættelsen »ad Septentrionem«) at maatte tages i videre Forstand i Betydningen »nordlig«, ikke i den specielle »nordisk«. Efter at have omtalt Egnene mod de øvrige tre Verdenshjørner Øst, Syd og Vest nævner Luther tilsidst det fjerde blot for at fremhæve, til hvilket Himmelstrøg Evangeliet paa sin Vej henover Europa sidst er kommet. Efter denne Forstaaelse synes Luther ikke særlig at have sigtet til Kirkerne nord for Elben, men at have haft alle nordlige — saaledes ogsaa de tyske — Kirker i sine Tanker. Resens Opfattelse af, at der efter Luthers »Spaadom« skulde være knyttet en særlig Forjættelse til den dansk-norske Kirke maa derfor siges at hvile paa et for spinkelt Grundlag, og senere Tidens Forsøg paa nærmere at begrunde en saadan formentlig Forudsigelse af Luther ved bl. a. at henvise til, at han paa sine ældre Dage skulde have »husvalet sig ved den danske Hjærtelighed, der var saa beslægtet med hans egen¹«, er ren Konstruktion.

Kun faa Aar efter, at Resen havde benyttet denne Luther-Udtalelse paa den her omtalte Maade i *De sancta fide*, anvendte han den igen, da han 1617 som Sjællands Biskop udsendte det Skrift, der bærer Titlen *Jubilæus*

¹) Dansk Kirketidende 1883 S. 818. — Noget ganske andet er, at derimod Melanchton om den nordiske Kirke synes at have udtalt sig paa den direkte profetiske Maade, som man efter Traditionen tillægger Luther. Et interessant Vidnesbyrd herom findes i et Brev af 18. Febr. 1607 fra den gamle Biskop Jakob Holm († 1609) i Vendelbo Stift til Biskop P. J. Winstrup, hvori det bl. a. hedder: »Memini, me audivisse a Præceptoribus meis olim Witebergæ, qui Phil. Melanchthonem viderant et docentem audiverant, ipsum prædixisse, ut religio turbata in Germania requiesceret aliquamdiu in Dania. An prædictioni ipsius eventus responderit, Tibi judicandum relinquo«. (Dänische Bibliothec IV, 102). Den Wittenbergertradition, som Holm her hentyder til, maa han have lært at kende under sit Studieophold i denne By 1571—4. (Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 41).

Christianus, og som giver Forskrifter for, hvorledes man paa værdig Maade skulde fejre det første Reformations-jubilæum i den dansk-norske Kirke. I Indledningen hertil¹ henviser Resen nemlig atter til det paagældende Sted i Bordtalerne som en yderligere Tilskyndelse til at arbejde og bede for den nordiske Kirke, idet han betoner, at man bør tillægge denne Luthers Forudsigelse (prædictio) en ganske særlig Værdi. Ogsaa i senere Udtalelser af Resen kan man spore samme Holdning overfor Luthers »Spaadom«, saaledes i den tidligere nævnte Mikkelsdagstakkebøn fra 1629.

Naar Resen saaledes gentagne Gange lægger Vægt paa at fremhæve den her behandlede Udtalelse af Luther, maa Grunden hertil naturligvis først og fremmest søges i den overordentlig stærke Beundring, han fremfor nogen nærrede for Luther som den store kirkelige Heros, hvem han siden c. 1605 i stadig varmere Udtryk havde lovprist ved enhver tænkelig Lejlighed. Men samtidig staar han formodentlig under Indflydelse af en almindelig Bevægelse i Tiden, idet det var god Latin indenfor ortodoks-lutherske Kredse at tillægge Luther den allerstørste Betydning som Profet. Ligesom Johann Huss og Johann Hilten havde spaaet om Luthers Optræden, saaledes havde ogsaa denne, mente man, profeteret om Pavedømmets Undergang, om Tysklands Utaknemmelighed overfor Evangeliet og ikke mindst om de haarde Straffe, der vilde ramme Tyskland til Gengæld herfor. En hel Række

¹) H. P. Resen, Jubilæus *Christianus* A 2 v. (jvfr. H. P. Resen, *Lutherus triumphans* C 7 v). — Af senere danske lutherske Teologer, der har hentydet til Luthers Spaadom paa samme Maade som Resen, kan her nævnes Morten Reenberg (*Kirkehist. Saml.* 3. R. III, 783) og Peder Hersleb, der i sin Prædiken »Den Salighed, der er ved Christendommen i dette Liv«, 1737, S. 70 bl. a. siger: »Herre! giv ikke din due i røveres hænder! lad din tieneres Lutheri spaadom blive ved din naade opfyldt, at omend Evangelii lys hist og her skal blive udslukt, hvilket du dog i naade afvende! saa skal det dog i Norden brende indtil verdens ende.«

lutherske Teologer bestræbte sig for at samle Luthers profetiske Udsagn og eftervise, hvorledes de dels allerede var gaaet i Opfyldelse, dels var paa Vej til at gøre det. Fremfor alle maa man i denne Forbindelse nævne *Johann Saubert* († 1646 som Præst i Nürnberg), der i sit 1632 udgivne Skrift *Lutherus propheta Germaniæ* mere typisk end nogen anden har sat sig til Opgave paa Baggrund af Luthers Forudsigelser at svinge Bodssvøben over sin forhærdede Samtid¹.

¹) Hans Leube, Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie, 1924, S. 159 ff. Det ovenfor nævnte Skrift af J. Saubert har kun været mig tilgængeligt gennem Leubes udførlige Referat.

Fra Psalmistens Værksted.

En Studie over Thomas Kingos Passionsssalmer.

Af Arne Møller.

I. INDLEDNING

Habent sua fata libelli.

I sin lille Bog om Kingo skriver Chr. Ludwigs, idet han omtaler min dengang nylig udkomne Bog om Hallgrímur Pjeturssons Passionsssalmer og dens Paavisning af, at Martin Mollers *Soliloquia de passione Jesu Christi* har været Kilde dertil: »Denne »Enetale« blev oversat paa dansk 1647 og har utvivlsomt været kendt af Kingo og har paavirket ham.« Senere føjer han til: »Der er dog ingen grund til at tale om efterligning, fordi der lader sig paavise ligheder mellem Kingos værk og Martin Mollers »Enetale« og Johan Rists passionsviser. Kingo har kendt dem, det er der ingen grund til at tvivle om. Derimod har han næppe brugt dem ligefrem, men har kun anvendt et vist fællesstof og en vis fællesstil, som vil kunne findes overalt i tidens opbyggelige anvendelse af lidelseshistorien.«¹

Disse vage og uklare Udtryk, som jeg senere skal komme tilbage til (S. 374 f.), gav mig dengang Anledning til et fornyet Gennemsyn af den danske *Soliloquia*, der bekræftede for mig, hvad jeg paa Forhaand havde tænkt, at der her ikke var Tale om nogen Paavirkning paa Kingo.

Samtidig tog jeg mig imidlertid for at se efter, om der

¹) I Serien Mennesker: Chr. Ludwigs, Thomas Kingo, Kbh. 1924, S. 69 f.

muligvis skulde være nogen Afhængighed for Kingos Passionssalmer af Johann Gerhards *Harmonia*, som jeg netop havde gennemgaaet i Anledning af Hallgrímur Pjeturssons Passionssalmer. Jeg fandt straks ganske afgjort Afhængighed for den Salme, jeg var slaaet ned paa, Salmen »Om Pottemagerens Ager«. Og jeg sendte en lille Afhandling om dette Spørgsmaal til *Edda*.

Et Aarstid efter fik jeg — efter gentagne Forespørgsler — den Besked fra Redaktionen, at mit Manuskript desværre ikke var til at finde. Jeg tog mig Meddelelsen til Efterretning og opgav at rekonstruere Afhandlingen ud fra den Formening, at Verden stod endda. Og jeg tænkte i alle disse Aar ikke videre paa den Sag, indtil en Undersøgelse af Professor Aage Bentzen i Teol. Tidsskr. 5. R. III af Kingos Bodssalmer gav mig Blod paa Tanden og fik mig til at tage Sagen op igen og føre Undersøgelsen igen for alle Passionssalmerne som et lille Bidrag i Anledning af Trehundredaaret for Kingos Fødsel.

Resultatet af mine Undersøgelser foreligger her.

Inden jeg fremlægger dette, skal jeg gøre nogle Forhaandsbemærkninger om Sandsynligheden a priori for at paavise Afhængighed af *Harmonia* for Kingos Passionssalmer.

I en populær lille Samling af Hallgrímur Pjeturssons Digte¹ findes trykt *Æfisaga Hallgríms Pjeturssonar samantekin af síra Vigfúsi Jónssyni í Hitardal*, hvoraf jeg har citeret en længere Passus i *Edda*, 1923 S. 224 f. Heraf skal jeg her citere følgende:

»Síra Hallgrímur hefur fyrst saman skrifað Commentarium yfir passionem, útlesið úr Harmonia evangelica þeirra Martini Chemnitii Polycarpi Lyseri og Joh. Gerhardi, hverja hann hefur haft og brúkað; hún var og þá algengin, þar hún var fyrir annum 1745 sjö sinnum út-gengin og þrykkt, og þenna sinn commentarium hefur

¹) Nokkur ljóðmæli eptir H. P. Rvk. 1885. (Jfr. Lbs. 89, 8v^o.)

hann brúkað í sínum fóstuprjedikunum, útdregið síðan af honum kjarnann, sem hann setti í ljóðmæli eður sálma.»

Dette er — lige til min Bog — det eneste kendte Forsøg paa at give en Forklaring af de berømte islandske Passionssalmers litterære Tilblivelse. Man kunde ogsaa kalde det for den »lærde« Tids Hypotese. Og den gaar altsaa ud paa, at Digteren først har »sammenskrevet en Kommentar over Lidelseshistorien, som han har udlæst« af det store latinske Værk, »hvilket han har haft og brugt«. Denne sin Kommentar har han brugt i sine Fasteprædikener. Og af den har han siden »uddraget Kærnen« i sine Salmer.

Nu er det en Sag for sig, hvor plausibel denne Hypotese er med Hensyn til de islandske Passionssalmer over for den af mig paaviste Hovedkilde hertil: Mollers *Soliloquia*. Herom handler netop min Afhdl. i *Edda* 1923.

Da det er af Interesse for nærværende Parallelundersøgelse af de danske Passionssalmer, skal jeg her anføre det Hovedresultat, jeg dengang naaede til: »Givet er det nu, at den Teori ikke kan fastholdes, at Passionssalmerne som Helhed er blevet til derved, at Hallgrímur har excerperet *Harm. evg.* og uddraget »Kærnen« deraf i sine Salmer. Hverken direkte eller indirekte kan der være et saadant Forhold til *Harm. evg.* for Passionssalmerne som Helhed. Dette fremgaar af min Gennemgang ovenfor; ogsaa af det afgørende Forhold til *Eintal*¹.

Men jeg vilde være tilbøjelig til at antage Muligheden af et indirekte Afhængighedsforhold til *Harm. evg.* — altsaa gennem Mellemlid — for mindre Dele af Passionssalmerne, specielt for Pss. 12, 17 og 20—28

En Sammenligning med *Harm. evg.* gør det muligt med Bestemthed at henlægge en hel Del mere af Passionssalmernes Billedsprog og Tankegang som — til Dels — meget gammel kirkelig Tradition.

¹) Den islandske Oversættelse af *Soliloquia*.

Undersøgelsen har da bekræftet for mig, hvad jeg har udtalt (i min Bog om H. P.'s Passions-salmer, S. 184): »Det almindelige Resultat af en Undersøgelse af hele denne Passionslitteratur bliver, at det staar klarere, hvor meget Fællesstof i Betragtninger, Billeder og Anvendelser — til Dels meget gammelt — der opereres med. Og heraf har Hallgrímur sikkert sin Del i mange Tilfælde, hvor det ikke er muligt bestemt at nævne Kilden.« Men den har ogsaa givet mig en videre Bekræftelse paa, hvad jeg i det følgende skriver: »Men hvor der er fælles Lighed, har det ogsaa gennemgaaende vist sig, at Passions-salmerne har mest formel Overensstemmelse med *Eintals* Udtryk. Saaledes har denne Undersøgelse negativt givet en Støtte for den Thesis, at *Eintal* er en Hovedkilde for Passions-salmerne.«¹ —

En anden Sag er det, naar Talen er om de *danske* Passions-salmers litterære Tilblivelse, naar Talen altsaa bliver om en helt anden Mand, der lever under helt andre Samfunds- og Standskaar og digter en lille Menneskealder senere. Og først og fremmest om en »lærd« Mand. Da kunde der vel paa Forhaand være Grund til at lytte til den »lærde« Tids Hypotese og Grund til at gøre et Forsøg paa at undersøge, om den Forklaring, den nærmeste Eftertid fandt var den rimeligste at give paa en Passions-digters Arbejdsmaade, ogsaa kan holde.

At denne Hypotese ikke er helt grebet ud af Luften, kan ses af den Betydning, Johann Gerhards Værk har haft for den Tids Prædikener.

Dette har jeg været inde paa i min Bog om Jón Vídalín². Jeg skal citere et Par Udtryk om de Resultater, jeg dér er naaet til.

»V. har altsaa skrevet denne sin første Prædikensamling [over Jesu syv Ord] ved Hjælp af *Harm*. Det er vist det

¹) Edda 1923, S. 253 ff. Jeg kan her tilføje, at mine Undersøgelser af Kingos Passions-salmer nærmest har bestyrket mig i ovenstaaende.

²) Jón Vídalín og hans Postil, Odense, 1929.

bedste Udtryk for hans Taknemlighedsgæld til dette Værk, der strækker sig lige derfra, at han har laant eksegetiske Oplysninger og ofte Rækker af Citater fra Skriften, til at han har tilegnet sig opbyggelige Tankegange, ja endog Allegorier og retoriske Taleblomster — ofte Ord til andet — derfra.«¹

Om en Prædiken i en anden Samling Fastepredikener af V. hedder det: »V. har skrevet sin Prædiken, ikke nær saa meget over Lidelseshistoriens Tekst, som over Gerhards Fortolkning dertil.«²

Den sidste af disse Fastepredikener er skrevet af V.'s Eftermand som Biskop, Steinn Jónsson. »Det viser sig, at de almindeligere af V.'s Passionspredikener ikke er væsentlig forskellige i Karakter fra denne. Den er blot noget mindre direkte holdt og noget mere pedantisk eksegetiserende. En Gennemlæsning af denne Prædiken bekræfter altsaa, hvor lidt ejendommelig baade af Stil og Indhold det meste af V.'s Passionspredikener er. Det er gennemgaaende blot Tidens Præg, det bærer hele Forholdet tjener ypperligt til at oplyse, hvordan man dengang saa paa en Benyttelse af et andet Skrift, der kunde være saa udstrakt, at det for os ophæver Forfatterejendommeligheden.«³

Ogsaa for Udarbejdelsen af V.'s berømte *Postil* har *Harm.* været et Hovedhjælpemiddel. Men Udtrykket trænger rigtignok i høj Grad til nærmere at præciseres. Thi mens man i Passionspredikenerne ofte kan følge *Harm.* gennem hele Prædikenen, og Benyttelsen gennemgaaende er saa ufri, at man som Helhed ikke kan tale om nogen selvstændig Forfatterindividualitet, er man med Postillen kommet fra det uselvstændige Begynderarbejde til den selvstændige Forfatter. »En tilsvarende ufri Benyttelse af *Harm.* er der kun Tale om i nogle faa af Postillens Præ-

¹) Anf. Værk, S. 213.

²) Anf. Værk, S. 214.

³) Anf. Værk, S. 227.

dikener. — — — — Ellers finder man kun ligefrem Benyttelse for mindre Afsnit, navnlig i Begyndelsen af en Prdk. for at komme i Gang eller i Slutningen, naar V. har været ved at blive træt, saaledes som der ovenfor kan findes Eksempler nok paa. Og for mange Prædikener har jeg ikke fundet nogen væsentlig Benyttelse i det hele taget.

En hel Del af disse Laan vilde kunne kaldes »Noter« fra det lærde Værk, som blot ikke er citerede som Noter.«¹

Bisperne Jón Vídalín og Steinn Jónsson lever samtidig med og lige efter Kingo. Det kunde da ligge nær at formode, at *Harm.* har haft en lignende Betydning for Bispen i Odense som for de lidt senere Bisper over Island. At han m. a. O. ogsaa har ønsket at habilitere sig som lærd Mand ved at benytte *Harm.* ved sine Passionsalmer.

Man behøver imidlertid ikke at nøjes med Formodninger. I min Bog om Vídalín² har jeg citeret en Passus fra Kingos Ligprædiken over Jacob Birkerod³. »Her kommer en Lyst, Lysten bliver til Tanke, Tanke en Begierlighed, Begierlighed et Forsæt, Forsæt til Gierning, Gierning til Vane, Vane til Fremturenhed, Fremturenhed til Forhærdelse, og Forhærdelse endes i Fordømmelse.« Det maa være den samme Latin fra *Harm.*, der klinger igen her hos Kingo, som i en af Vídalíns Passionsprædikener, nemlig »resistamus peccatorum principiis, ne cogitatio prava delectationem, delectatio consensum, consensus opus gignat, opus consuetudinem, consuetudo necessitatem, necessitas pertinaciam, pertinacia desperationem, desperatio damnationem pariat.«

Og der vilde sikkert, hvis vi havde haft Kingos Fasteprædikener, vise sig det samme Forhold som ved Vídalíns Fasteprædikener⁴, nemlig at de var særlig afhængige af *Harm.* Det var jo Bispens Forpligtelse at prædike i

¹) Anf. Værk, S. 292.

²) S. 204, Anm. 2.

³) Jacobs Himmel-Stige, Kbh. 1688, S. 192

⁴) Anf. Værk, S. 347.

Stiftets Hovedkirke de tre store Højtider samt hver Onsdag i Fasten. Og Kingo har selvfølgelig udarbejdet sine Prædikener med al mulig Lærdom, hvorom jo hans Ligprædiken vidner. Og dertil har sikkert for Fasteprædikenerne hørt, at han har øst af den Guldgrube, som *Harm.* netop dér var for hin Tid.

En anden Sag er det, *hvordan* Kingo har benyttet *Harm.* som Hjælpemiddel. Herom kan der intet bestemt siges; men man kunde vel have Lov til at slutte noget derom ud fra den Maade, jeg i det følgende skal vise, han har benyttet *Harm.* paa i sine Salmer.

I øvrigt har jeg i min Bog om Vídalín¹ givet nogle Bidrag til en Sammenligning mellem ham og Kingo som Prædikanter ud fra det eneste Materiale, der foreligger: Hans Ligprædiken.

Endnu skal jeg nævne, at den med Kingo samtidige Rektor i Odense Elias Naur samme Aar, som *Vinterparten* udkommer, udgiver en Passionsdigtning², som der senere vil være Grund til at vende tilbage til og sammenligne med Kingos.

Dette forunderlige Digtværk er i »V Acter«, og det er forsynet med talrige Henvisninger til latinske Autores; bl. a. henvises der i Anledning af »Oliebjerget« ogsaa til »Joh. Gerh. Harm. Evang.«. Jeg mener, at man, naar man skal i Gang med en Undersøgelse af Kingos Passionsalmer, har Lov til at se et Fingerpeg baade i den latinske Lærdom i Almindelighed og i den nævnte specielle Henvi-
 ning, som smykker denne ganske samtidige Bog. Navnlig naar man ved lidt om det Forhold, der var mellem de to Odensedigtere, som gav sig Udtryk baade i, at Kingo favoriserede Naur frem for andre samtidige ved det Salmeudvalg, han gjorde til *Vinterparten*, og i at Naur i sin Fortale bl. a. skriver:

¹) S. 377 f. f.

²) Golgatha paa Parnasso eller Jesu Pines, Døds og Begravelses Historie paa Alexandriniske Vers udsat af E. E. N., Odense, 1689.

Nest Gud, Her Kingo meest mig her til og har skynded,
 Som dette ringe Skriffthar giennem Læst og ynded;
 Saa ofte hand det toog for Øyet og i Haand,
 Blev Jeg Opmuntred, ved hans skialder-rige Aand.
 Ja! mange Herrens Mænd, Høy- og Vel-Lærde Præster,
 Paa denne Tractament har været mine Giæster.

Man bør heller ikke glemme at notere, at Naur ytrer sin særlige Glæde over at have haft »Høy- og Vel-Lærde Præster« som Gæster »paa denne Tractament«. Saasom man har Lov til at gaa ud fra, at Traktementet næppe uden Lærdom vilde have smagt lærde Mænd.

Endelig skal jeg gøre opmærksom paa Katalogen over Kingos Bogsamling¹, der blev solgt ved Auktion efter hans Død den 31. Marts 1704 og følgende Dage og »dyrt betalt«. Det hedder, at han havde en betydelig Bogsamling, der ansaas for at udgøre et af den Tids betydeligere Privatbiblioteker².

Dette faar man bekræftet, naar man gennemgaar Katalogen og ser, at der under *Libri in Folio* opføres 677 Numre, *in Quarto* 1008, *in Octavo* 1230 og *in Duodecimo* 381. Jeg skal ikke her gaa i det enkelte, men kun anføre, at der alene blandt Folianterne findes alle mulige latinske Leksika og Kommentarer til Biblens Bøger, mange Bibeludgaver, Kirkefædrene o. m. a. Desuden Kommentarer og Sermoner og historiske Værker paa Engelsk, vist færre Bøger paa Tysk. Og Udgaver af Klassikerne. Paa Dansk findes der meget lidt ud over »Krøniker« og Ligprædikener.

Der kunde maaske være Grund til at nævne, at blandt Duodezjerne er opført »Arndius de vero Christianismo, Francof. 1652« og »Joh. Arndts Paradis-Gärtlein, Lüneb. 1674« (No. 43 og 73).

I hvert Fald er der Grund til at notere, at Arnds berømte Elev bl. a. er opført med den Bog, som har Hovedinteressen for os ved denne Undersøgelse, og som det i

¹) Catalogus librorum Thomæ Kingo, Hafniæ, 1704.

²) Heiberg: Th. Kingo, 1852, S. 197.

øvrigt var selvfølgelig at møde i et saadant Bibliotek, idet der under Folianterne paa første Side staar: »53, 54, 55. Harmon. Chemnit. Tom. 3.¹ Francof. 1652« — hvilket er en forkortet Titel paa den Bog, som her anføres som Johann Gerhards *Harm.* I øvrigt findes ogsaa opført *in Quarto*: »333. Lyseri Harm. Evang. Francof. 1616« (se det følgende).

Efter disse indledende Bemærkninger skal jeg fremlægge Resultaterne af en Sammenligning, jeg har foretaget mellem Kingos Passionssalmer og de tilsvarende Afsnit i *Harm.* Der vil — mener jeg — blive givet uimodsigelige Vidnesbyrd for, at Kingo har brugt Værket under Udarbejdelsen af Salmerne. Men det vil være rigtigst ogsaa at citere de vigtigere Steder, som han sandsynligvis har brugt, eller som han kan have fæstet sig ved under Gennemlæsning af *Harm.* før eller under Udarbejdelsen af Salmerne.

Thi det kan være rimeligt, at de blot sandsynlige Citater eller Tilskyndelser peger sammesteds hen som de utvivlsomme. Og det vil være metodisk rigtigt at føre Undersøgelsen til Bunds af, hvordan Salmisten har arbejdet med det eksegetiske Hovedværk, dengang han smeddede paa sine Salmer.

Passionssalmerne citeres efter Originaltrykket i »Vinterparten« 1689².

Harm. efter andet Bind af den samme Udgave, som Kingo har haft staaende, hvis fulde Titel er: *Harmonia quatuor evangelistarum a Martino Chemnitio inchoata, Polycarpo Lysero continuata atque Johanne Gerhardo tandem felicissime absoluta, justo commentario illustrata. Francof. 1652.*

1) Maa betyde: »indbundet i 3 Foliobind.«

2) For at spare Plads har jeg som Regel ikke aftrykt Salmerne in extenso. Der kan henvises til P. A. Fengers Udg. af Kingos Salmer 1827, der gennemgaaende gengiver nøjagtigt baade »Vinterpartens« og Psb. 1699's Tekster.

Det er den lærde Tids berømte eksegetiske Hovedværk om Evangelierne, et af den Tids Kæmpeværker: *To Tomi* indbundet i fem Dele, ialt 3700 tospaltede Sider Latin — udelukkende Fortolkning til Evangelierne (f. Eks. behandles Johs. 17 paa 114 Sider, den harmoniserede Lidelsehistorie paa 356 Sider). Blandt de mange Dedikationer findes der ogsaa til Dronning Christine og Axel Oxenstierna.

Forfatterskabet er angivet saaledes: »Tomus 1, qui est Chemnitii et Lyseri — Tomus 2, qui solius est Joh. Gerhardi«. Da det saaledes er Gerhard alene, der har behandlet Lidelsehistorien, er det blandt de tre Forfattere hans Navn og hans Aand, der er af Interesse for os.

II. PASSIONSSALMERNE SAMMENLIGNET MED HARM. EVANG.

Psalmer over Christi Lidelse.

Harm. evang.

I. Om Jesu Lovsang.

V. 3. O I Guds Apostel-skare!
O hvad Eders hierte-grund
Maatte med Forstand opklare!
Der I sang aff Jesu Mund,
Med et stort Hallelu-jah:
Priste Gud for Frelse fra
Det Ægyptisk' Aag og Plage,
Og for Kanans Fryde-dage.

V. 4. Men, O søde Himmel-
Sanger!
Du har vel opladt din Røst
For ald Verdens Folk og
Fanger,
Takket Gud for denne Trøst;
At de skulle Frihed faa
Og udi Guds Rige gaa,
Ved dit Fengsel, Død og
smerte,
Og ved Blodet aff dit hierte.

S. 1725 illum hymnum,
quem Judæi vocare solent
Halleluja magnum הלל הגדול
. . . . Israelitæ cantabant hunc
hymnum in memoriam libera-
tionis ex Ægypto et introduc-
tionis in terram Canaan (de
qua Psal. 111 et 114) ut et pro-
missionis de Messia (de qua
Psal. 118 agit), sed Christus
hoc hymno beneficia N. T.
prædicat, siquidem agni pas-
chalis antitypum, sacram sc.
coenam, jamdum instituerat
et administraverat, qua de re
procul dubio occasione hujus
hymni discipulos erudiit.

Kingo begynder sine »Psalmer over Christi Lidelse« med en Indledningssalme.

Det første Vers, der efter almindelig Skik¹ indleder ved at paakalde almindelig Opmærksomhed, er vel foranlediget ved Jes. 1, 2: »Hører, I Himle, og lyt, o Jord! Thi Herren taler« og at kalde for en pompøs Udførelse deraf.

Hallgrímur Pjetursson indleder sine Passionssalmer med:

Upp, upp mín sál og alt mit geð,
Upp mit hjarta og rómur með;
Hugur og tunga hjálpi til;
Herrans þínu eg minnast vil.

Det er karakteristisk, at, mens den islandske Forfatter af en mediterende »Sjælens Enetale« paa Vers om Herrens Pine begynder med at opmuntre sin Sjæl, søger den danske Salmedigter, der ikke saa meget ønsker at betragte og meditere over Herrens Lidelse som at »synges om din Smerte« o: forkynde om den for andre, først at skaffe Ørenlyd.

Derfor griber han ogsaa i næste Vers — instinktmæssigt, kunde man fristes til at sige -- til Jesu Lovsang. »Den syngende Jesus« bliver Salmens Tema. Thi »Jesu Røst maa have gang«, som det saa betegnende hedder.

Og mens Hallgrímur Pjetursson ikke gør mere ud af Jesu Lovsang end, at han — i Overensstemmelse med Martin Mollers Opbyggelsesbog om Jesu Lidelse² — heri finder et Forbillede paa at sige Tak for Maden, bliver Jesu Lovsang før Døden for Kingo det selvfølgelig Tema,

¹) Smlg. f. Eks. Arreboe:

Hør til du Jord oc Steene,
hør til du brusende Strand,
hør til i Trær oc Greene,
hør til du Aske oc Sand.

(Cit. efter Paludan: Renæssancebevægelsen i Danmarks Litteratur, Kbh. 1887, S. 14.)

²) Jfr. her og for det følgende min Bog om H. P.'s Passionssalmer 1922.

som han som den ildfulde Digtersjæl, han er, saa gribende forstaar at prælundere over.

Temaet har frembudt sig af sig selv, fordi Lidelseshistorien jo begynder med: »Og der de havde siunget Lovsangen —«. Men at det bliver altbeherskende for ham, f. Eks. i Modsætning til Hallgrímur Pjetursson, skyldes næppe alene, at det af sig selv har faaet hans Digterhjertes Strænge til at klinge, men ogsaa at han har vidst eller set i Harm., at denne Lovsang kaldtes *Halleluja magnum*. I hvert Fald viser Citatet af Harm. ovenfor, at, da Kingo i V. 3 og 4 skal til at udføre nærmere Indholdet af Jesu Lovsang, da er dette i V. 3 en ret nøje Gengivelse af den latinske Tekst — man lægge bl. a. ogsaa Mærke til Ligheden mellem »med Forstand oplære« og *erudit*. Og naar Kingo i V. 4 »christelig forventer« *Halleluja magnum*, er dette jo ogsaa i bedste Overensstemmelse med Ordene: *Christus hoc hymno beneficia N. T. prædicat*, idet han med et forsigtigt »vel« udstrækker det til »ald Verdens Folk«.

I V. 5 udfører han, selvstændigt og rent lyrisk, nærmere Tanken om den lovsyngende Jesus, idet han først fremhæver, at det er med Døden for Øjne, at Jesus synger, og dertil føjer Modsætningen mellem Adam og Jesus. Denne Modsætning, som der atter og atter vendes tilbage til under Lidelseshistorien i Harm., er vist *her* opfundet af Kingo selv eller en eller anden følelsesfuld Tysker. Der staar jo ikke noget i Genesis om, at Adam »græd«¹, endnu mindre bibelsk er det, at Slangen »sukker«, som det saa uheldigt siges for Rimets Skyld. Og Johann Gerhard indlader sig ikke paa Allegorier eller Antiteser, hvorfor der ingen Tilknytning er i Skriften.

I øvrigt er Modsætningen slaaende, og Udførelsen plastisk — bortset fra Slangesukket!

I V. 6 fremstiller Kingo — atter uafhængigt af Harm.

¹) Anderledes bibelsk hedder det hos Grundtvig i »Tag det sorte Kors fra Graven«: »Synder, Adam! hvor er du?«

— Jesu Lovsang før Døden som trøstende Forbillede for den troende.

Og i de to sidste Vers slutter han Præludiet med den Selvpofdring, som Hallgrímur Pjetursson begynder med, til at tage fat paa at »syng om Jesu Smerte«, idet Forbindelsen er den, at Midlet til at »fordrive min Død i Sang« er det at have »din Død paa Læbe« — altsaa Forsoningen bag ved Forbilledet. Hvortil der saa udtrykkelig føjes »andægtig Graad«, for at man ikke skal glemme »Eblet Adam aad«; Poenitensen skal være Baggrund for Passionssangen. Det er, som om Kingo i sin henrykte Digterglæde tager sig i det, ængstelig for, at han over Kristi Sejerdød skal glemme, at der er »Graad i Glæden«¹.

Indholdet af Kingos Præludium til hans »Passionssange« kan da sammentrænges saaledes: efter at have paakaldt Opmærksomhed i Himmel og paa Jord henrykkes han, foranlediget ved Harm., ved Tanken paa Jesu store Halleluja lige før Døden og dets Betydning for hans egen Død og opmuntrer sig selv til at fortsætte denne Jesu egen lovsyngende Forkyndelse af hans Forsonerdød i sine Salmer, uden dog at glemme Poenitensen. Kingo kunde ikke have valgt et mere passende Tema til et Forspil til den følgende Passionsdigtning, og det er ypperligt udnyttet af hans brusende Digtersind. Man tror virkelig paa, at det vil blive muligt at »stige siungendes i Himmerige«, og henrives til at følge med paa hans Himmelflugt i Sang.

II. Om Jesu Sved udi Urtegaarden.

V. 1. Over Kedron Jesus	S. 1727.	torrens iste,
træder,		quem Christus transit, sive, ut
Vader med sin bare Food,		Syrus loquitur, vadum ejus
Græder, alle Øyne, Græder,		pedibus emetitur.

¹) Det er altsaa ganske bagvendt udtrykt, naar sidste Vers i Dsk. Psb. begynder saaledes: »Syng min Sjæl, og lad det høre, der er Glæde i din Graad.«

Græder, om I kunde, Blood!
 See hvor Bladet er nu vendt,
 Alle Buer nu er spendt,
 Som paa Jesum ene sigter,
 Og til Døden ham forpligter.

S. 1747. sicut qui amare flent,
 sanguinem flere dicuntur.

V. 2. David engang tung
 om Hierte
 Gik hen over Kedrons Vand,
 Fuld af Harm, aff Graad
 og Smerte
 Flugtig i sit eget Land!
 Men, O Jesu, motte Du
 Ikke ængstes mere nu?
 Du som Dig til døden skynder,
 Bær ald Verdens Sorg og
 Synder.

S. 1727. Conferendus enim hic
 transitus Christi cum transitu
 Davidis faciem filii sui Absol-
 onis fugientis et super hunc
 torrentem euntis Quem-
 admodum enim David cum
 lachrymis et gemitibus hunc
 torrentem transit di-
 versitas tamen in eo est, quod
 David torrentem transit ex ti-
 more, ut mortis periculum fu-
 giat, Christus vero transit eum
 ex amore, ut mortem adeat;

V. 3. Vil du i din Nød og Møye
 Hen til Oli-Bierget gaa,
 Der er intet Træ for Øye
 Hvor Freds Frugter er at faa!
 Kriig og Striid og Mord og
 Død,
 Pidske, Plager, Spot og Nød
 Synes aff hver Knop at
 sprude,
 Freden er for Jesus ude.

S. 1728. Nec mysterio caret,
 quod Christus circa oliveti
 montem passionem ordiri vo-
 luit, quia oleum est divinæ
 benignitatis et misericordiæ
 symbolum nisi Christus
 de torrente passionum in via
 bibisset, ad olivetum divinæ
 misericordiæ nunquam perve-
 nissemus.

V. 4. Gaar du ind udi en Have,
 Som er Folkes Fryde-Sted,
 Angist vil sig strax tillave,
 Følger dig i Hælen med!
 Kom, O Adam, kom at see
 Ind udi Gethsemane!
 See, hvor Paradises Lyster
 Helved-Angist aff ham
 kryster.

S. 1739. Reges Israëlitici re-
 creationis et oblectationis cau-
 sa in hunc hortum sese rece-
 perunt, sed Christus summos
 dolores et angores in eo susti-
 nuit Primus Adam in
 horto sua libertate abusus et
 inobædiens Deo factus Sata-
 næ ac mortis nos captivos fecit
 Christus secundus
 Adam de cælo satisfactionem
 pro peccato illo præstiturus

V. 5. See, hvor skielver Jesu
 Lemmer,
 See, hvor ryster Gud og Mand!

V. 7. See, hvor hand med
 Døden strider
 Ængstet i sit Hierte-rood,
 See, hvor Otterslangen bider
 Og ophidser alt hans Blood!
 See, O see hvor ængstes hand!
 See, hvor gifttig vaar dend
 Tand
 Som med Dødsens kolde
 smerte
 Brød Guds Søns det rene
 Hierte.

V. 13. Naar Jeg som et
 Blomster visner,
 Naar jeg fældes skal som Høe,
 Naar at Blodet i mig iszner,
 Naar Jeg daane skal og døe,
 Naar dend kolde Sved
 gaar ud
 Aff min gandske Krop og Hud,
 Da min Jesu Svede-draaber
 For min Siæles Frelse raaber.

V. 14. Endelig naar Hiertet
 brister,
 Naar min' Øynes Lyvs
 foraar,
 Naar min Tunge Maalet
 mister,
 Stryg min Siæl da med en
 Taar

in horto pavere, angi et con-
 tremiscere incipit Christi
 igitur in horto cum Sa-
 tana congredi voluit.

S. 1747. Admonet vero nos hic
 sudor sanguineus non solum
 de utriusque Naturæ divinæ et
 humanæ in Christo veritate . . .

S. 1748. Est serpens quidam
 referentibus Naturæ consultis,
 qui si aliquem momorderit,
 sanguine totum cruentat, un-
 de etiam hæmorrhøis appella-
 tur, sic cum infernalis serpens
 calcaneum Christi in horto oli-
 veti morderet, Genes. 3 vers.
 15, totus sanguine fuit cruen-
 tatus.

S. 1748. Recordemur autem
 hujus sanguinei sudoris Chri-
 sti, quando in agone mortis
 frigidus sudor ex membris
 nostris undiquaque erumpet,
 ideo enim Christus cum morte
 luctatus est eandemque vicit,
 ne nos in illa lucta succum-
 beremus; ideo sanguineum su-
 dorem in hac lucta profudit,
 ut in nobis dolores mortis, qui
 carni sunt sævi ac terribiles
 atque frigidissimum sudorem
 in nobis parere solent, sisteret,
 neve nos in agone mortis de-
 ficeremus, san-
 guis Christi fuit odoriferum
 illud balsamum, cujus odore
 cælestis Pater conciliatus est

<p>Aff din røde Sved og Blood! Salve da mit Hierte-rod, Saa skal jeg i Dødsens Vaade Finde salighed og Baade.</p>	<p>generi humano, quod sanat animæ nostræ vulnera. S. 1765. Sanguis Christi est balsamum vulnenum nostro- rum, medicina animæ et alexi- pharmacum peccati.</p>
---	--

Kingo begynder »Sangen om Jesu Smerte« med at dvæle ved Jesu Gang over Jordan. Det samme gør Hallgrímur Pjetursson. Men medens dennes Fantasi straks bliver sat i Bevægelse af den Forklaring, han i Mollers Opbyggelsesbog finder af Kedron som betydende »den sorte Bæk«, berører Kingo kun dette senere i Forbigaaende i V. 10:

Nu saa vil jeg mig da vende
Hen til Kedrons sorte Bek
Og fra Verdens Vellyst rende
I en Poenitentzes Sek

og samler i Stedet for i V. 2 Opmærksomheden om den ofte brugte Parallel mellem Davids og Jesu Gang over Jordan.

Forinden har han imidlertid i Optakten i V. 1 givet en morsom lille Tilstaaelse for sin Gæld til Harm. Det er det ejendommelige, malende Udtryk om Jesus, at han »vader med sin bare Food«. Det er allerede i Psb. 1699 af ham selv eller hans Censorer blevet forandret til det bekendte almindelige »med frivillig Aand og Mood«, formodentlig fordi det oprindelig er blevet befundet for plat eller for udvendigt. Men kan der være nogen Tvivl om, at Kingo oprindelig har ønsket at faa ikke blot *transit* med men ogsaa *vadum ejus pedibus emetitur*, saaledes som det hedder i *Syrus*? Han vilde sikkert aldrig af sig selv have fundet paa dette Udtryk, der saa tydelig røber sig som en djærv Oversættelse fra Latinen.

Derimod kan det kun henstilles som en sandsynlig Mulighed, at det er Harm.'s Definition længere fremme af *sanguinem flere*, der faar ham til at »græde Blod«.

Sammenligningen med David røber sin Afhængighed af Harm. især over for den *diversitas*, der paapeges mellem de to, idet det om Kristus hedder, at han sig til »Døden skynder« = *ut mortem adeat*. Altsaa: Kingo har naturligvis ogsaa andetstedsfra været fortrolig med denne Sammenligning; men den Form, han giver sine Vers, er tydelig paavirket af eller vel endog gengivet efter den latinske Fortolkning.

Naar Kingo for denne Salme saa tydelig viser sig at have holdt sig til Harm., har man maaske ogsaa Lov til at finde Afhængighed for V. 3. I hvert Fald kan Ordene om det *mysterium*, der gemmer sig i Jesu Lidelse ved Oliebjerget, dog nok have givet Anledning til den nærmere Udførelse, K. giver deraf.

For V. 4 følger K. tydeligt den latinske Tekst. Man genfinder dør baade Haven som et »Fryde-Sted«, Jesu Angst som Modsætning dertil og Modsætningen mellem Adam og Jesus og mellem »Paradises Lyster« og »Helved-Angist«.

Muligt, at ogsaa Udtrykket »Gud og Mand« i V. 5 her kan være foranlediget; langt interessantere er det imidlertid at genfinde »Otterslangen« i Harm. Thi det er aabenbart Skildringen af denne mærkelige *hæmorrhoids* og dens frygtelige Bid, der har taget K.'s Fantasi fangen og bl. a. foranlediget Udtrykket om Jesu Sjøleangst: »ophidser alt hans Blood« ved det latinske: *totus sanguine fuit cruentatus*.

Til de følgende Vers synes der ikke at være noget tilsvarende i Harm., bl. a. til det skønne V. 12:

O I Blomster, I som funde
 Jesu Sved for Dødsens Mord,
 I Lyksalig stund I runde
 Op ud aff dend tørre Jord!
 Blomsterne i Paradiis
 Bær mod Eder ingen Priis!
 Thi det Blood, som Eder Farved,
 Gjør at Jeg har Himlen Arved!

Men det er naturligvis ikke første Gang, den fromme Fantasi har dvælet ved disse Blomster. Det er ikke umuligt, at der ligger Læsning af Valerius Herbergers Passionsandagter¹ bag ved dette Vers og disse Linjer i V. 9 og 11:

Græsset, hvor min Jesus laa,
Fik en Blodig Dugg oppaa
Aff hans Aarers Purpur-kilde

— — — — —
Og vil see hvor Jesus ryster,
Samle mig en trøste Taar
Aff hans Blodig Angist-sved,
Som til min Rætfærdighed
Jorden vilde for mig væde,
Dend opsanker Jeg med glæde.

Jfr. »Herre Jesu, effterat du haffuer met dit Blod dugget Vrtegaarden, er der opkomne gantske Edele Blomster, Guds Naade, Syndernis forladelse, Legemens Opstandelse, det euige Liff (S. 117) Jeg vil samle dine Blodsdraaber i mit Hiertis Kop, mit Hierte være it lidet Græsz i Vrtegaarden, huor paa dit Blod skal drippe, dit Blod skal være mig it røt tegn, som Rahabs røde Snor kommer døden, saa vil jeg icke forskreckis, finder sig den kaalde Sued, da siger jeg met den fromme Matron, Aar 1582. O det er endnu langt til Blod, huorfore skulle jeg icke tage til tacke met en kold Vand Sued, min Herre oc Frelsero Christo, som Suete Blod, til ære. Naar jeg skal sige denne Verden god Nat, saa vil jeg medtage it ydmygt, væmodigt, bodfærdigt Hierte, som er besprenget met Jesu Christi dyre Blodsdraaber (S. 121 —23)«.

Det er saadanne Udtryk som »met dit Blod dugget Vrtegaarden«, »opkomne gantske Edele Blomster«, »jeg vil

¹) Horoscopia passionis domini, Passion-Viser (Affdelet i de Fire og Tiuffue Timers ordning — alle Andectige, Siuge, bekymrede Jesu elskere, til nytte, som lyst haffue Nat oc Dag hver Time at trøste sig i deris Saliggjøreris Pine oc Død) Valerii Herbergeri, Fordansket aff Sevaldt Thomesz. N. Kbh. 1637.

samle dine Blodsdraaber i mit Hiertis Kop«, der ved en Sammenligning i hvert Fald viser, at disse Allegorier har været i almindelig Brug. Men jeg har ogsaa fremdraget dette Citat, for at man kan se, at, hvis Kingos Vers hviler paa Herberger, saa har han givet sig selv en smuk Attest som Digter baade ved den sikre Smag, hvormed han har truffet sit Valg mellem de smagløst sammenhobede Billeder, og ved den lyriske Skønhed, han erstatter den andægtige Kedsommelighed med.

Der kan maaske ogsaa være Tale om, at den sidste Del af Citatet kan have foranlediget Overgangen fra V. 12 til V. 13, hvor »Blomsterne« forvandler sig til »Blomsten« som Billede paa det skrøbelige Menneskelegeme, det efter Jes. 40 saa ofte brugte Billede, ogsaa af Kingo selv i det bekendte

dit Legems Blomsterblad
skal Gud bevare.

Men jeg mener ogsaa, at de sidste to Vers af Salmen — som vist ovenfor — har Berøring med den latinske Fortolkning. Naar man sammenligner disse Vers med Herberger og Harm., er der et Par Udtryk, der synes at give den sidste absolut Prioritet for den første. Det er navnlig Sætningen *quando in agone mortis frigidus sudor ex membris nostris undiquaque erumpet*, hvor navnlig de to sidste Ord kunde synes at røbe, at der foreligger en ligefrem Oversættelse i

Naar Jeg daane skal og døe,
Naar dend kolde Sveed gaar ud
Aff min gandske Krop og Hud.

Men ogsaa Udtrykket *balsamum* synes at ligge bag ved V. 14.

Gennemgangen af denne Salme har vist, at K. har sat sig for at udarbejde sine »Passionsviser« i nær Tilslutning til den berømte latinske Fortolkning til Jesu Lidelseshistorie, som i saa høj Grad bestemmer Salmens Indhold

Sover du imens jeg sveder
 Ængstet udi Siæl og Aand?
 Satan vilde sigted dig,
 Da jeg bad saa inderlig!
 Der du vaarst i Havsens fare,
 Holdt jeg Vagt, dit Liv at
 vare.

V. 11. O min Jesu, O jeg klager
 Og bejamrer Hiertelig,
 At mig sikkerhed indtager
 Og saa tiit forblinder mig,
 At om end jeg engang faar
 Tanker om dit Blood og Saar,
 Strax mit Kiød min Aand
 formummer,
 Og jeg hen i synden slummer.

V. 12. Trende gange du kun
 minder
 At Disciplene skal see,
 Jeg Ti Tusind gange finder
 Din advarsel meer' end de!
 Ligger dog saa Lad og Blind
 Sover digt i Lyster ind,
 Vil ey Vaagne, see og høre,
 Naar din Aand vil Hiertet
 røre.

V. 13. Vek mig dog og lad
 mig ikke
 Slæt i Døden sove hen,
 Løs du op min trygheds
 strikke,
 Søde Jesu, Siæle-Ven,
 Lad mit Øye stedse see
 Paa din Pine, Nød og Vee,
 Lad mig midt i Dødsens Taage
 Paa dig tænke, Troe og Vaage.

tionem Christi viderat ac reli-
 quis discipulis dignior quan-
 doque habitus erat, cumpri-
 mis vero quod specialiter sibi
 promissum audierat, Luc. 22
 versic. 32, Ego rogavi pro te,
 ne deficiat fides tua.

S. 1762. quia Petrus præ ce-
 teris plura pollicitus erat, ideo
 speciatim primo loco ipsum
 increpat: Simon dormis?

S. 1761. Nisi mentes nostræ
 essent tam somnolentæ ac
 sopore peccati et securitatis
 oppressæ, ex meditatione Pas-
 sionis Dominicæ major con-
 tritio et dolor de admissis
 peccatis in cordibus nostris
 excitaretur.

S. 1763. Eadem socordia in
 nostris quoque animis regnat,
 non tribus solum vicibus, sed
 vel millies Deus in verbo suo
 ad vigilantiam nos hortatur,
 sed nos de salute nostra parum
 solliciti altum dormimus.

S. 1764. Cogitemus autem
 Christum adhuc hodie nobis
 astare, nosque e somno vitio-
 rum et securitatis exuscitare
 iisdem verbis, quibus ad Apo-
 stolos hoc loco utitur.

Kingo kigger videre i Kommentaren. Dette røber denne Salme ogsaa, især ved et Par morsomme Overensstemmelser.

Allerede for V. 2 og V. 4 er det paafaldende at genfinde nogle latinske Udtryk tilsyneladende ligefrem overført paa Dansk. Jeg tænker især paa: *soporem in animo et oculis discipulorum auxisse* — *obnubilans* — *Pater coelestis sileret*.

Der er i øvrigt ogsaa her Grund til at være opmærksom paa den Rettelse, der i Psb. 1699 er gjort i V. 4. Straks i V. 3 er de første fire Linjer rettet fra

Hvor tiit skal jeg eder vekke
Op aff Søvn og sikkerhed?
Kand min Jammer ikke stække
Eders trygge Søvn-sved? —

hvor nogle af Udtrykkene maaske kan være faldet K. i Pennen fra Læsningen i Harm. — til det formentlig bedre

I min store Angist flyder
Jeg udi en blodig Sved,
Ingen dog af Eder bryder
Søfnen, eller af mig veed.

Men naar de sidste to Linjer i V. 4 fra

Og min Moder kand ey vide
Ald den Angest jeg maa lide

er blevet til

Ingen kand i Verden vide
All den Angist Jeg maa lide —

saa turde Forklaringen være den, at Kingos Digtersind fra *Pater coelestis sileret* uvilkaarligt er gaaet til Jesu Moder som en gribende Parallel til hans Fader, men at han eller hans Censorer senere har fundet dette Spring for stort eller for katolsk og har rettet til det almindelige »ingen«.

Men endnu mere afgørende er det, at man i Harm. finder omtalt lige efter hinanden de samme tre Begiven-

heder i Peters Liv, som der i omvendt Orden synges om i V. 5 og V. 7. Dette kan ikke være tilfældigt; og først, naar man er blevet opmærksom paa denne ret mekaniske Overførelse, forstaar man, hvorfor Kingo er saa interesseret i at opregne netop disse tre Optrin, og hvorfor han er kommet ret klodset fra denne Versifikation af Skriftsteder. At han selv eller andre vist har følt dette, fremgaar af en Sammenligning med Psb. 1699.

De sidste fire Linjer i V. 5 lyder her:

Den tiid Jeg paa Bierget stood,
Frygtede vel Eders Blood,
Men det var for Himlens Ære,
Som I saae mig iklæd være.

Han har søgt at forbedre Verset, men uden synderligt Held. Det er ikke saadan at gøre Vers af et ud fra sin Sammenhæng løsrevet Skriftsted. Det er blot blevet dunklere.

I Forbigaaende skal der gøres opmærksom paa, at i *Ordbog over det danske Sprog* citeres V. 7 som det tidligst forekommende Sted for »løfterig«. I saa Fald kan der sikkert gives en oprindeligere Definition end den der brugte: »som aflægger ell. rummer mange gode ell. store Løfter« — nemlig Harm.'s *præ ceteris plura pollicitus*.

Naar det paa Forhaand staar fast, at Kingo har bladet i Harm. under sit Arbejde med Salmen, vil man være tilbøjelig til ogsaa at spore nogen Paavirkning paa de sidste tre Vers fra de ovenfor citerede latinske Perioder. I hvert Fald for *non tribus solum vicibus, sed vel millies hortatur*, der er ligefrem gengivet i de første fire Linjer i V. 12, idet K. for Rytms Skyld »sætter et Nul til«. Ligesom i øvrigt vel ogsaa *altum dormimus* gaar igen i »sover digt«.

Nogle Rettelser for de sidste Vers i Psb. 1699 tjener kun til at forfladige Teksten og kan dog næppe stamme fra Kingo selv. Det hedder i V. 10 om Judas, at han har solgt Jesus »skammelig« i Stedet for det oprindelige og

fortræffelige »for en Slik«, og at han træder frem »snarlig at forraade mig« i Stedet for det malende »med et Mester-Skalke-nik«. Ligeledes er det ingen Forbedring i V. 11 at læse

Saa kand dog den Helfved-Drage
 Mig med Syndig Lyst indtage

i Stedet for det oprindelige, ægte Kingoske

Strax mit Kiød min Aand formummer,
 Og jeg hen i synden slummer.

Salmen kan som Digtning ikke maale sig med de to foregaaende. Der er saa mange Gentagelser. Svarende dertil kunde man maaske ogsaa sige, at den bærer Præg af, at K. her har faaet mindre ud af Gerhards vidtløftige Fortolkning af Teksten. Men at han har brugt den, er lige saa afgjort, selv om Overensstemmelserne er mere udvortes.

IV. Om dend forraadde og fangne Jesu.

V. 1. Mørket skiuler

Jorderige,
 Natten dend er nu forhaand,
 Mørket Soolen vil bekrige,
 Legge Jesum hen i baand!
 Slig en Nat vaar aldrig før!
 Himlen haver lukt sin Dør!
 Jesus ald vor Sool og Ære
 Skal nu Nattens skiendsel
 bære.

S. 1770. Christus erat vera lux,
 Joh. 8 v. 12, quæ in tenebris
 lucebat, Joh. 1 v. 5, sed qui
 faces ac lampades h. l. affe-
 runt, tenebræ erant. . . .

S. 1789. Sol justitiæ, Malach. 4
 v. 2, et Lux mundi, Johan. 8 v.
 12, revelat opera tenebrarum,
 et eos, qui gloriabantur, se
 esse filios lucis, vocat filios
 tenebrarum ac Satanæ satel-
 lites. . . .

V. 2. Dend Forræder Judas

tager
 Mørkheds Vaaben villig paa,
 Og i Aag med Satan drager,
 Som udi hans Hierte laa

Concessa est tenebris ad
 premendam aliquandiu lucem
 potestas, sed hora illa præter-
 lapsa pleno jubare lux iterum
 emerget. . . .

V. 3. Blusz og Lamper ere

tendte
 Udaff Satans Fyre-sted,

Spyd og stænger er' alt
 hendte,
 Som hand sig beruster med

V. 4. Ene kand hans Ord og
 Tale
 Kaste Fienden baglænds om,
 Døden i hvert Ansigt male,
 Binde dem i Bangheds Bom!
 Fri skal hans Disciple gaa,
 Jesus hand vil eene staa,
 Byde frem sit Bryst og hierte
 Mod dend største Dødsens
 smerte.

V. 5. Kyssen har alt Jesus
 borte,
 Kyssen haver ham forraad,
 Kyssen vil hans Liv forkorte,
 Under Kyssen Slangens
 Braad
 Stak ham med en giftig Piil;
 Under Dekket aff en smiil
 Blev vor Jesu Angist spunden,
 Og hans reene Hænder
 bunden.

V. 7. See, Disciplene de lade,
 Dig i Sorgen eene staa!
 Flyer, og lader dem dig hade
 Giøre hvad de kand formaa!

V. 8. Hierte Jesu, kiære
 Broder,
 Lyvsens Herre, hvorfor skal
 Natten, Sydens mørke
 Moder,
 Natten, Lasters skiul og Dal,

S. 1771. Christus unica voce
 in terram omnes prosternens.
 1774. Nec mysterio caret, quod
 solus Christus capitur, ligatur
 et ad mortem ducitur, Apo-
 stoli vero liberi abeunt.

S. 1776. ut Hieronymus
 loquitur, *dat signum osculi
 cum veneno Diaboli*, sive ut
 Ruffinus in expos. Symb.
 apud Cyprianum p. 571 in-
 quit, *per molle osculi blandi-
 mentum execrabile proditi-
 onis infigit jaculum*, per quod oscu-
 lum proditorium execrandi
 sceleris immanitati ingens pro-
 fecto cumulus accessit.

S. 1777. sicut serpens
 blandam ostentans faciem ve-
 nenum cauda infligit.

S. 1790. fuga igitur sibi
 consulunt et Christum solum
 in medio hostium agmine sub
 novaculæ acie reliquunt.

S. 1772. hi rabiosi lupi
 quærebant Christum mori-
 endo.

S. 1779. Sic ergo lupi famelici
 irruunt in agnum, latrones
 diri in Pastorem fidum, filii

Dække dig med Mulm og
 Mørk?
 Hvorfor skal aff Helved-Ørk
 Hine grumme Ulve springe,
 Dig til Gravens Mørk at
 bringe?

tenebrarum in æternæ clari-
 tatis lumen.

V. 10. Du med Naadens
 søde Læber
 Kyste mig paa Moders Bryst,
 Skamme mig da, om Jeg
 dræber
 Og har Dig med Falskhed
 kryst:
 Men om tiit min Mund for dig
 Haver talet skuffelig,
 Stryg dend Falskhed aff
 mit hierte
 Med dit Blood og sure smerte.

S. 1778. . . . ipse etiam nos
 osculatur osculo oris sui, quan-
 do Spiritus Sancti, qui est
 Spiritus oris ejus, 2 Thess. 2.
 v. 8, nos participes facit, Cant.
 1 v. 1; studiose ergo cavea-
 mus, ne osculum, quod ipsi
 reddimus, sit hypocriticum.

Hovedtanken i Salmen: Modsætningen mellem Jesus som Lyset og Solen og Judas som Mørkets Barn, der gør Mørkets Gerninger, og mellem Lys og Mørke i det hele, saadan som det udvikles i V. 1—3 og 8—9, kunde nok være foranlediget ved Betragtningerne i Harm., hvoraf der ovenfor er anført Citater, selv om der ikke kan paa-vises ligefrem Benyttelse her¹.

Derimod er der andre verbale Overensstemmelser. Saaledes *unica voce* og *prosternens*, der gaar igen i de første to Linjer i V. 4 (i den harmoniserede Lidelseshistorie i Psb. 1699 hedder det blot ganske almindeligt: »vigede de tilbage, og fulde til Jordan«). Og tilsvarende for de sidste fire Linjer, der tydeligt gaar tilbage til det latinske Citat, specielt til *Apostoli vero liberi abeunt* (mens det i Lidelseshist. blot hedder: »da lader disse gaa«).

For V. 5 er det utvivlsomt, at Hieronymus og Rufinus

¹) Til Sætningen: pleno jubare lux iterum emerget svarer »og sin Straaleglans udskyder« i Paaskesalmen, som om det var en Gengivelse paa Dansk heraf.

har sat Kingos Fantasi i Svingning ved de — ogsaa i Harm. — fremhævede Citater. De synes ligefrem at foreligge sammenarbejdede med Citatet fra den følgende Side. Er de tre første Linjer om »Kysset« blevet til, for at Digteren kunde faa en Indledning til Linjerne om »Slangekysset«, saa kan man ogsaa her have Lov til at udbryde: »Ach væ mit ene Knæ, den Indgang var for lang!«

Ligeledes genkender man den latinske Tekst i V. 7 og i V. 8, specielt *rabiosi lupi* for det sidste Vers, der — som før nævnt — varierer Hovedtanken om Modsætningen mellem Lys og Mørke.

Ogsaa Variationen over »Kysset« i V. 10 synes foranlediget ved Harm. Vel at mærke naar man læser Originalteksten; thi i Psb. 1699 er Sporene omhyggeligt udslettede. De første seks Linjer lyder der saaledes — i al Almindelighed:

Du med Naadens søde Læber
Hafver mig alvorlig Kyst,
Skamme mig da, om jeg stræber
Dig at jage af mit Bryst:
Skamme maa min Tunge sig,
Naar den taler skuffelig,

V. *Jesus føres bunden udi Annas' og Caiphas' Huus.*

V. 1. Længe haver Satan
spundet
Snære-garn til Jesu haand!
Synden kraftelig har tvundet
Paa de sterke Helved-baand!
Himlen er i Baand og Bast,
Ja Guds egen Søn er fast!
Hand en Fange nu er bleven,
Og omkring i skiendsel dreven.

S. 1798. Admoneant autem
nos vincula Christi 1. de vin-
culis peccatorum nostrorum.
Primi parentes con-
stricti et irretiti sunt pecca-
torum vinculis. Ex-
terna illa vincula non potuis-
sent Christum tenere capti-
vum, nisi illis innexa fuissent
peccatorum nostrorum vin-
cula, quæ non sunt stuppea,
sed adamantina vincula.
2. Propter vincula peccato-
rum incidimus in laqueos Sa-

V. 2. See, hvordan de hannem
 slæber,
 (Om hand end velvillig gaar,)

Grumme Hænder, slemme
 Læber,
 Driver, tutter, skiender, slaar!
 Hver er fuld aff Hevn og
 harm,
 Frygter dog for stoor Allarm,
 Som et Lam i Ulve-Tænder
 Maa hand følge hvor de
 render.

V. 5. — — — — —
 Gud maa tage Munde-daske
 Aff en Skalk der er kun Aske.

V. 9. — — — — —
 Og naar Satan rekker mig
 Vellyst-Snarer svigelig,
 — — — — —

tanæ 3 Propter eadem
 peccatorum vincula incidimus
 in laqueos mortis et inferni
 Ut ab hisce peccato-
 rum, Satanæ, mortis ac in-
 ferni laqueis liberaremur, Dei
 Filius in sanctissimo suo cor-
 pore vincula suscepit

S. 1799. Christus amore nostri
 voluntarie seipsum captivan-
 dum tradidit Ductus
 fuit ab illis, quos paulo ante
 in terram prostraverit, quam
 injuriam (sic enim hoc miracu-
 lum interpretabantur) graviter
 procul dubio in ipso vindica-
 runt, aliis ipsum trahentibus,
 aliis retrahentibus; aliis pro-
 pellentibus, aliis prosternenti-
 bus; aliis illudentibus, aliis
 pulsantibus, quin immo nul-
 lum contumeliæ ac violentiæ
 genus fecerunt reliquum, quod
 contra ipsum non exercerent
 Ductus fuit in caligine
 noctis per obscuram et tene-
 brosam vallem, ergo per saxa,
 per colliculos, per quævis viæ
 impedimenta vi quadam pro-
 trusus.

S. 1815 dirissimos lupos
 in agnum irruentes sese præ-
 stant.

S. 1812. Percutitur a luto
 figulus, ab infimo summus, a
 peccatore Deus . . .

S. 1799. Caveamus insuper, ne
 Diabolus denuo nobis injiciat
 peccatorum vincula . . .

Jeg har citeret saa udførligt fra Harm. S. 1798 f. for at give et Indtryk af, hvorledes Kingo er kommet i Gang med denne Salme. Det er utvivlsomt de vidtløftige Under-søgelse af *vincula Christi*, som har fanget hans Opmærksomhed. Ja, for rigtig at forstaa, hvad der menes i V. 1 med »Satans Snære-garn« og »Syndens sterke Helved-baand«, maa man kende Gerhards Eksegese og vide, at det er en Sammendragning af hans Udvikling om *peccatorum, Satanæ, mortis ac inferni laquei* og *adamantina vincula*. Og i V. 2 er Linjen »Driver, tutter, skiender, slaar« vel en ligefrem Fordanskning af nogle af Gerhards Dobbeltblativer, f. Eks. *aliis propellentibus, aliis prosternentibus; aliis illudentibus, aliis pulsantibus*.

Men da Kingo først er kommet i Gang, gaar han videre paa egen Haand i nogle Vers, hvor han djærvt skildrer den uretfærdige Rettergang, og opgiver klogeligt at fordybe sig i de mange Siders Fortolkning til det tilsvarende Stykke af Lidelseshistorien. Her kan der kun være Tale om saadanne mulige mindre Reminiscenser som ovenfor opført.

Og han slutter med »Moralen« i de sidste fire Vers, hvor han betegnende nok faar Afløb for den Harme, han føler over for Jesu Forhaanelse ved at tænke paa det »Klaffer-Aag«, han saa ofte selv følte sig spændt i, mens Harm. dvæler mindst ved Jesu Forbillede under vore Forhaanelser og fordyber sig mest i Forsoningen og i Advarsler mod, at jeg skal komme til at forhaane Kristus.

Ogsaa her har Psb. 1699 glattet ud, idet de sidste fire Linjer i V. 10 dør lyder

Lad mig da i Troen see
All den Haanhed, Spot og Spee,
Som du vilde for mig bære,
Til min Fryd og ævig Ære —

imod det oprindelige

Laan mig da, O Jesu, laan
Mig dit Klæde, som til haan
De dit Ansigt med betakte,
Saa vil Jeg det intet agte.

VI. Om St. Peders Fald.

- V. 1. Ingen Høyhed, ingen
 Ære,
 Ingen slig Fuldkommenhed
 Kand der under Solen være,
 At dend sig forsikret veed,
 For at gjøre syndefald!
 Intet Embed, intet Kald
 Er saa helligt, at det ikke
 Dog kand faa en synde-prikke.
- S. 1803. Intueantur infelicem illum Petri in aulam adventum, qui finem desideriorum suorum in eo constituunt, ut in aula Principum recepti ad magnas dignitates evehantur, vel liberos suos ad splendorem aulicum admoveri conspiciant; sed tristis Petri lapsus ostendit, quod in aulas promovendi compluribus sit ad Christi abnegationem duci. Sane aulica vita per se est status Deo placens, interim tamen est vitæ genus lubricum, periculosum, ac variis lapsibus obnoxium, in quo multa fiunt contra creatorem propter conservandum humanum favorem; in aulis præcipue negotiosus est Satan
- V. 2. Ingen gjøre sig de Tan-
 ker,
 At hand ikke snuble kand,
 Aff sit eget hiertes Anker
 Skuffes mand i Sydens Vand!
 Ingen sig formaste maa,
 Om hand end i Dag kand staa,
 Thi hand kand i Morgen falde,
 Og sig ulyksalig kalde.
- S. 1734. Exemplo igitur Petri et reliquorum discipulorum cautiore facti vana ac temeraria proprietatum virium confidentia abjecta nativam imbecillitatem nostram agnoscamus, ac in vero Dei timore ambulemus memores præmonitionum Apostolicarum 1 Cor. 10 v. 12: Qui se existimat stare, videat ne cadat. 2 Cor. 4 v. 7: habemus thesaurum nostrum in vasis fictilibus, ut sublimitas virtutis sit Dei et non ex nobis.
- V. 3. Store Helgen ogsaa haver
 Adams Kiød og Klæder paa,
 Deres høye Himmel-Gaver
 De i Leerkar bære maa!
 Kom og see hvor Peder faldt,
 Der det om hans Troskab
 galdt,
 Jesus da hans Løffter sauner,
 De fløy bort som Røg og
 Auner.
- S. 1825. Lapsus Petri, qui in hac pericope describitur, haud absurde conferri potest cum lapsu Adæ primi parentis nostri. Adamus in summum

V. 4. Jesus staar i stoor Vanære
Bunden, slagen, overspyt,
Skam og skiendsel maa
hand bære,
Udaff Vold og Magt forknytt!
Peder glemmer dog hans Nød,
Frygter for at gaa i Død,
Og med Livets Fyrste sette
Livet, som hand før forjette.

V. 5. Hand ved Ilden, naar
hand gyser,
Veed sig vel at gjøre varm,
Men Guds Kierlighed dog
fryser
I hans Hierte, Bryst og Barm,
Naar en Pige spørger ham
Om hand kiendte det Guds
Lam,
Hand tre gange Jesus negter,
Ja med Meeneed sig forfegter.

V. 6. Hanen galer og for-
kynder
Nattens Gang, men Peder ey
Kiender Gang i sine Synder,
Hand er paa dend brede Vey,
Hand forbander sig og svær,
At ham Jesus fremmed er,
Og just i hans Synd og Laster
Jesus Øye paa ham kaster.

V. 7. Peder, est du da en
Klippe,
Som Guds Kirke bygges paa?
Hvor kand du da saadan
glippe,

dignitatis gradum a Deo evectus erat.

S. 1827. 3. *Idem Petri lapsus est evidens argumentum, sanctos posse excidere gratia Dei. .*

S. 1828. *Cum videt Christum duci captivum ac ligatum, percuti a servo Pontificis nec exerere divinam suam potentiam, tunc omnem de Christo fiduciam abjicit, seque ipsum nosse negat.*

S. 1803. *Ad ignem se calefaciebat, quia torpuerat intus a calore fidei et caritatis. Est ignis caritatis, de quo Cant. 8 vers. 6: fortis ut mors dilectio, lampades ejus lampades ignis et flamma Domini.*

S. 1804. *Contemtæ ancillæ voce territus Magistrum præsentem et audientem abnegat.*

S. 1830. *Sicut gallus cantu suo distinguit horas nocturnas. . . .*

Gallicinium erat Petro ex Christi admonitione memoriale lapsus et monitorium pænitiæ, sed per gallicinium e somno peccatorum non fuisset excitatus, nisi Christi aspectus accessisset.

S. 1827. 4. *Ex eodem lapsu falsum esse convincitur, quod super Petri personam ædificata sit Ecclesia. Nimis profecto infirmum et lubricum*

Og i Storm ey bedre staa?
 Ney! vor Jesus Klippen er,
 Og hans Ord, som Alting bær,
 Hand staar fast og aldrig
 rygges,
 Paa hans Ord Guds Kirke
 bygges.

V. 8. Ingen Sorig og Ælende
 Dig, o Jesu, hindre kand,
 Du jo Øyet hen skal vende
 Paa dend Usel faldne Mand.

V. 9. O min Jesu, naar jeg
 leder
 Paa mit Hiertes skiulte Sti,
 Og Samvittigheden meder
 Paa de Torne der udi!
 Da mit Hierte siger mig,
 At jeg Tusind gange Dig
 Haver skiendelig Fornegtet,
 Og langt over Peder slegtet.

V. 11. — — — — —
 Men at jeg mig om kand
 vende,
 Det formaar ey ald min fliid!
 Vend dig derfor til mig...

V. 12. Peder faldt og blev
 opretted
 Ved din Naades store Arm,
 O min Jesu, det har letted

hoc foret Ecclesiæ fundamen-
 tum, cum videamus inferiorum
 portas contra ipsum præva-
 lere; o Petre, Petre jam non
 es firma petra per fidei con-
 fessionem, sed frigida et dura
 per mentis obdurationem, qui
 ad auræ tenuioris motum tam
 graviter cecidisti.

S. 1829—30. Stat vinctus ac
 ligatus coram Pontifice, per-
 cutitur in maxillam, adjudi-
 catur morti, sed injuriarum
 suarum veluti oblitus Petri
 recordatur, eumque miseri-
 cordiæ suæ oculis intuetur.

S. 1828. Nequaquam vero exi-
 stimemus, Petrum quidem gra-
 viter peccasse Christum abne-
 gando, nos vero ab illo abne-
 gationis peccato plane liberos
 ac immunes esse, siquidem
 variis modis Christus abnega-
 tur.

S. 1829. Quoties igitur et
 quam variis, proh dolor, modis
 Christus a nobis negatur! an
 non sæpius promeriti sumus,
 ut coram Angelis ac Patre
 cælesti Christus nos neget?

S. 1830. Si ad Dominum con-
 verti debemus, necesse est, ut
 ipse prius ad nos convertatur,
 Jerem. 31 v. 18.

S. 1831. Utinam et nos secuti
 exemplum Petri peccata nos-
 tra seriis lachrymis deplorare-
 mus et in fletu ac gemitu ad

Syndestenen i min Barm!	Dominum nos converteremus!
Du vilt mig og ey Forsmaa	Joel 2. v. 12.
I hvor høyt min Synd	S. 1832. Petrum non fuisse
gaar paa,	propria satisfactione veniam
Vær med Trøstens Aand til	promeritum, sed gratuita Dei
stæde,	bonitate ac paterna clementia
Lær mig kun, som hand	eandem adeptum, quod nobis
at græde.	etiam consolationem præbet,
	Deum benigne infirmitates
	nobis condonaturum. . . .

Af Passionssalmerne handler to om Peter og to om Judas. D. v. s.: Kingo synger i næsten en Fjerdedel af sine Passionssalmer — 4 af 17 — om disse to. Det er Vidnesbyrd nok om, hvor grebet han har været af disse to Menneskæbner, hvori Frelsen og Fortabelsen er legemliggjort.

Det er det menneskelige og det dramatisk bevægede, der griber hans Digterhjærte.

Han har ogsaa formaaet at give det Udtryk, saa at noget af det værdifuldeste af Kingos Passionsdigtning netop er at finde i disse Salmer. Interessant er det nu, at Sammenhængen med Harm. er særlig tydelig at spore her.

I Harm. S. 1825 indledes Exegesen over Perikopen om Peters Fald og Omvendelse med: *Partes hujus pericopes duæ sunt. 1. Petri lapsus et aversio. 2. Petri fletus et conversio.* Denne Disposition synes at genfindes i Salmeoverskrifterne: »Om St. Peders Fald«, »St. Peders Taare og Omvendelse«. Men man genfinder ikke alene Dispositionen, ogsaa mange Enkeltheder fra Harm.; NB. i den første Salme.

I vor Psb. er V. 1 sammenstykket af de fire første Linjer af Originalens V. 1 og de sidste fire af det oprindelige V. 2. Men hvis man læser Salmen i Vinterparten, kan det ved lidt Eftertanke let blive paafaldende, hvor overflødigt V. 1 er som Indledning, naar V. 2 foreligger; og man kan maaske ogsaa komme til at studse over, hvor svag For-

bindelsen er mellem flere af de Udtryk, der bruges i V. 1, og Peters Person.

Forklaringen er den, at Johann Gerhards Opfordring til i Anledning af Peters *in aulam adventum* at betænke Farerne ved høje Embeder og Hoflivets Fristelser er »faldet ved« Kingo, som af besk Erfaring kunde synge og gerne sang: »Ak Ære, hvad er? Hvad er dine Kroner og Kranse, du bær'?« Naar man lægger den latinske Betragtning ved Siden af Salmen, ser man let, hvad det er, der har faaet den af »Kald og Stand« saa ivrigt optagne Kingo til ogsaa her at synge om »Højhed, Ære, Embede og Kald« — *per se status Deo placens* — og Farerne derved. Det er sine egne Erfaringer — han skulde, bl. a. med Vinterparten, komme til at gøre endnu flere om, at Hoflivet er *vitæ genus lubricum* — han synger om, før han giver sig rigtig i Lag med Peters Oplevelser. Der er ogsaa Alvor over Udtrykkene i det tungt fremskridende Vers.

Det, der giver denne Salme dens særlige Magt, er, at man føler, at den i udpræget Grad er Selvbekendelse. Det giver ikke denne Selvbekendelse mindre Vægt, at det kan paavises, at Kingo ikke alene bekender sin personlige Delagtighed i det almenmenneskelige Fællesskab med Peter i hans Fald, men ligefrem indleder med at »lokalisere« Apostelsyndefaldet i en alvorlig Formaning til sig selv, som en ved Enevældens Hofgunst hurtigt og højt hævet Embedsmand.

V. 2 og V. 3 danner Overgangen gennem en Omtale af den almenmenneskelige Skrøbelighed til Skildringen af Peter selv. Det er næppe tilfældigt, at Harm. har lige efter hinanden de to Citater fra 1 Kor. 10, 12 og 2 Kor. 4, 7, som har faaet den berømte Omskrivning her. I V. 3 er det nok ikke alene de »høye Himmel-Gaver«, men ogsaa »Adams Kiød og Klæder« og de »store Helgen«, som er foranlediget ved de citerede Steder.

For V. 4 er der kun Tale om en mindre afgørende Lighed, som der maaske dog kan være Grund til at gøre op-

mærksom paa for en Salme, der i det hele viser saa stor Afhængighed. Men for V. 5 gælder det ligesom for V. 6, at man næsten kan oversætte de danske Linjer tilbage til de latinske Sætninger: *Ad ignem se calefaciebat, quia torperat intus a calore fidei et caritatis* og *Sicut gallus cantu suo distinguit horas nocturnas*.

Ejendommeligt er dog Forholdet med det bekendte V. 7, hvor de fire første Linjer saa tydeligt gengiver den latinske Retorik. Det er vel ligefrem Gerhards bevægelige Udraab *o Petre, Petre*, der har vakt Kingo til at stille Peter selv det samme Spørgsmaal, men med det danske Verses større Fasthed og Vægt, ligesom *ad auræ tenuioris motum* er blevet til det korte og malmfulde »i Storm«.

For de følgende Vers er der ikke afgørende Enkeltheder, naar undtages V. 9, der bestemt viser tilbage til Harm. baade for Indhold og Form. Men de anførte Citater synes dog at vise, at ogsaa Slutningen af Salmen med Kingos personlige Bekendelse er udarbejdet i nær Relation til Tanker, han har fundet hist og her i Gerhards Betragtninger paa disse Sider (1827—32), hvor han har gjort de andre Fund.

Dette har særlig Interesse for det skønne Slutningsvers (V. 12). Der er vist ogsaa Efterklang i disse berømte Linjer.

VII. St. Peders Taare og Omvendelse.

V. 1. Velder ud I Øyne-
 strømme,
 Flyder ned i hobetal,
 Lader eder aldrig tømme
 Her i denne Græde-dal,
 I min' Øynes Kilde-Veld,
 Flyder for min synde-Gield,
 Flyder til I blive røde,
 Ja til Hiertet selv kand bløde.

S. 1850. Ex hoc conscientiæ
 angore et sensu doloris infer-
 nalis profluunt lachrymæ, quæ
 sunt velut sanguis vulnerati
 cordis et legati doloris.

V. 2. Jeg i Nat er skyldig bleven
 Til at døe en Helved-Brand

— — — — —

Salmen er en desværre meget udtværet Udførelse af sidste Linje i den forrige Salme. Det kunde se ud til, at Kingo ogsaa har faaet Optakten til denne Salme fra Harm. Han har vist ikke kunnet modstaa Gerhards Sammenligning mellem Taarerne og *sanguis vulnerati cordis*. (Jfr. II, 1).

I øvrigt er den lille Salme ikke skrevet med Kingos Hjærteblod, men med en »Pen poleret i Graad«. Den er et »Taareoffer«, en begrædelig Vandring »i Taarers salte Søe« »hen til Bedrings Vasker-sted«, som ikke frister Læseren til Efterfølgelse.

Men den er ogsaa et Offer til Tidens daarlige Smag, et Knæfald for den outrerede tyske Barok og dens »Græde-Hikke«.

Man gør ikke Uret mod Kingo ved — efter den foregaaende Salme — at betegne denne som en meget tynd Kop The paa de samme Blade eller ligefrem som en ren Vandgang, i Overensstemmelse med Digterens egen Tilstaaelse: »Jeg vil reyse mig ved Vand«. Thi Forsøget er ikke lykkedes. Salmisten er gaaet til Bunds som en Sten.

VIII. Om Judas som fortviffler.

V. 1. Søde Synd, du Vellyst-
Engel,

Ah! hvad dog dit spiire-Frøe
Skyder først en yndig Stengel,
Lover Blomster til at strøe!
Men din Frugt er Skam og

Nød,

Pine, Kummer, ævig Død,
Helved-Ild og bitter Hede
Fra Guds strenge Dom og

Vrede.

V. 2. Judas skal en Speyel være
For hver syndig Øyesteen,
Hvor i Synderen skal lære
At undfly hans strikk' og

Green,

S. 1846. Quemadmodum venenum ob dulcedinem suam avide primum hauritur. sic peccatum carni nostræ admodum dulce est, sed mortiferos aculeos in conscientia relinquit, excitat tumultus mentis et æternam infert mortem conscientiam suam vulnerare, iram Dei provocare, pœnas temporales et æternas sibi accersere. . . . potestati Satanæ sese mancipare, gratia Dei, justitia, inhabitatione Spiritus sancti et omnibus bonis cœlestibus sese privare. Hæc omnia in corde suo vere

Synd og Satan i ham gik
Og sit Herredømme fik,
At sin Frelser hand solte,
Mens hand gik i Satans Bolte.

V. 3. Der hand merkte, at
 hans Herre
Forud vaar til Døde dømt,
Angist vil ham da indspærre,
Da blev Skalke-Hiertet ømt,
Da Samvittigheden stak,
Da sin Synde-Gifft hand drak,
Da hans Lyst til Galde
 vendtes,
Og i ævig Skiendsel endtes.

V. 5. Agt, min Siæl, hvordan
 hand løber
Til de Jøde-Præster hen,
For Samvittighedens Svøber,
Og bær Pengene igien,
Kaster dem i Templet ned,
Obner sin Samvittighed,
Som er fuld af Gifft og Piile,
Og nu færdig at fortviile.

V. 9. Men hand, meer end en
 Forræder,
Jesu Naade agter ey,
Paa hans Blood og Vunder
 træder,
Løber hen ad Dødsens Vey,
Glemmer slet hans Pines
 Krafft
Og hans dyre Bloode-safft,
Søger hen til Reeb og Strikke,
I sit Blood sin Dom at drikke.

V. 12. Thi om nogen Synd
 vaar større
End som Jesu dyre Blood,
Mægtig vaar slæt ud at tørre,
Hvor til tiende da dend Flood,

sentit et ore confitetur Judas,
quando se peccasse asserit.

S. 1848. Is enim angore animi
augescente, destitutus omni
solatio argenteos in templo
projicit. . . .

S. 1849. Quare cum perpetuam
illam carnificinam et flagella
conscientiæ propriæ diutius
perferre non posset. . . .

S. 1849. Proponitur autem no-
bis in hoc Judæ interitu 1.
Speculum iræ divinæ
2. Speculum justitiæ divinæ
[o. s. v.]

S. 1849. Exemplum Judæ pro-
ponendum est veteri Adamo
et corruptæ nostræ carni ad
peccata nos perpetuo solici-
tanti, ut eandem illo repri-
mere ac coërcere possimus.

S. 1849. Sceleratior omnibus o
Juda et infelicioer extitisti
(inquit Leo serm. 11 de pass.)
quem non pænitentia revo-
cavit ad Dominum, sed des-
peratio traxit ad laqueum. . . .
oblitus interim promissionum
dulcissimarum, quas sæpius a
Christo audierat, vel ad se eas
minime pertinere statuens, in
desperationem incidit et ex
desperatione laqueum arri-
puit.

S. 1852. Sed docet fidei ana-
logia, omnes omnino pecca-
tores quantacunque et qua-
liacunque commiserint pec-

Som udaff hans Hierte brød,
Der Guds Vrede gav ham stød?
Da vaar dend forgævis rundet,
Og da haffde Satan vundet.

V. 13. Ney! O Ney! min Jesu
Naade
Alle Synder overgaar,
Alle Synders Vee og Vaade
Læges ved hans Purpur-Saar

cata, non simulate sed serio
ad pœnitentiam a Deo vocari,
ac remissionem illis in verbo
Evangelii offerri, modo in vera
pœnitentia fide eam quærant:
eadem fidei analogia docet,
Christum pro omnibus omnino
peccatis plenam et perfectam
satisfactionem præstitisse, mo-
do fide eadem acceptetur.

V. 10. O Gud, lad mig aldrig
lære
Ont, aff denne onde Mand,
Om end mine Feyl de ere
Fleer i Mengd' end Havets
Sand!
Om Jeg med min slemme
Synd
Kaste Gud i Dødsens Dynd,
Skiød hans Bryst med mine
Piile,
Gud, lad mig dog ey fortviile.

S. 1859.
Peccavi! fateor, non
desperabo, relinquam
Iscarioth laqueum, cor tibi
Christe dabo.

Med denne Salme forholder det sig igen anderledes.

Man kan vel have Lov til at antage, at det ikke er tilfældigt, at Salmen har samme Overskrift paa Dansk som det tilsvarende Afsnit i Gerhards Fortolkning paa Latin: *De Judæ proditoris desperatione*. Det er begge Steder Judas's Fortvivelse, det hele drejer sig om; og begge Steder er det hans Samvittighed, der atter og atter vendes tilbage til.

Har Kingo saaledes overtaget Hovedsynspunktet fra Harm., synes de ovenanførte Uddrag ogsaa at vise en Paavirkning i det enkelte for de første Vers. Jeg fremhæver især saadanne Udtryk som *dulce peccatum, mortiferos aculeos in conscientia, flagella conscientiæ*, der gaar nøjagtigt igen hos Kingo. Hele Skildringen i disse Vers af Syndens søde Gift og Samvittighedens Opvaagnen til For-

Sands i disse dybe Ting!
Himlen kand mod dig ey
 skattes,
Og ey hele Verdens Ring
Fuld aff Perler, Søloff og Guld!
Dog kand nogle Fødders Muld
Mod dit Kiøb, O Jesu, settes!
Aldrig det aff mig forgiettes.

V. 5. Men jeg vil begynd'
 at lære
Hos dend Pottemagers Grav,
At mit Leer, som Jeg mon
 bære,
Og dend Krop, som Gud
 mig gav,
Aldrig skal hoffmode sig,
Om hand kunde endelig
Udaff Guld og Perler braske,
Thi hand er dog Leer og Aske.

V. 6. Udaff Verdens Jord
 og Ager
Jeg med Adam tagen blev!
Gud, Du est min Pottemager,
Og din Forsyn Hiulet drev;
Dine Fingre danned mig
Allevegne underlig,
Saa mit Leerkar end mon
 bære
Dit aldmægtig Stempels Ære.

V. 7. Jeg vaar fremmed (Gud
 det bedre,)
Som Jeg daglig mindes vel,
Jeg, saa vel som mine Fædre,
Fremmed vaar fra Israel!
Men nu har vi Deel og Part
Blant Guds egen Børne-Art,
Nu har vi en Gravsted funden,
Som ved Jesu Blood er
 vunden.

grinantur et consepeliuntur ei
per Baptismum, Rom. 6 v. 4.
Nos gentiles ratione originis
et incolatus nostri sumus cor-
am Deo advenæ et peregrini,
Psal. 39 v. 13. 1 Pet. 2. v. 11,
alienati a conversatione Israel
et hospites testamentorum
promissionis, Ephes. 2. v. 12,
projiciendi igitur eramus in
gehennam, cujus typus fuit
vallis Josaphat, in qua sepe-
liebantur peregrini. Christus v.
sustinuit propter nos ignomi-
niose vendi et sanguinem
suum effundi, ut mercaretur
nobis locum quietis in agro
figuli cælestis, notum enim est
ex scriptura, Deum sæpius
conferri figulo propter opus
creationis et authenticum do-
minium in genus humanum,
Esa. 29 v. 16. Cap. 45. v. 9.
Jerem. 18. v. 6. Thren. 4. v. 2.
Rom. 9. v. 21. In agro illo Do-
minico, (hac enim appellatione
honorantur sepulchreta in lin-
gua Germanica, quæ Hebræis
dicuntur בית תחייה domus viven-
tium, in lingua Græca κοι-
μητήρια, dormitoria) in hoc
inquam agro Dominico per
Christi sanguinem nobis emto
pacate requiescere possumus
usque ad diem judicii, in quo
corpora nostra revirescent in-
star graminis, Esa. 66. vers. 14,
ac velut grana tritici prius
mortua iterum ex pulvere
terræ prodibunt, Johan. 12.
vers. 24, et in horrea cælestia
colligentur, Matth. 3. vers. 12.
Abrahamus Pater omnium

V. 8. Fremmed' er vi alle
 Dage,
 Pillegrim' udi vor Fær!
 Naar vi engang skal affdrage
 Vandre-Klædet, som vi bær,
 Og i Graven legge ned
 Ald vor Pragt og Herlighed,
 Tak, O Jesu, vi maa eye
 Ved dit Blood et roligt Leye.

V. 9. Det er nu mit Hiertes
 Glæde,
 Mens Jeg boer i dette Leer,
 Ved hvert Fied som Jeg
 mon træde,
 At Jeg stunder meer og meer
 Til dend sted, hvor Jeg
 en Vraa
 Skal udi Guds Ager faa,
 Hvor Jeg mig til Roe kand
 give,
 Fuld aff Haab at faa til Live.

V. 10. Jesu, gjør det for din
 Pine,
 At hvor Jeg i Verden gaar,
 Kand forsigteligen trine,
 Tænke Graven oben staar!
 Gid Jeg døer i salig Troe,
 Naar Jeg skal blant Døde boe,
 Og, naar Dommens Dag
 skal være,
 Sank mit Leer til ævig Ære!

credentium, Rom. 4. vers. 16, peregrinus erat in terra Canaan ac hereditarium duntaxat sepulchrum in ea habebat, Genes. 23. vers. 20, nos itidem in hac vita peregrini sumus, unicum ergo desiderium nostrum esse debet, ut in agro Domini quiete ac placide quiescentes ad vitam æternam olim excitemur, id quod futurum erit, si vera fide in Christum propter peccata nostra venditum, afflictum ac mortuum obdormiscamus.

Salmen »om Pottemagerens Ager« er den af Passions-salmerne, der staar i dybest Taknemlighedsgæld til Harm.¹ Fra Vers til Vers kan man følge, hvorledes den latinske Tekst ligger til Grund for Kingos Digtning, eller rettere at Kingo har skrevet Salmen over Gerhards Fortolkning. Jeg har derfor aftrykt hele Salmen og givet udførlige

¹) Jfr. S. 306.

Citater fra den latinske Tekst, for at man selv kan danne sig et Skøn over, hvordan Salmen er blevet til.

Af Lidelseshistoriens Tekst, saadan som den f. Eks. findes i Psb. 1699, genkender man følgende Sætninger versificerede i de to første Vers: »Judas bar de tredive Sølvpenge til de ypperste Præster — hængde sig selv — og alt hans Indvold udvæltedis. — det sømmer sig ikke, at mand lægger dem i Guds Kiste, thi det er Blodpenge.« Men fra Harm. har Kingo hentet den nærmere Skildring af deres Hykleri. Man genfinder heri bl. a.: *exemplum detestandæ hypocriseos — sumtus ad proditorem — reatum sanguinis injuste effusi recipere in conscientiam — contaminentur.*

Muligt, at man ogsaa i de tre Udtryk, som Kingo bruger for *corbona*, finder Vidnesbyrd om, at han har kendt Gerhards Undersøgelse af dette Ords Betydning.

I V. 3 gengives af Lidelseshistoriens Tekst: »Saa hulde de et Raad, og kiøbte for de Sølvpenge og uretfærdige Løn en Pottemagers Ager, til at jorde Pillegrime udi.« Men i V. 4 bekender Kingo, at han »fattes Sands i disse dybe Ting«, og i V. 5, at han »vil begynd' at lære hos dend Pottemagers Grav«; det er — ligefrem sagt — at han vil gaa i Lære hos Gerhard for den Udlægning, han giver af *hoc mysterium*. Man finder da ogsaa, at K. i de sidste fem Vers har faaet næsten alle Hovedtankerne og overraskende mange Udtryk med fra det ovenfor gengivne lange Citat fra S. 1855.

Han begynder med »Begyndelsen«, som først kommer paa Tale et Stykke inde i Citatet, hvor Skriftens ofte brugte Sammenligning mellem Gud og Pottemageren i Forbigaaende er berørt: *propter opus creationis et authenticum dominium in genus humanum*. Svarende dertil har han i V. 6 faaet baade Skabelsen og Forsynet med.

I V. 7 gengives Tankerne i den første Del af Citatet fra 1 Pet. 2 og Eph. 2 og fra Rom. 6; de to sidste Linjer er en ligefrem Gengivelse af den fire Gange gentagne

Tanke om, at *sepulchra nostra Christi sanguine esse sanctificata*.

V. 8 synger om de troendes Pilegrimsfærd (sammen med Abraham) *in hac vita* — i Overensstemmelse med den sidste Allegori hos Gerhard. De to sidste Linjer her er Oversættelse af — f. Eks. — *per Christi sanguinem pacate requiescere possumus*. Thi ogsaa det ejendommeligt klingende Udtryk »roligt Leye«, der altsaa egentlig er Latin: *locus quietis* eller *permansio quietis*, er ogsaa varieret fire Gange i den latinske Tekst.

V. 9 udfører Tanken i V. 8 nærmere og fremtræder som en bredere Versifikation af den umiddelbart paafølgende Passus: *unicum ergo desiderium nostrum esse debet, ut in agro Domini quiete ac placide quiescentes ad vitam æternam olim excitemur* Det er morsomt at se, hvor omhyggeligt Kingo har faaet alle Udtrykkene med i sit Vers¹ — ikke mindst *in agro Domini*, som det hedder *in lingua Germanica*.

Den personlige Paamindelse i Slutningsverset er endelig efterfulgt af et Ønske ret efter Tidens Tankegang for Dødsøjeblikket, i Overensstemmelse med Gerhards klart fremholdte Betingelse: *id quod futurum erit, si vera fide in Christum obdormiscamus*, og et Fremblik til »Dommens Dag« og »ævig Ære« — jfr. *usque ad diem judicii* og de følgende Citater for Opstandelsen.

Man ser altsaa, at Kingo bogstavelig har »faaet det hele med« i en betydelig bedre disponeret Fremstilling — undtagen Gehenna og Josaphats Dal! Thi selv om det berømte Billede fra Johs. 12 (og Mt. 3) ikke er gengivet, saa er der dog hentydet ikke alene til Sagen, men ogsaa til Billedet i »sank — jfr. *colligentur* — mit Leer til ævig Ære«².

¹) »Faa til Live« = komme til Live.

²) Som Modsætning Johs. Ewald: »Men offre dig min frelste Aand paa dens nedbrudte Ler.«

X. Om Jesu i Pilati Domhuus.

- V. 1. Jesus, som skal Verden
dømme,
Til Pilati Domhuus maa
Under Jødebaand og Tømme
Fuld af spot og skændsel gaa!
For En Hedning, som ey veed
Aff Guds Lov og Hellighed,
Maa hand lade sig anklage,
Ja mod Vold og Uræt tage.
- S. 1844. Christus vero nostro loco sese sistit et ab uno tribunali ad aliud cum publica ignominia protractus fit ludibrium ac spectaculum mundo. Neque oscitanter prætereundum, quod Romano, hoc est, Ethnico Præsidi Christus iudicandus sistitur. Judæi cælestem Samsonem ac Nazarenum gentilibus vinctum tradunt.
- V. 2. O du Hykler-Jøde-Skare
Som i Domhuus ey vil gaa,
Men dit Kiøds Urenhed spare,
Passer dog slet intet paa,
At Du kand i Lasters Dynd,
Mord og Løgn og Blodig Synd,
Siæl og Hierte slet nedsenke,
Og alt Ont mod Gud optænke.
- S. 1863. Apparet ex hoc præpostero immunditiei contrahendæ metu præpostera, hypocritarum sanctitas, quod in traditionibus majorum observandis seduli, sed in custodiendis præceptis divinis negligentes sint ac remissi. Humana traditio et constitutio erat, ingressu in domum gentilis incircumcisi immunditiam contrahi, ideoque a tali ingressu cavendum esse. Præcepta divina sunt, non occidas, non dicas falsum testimonium, non effundas sanguinem innocentem etc.
- V. 3.— — — — —
Jordens Fyrster slaer og
Kryster,
Som et ringe Potte-Skaar,
— — — — —
- S. 1872. . . . de jicit potentes de sede, Luc. 1 v. 52, regit in virga ferrea et regni sui hostes tanquam vas figuli confringit, Psal. 2 v. 9.
- V. 7. Om sit Rige og sin Krone
Jesus da et Spørsmaal faar,
Men hand svarer, at hans
Throne
Udaf ævighed bestaar!
- S. 1872. . . . regnum Christi est perpetuum ac æternum. Dan. 2. v. 44. cap. 7. v. 14. Luc. 1. v. 33.
S. 1873. Appellatur autem reg-

Sandhed, som er slet forhad
Og i Verden ild' omladt,
Dend vil han dog Rundt

udsige

Trodtz ald Løgn i Satans Rige.

num veritatis. 1. respectu illius regni, quod Diabolus habet in mundo, quod est regnum mendacii, Joh. 8. v. 44, in eo grassantur, propagantur ac propugnantur mendacia, videlicet hæreses et peccata. Regnum Christi et regnum Diaboli sunt sibi invicem opposita, illud est regnum veritatis, hoc vero regnum mendacii.

V. 9.— — — — —

Jesus hand vil intet tale,
Svarer ey et Ord der til;
Deres Løgn saa skamløs er
Kiendelig for En og hver,
At hand derfor helst vil tie,
Og Guds egen Dom oppbie.

S. 1875. Sed plenius dicitur. ideo Christum hoc loco constanter tacuisse, quia..... 3. quæ proferebantur, erant palam falsa, partim notoriæ calumniæ et manifesta mendacia.

V. 12. Tau du end, O From-
heds Kilde,

For Pilati Dom og Ræt,
Da vaar det fordi du vilde
Med din Tauszhed dølge slet
Ald vor slemme Synd og Last,
Som paa dig vaar ene kast,
Og fordi Du vilde lide,
Satte Du din Ræt til side.

S. 1875. 7. voluit hoc silentio testari, se sponte et voluntarie mortem adire, si qui moriuntur inviti, varias solent proferre excusationes et criminum suorum palliationes, sed Christus stans coram Præside onustus totius mundi peccatis tacet, ut propter peccata sibi imposita sese volentem mori ostendat.

Med Salmen om »Pottemagerens Ager« har Kingos Afhængighed af Harm. naaet sit Højdepunkt. For de følgende Salmer bliver den mindre og mindre kendelig. For denne Salme er den dog tydelig nok.

Den kan opsummeres deri, at, naar bortses fra det, der ligefrem bygger paa Lidelseshistoriens Tekst, har Harm. i det væsentlige givet Anledning til Resten af Salmen. Saaledes for de tre første Vers. De tre Antiteser, der her fremsættes til Indledning, findes der alle Tilknytning til

i den latinske Tekst. Særlig afgørende er Overensstemmelsen for V. 2, hvor Kingo gengiver Harm.'s tre *præcepta divina* i Linjen:

Mord og Løgn og blodig Synd . . .

Kingo er altsaa ogsaa kommet i Gang med denne Salme ved Hjælp af Harm.

Men ogsaa den øvrige Del af Salmen bærer Spor af Gerhards lærde Undersøgelser baade af *regnum Christi* — i V. 7 — og af *silentium Christi*. Med Hensyn til det sidste viser det sig, at Versene 9 og 12 er Gengivelser af Punkterne 3 og 7 i Harm.'s Drøftelse af, »hvorfor Jesus tav«.

Uden for Lidelseshistoriens Tekst og den latinske Fortolkning dertil bliver der egentlig ikke andet tilbage end Kingos egne — som sædvanligt — harmfulde Udbrud over »Spot og Skam«, hvad enten den møder Jesus eller ham selv, i Versene 10 og 11, og den kønne Slutningsbekendelse i sidste Vers.

XI. *Jesus sendes til Herodes.*

V. 1. Til Herodes Jesus føres,
som et Lam til Ræven hen,
— — — — —

V. 4. — — — — —
Jorden derfor motte drikke
Sancte Hanses Strube-Blood,
— — — — —

V. 5. Ald Foragt og ald
Vanære,
Haanhed, Trusel, Spee og Spot
maa dend arme Jesus bære,
— — — — —

V. 6. — — — — —
At hand saa fra Hoffet maa
Som en Staader-Konge gaa
— — — — —

S. 1879. Conjecit eum in carcerem, mox etiam decollari iussit, Luc. 9. v. 7. Christus eum vocat vulpem propter hypocriticam calliditatem, Luc. 13. v. 32.

S. 1881—82. Hæc itidem spectabat ad contemptum et illusionem Christi, proponitur enim in hoc vestitu omnibus deridendus et exhibendus velut Rex stultorum ac morio quidam aulicus, qui stolidissima quadam insania Regis honorem affectarit, cum sit homo omnium abjectissimus.

- V. 8. — — — — — S. 1883. Illusus et contemptus
 ...din Haanheds Palt og Blee, est propter nos in veste can-
 Og i dend skal ald min skam dida, hoc contemptu ipsius
 Og mit Vanhelds fule Ham parta est nobis magna digni-
 For Guds Ansigt slet tildekkes tas, ut in conspectu Dei et
 Og mig Ærens Krone rekkes. . . . ut induti vestimentis albis
 coram throno Dei in æterna
 felicitate ac gloria olim com-
 parare possimus, Apoc. 3. v.
 4 o. s. v.

Denne lille Salme er i sig selv ganske ubetydelig, egentlig kun en — formodentlig i al Hast gjort — poetiserende Omskrivning af Lidelseshistoriens Tekst. Man kommer let paa de Tanker, at Kingo nu har været ved at blive træt af Arbejdet med Passionen eller har ment at maatte skynde sig.

Jeg henstiller det som en Mulighed, at han har taget Anledning af Harm. for de fleste af de Smaatræk, der findes ud over selve Lidelseshistorien. De er jo ganske almindelige; men Kingos intime Bekendtskab med Harm. gør det vel sandsynligt, at han ogsaa har kigget Siderne 1876—84 igennem.

Specielt kan det noteres, at, mens Psb. 1699 i V. 6 har det almindelige »Som en Usel Stymper«, er det oprindelige Udtryk i Vinterparten »Som en Staader-Konge«, maaske svarende til *velut Rex stultorum*.

XII. *Barrabas løszgives, Christus begieres aff Folket at Korszfestes.*

- V. 3. — — — — — S. 1895. Hæc exempla ostendunt, non propterea negandum, quod somnium hujus fæminæ fuerit *θεόπεμπον*, quia fuit ethnica et a cognitione veri Dei aliena.
- V. 4. O I Jøder steene-blinde, S. 1896. Mulieres Israëliticæ
 O I store Drømmere silent, sed ecce mulier ethnica
 Hører her en Heden-Qvinde,

Som flux bedr' end I kand see! fit concionatrix et præco inno-
 Naar hun sender frem sit Bud, centiæ Christi.
 Ærindet er alt for Gud;
 Sover hun, som vel kand
 sømme,
 Da er Gud i hendes Drømme.

Den første Halvdel af Salmen er i det væsentlige en Gengivelse af Lidelseshistoriens Tekst, den anden en Betragtning over »Mysteriet« med Barrabas i ret almindelige Vers. Men i første Halvdel er der indskudt den ovenanførte Betragtning over Pilatus's Hustrus Drøm, som sikkert er taget fra Harm.'s vidtløftige Undersøgelser af, hvor vidt Gud kan have talt gennem en Hedningkvindes Drøm.

Det er betegnende, at atter her har Vinterparten en Tekstform, der synes at staa Gerhards Drøftelser nærmere, end de tilsvarende almindeligere Udtryk i Psb. 1699 gør det.

Det sidste Sted hedder det i V. 3:

Gud self tager ham sig nær

i Stedet for, som oven for citeret:

Guderne tar ham sig nær;

og i V. 4:

O I slet Forhærdede

i Stedet for:

O I store Drømmere.

XIII. *Jesus hudstryges, bespottes og Torne-krones.*

V. 4. — — — — — Riis og seye Piske-Remmer Flettes nu til Jesu Huud, Der med slaes hans usle Lemmer, — — — — —	S. 1903... verber ex funiculis aut loris contextum, quo dorsa damnatorum verberabant.
--	---

V. 6. — — — — — Som aff Torne de udfletter, (Første Frugt aff Jordens Band)	S. 1910. Quandoquidem ex- crationis illius, qua terra post mandatum a nobis violatum mulctata est, seges spina erat.
--	---

V. 7. Konge-Spiir de ham og
rekker,
(Men et Rør med stoor
Foragt,)
Der med de hans Hoved
smekker,
Dasker Tornen ind med Magt,
Saa hans Hoved rundt
omkring
Staar i tusind Blode-spring,
Fuldt aff meere Meen og Qvale
End min Tunge ud kand tale.

V. 9. O min Jesu, O Jeg finder
At mit Hierte bløde maa,
Thi Samvittigheden minder
Jeg har dig hudflettet saa,
Og min Synd saa fuul og slem
Hengte ved hvert Riis og
Rem,
Hvor med Du blev slidt og
slagen,
Og med grumme snert
antagen.

S. 1912. Lyranus: Percutie-
bant caput arundine, et rati-
one contemptus et ratione
doloris incutiendi quia ex tali
percussione aculei coronæ in-
trabant caput ejus.

S. 1909. Pindarus art. 33. pass:
In corona illa fuerunt 77 sen-
tes, quarum quælibet habuit
tres acies, quæ fecerunt Chri-
sto mille vulnera.

S. 1907. ut lachryman-
tibus oculis in vera pænitentia
ac fide spectemus, quomodo
quisque nostrum peccatis suis
hasce scuticas, quibus flagel-
latus est Christus, nexuerit,
quomodo cælestis Pater Fili-
um suum dilectissimum ino-
bædientis servi culpam in se
transferentem flagellarit.

Man har stadig Indtrykket af, at Kingo er ved at blive træt af eller maaske har maattet skynde sig med Arbejdet med Passionssalmerne. Det er i hvert Fald smaat med Inspirationen ogsaa i denne Salme.

Dette gælder baade om de to første Vers, hvor Digte-
ren atter — men uden synderligt Held, fordi den gentagne
Spørgen virker trættende — appellerer til Læserens Mød-
lidenhed med Jesus, og om de seks sidste Vers, hvor han
allegoriserer over Hudfletningen, Tornekronen og Røret.
Udtrykkene er holdt i saa stor Almindelighed, at de intet
Indtryk gør, eller ogsaa er de faldet saa forvredne ud der,
hvor Kingo forsøger at præstere noget originalt, at man
i dette Tilfælde i Nødsfald maa foretrække Almindelig-
heden for Originaliteten. Man sammenligne Vinterparten
med Psb. 1699:

V. 11. Plantede min Synde- Throne Paa Dig med en Torne-Krone!	Saa du maatte strax udtømme Mang' Uskyldig Blode- strømme.
V. 13. Tag det synde-spiir og Velde, Som Jeg rakte dig i Haand, Du kand Ene det nedfelde Ved din Krafft og hellig Aand! Jeg er kun et uselt Røør, Bank mig under Korset møør!	Jeg har med al Magt og Velde Tryckt dig Spottens Rør i Haand, Hielp mig det igien at felde, Hielp mig ved din kraftig Aand, Self er jeg et uselt Rør, Men, O søde Jesu, hør, -----

Man ser, hvordan Kingo har siddet og tygget paa Penne-skaftet, for at faa noget rimeligt ud af Teksten; men selv om det for saa vidt rimer godt nok baade i første og anden Udgave, er der næppe nogen, der vil føle sig poetisk op-bygget ved sammen med Digteren at blive »banket under Korset mør!«

For de mellemliggende Vers, der gengiver Lidelseshisto-rien, kan noteres de anførte smaa »Læsefrugter« fra Harm.

Det kan være et Spørgsmaal, om V. 4 virkelig gemmer et Minde om den latinske Lærdom. Morsomt er det i hvert Fald at se, at Kingo har opnoteret Udtrykket om Tornen som »første Frugt af Jordens Band« og med ikke mindre Glæde den naive Lærdom hos *Pindarus* og *Lyranus*.

Den sidste har han maattet stryge i Psb. 1699. Thi dèr er de kraftige Udtryk:

Der med de hans Hoved smekker,
Dasker Tornen ind med Magt,
blevet til
Og en Torne-Krone trecker
Om hans Isse af al Magt.

Endelig er der vel ogsaa Minder om Harm. i V. 9.

XIV. *See, hvilket Menneske.*

<p>V. 1. Hvordan end Pilatus hinked' Og fra Ræt til Uræt skreed, Synes det dog at hand vinked' Effter lit Barmhiertighed: Thi hand ledde Jesum ud Med en Blode-barked Hud, Tornekronet, ilde faren, At bevege Jøde-skaren.</p>	<p>S. 1913. ducebatur a lic- toribus vinctus ac ligatus, ut hoc miserando spectaculo ad commiserationem Judæi per- moverentur ac desinerent cru- cifixionem ejus expetere.</p>
--	---

V. 11. Men fordi Du vilde blive
 Saadant et Spektakel her,
 — — — — — — — — — —

<p>V. 4. Seer, om nogen Orm . kand være Meer ælendig end som hand! — — — — — — — — — —</p>	<p>S. 1914. Ecce homo, id est, fla- gellis, sputis ac spinis ita afflic- tus et dehonestatus est, ut non amplius sit homini sed vermi conculcatæ et contritæ similis.</p>
--	--

V. 5 — — — — — — — — — —
 Seer, hvor hand sig sammen
 krymper!
 Seer og ynker dog dend
 stymper.

Salmen bestaar af frie Variationer over: Ecce homo!
 Men de er ikke faldet synderlig heldigt ud. Inspirationen
 synes ogsaa her at have manglet; Variationerne er snarere
 at kalde for Gentagelser, de virker ikke afvekslende,
 men trættende, fordi de falder for meget i det brede med
 den evindelige Formaning til Opmærksomhed.

Herfra dog vel at undtage det smukke Slutnings-
 vers.

Jeg henstiller som en Mulighed, at Kingo kan have haft
 de nævnte latinske Citater i Tankerne. Men det er vel
 tvivlsomt; og der er i hvert Fald kun Tale om forholds-
 vise Ubetydeligheder.

XV. *Jesus dømmes til at Korsfestes.*

V. 5. — — — — — S. 1930. Leo sermon. 8. de
 Hænderne maa tvettet være, pass.: Non purgant contami-
 Smitten skal dog Hiertet bære. natum animum manus lotæ . . .

Indignatio facit versus.

Kingos oprigtige Had til Bagvaskelse og Uret har her skabt en Salme, der er af en anderledes Lødighed end de umiddelbart foregaaende. Dette gælder baade den første Halvdel, hvor han i myndige Vers giver djærve Udtryk for sin Harme over Jesu Dom, og den sidste, hvor han finder lige saa slaaende Udtryk for sin Bekendelse af sin egen Skyld i Jesu Dom, især det berømte:

Jo, min Gud, Jeg bør ey dølge
 At min synd foruden Tal
 Jo vaar med Dig hen at følge
 Ind i Dommens Huus og Sal!
 Mine synder Dommen skrev,
 Og Dig hen til Døden rev!
 Hvor Jeg seer din Dom og Vunder,
 Seer Jeg alt mit Segl der under.

Det er muligt, at der i V. 5 findes en Gengivelse af den anførte Sentens af Leo.

I V. 7 er det malende

Og beseer min synde-Galde
 Om dend ey forgav hans Blood;

blevet rettet til det almindeligere

Om den piinte ey hans Blood.

XVI. *Jesus ledes ud fra Domhuset til Golgatha og bær sit Kors.*

V. 2. See, hvor onde Strids- S. 1936. Exuerunt eum cla-
 mænd slider myde purpurea, et induerunt
 Purpur-Kaaben aff hans Krop, eum vestimentis suis pro-
 Agter intet hvad hand lider, priis. Fecerunt id hoc fine, ut
 Men hans saar kun river op! dolorem Christo augerent, quia
 Trekker ham hans Klæder paa, clamys illa coccinea vibicibus

At de saar, som blodig staa,
Kand fuldtrykkes udaff
smerte,
Og sig trenge til hans hierte.

ex flagellatione relictis fortiter
erat impacta, proinde sine ex-
quisitissimo doloris sensu de-
trahi non potuit.

V. 8. Søde Jesu, gid Jeg kunde
Følge dig, og nøye see
Hvordan dine saar de runde,
Hvordan du vaar fuld aff Vee,
Der mand rev dit Purpur aff,
Og hvad Pine det dig gaff,
Der mand dine saar oprykte
Og med Korset dig betrykte.

V. 5. Græder ey, I arme
Qvinder,
Græder ey saa hart for mig,
Jeg min sorrig snart forvinder
I mit søde Himmerig!

— — — — —

S. 1944. Non est quod me de-
fleatis, quia patior omnibus
modis innocens, et breve ac
momentaneum est passionis
meæ supplicium, afferet au-
tem mihi et omnibus in me
credentibus æternam gloriam

— — — — —

V. 6. Jeg nu gaar som en
Miszdæder,
Fuld aff Eders saar og skam,
Eders synd mig saa nedtræder,
Kaster paa mig Dødsens Ham!
Dog skal Jeg saa snarlig faa
Ald min Guddoms Ære paa,
Tage Himlen ind med Glæde,
Lader derfor aff at græde.

Sed causam meæ passionis ac
mortis, vestra scilicet peccata
defleto.

Man kan nok, uden at gaa Digteren for nær, have Lov til at mene, at ogsaa her har det været lidt smaat med Inspirationen. Salmen er paa ti Vers, og af dem er de to næsten Gjentagelser: V. 8 af V. 2 og V. 6 af V. 5. Og det øvrige er blot Versifikation af Lidelseshistoriens Tekst, indledet med et højst almindeligt, for ikke at sige ganske taareperset, Indledningsvers og afsluttet med to lige saa almindelige Slutningsvers.

Det er vel derfor værd at notere, at de to eneste Tanker i Salmen, der kan have Krav paa en Smule Ejendomme-

lighed, genfindes i Harm. — og altsaa er faldet i den Grad i Kingos Smag, at han har gentaget dem.

Ogsaa her synes Vinterparten at staa Harm. nærmere, end Psb. 1699 gør det. Her lyder nemlig de første fire Linjer i V. 6:

See Jeg nu som en Miszdæder,
Fuld af Dødsens Angist gaar,
Og til Korset villig træder,
Fuld af Eders Skam og Saar;

Det ligger nær at antage, at K. har udarbejdet Salmen til Dels ved Hjælp af Steder i Harm., men ved anden Redaktion har glattet paa Teksten, saa Overensstemmelsen er blevet mindre tydelig.

XVII. Paa Langfredag.

Om Christi Korsfestelse, Pine og Død, som kand bruges for Prædiken paa Langfredag, saa vel til Froeprædiken som til Høymesse, og endeel til Aftensang, efter Ritualens Anledning.

V. 7. Agt hvordan de hannem
skienker
Med en Galde-blandet skaal,
Og hans svage Hierte krænker
Med ald Ondskabs fulde Maal!
Edike og Myrrhe maa
De velsigned Læber faa
Paa sin Rettersted at smage,
Ah! en uhørt synd og Plage.

S. 1950 f. Fundamento igitur caret, quod quidam existimant vinum illud *εσμυρτισμένον* fuisse dulce ac delicatum a mulierculis Galilæis vel aliis religiosis fæminis allatum, quod Christus ideo recusaverit bibere, quia nullam voluerit consolationem admittere inter afflictiones, ut eo copiosius pro nobis satisfaceret.

S. 1952. Consideranda etiam hoc loco extrema Judæorum crudelitas. Apud alios facinorosos ad mortem ductos procul dubio non solum diligenter verum etiam superstitiose observarunt præceptum Salomonis, Proverb. 31. versic. 6: Date siceram mærentibus et

- V. 17. Om Jeg arm og nøgen
bliver,
Og om Verden mig til spot
Klæder, Middel fra mig river,
O det bliver dog vel got!
Jeg skal dog ey nøgen staa,
Naar Jeg skal for Dommen
gaa,
Thi Jeg træder frem med
Glæde
For min Gud i Jesu Klæde.
- V. 24. — — — — —
Thi min Jesus er forlat,
For Jeg ey i Dødsens Nat
Ævig Helved-Mørk skal føle
For min skamløs synde-søle.
- V. 29. — — — — —
Bø, O bøy dit Hoved ned
Til mig udi Dødsens sved,
At min Siæl din Kys maa
nyde,
Naar Jeg skal min Aand
udgyde.
- sent, sortem super illa mi-
sisse....
- S. 1981....ita si in persecu-
tionibus bona nostra, quæ
sunt corporis vestimenta, di-
ripi experiamur, consolemur
nos exemplo Christi....
- S. 1983.
Vt contra mortis frigus
defendar et æstum
Judicii, vestem da mihi
Christe tuam.
- S. 2012. Promeriti eramus
peccatis nostris æternas in-
ferni tenebras, sed Christus
nostri loco se statuens, has
tenebras sustinere voluit, ne
in æternas tenebras abjicere-
mur....
- S. 2029. Septimo inclinavit
caput osculum adhuc valedic-
tionis causa nobis præbi-
turus....

Hallgrímur Pjetursson skriver 50 Passionssalmer, en til hver Dag i Fastetiden; Kingo skriver 18, et Par Stykker til hver »Uge i Faste«. Den første digter 16 Salmer om »Kristi Korsfæstelse, Pine og Død«, den anden 2, beregnede til Langfredagssgudstjenesten.

Skønt den første af disse Kingos to sidste Passions-salmer er paa 29 Vers i det sædvanlige ottelinjede Verse-maal, maa hans Behandling af den sidste og afgørende Akt i Passionsdramaet derfor blive forholdsvis mest summarisk, sammenlignet med den islandske Digtens. Mest

falder dette i Øjnene, naar man sammenholder Kingos ene Salme om »de syv Ord« paa atten smaa firelinjede Vers med Hallgrímur Pjeturssons syv om det samme Æmne, en til hvert af Jesu Ord.

En anden Sag bliver det, naar Spørgsmaalet er om Digtenes poetiske Værdi, hvor der jo ikke skal tælles, men vejes. En Sammenligning mellem den danske og den islandske Digtning skal jeg her ikke gaa ind paa. Derimod maa jeg, naar der bliver Tale om en Sammenligning mellem Kingos to Salmer om Jesu Kors, bemærke, at han selv formodentlig har sat den første højest eller i hvert Fald regnet den for den egentlige Langfredagssalme. Ikke alene fordi den er saa langt større, og der er gjort saa meget mere ud af den, saa at der her er gjort et Forsøg paa et Sammendrag af hele Korsfæstelsen, mens den anden kun i nogle faa Vers gengiver Jesu Ord paa Korset; men først og fremmest fordi den første er betegnet som den egentlige Salme til Langfredag »før Prædiken«, til alle tre Gudstjenester, »efter Ritualens Anledning«, mens den anden kun har faaet Vedtegnelsen: »Efter Prædiken«.

For os stiller det sig imidlertid anderledes: »Gak under Jesu Kors« er blevet *Langfredagssalmen*, mens der af den lange Salme kun er et Par løsrevne Vers, der endnu lever i Menighedens Hjærte og paa dens Mund, det ene ganske vist højt elsket.

Dette kommer bl. a. af, at den er for »tysk« for os. Dette gælder især om de første Vers med de »hule Sukke«, der netop forekommer os for *hule*, og med de altfor mange Opfordringer til egen og til andres Sjæle om at »se« eller »agte« eller »tænke« paa det sørgelige »Spektakel«, for at Øjnene kan »flyde« af Medlidenhed. Dette er saa altfor meget efter Tidens andægtige Praxis og navnlig efter Tidens tyske Smag.

Men det hænger ogsaa sammen med, at Salmen, netop fordi den skal give en Slags Oversigt over Korsfæstelsen, har maattet fatte sig i skematisk Korthed.

Hvor mange af Enkelthederne i denne Oversigt Kingo har laant fra eller taget Anledning til fra Harm., er det ikke godt at sige. Man maa vide, at den Del af Lidelses-historien, som Salmen synger om, i Gerhards Fortolkning spænder over 85 Foliosider. Men ved et Gennemsyn heraf har jeg fundet det rimeligt at medtage de anførte Citater, der muligvis kan have haft Indflydelse paa Tanker eller Udtryk i Salmen.

Det er saaledes meget rimeligt, at Versene 7—9 i sammentrængt Form giver den Skildring af Jødernes *extrema crudelitas* ved Korsfæstelsen, som Gerhard lægger saa stor Vægt paa at udvikle baade med Hensyn til Drikken, der ikke maa opfattes som *consolatio*, men som »en uhørt Synd og Plage«, og med Hensyn til Ophængningen af Jesu Legeme *sine ullo fulcro*, saa at hele »hans Legems Byrde (*totum corporis pondus*) hænger paa hans blodig Nagleskaar«.

Og i V. 13 genfindes vist en af de Antiteser, der er sammenstillede Harm. S. 1969.

Af særlig Interesse vil det være at finde noget til Oplysning om Tilblivelsen af det berømte V. 15. Det er naturligvis ikke min Mening, at det skulde være sammenstykket af de anførte Steder. Det er dog meget sandsynligt, at Hovedtanken i V. 14 er laant fra S. 1974. Og disse to Vers synes gjort over Udtrykkene: *titulus* og *epigraphe* som Ledeord for Tankegangen. Det forekommer mig derfor ikke at være urimeligt, om man vilde finde Genklang i V. 15 af andre Udtryk i de anførte Citater. Især maaske af det anførte Distichon fra S. 1966.

Mindre væsentligt er det, om V. 16 og V. 17 hviler paa de anførte Citater, hvad jeg vilde tro, især for det S. 1983 anførte Distichon, der i saa Fald maa kaldes godt gengivet paa Dansk.

De sidste fire Linjer i V. 21 er blevet rettede fra Vinterparten til Psb. 1699 paa følgende Maade:

Udi hendes Lod ey faldt Din dend mindste Klæde- Palt, Og om hun til Korset kryber, Da dit Blood paa hende dryber.	Hvor hun om sig vilde see, Var kun idel Ach og Vee, Guds og hendes Søn der henger, Som mand snart til Døde trænger.
--	--

Atter en meget tvivlsom Forbedring!

Der kunde ogsaa synes at være Paavirkning for V. 24 og V. 29. Særlig for det sidste Vers er det af Interesse. I øvrigt skal jeg komme tilbage til de første fire Linjer af dette Vers ved Gennemgangen af den sidste Salme.

XVIII. *Effter Prædiken.*

Om de syv Ord Jesus talede paa Korset.

- | | |
|--|---|
| 1. Gak under Jesu Kors
at staa,
O kiære Siæl, og med attraa
Kys Jesu Læber, og giv agt
Paa hvad hand har til
Affskeed sagt. | S. 1968. <i>Satanas arboris prohibita ligno circumvolutus concionatur primis parentibus ad ipsorum perniciem, ut in peccatum eos præcipitet, Christus ligno crucis affixus concionatur nobis ad nostram instructionem, ut a peccato nos liberet. Accedamus igitur ad suggestum crucis et Christum cælestem doctorem verba vitæ ex ea nobis proponentem devoto pectore audiamus.</i> |
| 2. Der Verden end vaar
Ung og spæ,
Da hørtes Slangen mellem Træ,
Som os med Satans Løgn
bedrog,
Og ned i Dødsens Jammer
slog. | S. 1968. <i>voce suam instar tubæ exaltavit, ut ab omnibus audiretur. Bernh: Dominus arborem crucis ascendit, ut ab omnibus videretur; clamavit, ut ab omnibus audiretur.</i> |
| 3. Aff Korsens Træ min
Jesus lood,
(Trods Belials dend bitter
Flood)
Fremklinge Naadens fulde
Røst,
Mig og Enhver til Liv og
Trøst. | Bernh: Dominus arborem crucis ascendit, ut ab omnibus videretur; clamavit, ut ab omnibus audiretur. |
| 4. Hand først for sine Fiender
bad: | |

O kiære Fader dem forlad,
 Thi hvad de giøre veed de ey,
 Saa blind' er de paa syndsens
 Vey.

5. O Jesu, beed du og for mig,
 Du seer hvor blind og skrøbelig
 Jeg er i ald min Vey og Verk,
 Men ved din Bøn Jeg bliver
 sterk.

6. Hand der med til sin
 Moder saae
 Hvor jammerfuld hun
 monne staa,
 Som stødt igiennem Siæl
 og Liv,
 Med Morder-sværd og
 dræbe-Kniv.

7. En anden Søn hand hende
 gav
 Til Lindring, Trøst og
 støde-stav,
 Johannes, tag dig hendes sag,
 Som Moders, an fra denne
 Dag.

8. Naar Jeg, O Jesu, og skal
 staa
 Forladt, forhadet, med Korset
 paa,
 Ja Venneløs, blant Rov
 og Ran,
 Send et Guds Barn, som
 tar mig an.

9. Dend Røver, som sin Synd
 fortrød,
 Og trøsted sig i Christi Død,
 For hannem brød hand
 Dødsens Riis
 Og ham tilsagde Paradiis.

S. 1971....quando ex igno-
 rantia vel infirmitate peccan-
 tes non intelligimus nec ex-
 pendimus, quid faciamus....
 tunc Christus Mediator ac
 Sacerdos noster adhuc pro
 nobis ad dextram Patris inter-
 cedit.....

10. Lad mig og i min sidste
 stund
 Faa Trøst aff Jesu Aand
 og Mund,
 O lad mig daglig bedre mig,
 Og faa en Lod i Himmerig.

11. Det fjerde Ord vaar
 græseligt,
 Og aldrig hørte Himlen
 sligt!
 Min Gud, min Gud, hvi
 haver Du
 I denne Nød forladt mig nu!

12. For min skyld blev du
 saa forlat,
 Og aff Guds Vrede tagen fat,
 At aldrig Jeg forlades skal
 I Dødsens grumme Dyb
 og Dal.

13. Guds Vredes Ild ham
 tæred op,
 Og safften aff hans usle Krop!
 Mig tørster, sagde hand, og fik
 Aff Edike saa suur en Drik.

14. Hand smagt' og sagde:
 Det er alt
 Fuldkommet, som er om
 mig talt;
 Hvad Vidne Skrifften om
 mig bær,
 Til Prikk' og Punkt
 fuldkommet er.

15. Saa tog Du i dend sure
 skaal

S. 2020. Præterea non corporis
 solum cruciatus, sed et peccatorum
 nostrorum atque iræ
 divinæ pondus Christo cruci
 affixo tunc temporis incumben-
 bant.

S. 2020. Flammæ infernalium
 angorum in animam Christi
 vires suas exeruerant, unde
 clamabat: Deus meus, ut quid
 me dereliquisti? nunc in cor-
 pus etiam illas exerunt. . .
 inde tanta siti conficitur. Eam
 vero propter nos experiri vo-
 luit.

S. 2024. Ex quibus locis mani-
 festum est, Christum ad con-
 summationem vaticiniorum de
 sua passione editorum respi-
 cere, quando omnia consum-
 mata esse pronunciat.

S. 2020. Apoc. 7. v. 16
 dicitur, quod nec esuriant, nec

Mit Vellyst-fulde synde-maal!
Jeg drak aff Adam Synden
først,
Men du fik Gifften i din Tørst.

16. Des har Jeg Trøst i
Hierte-Rood,
At Jeg en ævig Glæde-Flood
For din dend sure Drik
skal faa
Fra Lammets Fryde-strøm
og Aa.

17. Der effter Jesus gav et
Raab,
Ald fuldt aff Livsens store
haab,
Hand sagde: Fader i din
Haand
Befaler Jeg min Siæl og Aand.

18. Det Ord, det Ord sig
trenger ind
Udi mit Hierte, Siæl og sind,
Gid det og blive sidst det Ord
Jeg tale skal paa denne Jord.

sitiant, nimirum, quia agnus, qui est in medio throni Dei, pascit illos et deducit eos ad vivos fontes aquarum, v. 17. Primi parentes esu pomi vetiti peccaverant, sicque a fonte vitæ discesserant et in spiri-tualem sitim inciderant, ideo cum omnibus posteris fame et siti æterna in inferno tor-quendi erant, sed Christus Mediator noster iræ divinæ ardorem ac sitim in se susci-piens promeruit nobis, ut ab æterna siti liberati, inebriandi simus ubertate domus Dei et torrente voluptatis potandi, Psal. 36. v. 9.

S. 2026. Theophyl. pulcerrime in h. l. scribit: Christus non amittit vocem morte accedente, sed ut domitor mortis mortem non audentem accedere, eo quod se non victricem, sed victam ex hoc congressu abituram sciret, ultro intensaque voce inclamat.

S. 2028. Hoc pie moriendi exemplum a Christo discamus, orantes cum Dionysio: Domine, fac ut ultimum tuum verbum in cruce, sit etiam ultimum meum verbum in hac luce.

Hvordan Kingo end selv har set paa denne Salme i Sammenligning med den foregaaende (jfr. foran), er det utvivlsomt, at han er gaaet til sin Opgave med den dybeste Ærbødighed. I Overensstemmelse med de Ord, hvormed Gerhard indleder sine vidtløftige Undersøgelser af *Jesu syv*

Ord, Ord, som Kingo har læst: locutus septem verba in tota Ecclesia semper maximi habita.

Han har kendt og ladet trykke — nogle Numre efter sin egen Salme om de syv Ord — den gamle Salme *Om de Siv Ord*: »Jesus op paa Korset stood«. Og hans Salme er delvis digtet som et Modbillede dertil.

Nu er der vel ingen af Kingos Salmer, der som denne paa Grund af Æmnet og den strenge Enfold har vundet Magt over danske Hjerter, saaledes at de simple Vers er kommet til at staa som hellig Skrift.

Der er derfor heller ingen, hvor det kan være af større Betydning at undersøge, hvad der kan tjene til Oplysning om dens Tilblivelse. Her specielt dens Forhold til den nævnte gamle Salme og til Harm.

At han har haft den gamle Salme i Tankerne, fremgaar ikke alene af — hvad der dog næppe kan være tilfældigt —, at det hedder der: »Det Fierde raabde han saa græselig«, ligesom hos Kingo: »Det fierde Ord vaar græseligt«, men ogsaa af den Orden, de syv Ord er opført i. I begge Salmerne er Jesu Ord til hans Moder det *andet*: »Det Andet sagde hand til Moder sin«. Derimod er Ordenen i Kingos store Salme om Korsfæstelsen den, at Ordet til Røveren kommer før Ordet til hans Moder.

Her har Kingo nemlig holdt sig til Gerhards Lærdom, mens han der har fulgt den gamle Salmetradition.

Det hedder i Harm. 1984: . . . quidam statuunt, Joannis narrationem de cura Mariæ sibi commendata premittendam esse recensionem blasphemiarum in Christum conjectarum, quem ordinem etiam Bugenhagenius in Harmonia observat. Sed concinnius videtur blasphemias prius præmittere, ut matris ac Johannis dolor intelligatur ex eo non leviter auctus, quod enormes illas blasphemias contra Christum eructatas audire fuerint coacti, antequam consolationem illam a Christo audirent.

Og i Overensstemmelse hermed er Opregningen Harm. 1968: Numerantur autem hoc ordine: 1. Pater remitte

illis, nesciunt enim quid faciant. 2. Latroni converso dicitur: Hodie mecum eris in Paradiso. 3. Matri dicitur: Ecce hic est Filius tuus o. s. v.

Men er Skemaet og Ordenen end den samme, er der unægtelig kommet en ny poetisk Aand med Kingo, der har pustet Liv i de gamle stive Vers. Man sammenligne blot Kingos to Vers med dette ene:

Det Første Ord var saa barmhiertelig,
 Alt til sin Fader aff Himmerig,
 Det er saa lysteligt at høre:
 Forlad dem Fader, de vide ey bedre,
 End hvad som de mig giøre.

Men ikke mindre afgørende har Forholdet til Harm. været for Kingos Omdannelse af den gamle Salme. Det ses straks og tydeligst ved Indledningen til Salmen. Den gamle indledes med dette Vers:

Jesus op paa Korset stood,
 Og hannem forløb hans hellige Blood,
 Hans saar gjorde hannem stoor Pine:
 Siv Ord hand taledede samme stund,
 Dem beholdt i Tankerne dine.

Som Kingos Salme nu lyder i vor Salmebog (No. 205), indledes den paa lignende Maade med ét Vers, der blot opfordrer til Andagt over for Korset. Men Kingo har — som Vinterparten viser, hvis Tekst jeg for denne Salme har gengivet in extenso — oprindeligt digtet en Indledning paa tre Vers.

Læser man disse igennem, ser man, at Digteren har ønsket at begynde sin lille Salme om Jesu Ord paa Korset med en højtidelig lille Indledning, hvor han ikke blot retter en indtrængende Opfordring til at vise Andagt over for den korsfæstede og hans Afskedsord, men karakteriserer Betydningen af den Forkyndelse af Korsets Ord, der nu skal høres, ved at modstille Jesu Ord fra »Træet« Slangens Ord »mellem Træ«.

Allerede i Psb. 1699 er dette klare Forhold fordunklet,

idet V. 2 simpelthen er udeladt. Som jeg i det foregaaende har vist i lignende Tilfælde, kan man heri finde Sandsynlighed for, at der har fundet en Udglatning Sted af en oprindelig Tekst, der har staaet i et intimt Forhold til Harm. Ser man efter, vil man heller ikke blive skuffet i sin Formodning. Kingo har — som ovenfor vist — faaet denne gamle Antitese (selv om han naturligvis ogsaa godt kan have kendt den andetstedsfra) her direkte fra sin Læsning i Harm. En Sammenligning viser, hvor morsomt nøjagtigt V. 2 gengiver Latinen; i lidt mindre Grad gælder det samme for V. 3, med Undtagelse af den for Rimets Skyld indskudte anden Linje, der — vist ikke tilfældigt — betegnende nok er sat i Parentes, som om Kingo uvilkaarligt har maattet give Tilstaaelse for, at han her er gaaet uden for den Tekst, han har versificeret.

Desuden ses det, at ogsaa V. 1 sikkert er blevet udformet efter det anførte Sted i Harm., spec. Salmens berømte Begyndelseslinje »Gak under Jesu Kors at staa«, der fremtræder som en ren Gengivelse af *Accedamus ad suggestum* (Talerstol) *crucis*. (Desuden genfindes ogsaa den efterfølgende latinske Sætning, bl. a. *devoto pectore*).

En Undersøgelse af det første Vers i dets Forhold til Harm. giver, naar man sammenligner det i Grundteksten med det første Vers af den gamle Salme, som i et kort Program, ja næsten som under et Løsen, det syttende Aarhundredes stærkt følelsesbetonede Vækkelsesbevægelses Andagt ved Korset over for den gamle. Kort og godt: *Gak* har afløst *stood*; der er bogstavelig talt kommet Bevægelse i Billedet. Thi man har indset og kan ikke blive træt af at forkynde det baade paa Prosa og i Poesi, at der maa gaa en »Bevægelse« i »Sjælen«, d. v. s. en Vækkelse og Omvendelse, forud, for at Sjælen skal »beholde Jesu Ord i sine Tanker«. Og det er Hovedformaalet for den subjektive Andagt, saaledes som den fremtræder baade i Gerhards eksegetiske Kæmpeværk og i Kingos

Passionsdigtning, at vække denne »Jesusliebe«: »Kys Jesu Læber med Attraa!«

Ikke mindre interessant er det Udbytte, Undersøgelsen af V. 2 og V. 3 sammenholdt med Harm. bringer. Det kan samles heri: i den første af Passionssalmerne har Kingo som Indledning til sin Passionsdigtning fremstillet Jesus som den lovsyngende, der synger, »ret som han Døden saa«, og lovet at udføre nærmere denne Sang om Jesu Smerte. Til dette Præludium svarer godt Kingos Postludium her »efter Prædiken«, hvormed han til Slutning slaar Hovedsagen fast, idet han fremstiller Jesus som Prædikanten, der selv forkynder Korsets Ord fra Korsets »Talerstol«. Dette passer saa meget mere, som der paa Langfredag jo ikke holdes nogen egentlig Prædiken, og Jesus altsaa er ene om at føre Ordet.

Mens den gamle Salme nøjes med at gengive Jesu syv Ord naivt og ubehjælpsomt eller lidt løjerligt udstafferede, staar Kingos Vers fast, som var de hugget i Sten, og til hvert af Jesu Ord er der føjet en bevæget Bøn af Digteren. Her findes der nogle Steder Reminiscenser fra Harm.

Saaledes maaske for V. 5 (se ovenfor). I hvert Fald temmelig sikkert for V. 12 og V. 13, hvor Udtrykkene om Guds Vredes Ild, der »tærer« Jesus op »og safften aff hans usle Krop«, synes paavirket fra Latinen.

Derimod maa det indrømmes, at Ligheden for de almindeligere Udtryk i V. 14 kan være lige saa stor f. Eks. med Verset i den gamle Salme:

Der hand haffde drukket dend beeske Drik,
Nu er fuldkommet dend hellige Skriff,
Jeg haver det alt fremganget;
Hvad Propheterne have spaad om mig,
Det er nu altsammen fuldkommet.

For V. 15 og V. 16 er Paavirkningen tydelig for Tankegangen og for flere af de enkelte Udtryk, f. Eks. *sitim in se suscipiens* og *torrente voluptatis* (»Fryde-strøm«).

Det viser sig altsaa, at overalt, hvor Salmen er udvidet

ud over selve de syv Ord og en kort Bøn i Tilslutning dertil, er Tilknytningen til Harm. tydelig.

Muligt er det, at der i de første to Linjer af V. 17 gemmer sig et Sammendrag af et Kirkefadercitát. Utvivlsomt er det i hvert Fald for V. 18.

Kingo har samme Tanke i den foregaaende Salmes V. 29 (de første fire Linjer):

O min Jesu, gid Jeg kunde,
Jesu, gid Jeg kunde dog
Døe med samme Ord i Munde,
Hvor med Du din Afskeed tog!

Tanken, som er nærliggende og naturligvis udtalt mange Gange, har været ham fortrolig. Her er den imidlertid udtrykt med en ganske anderledes Prægnans, der har gjort disse sidste Ord af Kingos Passionsdigtning til de maaske uforglemmeligste.

Det er meget sandsynligt, at disse to sidste Linjer har faaet deres faste Form efter Citatet fra Dionysius (specielt fordi *ultimum* her gaar igen). Saaledes klinger Kingos Salmer altsaa ud i et gammelt Kirkeord.

For denne Undersøgelse af Passionsalmerne har det været af Interesse, at det har vist sig, at Forholdet til Harm., der ikke har haft saa indgribende Betydning for flere af de sidste Salmer, atter her i den sidste har gjort sig meget stærkt gældende. Undersøgelsen afrunder sig saaledes paa en smuk Maade.

Men det maa ogsaa understreges, at Salmen neppe vilde have faaet sin faste, knappe Form og sin »objektiv« Stil, hvis den ikke havde haft det gamle Forbillede for Øje¹.

¹) Hos Moltken og Cassuben findes kun »Jesus op paa Korset stood«. I Daniel Paullis »Den ny fuldkommen Psalmebog«, 1680 finder man derimod (S. 258 ff.): »Jesu siuf Ords Betractelse som: Jesus oppaa Kaarsset etc.« Denne »Betractelse«, der staar *efter* den gamle Korsalme og har det samme femlinjede Versemaal, er i øvrigt ganske mat. F. Eks.:

1. Til dig mit hierte bøyer sig
O Jesu! du som leedst for mig

III. SYNSPUNKTER OG RESULTATER

1.

Inden jeg sammenfatter Resultatet af denne Under-søgelse, skal jeg gøre et Par Bemærkninger om mulig Paa-virkning andetstedsfra. Her tales naturligvis kun om lige-frem litterær Afhængighed eller litterære Forbilleder, da Kingo selvfølgelig paa saa mange Maader — ogsaa, og ikke mindst, gennem Læsning — er blevet »paavirket« som Digter af Passionssalmerne. Men det turde føre for vidt at lede saaledes i Øst og Vest.

S. 305 har jeg nævnet Ludwigs's noget vage Formod-ninger om et Afhængighedsforhold til Mollers *Soliloquia*¹.

Forholdet til denne Bog maa imidlertid paa Forhaand være ganske anderledes for Kingo end for den islandske Passionssanger. Den sidste har netop i sine Passionssalmer villet give islandske *Soliloquia de passione Jesu Christi*, (ligesom der forinden paa Islandsk fandtes en slavisk Overførelse paa Vers af denne Bog), mens den første med sine Salmer har villet noget helt andet end give medi-

Hvor ved jeg salig blifver:
At jeg nu lifsens børn er lig:
Din Død jeg det tilskrifver.

2. De ord paa Kaarsset blefve hørt,
Af smert' oc Kierlighed fremført
Udi min Øren klinge:
Lad mine suck af hiertet rørt
Sig oc til dig opsvinge.

Men den kan kaldes et Mellemlid mellem den gamle Korssalme og Kingos eller et svagt Forsøg paa den nye Andagt ved Korset, som Kingo maaske har taget op, eller hvoraf han har taget Anledning til at forme sine faste, smaa Vers. Han har sikkert været sig ganske bevidst, at han dermed havde givet det helstøbte Udtryk for den nye Andagt. Han stiller sin Salme først som Afslutning paa sine Passionssalmer og af-trykker den gamle længere fremme som en ærværdig Antikvitet; og han bruger det firelinjede Versemaal: »Jesu søde Hukommelse«, som han saa ofte benytter.

¹) Udsat paa Dansk ved Herman Holstein, Kbh. 1647.

terende Enetaler over Jesu Lidelse. Og naar man har sat sig ind i *Passíusálmarnirs* Afhængighed af Bogen¹ og derfra gaar til at undersøge Kingos mulige Forhold dertil, bliver man derfor ogsaa hurtig paa det rene med, at om nogen egentlig Benyttelse kan der slet ikke være Tale.

Betegnende er det f. Eks., at der i Mollers Bog intet tilsvarende findes til Kingos Salmer om Peter og Judas.

Jeg mener ogsaa, at Kingo sikkert har kendt denne engang saa yndede Andagtsbog². Men mere vil jeg ikke være tilbøjelig til at mene, f. Eks. ikke at der kan tales om nogen »Paavirkning« paa Kingo.

Jeg har lagt Mærke til et Par Steder som disse:

»Annas den samme gamle Blod-hund vilde de først føre got Budskab, at de haffde fanget Hinden der fortøffver de som hine hungrige Ulfve, paa det uskyldige Guds Lam« (S. 255).

»Thi du hafuer det altsammen lid for min skyld. Du est af Gud forladt, paa det jeg kunde annammis. Du bærer din Faders grumme Vrede« (S. 415).

Det sidste er for almindeligt; for det første kunde der *maaske* være Tale om en Genklang hos Kingo. Derimod kan jeg ikke gaa med til at tale om »et vist Fællesstof og en vis Fællesstil« i denne Sammenhæng. I hvert Fald ikke uden at der tilføjes, at Mollers Bog indeholder (som det fremgaar af Titelbladet) ligesom andre af hans Bøger en hel Del Tanker, Billeder og Ord, »af de Gamle Fædre med Flid tilsammendragen«, som *maaske* i et enkelt Tilfælde kan være kommet til Kingo gennem denne Bog, men *maaske* ogsaa gennem andre Andagtsbøger eller lærde Værker, bortset fra de — mange — Tilfælde, hvor der ovenfor er paavist ligefrem litterær Afhængighed.

¹) Jeg maa henvise til min Bog.

²) Værd at lægge Mærke til er det, at Bogen først foreligger paa Dansk 1647, men paa Islandsk allerede 1599. Dette i Forbindelse med de mange senere Udgaver af den paa Islandsk er i god Samklang med

Det samme gælder for den anden, Ludwigs ovenfor nævner: Johann Rist. I en Passionssalme af ham hedder det om Jesus i den samme Situation som ovenfor, nemlig over for »den gamle Skalk« Annas, da han bliver slaaet af Tjeneren:

Der Schöpffer musz sich neigen
ja vor der Aschen schweigen¹

eller i dansk Oversættelse:

Ja Skaberen maa holde ud,
For Ask oc Jord sig vride²

jfr. med Kingo:

Gud maa tage Munde-daske
aff en Skalk der er kun Aske.

Men ud herfra kan der kun sluttes, at den gamle Antitese paa en eller anden Maade eller maaske ad flere Veje er kommet til Kingo. Han har formodentlig set den udtrykt baade af Johann Gerhard og Johann Rist, og det er ikke til at afgøre, hvis Udtryk han har haft i Øret eller for Øje, da han skrev disse Linjer.

Ovenfor (S. 322) er der citeret en Passus af Herbergers *Horoscopia passionis*, som muligvis kan have haft nogen Betydning for Kingo. I den samme Bog (S. 433) hedder det: »Jeg vil bruge dine Ord i min sidste Stund, thi de ere hosz dig proberede, oc befundne krafftige. Derfor sucker jeg daglige met Dionysio: O dulcissime Jesu, ultimum tuum verbum in cruce, sit ultimum meum in hac luce«. Kingo har maaske ogsaa læst disse Ord, har i hvert Fald sikkert fundet dette gamle Ord overleveret flere Steder. Men i Harm. har han i hvert Fald truffet det.

Bogens langt større Betydning paa Island. (Se min Bog om H. P.'s Passionssalmer, S. 101 ff.).

¹) Fischer und Tümpel: Das deutsche evg. Kirchenlied, 1904, II, S. 211.

²) Johan Rist: Passion-Viser (ovs. af Søren Terkelsen), 1661.

I øvrigt er det sikkert ikke muligt at paavise mere litterær Afhængighed for Kingo af Herbergers end af Mollers Andagtsbog.

Det samme vil være Tilfældet, om man blader i et Par af de berømteste Andagtsbøger fra det syttende Aarhundrede udkomne med et halvt Aarhundredes Mellemrum, nemlig *Meditationes sacræ* af Johann Gerhard og *Geistliche Erquickstunden* af Heinrich Müller. Det kunde ligge nær at se efter i den første, netop fordi den er af samme Forfatter som Harm. Specielt *den syvende Betragtning* »om den Frugt og Nytte, som Christi Pine og Lidelse medfører«¹. Heri en gennemført Opregning af, hvad Jesus har gjort, for at vi skal blive fri. F. Eks.: »Christus svedede for os den blodige Sved paa det vi ikke skulle undergaa i den kolde Sved, naar vi ligge og kæmpes med Døden Udi Haugen begyndte han sin Lidelse, at han dermed vilde forsone den første Synd, som vore første Forældre gjorde i Haugen Han lod sig stæge og brænde af Guds Vredes Brynde, at han vilde fri os fra Helvedes Ild o. s. v.«

Det er utænkeligt, at Kingo ikke skulde have kendt denne Bog. Han kan ogsaa have faaet Tilskyndelser fra denne Samling af Variationer over Forsoningens Hemmelighed. Men der er ikke noget, der taler for, at han ligefrem skulde have hentet Udtryk herfra til sine Passions-salmer. Det ligger nærmere at pege paa tilsvarende Steder i Harm. For de ovenfor anførte Citater synes Overensstemmelsen i øvrigt at være større med disse Steder.

Det er lige saa utænkeligt, at Kingo ikke skulde have kendt Heinrich Müllers Bog². Man har endog paastaaet, at han skulde have skrevet sin berømte Salme »Far Ver-

¹) *Meditationes sacræ* er allerede oversat 1614: »Sjælens Klenodie, 51 Hellige Betragtninger ved Johan Gerhard.« Jeg citerer Ovs. af 1736.

²) *Geistliche Erquickstunden*, Rostock 1664. Ovs. allerede 1667 af Peder Møller: *Aandelige Spare-Timer*. Ovs. citeres efter Udg. 1681.

den, far vel« efter Forbillede af en Salme, som han skulde have fundet heri¹.

Det vilde have været et tarveligt Forbillede for Kingo at vælge sig. Derimod kunde H. M.s Prosa nok friste til Efterligning (ligesom hans Betragtninger meget snart blev sat paa Vers). Den er jo baade for Indhold og Form af en sjælden Ejendommelighed. Man kan undertiden synes, at han foregriber Goethes Prosa. Man kan mindes dennes berømte: »Wir sind selbst unsre Teufel, wir vertreiben uns selbst von unsrem Paradiese«, naar man læser i hans Betragtning (I, S. 184 ff.) »*Von der gewissens-Höllen*«: »Wo ist die Hölle? Frag *Bellarminum*. Der weiset dich zum Mittelpünccklein der Erden. Thut wohl dran. So darff dich vor der Höllen nicht grawen. Vergeht die Erde, die Hölle vergeht mit, und du bist frey. Aber mein Freund, freue dich nicht zusehr. Was suchstu die Hölle ausser dir, die du in dir hast? Bistu gottlos? dein eigen Gewissen ist deine Hölle An dem Gewissen hastu einen Vorschmak der Höllen, und weist zum theil wie den Teuffeln und Verdampften zumuth sey. Bistu geitzig? sihe dich selbst an, so sihestu die Hölle.«

Mens man ikke behøver Heinrich Müllers egen Tilstaaelse for, at han staar i Taknemlighedsgæld til Luther, naar man læser saadanne Sætninger, tør jeg ikke udtale mig om Forholdet mellem hans og Goethes Prosa. Jeg nævner det kun her sammenligningsvis med Kingo, fordi der, naar man gaar til hans Prosa i hans *Ligprædiken*, ikke er Tale om en beslægtet »Tone«, om dette ægte tyske »Gemüth«. Thi, hvad Kingo ikke var af Natur, det var han for oprindeligt en Natur til at prøve paa at eftergøre, naar bortses fra hans Ofre til Tidens Smagløshed.

Derfor kunde der imidlertid maaske nok være Tale om en mere formel Paavirkning og en dyb aandelig Overensstemmelse, saaledes som det er formodet af Prof. Oskar

¹) Se herimod Anm. S. 412.

Andersen¹. Jeg skal senere komme tilbage til det sidste. Angaaende det første blot i denne Sammenhæng et Par Bemærkninger med Hensyn til Passionssalmerne.

En Andagt i *Aandelige Sparetimer* (S. 194 ff.) er overskrevet saaledes: »*Om Synderes Fortraw for Helgene. Stor Synder, stor Helgen.*« Og det hedder der bl. a.: »Hvo er den beste? Jeg holder med den første. Tolderen har Prjsen for Phariseeren. Paulus holder sig for den største Synder oc ringeste Helgen. Stor Hellighed, stor Hofmodighed Stor Hellighed, stor Fare Stor Hellighed, stor Frjstelse Stor Hellighed, stor Skrømt Hvo i Dag er en stor Synder, kand i Morgen blive en stor Helgen; Oc hvo i Dag er en stor Helgen, kand i Morgen blive en stor Syndere.«

Er der ikke Genklang af denne Betragtning, maaske endda Gengivelse af visse Ord deri, spec. de to sidste Sætninger, i Kingos første Salme om Peter?

Ingen sig formaste maa,
Om hand end i Dag kand staa,
Thi hand kand i Morgen falde,
Og sig ulyksalig kalde.
Store Helgen ogsaa haver
Adams Kiød og Klæder paa

Ovenfor er Salmen, bl. a. disse Linjer, konfronteret med Harm. Hvis dette Forhold ikke var paavist, vilde man vel udendvidere gaa ud fra Kingos Afhængighed for disse Linjer af denne Betragtning af Heinrich Müller.

Sammenligningen med Harm. viser imidlertid en gennemført Afhængighed for denne Salme baade med Hensyn til Tankegang og Udtryk. Der er derimod ingen Overensstemmelse for Tankegangen mellem Kingo og Müller; og Peter og Adam nævnes slet ikke i Betragtningen, derimod Paulus.

Jeg vilde derfor mene, at det er sandsynligt, at der i

¹) Indledning til Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor, Kbh. 1931, S. XCIV.

Kingos Salme, som er udarbejdet ved Hjælp af Harm., ogsaa findes en Mindelse om hans Læsning i *Aandelige Sparetimer*. I hvert Fald tør man tage den anførte Overensstemmelse som et Vidnesbyrd om dyb aandelig Overensstemmelse. Thi overfor den stærke Fællestradition, der ligger bag ved Opbyggelses- og Salmelitteraturen, bør man være forsigtig med at slutte ud fra enkeltstaaende Ligheder.

Det samme maa jeg mene om nogle Sætninger af en Betragtning: »*Om høy Ære-Stand*« (S. 282 ff.), hvor det hedder: »Stor Ære, stor Byrde. Honos, Onus, Visselig ja. Stor Ære, stor Synds-Byrde. De som leve i høye Embeder, have for andre Leylighed til at synde, Den høye Stand er bevægelig oc tilbøuelig til Synde-Fald. Lig den som gaar paa en slibrig Vey, hvor lettelig snubler hand.« Jeg maa ogsaa her — under Hensyn til det ovenfor anførte om de første halvanden Vers af den samme Salme om Peter — lade det staa hen som en Mulighed, at der i disse Begyndelsesvers ogsaa findes Mindelser om Kingos Læsning i Heinrich Müllers Bog.

Der lader sig ikke udlede ret meget af disse Stikprøver, som jeg her har taget fra Tidens Andagtslitteratur. (Lad mig føje til, at jeg atter har bladet i to saa berømte engelske Andagtsbøger som *Nosce te ipsum* og *The whole duty of man* og intet fundet, der kunde pege hen paa Kingos Passions salmer, hvad der paa Forhaand ogsaa var ganske usandsynligt).

Men dette ret negative Resultat er dog i Favør af det ganske positive Resultat, som Sammenligningen med Harm. har givet. Og det er i god Overensstemmelse med, hvad man paa Forhaand vilde gaa ud fra, nemlig at en Mand som Kingo i sin Passionsdigtning ikke vilde nøjes med at plukke Læsefrugter af sin opbyggelige Læsning, men vilde sætte sig som Maal at underbygge sine Salmer med solid Lærdom.

2.

Hvad der er paavist ovenfor om den Brug, Kingo har gjort af Harm. under sin Udarbejdelse af Passionssalmerne, kaster paa mange Maader nyt Lys over disse berømte Salmer.

Det ligger nær allerførst at fremhæve, at man nu herigennem kan forklare eller belyse Enkeltheder i Teksten, som ellers har staaet umotiverede eller ligget i det dunkle.

Som Eksempler paa dette, som der ovenfor ofte er talt om, skal jeg her blot fremhæve det mærkelige, malende Udtryk om Jesu Gang over Kedron: »Vader med sin bare Food«, som kun findes i Vinterparten. Eller hvad der S. 327 er paavist om de tre Begivenheder i Peters Liv, som der synges om i den følgende Salmes Vers 5 og 7. I Stedet for at gentage alle disse Enkeltheder, der vilde høre hjemme i en Kommentar af Salmerne, skal jeg kun minde om, at det ikke blot er enkelte Steder i Salmerne, det drejer sig om, men at det ogsaa gælder afgørende Tankegange og større Helheder, at de først rigtig kan forstås, naar man kender Harm. F. Eks. Indledningen til den første Salme om Peter (se S. 337 f.), Indledningen til »Gak under Jesu Kors« (se S. 370 f.) o. m. a. Stærkest vidner Salmen »Om Pottemagerens Ager« om dette Forhold baade for mange Enkeltheder og for Salmen som Helhed (S. 346 ff.).

Maa jeg her gøre nogle Bemærkninger om Hallgrímur Pjeturssons Passionssalmer, sammenlignet med Kingos.

Jeg har ovenfor (S. 315) sammenlignet den Maade, hvorpaa de indleder deres Passionsdigtning, og fundet deres Digterpersonligheder og deres Digtninges Formaal i deres Modsætning karakteristisk udtrykt allerede her. Og saaledes kunde der nævnes meget andet.

Her skal jeg blot gøre opmærksom paa, at de begge viser størst litterær Afhængighed i Begyndelsen og i Slutningen af deres Digterværk. (For Hallgrímur Pjetursson maa der ganske vist gøres den Restriktion, at især Sal-

merne 20—28 synes at have et Forhold — i hvert Fald et afledet — til Harm. Dette er imidlertid mere problematisk og mindre afgørende end Forholdet til Mollers *Soliloquia*, som der her alene tages Hensyn til¹⁾. Og dette kan *maaske* forklares ret naturligt paa den Maade, at de begge i Begyndelsen har taget deres Tilflugt til deres Hjælpebog for at komme i Gang med Digtningen, senere er gaaet mere paa egen Haand, men til allersidst atter er tyet til Kilden, fordi det begyndte at knibe med at faa Ende paa Arbejdet.

Men det maa dog ikke her glemmes, at Hallgrímur Pjeturssons senere Salmer som Helhed er værdifuldere — her findes nogle af hans allerbedste — end Kingos, naar der ses bort fra et Par, specielt den sidste.

Paa lignende Maade viser det sig ogsaa, at begge — ikke mindst Kingo — atter og atter er kommet i Gang med den enkelte Salme ud fra, hvad de har læst sig til paa det paagældende Sted i Bogen. De gengiver et Ord, en Allegori eller en længere Betragtning paa Vers og kan maaske derefter fortsætte mere paa egen Haand; eller et grundigt Kendskab til Teksten i Harm. kan oplyse om, hvordan en længere Udvikling dér har fanget Kingos Opmærksomhed og nu afspejler sig i Begyndelsesversene, som det f. Eks. foroven (S. 333) er vist for Salmen om »Jesus, der føres bunden«.

Derimod er de forskellige i deres Gengivelse af Teksten i Lidelseshistorien. Hallgrímur gaar frem saaledes Salme efter Salme, at han gengiver Smaastykker af den harmoniserede Tekst, temmelig nøjagtigt versificerede, og dertil knytter en lille versificeret Bibellæsning eller Prædiken af oplysende, moraliserende eller opbyggelig Art med tilføjede inderlige Hjærtesuk og Bønner. Det er mere und-

¹⁾ Med Hensyn til de islandske Passionssalmers litterære Afhængighed i det hele se Finnur Jónssons Udg. (1924) og den dertil knyttede Redegørelse af mig med de for hver Salme anførte Citater fra forskellige Kilder.

tagelsesvis, hans Salmer er at kalde for friere Digtning over et enkelt Ord eller en enkel Situation og udpræget lyriske.

For Kingo er det snarere omvendt. Han har ikke sat sig for at gennemgaa hele Lidelseshistorien Stykke for Stykke, men udvælger til sine 18 Salmer de Optrin og Temaer, som passer ham bedst. Hans Salmer staar og falder med den lyriske Kraft, plastiske Kunst og bevægede Veltalenhed, han har indgivet dem; Lidelseshistoriens Tekst er kun versificeret lejlighedsvis, eftersom den kan passe ind i den poetiske Helhed. Og man kan snarere sige, at han har versificeret Gerhards Fortolkning til Lidelseshistorien end denne selv. Det er Kingos egen følelsesfulde Digtning, der er Hovedsagen.

Den eneste Undtagelse er den sidste Salme om de syv Ord. Der følger han — efter det gamle Forbillede — den islandske Digters Fremgangsmaade, saa han Vers for Vers gengiver de syv Ord fra Lidelseshistorien med tilføjede Bønnevers. Dette har i Forbindelse med den sammentrængte Prægnans og Ordenes slaaende Kraft gjort denne Salme til hans Mesterstykke, enestaaende blandt hans egne Salmer og i Stand til alene at veje Hallgrímur Pjeturssons syv Salmer om de samme Ord op.

Jeg maa her afstaa fra at anføre flere Enkeltheder. Det kunde ellers nok være Umagen værd at sammenligne Kingos Salme »om Pottemagerens Ager« med den tilsvarende hos Hallgrímur Pjetursson (No. 17), der ogsaa synes at vise hen — maaske gennem Mellemlid — til Harm.

Nogle Bemærkninger til Sammenligning med Hensyn til de to Passionsdigtninges Formaal, Stil o. a. opsættes til senere.

3.

Saa vidt jeg har kunnet efterspore det, er det altsaa ret uvæsentligt og tvivlsomt, hvad der ud over Harm. kan anføres af litterær Paavirkning paa Kingos Passions-salmer. Interessantest er vel den Mulighed, der S. 322 f. er

paavist for, at Versene om Blomsterne i Getsemane og Jesu Blod kan have nogen Sammenhæng med Valerius Herbergers Andagtsbog. Men jeg vil se bort fra disse Smaaating og alene se paa Hovedsagen: Harm.'s Betydning for Kingo.

For hans Brug af dette Hjælpemiddel er det — som nævnt — meget oplysende at se, hvor ofte den oprindelige Tekst i Vinterparten viser paafaldende større Lighed med Harm. end Rettelserne i Psb. 1699. Hvad enten det er Kingo selv eller hans Censorer, der har rettet, vidner dette Forhold om, at han har haft Harm. for sig under Arbejdet, og at hans eller andres Gennemsyn har fundet, at de laante Udtryk ikke har været personligt nok indarbejdede i Salmen eller uheldige i det hele taget. At det første Udtryk næsten altid viser sig at være det ejendommeligste, er en anden Sag, som jo ikke mindsker Kingos og vor Taknemlighedsgæld til Harm.

Som særligt betegnende »Modermærker« paa Vinterparten anfører jeg atter her Læsemaaden i Ps. II, 1, den oprindelige Linje i Ps. III, 4 om Jesu Moder og — sidst, men ikke mindst — V. 2 i den sidste Salme, der ganske simpelt er udeladt i Psb. 1699, hvorved Antitesen fra Harm. er helt bortelimineret (jfr. S. 371).

4.

Naar jeg nu skal forsøge at bestemme den Betydning, som Arbejdet med Harm. har faaet for Kingos Salmer, da er det rimeligt at begynde med at nævne, at han derigennem sikkert har faaet Tilskyndelser og Hjælp til en fastere og klarere Opbygning, til bedre Orden og større Stringens i Tankegangen.

Det laa for den Tids Poeter — ogsaa for de danske — at svømme hen i Overfølsomhed og at forfalde til bombastiske Smagløsheder, skønt alt dette staa saa daarligt til dansk Lynne. Det er Udvækster paa Barokken, som var kommet til os især over Tyskland, og som appellerer

saa ensidigt til Følelse og Fantasi og derfor benytter sig af de voldsomste Virkemidler. Naar den maler, smører den tykt paa, naar den græder, er det bogstaveligt i det mindste i Spandavis, naar den rører sig, vrider den sig i de sælsomste Slyngninger. Den er begejstret for de voldsomme Udtryk, de overraskende Kontraster, kort sagt for alt det, vi nu uden Begejstring kalder højtravende.

Alt dette findes der en Portion af hos Kingo, ogsaa i disse Salmer. Men naar der ikke findes mere, ja naar alt dette kan være helt tilbagetrængt, tror jeg ikke alene det kommer af, at han var den store Digter, som vel havde sin Plads — ogsaa i sin Æstetik — »blandt Tidens Børn, men ikke blandt dens Trælle«. Heller ikke alene af, at han som den virkelige Prædikant, han var, havde den naturlige Følelse for, hvad den simple Veltalenhed kræver. Men ogsaa af, at han har taget sig den Opgave at skrive Kirkesalmer om Herrens Lidelse saa alvorligt, at han har villet levere et godt Stykke Arbejde, som han som lærd Mand kunde være bekendt, og ogsaa for saa vidt har gennemført Opgaven.

Et Par Ord til Sammenligning med Elias Naur kan her være paa sin Plads. Der er Vidnesbyrd nok om Kingos Interesse for sin yngre Digterbroder. Naur selv giver Tilstaaelse derfor i Citatet S. 312. I en af Dedikationerne i hans Bog *Zions Sange* hedder det:

At nok er sagt: Er i alt dette ey Guds Aand,
sampt Kingos søde og vel-ædle bløde Haand?

Vi har lidt svært ved at finde Guds Aand saa vel som Kingos Haand i »alt dette«. Vi har ogsaa svært ved at forstaa, at Kingo kunde favorisere Naurs Produktion saa meget, at han optog 9 Salmer af ham mellem de 26 nye Salmer, han lod trykke i Vinterparten af samtidige Forfattere.

Ikke at Naur er talentløs som Poet. Ingenlunde. Det er vel ogsaa det, der har indtaget Kingo i ham. Han har

maaske syntes, at han i flere Henseender var hans egen Overmand i at gøre Vers. Det er jo undertiden, Naur kan synes at foregribe Brorson; og der er utvivlsomt Tale om Paavirkning ogsaa for det formelle¹.

Men han løber grassat i sine Vers. Han er ikke paa-virket af Barokken, han er ganske besat af den. Dette aabenbares til Overflod i *Golgatha paa Parnasso*. Man begriber ikke, at Kingo kan have »gennemlæst og yndet dette ringe Skrift«; det første synes med Nødvendighed at maatte udelukke det andet. Men det staar der altsaa i Fortalen.

Det er fristende at give sig til at citere. Blot en Mundsmag. Han skildrer, hvordan Ormene fortærer hans eget Lig:

Hvad heller de gaar ud; hvad heller de indtrimler;
 Hvad Kiød de æder end; hvor tycke de sig stimler,
 Nu hisset og nu her, og vrimler i mit Liv;
 Jeg sover, hviler dog og ligger gandske stiv.
 Jo større stykker Kiød smaa Munded Orm' aff-iler;
 Jo meer Jeg dem beleer; jo meer Jeg ad dem smiler;
 At de og nødes til at gnave mine Been,
 Som bider fra sig, som mand beed paa Kampe-steen.
 Dend safft de Dricker ind, udsuer og udkryster,
 Er kun Uhumskhed og de bare onde Lyster;
 Hvo vil ey onde dem det slemme sorte Blood,
 Og det U-sunde-Kiød, som før ey bliver good,
 Før Gud ved disse smaa og smucke bløde Orme,
 Vil Kroppen smuckere omdanne og omforme,
 I Graven, hvor det kun udluttres smuck og glat;
 Min Orme-Syster Jeg saa siger slet God Nat².

Og han »afmaler« Helvedespinslerne:

Vi føler Pinen nock i alle vores sandser;
 Utallig Dievle-skock sig runden om os skandser:
 Udvortes knuser de hvert Lem saa smaa som skarn,
 Og vinder Tarme-Traad paa Helved Nøgle-Garn.
 Hver Aare de med Ild og brende-funcker stopper;

¹) P. Severinsen har været inde herpaa i Studenterhjemmets Julebog Kbh. 1912. Sagen burde undersøges til Bunds. Jeg tror, det kunde lønne sig.

²) Heldigt, at Kingo ogsaa her viser sig at være Naurs Overmand i Begrænsning og i Paaskesalmen nøjes med: »Orme tære ald min safft«.

Hver Indvold de med svogl og Gløde-brander propper:
 Hvert Lem de drager ud, som Traad aff spinde-Teen;
 Hvert been de bøyer op og neder som en Green.
 Hver Helved-Aand en stanck i vore Næser spruder;
 Vi brøler, brumler, gjøer, vi hyler, raaber, tuder;
 Vi smeltes, veltes om, vi kastes her omkuld;
 Vi hvistes, qvistes hen, som Ild-fortørred Muld.
 Vi rappes, nappes, slaaes, vi rives, drives neder
 Til sølen, Pølen hvor mand effter Draaber leder,
 At vedske, ledske sig, ja qvæge sig oppaa;
 Nu hver, dis verr', er brendt saa tør som halm og straa.

Det er vist dette, man kalder »barokke Indfald«. Og af saadanne er Bogen fuld.

Den er imidlertid ogsaa fuld af lærde Anmærkninger under Teksten (jfr. S. 311). Den poetiske Rektor har villet have det lærde Apparat i Orden. Saaledes refererer han til Augustin for Interiøret fra Helvede ovenfor. Imidlertid er det ikke godt at vide, hvad Augustin vilde have sagt til at se sig selv i Barok. Og i det hele taget gælder det jo: »Bücher sind wie Spiegel«.

I hvert Fald mærker man hverken noget til Lærdom eller til Maadehold, naar Alexandrinerne river den barokke Rektor med sig¹. Det kolossale lærde Apparat er blot uadvortes barok Pynt.

¹) Anderledes i den »Triumpherende Slutning«, hvor Naur i et kort jambisk Versemaal og paa legende let Dansk endog foregriber Roman-tikernes Vers («Guldhornene» og »Nytaarsmorgen»):

Nu Pinen er endt,
 Og Jesus er kiendt,
 Aff alle, som kiender,
 Dend Trofaste Gud,
 Som søgte sin Brud,
 Fra Jorderigs Ender;

 I Munden en Psalme!
 I Haanden en Palme!
 Paa Hovet en Krone!
 I Hiertet er Glæde;
 Thi skal Jeg da qvæde
 Dend Engelske Tone.

Anderledes med Kingo. Man ser bedst, hvor forskelligt et Udbytte, de har faaet af deres Studier, naar man kigger paa de Passionssalmer fra *Zions Sange*, som Kingo satte i Vinterparten.

Man har Lov til at gaa ud fra, at de to Passionsdigtere i Odense, der samtidig har været optaget af at skrive Passionssalmer¹, og som jo i højeste Grad paaskønnede hinandens Arbejder, har forhandlet med hinanden om disse Salmer, ligesom de talte sammen om *Golgatha paa Parnasso* (se S. 312). De er sikkert ogsaa under disse Samtaler kommet ind paa Harm., som Naur jo viser hen til (se S. 311).

Der findes vist ogsaa Spor af Harm. hos Naur. F. Eks. i Salmen om »Peders Fald og Opreysning« (Vinterparten S. 441 ff.), hvor det hedder (V. 9):

Thi frister Satan ham
Og gjør hans Troe saa lam,
At dend ved Ilden fryser
Og ham fra Sandhed kyser.

Sammenligner man hermed V. 5 i den tilsvarende Salme af Kingo:

Hand ved Ilden, naar hand gyser,
Veed sig vel at gjøre varm,
Men Guds Kierlighed dog fryser
I hans Hierte, Bryst og Barm

og det ovenfor S. 335 tilføjede Citat fra Harm., ser man endnu tydeligere, hvor nær Kingo her staar Harm., ja at han næsten kan kaldes oversat derfra, mens der hos Naur kun kan tales om en friere Gengivelse eller Reminiscens.

Og hertil svarer det godt, at i Naurs Salme træder baade det historiske og det didaktiske helt i Baggrunden for det lyriske. Det er ikke en Salme, men et Bodsdigt, i øvrigt skrevet let og flydende og med træffende Udtryk hist og her:

¹) Dedikationerne i *Zions Sange* er fra 1687.

Hans store Løve-mood
 Er fuldt med Hare-Blood;
 Dend allermindste Kurre
 Gjør Ørnen til en Spurre:
 En Helgen tør ey sige
 Guds Sandhed for en Pige.

Men det repræsenterer som al Naurs Digtning et Overgangsstadium, Barokkens Forfaldsperiode med enkelte Spirer til den nye Kunst, som slaar igennem med Pietismen.

Paa samme Maade har Kingo ogsaa optaget et Sidestykke af Naur til sin egen Salme om Judas's Fortvivelse (Vinterparten S. 473 ff.). Salmen er en hel Del forandret og forkortet fra Originalen i *Zions Sange*. Man begriber ikke, hvorfor Kingo har optaget den, da den, skrevet paa samme Versemaal og i det væsentlige vandrende ad de samme Tankegange, blot er en mattere Gentagelse.

Men det, der har Interessen her, er, at den ogsaa — baade for Tankegangen og for flere Udtryk — synes at kunne betegnes som en svagere Genklang af Harm., især som den oprindelig lyder i *Zions Sange*. Men den latinske Fortolkning og »Lærdommen« i det hele træder ganske tilbage for Poetens Udmalinger og egne Udgydelser. Det er den bare Poenitense.

Til Trods for sin djærve Natur kendte Kingo godt til at fristes til Tidens Taareperseri, og, saa stor en Digter han var, kunde han ofre til Tidens daarlige Smag. Naar der ikke findes mere heraf, end der gør, i hans Passionssalmer, hænger det, mener jeg, bl. a. sammen med, at han har haft Forstaaelse for, at ikke alene Historien, men ogsaa Læren skulde komme til sin Ret. Og det Synspunkt har hans Brug af Harm. hjulpet ham til at gennemføre. Oplysende er i den Henseende Forholdet med de to Salmer om Peter, hvoraf den anden er næsten uden Forbindelse med Harm., men samtidig lige saa taareperset som Naur, udgyder lige saa mange »Bodespande« som han og saamænd lige saa godt kunde være skrevet af ham. Smlg.

Begyndelsesversene af denne Salme og af Naur's »tredie Poenitentzes Psalme om dend groveste Synderes Bodferdighed og Omvendelse til Gud med Graad og modige Taare«:

Velder ud I Øyne-strømme,
 Flyder ned i hobetal,
 Lader eder aldrig tømme
 Her i denne Græde-dal,
 I min' Øynes Kilde-Veld,
 Flyder for min synde-Gield,
 Flyder til I blive røde,
 Ja til Hiertet selv kand bløde. (Kingo.)

I Øyne, Øyne, Græder Vand!
 O flyder hen i Taarer!
 O Græder hvad i græde kand!
 For synden mig bedaarer,
 O gid hver strøm og Vand-riig Aae
 Mig kunde i hvert Øye staae!
 Og fylde alle Aarer. (Naur)¹.

Det vil naturligvis ikke sige, at Kingo kun henfalder til Betragtninger og Udgydelser, naar han digter paa egen Haand. Gennemgangen ovenfor har fremdraget Eksempler nok paa det modsatte. Men han er i sine Passionssalmer blevet styrket mod Tidens Fristelse til »Grædehikke« og Smagløshed ogsaa derved, at han er en besindig Repræsentant for den lærde Tid, mens Naur i sin Digtning kun viser os en lærd Mand i Karikatur.

Men Medaljen har ogsaa sin Vrangside. Der findes kunstige Ophobninger i Salmerne eller sammentrængte Referater fra Kommentaren, som ikke er indarbejdede i den poetiske Helhed og omsmeltede af hans Digteraand. Meningen med Passionssalmerne er nu engang ikke at give os selv Tidens bedste Kommentar paa Vers. Men naar galt skal være, er det dog lettere at udholde at læse Noter omsat til faste Vers end udtværede Udgydelser paa Vers.

¹) Zions Sange, S. 67. — »Ind til Guds Flaske bliver fuld«, skriver Naur i den samme Salme.

5.

Af Dokumentationens ovenfor fremgaar det, hvor mangfoldige Gange man kan paavise Harm.'s Betydning ogsaa for Enkeltheder i Passionssalmerne. Først rent sprogligt: de latinske Ord, Udtryksmaader eller Konstruktioner gaar igen, ligefrem oversat eller gengivet; eller de har indirekte haft Betydning for Kingos Form.

Som saadanne Udtryk, der i Virkeligheden er Latin, nævner jeg blandt de særlig karakteristiske Eksempler her: »Vader med sin bare Food« (II, 1), »Trygheds Søvn-Taage blinder Siæl og Øye slæt« (III, 2), »løfterige Peder« (III, 7), »Trende Gange du kun minder, at Disciplene skal see, jeg Ti Tusind Gange finder din advarsel meer end de!« (III, 12), »Ene kand hans Ord og Tale kaste Fienden baglænds om fri skal hans Disciple gaa« (IV, 4), »Satans Snæregarn og Syndens sterke Helved-baad« (V, 1), »driver, tutter, skiender, slaar« (V, 2), »søde Synd« (VIII, 1), »Samvittigheden stak« (VIII, 3), »Samvittighedens Svøber« (VIII, 5), »Samvittighed, som er fuld aff Gifft og Piile« (VIII, 5).

Jeg skal holde op med denne Opregning, der kunde fortsættes længe endnu, og blot fremhæve de tre Salmer, for hvis danske Stil Latinen vel har faaet størst Betydning, Salmerne om »Peders Fald«, »Pottemagerens Ager« og »de syv Ord«.

Den første indeholder nogle af de berømteste Linjer og noget af det fasteste Dansk, Kingo har skrevet. Det er vist ovenfor, at netop her staar vi over for forvandlet Latin, saa at denne Salme maaske er det bedste Eksempel paa, hvad Kingos Dansk skylder det latinske Sprog.

I *Ill. dsk. Litthist.* (1929 I, S. 958) er som karakteristisk fremhævet Verset:

Peder! est du da en Klippe,
som Guds Kirke bygges paa? o. s. v.

Og det med Rette.

Men naar der føjes til: »som det vil ses af de fire første

Linier, hvori det er Jesus, der taler til den fornægtende Discipel, er Kingo ikke bange for at udvide og digte til i sit Forlæg, Passionsharmonien, der som bekendt kun har Ordene: »Og Herren vendte sig og saa paa Peter«, «saa maa der nu korrigeres, at Kingos Forlæg egentlig ikke er Passionsharmonien, men Harm., og at den karakteristiske Stil i dette Vers — som ovenfor fremhævet — staar i udpræget Gæld til Latinen, som Kingo her har omdigtet særligt malmfuldt.

Salmen om »Pottemagerens Ager« er den mest »latinske« af Salmerne. Jeg nøjes med at henvise til den detaljerede Paavisning heraf ovenfor baade for Tankegangen og — hvad det her kommer an paa — for mange Udtryk, f. Eks. det ejendommelige: »roligt Leye«.

For den sidste Salme er det især Originalens tre første Vers, for hvis Stil Latinen har faaet afgørende Betydning, bl. a. den første Linje, den berømteste Linje, Kingo har skrevet.

En Sprogmand vil kunne give en nærmere Vurdering af, hvad denne sproglige Afstamning har haft at betyde for Passionssalmerne og derigennem for det danske Sprog og Digtning. Men saa meget kan vel regnes for uimodsigeligt, at Kingo igennem dette klassiske Forlæg og Sprog har haft en gavnlig Modvægt imod den paatrængende Indflydelse fra den tyske Barokpoesi og det tyske Sprog.

Thi selv om det med Rette er fremhævet, at Kingo ikke gav sig af med at oversætte fra Tysk, som de mindre Poeter paa hans Tid (saa vel som før og siden), er det dog ogsaa rigtig fremhævet (*Ill. dsk. Litthist.* smstds.): »Som ægte Barokpoet fordyber Kingo sig overhovedet i Torturens Enkeltheder; Hudstrygningen skildres saaledes detailleret:

Ris og sejge Piske-Remmer
flettes nu til Jesu Hud,
dermed slaas hans usle Lemmer,
til at Blodet strømmer ud.

Hvert et Slag gør dybe Saar,
 som til Ben og Marven gaar,
 saa han sig som Ormen vrider,
 og hans Hjerte i ham svier.

Lignende Eksempler, der leder Tanken hen paa den anden schlesiske Skole (Lobenstein), kunde nævnes i Mængde, ikke mindst fra selve Korsfæstelsessalmen; men midt i Udmalingen af Golgatalidelsen kommer der pludselig et fredfyldt Hvilepunkt, idet Indskriften paa Korset motiverer disse Linier:

Skriv dig Jesus paa mit Hjerte o. s. v.«

Men dertil maa nu føjes, at de første fire Linier af det første Vers ikke er Barokpoesi, men kan findes i middelalderlig Passionsdigtning og maaske her gaar tilbage til Harm. (se S. 355), og at det berømte andet Vers sikkert har Harm. at takke baade for Indholdets Inderlighed og Formens Fasthed (se S. 364).

Og saaledes kunde det vises i mange flere Tilfælde.

Over for denne Kingos Taknemlighedsgæld til Latinen for sine Passions salmer er det derfor egentlig utaknemligt, naar han i sin Tid i ungdommelig dansk Digterbegejstring kort efter Udgivelsen af *Aandeligt Sjungekor I* skrev¹:

Fryd dig Guds Kirke, du som her i Norden grøder
 Og groer til Daglig vext og dine Børn opføder
 Med den usvigelig' og Himmel-melke-mad,
 Hvor ved saa mangen Siæl sig finder sund og glad.
 Hør hvor din Harpe nu med deylig Tone stemmis,
 Og du med Engle-Sang alt Dag fra Dag forfremmis,
 Saa du som før var Lesp og haffde Tungebaand,
 Nu taler, siunger med en Himmelfrisked Aand.
 Hvor slet var dog din Stand, den Tid du motte nyne
 Oppaa den Romerstreng, og laa paa Paffvens Dyne

— — — — —
 Hand lagde dig i Mund dit rette Moders-Mæle
 Du ey i fremmed sprog din andagt skulde kvæle,
 Det ukiend lallemaal kom i Landflyktighed
 Ud til sit gamle Rom, til Affguds-Fyrstens beed.

¹) Foran i »Aandelig Siunge-Lyst« af Johan Brunsmann, Kbh. 1676.

Jeg gad vide, om Kingo vilde have gentaget disse Ord om »det ukiend lallemaal«, dengang han ti Aar senere sad med Harm. for sig og arbejdede paa sine Passions-salmer. Men saaledes gaar det vel altid, naar en underkuet Stamme eller et ringeagtet Folkesprog bruger Herskernes Vaaben til at løsrive sig med¹. Der er blandet romersk Staal i det bløde danske Metal i Kingos Vers. Det er en Legering.

Paa samme Maade er Kingo med Hensyn til Salmernes Indhold i Gæld til Harm. for Enkeltheder af forskellig Art: for Overførelse af Skriftsteder, Allegorier, Smaanoter, Tanker og længere Udviklinger. At gøre Rede for alle disse Enkeltheder vilde være det samme som at gentage under ét, hvad der ovenfor er paavist Salme for Salme. Men det er som sagt derfor nødvendigt stadig at sammenholde Salmesteder med Harm., hvis man vil forstaa, hvad Digterens Mening egentlig er. Lad mig eksempelvis her blot nævne »Otterslangen« (II, 7) og »Kysset« (IV, 5).

6.

Af alt dette følger, at det ikke er for meget sagt, at store Dele af Kingos Passions-salmer er skrevet over, versificeret over Gerhards Kommentar. Det er altsaa ikke nok — som hidtil — at definere disse Salmer som digtede over Passionsharmonien som Forlæg med tilføjede personlige Udbrud og Bønner. Den tredje Bestanddel, den latinske Fortolkning til Passionsharmonien, er ofte Hovedbestanddelen, og det er Kingos Forhold til den, der forklarer hvorfor »Kingo ikke er bange for at udvide og digte til i sit Forlæg, Passionsharmonien« (se S. 392).

En Paavisning af, hvordan de tre Elementer indgaar i Blandingen, er f. Eks. gjort ovenfor for Salmen »Om Jesu

¹) Jfr. »Som Forholdene laa med den danske Sprogkulturs Forsømmelse, maatte iøvrigt disse nye Studier paa mange Maader netop søge Støtte i den Sprogforstaaelse, man havde gennem Latinen.« (Oskar Andersen i Indledning S. IX til Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor, 1931).

i Pilati Domhuus«. I øvrigt kan »Versifikationerne« fra Harm. strække sig lige fra Smaanoter i en Salme til næsten hele Salmen.

Det er lærerigt at sammenligne den Brug, Kingo har gjort af Harm. for sine Passions salmer, med den Brug hans yngre samtidige Jón Vídalín har gjort af den for sine to Samlinger af Passionsprædikener. Jeg skal for det enkelte henvise til min Bog om *Jón Vídalín og hans Postil* og her kun henvise til et Par Udtalelser om Arten af denne Benyttelse ovenfor S. 308 f.

Der kan om Kingos Salmer nok siges, som det der hedder om Vídalíns Prædikener, at »han har skrevet sine Salmer ikke nær saa meget over Lidelseshistoriens Tekst, som over Gerhards Fortolkning dertil«.

Der kunde ogsaa gøres noget lignende gældende for Kingo, som jeg et andet Sted i min Bog (S. 293) hævder for Vídalín i Anledning af hans Langfredagsprædiken: »Harm. har været for hans Fantasi som Arons Mandelstav, den skyder nye Skud og sætter Blomster i hans Prdk. Harm.'s Allegorier har faaet hans Fantasi til at yngle, hans Stil er skudt op af den latinske Forfatters«.

Man vil ogsaa finde flere af de samme Enkeltheder citerede af Vídalín, som vi kender fra Kingos Salmer, f. Eks. »Otterslangen«. Det er altsaa Ting, der er faldet i den Tids Smag, og som er gaaet igen i den Tids Prædikener.

I det hele har Kingo naturligvis gjort en lignende Brug af Harm. for sine Passionsprædikener, selv om de sikkert har haft en ganske anden Kraft og Ejendommelighed end Vídalíns to Smaasamlinger. Og det kan være rimeligt, at der ofte ligger gamle Prædikener over de samme Situationer til Grund for Salmerne, maaske med Støtte af en »sammenskrevet Commentarius« (se S. 306 f.). Men jeg vilde dog tro, at Kingo ogsaa har haft Harm. for sig under Udarbejdelsen.

Det kan imidlertid være mindre væsentligt, om han har kigget i Harm. selv, sin egen »Commentarius« eller i

sine gamle Prædikener, naar de to sidste ogsaa gaar tilbage til Harm. Derimod er det afgørende — og jeg skal understrege det her som Slutning paa disse Bemærkninger til Sammenligning mellem den danske Salmedigter og den islandske Prædikant — at det naturligvis langt lettere bringer en Prædikant i et skæbnesvangert Afhængighedsforhold til en Kommentar, naar han citerer rigelig derfra, end en Salmedigter, som inspireres derfra, ja selv om han gør Vers derover. Og saaledes er Forholdet ogsaa for disse to Debitorer: for Salmer er det ikke Originaliteten i den Forstand, der er afgørende, men Digterens Genius, hans Stil og Form. Og stadig paany sandes det, at Røsten er Kingos, selv om Hænderne er Gerhards.

Men derfor er det vel alligevel berettiget at nævne det som en afgørende Udvikling fra Kingos Passions salmer til Grundtvigs Salmedigtning, at, medens den første altsaa for en stor Del har skrevet sine Salmer over Gerhards Fortolkning, gaar den sidste til Biblen selv. Og hans Brug af Biblen for hans Salmedigtning er som bekendt meget udstrakt; og det er meget nødvendigt at blive klar paa den for at forstaa Salmerne.

7.

Kingo fremtræder altsaa i sine Passions salmer ogsaa som Repræsentant for sin Samtid, den »lærde Tid«, som »lærd Mand« i al Beskedenhed.

Det har nok ogsaa været hans Ønske. Han har været glad for sin Doktorgrad (af 8/4 1682), og han har ønsket at kunne svare til den. Ogsaa i Salmebogen — det er næppe uden Betydning, naar der i Psb. 1699 staar et D. ved hans Navn ligesom ved Luthers og nogle af de andre Forfatternavne.

Han vilde vist have kunnet føle med, om han havde læst denne Bemærkning i Brev af Jón Vídalín: »Det er al Verden bekendt, at de lærdeste Mænd, som gør Bøger, Salmasii, Vossii, Heinsii, Casauboni, Seldeni, Cambdeni,

lader deres Bøger gennemlæse af deres gode Venner, endog af dem, som ikke er deres Ligemænd, thi fire Øjne ser bedre end to. Og det er ingen Vanære for os Islændinger at gøre det samme¹.

Han vilde sikkert gerne regnes med til Lavet. I hans store og lærde Bibliotek stod jo disse og mange andre lærde Mænds Bøger paa Hylderne.

Og han havde som ung Digter søgt at gøre sig bekendt ved et stort lærd Digt om »Danmarks første Begyndelse og Herkomst o. s. v.«. Han fik det ikke udgivet; men dets Tilstedeværelse i Manuskript er — sammen med andre »lærde« Digte af ham — Vidnesbyrd om, at han har vidst at gaa den Tids slagne Vej til Digterberømmelse om ad den versificerede Lærdom. Og han naaede det Maal, han havde sat sig: han blev meget yndet for disse »lærde« Rimerier af national eller historisk-geografisk Art.

Der er i Anledning heraf sagt om Kingo: »Danmarks Skabelse, vor egen Old-historie — det var et Æmne for en ung ærgerrig Digter! For den ældre Mand var det Opgaven at skrive en *Messiade*«². Det første Værk er aldeles glemt; men det bør ikke glemmes, at der gemmer sig i Kingos »*Messiade*«, som er taget op til Undersøgelse i denne Afhandling, ikke alene Historie, men ogsaa Lærdom, ligesom i hans Ungdomsarbejder.

Det Resultat, der her er naaet til, er i god Overensstemmelse med Prof. Aage Bentzens Undersøgelser af Poenitensesalmerne i *Aandeligt Sjungekors* første Part³. Thi jeg maa mene, at det i hvert Fald fremgaar af disse Undersøgelser, at Kingo er gaaet meget grundigt til Værks med disse Salmeoversættelser. Prof. Bentzen bruger i sin »Efterskrift« det Udtryk (S. 30): »I hvert Fald viser det, at han er en selvstændigt arbejdende Mand«. Og senere (S. 34):

¹) Anf. Værk, S. 170. (Ovs.).

²) Holstein Rathlou: Om Thomas Kingo, 1917 S. 81 ff.

³) Teol. Tidsskr. 5. R. III med Efterskrift i følgende Hefte.

»Jeg kan saaledes ikke se andet, end at Formodningen om, at Kingo »brugte Lexikon, naar han digtede Salmer«, maa staa fast.«

Det er i denne Sammenhæng ikke afgørende, hvorledes det forholder sig med hver enkelt af de mange Enkeltheder i Kingos Oversættelse, om der er »brugt Leksikon« eller Kommentar eller blot — som i en Del Tilfælde — den lærde Tids Bibeloversættelse. Thi det fremlagte Materiale er tilstrækkeligt til at vise, som Prof. Bentzen flere Gange udtrykker det, at det, Kingo vil med sine Oversættelser af Poenitensesalmerne, er at »skrive versificeret Kommentar«, eller — som det hedder S. 259 — »det, Kingo vil, er ikke blot en Oversættelse af Salmerne, men tillige en Forklaring af dem«. Som det hedder S. 292: »Det gælder hele Rækken af Digte, at de er versificeret Kommentar, rimet Parafrase, der i den lærde og ortodokse Tids Aand bestræber sig for at faa saa meget ud af den hebraiske Grundtekst som muligt.«

Det er det samme Synspunkt, som — mutatis mutandis — til en vis Grad er gjort gældende ogsaa her for Passions-salmerne.

En anden Sag bliver det, hvordan »Digteren« er kommet ud af det med den »lærde Mand«. Samarbejdet er unægtelig gaaet bedst ved de sidste Salmer. Thi det er ganske rigtigt, naar det sammesteds siges: »vil man være meget rigoristisk, synes jeg, at man ofte kan sige om denne som om de andre Salmer, at *Stemningen* i Forlægget er borte, svundet under Lærdommens Tyngde. »Digtene« bliver saaledes væsentlig et Vidnesbyrd om Kingos Lærdom, men ogsaa om, at han ikke har formaaet at lade Lærdommen tjene Inspirationen«.

Saaledes vil den almindelige Mening vel dømme i vore Dage. Ja, Grundtvig ønsker endog¹, at Kingo ikke havde skrevet Poenitensesalmerne. Men mange har sikkert dengang dømt anderledes.

¹) Theol. Maanedsskrift 1828 April S. 36.

Saaledes erklærer jo Sjællands Biskop Hans Wandal i sin Approbation af Sjungekoret: »saasom jeg med største Sindets og Aandens Glæde haver læst disse 14 Geist-rige og deylige Morgen- og Aften-Sange, samt de 7 Kong Davids fortreffelige Poenitendses Psalmer, vel og arteligen udsatte af voris berømmeligste Danske Skialdrer, og Guds Huses frugt-bringend Tiener, Mag. *Thoma Kingo*«. Og hermed giver han vel i de til Poenitensesalmerne føjede Tillægsord »de høj lærdes« Karakter for, at den nye Magister havde leveret en efter Tidens lærde Smag solid »Udsættelse« af Davids Salmer, selv om det ser ud til, at han ikke har været saa lærd, at han ikke har følt, at der var mere »Aand« og »Dejlighed« i Morgen- og Aftensangene.

Og nu Kingo selv. Han tog Magistergraden 1669. Kan det kaldes en urimelig Formodning, at Kingo har villet vise sig denne Grad værdig ved — maaske i en ny Kappestrid med Arreboe¹ — at sætte sig for at give en saadan Gengivelse og Forklaring af Davids Salmer, som kunde tilfredsstille de dengang moderne »lærde« Synspunkter derpaa², og har fremlagt Resultatet deraf nogle Aar senere i *Aandeligt Sjungekort*?

En smuk Parallel dertil vilde det saa være, at Kingo faar Doktorgraden 1682, kort derefter faar Salmebogen overdraget og i de følgende Aar arbejder med at give en saadan Gengivelse og Forklaring af Passionen, at den kunde være ham som Doktor værdig og hans lærde Kolleger takkelig.

I hvert Fald stræber han i Poenitensesalmerne og i Passionssalmerne ogsaa efter at være i Overensstemmelse med sin Samtids lærde Smag. Og det er dette Synspunkt paa Kingos Digtning, at man dér ikke alene møder »Digteren«, men undertiden ogsaa den »lærde Mand«, som her har skullet understreges, fordi det er af afgørende Betyd-

¹) Jfr. Holstein Rathlou: Anf. Værk, S. 83 ff.

²) En Sammenligning med Naurs Gengivelse af nogle af Bodssalmerne i Zions Sange er ikke uden Interesse.

ning for at forstaa Passionssalmernes Tilblivelse og vurdere dem ret.

Hvilket — her i Forbigaaende sagt — naturligvis ikke betyder, at Kingo i Virkeligheden kun var lærd Mand og ikke Digter. Han var — og er og bliver — »Skialdrer«, og det betyder, som Bispen meget rigtig definerer det, at han baade var »Geist-rig«, og at han kunde »udsætte vel og artelig«. Og i Passionssalmerne vandrer disse to Aandsevner saa smukt sammen, Haand i Haand.

8.

Den nære Tilslutning til Harm., hvori Passionssalmerne er udarbejdet, har vel ogsaa noget at fortælle til nærmere Karakteristik og Vurdering af den kristelige Forkyndelse, der møder os der.

Det skal straks siges, at den understreger Hovedindtrykket fra Kingos øvrige Salmedigtning af udpræget luthersk-evangelisk Kristendom i speciel Belysning af tysk Vækkelse og Bodsfromhed fra det syttende Aarhundrede.

Det er jo Programmet, der forkyndes med det samme i Indledningssalmen; og hvis der skal fremhæves særligt afgørende Vidnesbyrd om, at Kingo har overholdt sit Program, bør Salmerne om Peter og Judas og den sidste Salme nævnes. Men de vidner da ogsaa afgørende om, at det heldigvis ikke er den specielle Vækkelsesbetoning, hvorpaa Eftertrykket er lagt, men det ægte luthersk-evangeliske. Og derved har disse Salmer faaet uvurderlig Betydning for dansk Kristendom.

At det nære Samarbejde med Johann Gerhard ogsaa har haft nogen Betydning for den Udformning, Passionssalmernes kristelige Forkyndelse har faaet, fremgaar af Sammenligningen mellem Salmerne og Kommentaren; eksempelvis af Forholdet ved de nævnte Salmer.

Johann Gerhard stod jo for hin Tid baade som Teolog og som opbyggelig Forfatter som det uforlignelige Udtryk for det luthersk-evangeliske, saaledes som han havde levet

og studeret sig dertil under stærk Paavirkning af Arnds Vækkelse.

Som det f. Eks. er udtrykt paa Dansk af Oversætteren af Arnds *Sande Christendom*¹: »D. Johannes Gerhard, hvilken alle sande Lutherske ære som en Fader«.

I samme Fortale af den daværende Udbypræst citeres ogsaa et Par bekendte Udtryk om Johann Gerhards Taknemlighedsgæld til Arnd (blandt »Adskillige Vidnesbyrd om Doct. Joh. Arndt«). Det nævnes, at han i Brev af 1/5 1608 kalder ham »amicum filiali amore prosequendum«, og at han i Fortalen til Arnds Postil skriver: »Jeg har nu meere end i 16 Aar æret og hædret D. Joh. Arndt som min Aandelige Fader, har hannem og at takke som min første Ledsagere til studium Theologicum eller den H. Skriftis Studering.«

Det er ikke her Stedet til en nærmere Undersøgelse af Johann Gerhard i Almindelighed eller specielt hans Forhold til Arnd². Men jeg har citeret disse Udtalelser, fordi de er taget fra en dansk Oversættelse af Arnds Bog, der er udkommet Aaret efter Vinterparten, og som er forsynet med et Forord af Kingo, dateret 1. Juni 1682 i Odense. Her er altsaa Tale om det samme Tidsrum, i hvilket Kingo har arbejdet med at digte og faa udgivet sine Passions-salmer. Og at der ikke blot er Tale om et ydre Sammen-træf, men at Kingo under sit eget Arbejde ogsaa har været levende interesseret for dette brydsomme Arbejde med at faa hele *Den sande Christendom* udgivet paa Dansk, som nu endelig kronedes med Held, det kan man sikkert slutte af disse Ord af ham her i Forordet: »ey alleene lyst Christendoms og Kierligheds Fred over den Sal. D. Arndtis Aske; men og ved den Sal. Afdødis levende Haand, hiulpet til at drage vor nesten i sidste Blus liggende Christendom af

¹) Fire Bøger om den sande Christendom af Johan Arndt ovs. af S. J. I. nu Sogne-Præst til Udby og Orsløv i Sælland. Kbh. 1690.

²) Jfr. Wilhelm Koepf: Johann Arndt (Neue Stud. zur Ges. der Theol. u. Kirche, 1912.)

sin Aske, tage Skiællene fra vore Landmænds Øyen, Faareklæderne fra Ulvene, Rægrimen og Skabilkenhovedet fra Hyklere, som i en Sand Christen Kirke, leve som u-sande Christne.«¹

Nu skal man vist ikke tage Kingos Karakteristik af sin Samtids Kristendom helt efter Bogstaven. I hvert Fald skriver Johan Wandal i Approbationen til *Sjungekoret I*: »Fornæmmelig i disse sidste Verdens Tider, da Guds sande Frygt hos de fleeste, diszver! alt formeget er forkølned, og det noksom er at befrygte at ved vor Frelseris Christi sidste og ærefulde Tilkomst, den rette og saliggjørende Troe næppelig skal være at finde paa Jorden.« Det ser altsaa næsten ud til at have været en biskoppelig Cliché, hvor dog det stærke Kingoske Temperament kendes tydeligt.

Men utvivlsomt er det, at Kingo regner den gamle Bog for en meget værdifuld Bundsforvandt i sin Kamp for Vækkelse af den »nesten i sidste Blus liggende Christendom« og venter sig en »levende« Haandsrækning af den døde.

Og NB.: Den Arnd, som han vil kæmpe Side om Side med, er den »Sal. D. Arndt«, over hvis Aske han lyser Fred, d. v. s. en Arnd uden den meget omdisputerede Mystik og de paastaaede Kætterier. M. a. O. den Arnd, om hvem Oversætteren Sam. Jenssøn Ild i sin Fortale selv vidner: »hvo som og iblandt os Lutherske efter D. Johan Arndts Tid har villet skrive noget skarpt og fyndigt om et Christeligt Levnet, da har han maat kiende, Doctor Arndt Salig, har i disse Bøger brudt Isen for hannem, og har maat pløye med hans Kalf, og maat bruge disse hans Bøger som Skolemestere til det han vilde skrive, og laane en stor deel af hans Betænkninger«².

¹) Jfr. Muligheden af Ungdomsaaivirkning fra Arnd paa Kingo i Kbh. gennem Bartholinerne. (Se f. Eks. Richard Petersen: Thomas Kingo, 1887, S. 28.)

²) Koeppe karakteriserer ham som banebrydende Fører for den lutherske Prædiken i det syttende Aarhundrede. (Anf. Værk S. 140.)

Og den Poenitense, han er enig med Arnd om at forkynde, er af denne selv i Fortalen defineret saaledes: »Om saadan alvorlig, sand og inderlig Hiertens Poenitentze og dens Frugter, handler nu dette mit lille Skrift: og om den sande Troes *Praxi* og Øvelse, saavel som hvorledis en Christen skal gjøre alting i Kierlighed: thi hvad som skeer af Kierlighed, skeer og af Troen.« Eller, som det mere afgjort evangelisk er udtrykt i Bogen (S. 25): »derfore er det den rette Poenitentze, at Hiertet ved inderlig Græmelse, Anger oc Ruelse knuses, brydes, synderrivis oc beengstis, oc saa ved Troen om Syndernis Forladelse legis, trøstis rensis oc forbedris. Hvorpaa det udvortis Levnets Bedring oc Fornysele visseligen ocsaa følger.«

Det er dette Grundsyn, Kingo har truffet atter og atter bag ved Enkelthederne i Harm. saa vel som i Gerhards opbyggelige Skrifter, baade hans *Meditationes* og hans Prædikener. Jeg skal bringe et karakteristisk Citat fra hans Postil: *Evangelischer Palmbaum*¹.

Johann Gerhard gennemgaar de forskellige »modi«, — han nævner i alt elleve —, som kan bruges paa Prædikestolen, og skriver bl. a.: »Vors zehende findet sich eine solche Art zu lehren, dasz man sonderlich auff die Erbauung des innerlichen Menschen siehet, mit bequemen *Allegoriis* und geistlichen Deutungen die Historien des alten Testaments mit dem neuen Testament vergleicht, dieselbe auff Christum zeucht, und in den Lehrpunckten vornehmlich darauff bedacht ist, dasz man die wahre Erkenntnisz der innerlichen Verderbung unserer Natur, den wahren lebendigen Glauben an Christum, die brünstige Liebe Gottes, Verschmehung des Zeitlichen, Verlangen nach dem Ewigen, demütige Furcht Gottes, innigliche Gelassenheit, gründliche Demut und dergleichen ins Hertz pflantze, das möchte man nennen *modum docendi mysticum*. Dasselbe ist nun heutiges Tages, da bey dem meisten Theil der

¹) Jfr. min Bog om Jón Vídalíns Postil, S. 299 f.

Glaube verloschen, und die Liebe erkaltet, hochnöthig. Es gehöret aber Fleisz, Gebet und Andacht darzu, denn was ins Hertz kommen soll musz aus dem Herten entspringen

Da nun jemand fragen wollte, was für enen *modum docendi* oder Art zu lehren, wir in dieser Postill gebrauchet, dem geben wir zur Antwort, dasz *modus Catecheticus* und *mysticus*, die siebende und zehende Art in derselben *con-junctim* gebrauchet.«

Den, der kender noget til Harm., vil vide, at disse Udtryk nogenlunde uændrede ogsaa kunde bruges om denne Kommentar, vel at mærke om Gerhards Del deraf. Der er for saa vidt ingen Væsensforskel mellem Johann Gerhards Prædiken og hans Eksegese. Han sigter ogsaa gennem den sidste »sonderlich auff die Erbauung des innerlichen Menschen«. Og det kan vel siges lige saa godt om Kommentaren, at det er *modus Catecheticus* og *mysticus*, der fortrinsvis anvendes der *conjunctim*. Hvis man da forstaar den første »modus« om det lærde Apparat og det »mystiske« som ovenfor defineret af Gerhard.

Denne *modus docendi mysticus* er for Tiden »højstnødvendig«, siger Gerhard. Og hans Motivering derfor er morsomt nok ikklædt de samme Billeder, som ovenfor er brugt i de to Udtalelser om Tidens Ukristelighed af Kingo og Wandal: »i sidste Blus« og »forkølned«. Dertil svarer det godt, at det er i Virkeligheden for denne *modus docendi mysticus* Kingo er gaaet i Lære hos Gerhard. Hans Passions-salmer sigter ogsaa »auff die Erbauung des innerlichen Menschen«, og de søger paa dansk Maner at naa dette Maal nogenlunde ad den samme »mystiske« Vej, som her er opmaalt Stykke for Stykke. Og det gælder ogsaa om Kingos Salmer: »Was ins Hertz kommen soll musz aus dem Herten entspringen«.

For saa vidt kan det altsaa siges, at vi i Passions-salmerne og — i videre Forstand — i Vinterparten møder »kristelig Mystik«. Men det gælder om Begrebet Mystik i

udpræget Grad, at man maa sørge for at holde det skarpt defineret. Derfor skal jeg indskyde her, at denne »kristelige Mystik« ikke behøver at være identisk med »den Arnd'ske Mystik om »Kristus i os««, som Professor Oskar Andersen uden nærmere Definition mener *muligvis* at finde i Vinterparten, skønt han med Rette kalder Kingo »lidet mystisk anlagt« (altsaa formodentlig i den almindelige, lidt taagede Betydning af Ordet)¹.

Det kommer altsammen an paa, hvad man forstaaer ved Mystik. Den »Mystik«, man finder i Vinterparten — og efter min Mening ogsaa andetsteds i Kingos Salmedigtning, selv om det er mere sporadisk —, er inderligst udtrykt i Passionssalmerne, f. Eks. i Verset, som det oprindelig lyder:

Gak under Jesu Kors at staa,
O kiære Siæl, og med attraa
Kys Jesu' Læber, og giv agt
Paa hvad hand har til Afskeed sagt.

Og den er af Indhold og Art nogenlunde identisk med Gerhards, vel at mærke naar man som stiltiende Forudsætning gaar ud fra, at den ikke er efterlignet, men tilegnet af en dybt oprindelig Digttersjæl og genfødt hjærteligt og inderligt paa Dansk.

Og det er dette Sammenspil mellem Gerhards og Kingos »mystiske« Hjærter, der har været saa bestemmende paa mange Maader for Tonen i Passionssalmerne, hvor den er mest ægte og inderlig.

Man kunde gaa videre og spørge, om der ikke var Grund til i denne Sammenhæng at dvæle ogsaa ved Heinrich Müllers Betydning for Kingos kristelige Syn.

Om Muligheden for litterær Afhængighed er der ovenfor talt. Men hvordan det nu forholder sig dermed, er det rigtigt fremhævet af Prof. Oskar Andersen, at »deres religiøse Standpunkt har største Overensstemmelse«². Og

¹) Nævnte Værk, S. LXXII.

²) Anf. Værk, S. XCIV.

der er for mig heller ingen Tvivl om, at Kingo er blevet kristeligt paavirket af ham og har følt sig som hans Aandsfrænde. Og mere er der ikke Tale om i denne Sammenhæng.

Om Paavirkning for Udtryksform, Stil eller Tone tør jeg ikke sige noget bestemt. Men hvis man vil paastaa, at Kingos *Tone* er blevet stemt noget efter Heinrich Müllers, saa maa det imidlertid erindres, at hans Grundtone er den samme *modus docendi mysticus* som ovenfor defineret af Gerhard.

Ja man kan finde næsten ordret Overensstemmelse, naar det f. Eks. hedder¹ i et Stykke »*Von beweglichen Predigten*: Von Herten ins Hertz. Das gehet mich und dich an, die wir arbeiten im Wort und in der Lehre. Du klagest, es geht den Leuten nicht zu Herten was ich predige. Ich frag, gehts auch von Herten? Was nicht von Herten, das gehet auch nicht zu Herten. Das Hertz wil gern etwas gewisses haben.«

Og det hænger sammen med og kommer af, at Müller er af den samme »Farve« som Arnd (og Gerhard), saaledes udtrykt af ham selv²: »*Von der eignen Farben der treuen Diener Gottes*. Als die Verführer, und doch Warhafftig. Dasz Glück hatte mein Jesus. Seinen Aposteln wardsz nicht besser. Wie dann andren treuen Lehrern? Ich wil dirsz sagen. Waren nicht Athanasius, Luther, Arnd, Lütke-man hocheleuchtete Gottes Männer?«

Og han kan derfor om den rette Bibellæsning i Realiteten føre den samme Tale om »die Erbauung des innerlichen Menschen« som i Citatet ovenfor af Gerhard: »So stärckt das Wort Gottes, wann es in heiliger Andacht zu Herten gezogen wird, die entkräftete, abgemattete Seele. Aber, mein Christ, liesestu die Bibel, so liesz sie nicht zu dem End, dasz du eine blosser Historische Wissenschaftt daraus schöpffest, sondern dasz du dein Gemüth mit An-

¹) Geistliche Erquickstunden II, S. 20.

²) Anf. Værk. II, S. 1.

dacht, wie ein Bienlein mit Honig, anfüllest, die Andacht im Gebet offenbahrest, durchs Gebet die Krafft des Worts¹, wie der Baum den Safft durch die Wurtzel, in dich ziehest, und die Krafft hernach im leben beweisest. Die Bibel ist dir nicht zur Kunst, sondern zur Brunst, nit zur Gelartheit, sondern zur Gottseligkeit gegeben².

Med Müller bliver vi altsaa i den samme kristelige Hovedstrømning som med Arnd og Gerhard.

9.

En ganske anden Sag bliver det, hvis man mener, at denne tyske Kristendomstype ikke er tilstrækkelig som Forudsætning for at forstaa Kingos, hvis man søger til England spec. for at finde Forudsætningerne for hans »Bodsfromhed« og »Praxis«.

Dette er forsøgt af Prof. Oskar Andersen i ovennævnte Indledning til Udgaven af Sjungekorene³. Han fremhæver med Rette forskellige Vidnesbyrd om »den engelske Prædikemaades« Indflydelse her i Landet i det 17de Aarhdr., søger at karakterisere denne Prædikekunst og nævner nogle Prædikanter som Repræsentanter for denne Retning. Som særligt Resultat af denne Prædikemaade noteres der, at »Englænderne« drev stærkt paa Opfyldelse af de *moraliske* Forpligtelser; der taltes med Kraft og Myndighed om at aflægge *Laster* og udøve *Dyder*«. Og det siges, at »den engelske Indflydelse indleder en Frigørelse fra den stive Ortodoksis tyngende Herredømme i Kirkelivet«. Endvidere opregnes der en Del til Dansk oversatte engelske Opbyggelsesbøger, med særlig Fremhævelse af *The whole duty of man* og *Nosce te ipsum*. Endelig nævnes ogsaa i denne Sammenhæng Heinrich Müller og hans *Geist-*

1) »Kom, sæt dig som en flittig Bi i Ordets Blomster-Enge, sog selv, hvad Kraft der er udi, bliv ved at suge længe« (Bronson).

2) Anf. Værk, I, S. 264 f.

3) Især S. LIII ff.

liche *Erquickstunden*, fordi han »har temmelig behiulpet sig« med *Nosce te ipsum*, og han karakteriseres gennem en Række Citater.

Senere (S. XCV f.) udtales det i Sammenhæng med denne Skildring, at »Bedømmelsen af den ortodokse Periode i 17. Aarhundredes sidste Decennier trænger til en gennemgribende Revision. Det pietistiske Tidsrum kom ikke saa uformidlet af Liv i vor hjemlige Kirke, som man har været tilbøjelig til at antage.«

I min Bog om *Jón Vídalín og hans Postil* har jeg (1929) været inde paa hele dette Forhold i et Afsnit (S. 304 ff.): »Om Forholdet mellem dansk og islandsk Opbyggelseslitteratur og engelsk«. Jeg nævner det her, da det sikkert er en overraskende Nyhed for næsten alle danske Læsere, og da Bogen endnu ikke er anmeldt mig bekendt af noget kirkeligt eller teologisk Blad her i Landet, og da det heller ikke er nævnet af Prof. Andersen i hans Indledning. Jeg dvæler ved de samme engelske Opbyggelsesbøger som Prof. Andersen og skriver, at »dansk Kristendom i det syttende Aarhundrede har staaet under stærk Indflydelse fra England, parallel med Indflydelsen fra Tyskland«. Og jeg udtaler — paa lignende Maade som han —, at »hele dette interessante Spørgsmaal om Forholdet mellem engelsk Teologi, spec. opbyggelig og homiletisk Litteratur og dansk, er mærkeligt nok ikke undersøgt«.

Man vil derfor forstaa, at jeg har let ved i det væsentlige at slutte mig til det ovenfor givne Uddrag af Prof. Andersens Fremstilling. Saa meget mere som det tilsvarende Afsnit i min Bog er Indledning til en Undersøgelse af Forholdet mellem Vídalíns *Postil* og *The whole duty of man*, der fastslaar en saa vidtgaaende Benyttelse, at f. Eks. V.'s Skærtorsdagsprædiken er i alt væsentligt et Uddrag af den engelske Opbyggelsesbog.

Men jeg kan ikke være enig med Prof. Andersen, naar han erklærer det for nødvendigt for at forklare *Kingos Salmedigtning* at regne med en stærk »engelsk« Indflydelse.

Jeg forstaar meget godt, at man kan blive fristet dertil: dels paa Grund af den ovenfor paaviste Indflydelse fra England paa den Tid, dels paa Grund af Kingos Afstamning, dels *maaske* ogsaa paa Grund af Kingos »praktiske« Anlæg og Synspunkter. Ogsaa jeg vil finde noget »engelsk« hos Kingo, men rigtignok paa et helt andet Omraade. Jeg maa mene, at den Tale, Prof. Andersen fører om det »engelske« hos Kingo, er for svævende og ikke tilstrækkeligt bevist — i det hele at Indførelsen af det »engelske« Element i Salmerne er unødvendig.

Dette hænger imidlertid sammen med, at de Under søgelser, jeg har lyst efter, om Forholdet mellem engelsk og dansk Kristendom stadig ikke er gjort.

Prof. Andersen søger (S. LXIII ff.) at fremstille Kingos religiøse Digtning som »et samlende Udtryk for det værdifulde i hele den tidligere, kirkelige Udvikling«. Derfor hævder han paa den ene Side meget bestemt, at »hans Kristendomsforstaaelse er grundluthersk«, og at »han ide lig peger for sig paa, at Daabspagten er urokkelig, saalænge Hjærtet søger Gud og beder om Aandens Kraft«. Og om Vinterparten udtaler han, at der er »en *ny Tone*« dér, hvilket tyder paa, »at han har været ude for en *ny*, religiøs Paavirkning — den, man vel med Rette kan kalde den *Arnd'ske*«.

Men ved Siden af denne stærke Hævdelse af tysk luthersk-evangelisk Kristendomsforstaaelse og Poenitense som Forudsætning for Kingos Salmer staar ogsaa Paastanden om »hans Tilegnelse af det nye, den »engelske Tid« hos os slog til Lyd for«. Og dette udtrykker han som »det »praktiske« Særpræg i hans Salmedigtning« svarende til »den »praktiske« Tendens i Tiden«. Og dette »praktiske« Særpræg hævder han ikke alene for Sjungekoret, men ogsaa for Vinterparten og det vel at mærke i den Forstand, at Kirkesalmerne er skrevet af »en Gejstlig, der arbejder efter den engelsk-praktiske Metode«.

Jeg skal ikke her udtale mig om Professor Andersens

Forsøg paa en Paavisning og en Forklaring af Kingos kristelige Udvikling gennem de to Dele af Sjungekoret til Vinterparten. Men uden Hensyn dertil er jeg enig med ham om, at der er et »praktisk« eller, som jeg finder det klarere udtrykt, et *vækkende* Særpræg over al hans Salmedigtning. Jeg mener blot ikke, at der er givet gode Grunde for, at dette »praktiske« kun kan forklares som »engelsk«; jeg mener ikke, der er nogen Nødvendighed for at gaa uden for tysk Kristendom som Forudsætning ogsaa herfor — allermindst da for Vinterpartens Salmer.

Selvfølgelig har Kingo været velkendt med engelsk homiletisk og opbyggelig Litteratur. Derom vidner tydeligt Katalogen over hans Bogsamling. Spørgsmaalet er, om det kan paavises, at han er paavirket deraf i sine Salmer. Jeg kan ikke se, at der i og for sig er mere Grund til at hævde det for den opbyggelige end for den geografiske og historiske engelske Litteratur, som ogsaa har været rigeligt repræsenteret i hans Bogsamling. Ja, hvis man kunde paavise ligefrem litterær Afhængighed af det »engelske« for Salmerne. Prof. Andersen giver ingen Eksempler herpaa; jeg har — foreløbig — intet fundet. Men i saa Fald er det en Vanskelighed for den »engelske« Hypotese, at Modsætningen mellem den tyske og den engelske Kristendomsopfattelse er saa dyb — ogsaa mellem tysk og engelsk »Vækkelse« eller »Praksis«, til Trods for gensidig Paavirkning. Se herom nærmere nedenfor.

Og nu er det jo givet — og ogsaa stærkt hævdet af Prof. Andersen —, at Kingo — ikke mindst for Vinterparten — er præget af tysk Vækkelse. Spørgsmaalet bliver — jeg gentager det —, om man er nødt til at gaa ud herover. Jeg kan ikke se det ud fra det af Prof. Andersen anførte.

Der maa kræves en anderledes bestemt Definition af »engelsk Praksis« til Forskel fra »tysk« og en Paavisning deraf i Kingos Salmer.

Og der mangler i det hele — som sagt — som første

Forudsætning nærmere Undersøgelser af »det engelske«, den Kristendomsopfattelse og Vækkelse, der møder i de engelske Opbyggelsesbøger, den engelske Prædikemaade i dens Forskel fra og Lighed med den daværende tyske¹, i det hele den engelske »Pietisme« i det 17de Aarhdr. i dens Forskel fra og gensidige Afhængighed af den tyske »Pietisme« før Pietismen og endelig af den saaledes afgrænsede engelske »Pietismes« Omfang og Paavirkning paa den danske »Pietisme« i det 17de Aarhdr.

Thi »Praksis«, »Vækkelse« eller, hvad jeg her kalder »Pietisme« før Pietismen er jo stærkt fremtrædende baade i engelsk og tysk Kristenliv i det 17de Aarhdr., symboliseret ved de utallige Opbyggelsesbøger, der i begge Lande udgaar under Titel af *Praxis pietatis*. Man kan derfor ikke, naar man støder paa *Praxis pietatis* eller »Gudfrygtigheds Øvelse« (»Pietisme«) udenvidere paastaa, at den er »engelsk«; det kommer an paa Arten.

Og der er jo Forskel. Selv om der har været gensidig Paavirkning. Man kan derfor heller ikke kalde det for »engelsk Pietisme«, der møder hos Heinrich Müller f. Eks., selv om han ogsaa er paavirket fra England; lige saa lidt som man vilde tale om Speners »engelske Pietisme«, skønt han efter egen Tilstaaelse ogsaa er paavirket fra England. Det afgørende er Forskellen mellem de to Landes Vækkelsesbevægelser i kristelig, psykologisk og »praktisk« Henseende.

Herpaa kan der her ikke gaas nærmere ind. Jeg skal til sidst kun bemærke, at det vil være metodisk at hævde tysk Paavirkning som Forudsætning for Kingos Salmer, saa længe den giver plausible Forklaringer.

Den var jo baade kristeligt og litterært overvældende.

Der var f. Eks. Præsten i Sanderum, den poetiserende Jens Pedersen. I en Digtsamling fra 1675: *Psalmer oc aandelige Sange* findes der mange Oversættelser af tyske

¹) Jfr. min Bog om Jón Vídalíns Postil, S. 310.

Salmer og stadig Melodiangivelser paa Tysk, f. Eks. saa lidet opbyggelige som: »Ach Amaryllis hastu« eller: »Phyllis lag ins Bett allein«, hvortil er føjet »som de bedrøfvede, dog altid glade« — hvad jeg ikke ved, om jeg skal kalde en Forbedring! Og i en anden Samling af 1684: *Glade i Haabet — Ny Sange* har vi, ligesom i den forrige, en Række lignende korte, antitetiske Overskrifter som hos Heinrich Müller: »Trøst i Brøst«, »Forhat oc forlat«.

Nu er Forskellen mellem Kingo og bl. a. hans gode fynske Digtervenner, at der ikke er paavist for ham Oversættelser eller direkte Afhængighed af tysk Digtning¹. Men endnu mindre dog af engelsk. Det er udtalt: »jeg har som sagt ved omhyggelig Efterforskning i Engelsk Digtning ikke fundet noget, der kunde tænkes at have haft Indflydelse paa Kingo; og man kan heller ikke undre sig over det, naar man betænker den engelske Renæssancedigtningens Væsen og Vilkaar; og jeg er da kommen til samme Resultat som Rich. Petersen: at der kan »ikke paavises nogen ligefrem Paavirkning fra denne Side paa ham som Digter«.²

Under disse Forhold bliver det afgørende, paa den ene Side hvad der her er paavist om den litterære Afhængighed af og den gennemførte Overensstemmelse med Johann Gerhard (og Arnd) i det kristelige Grundsyn, i Inderlighed og i »Pietisme« (Gudfrygtigheds Øvelse), hvilket er tilstrækkeligt til Forklaring af den *praxis pietatis* i Kingos Salmer, som Prof. Andersen søger en »engelsk« Forklaring paa. Paa den anden Side hvilket Resultat en afgjort litterær Afhængighed af en engelsk Opbyggelsesbog kan føre til.

Herom kan jeg henvise til min Redegørelse³ for den

¹) Jeg ser bort fra den af Oskar Andersen og Hans Brix hævdede Omdigtning fra Tysk med Hensyn til »Far Verden, far vel«, hvilket er blevet afkræftet af Solveig Tunold i Festskrift til Wilhelm Munthe, Oslo 1933, S. 449 ff.

²) Holstein Rathlou: Anf. Værk, S. 157. Jfr. Rich. Petersen: Thomas Kingo 1887, S. 125.

³) I den sidste Del af min Bog om J. V. og hans Postil.

Benyttelse, Jón Vídalín har gjort for sin Postil, af *The whole duty of man* (oversat af ham til Islandsk fra Dansk under Titlen *Skyllda Mannsens*). Jeg skal heraf fremdrage afgørende Synspunkter.

V.'s Forhold til den engelske Opbyggelsesbog giver ham som Prædikant Plads iblandt Tidens Vækkelsesretninger i nær aandelig Tilknytning til den engelske »Pietisme« i det 17de Aarhdr. Og denne kan her bestemmes som en gennemført kontraktmæssig og kasuistisk Opfattelse af, hvad Kristendom er. Saaledes som første Kapitel begynder¹: »De Velgierninger, som Christus os haver forhvervet, ere saadanne, at de umueligt andet end gjøre Siælen salig; Saa som ævig Salighed er en af dennem: Men som disse Velgierninger ej høre os til, førend vi gjøre det fyldest, som af os udfordris; Da maa en hver, som ønsker sin Sjæls Salighed tænke til at fuldbyrde denne sin Pligt Men som denne Guds Villie indholder i sig mange særdelis stykker, da er det fornøden, at vide hvad disse særdelis stykker ere, som Gud udkræver af os; hvilket om vi efterkomme, vil det bringe os til ævigvarende Lyck-salighed, og om vi det forsømme, til Elendighed uden Ende.«

Skriften opfattes ganske nomistisk, Troen forstaas intellektualistisk og som »Menneskets første Pligt«. Naar dette gennemføres strengt for Sakramenterne, fører det til et fuldkomment haabløst Gældsforhold for Mennesket, der munder ud i et nyindført Skriftemaal med hele dets pinlige Kasuistik, over for hvilket Sakramenterne træder helt i Skygge.

Og netop denne Bogens Skriftemaalspraksis giver Vídalín sin ubetingede Tilslutning ved bl. a. at tage saa at sige hele sin Skærtorsdagsprædiken derfra. Dette kan jeg ikke her dokumentere, men maa nøjes med at fastslaa, at vi genfinder alle de nævnte Hovedpunkter af den engelske *praxis pietatis* hos V., og at man ikke kan tænke sig en mindre luthersk-evangelisk Tankegang end denne

¹) Cit. efter den danske Ovs.: Et Menniskes Skyldighed, 1686, S. 33 f.

engelske Pligtlære eller, om man vil, dette katoliserende Tilbagefald.

Den lutherske Retfærdiggørelse er blevet en blot Teori for V., fordi den lutherske Tro næsten er blevet det. Og Angeren ses paa gennemført kasuistisk Vis som en fuldstændig Gennemgang af »Synderegistret« for Gud. Men i Praksis er dette uigennemførligt uden ved Præstens Hjælp, der staar med Skriftestolens Myndighed paa Guds Vegne.

Grundtonen er altsaa den moraliserende Vækkelsesprædiken, en Vækkelse af en ganske anden Art end den tyske Pietismes. Psykologisk er Modsætningen den, at Pietismen appellerer til Følelsen, mens V. driver paa Erkendelsens Selvransagelse.

Maaske V. ogsaa er paavirket af *Nosce te ipsum* af Dyke.

I hvert Fald: det er den engelske »Pietismes« Fordring om en gennemført Selvrenselse i Skriftemaalet, som maa føre til den ubønhørligste Selvransagelse, der ogsaa er blevet den egentlige Nerve i V.'s Bodsprædiken. Det er en luthersk Calvinisme (hvori der kun er meget lidt luthersk), Postillen søger indført paa Island. Og naar der spørges om, hvad Postillen har betydet for Slægternes Kristendom paa Island, da vil Svaret altsaa komme til at bero paa, hvilken Stilling man indtager til den engelske »Pietisme« og dennes Indførelse paa Island. Men der maa i hvert Fald være Enighed om, at Postillens Aandsretning ikke har været til Fremme af levende luthersk-evangelisk Kristendom.

Det behøver ingen nærmere Paavisning, hvilken Afstand der er herfra og til Kingos »grundlutherske« Kristendomsopfattelse og hans »Praksis«, hvor Grundakkorden dog er: »Altid trykker mine Synder, altid Jesus Hjælp tilskynder«, og hvor Vægten ikke lægges paa Pligt og kasuistisk Selvransagelse, men paa Trøsten fra Gud og inderlig Andagt hos Mennesket. Saa hvis Kingo har været ude for »engelsk« Paavirkning, maa det have været af en anden

Art end den nu gennemgaaede, og den maa nærmere bestemmes og paavises.

Derfor klinger det meget spinkelt, naar Prof. Andersen i en Anmærkn. S. LXXXIII mener, at det er »sandsynligt, at Kingo tidlig er blevet Beundrer af den engelske Prædikemaade, og hans Færdighed fra Hjemmet af i Engelsk gør det rimeligt, at han tidlig har stiftet Bekendtskab med engelsk Opbyggelseslitteratur« — idet han nemlig derefter skriver: »Hvis Faderen derimod har bevaret Hengivenhed for sit skotske Hjemlands Calvinisme, er det givet, at saadant ikke mærkes hos Sønnen«.

10.

De Resultater, jeg er naaet til for Passionssalmernes Tilblivelse, modificerer i forskellige Henseender Synspunktet paa dem. Som et Eksempel herpaa skal jeg nævne Afsnittet om Passionssalmerne i Ludwigs's ovennævnte lille Bog om Kingo. Det er skrevet med stor Kærlighed og Forstaaelse for Salmerne, og Ludwigs gør flere gode Bemærkninger. Men ligesom jeg ovenfor har korrigeret Forf.'s Formodninger om deres Tilblivelse, skal jeg her blot for flere af Enkelthederne i hans Vurdering af Salmerne henvise til min Sammenligning med Harm.

Ejendommeligt er det at komme fra denne og se, at Ludwigs med særlig Interesse og Omhu gennemgaar Salmen »Om Pottemagerens Ager« som et Eksempel paa, »med hvilken Finhed han til Gengæld formaar at udnytte det bibelske Stof« (S. 80 ff.). Thi Kingo har jo for denne Salme frem for nogen anden i endnu langt højere Grad »udnyttet det eksegetiske Stof«, han fandt hos Gerhard; og derfor maa denne lille Gennemgang nu korrigeres baade for Helhedssynet paa Salmen og for alle de anførte Enkeltheder.

Herved skal jeg ikke dvæle, men tilføje, at jeg derimod kan erklære mig ganske enig med Ludwigs og mener, at mine Undersøgelser ikke har røkket ved, men tværtimod styrket denne Udtalelse af ham, at »Kingos Passionssalmer

vil kunne forsvare deres selvstændige Plads som vor ypperste Andagtsbog til Fastetiden¹. De burde i danske Hjem have samme Betydning, som Hallgrímur Pjeturssons har for Islands Kirke og Folk«. Men jeg regner det rigtignok ikke for sandsynligt, at Danmark i den Henseende skulde komme paa lige Fod med Island.

11.

Dette fører mig imidlertid over til at gøre endnu et Par Bemærkninger til Sammenligning mellem H. Pjeturssons og Kingos Passionsdigtning, idet en gennemført Undersøgelse heraf, som nok kunde være af Betydning, vilde sprænge Rammerne for denne Afhandling.

Det har været interessant for mig at gennemføre en lignende Undersøgelse af de danske som i sin Tid af de islandske Passionssalmer og derigennem naa til et lignende Resultat, nemlig at de begge er litterært afhængige af tysk evangelisk Kristendomsopfattelse. Der er imidlertid store Forskelle midt i Ligheden paa dette Punkt. For de islandske Salmer: en lille tysk mediterende Andagtsbog over Jesu Lidelse, stærkt subjektiv og meget følelsesfuld, fra det 16de Aarhdr.; for de danske Salmer: det 17de Aarhdr.'s berømte, kanoniske Lærdomsværk om Jesu Lidelse, indeholdende den ortodokse Tids »rene« Lære derom, men ogsaa megen inderlig Andagt ved Korset og »Gudfrygtigheds Øvelse«.

Denne Forskel har bidraget til den forskellige Udformning, som Passionsdigtningen har faaet i saa Henseende, sammen med den Forskel, der er mellem en »lærd« Mand som Kingo og en Folkets Mand som H. Pjetursson, naar de skal udnytte deres »Kilder« for deres Digtning.

Men ved Siden af dette (hvorom der her ikke kan være Tale om at gaa i Enkeltheder) er der dog det samme lu-

¹) Der kunde i den Anledning og i Anledning af Kingos Trehundredaarsdag nok være Grund til en folkelig Udgave af Passionssalmerne efter Vinterparten med tilhørende Indledning og lille Kommentar.

thersk-evangeliske Grundpræg over begge Samlinger. Det er Guds Gerning, ikke Menneskets, der er Hovedsagen for dem begge; det er Fortrøstning til Naaden i Kristus, der er det afgørende, de forfalder aldrig til at prædike en blot moraliserende »Praksis«. Man kan lige saa godt give en Karakteristik af deres Digtninges fælles Rod med et Ord af Møller: »Ein Trostgebet, damit ein betrübete Herze in allerlei Kreuz und Anfechtung dieser letzten mühseligen Zeit sich ganz lieblich trösten und an dem süßen Namen Jesu Christi sehnlich ergötzen kann«¹ som med ovennævnte Definition S. 403 f. af Gerhard af *modus docendi mysticus*, der ender med, at »was ins Hertz kommen soll musz aus dem Hertzen entspringen«. Men bedst kan det siges med Pauli Ord i 2 Kor. 1, 4—5.

Kristi Efterfølgelse træder dog ikke i Skygge for Kristi Forsoning. Man kan vel endda sige, at den første træder forholdsvis mere frem baade i den islandske og den danske Passionssang end i de fremmede Forlæg. Navnlig naar der bliver Tale om at lide under Spot og Spe. Da rejser det nordiske Frimandsind sig i Harmen over Uret og Vold lige stejlt hos den islandske Præst og den danske Bisp, og Træk, der i de tyske Forlæg har været brugt til at illustrere Jesu Forsonergerning, overføres ikke sjælden paa hans Efterfølgelse.

Den paaviste litterære Afhængighed stiller ogsaa de to Digtninge ind sammen paa rette Plads i den evangeliske Salmedigtning. Jeg sigter hermed til, hvad der skarpt er udtrykt af Althaus saaledes: »So viel Ausgezeichnetes auch in neuerer Zeit an wissenschaftlichen Arbeiten über das evangelische Kirchenlied geleistet ist, eine systematische Untersuchung seiner Quellen ist noch nicht in Angriff genommen. Diese Quellen liegen vor allem in der zeitgenössischen Gebetsliteratur«².

Man behøver blot at blade i Fischer und Tümpel: *Das*

¹) Min Bog om H. P. Pass., S. 186.

²) Jfr. Anf. Værk, S. 190.

deutsche evg. Kirchenlied for at faa et Indtryk af, hvor meget maaske ikke mindst de største tyske Salmedigtere — f. Eks. Johann Heermann og Paul Gerhardt — skylder Mollers *Meditationes sanctorum patrum* eller Arnds *Paradiesgärtlein* o. a. for deres Salmer. Eller man erindre, at H. Müllers *Geistliche Erquickstunden* næsten straks bliver sat paa Vers og hurtig ogsaa kan findes i danske Salmebøger¹.

Vi sidder altsaa ofte, uden at vide det, og synger en gammel Salme, som i Virkeligheden er en versificeret Stump af en Andagtsbog (f. Eks. »Jesu, dine dybe Vunder«). Dette kan altsaa for saa vidt ogsaa siges om Dele af de islandske og danske Passionssalmer.

Dog maa det bemærkes, at Kingo ikke arbejder med Andagtsbog, men med Kommentar; og navnlig maa det ikke glemmes, at der er den Forskel, at man hverken hos Kingo eller H. Pjetursson møder Paavirkning af den mid-delalderlige Mystik, som ikke mindst gennem katolsk Litteratur — især jesuitisk — havde faaet Indpas i de evangeliske Andagtsbøger².

Og det skal ogsaa fremhæves, hvor selvstændigt de tilegner sig og genføder de fremmede Indtryk. For Islændingen gælder det, at hans nordiske Djærvhed og naive Enfold har bevaret ham for de tyske brede og smagløse Udmalinger. »Der er ikke et Stenk af tysk Overfølsomhed og Jesusforelskelse i hans *Pass.*; det vilde ogsaa have staaet ilde til den folkelige Djærvhed og Kraft deri. Hans Stil er prægnant, hans Tone fin«³. Kingo har derimod staaet den tyske Barok saa nær, at han ikke kan faa saa fin en Attest. Ofte har han ladet sig friste af den tyske Skoles Overdrivelser, Smagløsheder og hule Patos og »Grædehikke«. Men naar han er helt sig selv, er han dog blot *dansk*, baade i Sind og Skind.

1) F. Eks. i Paullis Psb., S. 463: »Een Christens Symbolum — Altid glad.«

2) Jfr. min Bog om H. P. Pass., S. 94 f.

3) Anf. Værk, S. 193.

Naar man ser bort fra den smagløse Efterdigtning af det fremmede, hvor den islandske Digter absolut staa reneest og bedst, kan det være en Smagssag, hvem der skal sættes højest af de to i poetisk Inspiration, i Stil og Udtryksform. En Sammenligning skal ikke forsøges her; den vilde ogsaa halte. Thi »lige saa forskellige som de to Digtर्सjæle er, er ogsaa deres Kunst inderst inde. Hos Kingo ildfuld Begejstring og høj Patos, hos Hallgrímur stille Inderlighed og dyb Alvor; her gribende Stemning, der kalder andre til Deltagelse ved at male, hvad den ser, dør Sjælens Skriftemaal, der vækker til Eftertanke og Selvprøvelse ved prøvet Erfaring og ubestikkelig Tankegang«¹.

Sidst, men ikke mindst nævner jeg den Indflydelse, som Forhold og Folkelyne har øvet paa de to Folks Passions-salmer. Formaalet har for en stor Del maattet rette sig derefter og er derfor blevet forskelligt, og hermed ogsaa Salmerne. »Det er i god Overensstemmelse med islandske Forhold og islandsk Folkelyne, at den mest elskede islandske Salmedigtning blev, som det meget rigtig er sagt, en »Hus-Andagts-Messiade«, og at islandsk Aands ejendommeligste Tilskud til den kristelige Lovsang ikke blev Festsalmer til Menighedens Brug under den høje Kirkehvælvning, men »Sjælens Enetale« med sin Frelser til den enkeltes eller Familiens Opbyggelse i det lavloftede islandske Hjem.«² Mens »Thomas Kingo er Psalmisten i det danske Kirkekor«.

Disse Momenter til en Sammenligning mellem dansk og islandsk Passionssang maa tale for sig selv alene. De kunde udføres i Enkeltheder og suppleres med Træk fra middelalderlig Passionsdigtning, især paa Island. Det vilde tjene til at klare Blikket for, hvori den Kingoske Passions-

• 1) H. P. Pass., S. 196.

2) Se min Bog »Islands Lovsang« 1923, S. 112.

salmes virkelige Ejendommelighed bestaar. Men det vilde føre for vidt her.

12.

Opgaven her har været at gennemføre en litterærkritisk Undersøgelse, at vise, hvilken Betydning Arbejdet med Gerhards Kommentar — foruden med selve Lidelseshistories Tekst — har haft for Kingos Passionssalmers Tilblivelse.

Det er maaske det forsigtigste, at det til Slutning bliver nævnet, at jeg naturligvis er klar over, at hans Digtning har andre vigtige Forudsætninger.

Det har ogsaa stadig været fremme her, hvad han skylder Paavirkningen fra tysk Digtning, baade af ondt og godt — ikke mindst i formel Henseende.

Og det er givet, at al hans Digtning til Hovedforudsætning har den Sum af Oplevelser, menneskeligt og kristeligt, som hans Liv har givet ham, heri indbefattet den Paavirkning, han har faaet fra Tidens Vækkelsesbevægelser.

Fremhæves til allersidst skal den lige saa afgørende som dybtliggende og dunkle Forudsætning, der i Mangel af Forklaring maa nøjes med et Navn: Kingos Digtergenius.

Herom blot dette: her tror jeg, vi finder det egentlig »engelske« hos Kingo, indgaaet en sælsom Forening med det ligesaa »danske« hos ham. Thi er det ikke de to Hovedingredienser i den sære Blanding, som udgør Kingos Digtertemperament, og som der ikke har været set noget tilsvarende til i vort Lands Digtning hverken før eller siden?

Jeg spørger kun; jeg paastaar ikke; jeg vilde jo ikke kunne bevise en saadan Paastand.

Men for mig er det saadan, at Kingo er saa »dansk« som nogen, naar han f. Eks. digter:

O Jesu, gid jeg kunde,
Som jeg saa gerne vil,
Dig ære nogenlunde,
O hjælp mig selv dertil.

Det kan ikke siges simple og mere stille.

Men i »Far Verden, far vel« og »Som den gyldne Sol frembryder« er der en høj Pathos, en Lidenskab og en billeddannende Kraft, som er ud over det »danske« — Grundtvig kan for mig godt kaldes større ogsaa i disse Henseender; men han overskrider ikke det »danske« eller det »nordiske« — og som jeg altsaa tror er »engelsk« eller, om man vil, »keltisk«.

Jeg finder denne Hovedingrediens beskrevet af Kingo selv i det sidste Hjertesuk i Sjungekor II:

Naar jeg, O Gud paa Havet er
 Og Bølge-ryggen giennemskiær,
 Da kand jeg mig erindre,
 At i mig selv der er et Hav
 Ræt ved min dybe Hierte-grav
 Hvor sterke Storme tindre,
 Og tunder om ved Dag og Nat,
 Endog en Stand der for er sat,
 Saa hver dog ikke kiender,
 Hvordan det ulmer i min Barm!
 Hvordan det pebler, naar jeg varm
 Af Harm og Vrede brender,
 Hvordan Bekymrings Storme gaar
 I mine Aarers lønlig Vraa,
 Hvor Frygt udi mig velter,
 Hvor Blodet rutter om min Aand,
 Hvor Pulsen pikker ved min Haand,
 Til Hiertet nesten smelter!
 Da seer jeg salte Taare-vand
 Igiennem Øyet trilde kand
 At viise mig dend Kilde,
 Som i mit Bryst sin Udspring hâr,
 Hvor salt dend er; hvor suur og baêr,
 Og hvor den smager ilde!

Er det forbudt at lade Tanken gøre et Spring hen til engelsk Aand, som den har aabenbaret sig vældigst i Shakespeare, naar man kommer fra denne Hovedbestanddel af Kingos Digttertemperament og de Digte, der giver stærkest Udtryk derfor?¹ Og er det tilfældigt, at man

¹) Jfr. Holstein Rathlou: Anf. Værk, S. 155.

kan føle sig overrasket over Slægtskabet i Temperament, som det viser sig i en Salme som »Far Verden, far vel« af Kingo og i en Prædiken af Jón Vídalín?¹ Og kunde man i saa Tilfælde have Lov til at tale om noget fælles »keltisk«?

Jeg henstiller det som en Mulighed.

13.

Overgangen er stor, naar man gaar til Kingos Passions-salmer lige fra de foregaaende Salmebøgers gamle, ubehjælpsomme bibelhistoriske Rim eller ensformige Klager over Synden ved Korset.

Det nye er for det første den nye, gennemførte Verse-kunst. Dernæst Sammensmeltningen af Tekst og »Be-tractelse« eller Andagt. Endelig den lærde Mands Arbejde med Kommentaren, som har affødt smaa skriftmæssige Betragtninger.

Det er vel ikke mindst netop det nye Væld, der bryder frem i Passionssalmerne, der gør Vinterparten til et nyt Gennembrud i hans Salmedigtning.

Følte Kingo ikke selv dette? Var det ikke hans Digter-stolthed først og fremmest at kunne pege paa Passions-salmerne, naar han skulde godtgøre det store Fremskridt i Forhold til den sidste Udgave af Paullis Salmebog?

I hvert Fald er det sikkert, at disse Salmer laa ham særligt paa Sinde de kritiske Aar, da han gik i Uvished om, hvordan det skulde gaa med Vinterpartens Salmer, om de skulde komme med eller ej i den nye Kirkesalmebog.

Han skriver i Brev til Professor Wandal af 28/11 1696: »Mine Passions-Sange veed Gud ligger mig meget i Huen, om de skulde forskydes«².

¹) Jfr. min Bog om Jón Vídalíns Postil, S. 377 ff.

²) Ligger der ikke udtrykt noget særligt baade ved Udarbejdelsen af Salmerne og deres Værdi for ham, naar han kalder dem Passions-Sange? »I dem har han aabenbart samlet det inderste i sin Forkyndelse«. (Ludwigs). — Det var nu ogsaa i Fastetiden, Bispen skulde prædike.

Og i Brev til den samme af 28/1 1697: »at mine Passions-Sange finder nogen Sted blandt de andre; der betager mig noget af de Passioner, hvormed jeg en Tidlang har været betrykt. Den *grandiloquentia*, som Nogle støde sig paa er dog Danske, og kan ret vel af danske Folk forstaaes, endogsaa gemene, der tidt have mere Fattelse end somme Lærde tager sig vare for«¹.

Det er underligt at tænke paa, at det ikke var saa langt fra, at Kingos *Passions-Sange* ikke var kommet med i Kirkesalmebogen. Mon saa »Gak under Jesu Kors« var sunket hen i Forglemmelse nu? Men nu kom de altsaa med — selvom de blev sat til allersidst!

Og »derved reddedes en af den danske Kirkes største Skatte over i levende Brug«².

¹) Dsk. Kktid. 1846, Sp. 820 og 821.

²) Ludwigs: Thomas Kingo, S. 67.

Breve vedrørende Grev Enevold Brandts Beredelse til Døden.

Meddelte af **Bjørn Kornerup.**

I Tilslutning til den foran S. 53 ff. udgivne Selvbiografi af Biskop *Jørgen Hee* med tilhørende Aktstykker skal der nedenfor meddeles nogle Breve vedrørende Hees Forhold til Grev *Enevold Brandt* under dennes Beredelse til Døden. Disse Breve findes i Herlufsholms Skoles Bibliotek i et Hefte sammen med en Del andre Breve, væsentligt Kondolenceskrivelser til daværende Administrator over Grevskabet Rantzau, senere Præsident i Danske Kancelli, Kammerherre *Christian Brandt* i Anledning af hans Broders ulykkelige Skæbne. Christian Brandt tog ved sin Afgang fra Kancelliet 1799 som Skoleherre Ophold paa Herlufsholm, hvor han døde 1805, og Brevene blev da — som en Del andre af hans Papirer — efter hans testamenteriske Bestemmelse liggende paa dette Sted¹.

Foruden ved dels at udfylde, dels yderligere at bekræfte, hvad der paa anden Maade er bekendt om Grev Enevold Brandts sidste Tid, har disse Breve især Interesse ved at belyse det alvorlige religiøse Sindelag, der kendetegnede hans Familie. Hans Moder, Gehejmeraadinde *Else Söhlen-thal*, var stærkt paavirket fra herrnhutisk Side, og hans Broder, der baade i Sind og Skind var Grev Enevold højst ulig, faar af en paalidelig Mand, som havde kendt ham nøje, det Vidnesbyrd, at han ved alle Lejligheder

¹) Jvfr. Joh. Forchhammer, Herlufsholms Skoles Manuskriptsamling (i Program for Herlufsholms lærde Skole 1891), især S. 31—4, 54.

viste, »at han bar Kærlighed og Agtelse for sand Religion og Christendom,« om end han ikke selv stod i nogen personlig Forbindelse med Brødremenigheden¹. Hjemmelsmanden for denne Efterretning tilføjer iøvrigt, at han aldrig mindedes, at Gehejmeraad Christian Brandt senere i Livet med et Ord havde berørt Struensee-Perioden, »der altid maatte fornye den ubehageligste Erindring hos ham².«

Sit Forhold til Grev Enevold Brandt har *Jørgen Hee* selv skildret i sin »*Paalidelig Underretning om den henrettede Enevold Brandts Forhold og Tænkemaade i hans Fængsel, indtil hans Død paa Echafautet den 28 April 1772*«, Kbhvn. 1772. Til Forstaaelse af de Forhold, Brevene omhandler, kan der mindes om, at Hees Samtaler med den fangne Greve faldt i Tidsrummet mellem den 22. Februar og den 28. April 1772. Efter sin egen Tilstaaelse var det med stor Modvilje og Ængstelse, at Hee modtog sin Biskops Ordre om at besøge Grev Brandt i Fængslet, men alt forløb langt bedre, end han oprindelig havde tænkt. Det lykkedes ham hurtigt at vinde Brandts Fortrolighed, og efter at han havde stillet ham tilfreds med Hensyn til hans Tvivl om Syndefaldets Beskaffenhed og Arvesynden, var Vejen jævnet for en dybere Forstaaelse. Paa den letbevægelige Greve gjorde det et stærkt Indtryk, da Hee mindede ham om hans religiøse Opdragelse i Barndomshjemmet og ikke mindst om »hans gudfrygtige Moders Taare« over hans nuværende Tilstand og »stormende Bønner« for hans evige Vel³. Med Udgangspunkt heri formanede Hee ham atter og atter til at købe Naaden i den belejlige Stund, idet han betonedede, at han ikke maatte opgive Haabet om, at Jesus var hans Ypperstepræst og Talsmand. Efterhaanden som Tiden gik, mærkede Hee større og større

¹) Memoirer og Breve XXVII (Jacob Gudes Optegnelser 1754—1810), S. 164.

²) Smstds., S. 163.

³) J. Hee, *Paalidelig Underretning*, 1772, S. 19.

Virkning af sine Samtaler (der ialt udgjorde 34). Baade som Følge af disse og af Brandts Læsning i en Række opbyggelige Skrifter viste han ikke blot »idelige Kiendetegn til en sand Poenitentze«, men begyndte ogsaa at »betee sig som en Retfærdigheds Prædikant for andre¹.« Da Dommens Time nærmede sig, var Brandt rolig og fattet. Han lod endog Hee, der ikke forud kendte Dødsdommens Indhold, læse den i sit eget Eksemplar, og han fandt en stor Trøst i den Tanke, at Gud vilde afkorte hans Liv, saa at ikke, — som han sagde —, »min Siel ellers blev indviklet paa nye i Verdens og Dievelens Snarer².« Et Par Dage senere — den 26. April — faldt det i Hees Lod at overbringe Brandt Budskabet om, at han om to Dage skulde henrettes. Ogsaa dette paahørte han med Fatning. Dagen efter aflagde han i flere Vidners Nærværelse en højtidelig Bekendelse om sin Tro. Han følte sig overbevist om at have fundet Naade hos sin Frelser, og han betragtede det stadig som en særlig Velgerning, at han skulde dø nu, »paa det han ikke igien skulde afdrages fra Christi Vei³.« Derpaa blev han taget til Alters. Eksekutionsdagen — den 28. April — kom Hee til ham Kl. 6 om Morgen, og baade da og siden, da de mødtes paa Retterstedet, viste Brandt stor Sjælsstyrke. Endog med Hovedet udstrakt over Blokken sagde han tydeligt: »Jesu Blod raaber for min Siel!« —

De nedenfor meddelte Breve er saa vidt muligt gengivet ord- og bogstavret. Kun enkelte mindre Fejlskrivninger er stiltiende blevet rettede, og Tegnsætningen er lempet efter Nutidens Brug; dog er i Gengivelsen af Nr. 7 den vilkaarlige Anvendelse af store og smaa Begyndelsesbogstaver normaliseret. — Nr. 2—3, 6, 8 og 9 foreligger i egenhændige Originaler⁴, Nr. 1 og 4 i egenhændige Kon-

¹) Smstds. S. 36, 37.

²) Smstds. S. 55.

³) Smstds. S. 64 ff., 70.

⁴) Brevet Nr. 3 har tidligere været trykt i Holger Hansen, Inkvi-

cepter, Nr. 5 og 7 kun i Afskrifter. Af Nr. 1, 4 og 6 findes tillige indheftet ældre og nyere Afskrifter; af Nr. 5 findes Tekster baade paa Dansk og Tysk, men den tyske Gengivelse synes at burde have Fortrinnet som Tekstkilde.

1.

1772 3. Marts. Kammerherre Christian Brandt til Provst Jørgen Hee.

Hochwohlehrwürdiger Herr,
Hochzuehrender Herr Probst,

Ob ich gleich nicht die Ehre habe Ew. Hochwohlehrw. persohnl. zu kennen, so schmeichle ich mich doch, daß der Bewegungsgrund, der dieses Schreiben lediglich veranlaßet, mich bey Denenselben rechtfertigen wird.

Erst in diesen Tagen habe ich erfahren, daß Ew. Hochwohlehrw. meinen unglücl. gewordenen Bruder im Gefängniße zu besuchen den Auftrag erhalten haben¹. Da mir von seiner eigentlichen Schuld nicht das mindeste als aus unsichern Gerüchten bekannt ist, so ist vom ersten Anfange an mein Flehen vor dem Herrn hauptsächl. dahin gerichtet gewesen, daß seine leiblichen Bande zum Heyl und zur Freyheit seiner unsterblichen Seele gereichen möchten. Der Gott aller Barmhertzigkeit und Gnade wolle zu diesem Ende E. H. ein geseegnetes Werckzeug in Seiner Hand seyn laßen und durch die lockende Stimme des Evangelii meinen armen verlaßenen Bruder zu dem seeligen Entschluße bringen sich in die ofnen Liebes Armen seines ewigen Erbarmers zu werfen. Ich halte es

sitionscommissionen af 20. Januar 1772, II, 546, men da det er kort og i denne Sammenhæng af særlig Betydning, medtages det her. Anf. Skrift, II, 129—131 findes aftrykt et Brev af 27. April 1772 fra Struensee til Chr. Brandt med Følgeskrivelse af 2. Maj s. A. til sidstnævnte fra Balthasar Münter.

¹) 22. Februar 1772 havde Biskop Ludvig Harboe i Henhold til Ordre af s. D. fra Danske Kancelli beskikket Provst Jørgen Hee til at besøge Grev Enevold Brandt i hans Fængsel i Kastellet (Kirkehist. Saml. 6. R. I, 124—5).

gegenwärtig vor meine Pflicht, eine Pflicht, die ich ohne größte Wemuth meiner Seele nicht erfüllen kann, Dieselben mit dem natürlichen Character meines Bruders und gewissen *situationen* seines Lebens etwas näher bekannt zu machen. In den ersten 20 Jahren sind wir beständig zusammen gewesen, haben der besondern Aufsicht einer Gottseeligen Mutter¹ genoßen, und habe ich bey ihm jederzeit viele Aufrichtigkeit, Menschenliebe und ein natürlich gutes und weiches Gemüth verspüret. Bey seiner öffentlichen Einsegnung, wozu er von dem würdigen Pastoren *Piper* zubereitet worden², arbeitete der Geist Gottes sehr geschäftig an seiner Seele, daß er den himmlischen Beruf erkannte und willig Folge leistete. Nachher, als er in der großen Welt kam und besonders auf Reisen, hat sich dieser seelige Zustand verlohren, und ist ein ihm natürlicher Hang zu den Ergötzlichkeiten dieses Lebens, welche gemeinlich die Seele tödten, vielleicht auch der Umgang mit einigen französischen Witzlingen und die Lesung ihrer Schriften³, ihm, wie ich fürchte, höchst schädlich gewesen.

Inzwischen habe ich zu meiner Freude bemerckt, daß

¹) Den ovenfor nævnte Else Berregaard (1715—93), gift 1° 1733 med Kabinetssekretær hos Dronning Sophie Magdalene, Konferensraad Carl v. Brandt (1696—1738), 2° 1761 med Administratoren over Grevskabet Rantzau, Gehejmekonferensraad Georg Wilhelm von Söhlenthal (1698—1768). (Louis Bobé, *Die deutsche St. Petri Gemeinde*, S. 420).

²) Wilhelm Ulrich Piper, 1734—51 Diakon ved St. Petri Kirke i København. Enevold Brandt blev sammen med Broderen Christian konfirmeret Paaske 1751. (St. Petri Kirkes Konfirmationsprotokol 1736—67).

³) I »Paalidelig Underretning«, 1772, S. 38, hedder det da ogsaa, at Grev Enevold Brandt »beklagede og inderlig saa mange arme Sieles bundne Tilstand under Vantroens og Syndens Aag, hvorunder han selv havde hengaaet, og deri bestyrket sig ved at læse ugudelige Skrifter, hvoriblandt han især nævnte Voltaires forargelige Verker, som han ikkun takkede for lidet Got, sagde sig ogsaa at have paa sin Udenlandsreise i fire Dage været hos denne gamle Vantroens Forfægter, og hørt af ham intet andet end det, der kunde fordærve Gemyttet, hvilket han høiligen beklagede . . .«

zur Zeit der Noth, als in tödtlichen Kranckheiten, er keine andre Zuflucht gewust als zu dem Gott und Heylande, durch deßen Wunden wir allein geheilet werden können.

Ach, wie ist seiner armen, von der Eitelkeit, wie ich fürchte, bisher gefeßelt gewesenen Seele gegenwärtig zu muthe? Mit dieser Frage wende ich mich an E. H. aus der Fülle meines Hertzens. Möchten doch die heylsamen Wahrheiten des Evangelii sein ganzes Herz gewinnen, und er den seeligen Entschluß faßen zu seinem Seelenfreund zurückzukehren, wo ihm beßer war. Um diese Gnade um die Errettung einer so theuer erkauften Seele ringen Tag und Nacht vor dem Gnadentrohne eine innig betrübte Mutter, Bruder und Schwiegerinn¹. Sie trösten sich der Freundlichkeit Jesu in Begnadigung der Sünder, Seiner alles vermögenden Fürbitte und des mächtigen Beystandes, den Er Seinen Knechten zu diesem Ende verleyhet. Finden E. H. es nützlich, so stellen Dieselben Ihm vor, wie seine gänzliche Übergabe an Jesu das einzige sey, wodurch er unsren gerechten Schmerz zu lindren vermöge. Ich verspreche mich von Dero Güte eine etwas umständliche Nachricht von dem gegenwärtigen Seelen Zustande meines armen Bruders. Sollte es nöthig seyn, mögen Dieselben gerne meinen Wunsch, allenfalls meinen Brief, höheren Orts anzeigen, denn ich schäme mich des Bekänntnißes nicht, welches ich durch den Beystande des Allmächtigen ewig festhalten werde, daß für mich, für meinen Bruder und für alle weder Ruhe, Friede noch Seeligkeit in Zeit und Ewigkeit zu finden ist, als bey dem Gott und Erlöber, der um unsrer Sünde willen gestorben und um unsrer Gerechtigkeit willen auferstanden ist.

D. 3. *Mart.* 1772.

¹) Christian Brandt havde 1768 ægtet Regitze Sophie Charlotte Skeel (1746—1806). (L. Bobé, anf. Skrift, S. 420).

2.

1772 10. Marts. Provst Jørgen Hee til Kammerherre Christian Brandt.

Wohlgebohrner

höchst-geEhrter hr. Cammer Herr!

Ich habe ohne besondere Rührung des Hertzens Dero Wohlgebornen hochgeEhrtes Schreiben vom 3^{ten} dieses, welches d. 7^{den} erst zu empfangen die Ehre gehabt habe, nicht lesen können, da mir leichtlich vorstellen kan, wie sehr Dieselben nicht nur wegen der natürlichen Verbindung, darinnen sie mit dem gefangenen Grafen stehen, sondern auch insonderheit aus dem Grunde und dem Triebe der wahren Liebe in *Christo* seinen gegenwärtigen, zwar dem Leibe nach unglücklichen, aber wie ich durch die ewige und erbarmende Gnade Gottes und durch das blutige Verdienst unsers gemeinschaftlichen Erlösers hoffe¹, seiner Seelen sehr heylsamen Zustand mit der innigsten Betrübnuß des Hertzens empfinden; Es wird aber, wie ich mir vestiglich vorstelle, dieser Schmertz um ein merkliches vermildert werden, wann Dero Wohlgebohrnen zugleich mit denen höchstgeErten lieben Ihrigen dasjenige von dem Zustande seines Hertzens erfahren, welches Dieselben so hertzlich wünschen. Zwar will ich nicht in Abrede seyn, daß da mir der Befehl ertheilet worden, gedachten Grafen in seinem Gefängnüße zu besuchen, ob Er gleich von meiner Gemeinde vorhin nicht

¹) 10. Marts 1772 skrev en af Dronningens Kammerjömfruer C. Boye til Gehejmeraadinde Søhlenthal i et Brev følgende Linier: »hvad grev *Brant* angaar, da har Probst Hee faaet befaling at gaa til ham og har alt været der adskellige gange; der siges for viest, at greven skal være meget rørt ved hans samtale. Probsten har meget got haab, ti han taler der om i alle selskaber. Ligeledes skal greven være meget bekømet over den store hierte sorig, han har for aarsaget Deres Naade; i det første blev mig fortalt, at han skal have ønsket, at han torde skrive sin kiære Moder til, for at paa en lemfeldig maade kun[de] berede Dem til den store skræk, som forestod.« (Original blandt de øvrige, her aftrykte Breve).

gewesen, der Auftrag mir anfänglich sehr unangenehm gewesen¹ nicht so sehr wegen der dabey vorzufallenden schweren Mühe und Arbeit, als weile mir seine vorhin jedermänniglich bekante Freygeisterey und unordentliche Lebens Art nicht die beste Hofnung gab etwas zur Veränderung seines in dem elenden Unglauben und den abscheulichen Lusten des Fleisches so sehr vertieften Hertzens ausrichten zu können, wie wohl ich gar keinen Zweifel trug, es würde je die Ewige Treue des Erbarmers annoch in gegenwärtigem Zustande einen gnädigen und Vätterlichen Versuch thun Ihn zu ergreifen, und das theure *Evangelium Iesu* wäre hiezu ein hinlängliches Mittel und eine Krafft Gottes Ihn seelig zu machen, so Er nicht hinfort, wie bis-hero, wieder die Züchtigung der Gnaden streuben, und die Gnade selbst vergeblich empfahe würde; hierinnen aber bestund meine Sorge und Furcht, die ich jedoch, dem allmächtigen und frommen Vatter im Himmel sey dafür ewig Lob und Danck gesaget, auch bey der ersten Unterredung ziemlich vermindert befand, da der gefangene sein bis-hier sehr hoch getriebenes ungöttliches Wesen so wohl in Worten als in Wercken offenhertzig gestund², dabey auch sich nicht scheute zu erklären, daß da der Zustand seiner Seelen erbärmlich schlecht gewesen, und der Höchste gesehen, daß Er auf keine andere Weiße zu erretten wäre, Er nach seinem Vätterlichen Rath und in gnädiger Absicht auf sein ewiges Heyl zugegeben hätte, daß Er in einen solchen Zustand käme, welches, so wie es von einem heiligen und liebreichen Gott, der mit nichten gefallen hat an irgend einigem Gottloßen Wesen, da Er sonst wohl weiß auf dem ordentlichen Wege des Gehorsams jedoch aus Gnaden einen Sünder zum ewigen Heyl zu bringen, zu verstehen sey, ich Ihm vorhielt, danckete aber dabey dem barmhertzen Vatter im Himmel, daß Er durch die Eröffnung des Hertzens und Gewißens, welche Er der an

1) Jvfr. foran S. 93.

2) J. Hee, Paalidelig Underretning, 1772, S. 17 ff.

seiner Seele arbeitenden Gnade einzig und alleine zu dancken hätte, diesen unvermutheten Zug des Vatters zum Sohne hätte kennen lernen, ermahnete Ihn auch hertzlich über diesem wenigen sich getreu zu bezeigen, so würde der Herr Ihn wohl über viel setzen, ja nach dem Er bey Ihm Aufrichtigkeit des Geistes befunden würde und daß in seinem Hertzen kein Falsch wäre, schärfte Ihm dabey, wie ich annoch stetz thue, die Nothwendigkeit des Gebets ein, daß Er in wahrer Demuth und Erkänntnuß seiner Ohnmacht sich zu den Füßen seines gekreuzigten Erlöbers wärffe, der Ihn mit seinem Blute theuer erkaufft, und da Er Jung war, Ihn lieb gehabt hätte, welches Er auch versprach und nach der Zeit von mir Gottseelige Bücher, insonderheit aber die *Bibel*, empfangen hat¹, darinnen Er auch wie Ich vernehmen kan, fleißig lieset, und wie ich durch die Gnade, die an seiner Seelen würcket, hoffe, aus dem Worte des Lebens mehr und mehr Erleuchtung und den Rath holet, der Ihm allerdings höchst notwendig ist zur Seeligkeit. Der Herr aber, der das gute Werck in und bey Ihm angefangen hat, wolle um *Iesu* und seines theuren Bluts willen selbiges vollfüren bis auf den Tag *Iesu Christi*. Dieses hofft und wünschet vom Grund des Hertzens [der] mit der größten Ehrfurcht lebenslang verharret

Dero Wohlgebornen
gehorsamster Diener

Copenh. am 10. Märtz 1772.

J. Hee.

¹) I Følge J. Hee, Paalidelig Underretning, 1772, S. 30 f., fik Enevold Brandt foruden en Bibel følgende Bøger at læse: Edm. Gibson, *Trende Hyrde Breve* (oversat af Thomas Hee, 1771; jvfr. her foran S. 56, 118), Philip Doddridge, *Den sande Gudfrygtigheds Begyndelse og Fremgang* (oversat af S. C. Stanley, 1753, 1761), »Herweis' Erbauliche Betrachtungen« (aabenbart en tysk Oversættelse af Englænderen James Herveys apologetiske Skrifter) og Thomas Newton, *Afhandling over Prophetierne* (oversat af Diderik de Thurah, 1765).

3.

[1772] 12. Marts. Grev Enevold Brandt til Moderen, Gehejmerrådinde Else Søhlenthal.

In Castel d. 12. M.

Ihre Prophezeiung ist eingetroffen liebste Frau Mutter, Ketten und Bande waren nöthig um meiner Leichtsinngigkeit einhalt zu thun, und mich auf die ersten erkante Grund-sätze meiner Jugend zurück zu führen. Als zuerst mein lincker Fuß durch einer Feld-Kette von $\frac{7}{4}$ el. an meiner rechten Hand geschlossen wurde, war ich noch nicht sehr gedemüthiget, allein als diese Kette durch einer anderen schweren Kette an der Mauer festgemachet wurde, so war der Stoltz auf meiner guten Art zu dencken, in Absicht der Menschen, nicht mehr zu meiner Beruhigung zulänglich, sondern ich erkannte deutlich die Hand Gottes, und ich wurde beruhiget. — Meine übrigen Umstände kann ich Ihnen nicht alle schreiben, kein Mensch ist ohne Feinde, und ich habe auch die meinige, alleinn sie werden es nicht lange bleiben wenigsten kömt es mir so für, ich habe Ihnen zuweilen gesagt, wenn sie sich es zu entsinnen wißen, man könnte mir nicht lange böse seyn, ich habe allen vergeben, so wie Gott mir. Das Geständnis zu Gott zurückzukehren hat im Anfange meiner Eitelkeit sehr viel gekostet, aber auch dieser Streit ist gehoben. Meine Gesundheit ist Gottlob gut, und mein Gemüthe ruhig, und gelaßen, grüßen sie meinen sehr lieben Bruder und meine Schwiegerin und grämen sie sich nicht, seyn sie getrost; ich bin ihr zärtlich liebender Sohn —

Brandt.

N. S. erwarten sie nicht mehrere Briefe, und antworten sie mich nicht liebste Mutter, den beides ist verbothen, und ist es diesesmahl eine besondere erlaubniß.

4.

1772 24. Marts. Kammerherre Christian Brandt til Provst Jørgen Hee.

Ad eundem. [o: J. Hee].

Die Nachricht, welche Ew. Hochehrw. mir gütigst ertheilet haben, ist der tiefen, tiefen Wunde, woraus mein Herz blutet, gleichsam ein Balsam gewesen. Ich verehere die große Güte des Herrn Gottes, die es so gelencket hat, daß mein armer verirrter Bruder einen rechtschaffnen Knecht Gottes zum Seelenführer erhalten, und noch mehr, daß Dero Arbeit in Christo bereits auch geseegnet gewesen. Dieser treue Erbarmer wolle demnach sein Werck bis zum völligen Siege herrlich ausführen. Sonst kräncket mich sehr in einer auswärtigen Zeitung zu lesen, daß mein Bruder, so lange Ew. Hochehrw. ihn besuchten, ernstlich schiene, sonst aber sehr leichtsinnig wäre und an sein vorigen Lebenswandel mit Vergnügen zurück dächte¹. Ich schreibe diese traurige Nachricht theils der pöbelhaften Denckungsart zu, daß einen Unglücklichen nicht zu viel zur Last gelegt werden könne, theils dem Bestreben der Feinde des Creutzes Christi die Macht Gottes in Begnadigung der Sünder, die Freundlichkeit Jesu in Aufnahme derselben, die Wirkungen des heiligen Geistes in dem Geschäfte der Seeligkeit wenigstens zu verdunckeln, wo sie es nicht vereiteln können. Inzwischen kenne ich die Größe des natürlichen Verderbens, und empfinde ich daher einige Besorgniß. Sie, werthester Herr Probst, sind allein im Stande nach der von dem Oberhirten Ihnen geschenckten Prüfung

¹) I »Paalidelig Underretning«, 1772, S. 33 ff. polemiserer Hee skarpt mod saadanne Rygter, som han stempler som det pure Opspind. »Der stak en Ondskabs Hemmelighed under det Udsprede, som vist var Ondskabsfulde Gemytters Paafund efter deres Herres Anførsel for at gjøre al hans udviiste Ærbødighed imod Religionen, baade med Tale og Gierning mistænkt, paa det hans Exempel ikke skulde aabne Øinene paa andre Blinde, til at see deres elendige Lærebygningens usele orme-stungne Stytter, som i en Hast knækkes, naar det Alvorlige fornemmes.« (Ib. S. 35—6).

uns hierüber zu beruhigen. Haben Sie diese Gewogenheit, und seyn Sie versichert, daß mein armes Gebeth so wie Ihre Amts Geschäfte überhaupt so insbesondre Ihren (!) treuen Arbeit an die Seele, die mir so wichtig ist, stets begleiten soll.

Ich bin mit wahrer Hochschätzung.

D. 24. Mart. 1772.

5.

1772 21. April. Provst Jørgen Hee til Gehejmraadinde Else Søhlen-
thal.

Was ich schon vorher in meinem Schreiben an Ew. Hochwolgeböhrnen Herrn Sohn gemeldet von der erwünschten Beschaffenheit u. Seelen Zustande des im Zeitlichen seines Vergehens wegen tief erniedrigten, im geistlichen aber durch unsers göttl. Versöhners unendliche Gnade besonders erhöhten u. begnadigten Grafen von Brandt, das kann ich zu unsers gemeinschaftlichen Seelen Hirten u. Bischofs ewigem Ruhm u. Preiß aufs neue hiedurch zu Ew. Gnaden freudenvoller Gewißheit die Ehre haben zu bestätigen u. zu versichern, daß dieselbe Gnade, die sich beides mächtig u. treu erwiesen, Ihn mit Macht aus seiner vorigen elenden Slaverei u. von der Weltliebe u. den Banden der Wollüste, die seinen Sinn u. Sitten von dem Leben, so aus Gott ist, gantz entfernt, heraus zu reißen, annoch dieselbe Göttl. Kraft u. Treue in Fortsetzung des guten Wercks beweiset u. daßelbe nach seiner Gnädigen Zusage gewiß vollenden wird bis auf den Tag Iesu Christi.

Er selbst, der gefangene Graf, kann sich nicht genugsam wundern über die unverdiente Gnade u. Barmhertzigkeit, die Ihm wiederfahren ist, indem Er vorher so leichtsinnig, so wol mit reden als mit der That die theure Warheit von Christo u. die *Religion* überhaupt behandelt hat (welches Er ietzt mit größter Wehmut u. Gewißens Reue fühlet), nunmehr aber einen solchen inneren Frieden, der alle Vernunft übersteigt, genieset, wodurch Er mit der größten

Geistesstille so wol seine Feßeln träget als auch sich auf sein zu erwartendes Loos im Zeitlichen, wie es auch werden mag, gefaßt macht, im Glauben auf die Erscheinung unsers Herrn Iesu, mit dem Er beständig im Hertzen umgeheth, harret, auch solchen seligen Umgang durch Lesung göttlicher Bücher zu unterhalten suchet. Der barmhertzigste Gott, der nicht will, daß iemand soll verlohren werden, sondern daß ein ieder zur Erkenntnis der Warheit komme, u. der sein größtes Wohlgefallen daran hat, daß ein Sünder sich bekehre u. lebe, sey Ihm fernerhin hold u. gnädig, wie wir nicht im mindesten zweifeln, wohl aber fortfahren wollen, so wol für Ihn als mit Ihm durch unser unablässiges Flehen zu kämpfen, welches der unermüdete Fürbitter bei dem Vater gnädigst erhören u. mit seinem theuren Blute, das beßer redet denn Abels Blut, vor des Vaters Antlitz unterstützen wolle. Ubrigens wünsche Ew. Gnade von Hertzen die in dieser Versuchung hochbedürftende Stärke, Kraft u. Gnade von dem allmächtigen Gott u. Heilande um mit einem unter seinem Willen, der aller Seligkeit will, wie Er uns auch behandelt, völlig ergebenen Sinn diese Last zu tragen u. erquicket zu werden durch den Trost der Gnaden Gewißheit so wol in Ahnsehung Ihrer selbst als auch in Ansehung Dero, was das irdische anlangt, unglücklichen, aber in Absicht auf das einzige nothwendige, glücklichen Sohn. Ich ersterbe mit allem erdencklichen *Respect* Ew. Hochwolgeb.

gantz gehorsamster Diener

Kopenhagen d. 21. April 1772.

J. Hee.

6.

1772 28. April. Provst Jørgen Hee til Gehejmraadinde Else Söhenthal.

Høy-Velbaarne
Naadige Frue!

Ligesom ieg for kort Tiid siden indberettede Deres Naade den Tidende om Deres da endnu fangne, men nu ved *Iesu*

Blod fuldkommen befriede og til den evige Herlighed i *Christo Iesu* forflyttede Salige Søns Tilstand paa Siælens Vegne, som De længtes effter at høre og upaatvifelig har inderligen glædet Dennem, saa paa det, at Deres Glæde nu maa være desto Fuldkomnere, Deres kierlige Frygt og Bekymring for hands Siæl med et forsvinde, kand ieg her ved høyst glædet i min egen Aand over hands Bortgang af Verden, som var ligesaa salig som for Verdens Syn skræksom, underdanigst tilmælde Deres Naade, at hand i denne Dags Formiddag Kl. ohngefehr halvg. 10 overleverede med den forunderligste Frimodighed, som var af Aandens Virckning og Naadens Følelse, sin dyrekøbte Siæl i sin Frelseres *Iesu* Haand¹ effter at have forhen i mange opbyggelige Samtaler uafsladelig bevidnet sin fulde Hengivenhed under sin himmelske Faders Villie og fuldkomne Fortrøstning paa sin højlovede Frelseres Fortieneste, hvis allerhelligste Legem og Blod hand i Gaar med den inderligste Bøyelse for Gud og den meest brændende Andagt og Iver i Aanden, som vidnede om hands store Forlængsel effter denne Saligheds Kost, annammede og der effter fant sig saaledes styrcket i Naaden og krafftig Følelse af *Iesu* Fred, at hand forsickrede sig aldeles ingen Frygt at finde for Døden og alle dermed effter hands Doms Lydende følgende Omstændigheder, da *Iesus* var ham alleting og alleting intet uden ham. Ja, Tænck, Deres Naade, da hand nedbøiede sig for at imodtage det tildømte dødelige Hug, og ieg erindrede ham om hands Frelseres *Iesu* Leje med sit Ansigt mod *Iordan* og *Gethsemane*, svarede hand, som i same Øyeblikk ventede Siæls og Legems Fraskillelse: *Iesu* Blod raaber for min Siæl²; Hvor viß en Forsickring har da ey Deres Naade om hands salige Tilstand i Evigheden; da det, som eneste er Deres, min og alle *Iesu* sande Bekienderes Trøst og Saligheds Grund, var i sidste Øyeblikk ham paa Tungen og følgelig

¹) J. Hee, anf. Skrift, S. 76 ff.

²) Saaledes ogsaa i J. Hee, anf. Skrift, S. 90.

vist dybt indgravet i Hiertet; Hand har da fuldkommelige overvundet formedelst Lammets Blod og ved hands Vidnesbyrds Ord. Dette har jeg icke allene funden at være min *Christendoms* Pligt betimelig at glæde Deres Høy Velbaarenheds Hierte med, som icke kunde i nogen Tidende finde Lægedom og Vederquægelse for det dybe Sorrigs Saar, som smerter Deres Moderlige og *Christ-Moderlige* Hierte, end i den allene, at De kand tæncke: Min Søn er evig Vel, og i den Forsamling, hvor ieg med Glæde skal finde ham lovende og priisende den Guddommelige Forsoner, som ej allene har dyrekiøbt ham med sit Blod, men endog som en trofast Hyrde, da hand saae hands forvildede Siæl at kunde paa ingen anden Maade ræddes, rev ham ligesom med Magt, som en Brand af Ilden. Men endog finder ieg mig forbunden til denne Anmælding ved Deres Salige Søns egen Begiering, som vel havde hafft i Sinde selv at forklare for sin af ham højt Elskte Moder sit Hiertes Forfattning som nu overensstemmende med hendes Længsel, men ventede ligesaa lidet som ieg, at hands Døds Dom saa snart var bleven fuldført, bad mig derfor i Gaar samt og i Dag til sidst at tilkiendegive Deres Naade hands Siæls Tilstand, som hand vidste vilde være et stort Lægdoms Plaster paa Deres bedrøvede Hiertes Saar, iligemaade inderligen at takke for ald Deres Moderlige Omsorg for ham fra første Tiime af, allerheldst i henseende til den vigtigste *Punct*, saa og derhos at bede ydmygeligen om Forladelse for alt, hvis hand maatte have for-tørnet Dem med, som hand hierteligen angrede saavel som alt andet bedrevne onde eller forsømte gode og derhos tilsidst ihukkommede med den meest følelige Tacknemmelighed en saa reedelig og huld Moders, en oprigtig Broders og kierlig Svigerindes Forbønner for hands Siæl, som hand nu høstede Virckningen af i henseende til hands Aands Roe og Hviile i sin Frelser, der fulgte ham, lige indtil hand indgick til den evige Hviile. Den evige Forbarmere lade Deres Naade samt kiere Børn finde saadan Trøst og Veder-

qvægelse for ald Deres Bedrøvelse af denne ønskelige Tidende, som den i sig selv er sandfærdig, og af et oprigtig Hiertes Grund underdanigst tilmældes, endskiønt i temmelig ufuldkommen Stiil og Skrive-Maade, som gunstigst maatte *imputeres* et af saa vigtigt et Arbeid i Dag udmattet Sind og Legeme,

af Deres Høy Velbaarenheds
allerydmygsteste og lydige
tiener

Kiøbenh. d. 28. Apr. 1772.

J. Hee.

7.

1772 2. Maj. En unævnt [Biskop Ludvig Harboe]¹ til en unævnt,

Den Deel, Deres Naade tager udj en Synderes Omvendelse og *Iesu* Æres Udbredelse, har opvæckt mig til at skrive dette Brev j Haab, at derved naadige Frue Anledning vil gives at priise Herrens Navn for hands Barmhertighed, hvormed han redder en Overtræder, som j sin Synde Nød vender sig til hanem. Sagen angaaer, som vel vil sluttes, de 2 *executerede* Persohner, og j sær Grev *Brandt*. Det er j Dag otte Dage, da Dommen blev dem begge forkyndet, hvilken de og med stoer Gelaßenhed anhørde, dog syntes *Br.* endnu at vilde giøre sig Haab, om ham endnu maaskee paa det sidste *Pardon* maatte vederfares, hvilket ham dog af Kammer *Advokat Bang*² blev betaget.

Søndag, da jeg kom af Høymeße Prediken, fick jeg Kongelig Befalning at *notificere* Provst *Hee* og *Doctor Munter*, at *Executionen* skulde gaae for sig Tiirsdag Morgen Kl. 8, samt hvad de j Henseende til diße Forbrydere paa

¹) Indre Kriterier, sammenholdt med det foran S. 94 meddelte, gør det utvivlsomt, at Harboe er Brevskriveren.

²) Kammeradvokat, senere Justitiarius i Hof- og Stadsretten Oluf Lundt Bang (1731—89).

Retter Pladsen havde at jagtage¹. Begge jndfandt sig da hos dem om Eftermiddagen for at bringe dette ubehagelige Budskab, hvilket de maaskee ikke saa hastig havde ventet. Deres Forberedelse var jmidlertiid meget herrlig og opbyggelig, og nu kommer jeg til den sidste *Scene*: *Struensee* vil jeg forbiegaae og jkkuns melde om *Br.* Han havde lang Tiid tilforn været de vagthavende *Officerer* til Opbyggelse, j det han enten læste eller taledede om gudelige Ting med dem, hvorved da den Mistancke bortfaldt, man j Begyndelsen havde, at han nemlig ickuns den Tiid anstillede sig andægtig, naar Provsten var tilstæde. Dagen for hands Henrættelse vilde han deelagtiggjøres j det hellige Alterens *Sacramente*. Provsten *proponeerde* for ham, om han ikke j fleeres Overværelse vilde aflegge sin Bekiendelse om den Naade, som hans Siæl var vederfaret. (Dette maae jeg ikke nægte at være skeet efter mit Raad, paa det alle falske Rygter j Fremtiden maatte forebygges). Da *Br.* strax biefaldt det, jndfandt *Commendant Hoben*, Oberste *Jansen*² og fleere *Officerer* sig, for hvilke han holdt en meget rørende Tale om sine forrige Afveye og om den stoere Barmhiertighed, Gud i *Christo* nu havde beviist ham. Denne Tale satte alle og j sær *Commendanten* saaledes j Bevægelse, at hands Øyne bleve som Vand Strøme, og alle priisede Gud for den herrlige Bekiendelse, han havde aflagt. Derpaa anammede han *Iesu* allerhelligste Legem og Blod med den største *Devotion*, der og bevidnedes ved mangfoldige Taarer. Den heele Eftermiddag var *Br.* og *Hee* samlede j gudelige Betragtninger, til Slutning faldt Provsten paa Knæe og bad en Bøn. *Br.*, saa besværlig det end faldt ham for sine Lænker, lagde sig og paa Knæe, og da Bønen var sluttet, be-

¹) Jvfr. foran S. 128—9.

²) Kastellets Kommandant Generalmajor Levin Ludvig v. Hobe (Hoben) (1700—81). Oberst Jansen er identisk med Oberst ved Kronprinsens Regiment, senere Generallojtnant Frederik Johannsen (1712—83).

gyndte han og at bede, og det med saadan Ydmyghed og derhos Aandens Fyrighed, at Provsten forsikrer, han ikke troer nogen *Theologus* med større Kraft og Hiertets Opføttelse kan bede, end han den Tiid gjorde, saa at Bønnens Aand teede sig ret besynderlig herrlig og kraftig j ham. Kl. jmellem 4 og 5 Tiirsdag Morgen, da Hr. *Hee* kom til ham, fandt han ham efter 5 Timers roelig Søvn ret munter, derved j samme Andagt og gode Tilstand som Aftenen tilforn. De opbyggede sig med hinanden med Læsning, Samtale og Bøn, og j sær bad *Br.* atter en deylig Bøn, han sluttede med Fader Vor, og da han kom til den anden Bøn, føyede han de Ord til: Ja, min *Iesu!* nu skal jeg snart komme j dit Rige og der evig takke dig for den evige Kiærlighed, du har ladet mig erfare. Til den 5 Bøn føyede han de Ord: Ja du veed alle Ting, du kiænder mit Hierte, at jngen Had eller Bitterhed mod noget Menniske findes derudj, men at jeg af Hiertet forlader alle, ligesom du har forladt mig alle mine Synder¹. Førend han forloed Fængslet, bad han Provsten at tilskrive hands Frue Moder og at tacke hende for al den Omhyggelighed, hun havde baaren for hands Underviisning, hvilken han nu j Nødens Tiid ret havde erfaret Nytten af. Han havde vel havt j Sinde selv at skrive, men Tiden var ved den hastige *Excecution* bleven ham for kort. Tillige skulde Provsten og takke hands trofaste Hr. Broder og gudfrygtige Frue, hvis kraftige Bønner og Forbønner han sagde j denne Tiid havde været ham til stoer Nytte. Jeg meener og, at dette alle-reede af Provsten er efterkommet, skiøndt han, da han lige fra *Excecutionen* kom til mig, var saa træt, at han neppe mægtede at tale. Paa Retter Pladsen beholdt han samme Siæles Kræfter, og efter at Dommen var forkyndet, velsignede han Kongen og alle tilstædeværende og klæde sig selv af. Provsten erinnrede ham, da han bøyede sit Hoved til Blocken, hvorledes *Iesus* ham til Gode havde lagt sig med Bøn og Kamp paa Ansigtet j *Gethsemane* Hauve, og

¹) Jvfr. Paalidelig Underretning, 1772, S. 81—2.

tilraabte ham derhos: *Iesus*, du Guds Lam, som baer all Verdens Synd, forbarme dig over mig, hvorpaa *Br.* endnu sagde: *Iesu* Blod raaber for min Siæl; og var j det samme *Excecutiønen* lykkelig forrettet. Jeg har været noget udførlig j denne Sag, da jeg er forvißet om, Deres Naade tager Deel j den Glæde, vi bør have, naar vi seer, hvorledes *Iesus* hærsker og dog vinder Seyr over Vantroen og Letsindighed ved sit kraftige Ord, derhos og tillige [over] vores Tiiders freye Geister, at der jngen Redning og jngen Fred er at finde udj alle deres Fornufts Slutninger, men alleene j *Iesu* Blod og hands dyrebare Fortieneste. Jeg har bedet *Pr. Hee* at optegne de Veye, Gud har ført *Br.* paa, fra den Tiid, han kom til ham, og indtil han merkede Ordet ret fick Indgang udj hans Siæl. Dette har han og lovet mig, og da *D. Munter* uden al Tvivl udgiver noget om Guds Førelser med *Str.*¹, saa kan det vel være, at *Pr. Hee* ligeledes resolverer [sig] dertil, hvilket j denne Henseende skulde være mig kiært, paa det en og anden forudfattet Mening derved kunde vordet dempet. Gud og vor Frelser, som er troefast, styrke og bevare n. Fr. j sine kier(ligheds) Arme; det ønskes hiertel. af p. p.

Kjøbenhavn d. 2 May 1772.

8.

1772 15. August. Provst Jørgen Hee til Gehejmerraadinde Else Søhlenthal.

Høy-Velbaarne

Naadige Frue

Geheime-Conference-Raadinde.

Med ligesaa stor Undseelse, som Tacknemmelighed har ieg af den Dydige og retsindige Frue *Iustice*-Raadinde

¹) Balthasar Münter, Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen . . . Johann Friederich Struensee, nebst desselben eigenhändiger Nachricht von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen über die Religion gekommen ist, Kopenhagen 1772.

*Fogh*¹ imodtaget eller rettere at sige maattet imodtage den *genereuse discretion*, som mig af Velbemældte Frue paa Deres Høy Velbaarenheds Vegne ey blot er bleven overleveret, men saa got som paatvungen, da ieg for saadan en Forretning |: som det behagede Guds Faderlige Raad og Villie at beskikke mig, som et skrøbeligt Redskab og ringe Middel at betiene, paa det at *Christi* Krafft, som gjorde Fremgangen og Udfaldet velsignet og ønskelig, des kiendeligere skulde aabenbares:| hvercken kunde eller buurde vente nogen timelig Belønning, agtende det for min største og herligste Løn at have ved ham, som gjør sine mægtig, nydt den Glæde at see en Siæl bragt tilbage i den Herres Vold, som den tilhører med en uendelig fuldkommen Ret og nu besidder Ham selv til evig uomskiffelig Deel. Imidlertid, da Deres Naade har funden Behag i at yttre sin saa gudelige som Moderlige Glæde og Fornøjelse over min ringe Giernings ved Herrens Naade allene saa velsignede Virkning ved at paa ovenmældte Maade over Fortieneste belønne min hafte Forretning, saa byder min underdanige Skyldighed mig herved at aflegge for saa u-forskyldt en Gave min lige underdanige Tacksigelse allerydmygst derhos tilkiendegivende, at da mig af den Kiere Frue *Iustice*-Raadinde *Fogh*¹ er forstændiget Deres Høy Velbaarenheds *gracieuse intention*, som havde tænckt at ville i et stykke Arbeid af den tilsente *Summs* Værdj effterlade hos mig og mine et Minde af Deres saa retsindige, som naadige *reflexion* over fornæfnte Forretning, skal ogsaa saadant af mig blive effterkommet, og Deres Naades høye Navn blive derpaa tegnet, som i øvrigt ey skal forglemmes i mine Bønner at erindre for Ham, som har i forbigangne Tiid og Trængsel saa krafftig styrcket Dennen, at De har ved Hannem, som os elskte, langt overvundet alting, at hand og fremdeeles vil bekræffte Dennen i det indvortes Menniske og lade saa krafftig en Følelse af

¹) Formentlig Anna Fogh, f. Lugge, († 1777), Enke efter Borgmester, Justitsraad Hans Fogh.

Naadens Forvißning og Livsens Haab vedligeholde den Siæle-Roe og Fred, som den trofaste Hyrde *Iesus* har under største Bitterhed af timelig Fristelse ladet Dennem smage, at De ickun bestandig med Glæde maa tæncke paa den salige Samling med Deres forløste Søn der, hvor det, som har været her, har aldrig mindste Sted eller Leilighed til at komme eller være, og det, som virkelig findes, i Evighed aldrig formindskes eller savnes, thi de første, de forgiængelige Ting ere bortviiste evindeligt. Herren opfylde paa Deres Høy-Velbaarenhed dette mit oprigtige Hiertes Ønske og lade samme, som Salven paa *Arons* Hoved nedflød endog i Sømmen af hands Klæder¹, saaledes og med ald Velsignelse nedflyde og udbrede sig hos Deres gudelig sindede hr. Søn og Frue, hvilcke begge min ydmygste *respect*-Formælding her ved under Deres Naades gunstigste Mellemandling fremstilles med uskrømtet Forsickring om den underdanige Hengivenhed og *respect*, med hvilcken ieg bestandig henlever

Deres Høy Velbaarenheds
Allerydmygste og lydige
tiener

Kiøbenh. d. 15. *Augustj*. 1772.

J. Hee.

9.

1772 8. September. Provst Jørgen Hee til Gehejmraadinde Else Söhlenthal.

Deres Naade
Høy Velbaarne Frue!

At effterkomme effter ald Muelighed Deres Høy Velbaarenheds Befaling mig given i *respective* Skrivelse af 1^{ste} *hujus* skulde være mig ligesaa stor Fornøyelse, som ieg i alle Maader anseer det baade i almindelig og særdeles henseende for min allerstørste Skyldighed, men ieg maa herved have den Ære ydmygst at tilmælde, at ieg, som

¹) Psal. 133, 2.

aldrig havde tænckt at gjøre det allerringeste af vores haffte Samtaler bekient for det Almindelige, ikke har holdt nogen ordentlig, saa at tale, Bog derover, thi sant at sige, da ieg i Begyndelsen fick Befaling at gaae til det Sal. Menniske, stod ieg i den faste Forestilling, grundet paa hr. *Commandant von Hobens* egne Ord, at inden 3 Ugers Ende var vel Forhør, Dom og *Execution* færdig, og derfor anseende saa liden en Tiid temmelig Knap og neppe tilstreckende til alt det, ieg agtede at tale til hands Opvækkelse og Opmuntring, naar Sandheden først havde faaet Indgang i Hiertet, de fleeste Gange taleden næsten gandske allene, undtagen naar der enten ved Forespørsel og Randsagning eller anden Omstændighed kunde gives ham Leilighed til at sige noget, som da ikke var vidtløfftigt, men dog saa meget, som var nock for mig til at kiende hands nu værende Forfattning af; Jeg maa og rundt ud bekiende dette, at fra Begyndelsen af var det salige Menniske letteligen ved mindste Anledning bragt ind i Erindringen af sine forrige Omstændigheder saaledes, at Tankerne snarligen adspredtes fra det fornødne, endskiønt ieg derhos kand give ham det Vidnesbyrd, at hand snart lod sig hente tilbage ved den Vending, ieg strax gjorde med ham til det allervigtigste. Da nu Tiden gick længere hen, end ieg havde af Begyndelsen ventet, og ieg ved Guds Naade saae hands Hierte bragt i den Skick, at det gierne hørte Hyrdens Røst og imodtog med ald Begierlighed det Tilbud af Aandelig Rigdom, som findes i den Herre *Iesu* og hands dyrebare Værdskyld, saa bestod i almindelighed vore Samtaler i Udleggelse af et og andet Skriftens Sprog, som hand havde læst og enten funden besynderlig Trøst og Opmuntring af eller befunden sig særdeles ængstet ved formedelst en Skyld, som hand syntes at finde hos sig lige ved det, hand havde læst, saasom da hand engang havde læst *Pauli* Ord til de *Ebr. 6. Cap. 4. 5. 6. vers*, viiste hand mig ved min Ankomst samme med en slags frygtsom Tilstaaelse, at her var nogle *caractéres*, som hand syntes at

rigtig paa ham, der havde faaet saa herlig Oplysning i sin Ungdom, og dog var affalden, hvorudover ieg deels betydede ham *Pauli* nærmeste Hensigt til de da levende omvente *Iøder*, som ved den nu og da sig yttrende Forfølgelse stode ligesom paa Hæld til at frafalde og kunde da, naar de bleve eenige med de endnu vantroe *Iøder* siges paa nye at Korsfæste *Iesum*, da deres Opreiðning effter forhen haaffte klare Kundskab des vißere agtedes umuelig; Med ham havde det derimod en anden Beskaffenhed, thi det hand havde, som hand idelig med Veemodighed begræd og beklagede, spottet med *Evangelii* Sandheder, var vel højst lastværdig og fordømmelig, men da hand selv tilstod, at hand følede altid Sandheden i Hiertet, saa var Fornægtelsen, ligesom *Petri*, skeet med Ord og Tale, og nu hand, som *Petrus*, bitterligen begræd denne og ald anden Daarlighed, som deraf flød i henseende til et syndig Levnets Førelse, saa saae hand klarligen Aandens krafftige Virkning paa hands Hierte, den hand nu ey længere imodstod, men gierne lod sig deraf føre til den Herre, der har, effter *Petri* Ord, kiøbt endog dem, som hannem nægte, og altsaa var hands Opreiðning ikke allene ey umuelig, men virkelig og kiendelig, hvoraf hand til sin viße Trøst saa *Iesu* Ord opfyldt paa sig, som i Anledning af *Disciplernes* Ord, der spuurde: hvo kand da blive salig, svarede: hos Menniskene er det umuelig, men hos Gud ere alle Ting muelige, *Matth.* 19, 25. 26, og Mueligheden bliver da paa Menniskenes Side formedelst Troen, thi alleting ere den muelige, som troer, *Marc.* 9, 22. Dermed var hand trøstet og roelig. Hands Samtaler med mig alle de Gange, ieg var hos ham |: som ieg har regnet effter at have været 34 Gange, da det gick hen paa den tiende Uge, og ieg i de første Uger var hos ham 4 Gange, siden formedelst de mange Embeds Forretninger 3 Gange hver Uge, og til sidst en eller 2 Gange om Dagen :|, bestode bestandig baade i en hierterørende Bekiendelse og Fortrydelse over

alle hands begangne Daarligheder, men derhos i en forunderlig stor Fortrøstning paa sin Frelser og Forvißning om at have funden Naade og Forløbning formedelst hands Blod, som er Syndernes Forladelse, der gjorde ham altid rolig imod hands Fraskillelse, omendskiønt en og anden Menniskelig Svaghed yttrede sig i henseende til Lyst til Livet, dog ey paa anden Grund, end hands Siæl derved tillige kunde blive i *Iesu* Samfund, uden hvilcken at leve var ham at døe, men i den at døe agtede hand for sin største Baade. Forunderligt var det mig ellers at høre af hands egen Mund, og tillige blev af mig anseet som den kiendeligste Prøve, at den barmhiertige Frelser icke vilde slippe ham, førend hand fick ham i sin Vold igien, nemlig dette, at hand sagde mig, at naar hand Dagen igiennem havde tillige med de andre forvildede Siæle væltet sig af en verdslig Lyst i den anden, hand dog ikke, naar hand lagde sig til Sengs, kunde have Roe for Naadens Tugtelse, for hvilcke hand endelig maatte give effter og til sidst sige: Nu, min Gud, du skal dog engang rive mig løß af diße Strikker, hvilcket ogsaa skeede; Herren den almægtige Befriere være derfor evig Ære og Priiß. Endnu vil ieg anføre en Omstændighed, som ieg gjerne her vil yttre for Deres Høy Velbaarenhed og Kiere Børn, nemlig, at i den Bøn, hand bad om morgenen den Dag, hand skulde døe, indryckte hand, før hand kom til Slutningen deraf, dette, at, da Gud vidste, hand havde hafft en bestandig Fiende i en viß Mand, som hand næfnte, og ieg her allene betegner med det Bogstav R¹, saa var det nu aldeles langt fra hands Sind at bære mindste Had og Vreede til ham, men hand ynkedes over hands arme Siæl, som Herren selv vidste at være i den jammerligste Tilstand, hvorfor hand inderligen bad den forbarmende Frelser, at hands Blods udøselse

¹) Formentlig Schack Carl Rigs greve Rantzau (1717—89), der spillede en vigtig Rolle i S sammensværgelsen mod Struensee.

maatte tiene denne elendige Siæl til Opvækkelse og Rørelse, at hand maatte frelses, hvilket ieg med megen Glæde optog som et levende Beviis paa en uskrømtet Omvendelse og saadan en Troe, der yttre sig i en saadan Kierlighed til sine Fiender, som sigter til deres ævige Vel. Dette haver ieg i det lidet Skriff, ieg har udgivet om denne Salige Siæls Forhold i Fængslet indtil sidste Tiime, icke villet røre ved, thi hviß ieg havde ladet Personen være aldeles unævnt, maatte man snarest være falden paa saadan en Gißning, som kunde have bragt det Salige Menniske effter hands Død i saadan Mißtancke, som hand ej fortiente, og at sette enten et Bogstav eller det heele Navn lod sig endnu mindre giøre. Deres Høy Velbaarenhed gietter vel ellers Manden, som vist trænger til denne og fleeres endnu levende Guds Børns Forbøn. Imidlertid er ieg viß paa, at denne *anecdote* bliver hos Dennem og kiere *Famille* alleene. Andre *particulieres* omstændigheder hands egen Sag for Gud angaaende blottede hand vel for mig i ald Fortrolighed, men de samme forblive evindelig imellem den Aldvidende Gud, hannem og mig. Her har Deres Naade for saa vidt alt, hvad ieg har kundet af saa mange Samtaler erindre i sær, som ogsaa kand være Deres gudelige og for Deres nu salige Søns Siæl reedelig bekymrede Sind til des større Tilfredsstillelse og Fyldestgiørelse, da De, Herrens Navn være derfor velsignet i ald Evighed, i Betragtning af alt anførte med fuldkommen god Grund kand sige som hin Fader: Denne min Søn var død og er bleven levende igien¹, hand var tabt og er funden igjen, ja De skal engang med Glæde finde og faune ham for Lammets Throne, lofsiungende og priisende den Frelser, som effter at have draget ham til sig, beholder ham evindelig hos sig, hvilcken salige Fortrøstning den trofaste Gud giøre idelig meer og meere levende i Deres og Kiere Børns

¹) Luk. 15, 32.

Hierter, hvilcke ieg tillige med deres dyrebare og i *Christo* udvalgte Frue Moder i mine inderlige Bønner overleverer i den fromme Hyrdes *Iesu* Arme, næst min ydmygste *respect* Formælding med optænkeligste *soumission* stedse henlevende

Deres Høy Velbaarenheds

Naadige Frues

Allerydmygste og

lydigste tiener

J. Hee.

Kjøbenh. d. 8. *Septbr.* 1772.

Christelig Psalmebog 1798.

Et bidrag til den danske salmebogs historie i Slesvig stift.

Af **Johannes Pedersen.**

Præsten *Ernst Brederik* udsendte 1919 og 1922 sin »*Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher I—II*«. Det er et omfattende arbejde, der nævner alle de tyske salmebøger, der har været i brug i hertugdømmerne, giver en del oplysninger af historisk interesse ogsaa om salmernes forfattere og har et stort register over de salmer, der har været i brug i aarhundredernes løb. Men bogen lader spørgsmaalet om de danske salmebøger i Slesvig ganske ude af betragtning¹.

I »*Sønderjydske Aarbøger*« 1909 har Pastor *P. Moos* skrevet om »*Sønderjyllands kirkesalmebøger*«. Det er en oversigt over de i Slesvig stift anvendte salmebøger. Den omtaler ikke blot de danske salmebøger, men nævner tillige en del af de tyske.

Det fremgaar af Pastor Moos' afhandling, at Sønderjylland i flere tilfælde har benyttet den samme salmebog som det øvrige Danmark, saaledes *Hans Thomissøns* fra 1569, *Kingos* fra 1699 og *Pontoppidans*, der dog først fra 1780 fandt indgang i Nordslesvig. I nogle menigheder indførtes ogsaa den »*Evangelisk-christelige*« i begyndelsen af det 19. aarhundrede.

¹) I Zeitschrift der Gesellschaft der Geschichte der Herzogthümer, Kiel 1870, I, 110 ff. har Provst Carstens skrevet »Zur Geschichte des Gesangbuchs« og omtaler der ogsaa de danske salmebøger.

Men Sønderjylland har tillige benyttet nogle danske salmesamlinger, som ikke har været i brug i kongeriget, saaledes *Ægidius'* »Varnæssalmebog« fra 1717, — »Christelig Psalmebog« fra 1798, — *Meyers* og *Boesens* fra 1844 — *Leths* »Hundrede Psalmer« 1851 — og »To Hundrede Psalmer« 1866 — og den »Evangelisk-lutherske Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« fra 1889.

Af en af disse særlige, slesvigske salmebøger, nemlig af »Christelig Psalmebog«, skal der paa disse sider forsøges en undersøgelse.

SALMEBOGENS FORHISTORIE

Fra 1780 havde Vajsenhuset i Slesvig eneret til at optrykke Den Pontoppidanske Psalme-Bog¹. Men samme aar udkom for de tyske menigheder den Cramerske salmebog, der var stærkt præget af tidens smag². Navnene *Gellert*, *Klopstock*, *Cramer* var indenfor »den hellige poesi« de toneangivende; salmerne skulde være »baade høje og forstaaelige«. — *Kingo* og *Brorson*, ja hele den gamle salmedigtning var for »oplysningen« mystisk, haard og anstødelig i udtrykkene.

I kongeriget var *Guldbergs* salmebog udkommet 1778, og i disse aar fremkom en hel overflod af nye salmer efter de nye mønstre³.

Derfor følte »Den Pontoppidanske« 1780 allerede forældet.

I de danske menigheder i Nordslesvig var nu tre forskellige salmebøger i brug. *Kingos* salmebog var den almindeligt brugte; især i Tønder amt havde menighederne *Varnæs-*

¹) Extract af det kgl. Privilegium af 5/7 1780 i Den Pontoppidanske Psalme-Bog.

²) Brederek: Geschichte der sch.-h. Gesangbücher II, 1 ff.

³) Fr. Nielsen: Bidrag til d. ev.-kristel. Psalmebogs Historie 1895. s. 9 ff. og 34 ff.

salmebogen, og især i de nordligste menigheder blev »*Den Pontoppidanske*« indført.

For at forstaa de kirkelige begivenheder i Sønderjylland er det nødvendigt at have i erindring, at de sidste aartier af det 18. aarh. indenfor hele den protestantiske kirke præges af en meget paagaende reformiver. Alt i kirkens liv blev sat under diskussion. Det gælder selve gudstjenestens form, de gamle kirkelige tekster saavel som salmerne. Alt skulde »forbedres«.

Bastholms »Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes gudstjeneste« 1785, der fremkaldte en meget vidtgaaende debat¹⁾ om alle disse spørgsmaal, er kun en dansk efterklang af oplysningstidens reformideer paa dette omraade. Ogsaa i hertugdømmerne var disse spørgsmaal bragt paa bane; der udkom i aarene 1790—95 flere ret omfattende skrifter om disse emner, saaledes bl. a. præsten *Christoph Johann Rudolph Christiani's »Briefe zur Beförderung eines weitern Nachdenkens über die zweckmässigste Einrichtung des öffentlichen Gottesdienstes«*, Hamburg 1790, — konsistorialraad *M. W. A. Schwollmanns: »Grundsätze nach welchen die für die Herzogthümer Schleswig und Holstein bestimmte Liturgie ... ausgefertigt worden«*, Flensburg 1793, og præsten *Burdorfs »Winke zur Beförderung der Feyerlichkeit des öffentlichen Gottes Dienstes«*, I—II, Slesvig 1795.

Præsterne fremsatte forslag til ændringer og indførte, saa vidt de kunde, deres egne smaa »forbedringer« for at imødekomme den oplyste tid.

Nye former, nye prædikentekster og nye salmer, — det var løsenet for mange. Og intet steds mødte disse reformkrav mere forstaaelse hos den kirkelige styrelse end i Slesvig, — og intetsteds blev flere af disse krav gennemført i kirkens liv end i hertugdømmerne, idet der baade indførtes en hel *ny gudstjenesteordning* med *nye prædikentekster* og en *ny salmebog* i disse aar.

¹⁾ Jfr. M. Neiendam: C. Bastholm. 1922. S. 248—265.

Sjælen i disse reformer var generalsuperintendent *Adler*¹. Født og opdraget i hertugdømmerne var han 23 aar gammel (1779) kommet til København som en ung mand, hvis sproglige begavelse vakte store forhaabninger. Selve *Høegh Guldberg* var ham meget bevaagen. Adler kom paa en længere udenlandsrejse og blev efter sin hjemkomst professor i syriske sprog. Studierne hindrede ham dog ikke i at følge med i tidens theologiske og kirkelige spørgsmaal. Og i 7 aar havde han ved siden af sin professorgerning tillige tjenesten som præst ved Frederiks tyske kirke paa Christianshavn. Samtiden ansaa ham for en lærd mand og en betydelig prædikant. 1792 blev han udnævnt til generalsuperintendent i Slesvig. — Højt anskrevet i de betydende kredse i København i disse aar — saaledes ogsaa hos *A. P. Bernstorff* — lykkedes det ham i løbet af 5 aar at faa saavel en ny salmesamling som en ny gudstjenesteordning approberet for Sønderjylland. En »moderne« mand var Adler; »fornuftigt« skulde alt indrettes, men ingen tvang. I frihed vilde det nye trives; folk maatte jo kunne indse, det var det bedste. Gøre forslag vilde han, men hvor han mødte anden overbevisning, gik han udenom². Han var ingen forkæmper, men en kølig, klog akademiker. Han var »moderne« og tog alligevel fejl af tiden. Han ønskede at gøre tiden indrømmelser og undgik ikke at gøre kirken skade i dens tjeneste med evangeliet.

Denne »tidens mand« var det, som i disse aar fik afgørende betydning for det kirkelige liv i hertugdømmerne.

¹) Om Adler jfr. Dansk Biogr. Lexicon. — L. Koch: Oplysningstiden i den danske Kirke. 1770—1800. — O. Brandt: Geistesleben u. Politik in Schl.-Holst, især S. 202 ff. — Helweg: Den danske kirkes historie e. Reform. II, s. 295 ff. — Aage Dahl: Sønderjyllands bispehistorie, 1931, s. 68—72. — H. Ehrencron-Müller: Forfatterlex. I, 64.

²) I »Neue Schlesw.-holst.-lauenb. Provinzialberichte« 1834 er i anledn. af Adlers død et digt af Pastor *Nissen*, Kegnæs, hvori det hedder (s. 166): »Heil unserm Adler, der mit sanfter Hand, mit Mäszigung und liberalem Walten sich auf das wahre Medium verstand um Spaltungen uns möglichst fern zu halten«.

Han foretog ogsaa udgivelsen af »Christelig Psalmebog« 1798.

* * *

Omkring 1790 var Varnæssalmebogen ikke mere til at skaffe. Derfor maatte flere menigheder i Tønder amt gaa over til indførelsen af »Den Pontoppidanske¹.« Men da amtmanden i Tønder bestilte 700 eksemplarer af Pontoppidans salmebog, viste det sig, at han kun kunde faa 132. Den var ogsaa udsolgt. Saa kom spørgsmaalet til at foreligge, om der skulde trykkes et nyt oplag af Pontoppidans salmebog, eller hvordan disse menigheder skulde forholde sig².

Man skulde synes, der var grund til at fremskynde denne sag, da der aabenbart var ved at blive mangel paa salmebøger i nogle sogne. Ikke desto mindre hengik der 2 aar, inden *Tyske Kancelli* traf den afgørelse, at der paa grund af, at der allerede var arbejde i gang med en ny dansk salmebog³, kun skulde udsendes et nyt oplag paa 3000 eksemplarer af »Den Pontoppidanske⁴.«

Denne resolution gav anledning til, at generalsuperintendent *Adler* udtalte sig om dette spørgsmaal. Han vilde gerne hindre, at der udkom et nyt oplag af »Den Pontoppidanske«, eller, om det ikke var muligt, dog udvirke, at det blev ganske lille. Han ventede sig nemlig, at den ny salmebog, der var under udarbejdelse vilde blive et dansk sidestykke til *Cramers*, og derfor vilde han finde det urimeligt, om de danske menigheder i Nordslesvig ikke fik adgang til at bruge den⁵.

¹) Den følgende redegørelse er bygget paa grundlag af de papirer, der om denne sag findes i Statsarkivet i Kiel.

²) S. A. K. (∩: staatsarchiv i Kiel) Amtm. til kanc. 9/2 1791.

³) Kommissionen, der udarbejdede den evang.-kristel. salmebog, havde begyndt allerede 1790.

⁴) S. A. K.: T. K. til overkonsistor. i Slesvig 1793—16/4.

⁵) S. A. K.: Adler fra visitats i Gl. Haderslev 1793—4/7.

Overkonsistoriet i Gottorp henstillede da til Tyske Kancelli, at *den ny danske salmebog saa snart som muligt maatte blive indført i Slesvig stift*¹. Men Kancelliet vilde blive ved den allerede tagne beslutning, idet man dog kunde nøjes med at udsende 2000 eksemplarer af hensyn til en mulig snarlig indførelse af den ny danske salmebog².

Der gik nu 3 aar. Arbejdet med den ny danske salmebog var ikke bragt til ende. Men oplaget paa 2000 af »Den Pontoppidanske« fra 1793 var udsolgt. Skulde der trykkes et nyt oplag?

Vajsenhuset i Slesvig henvendte sig til generalsuperintendent *Adler* om sagen³. Og af *Adlers* svar fremgaar det, at han nu ser en hel del anderledes paa salmebogs-spørgsmaalet end i 1793. Tanken om at vente, til den ny danske salmebog kunde indføres i Nordslesvigs menigheder, har han nu opgivet. Han har netop paa dette tidspunkt (det var november 1796) gjort begyndelsen til et udvalg af nye salmer for hertugdømmet. Da det dog vil tage nogen tid at faa udarbejdet et saadant tillæg, finder *Adler* det rettest med det samme at udsende et nyt oplag af »Den Pontoppidanske«; da den ny gudstjenesteordning (*Adlers agende*) snart vilde udkomme, burde salmebogen dog optrykkes uden teksterne⁴.

Allerede i foraaret 1797 havde *Adler* sin samling paa 200 salmer færdig til forelæggelse for kongen⁵.

Men hvorfor havde *Adler* nu helt opgivet tanken om at vente paa den ny danske salmebog? Det, at det stadigt trak ud, inden den ny blev færdig, gjorde vel sit, lige-

1) S. A. K.: Overkonsistoriet til T. K. 1793—20/7.

2) S. A. K.: Kanc.s paategning af sagen — udateret.

3) S. A. K.: Pro memoria til *Adler* 1796—11/11.

4) S. A. K.: *Adler* 1796—18/11.

5) S. A. K.: *Adler* til kongen. Slesvig 1797—22/4.

som følelsen af, at »Den Pontoppidanske« var forældet, og at det var utilfredsstillende overfor efterspørgslen af salmebøger kun at lade den gamle optrykke, maatte styrke ønsket om at kunne byde menighederne »tidssvarende« salmer. Endvidere vilde det være lettere at faa nye salmer ud blandt folk gennem et lille, billigt tillæg end gennem en hel, meget kostbarere salmebog; og skulde man siden bestemme sig til at indføre den ny danske salmebog i Slesvig stift, kunde dette tillæg betragtes som en forberedelse. —

Dog synes især to synspunkter at have været bestemte for Adler i denne sag. »Die bisherigen für die Königreiche verordnete Gesangbücher sind niemals auf das Herzogthum extendirt worden¹.« Der er saaledes heller ikke sandsynlighed for, at den ny salmebog vil blive indført i Slesvig.

Det andet synspunkt er det: »das neue — für die Königreiche bestimmte — Gesangbuch ist auch nicht völlig dem Localen des Herzogthums angemessen,« — den indeholder dels for meget dels for lidt, og den passer ikke rigtigt sammen med den ny agende².

Men har hensynet til den ny agende bestemt Adler til at ønske en særlig samling salmer for Slesvig, betyder det dog ikke, at han følte sig i uoverensstemmelse med den aand, som præger »Evangelisk-kristelig Psalmebog« hvis to »Prøvehefter« var udkommet 1793 og 1795. (Titlen var: »Evangelisk-christelig Psalmebog samlet af et Selskab og udgivet som et Forsøg ved Dr. *Nicolai Edinger Balle*,« I—II, 1793 og 1795).

¹) S. A. K. Adler maa vel mene, at de for kongeriget gældende salmebøger først senere og ved særlige forordninger er indført i hertugdømmet.

²) S. A. K.: Adler til verehrtester Gönner (?Bernstorff eller Schütz i Tyske Kancelli) 1797—3/5. I dette brev gør Adler — som ovenfor refereret — rede for sine grunde til at ønske et nyt tillæg i Slesvig.

Salmerne i »Christelig Psalmebog« er saa godt som alle taget fra disse af Balle udgivne prøvehefter. Dog er lange salmer forkortet¹; salmer, der er udsat til ukendte melodier, omsat paa kendte, fremmede ord som Jehova, Cherubim o. l. er undgaaet, og dunkle eller i poesi haarde udtryk er formildet. Ved saaledes at gaa meget kritisk til værks mener Adler at kunne forelægge kongen 200 salmer, der alle er »værdige« i enhver henseende og giver det bedste saavel i udtryk som i indhold.

Fra Tyske Kancelli kom der derefter besked om, at i anledning af den nye salmesamlings *udgivelse* vilde man sende Adler nogle bemærkninger, men ellers overlade ham det øvrige². Der kom da ogsaa nogle bemærkninger, hvori der gøres opmærksom paa, at flere af de salmer, der findes i de udgivne prøvehefter senere er »revideret og forandret«. Der sendes Adler 4 saaledes »med megen held forandrede salmer«. Der udtales endvidere, at det, hvis det ikke netop havde hastet saa meget i Slesvig, »for overensstemmelsens skyld« havde været bedre at vente, til den ny danske salmebog udkom³. Adler havde været ene om at udarbejde forslaget, og saa stor tillid viste Tyske Kancelli ham⁴, at han i denne sag blev eneafgørende for, hvad der skulde gives de danske menigheder til fornyelse i deres salmesang.

Den 7. juli 1797 behandlede Tyske Kancelli spørgsmaalet, og samlingen blev saa godkendt. Indstilling og godkendelse saa saaledes ud:

¹) S. A. K.: Adler til kongen 1797—22/4 »Ich habe bey demselben — zwey oder drei Lieder ausgenommen — nur das Verdienst des Sammlens und Ordens«.

²) S. A. K.: Tyske Kanc. til overkonsistoriet — udateret.

³) S. A. K.: Udat. og uden navn. »Nogle anmærkninger ved den samling af 200 danske salmer, som gen.sup. Adler har indsendt.«

⁴) Netop i den tid, spørgsmaalet om salmebogen blev afgjort, døde Tyske kancellis præsident A. P. Bernstorff 16/6 1797.

Allerunterthänigste Vorstellung

betreffend den Vorschlag des Generalsuperintendenten *Adler* wie dem Bedürfnis eines erbaulichen und zweckmässigen Gesangbuchs in den dänischen Gemeinen des Herzogthums Schleswig abzuhelfen sey.

Königliche Resolution.

Wir genehmigen die Vorschläge der Kanzeley wegen Einführung dieser Liedersammlung in den dänischen Gemeinen Unsers Herzogthums Schleswig.

in fidem

C. L. Schütz. *F. C. Krück.*
Cai Lor. v. Brockdorff.

Der Generalsuperintendent Oberconsistorialrath *Adler* zu Schleswig, hat vorgestellet, dass, da nunmehr beyde Herzogthümer mit einer neuen Kirchen-Agende versehen worden, besonders die dänischen Kirchspiele im Herzogthum Schleswig in Ansehung der öffentlichen Gottesverehrung noch ein grosses Bedürfnis hätten, nemlich das eines erbaulichen und zweckmässigen Gesangbuchs. In den meisten dortigen Gemeinen werde noch das alte Kingoische oder Pontoppidanische und im Amte Tondern das Warnitzische Liederbuch gebrauchet. Von ersterem sey im Jahr 1793 eine kleine Auflage veranstaltet, weil aber jetzt schon alle Abdrücke vergriffen worden, habe eine abermalige Auflage von 2/m Exemplarien gemacht werden müssen, die sich jetzt unter der Presse befinde. Von dem Warnitzischen Gesangbuch sey schon längst kein Exemplar mehr zu haben und daraus entstehe für die Tonderischen Gemeinen die äusserste Verlegenheit.

Um diesem Mangel abzu-
helfen hat er eine Sammlung
von 200 Liedern zu Stande

gebracht, welche von den berühmtesten neuern dänischen Dichtern verfasst und größtentheils aus dem von Bischof *Balle* herausgegebenen »Evangelisk - christelig - Psalmebog« genommen sind. Auch hat er zugleich Vorschläge gethan; wie der Gebrauch dieser Liedersammlung, bis zur Einführung eines neuen und vollständigeren allgemeinen dänischen Gesangbuchs bey den dänischen Gemeinen im Schleswigschen am besten und füglichsten in die Wege zu richten sey.

Nachdem hierüber das Bedenken des Ober-*Consistorii* zu Gottorf eingezogen und von diesem zuvörderst die Erklärung der Directoren des Schleswigschen Waisenhauses, dem mit mehreren *piis Corporibus* ein Recht zum alleinigen Druck und Verlag der Gesangbücher zustehet, verlangt auch die Sache hieselbst genau und nach allen Umständen erwogen worden, sollte die Kanzeley des Dafürhaltens seyn,

dass diese Sammlung von 200 Liedern, wovon der Preis zu sechs Schilling angegeben wird, vorerst nur als ein Anhang zu der unter der Presse befindlichen neuen Auflage des Pontoppidanischen Gesangbuchs, in der Stärke von 2000 Exemplarien mit gedruckt; dieses Gesangbuch jedoch ohne den Anhang nicht verabfolget, wohl aber der Anhang für sich

besonders verkauft werden dürfe¹; dass ausserdem noch für das Amt Tondern, in Ermangelung der nöthigen Exemplare vom Warnitzer Gesangbuch, von dem Anhang eine Anzahl von etwa 1000 Exemplarien abzdrukken wäre;

dass der Druck und Verlag der neuen Liedersammlung den fünf *piis Corporibus* in den Herzogthümern, die auf das daselbst eingeführte deutsche Gesangbuch privilegirt sind, nemlich den Waisenhäusern zu Schleswig, Flensburg und Tondern, der Armenschule zu Meldorf und dem Schulmeister *Seminario* in Kiel, mit übertragen, und von selbigen dagegen für die Vortheile der ersten Auflage dem Generalsuperintendenten *Adler* wegen Besorgung der Sammlung ein *Honorarium* von 200 Rthlrn ausgezahlt würde, wofür er dann auch die Correctur zu übernehmen hätte,

dass bey künftiger Einführung eines allgemeinen vollständigen dänischen Gesangbuchs, wozu durch die gegenwärtige Sammlung der Weg gebahnet würde, den vorbemel deten *piis Corporibus* ein *Privilegium* auf den alleinigen Verlag und Debit desselben

¹) Jfr. Zeitschrift für die Geschichte der Herzogthümer, 1870, I, 123. Vidnesbyrd om, at »Christelig Psalmebog« alene blev benyttet i kirke og skole i Tønder.

zu ertheilen und kein neues vollständiges Gesangbuch einzuführen wäre, bevor die itzige Auflage des Pontoppidanischen Gesangbuchs von 2000 Exemplarien abgesetzt worden;

dass zu Beförderung des Gebrauchs der kleinen Liedersammlung, den sämtlichen dänischen Predigern aufzugeben seyn würde, die Glieder ihrer Gemeine, die das alte Gesangbuch besitzen, zu ermuntern, sich auch die neue Sammlung oder den so wohlfeilen Anhang desselben besonders anzuschaffen und auf dessen Einführung in den Schulen Bedacht zu nehmen, und endlich

dass diese neue Einrichtung mit dem Anfange künftigen Jahres zu Stande zu bringen und solches sogleich allen dänischen Gemeinen von den Kanzeln bekannt zu machen wäre. —

Die Kanzeley verstellte dem nach obige sämtliche Vorschläge in aller Unterthänigkeit

zu *Ew. Königl. Mayt.*
höchstgefälligen Appropation.

Deutsche Kanzeley den 7ten
Jul: 1797.

C. L. Schütz. *F. C. Krück.*
Cai Lor. v. Brockdorff.
*C. Janssen*¹.

»Uden opsigt og tvang« ønskede Adler de nye salmer indført. Fra begyndelsen af aar 1798 skulde de ny salmer

¹) Rigsarkivet: Tyske Kancellis Vorstillinger 1797 Nr. 2.

kunne bruges i menighederne sammen med den ny agende¹.

Der var forhandlet mellem overkonsistoriet i Gottorp, Vajsenhuset i Slesvig og Tyske Kancelli om de forskellige praktiske spørgsmaal ved udsendelsen af salmebogen².

For at gøre prisen for salmebogen saa lav som mulig blev det bestemt, at teksterne ikke mere skulde optrykkes. Den ny agende bragte jo nye søndagstekster. Saa vilde salmebogen med tillæg kunne sælges til samme pris, som salmebogen med tekster hidtil var solgt for, nemlig 18 sk. Tillægget alene skulde koste 6 sk. —

Men der hengik endnu omtrent et helt aar, inden den ny salmebog kunde faas at købe. Den indeholdt 200 salmer, men ingen bønner eller tekster. Derimod havde den paa de sidste sider en fortegnelse over de tre aargange »Søndags- og Festdags Texter« og de »Texter til Communiondage«, som skulde bruges efter den ny agende.

Titelbladet gengives paa næste Side.

CHRISTELIG PSALMEBOGS INDHOLD

Som allerede nævnt var Adlers samling udarbejdet med de af salmebogskommittéen udsendte 2 prøvehefter som grundlag³.

De var udgivet 1793 og 1795 og indeholdt 235 + 203 salmer. Da de ogsaa blev grundlaget for den autoriserede »Evangelisk-christelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huusandagt«, om hvis historie der foreligger en del litteratur⁴, kunde det synes overflødigt at standse ved spørgsmaalet om »Christelig Psalmebogs« indhold.

¹) S. A. K.: Adler til kongen 1797—22/4.

²) S. A. K.: Overkonsistor. i Gottorp til Tyske Kanc. 1797—16/6. — Vajsenhuset til kongen. 1797—2/6. — Tyske kanc. resolution 1797—14/7.

³) Jfr. prøvehefternes titel, s. 7.

⁴) Jfr. saaledes foruden Fr. Nielsen: Bidrag til ev.-kr. Psalmebogs

Christelig
Psalmebog.

Efter
Allerhøieste Kongelig Befaling
samlet og forordnet
til Brug
for de danske Menigheder
i
Hertugdømmet Slesvig.

Sælges uindbunden for 6 Rf.

Slesvig 1798.
Trykt hos Johann Wilhelm Serringhausen,
Kongel. privilegerede Bogtrykker.

Dog skal der her gøres nogle bemærkninger om, hvorledes Adlers samling forholder sig til tidligere og samtidige salmesamlinger.

Af de 200 salmer, Adler har samlet, er de 196 taget fra prøvehefterne. Kun 4, nemlig nr. 13, — 38, — 99 og 100 er taget andet steds fra.

Af tidligere slægters salmer findes blandt disse 200 seks og fyrre, 17 fra *Guldbergs* salmebog¹, 26 fra *Pontoppidans*² og 3 taget fra *Kingos* aandelige sjungekor³. De øvrige 154 er fra *samtidens salmepoesi*.

Alle fortidens salmer og forøvrigt ogsaa samtidens blev gennem- og omarbejdet af salmebogskommitteen i København; den vilde tage videst muligt hensyn til tidens smag og oplysning.

Det, som forelaa fra salmedigternes haand, blev af den tids salmebogsredaktører behandlet med haardhændet respektløshed. Alt blev gennemset, »forbedret«, sagde de; overbefamlet og ofte udvandet for al kraft og lødighed, siger vi. Salmebogskommitteen i København har sikkert sat rekord i den henseende, thi ikke blot var de salmer, der blev optaget i prøvehefterne grundigt gennearbejdet; men inden de naaede ind i den senere autoriserede salmebog, maatte de atter i støbeskeen.

Ogsaa Adler følte sig frit stillet overfor prøvehefternes tekst. Ganske vist blev ikke faa af salmerne optrykt ganske nøjagtigt efter prøvehefterne, men mange steder træffer man dog paa Adlers indgreb.

For melodiens og kirkesangens skyld har Adler omskrevet enkelte salmer til mere almindelige versemaal;

historie, 1895. — Kirkehist. Saml. 4. R. IV, 633 f.; 4. R. V, 56 f. 373—386 f. 480 f. 795 f. 814 f. Jfr. desuden Kochs bøger om oplysningstiden.

¹) Fra Guldbergs: nr. 5 — 8 — 12 — 18 — 36 — 55 — 77 — 78 — 110 — 115 — 172 — 173 — 136 — 144 — 176 — 178 — 200.

²) Fra Pontoppidans: 1 — 21 — 34 — 33 — 32 — 29 — 35 — 53 — 57 — 60 — 62 — 71 — 86 — 89 — 91 — 92 — 98 — 49 — 104 — 108 — 109 — 128 — 175 — 191 — 194 — 196.

³) Fra Kingos Sjungekor: 183 — 187 — 190.

saaledes nr. 66 (jfr. Prh. II, 80), nr. 118 (jfr. Prh. I, 148) og nr. 141 (jfr. Prh. I, 193).

I en del salmer findes vers udeladt og enkelte udtryk eller flere linjer omskrevet.

Naar Adler i nr. 11 *udelader* det vers, der i prøvehefterne (Prh. II, 11) er det 5. og lyder saaledes:

»Ved Jesum blev det aabenbare,
at Gud er god, er evig god.
Den Guds eenbaarne blev ej sparet;
for os udøste han sit blod.
Guds hellige for syndre leed!
Ufattelige kierlighed!«

da er det et udtryk for hans kristendomssyn. Guds godhed behøver ikke — efter Adlers mening — den henvisning til Jesu lidelse, som dette vers giver.

I nr. 55 udelader Adler det vers, som prøvehefterne¹ har som det første:

»Naglet til et kors paa jorden,
hængte under vredens torden
himlens herre og Guds søn;
selv den eviggode fader
ham i sorgens qual forlader,
hører taus hans angst-bøn.«

Der kan ikke være tvivl om, at denne udeladelse skyldes Adlers modvilje mod den tankegang, der er udtrykt heri og ikke blot det, at salmen var ham for lang.

Pastor Moos har i sin afhandling² gjort opmærksom paa, at Adler *undgaar* at tale om »forsoning« og om »forsoneren«, saaledes ogsaa i nr. 76 og 172, v. 3 (jfr. Prh. II, 68 og I, 178. v. 3).

Enkelte steder har Adler ikke blot rettet nogle ord eller

¹) Prhf. I, 71 — som eksempel paa udeladelser af »dogmatiske« grunde kan ogsaa anføres nr. 60 sammenlignet med Prh. I, 67.

²) Sønderjydske Aarbøger 1909, s. 18 ff.

omskrevet en linje, men har givet sig til at *omdigte* vers eller versdele.

I den allerede nævnte salme nr. 55 hedder sidste halvdel af vers 5:

»Af din naade giv mig kræfter,
at jeg modig maa herefter,
Jesu, følge dine fjed.«

De tilsvarende linjer i Balles prøvehefte (I, 71. v. 7) hedder:

»Kiøbt jeg blev, dit navn skee ære!
dyrekøbt! ach! lad det være
varsel paa ethvert mit fjed.«

Den gamle salme: »Hvorfor skulde jeg forsage« har Adler ogsaa ment at burde rette en del ved. Prøveheftets sidste vers (I, 48, 7) lyder:

»Hvorfor skulde jeg forsage?
Nej! jeg troer Jesu ord;
Det kan ej bedrage.
Jesu! du er ja og amen!
Du er min; Jeg er din;
halleluja! Amen.«

Hos Adler er sidste halvdel omskrevet til (A. 33, v. 7):

»Fuldt jeg derom er forvisset,
du er min, jeg er din,
Jesu her og hisset.«

Hvor mat og magert falder denne omdigtning — saavel hos Balle som hos Adler — ikke ud mod det vers, der skulde gengives (efter Pontoppidans salmebogs nr. 304, v. 11):

»Jesu, du min glædes kilde,
Du est min, jeg er din,
trods! hvo vil mig ilde?
Jeg er din, thi du mig løste
med den flod af dit blod,
du for mig udøste.«

Naar saaledes tonen om Jesu frelsergerning afsvækkes og neddæmpes, bliver det ogsaa at kende paa udsagnene om menneskets stilling overfor Gud.

I »Christelig Psalmebog« nr. 86 hedder 1. vers:

»Min fader Gud! ak tør jeg dig
endnu vel kalde fader?
Da jeg, hvad du saa faderlig
mig bød, tidt efterlader.
Ak skönt mit eget hjertes røst
fordømte tidt saa mangan lyst,
saa vandt dog lysten sejer.«

Det er Adlers omskrivning af Prh. I, 112, v. 1:

»Min fader! Gud! ach tør jeg dig
endnu vel kalde fader?
Da jeg saa tidt har dristet mig
at øve det, du hader.
Ach, jeg har brudt min pagtes eed,
glemt pligt og barnlig lydighed,
og hvad du har befalet«¹.

I en nadversalme hos Adler 170, v. 6 hedder det:

»O, herre, som dit liv hengav
fornedret indtil død og grav
for mig og mine brødres vel:
til dig opløfter jeg min sjæl.«

Det tilsvarende vers i prøvehefterne (Prh. I, 138, v. 8) lyder saaledes:

»Og herren, som sit liv hengav
fornedret indtil død og grav,
han vil os skienke troe og mod
her ved sit legem, ved sit blod.«

Adlers omskrivning har efter mindelsen om Jesu hen-
givelse tanken om den menneskelige aktivitet, mens ver-

¹) Jfr. lign. omskrivninger af Adler i nr. 114 v. 3 (smlg. m. Prh. II, 121, 3) og nr. 134 v. 2 (smlg. med Prh. I, 188). 170 v. 4 har »ufuldkommen«, hvor Prh. II, 138 v. 5 har »slet uværdig«.

set i prøveheftet fremhæver tanken om, at Jesus ikke blot engang gav sig hen, men ved nadveren giver sine gaver.

Kun i enkelte tilfælde har Adlers salmer flere vers end prøvehefternes tilsvarende. Af Brorsons salme: »Hvo vil med til himmerige« (i Pontoppidans salmebog nr. 354) har prøvehefterne (Prh. I, 160) 3 vers (de 3 sidste af de 10, der findes i Pontoppidan), mens Adlers tilsvarende — nr. 49 — har 5 vers. Af disse 5 vers kan kun det første (»Christne, lad os samle kræfter«) og det sidste (»Snart vi skulde heden vandre«)¹ kaldes omdigtning af Brorson. Versene 2—3—4 er nye — (om hvordan Jesu sind var).

Efter disse antydninger om enkelte ting kan omdømmet om Adlers samling sammenfattes saaledes:

Datidens salmebogsredaktører — og dermed ogsaa Adler — har stærkt følt, at sproget i de gængse salmebøger var meget forældet. Det var nødvendigt at omsætte de gamle salmer eller fremskaffe nye i et sprog, samtiden var hjemme i. Dette lykkedes for en stor del ogsaa. Man sammenligne l. vers af: »Nu bede vi den hellig aand« i Pontoppidans redaktion (nr. 121) med den redaktion, Adler har (nr. 90).

En altfor vidtgaaende forbedringsiver har imidlertid ladet dem handle med fortidens og samtidens salmer saaledes, at deres oprindelige kraft og skønhed er afsvækket. Deres respektløshed overfor de originale former og manglende sans for kristendommens dybeste toner har ofte drevet dem ud i et ynkeligt versemageri.

Klangen i Pontoppidans salmebog — dens »dybe sukke«, dens verdensflugt og himmellængsel, dens dvælen ved »Jesu vunder og saar« — fandt »den oplyste tid« (1790—1800), for hvem disse nye salmebøger blev udgivet, nærmest modbydelig. Det var »mystisk« tale, det var usundt sværmeri.

¹) Brorsons: »Hid, I store — hid, I smaa, tager Jesu kors kun paaer hos Adler (og Balle) blevet til: »Kommer, store, kommer, smaa! stræber eders maal at naa.«

Klangen i Guldbergs salmebog (udg. 1778) var Balle og Adler for svulstig og sentimental, — og *ikke tidssvarende*, idet den for det meste overtog de gamle salmer i den overleverede form.

Skulde man forsøge at finde Adlers særlige klang i forhold til Balles prøvehefter og Evangelisk-christelig Psalmebog, da maatte den vel kaldes »den mest moderne«, den som gav tiden den største indrømmelse.

Gudsbegrebet har dog hos Adler en tilføjelse, som Balle ikke har. Salmen nr. 13 i »Christelig Psalmebog« bærer overskriften »Guds Hellighed« og findes ikke i prøvehefterne.

»Gud, du er hellig,
uret kan umuelig dig behage,
vil nogen staae i naadens stand,
han synden skal forsage.«

Selv om denne salme ligesom nr. 100 med overskriften »*Ærbødighed for Gud*« (den findes heller ikke i prøvehefterne) bærer mærker af tidens svækkede kristentro, giver de dog udtryk for, at Adler i sin lille samling ønskede denne tone med, naar der skulde tales om Gud.

Forsynstroen — troens 1. artikel — fandt i den tids salmer det fyldigste udtryk. Guds magt, Guds visdom og Guds godhed kredser lovsangen gerne om.

Denne forsynstro kan føre til en stærkt udtalt *optimisme*. Adler har disse linjer: »Og hver, som lever, er ved dig, o Gud, vor Gud, saa lykkelig« (nr. 16. v. 3 findes ikke i den tilsvarende salme i prøvehefterne II, 16). Men tillige giver den stor resignation overfor de vekslende hændelser (jfr. nr. 26—36 og 104—110). »Gud du har ret at byde, mig er det pligt at lyde¹.« *Mandigt* maa man tage mod livet, som det kommer. »Lad os alle lægge vind paa at have Jesu sind, og hvad end vor lod kan være alting uden knur at bære« (nr. 49. v. 2 findes ikke i prøvehefterne). Mismod,

¹) Nr. 26.

det er en skamplet for kristennavnet. »Thi hvo Christi navn vil bære, han bør ej mismodig være« (nr. 31. v. 1).

Og denne tro, der vil hjælpe mennesket til en vandring »paa det jævne« — (»hjælp mig ved din naade, at sørge, som en christen bør, *fornuftig og med maade*« (nr. 109. v. 1) maa finde udtryk i »en ufortrøden *gavnelyst*« (jfr. nr. 102. v. 2). Den »ærlige fyrige *gavnelyst*«, »den virksomme *dyd*« er troens skønneste frugt.

En travl reformiver indadtil, men især udadtil er da ogsaa et kendetegn for denne tid (jfr. salmerne 114—133: »Pligter imod os selv og vor næste«).

Men som allerede tidligere antydet er Kristusskikkelsen hos Adler endnu mere afbleget end i samtidens andre salmesamlinger. Jesus nævnes som »forløseren«, oftest som »*mønstret*« til efterlignelse, aldrig som »forsoneren«. Den kristendommens spænding, der ligger i ordet »*frelse*«, var skjult for denne tid og finder intet udtryk hos Adler. Tonen om, at Gud sendte sin søn til verden for at gøre syndere salige, fandt ingen genklang. »Selv dydens ven med blusel mindes, at han af svaghed ofte faldt« (nr. 85. v. 5) — ganske vist; men at tale om den *ubetalelige skyld* — om de 10000 talenters gæld — vilde være tiden fjernt. Den kendte ikke raabet »af dybsens nød« og heller ikke Jesu Kristi herlighed. Livets afgrunde oversaa den, og de store modsætninger tilsløredes.

Et nøgternt og klart kristendomssyn møder os her, men nøgternheden gled ned i snusfornuftens grøft, og klarheden blev til udadvendthed og jagen efter luftspejlinger, men til utroskab mod evangeliet.

Da, som allerede nævnt, de 196 salmer i *Adlers* samling er taget fra *Balles* prøvehefter, og saaledes ogsaa omtrent alle¹ findes i »Evangelisk-christelig Psalmebog«, kan der

¹) *Adler* optog fra prøvehefterne nogle salmer, som ikke kom med i »Ev.-christelig Psalmebog«; de findes i »Christelig Psalmebog« nr. 31

angaaende spørgsmaalet om deres forfattere henvises til den litteratur, der behandler »Evangelisk-christelig Psalmebog«. (Jfr. note 4, s. 462).

Forfatterne til de fire salmer, som Adler har i sin samling, og som ikke findes i prøvehefterne eller i »Evangelisk-christelig Psalmebog« — nemlig nr. 13: »Gud du er hellig«, — nr. 38: »O, Held! o Fryd! Guds Miskundhed«, — nr. 99: »Herren bød sin Dag frembyde!« og — nr. 100: »Du uforkrænkelige Gud!« — har jeg ikke kunnet finde ved at gennemgaa samtidens salmesamlinger. Man kan da gætte paa, — ud fra Adlers ord om, at han »Zwei oder drei Lieder ausgenommen« (jfr. note 1, s. 457) kun har samlet og ordnet salmerne, — at disse fire salmer er forfattet eller oversat af Adler selv.

»CHRISTELIG PSALMEBOGS« INDFØRELSE

Allerede i sommeren 1797 var det meddelt stiftets præster, at den ny salmebog vilde komme, ligesom de var opfordret til at virke for dens indførelse i kirke og skole.

Derfor var den af en del præster, der stod Adler og hans tankegang nær, ventet med længsel. De havde indsendt deres bestillinger.

Midt paa sommeren 1798 blev salmebogen udsendt til disse præster. De bekendtgjorde, den var udkommet og anbefalede den til folk.

Men tidspunktet var da meget ugunstigt for et forsøg med nye salmer ved gudstjenesten. Thi i det første halvår af 1798 var der stærk uro i saa godt som alle menigheder i hertugdømmerne paa grund af indførelsen af den nye gudstjenesteordning¹. Der havde i sognene rejst sig en storm af uvilje mod den. Det var kommet til skarpe sam-

(Ph. I, 47), — 41 (Ph. I, 56), — 103 (Ph. I, 105), — 113 (Ph. II, 134) — 116 (Ph. I, 152), — 118 (Ph. 148), — 141 (Ph. I, 193).

¹) Jfr. Fallesen: Magazin for Religionslærere. VIII Bd. 1799. s. 625 ff.

menstød mellem præster og menigheder. Derfor var folk paa vagt overfor ethvert forsøg paa at indføre noget nyt.

Som eksempel paa, hvordan det gik med den ny salmebogs indførelse i et enkelt sogn, kan anføres det, som præsten *Eschel Jespersen Schmidt* i *Holbøl* fortæller i sine optegnelser¹.

Denne unge præst, der var meget optaget af Adlers reformideer, havde i efteraaret 1797 fortalt sin menighed om den ny salmebog, der skulde komme, og der var i sognet bestilt c. 200 eksemplarer.

Først paa aaret 1798 havde han meget bryderi med sine sognebørn, fordi han vilde indføre den ny agende. Ved paasketid maatte han efter en afstemning i sognet omsider give efter for flertallets krav om atter at faa den gamle gudstjenesteordning indført.

En søndag (7. s. e. trin. — 22. juli —) i sommeren 1798 kunde han paa prædikestolen bekendtgøre, at de ny salmebøger var kommet og nu kunde afhentes i præstegaarden. Af de c. 200 bestilte blev kun godt 100 afhentet².

Mandagen efter, at det var bekendtgjort i kirken, at salmebøgerne var kommet, fik præsten et meget tydeligt vidnesbyrd om, at han ikke kunde vente sig, at hans sognebørn vilde blive tilfredse med den.

En enke fra *Hønsnap*, der allerede om søndagen lod de to eksemplarer, hun havde bestilt, afhente, kom nemlig mandag morgen til præstegaarden og lod præsten med haarde ord («auf eine fast wüthende Weise») vide, at hverken hun eller flertallet i sognet ønskede at bruge den salmebog. *Den talte kun om gode gerninger* —, og gode gerninger, — det havde hun læst i sin huspostille i gaar, — kunde ikke gøre os salige. — Derefter kastede hun penge og salmebøger fra sig paa bordet³.

¹) Pastor Schmidts haandskrevne «Nachrichten» i Holbøl præste-arkiv. (herefter anført som S. N.). Jfr. Otto F. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, 231.

²) S. N. pag. 26.

³) S. N. 26.

Præsten følte sig meget krænket over denne medfart, og klagede over¹ Las Nissens enkes opførsel til amtmanden i Flensborg, — og hun blev af amtmanden stævnet til Flensborg og formanet til at holde sig i ro.

Da provsten fra Tønder en uges tid efter var i Holbøl paa visitats, fandt han sig, — som sagerne stod, — foranlediget til at formane folk til at tage godt imod den nye salmebog, som præsten vilde indføre i deres kirke.

Ved gudstjenesten 10. søndag e. trinitatis 1798 skulde der første gang synges efter den ny salmebog. Det var en salme efter prædiken, der var af »Christelig Psalmebog«. Mange forlod kirken, da degnen begyndte paa den; flere blev dog og sang med².

Pastor Schmidt lod det nu i den følgende tid være skik, at der efter prædiken blev sunget en salme af Adlers tillæg. — En god hjælp for præsten i denne sag var det, at degn *Jessen* i Holbøl skole tog den ny salmebog i brug blandt børnene³.

Ved sin visitats først paa aaret 1799 kunde general-superintendent Adler da ogsaa glæde sig over, at der ved gudstjenesten i Holbøl sædvanligvis blev sunget en salme af den ny salmebog⁴.

Men modstanden i sognet kom nu og da ret kraftigt til orde. Da der sidst paa aaret 1801 var tale om at bygge ny præstegaard i Holbøl, sagde den rigeste gaardmand i Hønsnap rent ud, at han intet vilde bidrage til det, før de nye salmer blev afskaffet⁵. — Nogle protesterede stadig mod de ny salmer ved at forlade kirken, naar de blev sunget.

Det fremgaar af Adlers opregnelser fra visitatsen 1802—20/9⁶, at denne stadige modstand har gjort noget indtryk paa præsten. Der synges nu ikke saa ofte af de ny salmer

¹) Pastor Schmidts brev til amtm. i Flensborg — dat. 1798—24/7 findes i statsark. i Kiel.

²) S. N. 27. ³) S. N. 30. ⁴) Adlers optegnelser i statsark. i Kiel (Acta A. VI). ⁵) S. N. 61. ⁶) Statsark. i Kiel.

— hedder det — da præsten er bange for at jage folk væk med dem.

I foraaaret 1803 (Dom. Oculi) skete det endnu¹, at folk gik ud, naar der en søndag blev sunget af det ny tillæg; men præstens optegnelser tyder paa, at denne maade at protestere paa i den følgende tid blev opgivet. Modstanderne har aabenbart mere og mere holdt sig fra gudstjenesten².

Optegnelserne, som Adler har gjort fra sine visitatser i disse aar (1799—1806), giver temmelig udførlig oplysning om, hvordan det gik med at faa »Christelig Psalmebog« indført i de nordslesvigske sogne.

Menigheden i *Tønder* havde meget kraftigt afvist den ny agende³. At »Christelig Psalmebog« blev indført der skyldtes de særlige forhold. Adler skriver: »In der Stadt Tondern herrscht noch der Uebelstand, dass bei den dänischen Frühpredigten deutsch gesungen wird und zwar weil die Zuhörer zum Theil nicht deutsch verstehen — auch keine deutsche Gesangbücher haben, *das ganze Jahr hindurch dasselbe Lied*⁴.« Her fik Adler indført de 200 salmer, saa der herefter synges dansk ved de danske gudstjenester.

I Adlers indberetning fra 1803⁵ omtales, at der ved de danske eftermiddagsgudstjenester i *Aabenraa* endnu synges tyske salmer. Der henvises til ordningen i *Tønder*, saa man kan formode, at »Christelig Psalmebog« ogsaa er blevet indført i *Aabenraa*.

I *Sønderborg* var begge præsterne Adlers svorne tilhængere (*E. L. Friederici* og *J. H. Prehn*). Der blev den ny salmebog indført »uden modsigelse«⁶.

I *Gammel Haderslev* var *J. Boysen* præst. Sammen med

¹) S. N. 70.

²) Jfr. Sønderjydske maanedsskrift (1/9—1931), s. 42.

³) Visitatorialia 1799. S. A. K.

⁴) Visitatorialia 1799. S. A. K.

⁵) Visitatorialia 1803. S. A. K.

⁶) Nachrichten der Prediger 1800. S. A. K.

pastor *Prahl* i Vedsted havde han været de ny tankers ivrigste talsmand paa denne egn. Meget hurtigt tog han de ny salmer i brug¹. Fra Haderslev købstad hedder det, at der hidtil ved de danske eftermiddagsgudstjenester var brugt tyske salmer, mens der ved de danske froprædikener blev sunget dansk. Herefter skal der nu synges efter den ny salmebog, ogsaa ved eftermiddagsgudstjenesterne².

Saaledes fandt Adlers salmesamling indgang i købstæderne — især paa grund af de særlige forhold, men til dels vel ogsaa, fordi bybefolkningen var mere paavirket af tidens nye tanker.

Anderledes gik det i landsognene. I det daværende *Tønder provsti*, der omfattede ikke blot en del mod syd liggende sogne, men ogsaa flere af dem, der nu hører under Aabenraa provsti, var der kun to sogne, der tog den ny salmebog i brug med det samme. Det var *Holbøl* og *Hjerpsted*, og i sidstnævnte sogn brugtes de ny salmer almindeligvis kun ved katekisationen i kirken og i skolen³.

I 1802 fortæller præsten i *Ensted*⁴ (*L. P. Hoeck*), at han har gjort et forsigtigt forsøg paa at indføre de ny salmer. Samme aar hedder det ogsaa fra *Højer*, at man der synger af den ny salmebog⁵.

Om alle de øvrige sogne i dette provsti gælder det, at menighederne ikke vilde vide af de ny salmer. Nogle steder var præsten modstander af det nye (f. eks. *Pastor Meyland* i Felsted og *Pastor Klinker* i Kliplev⁶), men meget

¹) Nachr. 1799. S. A. K. Fra visitatsen i Gl. Haderslev 1799 skriver Adler om Boysens prædiken: »dem Inhalt nach recht gut, aber die dänische Sprache ist ihm nicht gelaüfig.«

²) »Lyna« — 1797 24/12 — S. 856.

³) Nachrichten der Prediger 1799. S. A. K.

⁴) Om uroen i Ensted p. gr. af agenden se: I. Barfod og Holger Rørdam: Kirkekalender for Slesvig stift 1864.

⁵) Visitationalia 1802. S. A. K.

⁶) I Nachr. 1799 kalder Adler Meyland »ein erklärter Gegner der Agende«. — 1800 om Klinker: »Kein Freund der Verbesserung im Kirchenwesen«.

almindeligere var det, at præsten gerne vilde indføre det nye, men maatte bøje sig for menighedens modstand. Saaledes havde præsten i Abild, *Hans Carstensen*, bestilt 100 eksemplarer af »Christelig Psalmebog«, men turde, som stemningen i sognet var, ikke indføre den¹.

I *Aabenraa* provsti, der dengang ogsaa omfattede Løgumkloster, Brede og Nr. Løgum, mislykkedes det ganske at indføre Adlers samling. I dette provsti klager de præster, der gerne vilde reformere deres gudstjeneste efter Adlers ideer, over, at de ingen støtte fandt hos amtmænd *v. Schmettau*².

I Løjt sogn blev der efter en afstemning indført en ordning med gudstjenester afvekslende efter den gamle og den ny agende. Hver 3. søndag efter den gamle, men ellers efter den ny. Ved visitatsen 1800 — skriver Adler — blev der kun sunget af de ny salmer. Provst *Posselt* havde altsaa indført dem her; men det synes ogsaa at have været den eneste landsbykirke i provstiet, hvor de fandt indpas med det samme³. — I *Hjordkær* blev den ny salmebog brugt i skolen aar 1800. — Og 1806 skriver Pastor *Grauer* i *Ries*, at han fra næste nytaar agter at indføre den ny salmebog ved gudstjenesten⁴.

I *Sønderborg* provsti, der dengang af Als kun omfattede Kegnæs, voldte Adlers reformer megen uro.

I *Broager* stod der en stor strid⁵ mellem sognefolkene og pastor *Dithmer*. Der blev truffet en ordning, hvorefter der 8 gange om aaret (senere hver 3. søndag) skulde holdes gudstjeneste efter den ny agende⁶. Der siges ikke udtrykkeligt, at de ny salmer blev indført, og det er vel næppe antageligt, da provst *Friederici*, (der da var blevet

1) Nachr. 1799. S. A. K.

2) Nachr. fra Hjordkær 1800. S. A. K.

3) Nachr. 1800. S. A. K.

4) Visitator. 1806. S. A. K.

5) S. A. K.

6) Nachrichten 1800. S. A. K.

præst paa Broager), 1806 skriver: »Erwartet und gehofft wird eine wichtige Verbesserung durch die Einführung des neuen Copenhagener Gesangbuchs, — nachdem 186 Hausväter ein Gesuch darum eingegeben haben¹«.

I *Adsbøl* og *Graasten* blev den ny agende indført, men der foreligger ingen bestemt udtalelse om, at Adlers salmesamling kom i brug².

I de øvrige sogne i provstiet synes befolkningen meget eftertrykkeligt at have sat sig mod præsternes reformiver. I *Kegnæs* brugte man endnu 1803 *Kingos salmebog*³, og i nogle sogne — som i *Nybøl* — var *Varnæssalmebogen* endnu i brug.

I *Haderslev* provsti var der paa forhaand bedst udsigt til at kunne indføre Adlers reformer. Hans gode ven *Johan Sigismund Møsting* var amtmand og dermed kirkevisitator i *Haderslev* (1789—1804). *Møsting* var en erklæret tilhænger af det nye og sparede ikke sig selv, naar det gjaldt om at overbevise præster eller menigheder. Ogsaa blandt præsterne i provstiet var der flere, som Adler satte højt, og som sikkert alle med iver har kæmpet for de ny ordninger. Foruden *Boysen* i Gl. *Haderslev* nævner han *Forchhammer* i *Skodborg*, *Biørnsen* i *Oksenvad*, *Rolofsen* i *Sommersted*, *Lautrup* i *Tyrstrup* og *Prahl* i *Vedsted* som mænd, der gør deres embede ære⁴. Særlig nær stod *Prahl* i *Vedsted*⁵ Adler, idet han var hans medhjælper ved udgivelsen af den danske udgave af agenden.

1) Visitationalia 1806. S. A. K. — Det maa betyde, at de søgte om at faa »Evangelisk-christelig Psalmebog« indført i Broager.

2) Nachr. 1800. S. A. K.

3) Visitation. 1803. S. A. K.

4) Visitationalia 1799. S. A. K.

5) Som kuriositet kan anføres, at der i *Kiel* i visitationalia 1802 findes et lille hefte med 3 salmer i med følgende titelblad: »Taknemmelig Erindring af d. 2. April 1801 ved den offentlige Gudstjeneste i Wittstedt Kirke paa Aarets første Dag 1802 synget og ledsaget af Musik ved Menighedens egne Sønner og Døttre. *Haderslev* 1802.«

Naar der alligevel gennemførtes saa forholdsvis lidt, skyldtes det dels menighedernes stædige modstand, dels at modstanderne, efter at *Cai Rewentlow* var blevet præsident for Tyske Kancelli, fandt medhold hos de højeste myndigheder¹. Præsterne i Stepping-Frørup (*Niels Mygind*) og Biert (*Leth*) var tilhængere af brødremenigheden og satte sig med hænder og fødder mod de ny reformer. I *Aastrup* holdt folk op med at gaa til kirke, indtil præsten fjøede dem. I *Maugstrup-Jægerup* holdt folk præstens tiende tilbage og sendte en deputation til København.

Efter Adlers efterretninger² fra Haderslev provsti 1799 blev den ny salmebog ikke dengang brugt i nogen landsbykirke i provstiet.

Folk vil ikke købe den, hedder det fra Hoptrup, og i Stenderup (meddeler pastor *J. Chr. Jessen*)³ blev den ikke taalt i skolen, »weil die Kinder keinen neuen Glauben lernen sollten.«

I en række skoler i provstiet blev de ny salmer taget i brug, saaledes i *Vilstrup*, i *Moltrup-Bierning*, i *Fjelstrup*, i *Heils-Vejstrup*, i *Biert*, i *Ødis*, i *Skodborg*, i *Sommersted*, i *Stepping-Frørup* og i *Vedsted*⁴.

Prahl fortæller fra Vedsted, at enkelte har købt salmebogen, og at han nu og da forelæser en af de ny salmer i kirken, men at gøre mere forbyder forsigtigheden. — Fra Halk skriver præsten (*J. Petersen*)⁵, at der ikke kunde være tale om at indføre de ny salmer; thi ved gudstjenesten synges der før prædiken af »Den Pontoppidanske« og efter prædiken af Kingos.

1805 beretter pastor *v. Brincken* fra *Vonsbæk*: »Das

¹) Otto Brandt: *Geistesleben und Politik in Schles.-Holst.*, 1927, s. 122 ff. og 203 f.

²) *Nachrichten* 1799. S. A. K.

³) Adler, *Visitatsprot.* 1799 om Jessens prædiken: »dem Inhalt nach sehr gut, aber ein fatales Geschrei.«

⁴) *Nachr.* 1799. S. A. K.

⁵) *Visitationalia* 1799. Beretn. 22/9—99. S. A. K.

kleine dänische Gesangbuch fand zwar anfangs Widerspruch, indes wird es doch nun bei den Catechisationen in der Kirche gebraucht¹«. Man kan antage, at det er gaaet saaledes i de sogne, hvor præsten gerne vilde bruge de ny salmer, at de med skolebørnene er draget ind i kirken, først ved katekisationen og siden ved gudstjenesten.

Saaledes blev den ny danske salmebog afvist af de danske menigheder i Slesvig stift. De nye toner vandt i det store og hele ingen genklang hos den jævne befolkning paa landet. At salmerne var »de bedste i udtryk og indhold« lod menighederne sig ikke overbevise om.

Var det nu en bevidst *modstand mod rationalismens* kristendomssyn? Var det forstaaelsen af, at evangeliet, som kirken i de skiftende tider havde forkyndt, i denne tolkning var afbleget og udvandet og derfor ikke burde indrømmes ret i kirken? Herpaa kan der ikke svares et uforbeholdent ja. Ganske sikkert er der spor af, at der indenfor sognene flere steder har været kredse — snart orthodoxt-kirkeligt præget, snart pietistisk eller hernhustisk farvet, — der ud fra grunde, som var inderligt knyttet til deres kristelige overbevisning, rejste sig mod det ny som en forvanskning af evangeliet. Jesus var efter de ny ideer kun forbilledet — ikke frelseren; de gode gerninger blev salighedsvilkaar — i stedet for omvendelse og tro, saaledes lød protesten. Men disse kredse dannede kun en lille fløj i modstandernes hær. For den brede front var ganske andre grunde i første række.

Det, som gennem mange slægtled har været sæd og skik, kommer for folk — især for landboer med dybe rødder i sogn og hjemstavn — til at staa som noget ærværdigt, som noget der er sammenvokset med selve livet. At røre ved saadanne former er i deres øjne at forgribe sig paa deres indhold ogsaa. Overfor en saadan ærbødig vedhæn-

¹) Visitatorialia 1805. S. A. K.

gen ved det nedarvede havde oplysningen ingen virksomme argumenter. Bønderne vilde — som det hedder i adressen fra Holbøl sogn — til amtmand og provst — »vedholde de forrige og ulastværdige kirkens ceremonier og evangeliske lære¹.« Vi vil beholde det gamle, det er tonen, der lyder fra sognene. Oftest er der ingen udredning af grunde hvorfor, men kun en klar protest mod det ny — de ny ceremonier — den ny tro. Denne ubevægelighed — denne stædighed — denne *vedhængen ved det nedarvede*, der ogsaa er en art troskab, var det, de adlerske reformer strandede paa.

Men dernæst er det umiskendeligt, at det, som forholdene var i disse aar, blev en *styrkeprøve mellem befolkning og myndigheder*. Herved var der i denne brydning mellem gammelt og nyt kommet en gnist til, som fængede mange steder, hvor der ellers slet ingen interesse vilde have været for disse spøragsmaal.

Ude i sognene blev det en styrkeprøve mellem menighed og præst, i hvert fald alle steder, hvor præsten stod som tilhænger af de ny ideer, og det gjaldt i de fleste sogne. Skulde præsten kunne komme og gøre forandringer efter sit eget hoved — i deres gudstjenester, saadan stod sagen for mange jævne folk. De maatte søge hjælp mod saadanne overgreb hos konge og kancelli. Og det, at de øverste myndigheder aabenbart vaklede i deres stilling til disse reformer, gav oppositionen blod paa tanden. Præsten skulde have en dukkert, — han skulde føje dem, ellers skulde livet gøres ham saa surt som muligt. — Denne strid saa befolkningen som et nødvendigt selvforsvar mod myndighedernes overgreb. Oppositionslysten blev vakt og stod i fyr og flamme.

Derfor blev disse aar de fleste steder skæbnesvangre for forholdet mellem præst og menighed². Thi enten præsten

¹) Schmidts Nachrichten.

²) Jfr. Sønderjydske Aarbøger 1933, s. 191—205. Salmebogsstriden 1804 i Branderup om »Evangelisk-christelig Psalmebog«.

maatte bøje sig for sognets vilje og opgive al reformeren, eller han helt eller delvis satte sin vilje igennem, saa var der konstateret en afstand mellem præst og sogn, som følte gennem lang tid.

I første omgang mislykkedes det at bringe disse salmer ind i menighederne. Men Adlers tanke fra begyndelsen var, at det nye kunde indføres lidt efter lidt. Det er næppe muligt nu at oplyse, i hvor stor udstrækning »Christelig Psalmebog« blev benyttet i den følgende tid. Kun maa det erindres, at den efterhaanden var meget let at tage i brug, hvor man havde Pontoppidans salmebog, idet alle nye optryk af Pontoppidans salmebog indeholdt Adlers 200 salmer som tillæg. Derfor kan man antage, at præster, som stod oplysningens aandsretning nær, i de første aartier af det 19. aarhundrede har ladet folk synge salmer af tillægget. Men langt ind i aarhundredet varede det ikke, før helt nye aandsstrømninger trængte rationalismen tilbage, saa »Christelig Psalmebog« ganske vist var i salmebogen, men sjældent blev benyttet.

De enkelte steder, hvor Adlers 200 salmer blev eneste salmebog, er naturligvis blevet præget stærkt af dem. Her har menigheder i lange tider haft en fattig salmesang, en salmesang, der savnede kristentroens stærkeste og dybeste toner.

— Skønt der i det 19. aarhundredes løb blev udgivet en ny dansk salmebog i Slesvig stift, nemlig »Meyers og Boesens« 1844, ligesom ogsaa Roskilde konvents salmebog af 1853 fandt indpas i nogle sogne i Sønderjylland, var der dog mange menigheder, der brugte Pontoppidans med Adlers tillæg, nogle steder ogsaa med de af pastor Leth i Aabenraa udgivne tillæg fra 1851 og 1866, lige indtil konsistoriet i Kiel 1889 udsendte »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende menigheder i Slesvig.« Men da viste det sig tydeligt, at der gennem Adlers samling ikke var givet menighederne noget af blivende værdi. De gamle

salmer klang endnu, men ingen af dem fremtraadte i den form, rationalismen havde givet dem, og den tids egne frembringelser var alle skyllet i forglemmelsens hav.

Adler og hans samtid vilde gøre tiden indrømmelser og mente derved at drage mange flere ind i menighedens gudstjeneste, men disse salmer havde ingen magt til at drage nye folk til kirke, og menigheden savnede ikke blot de gamle ord i dem, men ogsaa den dybe klang om den gode hyrde, der satte sit liv til for faarene. Menigheden tog sig dem ikke til hjerte, og »tiden«, den havde snart en anden smag. — Men denne lille salmesamling fortæller os, hvorledes der dengang var en brydning mellem det sønderjydske kirkefolk og den da gældende aandsretning, — om *sønderjydsk troskab mod det nedarvede*.

Smaastykker.

I.

Et Breviarium fra Lunde Stift.

Af Ellen Jørgensen.

I de Missaler, Breviarer og Manualer etc., som de ledende Mænd ved vore Domkirker lod trykke i det 15. Aarhundredes sidste og det 16. Aarhundredes første Aartier, siges det atter og atter, at man lider under stor Mangel paa liturgiske Bøger i Stiftet, og at de, der findes, er indbyrdes afvigende og fulde af Fejl. De Bøger, som nu skaffes til Veje ved den ny herlige Kunst, skal bidrage til Uniformitet — »ut posthac ab omnibus una harmonia ac uno ore in omnibus suis ecclesiis glorificetur Deus« hedder det i Missale Lundense (1514). De er fremgaaet af et kritisk Arbejde: Fejl er rettede, Forbedringer indført, og nyt er føjet til.

Oftest nævnes de Mænd, der har foretaget Gennemsynet. Jacob Horstman har prøvet og rettet Missale Slesvicense (1486), Anders Friis Missale Hafniense (1510) og Diurnale Roschildense (1511); ved den sidste Bog har Christiern Pedersen medvirket, idet han har forøget den med nogle Officier og Bønner. Breviarium Lundense (1517) er Christiern Pedersens Værk, og Gennemsynet af Breviarium Roschildense fra samme Aar skyldes 3 Roskildekanniker, der nævnes ved Navn, hvorimod vi ikke faar at vide, hvem der haft Redaktionen af det mærkelige Breviarium Arhusiense (1517) i Hænde.¹⁾

Resultaterne af det kritiske Arbejde foreligger, men de haandskrevne Bøger, der var Grundlag for de trykte, ved vi saa at sige intet om. Missaler, Breviarer, Pontifikaler, Manualer fra vor Middelalder er snart talte; det meste Materiale, der kunde belyse Liturgiens Historie i Danmark, eksisterer ikke mere eller ligger i Stumper og Stykker. Alt hvad der kan drages frem, maa synes at have Værdi, og det er da Maalet med disse Linier at gøre opmærksom paa et Manuscript i Universitetsbiblioteket i Lund, et Breviar efter Lunde Stifts Skik fra Tiden før Breviarium Lundense af 1517. Det tilhørte fordem Domkirken, var skænket til Kirkens fattige Præster af Erik Valkendorf, der havde ladet det skrive paa sin Bekostning. En samtidig Indskrift i Bogen lyder: »Reverendissimus in Christo pater dominus Ericus Workendorp, archiepiscopus Nidrosienssis et apostolice sedis legatus, quondam huius ecclesie prepositus dignissimus, hunc librum suis impensis scriptum dedit ad usum pauperum sacerdotum huius ecclesie anno Domini 1522«. Erik Valkendorf blev 1503 Provst ved Domkirken i Lund²⁾, og Breviaret har han vel ladet skrive ved den Tid og siden ført det med sig, da han blev Ærkebisp i Trondhjem. Man

¹⁾ Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark (1909) 66. H. F. Rordam udtalte Formodning om, at det skulde være Morten Borups Arbejde. (Kirkeh. Saml. 5. R. V, 600).

²⁾ Acta pontificum Danica Nr. 3909.

maa antage, at Bogen er kommet til Lund som Sjølegave ved hans Død 1522.

Erik Valkendorfs Breviar har utvivlsomt været saa godt som noget Breviar i Domkirken og i Overensstemmelse med Kirkens Brug — ad usum ecclesie Lundensis. Det vil saaledes være et Stykke at agte paa, naar man vil søge tilbage. Men det vil paa den anden Side give Besked om, hvor omfattende det kritiske Arbejde var, der blev sat ind, da man i den gamle Kirkes sidste Dage skred til Reform af de liturgiske Bøger, og det vil lære os, hvorledes Christiern Pedersen — den utrættelige — tog fat paa denne Opgave¹.

¹) Enkelte Prøver har jeg gjort. Officiet til Reliquiefesten er uændret bortset fra et Par Smaarettelser og en Afkortning i Texten; derimod er Lektierne i St. Olaf- og St. Botulf-Officierne omredigerede og den vidt-svævende retoriske Text i Læsestykkerne til Knud Konges Fest i det haandskrevne Breviar i Breviarium Lundense af 1517 erstattet med en historisk Beretning.

Da Talen er om en Bog, som har tilhørt Erik Valkendorf, skal erindres om en Bibel med Miniaturer og Initialer i fransk-engelsk Stil (14. Aarh.), som han i 1517 skænkede den bekendte Købmand Pompeius Occo i Amsterdam. Den er i Privateje i Haarlem; det kgl. Bibliotek bød for-gæves paa den i 1867. (Het Boek VI, 1917, 4 ff. — Aarsberetninger og Meddelelser fra det store kgl. Bibliothek I, 1864—1869, 268).

Sagnet om Danebroge og de ældste Forbindelser med Estland.

Af L. P. Fabricius.

1. DANEBROGSSAGNET HOS PEDER OLSEN

Som det er velbekendt, knytter det navnkundigste danske middelalderlige Sagn sig til Estlands Erobring under Valdemar Sejlr, idet Overleveringen om Danebrogs Fald fra Himlen er et Led i Beretningen om et Korstog til dette fjerne Østersøland.

Det smukke Sagn er kun overleveret i een eneste Beretning, og denne Beretning er endda nedskrevet omkr. 300 Aar efter Begivenheden. Da denne Beretning imidlertid lyder anderledes, end den i Almindelighed gengives, kan der være Grund til at undersøge den nærmere, og vi skal i det følgende prøve at give en Vurdering af P. Olsens Beretning og dens historiske Milieu.

Det paagældende Sted i Kroniken lyder saaledes:

»MCCXIX. Waldemarum secundum a mari Estoniam, que est provincia in Livonia, cum mille quingentis nauibus longis impugnauit et intrauit, et post multa bella eam victam ad Christum conuertit et populum baptizari iussit, et in eam duxit sacerdotes de Dania, Reffualiamque, ciuitatem nunc precipuam et satis egregiam et notam, in ea construxit; unde factum est, vt Reualiensis ecclesia vsque in hanc diem permansit sub archiepiscopo Danie Lundensi, quamuis temporale dominium successu temporis peruenerit ad fratres ordinis Theutonicorum in eadem provincia. / Igitur cum rex Waldemarum cum exercitu terram in Estonia ascendisset, territorio de multitudine gentilium, episcopus Arusiensis dixit, vt promitteret se emendare erga subditos suos et beatum Nicolaum

Arus(iensem), cuius oblaciones sibi vendicauerat, si victoria potiretur. Idem suasit ei venerabilis Andreas, archiepiscopus Lundensis, vir mire simplicitatis et innocencie, qui tam in vita quam in morte multis claruit miraculis; quibus rex consensiens ita vouit et victoriam obtinuit. / Archipresul igitur, conuocatis magnatibus, fecit eos vouere, vt pueri duodennes et supra vigiliam beati Laurentii ieiunarent in pane et aqua imperpetuum, si victoriam obtinerent. Inuocatis igitur beatis Laurentio et Nicolao commissum est prelium die Viti et Modesti. / Metropolitanus igitur cum suffraganeis et clericis in monte vtrumque exercitum prospectans tamquam alter Moyses eleuatis in celum manibus pro Christianis cum lacrimis orabat. Quo leuante manus in oracione vincebant Dani; cum vero pre lassitudine seniles manus demitteret, Dani cedebantur. Episcopi vero et sacerdotes senem fulciebant. Et sic rex triumphans in alium virum mutatus est, ibi faciens fidem Christi predicari ecclesias construi; deinde cum mansuetudine et iusticia terras rexit, leges condidit et beatum Nicolaum honorauit. / Alibi habetur, quod tempore istius Waldemari secundi, anno domini 1208, cum Dani fideles in Liuonia in loco, qui Felin dicitur, bellarent contra Liuones infideles et iam fere debellati implorarent deuote diuinum auxilium, statim vexillum e celo lapsum, cruce candida consignatum velleri impressa, recipere meruerunt, vocemque in aere audientes, quod eo in aere alcus eleuato confestim contritis aduersariis plenam victoriam reportarent; quod et factum est. Illud autem vexillum Danebroge vsitato vocabulo nuncupari solet. Hec victoria putatur esse illa, quam Dani habuerunt in Estonia, de qua iam proxime dictum est; sed erratum in anno domini etc. / Item alibi inueni, quod Waldemarus rex et Andreas archiepiscopus fecerunt expeditionem in Estoniam 1220^a.

Denne Beretning om Revalslaget falder, som det ses, i flere Afdelinger af forskelligt Udspring: 1) En Aarbogsoptegnelse om Toget 1219. — 2) En skriftlig Overlevering om, at Kongen bevæges til at vise den folkelige Helgen Niels af Aarhus (Kongens Fætter) Ære, samt at hans Liv forbedres, saa han regerer retfærdigt og bliver Lovgiver.

¹⁾ Mskr. i Universitets-Bibliotheket A. M. 107, Fol. 69. b. — Aftryk i SRD. I. 182 og i M. Cl. Gertz: *Scriptores minores historiae danicae*. I. 459 f.

— 3) En skriftlig Overlevering om, at unge Danske siden den Dag, efter Stormændenes Beslutning, fra 12-Aarsalderen skal faste paa Dagen før Sct. Laurentius's Dag (10. August). — 4) En skriftlig Overlevering om Ærkebiskop Andreas Sunesøns Bøn efter Moses Forbilledet. — 5) Danebrogssagnet fra 1208. — 6) En Beretning om et nyt Tog i 1220.

Af disse er 1—5 skrevet ud i eet med samme Haand uden Mellemrum og har altsaa foreligget samtidig for Kompilatoren, da han nedskrev dem; 6) er senere tilføjet efter Lundeaarbogen¹. Den øvrige Tekst maa nærmere undersøges.

Det paagældende Mskr. stammer fra Franciskanermunken Peder Olsen fra Roskilde.

Han levede i Roskilde paa Reformationstiden og var født i Sonnerup Sogn. Hvorledes han er ført ind paa sine vidtløftige historiske Studier, ved vi ikke nu, men han har haft et ualmindelig rigt Materiale for sig, idet vi kan paavise, at næsten alle middelalderlige danske Aarbøger foruden en Række almenkirkelige Værker har været til hans Raadighed. Han døde antagelig omkr. 1570.

Sine historiske Samlinger har han sammenarbejdet i et Haandskrift, som endnu er bevaret, efter at han havde foræret det til den kgl. Historiograf Anders Sørensen Vedel. Det beror nu i Universitetsbibliotheket i København i dettes Arnamagnæanske Samling som Codex 107. Det er en lille Bog i 8^{vo}, indbundet i et ret moderne Bind. Den er skrevet paa Papir med en saa uhyre fin Skrift, at dens Stof trods Bogens Lidenhed, i Virkeligheden er overmaade stort. Efter Indbindingen er der med Blyant givet en Foliopaginerings, ialt 171 Blade.

Der er en Del Forskel i Skriftens Størrelse og Blækkets Farve i de forskellige Afsnit; ogsaa Haandskriften er noget forskellig, uden at det dog kan fastslaaes, at det er for-

¹) Ellen Jørgensen: *Annales Danici Medii Ævi*. 105.

skellige Hænder, der har arbejdet i den. Langebek ansaa hele Mskr. for at være skrevet med samme Haand¹; det er dog tydeligvis skrevet til forskellige Tider.

Haandskriftet falder i flere Afdelinger. De, som angaar os her, omhandler den danske Historie i Middelalderen og fylder *Bladene 15—91* i Mskr.

Dette Stof falder atter i *3 Afdelinger*, som er indskudt i hinanden. Den omstændeligste Fremstilling, som vi vil kalde Kronologi I, omslutter Kron. II og III.

Kron. I er delt i 2 Afsnit ved Kr. II og III. Den begynder Fol. 15 og fortsætter med mange og store Indskud til Fol. 39 b; den genoptages atter Fol. 68 a og naar til Fol. 91 b.

Kron. II omfatter Fol. 40—66 a.

Kron. III omfatter Fol. 66 b—67 b.

En *ældre Grundstamme* i Kr. I er skrevet med en noget større Haand end det øvrige, ligesom Blækket er blegere. Disse ældre Afsnit er derfor let kendelige paa Fol. 15—19, 26, 31, 36, 39 og 68 a—78 b, hvorefter den ældre Haand forsvinder.

Langs Margin og tildels indskudt i Teksten er der tilskrevet en Mængde Notitser til *Kr. I og II*, tydeligvis Aarbogsudrag o. l., som er tilføjet ved senere Opsamling af Stof. Disse Noter har gennem begge Kronologierne ganske samme Skrift, Form, Størrelse og Blækfarve; og hele *Kr. III*, som er et større Uddrag af den dansk-svenske Aarbog², har ganske samme Skrift.

Disse Samlinger af Peder Olsen er af *Langebek udgivet i Scriptorum Rerum Danicarum* paa fire Steder:

1. Kr. I er trykt i SDR. I. 77—148 (beg. »sequitur una Cronica . .«). — Overgangen mellem Mskr.'s to Afsnit

¹) Sml. H. F. Rørdam: *Historieskrivning og Historieskriverne*. Kbh. 1867. S. 48. Sml. ogsaa Ellen Jørgensen: *Annales*. 203 og Gertz: *Script. min.* II. 280 f.

²) Sml. Ellen Jørgensen: *Annales*. 205. Anm. 2.

genfinder vi S. 118 »Magnus, filius sancti Olavi regnavi . .«, som svarer til Mskr. Fol. 68 a. Overgangen mellem disse to Afsnit er, ganske korrekt af Udgiveren, ikke markeret i Aftrykket.

2. Kr. II er trykt i SRD. II. 204—265 (»De Suenone Tywgeskegh« . .).
3. Kr. III er trykt i SRD. V. 624—28 (»MCCLXXIIIIJ«) ved Suhm.
4. Alle de i Kr. I og II forekommende *Marginalnoter* har Langebek samlet i *en selvstændig Kronologi*, som er trykt i SRD. I. 171—197 uden Angivelse af, hvilket af Afsnittene de er føjet til. I Mskr. har han mærket dem med +. (De mellem *Linjerne* forekommende Tilføjelser og Rettelser er indarbejdede af Langebek i Aftrykkene 1 og 2).

Søger man da i SRD. de fra Peder Olsen stammende Afsnit angaaende Valdemar Sejr, maa man fremdrage dem paa 3 Steder: 1) Kr. I (SRD. I. 121—22), 2) Kr. II (SRD. II. 258) og 3) Noterne dertil (SRD. I. 182), medens de i Mskr. kun findes 2 Steder, Kr. I m. Noter og Kr. II.

Danebrogssagnet gengives som en Tilføjelse til Kr. I., hvis Beretning om Valdemar II. findes paa Fol. 70 a og b. Det er skrevet paa en Seddel, $\frac{2}{3}$ af alm. Sidehøjde, som er lagt omkr. et Læg paa 8 Blade. Som den nu er indbunden, omslutter den 9 Blade, idet dens anden Halvdel er pagineret 80, men dette beror paa, at Fol. 79 er et løst Blad, der har haft sin Plads *efter* det nuværende Fol. 80, som skulde have været kaldt Fol. 79, og saadan har det sikkert ogsaa ligget for Langebek, idet han rigtigt har aftrykt det paa Fol. 80 staaende (Fol. 80 b er blankt) »Post Ericum Menwet . . . qve verior esse consentur« i Fortsættelse af Fol. 78 b. (Sml. SRD. I. 130), og derefter følger Fol. 79.

Som Seddelen ligger nu (undtagen Fejlen i Indbindingen), *er den lagt af Peder Olsen selv*; thi Noterne til Stykket om Valdemar I., som omtales paa Fol. 68 b, der ikke

hører til det af Seddelen omsluttede Læg, findes lige overfor paa Seddelen Folio 69 a. — Det her omhandlede Stykke om Volmerslaget, paa Fol. 69 b, staar overfor Begyndelsen af Valdemar II.'s Krønike, og Seddelens Indskrift paa sidste Side slutter sig nøje til det paagældende Lægs Slutning. At den ikke fra første Færd har haft sin Plads her, kan ses af noget Slid paa det oprindelige Lægs Rygside; den er anbragt der af Peder Olsen, da han begyndte at føje sine Noter til.

Dermed tør det siges, at disse Noter — ogsaa Afsnittet om Revalslaget — er yngre end Kr. I.

Dog maa hans Kendskab til Seddelens Indhold være ældre end Kr. II, hvad der vil fremgaa af en Sammenligning af Teksterne. I Kr. II (trykt SRD. II. 258) finder vi ordret citeret Indledningen af Seddelens Beretning lige til » . in eadem provinciam« alene med den forklarende Tilføjelse »reffwel« efter Ordene » . in ea construxit«. Det er ganske naturligt at tilføje dette oplysende Navn i den senere Bearbejdelse af Stoffet, men forvildende at tage det ud, hvis det stod i det oprindelige Forlæg. Desuden har Kr. II Oplysningen om den samtidige Oprettelse af Bispedømmet i Leal, som hverken findes i Kr. I eller dens Noter, og som for øvrigt heller ikke findes i nogen af de gamle danske Aarbøger. Det er mindre rimeligt, at dette skulde være udeladt i *Seddelens* Tekst, hvis der i dens Forlæg havde staaet denne Oplysning, hvorimod det er ganske naturligt, at en nyfunden Oplysning tilføjes i en *afsluttende* Behandling som Kr. II.

Man kan altsaa om Peder Olsens Arbejde slutte: Forf. har begyndt med en Grundstamme for sin Kongerække, og Stykket om Valdemar II viser sig at være en nøje Afskrift af »Jydske Krønike«¹, ja saa nøje, at han har

¹) Sml. Mskr. Fol. 70, trykt SRD. I. 121—22, med Jydske Kr. i Gertz: Scr. min. I. 441—42. Aarstallene, som er trykt i SRD er senere indføjede i Mskr. af Peder Olsen. Afskr. beg. i Afsnittet om Knud VI: »contra hunc . . .«, uden at Mskr. røber Overgang til ny Kilde.

gentaget Krønikens Ord, at Valdemar lagde Landet under Danskerne »indtil denne Dag«, skønt dette Udtryk forlængst var forældet paa hans Tid. Dog ses det, at Ordene »in presentem diem« er en Rettelse for »in sequentem diem«, som først var skrevet, og som vel har været forment ud fra »Jydske Krønikes« Ord, men i formel Henseende har været Forf. saa angribelig, at han resolut (men historisk fejlagtigt) retter tilbage til sit Forlægs Form. Se Mskr. Fol. 70 b.

Om denne Grundstamme samler han sine mange Notitser fra Aarbøger m. v., og da det hele begynder at faa Form, sammenskriver han det i Kr. II, hvortil han bl. a. Notitser til Kr. I ogsaa bruger Seddelens Begyndelse foruden flere nye Oplysninger (Bispesædet i Leal). Derefter fortsætter han saa sit Samlerarbejde og tilskriver nye Noter i Margin i begge Kronologier.

Der fremkommer altsaa den interessante Omstændighed, at skønt Peder Olsen kendte Reval- og Danebrogssagnene, da han skrev Kr. II, saa standser han, efter at have benyttet Indledningen, og fortsætter med nye Oplysninger. Man har en Følelse af, at Danebrogssagnet bestemte Aarstals- og Stedsangivelse, uanset hans Tilføjelse til Beretningen, at denne Sejr maa anses for at være den, som vandtes ved Reval, dog har været ham for stærke, saa han ikke har ment at kunne ændre dem og derfor hellere har standset uden at medtage dem.

Det vil være af Interesse at vide, *hvornaar dette Sagns Ordlyd er kommet til hans Kundskab*. Vi kan imidlertid kun fastslaa, at han kendte Ordlyden i 1527.

I samme Bind af hans Collectanea findes en Fortegnelse over »Provinsen Daciens tolv Herligheder«: Duodecim excellentie particulares, ex quibus prouincia Dacie pre ceteris prouinciis citra mare probatur singulariter prerogata. (Naar her tales om »Provinsen Dacia« menes sikkert hos Graabroderen Peder Olsen hans Ordensprovins, som omfattede hele Norden).

Mellem disse 12 Herligheder finder vi som Nr. 9:

»Ex vexillo crucigero celitus dato.

Hoc contigit in Livonia tempore Valdemari secundi, et in loco, qvi dicitur Felin, cum Dani fideles anno Domini 1208 (rect. 1219) bellarent contra Livones infideles, et jam fere debellati implorarent devote divinum auxilium, statim vexillum e celo lapsum cruce candida consignatum, velleriqve impressum, recipere meruerunt vocemqve in aere audientes, qvod eo in aerem altius elevato, confestim contritis adversariis plenam victoriam reportarent. Qvod et factum est. Illud autem vexillum Danæbrogæ usitato vocabulo nuncupari solet¹.

Dette viser sig ved første Øjekast ikke blot at gengive det samme Sagn, men det har samme *skrevne* Kilde; ellers vilde Ordfaldet ikke være saa bundet.

Vi kender Tiden for Nedskrivningen af denne Fortegnelse, idet Aaret 1527 udtrykkelig kaldes »ad presentem« i 3. Afsnit². Men lige saa tydeligt er det, at hele Stykket i Form og Indhold bærer et langt ældre Præg. En Historiker som A. D. Jørgensen mener at burde henvise Formuleringen til første Halvdel af 1400-Tallet, da Navnet Estland er gaaet op i Betegnelsen Livland³.

Denne Tidsangivelse kan synes ganske rimelig. Der skal i denne Sammenhæng gøres opmærksom paa, at Peder Olsen, som i sine Collectanea slavisk følger sine Kilders skrevne Form af Aarstal, snart Romertal, snart Arabertal, hvad der frembringer en iøjnespringende Uordentlighed baade i Haandskriftet og i Aftrykket i SRD. I. 171—97, *indleder* Seddelens Tilføjelse med Romertallet MCCXIX, mens Overgangen til Danebrogstykkets Ind-

¹) Mskr. Fol. 137. Aftr. SRD. VIII. 499. Det er skrevet med større Skrift end Fol. 69, og Blækket er blegere. Skriftrækkene synes nærmest at henføre det til Tiden mellem Afskriften af Grundstammen [Jydske Kronike] i Kr. I og Tilføjelserne, deribl. Fol. 69 b. Det skulde saaledes være den ældste Opskrift af Sagnet.

²) Sst. SRD. VIII. 494.

³) Hist. Tidsskr. 6. I. 156. Denne sproglige Ændring skriver sig fra tysk Sprogkik. Har Sagnet udenlandske Kilder, maa de derfor søges paa tysk Grund.

ledning markeres ved, at det hedder »anno domini 1208« med Arabertal. Disse brugtes i Danmark første Gang i »Liber Census Daniæ« c. 1230—40¹.

Hvorfra stammer dette Sagn?

Det er umuligt at sige. Det stammer ikke fra de samme Kilder, hvorfra Sagnene om Hellig Niels's Paakaldelse og Laurentiusfasten er øst. Laurentiusfasten henføres iøvrigt af Saxo til Venderkampe, der laa over et Aarhundrede tidligere. Ej heller hidrører Beretningen fra samme Kilde som det smukke Vandresagn om den bedende Ærkebiskop, som strider ligesom Moses. Peder Olsen siger udtrykkeligt »Alibi habetur«.

Han har fundet det og ved ikke, hvad han skal gøre med det. Men med en Troskab mod sit Stof, som aftvinger stor Respekt, prøver han ikke at ændre Teksten, kommer kun med en spagfærdig Henstilling, som han ikke engang selv tør tage Konsekvensen af i Kr. II.

Dette Sagns Plads i den historiske Litteratur er ganske urokkelig: Det hører til det gamle Stof, som Peder Olsen har samlet sammen i Beg. af 1500-Tallet; men det er uden Kilde, uden Paralleler; frit svæver det i vor Overlevering til Besvær for den historiske Forskning, men med stærk Appel til Folkesindet.

Vi maa undersøge Sagnets Indhold nærmere.

2. SAGNETS INDHOLD. ESTLAND I VORE AAR- BØGER

Vi vil undersøge Danebrogssagnets Ordlyd, og hvad det indirekte forudsætter.

Det maa i moderne Sprog gengives: »Andet Steds haves Efterretning om, at da troende Danske i den samme Valdemar den Andens Tid i Aaret 1208 kæmpede i Livland paa et Sted, som kaldes Felin, og (da de næsten var slaaede)

¹) Johs. Steenstrup: Skriftarternes Historie og Diplomatiken. S. 39.

ydmygt paakaldte Guds Hjælp — da opnaaede de den Naade, at de straks modtog et Flag, som faldt ned fra Himlen, tegnet med et hvidt Kors paa en ulden Dug, og de hørte en Røst i Luften, som sagde, at naar det blev løftet højt i Luften, skulde de visselig vinde fuldstændig Sejr over de slagne Fjender, hvad der ogsaa skete. Men dette Flag plejer i Almindelighed at kaldes Danebroge.«

Selve Stykket er i sin Form ualmindelig fasttømret i al sin Knaphed. Det har en Formulering, som har Betingelser for at kunne overleveres urørt. Men det maa undersøges, om *Indholdet* er af en saadan Art, at der maa rejses Indvendinger imod det.

Den Omstændighed, at Danebrogssagnet henviser til Byen *Fellin* i det sydestiske Landskab Sakkala og ikke til *Reval*, kan der ikke rejses Indvending imod. Forholdet er i Virkeligheden, at der *ikke er eet eneste Sted i dansk eller fremmed middelalderlig Litteratur, som hentyder til, at der skete et saadant Tegn i det store Volmerslag ved Reval d. 15. Juni 1219*. Første Gang, disse Begivenheder med Bevidsthed sættes sammen, er netop i denne Note hos Peder Olsen, idet han forsigtigt tilføjer: »Denne Sejr *synes* at være den, som Danskerne vandt i Estland, om hvilken der lige er fortalt (Revalslaget); men fejlagtigt i Herrens Aar o. s. v.«

Naar danske Historikere siden er gaaet ud fra, at det var til Reval-Slaget, at Danebrogssagnet var knyttet, har man blot fulgt denne Henstilling hos Peder Olsen¹. Der maa i Virkeligheden rejses vægtige Indvendinger imod Beretningen for at kunne faa Berettigelse til at rette *Fellin* til *Reval*. *Saadanne Indvendinger kan ikke findes i noget Kildeskrift.*

¹) Prof. J. O. Andersen har dog forlængst i sine Forelæsninger henvist til den tidligere Forekomst af Korsfaner paa Mønter (sml. i det flg.), og P. Severinsen har i »Dansk Kirke-Tidende« 1918, Nr. 24 og 29 fremført begrundet Tvivl om Overleveringens Rigtighed. Sml. ogs. »Dansk Folkelæsning« 1864.

Derimod maa det undersøges, om der kan rejses Tvivl ud fra den *historiske Baggrund*.

Af Beretningen maa det med Nødvendighed fremgaa, at *Danskerne har foretaget Korstog ind i Sydestlands Landskaber* paa en Tid, hvor man ellers ikke regner med nogen dansk Virksomhed her. *Henrik af Letland*, hvis Krønike er af saa afgørende Betydning for Klarlæggelsen af disse Tidsrum, kender slet intet til noget dansk Tog til Sakkala i dette Aar, hvor Rigakirken naar frem til Estlands Grænse, og hvor der allerede begyndes paa Underlæggelsen af Sakkala. Alene denne Tavshed vanskeliggør hele Beretningen. Ej heller *danske Krøniker* kender dette Tog, bortset fra dette løsrevne Udsnit. Navnet Fellin forekommer overhovedet kun her i hele den danske Aarbogs- og øvrige Middelalderlitteratur. Navnet Sakkala forekommer slet ikke i noget dansk Middelalderskrift. Man har ment, at under disse Forhold maatte man anse hele Stykket for misforstaaet, i bedste Fald give Peder Olsen Ret i, at der foreligger en Traditionsforskydning.

Før vi kan fastslaa dette Synspunkt, maa vi imidlertid først undersøge, hvor meget der ligger i *Henrik af Letlands Tavshed* om dansk Virksomhed i Sydestland, og om hans Hovedbetragtning er rigtig, at Danskernes Virksomhed i Estland begynder med Toget til Øsel i 1206, og først genoptages efter Biskop Adalberts Bøn paa Forsamlingen i Slesvig 1218, hvad der fører til Toget 1219.

Iflg. *Henrik af Letland* fandt *tyske Købmænd* midt i det 12. Aarhundrede, 1159, *frem til Dünas Bredder*¹, og han har slet ingen Overleveringer fra ældre Tider. Skulde *hans* Fremstilling gælde, var Livland inden denne Tid uden Forbindelse med Omverdenen. Han kender intet til Ærkebiskop Andreas Sunesøns Legathverv i disse Egne, netop i den samme Tid, som han skriver om, og da han

¹) Sml. *Henrik af Letl.* I. § 2, jvfr. Udg. v. E. Pabst, Reval 1867, S. 354, Anm. 1. — En udm. Udg. er besørget i Pertz: *Monumenta Hist. Germ.* XXIII.

selv virker der. Han ved ikke — eller undlader at omtale — at Andreas Sunesøn har Pavebrev om Ret til at oprette Bispedømmer i Estland. Mens Tyskernes Fremrykning kun ses under Synspunktet af Korstog, ses Danskernes Indblanding som politisk Indtrængen paa Vor Frue af Livlands Omraade. Intet Ord røber, at de danskes Færd paa disse Egne var af gammel Dato.

Det er derfor *umuligt at argumentere med Beviser e silentio hos Henrik*. Snarere vilde det være overraskende og stridende mod hans Arbejdes Anlæg, om han havde nævnet saadan Virksomhed. Vi maa derfor søge til andre Kilder for at belyse Forudsætningerne for de Begivenheder i Estland, som han beskriver, da hans Skildring af Baggrunden for Begivenhederne er ganske ufyldestgørende.

Det drejer sig da om *de danske Beretninger* og om *Pavebrevene*.

Idet vi ser bort fra enkelte rent sagnhistoriske Overleveringer om dansk Herredømme i Estland, finder vi i *Rydaarbogen* om Knud den Store (1018—1035) »Gamlæknut. Iste cum mille nauibus inuadens Angliam eam subiugavit, Estonicam etiam gentem subdidit«¹. I *Ribe-Aarbøgerne* hedder det »Gamlæ Knut, qui cum mille nauibus Angliam subiugavit, Estoniam subdidit«². Og i en *Kongefortegnelse* i *Lunde Domkirkes Nekrologium* hedder det »Huic successit Knut, filius eius, qui Noruegiam occiso sancto Olauo optinuit et Estoniam gentem sibi subdidit«³. Denne tredobbelte Meddelelse viser sig imidlertid ved nærmere Betragtning at reduceres til een, idet Ribe-Annalerne i udstrakt Grad bygger paa *Rydaarbogen*, hvad selve Ordvalget ogsaa viser i det anførte Stykke. Kongefortegnelsen i *Lundenekrologiet* maa antages at være skrevet under Christopher II (1319—1332), og den er meget afhængig af ældre Kilder baade Saxo og i ikke ringe Maal

¹) Ellen Jørgensen: *Annales*. 69.

²) *Sst.* 149.

³) Se f. Ex. Gertz: *Scriptores min.* I. 171.

Rydaarbogen. Dens Beretning har saaledes ikke selvstændigt Værd¹.

Hvorfra den Munk, som omkr. Midten af det 13. Aarhundrede levede i Ryd Kloster ved Flensborg Fjord og sammenskrev denne fortrinlige Aarvog, har denne Oplysning om Knud den Store, kan vi ikke se. Han bygger i de ældre Afsnit meget paa Saxo, men hos ham findes der ikke Beretninger om en saadan Erobring. Snarere beror det paa en Misforstaaelse af de rigtige Beretninger om Knud den Stores Herredømme over Øst-Preussen (»Samlan«), som i en Menneskealder havde været under dansk Herredømme, og hvortil han synes at have gjort et Tog i 1023.

Umuligt er det ikke, at Krønikeskriveren kan have forvekslet de to Konger Knud den Store og den 50 Aar yngre Knud den Hellige. Sikkert er det, at Danskerne i det 11. Aarhundrede udøvede en betydelig Virksomhed i disse Egne. Det bør nævnes, at Sven Estridsøn havde bestøttet Opførelsen af en Kirke i Kurland².

Fra Aarene *c. 1070—1080* haves klare Efterretninger om *danske Tog til Estland*. Saxo meddeler, at i Slutningen af Sven Estridsøns Tid samlede hans Søn Knud (senere den Hellige) Landets Ungdom og indlagde sig Berømmelse ved at sejre over Sember og Ester; og da han var blevet Konge (1080), fortsatte han Krigen i Østen, som han havde begyndt i sin Ungdom og fortsat i sin Landflygtighed (1074—1080), mere for at udbrede Kristendommen end af Begærlighed, skønt han ogsaa var opsat paa at øge sin Navnkundighed. Han opgav da heller ikke dette Forehavende, førend han i Bund og Grund havde underkuet Kurernes, Sembernes og Esternes Lande. Og *Jydske Krønike*, som for disse Partiers Vedkommende har ud-

¹) Om Kildeskrifternes indbyrdes Forhold og Afhængighed henvises til Indledningerne til de paagældende Skrifter i Gertz: *Script. min.* og især Ellen Jørgensens Indledning til *Annales Danici Medii Ævi*.

²) Adam af Bremen. 4. Bog XVI. Slutn.

skrevet Saxo, gentager dette¹. Selv om der maa udvises Forsigtighed, idet det ikke kan udelukkes, at man har regnet vestligere boende Folk med til Esterne, er Forbindelserne dog gamle.

I de følgende Aartiere er der stille om Esterne i de danske Aarbøger og Krøniker. At der stadig har været dansk og svensk Forbindelse, er meget sandsynligt. Lige fra forhistorisk Tid har *den store østlige Handelsvej* over Rusland og Gotland til Skandinavien gaaet over disse Egne. Det er ogsaa af Interesse, hvad A. D. Jørgensen med Rette har gjort opmærksom paa², at der før Tyskerens Ankomst til Riga findes *dansk-klingende Navne* sammensat med *Holm* (Stenholm, Langholm, Righolm), og at Kurlands Forbjerge kaldes *Næs*, ligesom Ordet *Sund* er bevaret der. Desuden kaldes Nordestlands bratte Skrænter *Klint*. Hvor meget der er af dansk og hvor meget af svensk Oprindelse i saadanne Navne, kan ikke mere ses; men gamle Forbindelser maa her forudsættes til de nordiske Lande.

Vi nærmer os nu til den Tid, da Kapløbet begynder mellem Danske og Tyske i disse Egne, ligesom det allerede er i fuld Udfoldelse i Vendland og Østpreussen, hvor de gamle danske Interesser for Alvor trues. Endnu er de første Tyskere kun naaet frem som Handelsfolk til Rigabugten med dens liviske Befolkning c. 1159. Først omkr. 25 Aar senere, c. 1184, er *Meinhard* fulgt med *Kømandsskibene* for at prædike Evangeliet i Livland.

I Aaret 1170 fandt der iflg. Saxo et Angreb Sted af *kurlandske og estiske Sørøvere*, som havde vendt sig imod

¹) Saxo ed. J. Olrik & H. Ræder: Saxonis Gesta Danorum. Lib. VIII. S. 315 og XI. 1. S. 319. Gertz: Script. min. I. 376 og 378.

²) Hist. Tidskr. 4. V. 442 f. Han henviser til Bunge. I. Nr. 27. 168. 197. 265. 198. 336. samt I. G. Kohl: Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen. I. 85. 276. og J. C. Stuckenberg: Hydrographie d. russ. Reichs. I. 39 ff.

Øland, og først efter en meget blodig Kamp blev de tilintetgjort af den danske Flaadeafdeling under Esbern Snare og Kong Valdemars uægte Søn Christopher. Tidspunktet kendes ret nøje, idet disse kun med Møje og med ulægte Saar naaede hjem til den store Kirkehøjtidelighed i Ringsted, hvor Knud Hertug altersattes ved Sct. Hans Dags Tid¹. Men da var der allerede gjort afgørende Skridt til at træde Esterne imøde paa en langt virksommere Maade og med langt videre Perspektiver.

Da Rygen var erobret i 1169, og Ærkebiskop Eskil af Lund underretter Paven herom (i Anledning af Øens Underlæggelse under Roskilde Bispestol), er *Biskop Fulco af Estland* i hans Følge og Medudsteder af Brevet².

Om denne Biskop, som altsaa paa det paagældende Tidspunkt var i Danmark, vides der ikke meget, men dog nok til at paavise den danske Kirkes Iver for Mission i Estland.

Under sin Landflygtighed til Frankrig havde Ærkebiskop Eskil af Lund faaet Forbindelse med den fremragende Abbed Peter i Klosteret Moûtier-la-Celle ved Troyes, som anbefaler ham Munken Fulco som Missionær til Estland. Eskil bispevier ham og sender ham iøvrigt midlertid tilbage til Klosteret, da han ikke selv kan vende tilbage til Danmark endnu. Fulco sendes da ogsaa til Rom³, og Abbeden sender ham for anden Gang til Eskil, idet han minder om Fulcos Kvalifikationer. »Du ved, Herre Fader, til hvilket haardt Land han drager, og at . . . han snarere venter Døden end et langt Liv«, derfor anbefales han til Ærkebiskoppens Omsorg⁴). Ogsaa Sveriges Konge faar en Skrivelse fra Abbed Peter, at Fulco

¹) Saxo anf. Udg. XL. 3 f. S. 477 f. og Jydske Krøn. i Gertz: Script. min. I. 430.

²) Krarup: Bullarium Nr. 239. — Erslev: Repertorium. Nr. 36.

³) Liljegren: Dipl. Suecan. Nr. 44.

⁴) Dipl. Suecan. Nr. 45. — Bunge. I. III.

holdes tilbage af Vejrliget, men er udtaget til Biskop af Estland¹. Desværre er disse Breve fra Abbed Peter saavel som de følgende Pavebreve ikke forsynet med Aarsstal, og det eneste sikre, vi derfor har i Fulcos Livs Datering, er da hans Ophold i Danmark i Sommeren 1169, sml. foran.

Medens Pave Alexander III opholdt sig i Tusculanum, har han udstedt tre Breve angaaende denne Estlands-Mission, men intet af dem har Aarstal. Dette Ophold i Tusculanum strakte sig, som daterede Breve viser, fra 11. Okt. 1170—8. Jan. 1173². Vi har Breve udstedt 9. Sept., 11. Sept. og 17. Sept., men det er ikke sikkert, at de er udstedt i samme Aar; det maa fremgaa af Indholdet, idet der kan være Tale om Aarene 1171 og 1172.

Brevet 9. Sept. (1171?) paalægger Ærkebiskop Eystein Erlendssøn af Trondhjem og den resignerede Biskop Aamunde af Stavanger at sende Biskop Fulco af Estland, som var inspireret af den guddommelige Naade til at omvende dette Folk, den estiske Munk Nicolaus, som var en from og kyndig Mand, til Hjælper i Arbejdet³.

Den 11. Sept. udgaar et Brev til Konger og Fyrster og andre Kristi Troende i Norden, at de skal forsvare den kristne Tro og kraftigt udbrede den blandt Ester og andre Hedninger, og de skal da faa 1 Aars Aflad ligesom de, der besøger den hellige Grav⁴.

Den 17. Sept. opfordres alle troende i Danmark til at understøtte Fulco, som trykkes af Mangel og Fattigdom. Ganske vist tror Paven, at Danskerne er uvidende om, hvor stor Mangel Biskop Fulco af Estland lider, og hvorledes han af alle Kræfter arbejder paa at omvende dette Folk, for hvem den kristne Tro er ukendt, og hvilken

1) Dipl. Suec. Nr. 53. — Bunge. I. II.

2) Sml. Ph. Jaffé: Regesta Pontificum Romanum. II. 240—263.

3) Dipl. Suec. Nr. 60. — Bunge. I. IV.

4) Dipl. Suec. Nr. 55. — Bunge. I. V.

Iver og Dygtighed han anvender dertil. De bør derfor række ham en hjælpende Haand¹.

Naar det har været draget i Tvivl, om Fulco overhovedet har været i Norden, og om det overhovedet har drejet sig om en Mission i Estland, saa er denne Tvivl ganske grundløs. Det er fuldt ud godtgjort, at Fulco som Estlands viede Biskop var i Danmark i 1169 (se foran). Dertil kommer, at, uanset at man i Rom eller Frankrig meget vel kan have sammenblandet disse fjerne Lande, saa er en Misforstaaelse i selve Norden ganske udelukket. Den samtidige Saxo kan udmærket gøre Rede for, at Dagø hører til Estland, og nævner Kurer, Ester og Semgaller². Naar Pavebrevet af 9. Sept. efterlyser den estiske Munk Nicolaus, saa er det ifølge Sagens egen Natur et Brev, der er fremkaldt ved Oplysninger fra Norden, hvor ingen vilde søge til et norsk Kloster for at faa en Tolke f. Eks. til Finland, hvor Svenskerne virkede, eller Livland, som havde gammel Forbindelse til Gotland.

Man undrer sig over, at Saxo ikke nævner denne Mission, men det maa erindres, at hans Historie i udpræget Grad er Rigshistorie, mens Estlands-Missionen er Eskils Værk. Skønt Fulco *vitterligt* var til Stede efter Rygens Erobring, nævnes han end ikke med et Ord. Dette er et Eksempel paa, hvor forsigtigt man maa omgaas et Bevis e silentio.

Iøvrigt synes Pavebrevet af 11. Sept. at vise Forhaabning om, at denne Sag kunde blive de nordiske Rigers Sag, og efter Kirkemødet i Ringsted var der tilvejebragt en Fred med Norge, som kunde begrunde, at man 1171 opfordrer Rigerne til at forenes om dette Værk. Det er Korstogserobringer, der har staaet Pave Alexander for Øje. Men dette er ikke gaaet i Opfyldelse. Danmark havde ganske vist erobret Rygen, men den følgende Tid blev ved Hertug Henrik Løves Fjendskab og hans Understøt-

¹) Bunge. I. VI.

²) Saxo. ed. Olrik & Ræder. VII. 13 og VIII. 9. (Siderne 133 og 227).

telse af Venderne endnu mere blodig og urolig end den foregaaende, og Danmark kunde slet ikke sende sin Ledingshær bort over Østersøen. Biskop Fulco har da forsøgt at optage en fredelig Mission, og Pavebrevet af 17. Sept. maa sikkert henføres til det følgende Aar 1172, da der ikke er Udsigt til at faa en Korshær af Sted, men en Indsamling af Gaver til den fattige Mission kan foretages, for at den paabegyndte Virksomhed ved Fulco (og Nicolaus?) ikke skulde standse. *Det er neppe muligt at tænke, at Paven kunde skrive om Fulcos Armod, hvis han endnu var hos Ærkebiskop Eskil eller var vendt tilbage til Klosteret i Frankrig!* Ej heller kunde han skrive om hans Gerning, som han gjorde, hvis slet intet var paabegyndt («Credimus sane universitati vestræ innotuisse, qualiter venerabilis frater noster Fulco, Estonum episcopus, inopia et paupertate prematur, et ad convertendam gentem illam sui episcopatus, quæ Christianæ fidei ignare est, totis viribus elaborat, et quantum potest sollicitudinem ac diligentiam adhibere procuret»)¹. Fulco har sikkert begyndt, men er svækket i Arbejdet ved Mangel paa Understøttelse. Eskil, som havde sat dette i Gang, har heller ikke formaaet at drive Sagen frem, da Rigets politiske Formaal kræver Opmærksomheden andet Steds; og hans egen Virkekraft i disse Aar var meget hemmet ved de bedrøvelige politiske Forhold, hvor hans egne to Dattersønner var indviklet i højforræderiske Sammensværgelser imod Kong Valdemar. Dette har i Forbindelse med hans høje Alder og Længsel efter Klostercellen i Clairveaux svækket hans Kraft, saa Fulco er kommet til at staa ene.

Det undrer derfor ikke at finde, at han (maaske) nogle Aar senere er at finde i sit hjemlige Kloster i Frankrig, afventende bedre Tider; snarere maa man undres, at han straks efter Eskils Resignation fra Ærkestolen 1177 er at finde i Lund og derfra formaar Abbed Peter til at hen-

¹) Bunge. I. IV.

vende sig til den nye Ærkebiskop, den ham velkendte Absalon, for at faa Missionsarbejdet i Gang igen¹.

Naar Abbed Peter her ønsker, at Eskils Aand maa hvile over Absalon som Elias' over Elisa, og fortsætter »Rigavit, quod ipse plantavit, nec sufficit rigare, nisi adieritis et nova plantare«, saa kan han her neppe tale om andet end et virkelig paabegyndt Arbejde. Hvis *slet intet* var begyndt, vilde vel heller ikke Fulco atter være rejst til Danmark, hvad Brevet c. 1178 klart siger, at han var (Habetis amicos *iuxta vos* et notos, Fulconem, quondam monachus, nunc episcopum, qui multis persuasionibus me et compellit, vobis scribere). Men ganske vist synes den Omstændighed, at Fulco, som var hos Absalon, beder sin franske Abbed om at erindre ham hos Absalon, ikke at tyde paa, at Absalon har virket med den Iver for Missionen i Estland, som Fulco ønsker. Men ogsaa her skal Tidens Forhold tages i Betragtning: Absalons Overtagelse af Ærkesædet blev Signalet til en voldsom Bonderejsning i hans eget Ærkestift, og først efter mange Kampe lykkedes det Kongen at slaa den ned. Og iøvrigt var Absalons store Livsværk, Vendlands Erobring, endnu ikke fuldført. Men siden hører vi, at Fulco nærer stor Taknemmelighed mod Absalon².

Vi ved dog intet om hans Arbejde i disse Aar. Vi ved ikke, om han atter er rejst til Estland, om han har faaet nogen døbt, om en lille Menighed har bygget en Kirke.

Det eneste, som med Sikkerhed kan siges, er, at *Lunds Ærkebiskop allerede før 1170 tænkte paa kristen Mission i Estland, og at Biskop Fulco under hans Beskyttelse begyndte det vanskelige Værk*³.

¹) Dipl. Suecan. Nr. 80 og 81. — Bunge. I. VII og VIII.

²) Dipl. Suecan. 81. — Bunge. I. VIII.

³) Sml. Hermann Reuter: Geschichte Alexanders des Dritten. Leipzig 1864. 615 f. og 774 f. — H. Olrik: Konge- og Præstestand. II. 77 f. og 202 f.

3. LEDINGSTOG TIL ESTLAND

Det er velkendt, at den fulde Undertvingelse af Venden først fandt Sted, efter at Knud VI var blevet Konge 1182, og endnu nogle Tog foretoges i de følgende Aar. Alle de ældre Aarbøger mindes den afgørende Ekspedition i 1184 til Wolgast i Egnen ved Pene, og endnu 1189 er Ledingshæren i Slavien¹. Og neppe er disse Egne bragt til Ro, før de *Kampe om Østpreussen* er fuldt udviklet, som skal optage de næste Aartiere, men som vi ikke her kan følge. Og endnu længere ud gaar den danske Ledingsflaade. *1191 gjordes et Tog til Finland*, hvor Missionen allerede var begyndt fra den svenske Kirke; men dette Omraade var kirkeligt set underlagt den danske Ærkebiskop i Lund som Sveriges Primas, hvad Pavebreve i de følgende Aar bekræfter².

Det er en Selvfølge, at Missionsarbejdet, som var paa-begyndt ved Fulco, ikke var glemmt i Lund. *Estland* var stadig i høj Grad inden for *dansk Interesseomraade*, og de smaa Resultater ved den fredelige Mission i Forbindelse med Erfaringerne fra Østersøens Sydkyst og Tidens hele Betragtning af Sværdmission, som ogsaa understøttedes af Paven, bevirkede, at man maatte tage under Overvejelse at udsende Erobringshære til denne Egn af det danske Missionsomraade. En saadan Ekspedition til Estland i 90'erne omtales da ogsaa i alle de gamle Aarbøger.

1197. *Expedicio facta est ad Estoniam* (Valdemaraarbogen). — 1196. *Kanutus rex profectus est ad Hestlandiam cum exercitu* (Næstvedaarbogen 821—1300). — 1197. *Eodem anno rex Kanutus cum exercitu magno ad Estlandiam profectus est* (Lundeaarbogen). — 1196. *Kanutus rex duxit exercitum in Estoniam* (Rydaarbogen³). — 1197.

¹) Se Valdemar- og Rydaarbøgerne. Ellen Jørgensen: *Annales*. 92—3.

²) Sml. Krarup: *Bullar*. Nr. 72.

³) Naar Rydaarbogen ogsaa under 1194 skriver, at der gjordes Tog til Estland, er det sikkert en Fejlskrift: *Estoniam* for *Holsaciam*, hvad Fortsættelsen viser, og hvad der stemmer med de andre Aarbøger.

Expedicio ad Estoniam (dansk-svensk Aarbog). — 1196. Kanutus duxit expeditionem in Estoniam (Annalerne 67—1287). — 1196. Kanutus rex iuit in Estoniam cum exercitu (Essenbækaarbogen). — 1196. Kanutus rex cum exercitu profectus est in Estland (Sjællandske Aarbog). — 1194. Kanutus iuit in Estoniam (Annalerne 980—1286). — 1194. Expeditio facta est in Estoniam (Annalerne 1095—1194). — Hertil kommer, at naar Slesvigaarbogen skriver »1197. Facta est expeditio«, saa er der antagelig udfaldet »in Estoniam«; samt at Ribearbogen skriver: 1193. Expeditio facta est in Estoniam¹.

Som allerede nævnt i Note ovenfr., er Rydaarbogens Angivelse af et Tog i 1194 sikkert kun en Fejlskrift; men den har haft den Virkning, at nogle af de Aarbøger, som bygger paa den, har gentaget Fejlen, nemlig Annalerne 980—1286 og 1095—1194. Ogsaa Ribearbogen, der er ganske afhængig af Rydaarbogen, har knyttet Estlands-toget sammen med Holstens Erobring, men den har saa ydermere forskudt Aarstallet til 1193. Disse Aarbøger maa ganske udgaa af Behandlingen.

Tilbage bliver en Række Notitser, som snart angiver 1196, snart 1197 for Toget. Ogsaa her maa vi først undersøge, hvilke der er oprindelige, og hvilke der kun er Afskrifter. Iøvrigt vil ingen Kender af middelalderlige Annaler undre sig over Vaklen i Aarstal o. lign.

Hovedkilden er Valdemaraarbogen, som antagelig i disse Aar er ført i selve Kongens Kancelli. Den ansætter Toget til 1197, og den følges af Lundearbogen og den af denne afhængige Dansk-Svensk Aarbog (og Slesvigaarbogen).

Tilbage staar en Kreds af Aarbøger med Aaret 1196. Af disse er Aarbøgerne 67—1287 Udtog af Rydaarbogen; ogsaa Essenbækaarbogen bygger paa Ryd; sjællandske Aarbog har for sin ældre Dels Vedkommende en fælles, men uklar Kilde med Lunde-, Ryd- og Næstved Aar-

¹) De paagældende Steder findes Ellen Jørgensen: *Annales*. 92. 93. 130. 137. 146. 165. 193. 196. 134 og 151.

bøgerne. Denne fælles Kilde maa det skyldes, at de tre Aarbøger: Ryd-, Næstved- og sjællandske Aarbøger har Aaret 1196. Men en Sammenligning af Teksten viser, at der har fundet en Forskydning af det rigtige Aarstal Sted. Baade Næstved- og Rydaarbogen tilføjer nemlig efter Meddelelsen om Estlandstoget 1196 under *samme* Aar henholdsvis »Eodem anno Gertrudis regina obiit«, og »Obiit Gærthrud regina«. Men Dronning Gertrud, Kong Knud VI's Ægtefælle, døde 1. Juli 1197 iflg. Liber Daticus Lundensis vetustior¹.

Dermed er der bragt fuld Overensstemmelse til Veje mellem Aarbøgerne. *I Aaret 1197 foretog Kong Knud VI et Tog til Estland.*

Derimod vides intet om, i hvilken Egn af Estland Hæren er gaaet i Land. Paa Forhaand skulde al Sandsynlighed tale for, at det har været paa *den vestlige Kyst eller endnu rimeligere paa Kysten i Rigabugten*. Denne var jo Alfarvej for de søfarende gennem Aarhundreder. Dog kan dette ikke afgøres.

Ej heller kan det siges, hvilke *Resultater* der har været tilsigtet, eller hvad der er opnaaet; kun kan man gaa ud fra, at der ikke er gjort Landvinding og efterladt Besætning, ej heller efterladt Missionspræster i Landet. Selv om det ikke var at vente i Aarbogsnotater at finde Missionsberetninger, som kun kan faa Plads i sammenhængende Krøniker, maa de følgende Begivenheder dog lade formode, *at der ikke er blevet oprettet Menigheder der*. Man kan imidlertid ikke derfor gaa ud fra som givet, at dette ogsaa gælder for Fulcos Mission. I de følgende Aartiere viser Esterne Gang paa Gang, hvor hurtigt og grundigt de kan tilintetgøre en Kirke i Landet og genoptage Heden-skabet, hvad vi ogsaa kender fra de gentagne Erobringer af Rygen.

Men det fremgaar af disse Kilder, at Danmarks Opmærk-

¹) C. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger 164—65.

somhed i rigt Maal var henvendt paa Estland i de sidste tre Aartiere af 1100-Tallet.

4. DET 13. AARHUNDREDES FØRSTE TIAAR

Betydningsfulde Dødsfald (Absalon 1201, Knud VI 1202 og Esbern Snare 1204) i Forbindelse med voldsomme politiske Forstyrrelser som Følge af Biskop Valdemars Forræderi og Fængsling hindrede i de nærmest følgende Aar de danske gejstlige og verdslige Stormænd i at føre Sagen frem i Estland. Men den glemtes ikke.

Mens Kongen var optaget paa Sydgrænsen, hvor han skulde væрге det nyvundne Holsten, og hvor der Aar for Aar stod Kampe om Rendsborg, om Ratzeborg og Lauenborg (ja, 1204 maatte Kong Valdemar gøre et Tog til Norge), saa forberedte Absalons Brodersøn og Efterfølger paa Ærkesædet i Lund, den lærde *Andreas Suneson*, gennem flere Aar et Tog til Estland. Her er Tale om *et virkeligt Korstog*, hvad Henrik af Letland ogsaa nævner, hvor han omtaler Toget¹. Pave Alexander III's Brev fra 1171, hvor han tillægger dem, der vil udbrede Evangeliet i Estland, samme Aflad som dem, der besøger den hellige Grav², var efterfulgt af Pavebreve, som rent ud tillod, at Korstogsløfte til Palæstina *ombyttedes* med Tog til Livland³.

Dette Korstog forbereder han ogsaa ved, at han i 1205 søger om Tilladelse til at *indrette et fast Bispesæde* i det vundne Land, hvorved dette Bispesæde lagdes under Lunde-Ærkesædet. 13. Jan. 1206 udstedes et Pavebrev til ham: »Cum de christiani nominis injuria vindicanda juste ac pie cogitans ex religioso mentis proposito contra paganos decreveris proficisci, auctoritate presentium indulgemus, ut in civitate, quam paganorum eliminata spurcicia Christo juvante poteris ad cultum fidei christiane

¹) Henrik. X. § 13.

²) F. Ex.: Dipl. svecan. Nr. 55.

³) Se f. Ex. Krarup: Bullar. Nr. 29.

redigere, catholicum valeas episcopum ordinare¹. Dette Brev har det været saa meget naturligere for Kurien at udstede, som Biskop Fulcos Estlands-Mission under Lunds Ærkesæde højst var 25 Aar gammel. Dette er en naturlig Fortsættelse.

Efter at have holdt et Concilium i Odense med alle sine Suffraganbiskopper den 2. og 3. Maj 1206, drager han i Forsommeren af Sted med Flaaden, hvis Leder han er, medens Kongen er optaget ved Sydgrænsen, hvor han overskrider Elben, indtager og nedriver Ertenborg samt modtager Hertug Bernhard i Slesvig². Det er saaledes en Misforstaaelse, men en let forklarlig, naar Henrik af Letland skriver, at Korshæren førtes af Kong Valdemar³. De danske Aarbøger, der omtaler Toget, skriver:

1206. Andreas archiepiscopus Lundensis eodem anno duxit exercitum in Estlandiam (Lundearbogen). — 1206. Andreas archiepiscopus duxit exercitum in Riualiam (Rydaarbog). — 1206. Andreas Archiepiscopus duxit expeditionem in Estoniam (Slesvigaarbogen). — 1206. Andreas archiepiscopus duxit exercitum in Riualiam (Essenbækaarbogen). — 1206. Andreas archiepiscopus cum germanis fratribus suis duxit exercitum in Estland (Sjællandske Krønike).

Af disse har Essenbækaarbogen afskrevet efter Rydaarbogen og gentaget dennes Fejl m. H. t. Indførelsen af Navnet Reval her. Det er de senere Begivenheder, som afspejler sig for Krønikeskriveren og forleder ham til at udfylde det manglende Bestemmelsessted i Estland med det velkendte Reval. Slesvigaarbogen følger sit Forbillede Lundearbogen. Men ved Siden deraf staaer den gamle sjællandske Aarbog med den selvstændige Meddelelse, at Andreas Sunesøns Brødre var med ham.

De danske Kilder ved, at Andreas Sunesøn og hans

¹) Krarup: Bullar. Nr. 49. — Bunge. IV. 560—1.

²) Sml. Valdemaraarbogen. Ellen Jørgensen: Annales. 96.

³) Henrik. X. § 13.

Brødre stod i Spidsen, men de ved ikke, hvor i Estland de landede. Havde vi ikke ved Pavebrevet af 13. Jan. 1206 og ved Henrik af Letlands Beretning hørt mere om Formaal og Forløb, havde vi ikke kendt mere til det end til Knud VI's Tog i 1197.

Det var *Saaremaa (Øsel)*, de vendte sig imod.

De synes uden Vanskeligheder at have sat sig i Besiddelse af Øen og opførte en Borg, men denne lille halv-private Korshær magtede ikke at fastholde Erobringen, idet der ikke var Mandskab nok til, at en Besætning kunde efterlades, da Aarstiden nødvendiggjorde, at Korshæren vendte hjem. For ikke at skaffe Befolkningen et fast Tilhold ved kommende Tog, ødelagde man Befæstningsanlæggene før Afrejsen¹.

Da Flaaden sejlede hjem, drog Andreas Sunesøn selv med Biskop Nicolaus af Slesvig til Riga for Vinteren og udfoldede sin theologiske Lærdom for den lille, unge Gejstlighed der. Man maa antage, at det er dette Besøg, som bevirker, at Henrik af Letland overhovedet omtaler det danske Korstog i 1206. Havde dette Rigabesøg ikke fulgt efter, havde han vel ikke nævnet det saa lidt som Toget i 1197.

I de nærmestfølgende Aar hører vi ikke om større Virksomhed af Danskerne i Hedningemissionens Tjeneste. Kong Valdemar er stadig optaget paa Sydgrænsen, men det forhindrer ikke, at danske Stormænd kan have været optaget paa mindre Togter i disse Aar. I det i denne Forbindelse vigtige Aar 1208 hører vi f. Eks., at Sunesønnerne drager paa det katastrofale Tog til Sverige, der ender med det blodige Nederlag ved Lena d. 31. Jan., og naar dette mindes i Næstved-, Lunde- og den dansk-svenske Aarbog

¹) Annalerne i Nekrologiet fra Graabrødreklosteret i Visby angiver: 1206 destruxerunt Arcenzborgh. Denne Annal bygger paa Rydaarb., som ikke kender dette; maaske er det en Misforstaaelse af Valdemar-aarbogens »Ertenburg«, maaske gamle Visbyminder. Der var som bekendt levende Forbindelse derfra til Livland. Sml. S.R.D. I. 253.

og de af dem afhængige Annaler og Krøniker¹, saa er Grunden sikkert, at det drejer sig om en saa uhyre Ulykke for den navnkundige Hvideslægt; derfor mindes det ogsaa i den kendte Folkevisе.

Der er intet paafaldende i, at dette Tog mindes, og at et andet, ved mindre navnkundige Mænd, til de gamle Korstogsegne i Estland ikke mindes. Paa intet af dem var Danmarks Konge med; og selv *hans* Tog omtales kun i spredte Aarbogsoptegnelser. Vi maa tænke os, at Ærkebiskop Andreas Sunesøn fastholder sine Bestræbelser i Estland. Han havde Pavebrevet af 13. Jan. 1206 og havde sikkert intet Øjeblik tænkt at lade denne Sag falde, og da slet ikke efter blot et Par Aars Forløb.

Da *Kongen* i disse Aar tager Korstogstanken op for Alvor, er hans Øjne vendt mod Vendlands Østgrænser: *Østpreussen*, det gamle danske »Samland«, som gennem adskillige Aarhundreder havde haft en Forbindelse med Danmark. Med Erfaringer bag sig, som var gjort paa tidligere Korstog (velsagtens Toget til Vendland 1205²), da Tyskere havde benyttet hans Fraværelse til at plyndre i hans Lande, udvirker han et Pavebrev af 31. Okt. 1209, hvori den tyske Kejser faar Paalæg om at paase, at hans undergivne ikke plyndrer i Danmark, medens Korstoget staa paa³. Og 30. Jan. 1210 gentages dette for alle Konger og Fyrster og alle Guds troende, som bor rundt omkring Danmark⁴. Og Kongen selv opmuntres ved Breve af 31. Okt. 1209 og 7. Maj 1210, og det danske Folk opfordres til at staa Kongen bi i det, som han som en tapper Kristi Stridsmand modigt og mægtigt stræber efter⁵. Dette Korstog, som havde til Følge, at Hertug Mistwin maatte underkaste sig Kong Valdemar, omtales bl. Aarbøgerne af Valde-

¹) Ellen Jørgensen: *Annales*. 96. 97. 130 m. fl.

²) Sml. *Valdemaraarbogen*, sst. 96.

³) *Krarup*: *Bullarium* Nr. 74—75.

⁴) *Sst.* Nr. 76.

⁵) *Sst.* Nr. 73. 77 og 75.

maraarbogen: 1210. Expedicio facta est in Pruziam et Samland. Mistwi, dux Polonie, hominium fecit regi Danorum W. secundo¹. Og Notitsen gentages saa af de af denne Aarvog afhængige Aarbøger fra Sorø, Ryd, Slesvig og Ribe, samt Jydske og Sjællandske Krønike.

Medens disse andre Forhold optog den danske Konges Tid og Kraft, og Lunds Ærkebiskop ikke mægtede at sende andet end smaa og tilfældige Korshære til sit Missionsomraade i Estland, hvor han stadig ikke var naaet saa vidt, at han kunde oprette et Bispedømme, rykkede *Rigabispen og Sværdridderne*, der 1208 definitivt havde underlagt sig Livland², som Biskop Adalbert i Foraaret 1207 havde taget til Len af det tyske Rige, videre frem og *overskred Grænserne af Estland*, idet de trængte ind i Sakkala³. Man forstaar, at Ærkebiskop Andreas Suneson, som havde opholdt sig i Riga fra Efteraaret 1206 til henvend Paaske 1207 (han kom til Gotland paa Hjemrejsen Palmesøndag 15. Apr.)⁴, har fulgt denne Fremrykning med Opmærksomhed og har været nøje inde i Rigasædets Planer, selv om ganske vist Biskop Adalbert ikke synes at have været i Riga i Vinteren 1206—07.

Det er en Selvfølge, at Andreas Sunesøns Besøg i Riga staar i Forbindelse med Planerne om Estlandsmissionen. Mon nogen tror, at Lunds Ærkebiskop i en for Riget vanskelig Tid (Landsforrædderen Biskop Valdemar var just frigivet) tilbringer et halvt Aar i det afsides Riga sammen med den senere kongelige Kansler Biskop Nicolaus af Slesvig blot for at læse over Davids Salmer! Ved Valdemars Frigivelse var Stillingen for Nicolaus, der stadig kun var *Electus* i Slesvig, blevet betydelig mere truet. At han dog følger med til Riga viser, at der tillægges denne Rejse overordentlig Betydning.

1) Ellen Jørgensen: Annales. 98.

2) Sml. Paul Johansen: Die Estlandsliste. II. Kort Nr. 3.

3) Henrik. XII. § 6.

4) Henrik. XI. § 1.

Det kan derfor ikke undre, om man træffer Tegn til, at Andreas Sunesøn, som vel neppe har kunnet faa udrustet en Hær, samme Sommer som han kom hjem, har sat meget ind paa at faa en Korshær sendt til Sakkala i Sommeren 1208. Begivenhederne i Livland udvikler sig imidlertid hurtigere, end han kan magte dem alene; men han fastholder sine Planer saa længe som muligt. Og Kurien var tilbøjelig til at se Sagen fra samme Synspunkt, som de følgende Begivenheder viser.

5. BEGIVENHEDERNE I 1210—13

Det er ikke Stedet her at gaa nærmere ind paa den store Strid mellem Rigabiskoppen og Sværdridderne, der brød ud i disse Aar i Anledning af Fordelingen af det Land, som i disse Perioder vandtes ved, at Herredømmet over Sakkala og Ugaunien under stadige Kampe langsomt udbredtes. Sagen var ført lige til Rom, hvor baade Biskop og Ordensmester indfandt sig i 1210, og hvor Paven traf den Bestemmelse, at Ordenen fik en Tredjedel af Livland og de øvrige erobrede Landskaber som Len under Bispestolen, som jo atter var Len under det tyske Rige¹.

Da Adalbert næste Aar kom hjem, havde han Biskopperne af Ratzeburg, Paderborn og Verden med, og de viede i Forening Sværdriddernes Grundlægger, Abbeden *Theodorik* til *Estlands Biskop* 1211. De følgende Begivenheder viser, at det er meget tvivlsomt, om Henrik har Ret i, at de dertil havde pavelig Fuldmagt². Denne Bispevielse ved Rigabiskoppen maatte imidlertid bevirke, at *Theodorik* som *Estlands Biskop* var ham underlagt. Men dette vilde Sværdridderne netop undgaa; og idet de heller ikke var tilfreds med Fordelingen af Byttet, sendte de en Sendemand til Rom for at faa ændret Forholdene og især for at faa en særlig Biskop for deres Lande. Dette

¹) Bunge. I. XVIII, XIX og XXV.

²) Henrik. XV. § 4.

skete kort efter Theodoriks Vielse; men 25. Jan. 1212 afslaar Paven dette Andragende¹. Brydningerne mellem Bispesædet og Ridderne bliver mere og mere bitre, og Stridighederne kommer til at strække sig over en lang Aarrække.

Da vælger Paven at *udruste Ærkebiskop Andreas Sunesøn med Legatmyndighed* i alt, hvad der angaar Hedningemission i disse Egne. Det er en naturlig Tanke. Tvisten drejer sig om estiske Landskaber, og 6 Aar før har Lunds Ærkebiskop faaet Fuldmagt til at oprette et Bispedømme i disse Egne. Ved at gøre ham til Legat, hæver Paven hans Afgørelser ud over enhver Diskussion fra Biskop Adalberts Side.

4. April 1212 skrives til »Lunds Ærkebiskop, det apostoliske Sædes Legat«:

»Vi har den Tillid til din Retskaffenhed og Ærlighed, at vi i vanskelige Forretninger trygt overlader dig vor Fuldmagt, idet vi har det Haab, at du til Guds Navns Forherligelse og til Pavestolens Ære gør dig Flid for at udføre disse. Da du altsaa, optændt af Iver for Kristendommen, mægtigt har arbejdet paa at omvende de omboende Hedninger fra Vildfarelsen til Sandheden, og endnu agter at arbejde, saa mener vi, at vor Befuldmægtigelse, for at du rigeligere og virkningsfuldere maa kunne udføre det, bør overgives dig; og vi befaler vore Brødre Ærkebiskoppen af Uppsala og hans Lydbiskopper og Biskopper og de andre Kirkers øvrige Prælater i Danmark og Sverige ved denne vor Skrivelse, at de skal være dig, der som Pavestolens Legat trofast arbejder paa denne Gerning, behjælpelig, saa at du, bistaet af deres Hjælp, kan tilbagebetale den dig betroede Talent til os med mangedobbelt Udbytte, naar du efter Herrens Ledelse opnaar at vende tilbage fra Forkynderhvervet. Thi vi tilstaar dig fri Myndighed til, at du efter Profetens Ord oprykker og nedbryder, opbygger og planter, saaledes som du mener, at det paa ethvert Sted bør gøres for Gud«².

Foruden at lægge Mærke til Udtrykkene om det mægtige Arbejde, Ærkebiskoppen allerede har gjort, og at han

¹) Bunge I. XXIV.

²) Krarup: Bullar. 82. — Dipl. Suec. Nr. 143.

stadig har Planer om mere, bemærker man hans frie Myn-
dighed til at »oprykke og nedbryde, opbygge og plante«
efter sit frie Skøn. I Ordene »naar du efter Herrens Le-
delse opnaar at vende tilbage e predicationis officio« er
klart sagt, at Paven venter, at Andreas Sunesøn rejser
over til de omstridte Egne, for at Sagen kan undersøges
og ordnes til Bunds. Sandsynligheden taler vel for, at han
har været derovre sidst paa Sommeren 1212.

Skønt Biskop Adalbert allerede i 1211 har indviet Theo-
dorik til Estlands Biskop, og et Andragende om en særlig
Biskop afsloges Jan. 1212, finder vi, at Sværdridderne i
1213 sender et Andragende til Rom, hvori de beder om,
at, efterdi Sakkala og Hugenhusen nylig har modtaget
Guds Ord, der da maa drages Omsorg for, at der sendes
en Biskop, for at denne Ordets nye Plantning ikke skal
mangle en dygtig landbrugskyndig Omsorg¹. Dette maa
antages at ske, for at man kan faa Bemyndigelsen fra et
andet Sted end fra Biskop Adalbert, med hvem Striden
er paa det bitreste.

Dette Skridt er utvivlsomt, som Udviklingen viser, sket
med Andreas Sunesøns Billigelse, og Overbringeren af
Brevet til Rom har meget sandsynligt været Theodorik
selv. Vi finder ham d. 25. August 1213 i Tyskland². Ogsaa
fra Andreas har han sikkert haft Brev til Paven med Rede-
gørelse for, hvad han havde bestemt: en Anerkendelse
af Theodorik *uden om Riga*, som 20. Febr. 1213 var blevet
erklæret for uafhængig af Ærkesædet i Bremen³.

I Henhold dertil kan saa Kurien d. 11. Okt. overdrage
til Andreas Sunesøn, Dekanen og Provsten i Lund, i Over-
ensstemmelse med Sværdriddernes Begæring, at oprette
et Bispedømme for Sakkala og Ugenois og sørge for en
til Embedet skikket kanonisk valgt Person⁴. Samme Dag

¹) Sml. Krarup: Bullar. 89. — Bunge. I. XXIX.

²) Schaten: Annales Paderbornenses. I. 963.

³) Bunge. I. XXVI.

⁴) Krarup: Bullar. 89. — Bunge. I. XXIX.

understreger et Brev til Abbeden og de to Provster paa Gotland, at Riga ligger i Kirkeprovinsen Bremen. Men Sværdridderne skal kunne henvende sig til *dem* (Gotland hørte til Lunds Kirkeprovins), naar de følte sig forurettede af dem fra Riga. Og »da, efter hvad vi hører, vor Broder Biskoppen i Riga er vant til paa mange Maader at undertrykke dem, vil vi, at I, hvis I faar Sikkerhed for, at nævnte Biskop skændigt plager disse Brødre, skal idømme ham de lovmæssige Bøder til dem¹. Og samme Dag faar ogsaa Sværdridderne et Brev, at Paven har anerkendt deres Ret til Sakkala og Ugenois og alt deres Gods i Estland, idet kun Biskops-Retten forbeholdes².

Under disse Forhold kan Paven allerede 30. Okt. anbefale de troende i Tyskland at støtte Estlands Biskop Theodorik³. Vanskeligheden ved, at hans Indvielse gav ham et Underordningsforhold til Riga, hæves ved, at hans Vielse d. 31. Okt. bekræftes, men i Meddelelsen til Sværdridderne ser vi, at kun de tre *udenlandske* Biskopper, som havde medvirket, nævnes, mens Adalbert af Riga udelades⁴, og 2. Nov. gives der Bekræftelse paa, at Theodorik skal staa uafhængig over for alle Ærkesæder, en udtrykkelig Frigørelse fra Riga⁵. Dermed stod han kun under den pavelige Legat paa disse Egne, som var Andreas Sunesøn i Lund; men Pavebrevet af 11. Okt. forudsætter yderligere, at han er *kanonisk* valgt og *Embedet oprettet under Medvirken af Domkapitlet i Lund*, altsaa en virkelig Forbindelse med Ærkesædet i Lund. Hverken Riga-Sædet eller Sværdridderne faar, hvad de kræver; men Biskop Theodorik faar en friere Stilling, end han havde kunnet haabe, sikkert fordi hans Interesser her faldt sammen med Andreas Sunesøns.

1) Krarup. Bullar. 90.

2) Sst. 91.

3) Bunge. I. XXXII—XXXIV.

4) Bunge I. XXXVI.

5) Bunge. I. XXXVII.

Det maa med alt, hvad der er gaaet forud, fastholdes, at det er umuligt, at disse Ordninger kunde træffes uden om Andreas Sunesøn. Hans gamle Privilegium, hans Legat-hverv, Brevet til ham d. 11. Okt., alt dette vilde det være umuligt at forbigaa, tilmed da han var en saa højt anset Kirkemand, som han var.

Man har ved at henholde sig til hans Privilegier fra 1206 (og vel Lundesædets gamle Missionsvirksomhed ved Fulco), støttet af Sværdriddernes Klage, nærmet sig den oprindelige danske Plan: *Grænsen mellem Bremens (siden Rigas) og Lunds Kirkeprovinser skal være ved Landegrænsen mellem Livland og Estland*, men Forholdenes Udvikling bevirkede, at Theodorik fik en selvstændig Stilling og ikke, som oprindelig planlagt, blev Suffraganbiskop under Lund.

Det blev saaledes af den pavelige Legat Andreas Sunesøns Haand, at Theodorik modtog sit Embede som Estlands Biskop. Han er da ogsaa fra den Tid knyttet til Andreas Sunesøn. Deres Bekendtskab stammer sikkert allerede fra Riga-Besøget i 1206, da han var den meget ansete Abbed i Klosteret ved Dünamünde; og efter at han atter har haft Vanskeligheder med Adalbert i 1216, undrer det ikke nogen, at han fra 1218 ikke blot har knyttet sig til sin Ærkebiskop, men ogsaa til den danske Konge; og det er i hans Følge, at han 1219 lander ved Reval for nogle Dage efter at finde Døden d. 15. Juni.

At dette Bispesæde betragtedes som oprettet ved Lunds og ikke ved Rigas Autoritet, har vi et Vidnesbyrd om i Pavebrevet af 22. Marts 1238: . . . Ven. fratris nostri . . . Lundensis archiepiscopi lecta coram nobis petitio continebat, quod, cum terra Estonie de ritu paganorum per industriam et solitudinem karissimi in Christo filii nostri . . . Regis Danorum illustris et bone memorie Andree Lundensis archiepiscopi, qui personaliter illuc cum exercitu laborarunt, ad cultum devenerit christianum, idem archiepiscopus de licentia sedis apostolice tres episcopatus, scilicet

Lealensem (d. v. s. Dorpat), Wironensem et Revalensem¹ creavit ibidem, ipsos suffraganeos ecclesie Lundensis constituens in singulis episcopos ordinando . . .².

Men de praktiske Forholds Magt var stærkere end Organisationen, og derfor gled de omstridte Egne med Livets Selvfølgelighed fra Lunds Ærkesæde til Riga. Det er sikkert rigtigt, at den danske Mission aldrig havde Kræfter nok til at virke tilstrækkeligt ved hjemlige Missionærer. Bag dens store Omraader i Nordtyskland og Estland stod, trods de store militære Triumfer, en alt for faatallig Befolkning, vel kun c. 1. Mill. Mennesker. I Sammenligning hermed var det tyske Riges Menneskemateriale udtømmeligt. Det er med Rette paapeget, at den danske Mission selv i det indskrænkede Omraade i Estland sikkert væsentlig har benyttet sig af tyske Missionærer og Præster³. Derfor blev Landet, selv under det danske Herredømme, ikke fordansket, men fortysket.

Men man har ofte, og sidst i P. Johansens fremragende Arbejde⁴, overset, at Danmark i disse Aar har haft Opmærksomheden stærkt henvendt paa disse Østersølande, hvorved en sammenhængende Landstrækning kunde dannes under dansk Overhøjhed fra de danske Øer til den finske Bugt. Man havde blot ikke regnet med, at Folket ikke havde et tilstrækkeligt Overskud til at kolonisere med.

Men det tør betragtes som godtgjort, at der i Sydestland netop i de omtvistede Aar 1206—1213 var stærke danske Interesser. Der kan saaledes ikke ud fra tidshistoriske Grunde rejses nogen Indvending mod Danebrogssagnet's Tidsfæstelse

¹) Mellem Begivenhederne i 1213 og dette Brev fra 1238 ligger som bekendt Erobringen i 1219 med Oprettelsen af Bispestole i Reval og Wierland. Dorpatstolen fik da det ældre Leal-Sædes Navn.

²) Krarup: Bullar. 273. — Bunge. I. 146.

³) Paul Johansen: Die Estlandsliste des Liber census danicæ. 86—87.

⁴) P. Johansen: anf. Skr. 107. Dette berører imidlertid ikke P. J.'s Argumentation det paagældende Sted.

til 1208 og *Stedfæstelsen til Fellin*. Man maa tvert imod sige, at netop i disse Aar kunde det ventes, at smaa danske Korshære, mens Ledingshæren var optaget andet Steds, prøvede under Lunde-Ærkebiskoppens Tilskyndelse at holde de danske Interesser levende, før den egentlige tyske Invasion begyndte. Først 1212 rykkede den tyske Præst Salomon frem til Fellin og døbte der; men det kostede ham som bekendt Livet sammen med hans to Tolke¹.

Skal der tænkes paa et saadant mindre Korstog, som forudsættes i Peder Olsens Beretning, er Tiden, som angives, netop særdeles sandsynlig, ja, med nogle Aars Spillerum, den eneste mulige. Egnen er ogsaa netop den Del af Estland, som der maa regnes med: den sydlige. Mens Tyskerne drog op ad Düna ind i de livlandske Landskaber, er Vejen op ad Pärnu ind i Sakkala naturlig for de danske Langskibe.

Der er saaledes ingen tidshistoriske Grunde, som taler imod Beretningen, som den er overleveret.

Vi skal nu se andre Beretninger om den himmelfaldne Fane.

6. DANEBROG I REFORMATIONSTIDENS LITTERATUR

Som allerede omtalt, er Peder Olsens Dobbelt-Beretning den eneste, der gengiver Begivenheden i Estland.

Dette behøver dog ikke at betyde, at han var den eneste, der havde hørt eller fundet en saadan gammel Beretning. Naar det S. 492 omtales, at hans Notits i Mskr. Fol. 69 b er yngre end Hovedstammen i Kron. I, saa betyder dette ingenlunde, at han ikke har kendt den, da han skrev Grundstammen ud efter Jydske Krønike. Denne er saa nøje fulgt, at det er klart, at han slet ikke har ønsket straks at indføje sine andre Fund, og det kan sikkert ikke antages, at han oprindeligt blot har villet tage en Afskrift

¹) Henrik. XV. § 9.

af Jydske Krønike. Han har valgt den forstandige Fremgangsmaade, at udskrive en Krønike for om dens Stamme at gruppere, hvad han ellers vidste.

Der er ingen Berettigelse til at antage, at han først sent — og som den eneste i sin Tid — har fundet Danebrogssagnet.

Vi skal prøve, hvad hans samtidige Mag. *Christiern Pedersen*, der var Kannik i Lund og siden gik over til Reformationen, har at melde. Han fødtes omkr. Aar 1480, og har skrevet en Fortsættelse af Saxo til Christiern I. I disse Optegnelser, af hvilke vi har en Udskrift til A. S. Vedel, viser han sig at være velkendt med Danebrogssagnet uden dog ligefrem at gengive Beretningen fra Slaget.

Han fortæller om Erik af Pommerns Flugt fra Danmark: » . . saa gjorde hand sigh strax hemmeligh rede och foer til Kallunborg och thogh der Danmarckis ipperste klenodie . . [nogle Guldstatuer] . . Hand togh der en bannere som kallis Dannebrog, huilcken Gud sende danske mend ned aff himmelen med sin hellige engill, ath the skulle føre hannom i krih mellom dem och theris finder, som the och offthe gjorde och wonde ther med stuor priss och ære¹.«

Det har i denne Forbindelse slet ingen Interesse, om denne Fortælling om Rovet paa Kalundborg Slot er sand eller ej². Det virkelige er, at Christiern Pedersen kender Danebrogssagnet, og hans Gengivelse afspejler tydeligt baade Faldet fra Himmelen og den ledsagende Røst.

Den samme Beretning synes at ligge bag hans Tilføjelse ved Valdemar Sejrs: »Somme mene och sige, at samme

¹) A. S. Vedel: *Paralipomenon historiarum Danicarum*. III. Fol. 51 b. — Mskr. i Gl. Kgl. Sml. 828 i Det kgl. Bibl. — trykt i Christiern Pedersens *Danske Skrifter*. udg. af C. J. Brandt V. 488.

²) Han synes at skulle bruge Beretningen for at forklare, at Kong Eriks Mand Hr. Niels Stensson drog ind i Sverige »och förde Danebrog Danmarkis Bannere for sig«. Sst. 488.

kongh Valdemar skulle fange Danebroggi nied aff himmelen samme tiid, som er en huit korss i et røth field«.

Disse Ord staar i Mskr. Fol. 5 a. I Brandts Udg. V. 443 er de revet helt bort fra deres Sammenhæng som en Tilføjeelse til Valdemar Sejr; de danner et Indskud, som optager noget Stof angaaende Valdemars Estlandstog, og skal ses i Sammenhængen.

Christiern Pedersens Beretning om Toget til Estland lyder:¹

»Der mand screffue tusinde thu hundrede paa ottende aar, da hagde Waldemar werit konge her i riget wdi otte aar. Det samme aar seiled hand fra Sieland met halff anden tusinde skiibe till Estland, Pryssland, Curland och Findland och want dennom alle til Danmarcks krone. Hand lod dennom lere den christelige tro och lod dennem alle døbe. Siden foer hand ind i Liffland och want wnder Daniss hand och kom dennom wnder den hellige tro. Hand vant siden de mechtige steder Reffuel och Rij, och lod alle folcket christne och døbe. Siden foer hand hiem till Danmarck igien met megit bytte, som hand hagde fanget paa [denne] reisse.

Den samme aar bleff den mechtige mand Ebbe Sonesøn slagen ihiell i Sueri met mange danske ridder och suenne, som hand dit førde, Suercke sin moue till hielp mod sin fiender. Der Valdemar hagde werit konge i elleue aar da döde hans hustru droningh Damar, nogen tiid der effther da gjorde hand brullup med iomfru Bengerd som waar« —

Her afbrydes Teksten af et Indskud og fortsætter midt i Linjen: »Hellig Doctor Erick scriffuer i Suerigis krönicke och det stander och i den Sasser krönicke, ath den anden kongh Valdemar aff Danmarck drog ind i Rütland met megit wtallige folck och bedreff der mange stuore mandomelige gierninger, som mange bøger och krönicker der

¹) Mskr. Fol. 4 b.—5 a; hos Brandt V. 440. Jeg skylder Bibliothekar Dr. Ellen Jørgensen Tak for Bistand ved Prøvelsen af dette Haandskrifts Alder og Indhold.

er fulle aff. Somme mene och sige at samme kongh Valdemar skulle fange Danebroggi nied aff himmelen samme tiid, som er en huit korss i et røth field« m. m.¹

Det er altsaa Christiern Pedersens Mening, at det hører sammen, og at Danebrog er knyttet til Estlandstoget og gives »samme tiid«, og at det finder Sted 1208.

Har Christiern Pedersen denne Oplysning fra Peder Olsen?

Antagelig har han skrevet denne »Den danske Krønike fra Saxonis tid, indtil Kong Christiern den første« i de ti Aar, der fulgte efter hans Hjemkomst fra Paris c. 1515². Nu er det i sig selv usandsynligt, at Kanniken i Lund skulde være kendt med Franciscanermunkens Optegnelser i Roskilde, hvoraf endnu da kun mindre Dele kan antages at være tilrettelagt. Ydermere har vor fremragende Forsker Dr. Ellen Jørgensen nøje gennemgaaet Kilderne til Christiern Pedersens Skrift og deri intet Vidnesbyrd fundet fra denne flittige Samlers vældige Materiale³.

Det skulde derfor være usandsynligt, at der netop om det her foreliggende Emne som det eneste skulde foreligge et Laan under Ordene »somme mene og sige«.

Hos *Peder Olsen* er Sagnet om Danebrog knyttet til Slaget ved Reval, men dette Slag er omhyggeligt og rigtigt dateret, og hans Fremstilling er trods Legenderne langt mere sober og saglig end *Christiern Pedersens* med

¹) Trykt i Brandts Udg. V. 443. — Det maa bemærkes, at hverken i Beretningen om Estlands Erobring eller Slaget i Ditmarsken er Danebrogssagnet omtalt hos Krantz (sml. Denmarckische Chronick Alberti Krantzii von Hamburg. 1545. S. 412 og 494), ej heller i Beretningerne i Sachserkroniken (Saxonia. v. Albert Krantz. Leipzig 1563. S. 156 og 295 ff.) findes det. Citatet maa anses som tomt Lapseri af Christiern Pedersen.

²) Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. S. 71. — Sml. A. D. Jørgensen i Hist. Tidskr. 6. I. 158. Anm. 1. — Dog kan det omhandlede Sted tidligst være fra efter 1520, i hvilket Aar Alb. Krantz's Saxonia udkom.

³) Se anf. Skr. S. 57 og 74—75.

et mildt Ord summariske Oversigt over Valdemars Bedrifter. Og det understreges udtrykkeligt, at Aarstallet 1208 hos Christiern Pedersen ikke er en Afskriverfejl, idet han sammenstiller Toget med Sunesønnernes Nederlag ved Lena, som ganske rigtigt fandt Sted i 1208.

Denne Række af Misforstaaelser har kun een rimelig Forklaring: Christiern Pedersen har kendt den samme Overlevering, som Peder Olsen har bevaret. Han har Rede paa Sagnet om det himmelfaldne Banner fra Valdemar Sejrs Dage; han fastholder baade Navnet Danebrog og Form og Farver. Han har (ganske som Peder Olsen) den Opfattelse, at Begivenheden er knyttet til Revaltoget, men i Stedet for, som P. O., at flytte Danebrogssagnet ned til Aaret 1219, flytter *han* Revalslaget til Danebrogssagnet Aarstal: 1208!

Dette vil altsaa sige, at Danebrogssagnet var kendt af flere paa Reformationstiden, og at den har alle Enkelthederne, som vi kender fra Peder Olsens Form, lige fra Aarstallet og Udtrykket om Kong Valdemars Tid og til Udseende, Himmelfald, ledsagende Røst og Navnet. For at gøre Kilden endnu mere tydelig har Christiern Pedersen fundet Anledning til at sætte en Linje ind om, at Valdemar ogsaa kom til Lifland og kristnede det. Det er tydeligvis Danebrogssagnet Livland, som skal anbringes.

Dette Sagn er kendt af flere, og er overleveret uafhængigt af hinanden, men med fasttømrede Enkeltheder.

Da Fanen Danebrog var tabt i Ditmarsken 1500, viser baade Ditmarskens Historieskriver Neocorus og Rantzov'ernes Tradition, at man er kendt med, at denne Fane er givet ved et Tegn fra Himlen til den danske Konge i et Slag mod Russerne¹. Derimod tør neppe i denne Forbindelse² medtages den kongelige Historiograf Hans Svan-

¹) Se A. D. Jørgensen i Hist. Tidskr. 6. I. 170. Denne Tradition om Rusland stammer fra tyske Kilder, jfr. Christiern Pedersen: Danske Skrifter. V. 443.

²) Som A. D. Jørgensen sst. 169.

nings Ord om Danebrog »albo ac rubro in forma crucis discretum, ac cælitus missum Valdemaro uti ferunt, quum bellum contra Livones religionis christianæ id temporis hostes gereret ect.«. Dette *kan* være afhængigt af Peder Olsen.

Men tilbage staar en veloverleveret Tradition.

7. SAGNETS EGET VIDNESBYRD

Endnu maa undersøges, hvad der har størst Rimelighed: 1) at Senmiddelalderens Historieskrivere omlægger et gammelt Sagn til et velkendt Aarstal og Slag, eller 2) at Sagnet i Aarhundredernes Løb ændres fra et *velkendt* til et *ukendt* Aar og Sted.

1) Naar Peder Olsen henstiller at rette Aarstal og Sted i Sagnet, henholder han sig ikke til noget *andet* Vidnesbyrd. Det er ham en Nødvendighed, da han kun derved kan faa det anbragt i sit Stof. Det bringer ukendte Elementer med sig, som han ikke kan komme til Rette med.

Det er en ganske normal og velkendt Foreteelse, at den senere Forfatter tillempet det forefundne Stof, for at kunne anvende det og forklare, hvad der er ham uforklarligt. Navnet Fellin kendtes ikke i noget Skrift, men Toget til Reval var velkendt. Et Korstog 1208 var ukendt i danske Kilder, men det store Tog 1219 var velkendt. Derfor tillempet Peder Olsen Beretningerne; og som *han* gør, gør ogsaa Christiern Pedersen paa sin egen Maade. Men de er enige om, at Sagnet hører sammen med det velkendte Tog til Reval. Her er dog sikkert ikke Tale om en med Sagnet ligeløbende Tradition. Det er blot Trangen til at knytte velkendte Begivenheder til andre kendte Begivenheder. Denne Tilbøjelighed til, at store Personligheder eller Begivenheder suger mange mindre dem uvedkommende Beretninger til sig, er saare velkendt. Vi har i vore Aarbøger en meget smuk Parallel. Da Ryd-Aarbogens Forfatter skal berette om Andreas Sunesøns Tog

til Øsel, finder han i sin Kilde, Lundeaaarbogen, ikke nogen Stedsangivelse for Toget. Men den gamle Kronist, som skrev omkr. 1250, ved saa udmærket, at naar det drejer sig om Estland, saa er der jo det kendte Slag ved Reval — og saa indføjer han ganske roligt »in Riualiam« i Stedet for sin Kildes »in Estlandiam« i tryk Bevidsthed om, at han kun har udtrykt sig klarere end sin Forgænger (se foran S. 515). Havde vi ikke haft Henrik af Letlands Beretning, kunde vi have ment, at vi her i Ryd-Aarbogen stod over for en gammel ægte Tradition. Vi nævnede ogsaa foran, hvorledes Peder Olsen faar den danske Laurentiusfaste henlagt til Revalslaget. Der var et Minde om, at den skyldtes et Løfte før en farlig Kamp, derfor henføres det til dette berømte Slag, skønt Saxo omtaler, at Løftet blev givet i Venderkampe i Kong Nielses Tid.

Samme Mistro maa vises over for Tanken om en med det skrevne Danebrogssagn ligeløbende Reval-Tradition, som skulde dukke frem i Reformationstiden. Der er ingen indre Grunde, der taler for den.

2) Vi maa nu undersøge, om der er Rimelighed for, at et *oprindeligt* Sagn, knyttet til Reval og Aaret 1219, kan ændres i Løbet af et Par Aarhundreder og henlægges til Fellin og 1208.

Paa Forhaand maa det synes umuligt, at et Jærtegn, som under den ene eller anden Form var foregaaet for hele den danske Ledingshærs Øjne midt i Middelalderens berømteste Slag, skulde kunne rives ud af sin Sammenhæng og henlægges til en iøvrigt ukendt Begivenhed i et ukendt Aar ved en ukendt By.

Medens det er ganske normalt, om den mindre kendte Lokalitet og Tidsfæstelse opsuges af den større — i dette Tilfælde af Reval-Slaget — er det i Virkeligheden umuligt at forklare, hvorledes den modsatte Bevægelse skulde foregaa.

Som allerede nævnt er Sagnet nedskrevet i den af os kendte Form paa en Tid, da i Danmark Navnet Estland

er opløst af Navnet Livland. Men end mere ukendt er da en lille By i Sydestland, som overhovedet intet Steds nævnes i nogen Krønike eller noget Dokument. Hvorfra skulde det have indsneget sig og *fortrængt* det meget velkendte Reval, som stadig i kirkelig Henseende stod under Lunds Ærkebiskop, og hvis Købmænd, som hørte med i det mægtige Hanseforbund, færdedes i Danmarks Havne. Ved Sjuskeri fra en Afskrivers Side kunde det aldrig forekomme, da ingen havde Mulighed for at finde dette ukendte Navn frem.

Og Ændringen af Aarstallet er lige saa utrolig, naar det gælder at flytte bort fra et velkendt Aar som 1219, som nævnes i alle vore Aarbøger og Krøniker. Med hvilken Begrundelse? Og naar en Flytning skulde tænkes i en saa sen Tid, at Erindringerne om Volmerslaget med et Danebrogssagn var glemt, hvorledes da finde *dette* Aar? Havde det været en Flytning til 1206 eller 1197, hvor Aarbøgerne taler om Korstog! — Men til 1208!

En ganske nøgtern Vurdering maa sikkert blive staaende ved denne Slutning: *Hvis der har været en gammel Overlevering om Danebrog, saa var den knyttet til Fellin og Aaret 1208.*

8. FANDTES DER EN GAMMEL OVERLEVERING?

Vanskelighederne ved at tænke sig en Forvanskning af allerede foreliggende Aarstal og Stednavne, som var velkendte, melder sig *ogsaa*, naar der spørges om en *senere Konstruktion* af denne Beretning.

Paa Peder Olsens og Christiern Pedersens Tid foreligger Sagnet saa velafsluttet, at det har for stor Myndighed til, at Peder Olsen mener at kunne rette i det, skønt han mener, at det rummer Fejl. Senest fra 1400-Tallet stammer vel denne *skrevne* Beretning.

Men hvorledes kunde der paa denne Tid *opstaa* en saadan Legende, som ikke havde ældre Kilder at støtte sig

paa? Den vilde da i alle Tilfælde have fulgt de almindelige historiske Love og opbygget sin Konstruktion over en velkendt Begivenhed. Havde en Historiker paa denne Tid skullet eller villet konstruere en Beretning med et Under om Danebrog i Forbindelse med et Korstog, maatte han med Nødvendighed føres til at søge Aarstal, som var kendt i Aarbøgerne, først og fremmest 1219, og Steder, hvortil store Minder knyttede sig, først og fremmest Reval.

Men netop modsat er det. De store Navnes Autoritet savnes ganske. At en Krønikeskriver for sit Lands Forherligelse kunde finde paa at konstruere dette Sagn, maa der regnes med; men ved den her brugte Fremgangsmaade vilde han netop i sin Samtid gøre det utroligt og mistænkeligt. Da maatte han have søgt den autoritative Støtte, som ligger i det kendte Aarstal, det kendte Sted og den kendte Konge — *netop alt det, som den senere Historie-skrivning ved sine Ændringer søger at rette paa!* Men i al sin nøgterne Henførelse til et Sted, der ikke har nogen Klang, og et Aar, der ikke har nogen Minder, stiller det sig i en hel anden Plan.

Et saadant Sagn konstrueres ikke i senere Tider.

En paafaldende heldig Haand skulde en senere Forfatter have haft for at opdigte et *Sted*, som ikke var kendt i vor Historie, men ved en Undersøgelse af da ganske ukendte Kilder viser sig at have Sandsynlighed for sig, og et *Aarstal*, som, uden at han kunde have nogen Mulighed for at kunne kontrollere det, netop ligger indenfor det ganske lille Spand af Aar mellem 1206—12, hvor Historien overhovedet *kan* finde Plads for denne Begivenhed i Sakkalas Hjerte.

Ud fra en Undersøgelse af Sagnets Overlevering, dets Indhold, dets Steds- og Tidsberetning og dets samtidige Historie, hvormed det stemmer paafaldende overens, maa det siges, at det bærer *et overvældende Præg af Alder og Nøgternhed*. Det passer for sin angivne Tid og sit Sted paa det paagældende Tidspunkt. Og *det vil volde uover-*

stigelige Vanskeligheder at forklare dets senere Opstaaen.

I Vurderingen af *Sagnets Ælde* maa ogsaa tages i Betragtning, at Anvendelsen af Danebrog, hvad der var et Brud med al samtidig Sæd i Historien, paa et tidligt Tidspunkt har afløst Brugen af Kongevaabenet, de tre Løver, som Rigsbanner. Om den tidlige Forekomst af Danebrog skal her kun henvises til Afhandlinger af følgende: C. F. Wegener: *Om Danebrog og Danebrogsordenen*. 1872. — C. Paludan-Müller: *Sagnet om den himmelfaldne Danebrogsfane*. 1873. — A. D. Jørgensen: *Om Danebrogs Oprindelse*, i *Hist. Tidsskr.* 4. V. 415 ff. og samme: *Undersøgelser vedrørende Danebrog og det danske Kongevaaben*, i *Hist. Tidsskr.* 6. I. 148 ff. — Henry Petersen: *Et dansk Flag fra Unionstiden*, i *Aarbøger f. nord. Oldkyndighed*. 1882. 1 ff. — E. Løffler: *Bidrag til Belysning af Danebrog-Sagnets historiske Værd*, i *Hist. Tidsskr.* 5. II. 562 ff.

Uden at gaa ind paa en Drøftelse af disse Afhandlingers Synspunkter, skal vi her blot hefte os ved de dokumenterede Oplysninger, som forekommer heri om Brugen af Danebrogsflaget.

Det viser sig da, at allerede før det Kildested, som maa have foreligget for Peder Olsen, var nedskrevet, var Danebrog i levende Brug i Riget. Vi skal ikke nævne de mange Billeder og Vidnesbyrd fra Slutningen af 1400-Tallet, men blot omtale, at et Skibsflag, som i en for Danskerne sejrrig Søkamp i 1427 erobrede fra et dansk Skib af Lübeckerne og opbevares endnu, viser en af Danebrogs hvide Kors delt Flagdug. I Erik af Pommerns Majestætssegl, som kendes fra 1398, er Rigets Vaaben delt af Danebrogs-korset i fire Felter (den samme Deling ses fra Kong Eriks Tid paa en udskaaren Kirkestol fra Kirkebø paa Færøerne); men desuden har de tre Leopardere i Forpoterne en Stang, der bærer Danebrog i Toppen. Fra samme Tid stammer Gravmindet i Doberan Klosterkirke ved Rostock over Dronning Margrethe, Christoffer I's Enke; ogsaa det bærer Danebrog. Valdemar Atterdags Rettertingssegl viser

i Aftryk fra 1356 allerede Danebrogskorset som Vaabenskjoldets eneste Mærke, idet de fire Felter kun har Kongens Navn fordelt i sig. Og allerede i et Segl, som er skaa-ret o. Aar 1300, fører Landskabet Everskib i Ejderstedt paa Mastetoppen af sit Seglmærkes Skib et Danebrog som Splitflag.

Men ogsaa fra selve *Estland* er der Vidnesbyrd, som med den største Vægt godtgør den meget tidlige Brug af Danebrog. Allerede før Salget af Estland i 1346 er Brugen af Danebrog saa fast, at *Byen Reval*, der fra de ældste Tider til denne Dag fører de tre blaa Leopard i gyldent Felt, ogsaa som sit lille Segl bruger Danebrog med dets gamle Farver. Dette Mærke, som stadig sidder over Strandporten for Enden af Langgade, som ses paa Raadhuset og paa Byens gamle Kommandostav, maa være optaget i Reval paa en Tid, da det danske Herredømme endnu var stærkt. Det kan vanskeligt forklares optaget, da den tyske Indflydelse vokser til Overmaal imod Slutningen af den danske Tid.

Vi har iøvrigt Vidnesbyrd om *endnu ældre Brug af en Korsfane*: paa en af Kong Valdemar I's Mønter fra Slesvig er paa Reversen en firefliget Fane med indrammet Korsmærke i Fanedugen. Naar Biskoppen havde Part i Møntretten, var hans Billede i Reglen anbragt her. Denne Fane er sikkert ikke Rigsfanen Danebrog; men vi ser, at Korsfanen da kunde symbolisere Bispedømmet, og Valdemar I gav i 1175 Biskoppen af Slesvig $\frac{1}{2}$ Møntret¹. Som Korset bares foran Ærkebiskoppen som hans Embedstegn og Forrang, saaledes var Korsflaget Tegnet, som bares foran Kirkens Mand.

Der synes at være 3 Muligheder for at forklare, hvorledes der pludselig i Slaget ved Fellin 1208 dukker en

¹) Sml. P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen. S. 4. — Mønten afbildes sst. Tab. III. 61. — Tab. IV. 19 ses en Mønt fra Ribe, hvor Reversen viser en Bispestav og en Fane med et Andreaskors i Dugen, der har fire Flige.

Korsfane op: 1) at det er en pavelig Fane, 2) at det er Johannitterfanen, som har Danebrogs Farve og Tegn, 3) at det er en biskoppelig Fane.

Det har, især af C. Paludan-Müller,¹ været hævdet, at Paven havde sendt Danebrog som et viet Bannermærke under Korstogskampene paa Østersøen. Han følger her tidligere Historikere fra Huidtfeldts Tid. Det er dog af mange Grunde meget betænkeligt at optage denne Theori.

1. Det synes at fremgaa af alle Beretninger om pavelige Bannere, at de har været udstyret i Guld og Hvidt². Det vilde vel ogsaa være usandsynligt, at Paven havde anvendt et Banner, som allerede brugtes af Johannitter-Ridderne. Skulde det end være berettiget at tvivle om, at Johannitterne allerede paa dette tidlige Tidspunkt benyttede dette Bannermærke³, saa vil det dog være vanskeligt at finde et Tidspunkt, hvor et saadant Banner kunde sendes.

2. Da Venderkampene begyndte, stod Danmark midt i Stridighederne mellem Paverne Alexander III og Victor IV, ja i den Grad, at Danmarks Konge og Ærkebiskop stod paa hver sin Side i Striden — og skulde nogen anse det for sandsynligt, at Absalon siden vilde bevare et paveligt Mærke fra Victor IV? Tilmed nævnes et saadant Banner aldrig af Saxo. Var det et gammelt velkendt helligt Banner fra Vendertogenes Tid, er det ogsaa uforklarligt, at det i 1208 pludselig anses for et nyt himmelfaldent Flag.

3. Skønt vi har en lang Række af Pavebreve angaaende Korstogene, finder vi ikke en eneste Antydning af, at der paa denne Maade var givet en pavelig Velsignelse med, selv i Stridighederne i Estland mellem den pavelige Legat Vilhelm af Modena og de tyske Riddere nævnes intet Ord om, at Landet er vundet under det viede Pavebanner⁴.

1) Sml. hans: Sagnet om den himmelfaldne Danebrogsfane. Kbh. 1873.

2) Sml. A. D. Jørgensen i Hist. Tidsskr. 4. V. 433 f.

3) F. Ex. Henry Pedersen i Danske gejstlige Sigiller. XIV.

4) Sml. den lange Række Pavebreve i Bullarium.

4. Henrik af Letland, som stadig taler om den hellige Jomfrues Banner, kunde vanskeligt, hvis det virkelig var muligt at henvise til et autoritativt Pavebanner, indviet til Korstogskamp, stadig sætte Riddernes Mærke op som Modsætning til Danskernes.

5. Ingen Overlevering taler om et paveligt Banner. Baade de gamle Overleveringer, berettet af Peder Olsen og genfortalt af Christiern Pedersen og afspejlet i de nordtyske Krøniker omtaler enstemmigt Danebrog som et *himmelfaldent* Flag. Fra Overleveringerne kan ingen anden Hjælp faas; og det vil være vanskeligt at forklare, *hvorledes det kostelige Pavebanner ganske glemmes*.

6. Tanken kendes som bekendt først fra Huidtfeldts Tid. Den er et Forsøg paa at forklare Flagets Oprindelse, men et Forsøg, der aldeles ikke støtter sig til Traditioner eller positive Overleveringer. Som en historisk Hypothese har den slet ikke mere Værd end Hypotheser, som udkastes i vor Tid. — Og der er slet intet, som støtter den, men meget, som vanskeliggør den.

A. D. Jørgensen har med stor Udholdenhed fastholdt, at det drejede sig om Johannitternes Fane, og henviser til, at Antvorskov Kloster allerede forlængst var grundlagt¹. Tanken kan ikke ganske afvises; men det er dog tvivlsomt, om der dengang — eller overhovedet nogen- sinde — var virkelige Johannitteriddere her i Landet. Vore St. Hans Klostre synes ikke at have huset Krigere, og det er vel ogsaa mindre sandsynligt, at et her i Landet velkendt Ridderskabs Fane kan fremtræde med den uventede Kraft og Nyhed, som forudsættes i Danebrogssagnet, hvis det var vitterligt, at Riddere fra Antvorskov deltog i Toget. Deres Fane, som vajede over deres Huse og stod i deres Seglmærker, kan vanskeligt pludseligt faa et saadant Hellighedens Skær, som her er forudsat.

¹) Sml. Hist. Tidsskr. 4. V. 415 ff.

Snarest maa man tænke sig, at den Fane, som udfoldedes over den lille navnløse Korsfarerhær, som i 1208 kæmpede ved Fellin, var et viet Korsfarermærke, Ærkebiskoppens hellige kirkelige Fane. Under Kampen bliver Stillingen kritisk, og en Undsætningstrop kommer til med den biskoppelige Korsfane, selve det hellige Korsfarermærke, udfoldet — og Sejren vindes. Da bliver den hellige Kirkefane ved Underet løftet frem til at blive danske Krigeres Felttegn.

Sandsynligheden taler da ogsaa for, at Korsfanen ved Reval var velkendt for Esterne som de danske Korshærs Fane, og det var dette Korsfarermærke, som, plantet foran Estlands Biskops Telt, bibragte dem den Tro, at her var Hærens Høvedsmand: Kongen. Denne Fejltagelse kostede som bekendt Biskop Theodorik Livet, medens Kongen slet ikke var til Stede i Lejren, da Angrebet begyndte¹. Fra denne Kamptummel, hvor atter Korsflaget blev et Midtpunkt i Striden, løftedes dette Mærke frem til at blive Samlingsmærket ogsaa for Ledingshæren, som paa dette Tog optraadte som Korshær.

9. RESULTAT

Danebrogs Navn har i al dansk Overlevering været nøje knyttet til Estland fra den ældste Tid.

Beretningen om dets Fald fra Himlen under en Kamp, som danske Korsfarere havde med estiske Hedninger ved Fellin i Sakkala i Sydestland i Aaret 1208, kan hverken forkastes af historiske Grunde eller omtydes til at skulle referere til det senere Slag paa et andet Sted.

Det træder — sammen med Fulco's Mission, Knud VI's Tog 1197, Ærkebiskop Andreas Sunesøns Tog 1206, de bevarede Pavebreve og Legathvervet i 1212 — ind i Vidnernes Række, der melder om en tidlig og maalbevidst

¹) Henrik. XXIII. § 2.

dansk Virksomhed i Sydestland, en Virksomhed, som ikke førte til varige Resultater, fordi Rigamissionen, som 1210—12 naaede frem til de samme Egne, havde Magt til at føre Sagen frem, medens Danmarks Fjernhed og paatrængende politiske Opgaver andet Steds hindrede, at det danske Ærkesæde fik den Støtte fra Riget, som vilde være nødvendigt. Men man glemte ikke de gamle Maal og Krav.

Derfor krævede Kong Valdemar i 1218 uden Vaklen hele Estland¹; *derfor* vil han under ingen Omstændighed finde sig i, at Adalbert indsætter en Biskop (hans egen Broder Herman) i Stedet for den faldne Theodorik, men han spærrer Havnene for ham og tvinger ham til at møde og modtage Bispedømmet af *hans* Haand². *Derfor* udsætter han sig for Pavens Vrede ved at spærre Lübecks Havn for tyske Korsfarere i 1219 og 20³. *Derfor* indskyder han Ordningen for Paven ved at udbede sig en pavelig Legat til Landet⁴. *Derfor* erklærer ogsaa Andreas Sunesøn uden Afslag overfor Rigas Præster, at hele Estland, hvad enten det var undertvunget af Rigerserne eller slet ikke undertvunget af nogen endnu, tilhørte Danmark⁵. *Derfor* fastholdtes 1221 i Forliget med Biskop Adalbert, at hele Estland skulde høre under Danmark, mens Livland skulde være Len under Valdemar⁶. Dette Lensforhold for Livlands Vedkommende blev dog straks efter hævet ved Andreas Sunesøns Mellekomst⁷. Dette Krav paa Estland var ikke en lunefuld Udnyttelse af heldige Omstændigheder fra Danskernes Side; det var Fuldførelsen af den forlængst paabegyndte Korstogsvirksomhed i det fore-

1) Henrik. XXIII. § 10.

2) Sst. XXIII. § 11.

3) Krarup: Bullar. 145. 150.

4) Sst. 156.

5) Henrik. XXIV. § 1.

6) Sst. XXIV. § 4.

7) Sst. XXVI. § 1.

gaaende Aarhundredes sidste Aartiere og i det første Aarti af samme Aarhundrede.

Om dette Haab og denne Virksomhed er det gamle Danebrogssagn et Minde — det eneste haandgribelige, som Danmark endnu har i Behold fra disse Eventyr paa Østersøens fjerne Kyster.

Biskop Dr. Hans Poulsen Resen's Salmer.

Ved afd. Sognepræst V. E. Brummer.

I »Kirkehistoriske Samlinger« 4. Række V, 619 har pastor P. Severinsen givet en udsigt over det 17 aarhundredes »fuldkomne salmebøger«. I dette fortjenstfulde arbejde behandles ogsaa Joachim Moltkens »Ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog«, hvorefter der hidtil kun er kendt udgaver fra 1654 og 1664, medens originaludgaven, der, som bekendt, maa føres tilbage til aar 1640, er forsvunden. Daniel Paulli skriver jo i fortalen til »Den siungende Gudsfrygt«¹, at Joachim Moltken boghandler 1640 lod udgaa en ny salmebog, »hvorudi var baade de fleeste og brugeligste, som fandtes i mester Hans Thomæsøns Skrift og derforuden mangfoldige andre, hvorefter han og kaldede den en ny oc fuldkommen Psalmebog, som han og adskillige Gange med nye Tilgifter haver ladet oplægge. Er og siden af andre eftertrykt, men føie og fast intet uden i Titelen forandret, og Moltkens Navn, som havde først haft Umage med dennem aldeles forbigaaet.« Denne udgave har historisk interesse ikke blot af den grund, at »Moltken 1640« indledede de mange »boghandler-salmebøger«, som holdt sig jævnsides Hans Thomissøns officielle salmebog indtil indførelsen af »Kingo 1699«; men navnlig derved, at Moltken er den første, som ordner salmerne efter kirkeaarets evangelier.

Severinsen nævner 5 udgaver. 1. En ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog 1640. — Forsvunden. — 2. Samme (forbedret?). Forsvunden. Forbedringen, mener Severinsen, skulde navnlig bestaa i nogle indskudte salmer f. eks.

¹) C. J. Brandt og L. Helweg: Den Danske Psalmedigtning II, 34.

Jesper Brochmands Krigs-Psalmer fra 1644¹, som i senere udgaver (f. eks. 1664) er indskudte efter Bededags-kol-lecterne med overskrift: »Her kand bequemmeligst ind-føris de trende Kircke- Skole og Huus-Bønner, som i den forrige, sørgelige og besværlige Krigs-Tid brugtis. — D. C. E. Br.« (Dr. Caspar Erasmi Brochmand). — 3. Samme (med Appendix?). Forsvunden. — 4. Samme 1654. Paa tiltelbladet og pag. 717: »Nu fiende gang til Trycken for-ferdiget«. Fortalen er endnu i denne udgave dateret 2 Jan. 1640. — 5. Samme 1664. »Aff 663 Psalmer«. Pag. 732. »Nu femte gang til Trycken forferdiget«. Severinsen bemærker her i en anm., at denne udgave er forøget med 73 salmer, hvoraf de 49 er fra Cassuben 1661. »Det er næsten bleven et ord-sprog, at Cassuben pløjede med Moltkens kalv. Men man maa dog indrømme, at Moltken har forstaaet at gøre gengæld.«

Men ved siden af disse »fuldkomne« salmebøger udgav Moltken ogsaa 1647 »En Ny Dansk Psalmebog«, tildels af samme indhold som »Aandelige, deylige Psalmer oc Vijsere« i »Haandbogen 1639«, men mere storstilet og med »ud-gaaendis Versickel«. Det hedder i fortalen: »Denne liden Psalmebog hafuer jeg Dei adjutus gratia, & communicata Reverendi cujusdam Viri opera, i denne ny, oc bequemme Format, med udgaaendis Versickel ladet komme til trø-cken, paa det, at huermand, saa vel gamle, som vnge altid den kunde haffue hos sig, baade udi Kircken oc paa Reisen, thi herudi findis de mest brugeligste Psalmer, dog be-kiender jeg, at alle Psalmer icke herudi findis (thi denne liden Format oc den store Styl kunde icke taale flere, ellers hafde Bogen blefuet for tyck og stort(!)) thi huem der be-gierer flere Psalmer udi et(!) Bog, hannem viser jeg hen til min nysz udgangen folkommen Psalmebog in 12. med smaa Styl, der finder hand mesten alle Psalmer, som hid indtil i atskillige Bøger ere udgangen oc publiceret. — Datum Kiøbenhafn den 12. Maij Anno 1647.«

Denne salmebog, der er ordnet efter kirkeaaaret med »D.

¹) Brandt og Helweg I Nr. 411—2.

Mart. Lutheri oc andre Gudfryctige oc Danske Mænds Psalmer«, er forsynet med et »Appendix« der indeholder: »Evangelisk Rijmstock« — »Dend 2. Davids Psalme« — »O, Fader vor vi bede dig« — »Vaag op, vaag op i Guds Naffn« — og har i alt 676 Pag. med 308 salmer. Efter salmebogen følger »En liden andægtig Bønnebog aff J. M.,« der slutter med S. Bernhardi Frydesang til Jesu Naffns Berømmelse. D. I. Res: Stetz JEsu søde Hukommelse« (o: Resens bearbejdelse af »Jesu søde Hukommelse.«) Det tør altsaa betragtes som fastslaaet, at der til og med udgaven 1664 er trykt 5 forskellige udgaver af J. Moltkens »Ny oc fuldkommen Psalmebog« foruden udgaven 1647.

Ved et tilfælde kom jeg i sommeren 1884 i besiddelse af 26 ældre salme- og bønnebøger; desværre var de fleste defekte. De havde tilhørt læge Lassen i Fjelsted paa Fyen. Til de sjældneste blandt disse maa vistnok regnes en liden salmebog, som desværre mangler titel, men som utvivlsomt maa være en af Joachims Moltkens »fuldkomne« — med »smaa Styl«.

Indhold: Kalender med sundhedsregler (først fra Tormaonet). — En liden Taffle paa de vvisse Tider om Aarit 1640—1680 (udgaven 1664 begynder 1644). — Derefter Pag. 1—555: En smuck Ihukommelse (af N. Helvad.) og den egentlige salmebog til kirkeaarets evangelier, salmer fra »katekismus« til »dommedag« efter H. Thomissøns salmebog med indskud »for veyfarende Folck«. — »Nogle aff Danmarckis Kongers Vijser oc Symbola« samt »Nogle Førstlige Personers Rijm/Tænkesprock oc Symbola«. — »En Rictig Uniformitet paa Bede-Dagene effter Gradualens oc Alterbogens Indhold«. — Endelig et »Appendix Libri Psalmorum, . . . Item Nogle aff K. Davids Psalmer Sangvijs i Rijm befattede«. — »Doct. Petri Palladii Evangeliske Rijmstock«. — Alfabetisk register. (Ingen Bønnebog.) — Da ordningen af stoffet ganske svarer til udgaven 1664, og da bogen endvidere i typografisk henseende i et og alt ligner den af Moltken i 1639 udgivne »Aandelige Haand-

bog, hvoraf et exemplar (defekt) er i min besiddelse, er der formentlig ingen tvivl om, at bogen er Moltkens »Ny oc fuldkomne« Psalmebog med »smaa Styl«. — Men hvilken udgave? Den indeholder 410 salmer, men iblandt disse *ikke* de omtalte »Krigs-Psalmer fra 1644«. Forsaaavidt kan udgaven godt være originalen fra 1640. Da der imidlertid til salmebogen er føjet et »Appendix«, kunde det med føje indvendes, at dette Appendix tyder paa en senere udgave. — Det er dog paa den anden side øjensynligt, at Appendixet alene er tilføjet som en æresbevisning for den 1638 afdøde biskop Resen, og at udgaven følgelig godt derfor kan være den originale. Nogen fuldkommen sikkerhed kan der ikke gives; men i ethvert tilfælde maa udgaven være fra tiden før 1644 og tør regnes blandt de største literære sjældenheder, ja, tør vel endog kaldes et literært unicum. —

Hvad der giver denne udgave en særlig betydning er det til salmebogen knyttede (Pag. 508): »Appendix Libri Psalmorum«.

»Vdi denne Appendice indeholdis endnu nogle af den Salige Mands D. Hans Resens / fordum Biscop offuer Sie-lands Stiff / hans Psalmer / Som hand med synderlig Flid een deel igiennemseet oc forandret / een deel selff sammen-skreffuit haffuer.«

»Item / Nogle aff K. Davids Psalmer / en huer from Christen til Nytte / Sangvijs i Rijm befattede.«

Moltken skriver »endnu«; thi i den egentlige salmebog findes anført af Resens salmer:

1. »Herr Christ vilt mig forleene.«

En oversættelse af Jeremias Nicolais salme »Herr Christ-thue mir verleihen¹,« først trykt i »Theoria vitæ æternæ«, udsat af L. Christensen, 1632². Den findes Pag. 462 i Moltkens med overskrift »Aandelig Huede-Høst til Himmerigis wsigelige ævige Glæder, D. Johannes Pouli Resenius.« (15 Vers)³.

¹) Wackernagel V Nr. 397—

²) Kirkeh. Saml. 3. R. IV. 375.

³) Br. H. I. Nr. 317.

2. »Min største Hjertens Glæde«.

En oversættelse af Joh. Walters »Hertzlich thut mich erfreuen¹« og er ligeledes først trykt 1632 i »Theoria vitæ æternæ«. Den findes i Moltkens salmebog Pag. 460 og har til overskrift »Aandelig Ny Sommer«. / D. Johan. P. Resen (10 vers).

Appendix.

3. »Gvd bør oss stetz' at prijse«. (22 vers).

Overskrift. »En Evangelisk Jule-Sang / om vor HERRIS JESU Christi Naaderige Fødsel / Legemligen oc Aandeligen²«. Denne salme er med Resens mærke (R.) optaget i Cassuben 1661. Men mærket findes senere hverken i Moltken 1664 eller Cassuben 1677 og 1692. Nu er forfatter-skabet sikret ved Moltkens »Appendix«.

4. »Min Siæl loffu stetz din HERRE god«.

Overskrift. »Om en ret Gudeligheds Øffuelse / i all Nød til Frelse oc Salighed«. — Først trykt i »Litanie-Skole til en sand gudelig Bøns daglige Øffuelse .. af Resenio paa Latin skrevne . . . Men paa Dansk oversat af Mads Bredal, Præst i Vigersted, med Resenii Fortale, Kyndelmisse Dag 1632, æt. 72. H. P. R. in 8^{vo}. De fire Litanie-Sange, som findes derved tilsidst med tilsatte Noder, hos den første og tredie til D. Resenii egen Composition, som var en stor Musicus. Autors Navn eller Tegn dertil er det R., som staar under tilsidst³«. Salmen findes Moltken 1664, Cassuben 1677, men uden merke (13 vers).

5. »Mit Hiertis Lyst oc Glæde«.

Overskrift. »Den CXVI Davids Psalme / om visse Bøn-hørelse oc Tacksigelse⁴«. Er først trykt i »Litanie-Skole« 1632 med Resens mærke; ogsaa hos Moltken 1664 og Cassuben 1677, men uden mærke (10 vers).

¹) Wachern. III. Nr. 219.

²) Br. & H. I. Nr. 319.

³) Zwergius, »Siellandske Cleresie«, Pag. 164. Br. & H. I. Nr. 324.

⁴) Br. & H. I. Nr. 325.

6. »SPør du huorfor Guds Meenighed«.

Overskrift. »En smuck Vise / tagen aff Aabenbaringens 22 Cap. v. 20 oc aff den 42. Psal. v. 2.« (Findes ikke i »Den Danske Psalmedigtning«). Er første gang trykt i det af Laurits Christensen Rhodi udgivne, foran omtalte Skrift: »Theoria vitæ æternæ. Historiske Beskriffuelse om det Evige Liffs gandske Hemmelighed. Ved D. Phillippum Nicolai fordum Pastor til S. Catharinæ Kirke i Hamburg. Nu af Trycken paa vort Danske Maal udsat aff Lauritz Christensen Indvaaner i Helsingør. Prentet i Kiøbenhaffn. Salomone Sartorio. Anno Christi 1632.« (Om denne mand og hans skrifter se Dr. H. F. Rørdams afhandling i »Kirkeh. Sml.« 3 R. IV, 369 ff.). Dette skrift er ejendommeligt derved, at det er oversat efter samraad med biskop Resen og forsynet med en længere fortale af denne, samt at det tilsidst indeholder 4 salmer med overskrift: »Det evige Liffs Børnesang, Erlig Velb. Frantz Rantzau til Nyt-Aar: 1. Aff Høylheden oprundet er. 2. Spør Du, hvorfor Guds Menighed. 3. Min største Hiertens Glæde. 4. Herr Christ, vilt mig forlæne.« Ved slutningen er tilføjet: »Amen oc Amen i Jesu Naffn. 1 Januar 1632. R.«

Dr. Rørdam, som meddeler disse oplysninger (som jeg har fundet bekræftede ved et besøg i Karen Brahes bibliothek i Odense, hvor oversættelsen findes), mener, og vistnok med rette, at dette R betyder »Resen«, da flere af salmerne kendes andensteds fra som Resens oversættelser fra Tysk. Derimod er det ikke rigtigt, naar Rørdam siger¹, at grundteksten til dem alle 4 findes trykt i Philip Nicolais: »Freudenspiegel 1599«; thi dette gælder kun for de to salmers vedkommende: »Aff Høyheden« (»Wie schön leuchtet der Morgenstern« af Ph. Nicolai) og »Herr Christ, vilt mig forlæne« (»Herr Christ« af Ph. Nicolai). No 2—3 i »Theoria vitæ« har derimod ingen berøringspunkter tilfælles med No. 2—3 i »Freudenspiegel«, idet No. 3 er en

¹) Khist. Sml. 3. R. IV, 375.

oversættelse af Joh. Walthers »Hertzlich thut mich erfreuen«, medens No. 2: »Spør Du hvorfor, Guds Menighed« vistnok har saa liden tilknytning til tysk eller anden udenlandsk salmedigtning, at man med fuld føje kan hævde dens originalitet som Dansk salme — eller med andre ord, den hører til de salmer af Resen, som »hand self sammenscreffuit haffuer.« —

Det er næppe heller med rette, naar Rørdam mener, (ja, senere siger, »paavist af mig« (Rørd.)), at oversættelsen »Aff Høyheden oprunden«, skyldes Resen, fordi den findes med hans Mærke i »Theoria vitæ«, thi Resen tiltog sig ikke sjældent, som ogsaa Appendixet vil vise, at rette, eller som P. Severinsen udtrykker det, at »file« paa andres salmer, for at bringe dem bedre i overensstemmelse med metrikens love. Et løseligt Blik paa teksten i »Theoria vitæ« vil ogsaa vise, at Resens saakaldte Oversættelse kun bestaar i mindre rettelser til den gængse tekst, og at disse rettelser ikke fandt videre udbredelse. Man maa ogsaa antage, at dersom Resen var den egentlige oversætter, kunde Moltken ikke være uvidende derom, naar han nævner Resens salmer. Men denne sag berøres ikke med et ord i Appendixet¹.

»Aff Høyheden oprunden er etc.«, som den findes i »Theoria vitæ æternæ«, 1632, under mærket R. (Resen), lyder:

- | | |
|--|--|
| <p>1. Af Høyheden oprunden er
En Morgenstiern <i>heel</i>
<i>klar saa nær</i>
Aff Sandhed fuld oc Naade.
Du Davids Søn aff Jacobs
<i>Stam,</i>
Min Konning god oc min
<i>Brudgam</i>
Mig fryder offuer maade.
Lifflig, Venlig,
Skøn oc herlig, Stor oc
<i>hæd'rlig</i></p> | <p>2. <i>Du Barn lidle</i> deilig oc skøn
Gud Faders oc Mariæ Søn,
<i>Ja,</i> du høybaarne Konning,
Du est min Hiertis <i>Lilium?</i>
Dit hellig' Evangelium
Er <i>søt</i> som Melck oc Honning,
Kiere HERRE,
Hosianna, Himmels Manna,
Dig til Ære
Glad i Aanden vil jeg være.</p> |
| <p>Rijg paa Gaffuer,
Lius oc Liff jeg i dig haffuer.</p> | <p>3. Du <i>skinnend'</i> Jaspis oc
<i>Rubin,</i>
<i>Indgyd</i> udi mit Hiertis Skrin</p> |

¹) Jfr. J. N. Skaar: Norsk Salmehistorie I Pag. 372.

og har til overskrift: »Christi Pijnis og Døds Betractelse«. 10 vers. Men hvad der særlig er interessant: Moltken tilskriver *Resen* denne smukke salme, hvis forfatter man ikke hidtil har kendt. Er *Resen* forfatteren — og derom er der ingen grund til at tvivle — er Moltkens oplysning en saare glædelig overraskelse. Salmen maa ubetinget betegnes som den bedste af *Resens* salmer, og den hører da ogsaa til den Danske Kirkes kærnesalmer. Den gik fra Moltkens og Cassubens samlinger over i Kingos, Pontoppidans og Guldbergs salmebøger om end i en væsenlig omarbejdet skikkelse, som skyldes Søren Jonæson¹. Nærmest i samme skikkelse i »Roskilde konventssalmebog« No. 217 med 5 vers (1—2—4—7—8), ligesaa i »Salmebog for kirke og hjem 1885) 1892 (v. 1—4—7—8—9) og derfra i »Nyt Tillæg 1890« og Salmebog 1898. Ogsaa i Landstads Salmebog samt i »Nordslesvigsk Salmebog 1889« (v. 1—3—4—6—7—8—9—10) har salmen fast plads.

8. »STetz Jesu sød' Hukommelse«.

Overskrift »S. Bernhardi Frydesang till JEsu Naffns Berømmelse«. En omarbejdelse af »Jesu søde Hukommelse«, som i »Den danske Psalmedigtning²« er optaget fra Moltkens »Aandelig Haandbog, 1639« blandt ubekendte forfattere. Udgifverne bemærker, at oversætteren rimeligvis har betegnet sit navn ved de fremhævede Bogstaver. I. N. B. i Ordene *IEsu Naffns Berømmelse* — Skaar³ derimod antager, at Jens Jenssøn Otthense med tilnavnet Poscolan, som 1625 udgav en oversættelse af Joh. Arnds »Paradiz Gärtlein« indtil videre maa betragtes som den egentlige oversætter, »fordi der til den latinske tekst af »Jubilus«, som er trykt som anhang til »Pardijses Urtegaard« findes vedføjet den Danske tekst, begge paa 48 vers. Men noget bestemt kan der næppe bygges paa dette argument, da det var saare almindeligt

¹) Skaar II, 627.

²) Br. & H. I. Nr. 394.

³) Skaar I, 184 ff.

at knytte yndede salmer som anhang til opbyggelsesbøger. Kun saameget kan betragtes som sikkert, at Resen *ikke* er den egenlige oversætter. »Stetz Jesu« hører til de salmer, hvorom Moltken bemærker, at Resen dem »igiennemseet oc forandret haffuer«. Man kan næppe nok tale om en bearbejdelse, da forandringerne er faa og smaa. Snarere kunde man sige, at salmen er et lempeligt forsøg paa at omsætte én Resen kendt og kær salme i »rette Danske vers«. Udover Cassubens samlinger fik denne »bearbejdelse« imidlertid ikke nogen betydning.

9. »O HERre bold / Vor Værn oc Skiold«.

Først trykt i Resens »Litanie-Schole«, 1632. Gik over i Cassubens samlinger, men naaede ikke videre. Overskrift: »Almindelige Bøner« 24 vers¹.

10. »VEnd fra os / o HERre«.

Overskrift: »En gammel artig Sang / som Litanie til Gudeligheds Daglige Øffuelse.« 8 vers. Ikke trykt i »Litanie-Schole«, forekommer kun i Moltkens og Cassubens samlinger. *Man har hidtil ikke vidst, at salmen skyldes Resen.*

11. »HOLD op nu du sørgelig Klage«.

Overskrift: »Aff Aurelii Prudentii Loff-Sang offuer Lijg«. 10 vers. En oversættelse af den berømte »Iam moesta quiesce querela«, optaget i »Den Danske Psalmedigtning« blandt ukendte forfattere efter »Særtryk fra 1630«². Naaede ikke ud over Moltkens og Cassubens samlinger. *Man har hidtil ikke vidst, at Resen er oversætteren.*

12. »GVD vor Skaber vi tacke dig«.

Overskrift: »Philippi Melanchtonis artige Sang / til daglig Brug / om Englene.« 11 vers. En oversættelse af Melanchtons salme: *Dicimus grates tibi*³. Fandt kun plads i Moltkens og Cassubens samlinger. — *Man har ikke hidtil vidst, at oversættelsen skyldes Resen.*

13. »ALl Verden fryde sig denne Tijd«.

¹) Br. & H. I. Nr. 323.

²) Br. & H. I. Nr. 382.

³) Wackernagel I. Nr. 453, Koch I, 258 anm.

Overskrift: »Den C. Psalme / til Tacksigelse«. 4 vers. Fin-des i »Den Danske Psalmedigtning«¹ blandt salmer af Resen, fordi den findes med hans mærke i Cassuben 1661. Cassuben er ellers ikke paalidelig, men i dette tilfælde be-høver man altsaa ikke at nære tvivl om rigtigheden. Fore-kommer ikke ud over Moltken og Cassuben.

14. »ÆR', / Loff oc Prijs i høyste Thron« /

Overskrift: »Canticum Angelorum gloria in excelsis Deo, &c.« 5 vers². Om denne salme gælder det samme som om den foregaaende. Optoges i Kingos og Pontoppidans salme-bøger.

15. »Jesu Christi Naad oc Fred«.

Overskrift: »Votum Pacis«. I Cassubens samlinger under Resens mærke, ligesom Zwergius indregistrerer verset blandt de salmer, som Resen har »componeret«³. Men saa-ledes forholder det sig ikke; verset er ganske simpelt digtet af Hans Christensen Sthenius som slutningsvers til salmen: »Siunge wi aff Hiertens Grund« (efter tysk), der fore-kommer under hans mærke saavel i »Haandbogen« som i »Vandrebogen«. Dette Slutningsvers af Sthenius, som har været i stor yndest⁴, kan saaledes ikke tilskrives Resen, uden forsaavidt han det »igiennemset oc forandret haffuer«. Hermed er den række salmer afsluttet som Moltken til-skriver Resen; tilsidst staar der: »Ende paa S-D-H-R-Vijser«. (Salig Dr. Hans Resens Viser.)

Endnu skal tilføjes, at dr. H. F. Rørdam antager⁵, at salmen »O, Herre Gud, hvor gaar det til«, maa tilskrives Resen, da han har fundet den knyttet til en instruktion fra biskoppen til Stiftets gejstlighed angaaende ritualet

¹) Br. & H. I. Nr. 318.

²) Br. & H. I. Nr. 320, Zwerg. I, 167.

³) Danske Cleresie, 167.

⁴) Skaar II, 494.

⁵) Khist. Sml. 3. R. VI, 399.

ved reformationsfesten 1617¹. Den er optaget i »Den Danske Psalmedigtning« blandt ubekendte forfattere efter et særtryk 1629², den findes ikke hos Moltken før udgaven 1664, Pag. 425; men derimod i Cassubens samlinger og er derfra gaaet over i Kingos og Pontoppidans salmebøger. Salmen er en oversættelse fra tysk: »Ach, Gott wie manches herzgeleydt«, og denne er atter en fri bearbejdelse af »Jesu dulcis memoria«. Rambach³ anser, om end med reservation, Martin Moller for at være forfatteren, medens Wackernagel⁴ med ikke mindre forbehold tilskriver Conrad Hoier den. Den tyske salme findes nemlig oprindelig i Mollers: »Meditationes sanctorum patrum«. 1587; men i en af samme forfatter udgiven bønnebog fra 1596 (»Manuale de præparatione ad mortem«) henfører Moller den iblandt de salmer, »so von andern geistreichen Leuten gemacht sind.« Conrad Hoier bemærker derimod med rene ord i sin bog: »Die fünff Heupt Stücke⁵, at salmen er af ham. Men da Hoier aldeles ikke er til at stole paa, idet han paaviselig paastaar det samme for andre salmers vedkommende, skønt disse er af andre forfattere, er Wackernagel forsigtig nok til at yttre: »Vielleicht hat er sich das vorliegende Lied wegen der Veränderungen, die er an demselben verübt, zugeschrieben«, et citat, der ogsaa kan anvendes mod dem, der er tilbøjelige til at henhøre til Resen: »Aff Høyheden oprunden er«, og andre salmer, fordi han har foretaget »Veränderungen« i disse og derfor underskrevet dem med sit mærke. Skaar⁶ mener da ogsaa, at Martin Moller er Forfatter til den tyske Tekst. Og der er da intet til hinder for at antage, at Resen har oversat Mollers salmer. — — Om salmen: »*Det er forvist paa Tiden snart*«, som i »Den

1) »Ny kgl. Samling 723—b-Fol.

2) Br. & H. I. Nr. 381.

3) Anthologie chr. Gesänge II, 168.

4) Das deutsche Kirchenlied V. Nr. 121.

5) Wackernagel I, 664.

6) Skaar II, 92.

Danske Psalmedigtning«¹ tillægges Resen, fordi den findes med hans mærke i Cassuben 1675, gør Skaar den vistnok rigtige bemærkning, at Cassuben kan man ikke stole paa, og at naar man sammenligner denne salme med andre af Resen, falder det straks i øjnene, at den i teknisk Henseende staar i den grad over disse, at den umuligt kan være flydt af samme pen.

Som resultat af de foregaaende undersøgelser kan det fastslaaes:

- a. At Hans Poulsen Resen dels har forfattet, dels har oversat følgende salmer, hvis forfatter man hidtil ikke har kendt:
 1. »O, Hierte kiere JESu Christ«.
 2. »Vend fra os, o HERre, din Vrede«.
 3. »Gud, vor Skaber vi tacke dig«.
 4. »Hold op nu, du sørgelig Klage«.
- b. At Resen er forfatter eller oversætter til følgende salmer, som først er trykte i »Theoria vitæ æternæ« (1632):
 5. »Spør du huorfor, Guds Meenighed«.
 6. »HErr, Christ vilt mig forleene«.
 7. »Min største Hiertens Glæde«.
- c. At følgende salmer, som i »Den Danske Psalmedigtning« tillægges Resen, fordi de findes under hans mærke i Cassuben 1661, nu maa betragtes som sikre:
 8. »Gud bør oss stetz at prijse«.
 9. »All Verden fryde sig i denne Tijd«.
 10. »Ær loff oc Prijs i høyste Thron«.
- d. At Resen er forfatter til de 4 Litanie-Sange, som er trykte i hans »Litanie-Schole« (1632):
 11. »O, Herre bold, vor Værn oc Skiold«.
 12. »Min Siæl loffu' stetz din Herre god«.
 13. »Mit Hiertis Lyst oc Glæde«.
 14. »Forlad oss vor Synd naadelig« (ikke hos Moltken.)

¹) Br. & H. I. Nr. 322.

- e. At Resen sandsynlig er oversætteren til salmen.
 - 15. »O, Herre Gud, hvor gaar det til« (ikke hos Moltken.)
 - f. At Resen har bearbejdet:
 - 16. »Stetz JESu sød Hukommelse«.
 - 17. »JESu Christi Naad oc Fred«.
-

Er det nødvendigt at antage engelsk Paavirkning paa Kingos Salmedigtning?

Af Arne Møller.

I en Afhdl. »Om Kingos Psalmedigtning« i *Dansk Kirkeliv* 1934 omtaler Professor Oskar Andersen min Afhdlg. »Fra Psalmistens Værksted« i *Khist. Saml.* 6. Række I.

Han udtaler først, hvad der kun kan glæde mig, at min Afhdl. godtgør, at Kingo ved Udarbejdelsen af Passions-salmerne har benyttet *Harmonia evangelica*, men gør derpaa i Slutningen af Afhandlingen en Række Modbemærkninger til den Kritik af Prof. A.'s Synspunkt paa Kingos Salmedigtning som stærkt »engelsk« præget, som jeg har fremført i *Khist. Saml.*

Jeg er afskaaret fra at replicere hertil i *Dansk Kirkeliv* og skal derfor i Anledning af Prof. A.'s Antikritik gøre nogle Tilføjelser i *Khist. Saml.* til det af mig allerede fremførte.

Jeg understreger først, at der hersker den skønneste Enighed mellem Prof. A. og mig om, at Kingo er »grundluthersk« (Prof. A.'s Udtryk; han bruger et andet Sted det stærke Udtryk: »Kingo mere end nogen anden dansk Digter har formaaet at give sangligt Udtryk for *luthersk* Kristendomsopfattelse«).

Ligeledes om Nødvendigheden af, at det bliver fremhævet stærkere end hidtil almindeligt, at det 17de Aarhundrede har været gennemfuret af forskellige stærke Vækkelsesbevægelser, der har ivret for praxis pietatis,

Übung der Gottseligkeit, Andagt o. s. v.; kært Barn har mange Navne.

Endelig er det blevet fremhævet af mig lige saa stærkt som af ham, at et nøjere Eftersyn af Aarhundredet viser en større Indflydelse fra engelsk Opbyggelseslitteratur, end man hidtil har ment.

Uenigheden staar paa, om der skal kunne paavises en saadan engelsk Indflydelse paa Kingos Salmedigtning. Her nærmere bestemt af Prof. A. som Kingos »Teknik« som Vækker«, hans »Vækkelsesteknik« og »psykologiske Empiri«, som han skal skyldes »Tidens »engelske Prædike-maade«.

Her skal jeg nu først atter konstatere min Enighed med Prof. A. om, at det er meget vanskeligt at sige noget sikkert om Kingos religiøse Udvikling. »Vi befinder os paa usikker Grund«.

Derfor svimler det ogsaa for mig, naar jeg ser Prof. A. balancere hen over den gyngende Grund, og det gyser i mig, naar jeg ser ham plumpe i.

Ved det sidste tænker jeg f. Eks. paa det, at det henstilles som en Mulighed, at Kingo har oplevet sit Gennembrud »under en Altergang«. (Er der noget vundet ved at nævne en Mulighed blandt 99 andre, oven i Købet en Mulighed i dobbelt Potens, aldenstund vi netop befinder os paa usikker Grund med hans Gennembrud?) Eller naar Prof. A. gaar til den modsatte Yderlighed med Hensyn til Kingos Forhold til Arnd, idet han nærmest gaar ud fra, at der ikke kan være Tale om et saadant før 1682, fordi det først er direkte bevidnet af Kingo selv det Aar. Arnds Betydning direkte og indirekte gennem anden tysk Andagtslitteratur og Salmedigtning har jo været saa gennemgribende¹, at Kingo maa være gaaet med Bind for Øjnene indtil 1. Juni 1682, om han ikke skulde være blevet paavirket af »Sal. D. Arndt«.

¹) Jeg henviser desangaaende til min Afhdl. S. 402.

Ved det første tænker jeg paa de almindelige Betragtninger, Prof. A. anstiller over Kingos religiøse Udvikling og hans »Fromhedyper«. Alt dette er i Sandhed usikkert, problematisk og desuden meget skematisk.

Jeg vil derfor holde mig fra den gyngende Grund og se bort fra disse problematiske Antagelser, hvorudfra Prof. A. faktisk bedømmer og fortolker Kingos Salmer, ogsaa i »engelsk« Retning; og jeg vil gøre Alvor af at holde mig til selve Kingos Digtning og til de Slutninger ud herfra, som Prof. A. meget rigtigt siger, at vi er »væsentlig henvist til«, men som han ikke har villet nøjes med.

Og i denne Sammenhæng vil jeg holde mig til Aand. Sjungekore II. Thi naar Prof. A. skriver: »At nu Kingos Psalmer (særlig »Sjungekoret« II) vidner om *samme* Empiri som vore »Englændere«, kan ikke bestrides«, saa kan man rolig slette »særlig« i Parentesen. Thi det er utvivlsomt det eneste Sted, hvor der kan gøres Forsøg paa at paavise nævnte »Empiri«, hvilken jeg altsaa, til Trods for Prof. A.'s kategoriske Paastand, vil have den Dristighed at bestride.

Afgørende bliver da den Opfattelse, man har af Digterens personlige Forhold til disse Salmer, specielt Salmerne 11—15.

Her er der nu Grund til, ikke alene for disse Salmer, men for Forstaaelsen af hele Sjungekoret at lægge Mærke til den Pegepind, den Attest, som Kingo giver sig selv og sin Digtning i den Efterskrift, som det sidste Hjertesuk udgør. Thi at det er ment saadant, kan der efter den lidenskabelige Karakter, det har, ingen Tvivl være om.

Er der overhovedet paa Dansk givet en mere hensynsløs Selvafsløring af et uroligt, uligevægtigt Sind, i stadig Bølgegang, »ofte fuld af stor Uro«, end i disse lidenskabelige Vers om,

Hvordan det ulmer i min Barm!
 Hvordan det pebler, naar jeg varm
 Af Harm og Vrede brender,

Hvordan Bekymrings Storme gaar
I mine Aarers lønlig Vraa,
Hvor Frygt udi mig velter,
Hvor Blodet rutter om min Aand,
Hvor Pulsen pikker ved min Haand,
Til Hiertet nesten smelter!

Det er, som om Kingo her skriver til sidst i Sjungekoret: »Se nu, med hvor store Bogstaver jeg skriver til eder med min egen Haand!« Herudfra falder der da et stærkt personligt Præg over den foregaaende Digtning; overalt hvor der kan være Mulighed for at høre dette urolige Digtersind tale, dette beklemt Hjærte slaa, skal det prøves; man skal være meget forsigtig med at konstatere »Vækkelsesteknik« eller finde »Typer« i en Samling aandelige Sange, der i den Grad er skrevet »med egen Hand«.

Det er det samme, som Professor Hans Brix (uden at nævne ovennævnte Hjertesuk) udtrykker saaledes¹: »I Andet Sjungekor lyder uafbrudt en vældig rullende Torden hele Horisonten rundt, gennemflammet af Lyn, med Brag af Nedslag og øsende Vande. Kolossal Poesi.«

Jeg er ogsaa enig med ham om, at Baggrunden for Sjungekor II er den meget personlige, at »han omsatte sine mørkeste Minder fra Modgangsdagene, sin Bitterhed, Fortørnelse, sin Vrede og Foragt i de mærkelige Poesier, ind imellem hvilke han flettede andre Digte af almindelig Karakter . . .« (S. 236).

Nu indrømmer Prof. A. om de to sidste Sange (»Rejseandagterne«), at de »kan hvile paa personlige Indtryk«, hvilket er et meget svagt Udtryk, da det personlige Præg er afgørende stærkt og uimodsigeligt. Men om Nr. 11—15 skriver han de mærkelige Ord: »Særlig maa den, der læser Nr. 11—15 i ét Træk, hurtigt erkende, at Kingo her gør sig til Talerør for meget forskellige Personligheder for at drive dem til »Andagt«.« Meningen maa vel være den, at

¹) Analyser og Problemer I, S. 231.

Kingo her driver den af Prof. A. paastaaede engelske »Vækkerteknik«.

Jeg kan ikke nægte, at det vender sig i Livet paa mig, naar man vil finde en saadan »Teknik« i disse saa stærkt personlige Sange, eller naar man vil gøre Kingos lidenskabelige Sjæl til et »Talerør«. Det er, som om man vilde karakterisere Grundtvig som Salmedigter ved at betegne ham som »Oxfordmand«.¹

Pladsen her tillader ikke en Eftervisning af, hvordan Kingos Sind og Oplevelser hele Tiden »skaar igennem« i disse Sange. Det er ogsaa unødvendigt. Det er tilstrækkeligt for at belyse Prof. A.'s Mening om Nr. 11—15 at nævne hans Opfattelse af de to berømteste og for saa vidt ogsaa mest personlige, nemlig 11 og 14.

Om den første (»Far Verden, farvel!«) skrev han i Fortalen til *Thomas Kingos Aandelige Sjungekor* 1931 (S. XCI f.), at han ikke kan antage, at Kingo »vilde vedkende sig Digtets Livssyn«. Han synes at mene, at det »koleriske Temperament«, som taler her, ikke kan passe paa Kingo. Ja, han gaar saa vidt, at han siger: »Men en saadan Verdensforsagelse, Menneskeforagt og Fordømmelse ikke blot af den egne Livsindsats, men af selve Livsaarene, der blev givet til at virke i, kan ikke være Udtryk for Kingos egen Opfattelse, hvis man da overhovedet maa antage, at hans Kristendomsforstaaelse skal tages alvorlig«. Og han føjer til: »man maa unægtelig undre sig over, at han lader et Jeg med en saa udpræget negativ Livsforstaaelse pludselig aabenbare sig som en Kristen, hvis Sjæls Længsel er »min Jesus, som elsker og elskes igen««

Jeg synes ikke, Kingos Forhold til dette Digt kan misforstaas mere, end sket her. Denne beske Livserfaring, gjort af den kolerisk-lidenskabelige Kingo, saadan som han har lagt sig selv ganske blot i det sidste Hjertesuk,

¹) Taget her i almindelig gængs Betydning. Jeg dømmer ikke om Bevægelsens Værdi.

skulde være en Kliché! Denne fortvivlede, som klynger sig til Jesus, kan ikke være Kristen!

Nu tager Prof. A. i sin Afhdl. i Dansk Kirkeliv (S. 35) lidt forsigtigere paa det, naar han erklærer, at han ikke vil benægte, at Kingo »selv alvorlig har følt Suget fra Verdenslivet. Egne Erfaringer ligger sikkert bag dette Digt«.

Men han lægger alligevel Digtet fra sig med en alvorlig teologisk Misbilligelse: »luthersk er det alligevel *ikke* at se bort fra Guds Vilje med Livet, de givne Arbejdsaar og selve Kaldsgerningen«. Og han ender derfor med at dekretere om denne sønderrevne Sjæls Bekendelse, »at Kingo ogsaa her har villet skildre en særlig Mennesketype«.

Det staar derfor stadig ved Magt, hvad Hans Brix erklærer (Anf. Skr. S. 227): »Energisk Indsigelse maa man gøre mod O. A.'s meget paafaldende Opfattelse, at dette Digt ikke kan være *et enestaaende Udtryk for Digterens Sindsoprør*«.

Og det forbedrer ikke Sagen, at Prof. A. her antager, at Digtet tilhører »en Periode, der ligger *forud* for hans egentlige kristelige Gennembrud«.

Dette kan kaldes for et fortvivlet Forsøg paa at redde K.'s Rettroenhed paa Digterens Bekostning; og det viser lige saa ringe Forstaaelse for de pinagtige Oplevelser, som maa være gaaet forud for dette Digt, som for Digterens storslaaede Selvbekendelse.

Stort bedre gaar det ikke Nr. 14, »Sorrig og Glæde«. I Fortalen taler Prof. A. om Digtets »næsten stoiske «Ataraksi» og dets »nøgterne «Observationer» af Virkeligheden«. Og han erklærer, at Digtets Tankegang ikke kan være Udtryk for Kingos eget Livssyn¹, selv om han »i en nedtrykt Stemning kunde været fristet af en saadan Betragtning«.

¹) Og det er dog i dette Digt, at Kingo ofrer to af de otte Vers paa Arvefjenden *Avind* og fryder sig over, at den engang skal »staa fængslet i Vraa«.

Og i Dansk Kirkeliv erklærer han, at »Sangen mangler evangelisk Kristendoms Psalmetone«, og opstiller ogsaa her den mærkelige Formodning, at dette Digt, saa tungt af Livserfaring, skulde høre til en tidlig Periode i hans Liv.

Atter her er Retroenheden reddet paa Bekostning af Poesien. Og man tænker med nogen Bekymring paa, hvordan det mon vilde gaa Grundtvig, om han blev nødt til at gøre Regnskab for denne strænge Ret f. Eks. for »Verden! o, Verden! hvi frister du mig endnu under Haarene hvide?«

Men det hjælper vel næppe, om jeg og sikkert alle andre end netop Prof. A. vil gøre disse og flere andre Indvendinger mod Prof. A.'s Opfattelse af disse to Salmer. Det staar jo paa Forhaand fast, at »Kingo her gør sig til Talerør for meget forskellige Personligheder for at drive dem til »Andagt«.« Og dette hænger igen sammen med og skal underbygge Prof. A.'s Yndlingstanke om Kingos Gæld til den »engelske Prædikemaade« og hans »Vækker-teknik«.

Jeg skal derfor afslutte disse Bemærkninger om Kingos personlige Forhold til hans Digtning med at henstille til alle »retsindige Læsere«, om dog ikke den »Empiri« og »Vækkelse«, som unægtelig findes i Sjungekor II, først og fremmest, ja man kan vel sige overalt, hvor den duer noget, stammer derfra, at Kingo var et ualmindeligt levende Menneske, en ualmindeligt levende kristen og en dyb Digtersjæl, der saa dybt til Bunds i sig selv og derigennem ogsaa kunde kigge ind i andre Sjæle og Sjæls-tilstande og i Menneskehjærtets Løndomsdyb.

Men lad mig lade det personlige og det æstetiske ligge, og lad der være indrømmet Sandsynligheden for, at der ogsaa skulde »Teknik« til for denne Digter og i denne Digtning, er det saa afgjort eller blot sandsynligt, at han som Vækker staar i Gæld til England?

Lad os se paa de andre Digte i Sjungekoret. At Nadversalmerne og Bordbønnerne ikke er personlig Poesi i den

Forstand som de Sange, der har været paa Tale, siger sig selv. Ikke des mindre vilde Kingo sikkert med Glæde staa personligt inde baade for, hvad der bedes ved Herrens Bord og ved Hjemmets Bord, og skulde nok have sig meget frabedt, om man vilde konstruere særlige Typer, som han skulde være Talerør for. Ja, man kan roligt fremhæve »O, Jesu paa din Alterfod« som noget af det inderligste, Kingo har skrevet. Og under alle Omstændigheder kan vel ingen finde noget »engelsk« i disse Salmer; tværtimod afsluttes disse helt lutherske Nadversalmer med et Hjertesuk, hvor den lutherske Opfattelse hævdes over for den reformerte.

Vi lader da i denne Sammenhæng disse Sange ligge. Tilbage bliver de første seks, de egentlige Pønitentssalmer.

Hvis der skal være fremmed Paavirkning at notere for disse Salmer, som har en mere almen Salmekarakter, er det saa ikke paa Forhaand rimeligere at antage tysk end engelsk?

Dette har jeg hævdet i min Afhdl. og skal til det der anførte foreløbig kun føje et Par Ting. Det er Kingos praxis pietatis, der stadig fremholdes. Kunde der ikke være Grund til blandt de mange »Praxiser« at fremhæve den »*Praxis pietatis melica*«, der udkom mange Gange efter Førsteudgaven 1647, og hvori Paul Gerhardts berømte Salmer fremkom? Som det hedder der: »Das ist Vbung der Gottseligkeit in Christlichen und Trostreichen Gesängen«.

Man kunde ogsaa fordybe sig i Johann Gerhards tykke Bind *Schola pietatis*, udgivet atter og atter, og man vil snart faa Øjnene op for, at den tyske Teologi i det 17de Aarhundrede ikke har været uforstaaende over for Kravet om, at Kristendommen skal være levende, skal vise sig i »praxis«, i »Übung der Gottseligkeit«, saaledes som det her i lange og vidtløftige Undersøgelser, f. Eks. af Kristenlivets Gennemførelse af de ti Bud, hævdes af den lutherske Ortodoksis ubestridte Førstemand.

Og saadan kunde man blive ved at fremdrage af den tyske »Vækkelse« eller »Andagt«. Men Spørgsmaalet er, om det ligefrem kan paavises, at Kingos Andagt er paa-virket herfra.

Jeg vil her holde mig til de utvetydige Vidnesbyrd, som Sjungekor II giver derom.

Først har man vel Lov til at fremhæve den litterære Afhængighed af Tyskland i det hele, som begge Sjungekorene staar i. Specielt bør Kingo selv høres i den Sag, naar han foran Sjungekor I i den berømte, djærve Tiltale til Kongen skriver: »skal jeg der ved opegges at anvende ald muelig Fljd, til ikke aleene dend anden Part, men og fleere af mit Siunge-Koor at forfærdige; Saa vi og her i Danmark, saa vel som de Tydske og andre Lands-Folk (af hvilke vi hverken have behov at laane, eller udi Riime-Kunsten det ringeste at eftergive) kunde have Psalmer og Sange, til Gudfrygtigheds daglige Øvelser, som ikke ere taad og udlaant af deris«.

Det er dog ikke tilfældigt, at Kingo her som Forbillede for sin »Salmedigtning til Gudfrygtigheds daglige Øvelser« først og fremmest og med Navns Nævnelser alene nævner de tyske Salmer. Som Prof. A. ogsaa fremhæver det (Dsk. Kirkeliv 22), uden mærkværdigvis at se eller indrømme den nærliggende Konsekvens deraf.

Men Sjungekor II giver et endnu vægtigere Vidnesbyrd om dette Forhold til tysk Salmedigtning.

Prof. A. har selv gjort opmærksom paa Samtidens Tilnavn til Kingo som den »danske Rist«, brugt allerede af Sehested 1671 (Dsk. Kirkeliv 20). Atter undrer man sig over, at han ingen Konsekvenser drager, skønt han erklærer, at denne Sammenstilling med den nylig afdøde Rist, »en af Datidens højst skattede tyske Psalmedigtere, maa betragtes som i høj Grad ærefuld for Kingo«.

Men det hænger maaske sammen med, at det er undgaet hans Opmærksomhed, hvad der tydeligt og ganske officielt erklæres i den store latinske Dedikation »in Cho-

rum Sacrum Thomæ Kingo«, der som et vældigt Basun-
stød kalder Verden til for at høre paa Kingos Salmer i
Sjungekor II:

Hactenus altisoni rhythmos et carmina Rist,
Et numeros pietas quos velit esse suos;
Miramur Dani et peregrino assvescimus ori,
Et bibimus rivos Rhene superbe tuos:
Nunc patrias Kingo genio locuplete camoenas
Erigit, et fato dat meliore frui;
Ille canit, totumque trahit ad carmina regnum,
Et dulci eloquio templa domosque replet,
Ut jam dediscens foedos vox publica cantus,
Incipiat coelo nil nisi teste loqui

Derpaa kommer der en Bunke Elokvents om andre Landes
Floder og ældre Digtere, f. Eks. Dante og Petrarcha, som
ikke kan bære Vand mod Kingo, saa lidt som fra hans
eget Aarhundrede Martin Opitz:

Nil Odera, ingentique tonans Opitius ore

Og der sluttet med, at Kingo overgaar alle Digtere, og
at han

. . . . coelum jungit terris et flectit iisdem
Inde homines metris, hinc pietate Deum.

Af al denne, efter Tidens Mening sikkert pragtfulde,
Latin har kun det Interesse for os, at straks i første
Linje nævnes Rist (»altisoni«) og længere nede Opitz (»in-
gentique tonans ore«). Og dette understreges, naar man
ved, at Dedikationen er af Vitus Bering, den bekendte
professor poeseos o. m. a., som døde 1675. Thi deraf følger,
at denne latinske Vennehilsen maa være forfattet en Del
Aar før Sjungekor II (formodentlig lige efter Sjungekor I),
og at Kingo, ved at tage den frem og selv sætte den foran
her, selv har givet en udtrykkelig Anerkendelse af de to
Tyskeres forbilledlige Betydning for ham, især den førstes:
Jeg, Thomas Kingo melder mig herved til Tjeneste paa
det danske Parnas som den »danske Rist«.

Det latinske Forord er altsaa af lige saa afgørende Betydning i litteraturhistorisk, spec. salmehistorisk Henseende som den danske Efterskrift (det sidste Hjærtetik) er til personlig-poetisk Forstaaelse af Sjungekoret.

Men kan der siges noget nærmere om, hvor meget der ligger i dette epitheton ornans: Den danske Rist? Ja, lad os se lidt nærmere paa den tyske Rist.

Først er der dog Grund til at dvæle ved den første af Sjungekorets Sange. Det er nemlig et Indledningsdigt, altsaa et Program for Samlingen.

Nu viser det sig, at Digteren i Sangen, som er overskrevet »Andægtigheds Opmuntring«, Vers efter Vers beder Gud ved sin Aand og Jesus give Sjælen de Vinger til *Andagt*, som Satan og Verden hindrer den i at bruge; det er altsaa en Opfordring, først til Digteren og gennem ham til andre andægtige Sjæle, til at »sætte sig i Andagts Fjederham«. Og hertil er føjet et Hjærtetik om »hjærtelig Andagt«, hvori det yndede Ordspil mellem Andagt og Aand stadig varieres for at »vække til Andagt«.

Det hamres altsaa fast til Indledning, at det er poetisk Vækkelse til Andagt, der tilsigtes med Sjungekoret; og Programmet kan jo ikke være i bedre Overensstemmelse med Samtidens rige tyske Opbyggelseslitteratur, hvor Løsenet baade paa Vers og Prosa netop er Andagt.

I anden Sang, som »er en Bekjendelses- og Bedrings-Psalme, hvorudi Synderen bekiender, at Lowen er hans Tugtemestere til Christum«, gøres der nu Alvor af »Poenitentzen«, idet det Vers for Vers vises, hvordan Synderen er skyldig over for hvert af de ti Bud, altsammen med det Maal for Øje, som det hedder til sidst i Hjærtetikket: »At mig Moses maatte aue / Jesus legge Plaster paa«.

Ser man efter hos Rist¹, finder man forskellige »Buszlieder«, f. Eks. (S. 198 f.): »Ernstliches Gebet zu Gott umb Besserung des gantzen Lebens, dasz wir die schädliche

¹) Fischer und Tümpel: Das deutsche evg. Kirchenlied des 17. Jahrh.'s, II.

Laster mügen fliehen und allen Christlichen Tugenden mit unserm eussersten Fleisse nachjagen«. Og (S. 222 f.): »Andächtiges Buszlied zu Gott umb wahre Reu und Erkenntnisz der vielfältig begangenen Sünden«.

Det hedder bl. a. dèr i V. 3: »Ich der ich dir vertraue nicht / Versäume täglich meine Pflicht / Von meiner zahrten Jugend / Vergess ich aller Tugend Unzucht, Lügen, eigen Ehr' / Auch Rachgier, Geitz und andre mehr / Verdampfte Laster, welcher Lohn / Wird sein der Höllen Plag' und Hohn«. Altsaa et lille Register over en Del af de værste Laster, som Kingo systematisk gennemgaar efter de ti Bud. Iøvrigt er Hensigten og Bodsstemningen den samme paa Dansk og Tysk, nemlig »at formane til at »fly Laster og jage efter Dyder«, som det hedder baade i denne tyske Salme og i den ovenfor citerede Overskrift til den forrige.

Naar derfor Prof. A. (Dsk. Kirkeliv, 58) imod mig indvender: »naar Kingo, der jo driver saa stærkt paa Helliggørelse, ganske som disse »Englændere« ikke i sine Psalmer foragter at tale om »Dyd« og »Last«, tror jeg ogsaa, at det er den nærmestliggende Forklaring at mene, at dette skyldes samme Paavirkning«, saa haaber jeg, Prof. A. nu vil indrømme, at der er en endnu mere nærliggende Forklaring, den nemlig at Kingo godt vidste, at f. Eks. hans store Forbillede heller ikke foragtede at tale om »Dyd« og »Last«. I saa Henseende behøvede Kingo virkelig ikke at gaa i Skole hos »Englænderne« for at lære »Vækkelsesteknik«.

En anden Sag er det, om Kingo skulde have faaet Impulser til sin Salme fra denne Salme; det tør jeg ikke paa-staa, selv om han jo har kendt den og selv vedkender sig Sammenstillingen med Digteren; det er maaske ikke usandsynligt, men han kan have faaet Impulser saa mange andre Steder i samtidig tysk Opbyggelseslitteratur, f. Eks. i Johann Gerhards ovenfor nævnte store Gennemgang af de ti Bud i hans Schola pietatis. Dette er imidlertid ikke

afgørende for Hovedøjemedet her, som er at opklare, hvorfra han har faaet sin »Vækkelsesteknik«.

Derimod kan der være en hel Del, der taler for, at der i tredje Sang: »Nær forsagt, men dog ikke fortabt« kan være ligefremme Reminiscenser fra Rists »Hertzliches Klag- und Trostlied einer angefochtenen, hochbetrübten Seelen, so mit Angst und Verzweiffelung ringet«¹. Jeg skal derfor citere nogle Vers af denne Salme til Sammenligning med Kingos.

Den falder, ligesom Kingos, efter Overskriften i to Dele, her udtrykkeligt angivet, idet der foran V. 10 staar: »Christlicher Trost der angefochtenen Seelen«.

1. Jammer hat mich gantz umbgeben,
Elend hat mich angethan.
Trawren heist mein kurtzes Leben,
Trübsal führt mich auf den Plan.
Gott, der hat mich gar verlassen,
Keinen Trost weis ich zu fassen
Hie auff dieser Unglücks Bahn.
2. Grausamlich bin ich vertrieben
Von des Herren Angesicht,
Als' ich, ihn allein zu lieben,
Nicht gedacht' an meine Pflicht;
Drumb musz ich so kläglich stehen.
Doch es ist mir recht geschehen:
Mein Gott rieff, ich hört' ihn nicht.
5. Wo ist Rath und Trost zu finden
Wo ist Hülff in dieser Noth?
Herr, wer rettet mich von Sünden,
Wer erlöset mich vom Tod?
Ich gedenke zwar der Zeiten,
Da du pflagst für uns zu streiten,
Ja zu ziehen aus dem Koth.
7. Höllen-Angst hat mich getroffen,
Mein Gewissen quälet mich.
Kein' Erlösung ist zu hoffen

¹) Fischer u. Tümpel II, S. 185.

Ich empfinde Todes-Stich'
Und ein unauffhörlichs Sterben.
Herr, ich eile zum Verderben,
Ich vergehe jämmerlich.

8. Grawen hat mich überfallen,
Zittern hat mich angesteckt.
Schwerlich kan ich nunmehr lallen,
Angst und Furcht hat mich bedeckt.
Ach! Ich wandel' jetzt die Strassen,
Da ich mich musz martern lassen,
O wie wird mein Geist erschreckt!
9. Will mir denn kein Trost erscheinen,
Spür' ich gar kein Gnaden-Liecht?
Nein: Vergeblich ist mein weinen,
Mein Gebet, das hilfft mir nicht.
Über mich verlasznen Armen
Wil kein Helffer sich erbarmen;
Ich bin todt, mein Hertz zerbricht.
10. Liebste Seel', hör' auff zu schreyen,
Deines Klagens ist zu viel.
Nach dem Trawren kommt das Frewen,
Hertzens-Angst hat auch jhr Ziel.
Wechseln ist bey allen Sachen;
Nach dem heulen kan man lachen,
Gott, der treibt mit dir sein Spiel.

Overensstemmelsen mellem den tyske og den danske Salme med Hensyn til Grundtanke, Gennemførelse og Bodsstemning er tydelig. (At Gennemførelsen er anderledes grundig hos Kingo og langt mere realistisk eller rettere barok, er en Ting for sig; og at Kingo, skønt hans Stil er stærkt præget af Tidens Maner, staar for os som den virkelige Digter af de to, ligger uden for min Undersøgelse her). Men man kunde ved denne Salme fristes til at spørge, om Overensstemmelsen ikke gaar videre endnu. I hvert Fald er Ligheden paafaldende mellem Anslagene i de to første Vers hos den tyske Rist og i det første hos den danske:

Sorrig og Elendighed,
 Suk og salte Øye-taare
 Tvinger mig saa meget saare,
 For min Gud er bleven vred,
 Jeg har Giekken med ham spilled
 Og hans Naader bag mig kast,
 Og paa Satans Bane drilled
 Livet hen i Synd og Last.

Og endnu mere mellem det tyske Vers 5 og det 12te hos Kingo:

Er der da slet ingen Raad?
 Er der ingen Trøst at vente?
 Er der ingen Hielp at hente?
 Er der ingen Fynd i Graad!
 Er da Naadens Kilder tørre?
 Er jeg slet til Døden solt?
 Er der Laas for Himlens Dørre?
 Er Guds Hierte blevet koldt?

Jeg vil mene, at disse umiskendelige Ligheder maa foreløbig føre til en Mellemproportional mellem Kingos Udtalelse fra Sjungekor I, hvor han erklærer, at han vil skaffe os Danske Salmer, »som ikke ere taad og udlaante« af de tyske, og hans tavse Anerkendelse af Dedikationens Paastand i Sjungekor II om, at han har haft Rist til Forbillede.

Men det var nok værd at undersøge Rists Salmer nærmere med Henblik paa Kingo. Og skønt det litterærkritiske ligger udenfor her, vil jeg dog nævne og citere fra et Par Salmer, som jeg er standset ved ved at blade i Rist.

Den ene er Salmen »Andächtiges Gebet zu Gott umb Verschmähung der Welt und aller derselben Eitelkeiten« (Fischer und Tümpel II, S. 188 f.)¹. Da det er givet, at Kingo har kendt den, er det i hvert Fald interessant at sammenligne den med »Far Verden, farvel!«, baade for Gennemførelsen af den sædvanlige Antitese mellem Him-

¹) Nævnet af Solveig Tunold i Festskrift til W. Munthe, Oslo, 1933, S. 460.

len og Verden og for enkelte Udtryk, saa vel som for hele Stemningen. Det er jo ikke udelukket, at der med Kingos berømte Salme *ogsaa* kan være tilsigtet et Overbud over det store Forbillede, saa at Rist's Salme kan have givet ham stærkere Impulser end de mange andre Behandlinger af dette Æmne, han kan have truffet paa.

Jeg skal derfor citere nogle Udtryk. Verden skildres i V. 2:

Ein Blümlein war es aus dem Garten,
Ein Gräslein, das verdorren musz,
Ein Schatten, der ja nicht kann warten,
Ein schwarzer Pful voll Uberdrusz,
 Ein lauter Koth,
 Ein steter Tod,

— — — — —

V. 6. Nach dieser Ehr', Herr lasz mich trachten,
Dasz ich nur dir gefällig sey
Und könne ganz die Welt versachten,
Die nichts nicht hat als Teuscherey.

— — — — —

V. 11. Im Himmel ist mir auffgehoben
Ein ewigs, unverweszlichs Theil,
Ein frewdigs, unauffhörlichs Loben,
Ein unbeflecktes Erb' und Heyl.
 Die Lust allhie
 Ist gäntzlich wie
 Stark Gifft; so wir das essen,
 Wird Gott dadurch vergessen.

V. 13. Ach mein' Herr Jesu, lasz mich haben
An dir allein mein' höchste Lust

— — — — —

Men hvis Modsætningen mellem den »bedragelige« Verden og den »bestandige« Himmel fra Rist's Salme har inspireret Kingo, har han selv alene udfyldt den temmelig abstrakte, tyske Disposition med sin beske Livserfaring og sit lidenskabelige Sind og skabt et vældigt Digt i Stedet for en opbyggelig Betragtning over Verdens Forfængelighed.

Interessantest forekommer mig dog Overensstemmelsen mellem den 17de Sang, »en Bord-andagt eller Sang at siunge for Maaltid« og Rists »Christliches Bitt-Lied, welches ein frommer Hausvatter mit seinem Weibe, Kindern und Gesinde kann singen, wenn er will zur Mahlzeit oder an die Tafel gehen« (Fischer u. Tümpel II, S. 272 f.). Jeg skal citere den in extenso.

1. Es wahrtet alles, Herr, auff dich,
Der du die Welt gantz mildiglich
Ernährest und so weit und breit
Die Speise gibst zur rechten Zeit.
2. Wenn du die reiche Hand thust auff,
So kommen wir mit vollem Lauff'
Und werden, sind wir noch so matt,
Von deinen Güthern alle satt.
3. Du trägst Erbarmung Tag für Tag',
O grosser Gott, hörst unser Klag':
Erhör auch uns zu dieser frist,
Weil du doch unser Vatter bist.
4. Auf disz Vertrauen kommen wir,
Getreüer Vatter, auch zu dir,
Dasz wir mit Behten, Lob' und Dank
Empfangen frölich Speis' und Trank.
5. Drauff bitten wir aus Hertzen Grund':
Ach, Herr, gesegn' uns diese Stund'
Und lasz die liebe Kost allein
Von deiner Hand gesegnet sein.
6. Verhühte, dasz, O grosser Gott,
Wir nicht vergessen dein Gebott.
Und etwan sagen ungefähr:
Disz komt von unser Arbeit her!
7. Vielmehr lasz uns bescheidenlich
Erkennen und drüm loben dich
Dasz du nur bist der rechte Mann,
Der alles Fleisch versorgen kann.

8. Immitelst, Herr, erleucht' uns doch,
Dasz wir dich kindlich fürchten noch,
Damit an Leib' und Seel zugleich
Wir endlich werden fett und reich.
9. Gib auch den Armen Brods genug,
Dasz etwan sie durch Satans Trug
Nach fremden Güthern trachten nicht
Und fallen in dein Strafgericht.
10. Drauf sprächen wir das Tischgebet
Und setzen uns zum Taffelbret'.
Herr, lasz die Mahlzeit so geschehn,
Dasz wir mit Freuden von ihr gehn!

Rist og Kingo gaar begge ud fra Ps. 104, 27 f., hvori der intet mærkeligt er. Men sammenligner man ovenciterede med den 17de Sang, ser man, at Gennemførelsen er i det hele den samme paa Tysk og Dansk; Kingo kunde synes at have udvidet de smaa tyske Vers med malende Tilføjelser til sine tilinjede Vers.

Særlig Overensstemmelse kunde der maaske være med Kingos Begyndelse:

O Gud, hvor stoor og priselig
Din Naade er at skatte,
Som over Verden strekker sig,
Flux længer end vi fatte!

Og med Slutningen:

Saa setter vi os dermed ned
At bruge dine Gaver.

Efter denne lille litterærkritiske Digression vender jeg tilbage til det, der her er Hovedsagen. Thi hvor stor eller lille Paavirkning og Lighed, man i det enkelte vil finde for Kingo hos hans Forbillede, saa er de anførte Eksempler tilstrækkelige til at vise, at man ikke behøver at lede efter »engelsk Vækkerteknik« i Sjungekor II. Det vil være at gaa over Aaen for at hente Vand.

Efter det her fremførte ser jeg ingen Grund til over for Prof. A.'s Modbemærkninger at vende tilbage til mit Indlæg i forrige Hefte imod den »engelske« Paavirkning paa K.'s Salmer. Hvad jeg her fremfører i Anledning af Sjungekor II bekræfter jo min Redegørelse der, som jeg derfor maa fastholde. Ja, jeg gør mig endda Forhaabninger om, at Prof. A. ikke alene vil indrømme, hvad jeg dèr (S. 411) skriver: »det vil være metodisk at hævde tysk Paavirkning som Forudsætning for Kingos Salmer, saa længe den giver plausible Forklaringer«, men ogsaa, at jeg nu har givet fuldt plausible Forklaringer, hvad angaar Sjungekor II, og dermed i Virkeligheden afvist enhver Sandsynlighed for engelsk Paavirkning som nødvendig Forudsætning for Kingos Salmer.

Jeg skal ikke yppe Kiv med Prof. A. om Kingos Ligprædiken. Selv om det ser underligt ud, at han (Dsk. Kirkeliv 43) skriver, at den »ikke just bringer Psalmerne i Erindring«, naar han dog (Fortalen til Sjungekorene S. LXIV) erklærer, at den »formelt og reelt er et klart Udtryk for den engelsk-praktiske Forkyndelsesmaade«. Thi hvor kan disse saa efter hans Mening være Udtryk for det samme?¹.

¹) Maa jeg give et Citat af denne Prdk. (S. 241), der ikke er uden Betydning for Forstaaelsen af »Far Verden, farvel!«: »Mønstrer alt det igennem, som Verden kalder Fornøjelse, og det er af ingen Værdi eller Varighed. Salomon, en forsøgt Herre, maa give Dom i Sagen. *Jeg sagde i mit Hjerle, nu vel, Jeg vil prøve dig ved Glæde, og see paa det gode* (Der taler hand almindeligen) siden opregner hand særligen . . . (Kort at sige). *Jeg negtede mit Hjerte ingen Glæde*. Men hvad er hans Samlæg og facit af alle disse Gyldene Tal? *Og jeg saae til alle Gierninger, som mine Hænder hafde gjort, og arbejdet som jeg arbejdede at gjøre, og see det vaar altsammen Forfængelighed og Aandsens Fortærelse, og der var intet til beste under Solen* Verden maa vel være behagelig i Menniskens Øyen, men dend er om flodt med Mara Vande. Synd fenger, Sorrig qvæler.«

Man ser, hvilken Respekt for »Prædikerens«, K. har haft: »Salomon, en forsøgt Herre« (smlg. »som jeg og af Forfarenhed veed«.) Jfr. Rists ovenfor (S. 563) citerede Salme V. 4: »Wo ist des Salomons sein' Ehre /

Jeg maa blot til sidst have Lov til i al Stilfærdighed at vise, »hvad der staar skrevet«, eller hvad jeg har ment nogle Steder, hvor Prof. A. har faaet besynderlige Meninger ud af min Tekst.

Jeg har aldrig ment, at Prof. A. skulde mene, at K. »efterlignede eller litterært optog Elementer fra engelske »Psalmer«, der ikke eksisterer« (Dsk. Kirkeliv S. 54), aldenstund jeg ved, ligesom han udtrykkeligt erklærer, at han ved det, at »hverken den anglikanske Kirke eller de calvinske Denominationer dengang havde eller brugte Hymner ved deres Gudstjeneste«. Hvis Prof. A. vil se lidt mere grundigt efter, vil han erfare, at der det paagældende Sted (S. 412) er Tale om »den engelske Renæssancedigtning« (i et Citat fra Holstein Rathlous Bog).

Men denne vor fælles Viden om de manglende engelske Salmer burde have forenet os — i hvert Fald bør nu forene os — om, at det er at gaa over Aaen (den tyske Strøm af Salmer) for at hente Vand (i England, som dengang var tørlagt for Salmer).

Prof. A. mener (S. 56), at Ordet »Gelassenheit« i et Citat af Joh. Gerhard stempler ham som »egentlig Mystiker«. Det vilde paa Forhaand være frapperende, om denne Lutherdommens fejrede Teolog skulde i sin Postil fremhæve en Prædikemaade, der var »egentlig mystisk«. Men der er heller ingen Grund til at lugte Kætteri det anførte Sted. »Gelassenheit« kan bruges i forskellige Betydninger; og som Ordet staar her: »innigliche Gelassenheit« imellem »demütige Furcht Gottes« og »gründliche Demut« betyder det inderlig Hengivelse i Guds Vilje i lignende Betydning som i dette lille Vers fra det samme Aarhdr.:

Wo ist sein Königlich Pracht? / Sein Abschied giebt uns diese Lehre, /
Dasz man das eitle Recht verlacht.

»Far Verden, farvel!« kan for den første Halvdels Vedkommende kortelig karakteriseres som en dansk »Prædikerens Bog« paa Vers, digtet af Kingo, »en forsøgt Herre«.

Stiller Jesu, wie dein Wille
 dem Willen deines Vaters stille
 und bis zum Tod gehorsam war:
 also mach auch gleichermassen
 mein Herz und Willen dir gelassen,
 ach stille meinen Willen gar.
 Mach mich dir gleichgesinnt
 wie ein gehorsam Kind

— — — — —

Prof. A. korrekser mig, fordi jeg har kaldt Betragtningssmaaden i *The whole duty of man* for calvinsk. Jeg har aldeles ikke villet blande mig i de engelske kirkelige Stridigheder, men dermed villet udtrykke, lad mig saa sige, det reformerte Grundpræg, som dette og andre engelske Opbyggelsesskrifter har, hvor Hovedvægten lægges paa, hvad der *præsteres* af Mennesket, og hvor det ikke er Guds Gave og Naade, men Menneskets Gerning, der prædikeres. Enhver, der vil se, kan se, hvor himmelvidt forskellig den Kristendom, Kingo prædiker, er herfra. Man maa derfor ogsaa paa Forhaand gaa ud fra, at det er usandsynligt, at han skulde have laant sin »Teknik« derfra. Hvilket jeg i denne Undersøgelse ogsaa har godtgjort, at han ikke har.

Jeg har henstillet det som en *Mulighed*, at der kan tales om noget »keltisk« i Kingos Temperament. Jeg er nemlig ganske klar over, at man skal være meget forsigtig med disse nationale Etiketter. Prof. A. behøver derfor ikke at oplyse om, at man ikke med Sikkerhed kan slutte til et keltisk Temperament, fordi Kingos Fader var Skotte.

Jeg har brugt dette Udtryk for at betegne det ganske fremmede, det helt enestaaende i dansk Digtning, som Kingos Genius den Dag i Dag repræsenterer, naar henses til hans oprørte Sind (hans *lago del cuore*), hans lidenskabelige og hensynsløse Ærlighed, hans Vælde og Patos. (At der ved Siden af denne »kolossale Poesi« ogsaa klinger

fine, stilfærdige »danske« Toner med i Kingos Salmedigtning, kan jeg ikke her komme ind paa).

Kald dette fremmede »keltisk«, eller kald det for mig gerne »engelsk«. Her er det i hvert Fald, vi finder det *engelske* hos Kingo — i Digterhertet altsaa —, det der sammen med en maaske ogsaa engelsk praktisk Virkelighedssans og Virksomhedstrang har givet hans Digtning den »Empiri«, som den ganske rigtig er præget af.

At hans rige Digtersind ogsaa er blevet præget af hans Oplevelser, specielt de kristelige, og af Paavirkninger af Mennesker og af Bøger, behøver kun at nævnes.

Men om »engelsk Vækkelsesteknik« i Kingos Salmer bør man ikke længere tale, uden man samtidig paa viser Nødvendigheden af at antage en saadan ud over, hvad der her er fremdraget af tysk Paavirkning, og samtidig paa viser, at en saadan engelsk Paavirkning har fundet Sted.



De kirkehistoriske Kingo-Problemer.

Af J. Oskar Andersen.

Dr. Arne Møllers foranstaaende Afhandling har, ligesom hans tidligere kritiske Bemærkninger¹ til mine Undersøgelser angaaende Kingos Psalmer og hans Kristendomsforstaaelse, været mig en Skuffelse. Ligesaa tilfreds jeg skulde være med en Kritik, der ryddede Misforstaaelser eller Urigtigheder af Vejen og bragte fyldestgørende Løsninger af de foreliggende Problemer, ligesaa meget beklager jeg en Kritik, der saa godt som blot understreger, at dens Fremfører ikke forstaar eller vil forstaa de paaviste Problemer. Overhovedet maa man dog vel have nogen Ret til at vente af en Mand, der optræder som Kritiker af en metodisk gennemført Undersøgelse, at han viser Forstaaelse for Sammenhængen og Gangen i den; men Dr. M. desorienterer ligefrem Læserne med H. til min Undersøgelser Anlæg og Gang. Han paaviser ikke Brist i Sammenhængen eller imødegaar Argumentationen for de Led, der knytter den sammen; han mener at kunne komme udenom dette ved at forsikre Læserne, at her kun er Tale om Paastande eller »problematisk Antagelser«, som man derfor ikke behøver sagligt at imødegaa. — Han befinder sig videre i denne beklagelige Misforstaaelse, at han antager, at en *yderligere* Argumentation for Kingos Lutherdom (der jo saa langt fra er bestridt af mig, at jeg tvertimod har understreget den paa det stærkeste); kan bevise, at Kingo *ikke* kan have modtaget Paavirkning fra

¹) Jfr. Afhandlingen »Fra Psalmistens Værksted« (i nærværende Bind), navnlig S. 407—15.

en anden Side, i dette Tilfælde fra den i hans Samtid (som Dr. Møller ogsaa indrømmer) saa stærkt fremtrædende engelske Indflydelse. Men, selv om Dr. Møller havde nok saa megen Ret i sin Antagelse af Kingos Paavirkning fra de Tyskere, han drager frem, har dette jo ingen Betydning for Sagen, naar han ikke paaviser, at netop de Ejendommeligheder, der *særpræger* Kingos Kristendomsforstaaelse og karakteriserer ham som Vækker, findes hos disse. Ligesaa lidt fremmes den saglige Diskussion ved, at Dr. M. gentagne Gange paadutter mig at have talt om »engelsk Paavirkning« og »engelsk Teknik« paa Steder, hvor jeg ikke har gjort det; hvorfor hans Imødegaaelse er hen i Vejret. — Noget videnskabeligt Resultat naar Dr. M. selvfølgelig heller ikke ved at gentage sin aprioriske Paa-stand om »himmelvid« Forskel mellem Kingos Kristendomsforstaaelse og den engelske i »The whole duty of man«. Han maa jo vide, at fremtrædende danske Kirke-mænd i Datiden, ja endda Teologer af strengeste luthersk Observans *ikke* følte den Modsætning mellem Lutherdom og engelsk Kristendom, han giver saa stærke Udtryk for — end ikke (jfr. Prof. theol. *Jens Bircherods* varme Approbation 1686), naar Talen var om den nævnte Opbyggelses-bog (som jeg iøvrigt jo slet *ikke* har paastaaet, at Kingo var paavirket af!). Men Ulykken er, at Dr. Møller arbejder med *sit* Begreb af Lutherdom og »reformert« Kristendom, som han stædigt kalder det, trods Talen *her* er om Datidens Anglikanisme, hvis Grundpræg fjærnede sig stærkt fra den Kalvinisme, Dr. M. synes at afsky, men iøvrigt ogsaa gør Uret. — Men han burde dog forstaa, at, naar jeg (som han jo ogsaa anerkender) taler om Kingos »grundlutherske« Præg, kan jeg ikke have gjort mig til Talsmand for en engelsk Indflydelse paa Kingo, der *strider* mod dette. Det har jeg selvfølgelig heller ikke gjort; navnlig da ikke ved at tale om hans »Teknik« som Vækker, som jo i hvert Fald falder sammen med Grundtankerne i den »engelske Prædikemaade«, der gik sin Sejrsgang i vor

lutherske Kirke netop paa hans Tid. Selv om Kingo i Virkeligheden skulde have lært sin »Empiri« andetsteds fra, maa min Opfattelse i alt Fald blive staaende som den plausibleste, *indtil* dette er paavist. Men navnlig savner Dr. M.'s Imødegaaelse Vægt, da den jo ikke paaviser os Forstaaelsen for *at tage Folk*, hvor de *staar i deres Forskellighed eller Troen* paa, *at forskellige Veje er lige gyldige for Gud til Frelse*. Og dertil kommer, hvor absolut Overbevisningen om Menneskenaturens Fordærvethed opfattes.

Om Kingos begyndende Forstaaelse for menneskelige Kræfters Medvirken ved personlig Tilegnelse af Kristendommen og hans Erkendelse af Frelsesvejenes Forskellighed stammer fra engelsk Paavirkning, er en Sag for sig. Det er muligt, at i alt Fald det sidste skyldes Indflydelse fra den tysk-lutherske Opbyggelseslitteratur, der fjærnedes sig fra Tidens Teologi (og dermed ogsaa fra den allerede 1637 afdøde *Joh. Gerhard*, hvis »Ortodoksi« iøvrigt forlængst var overfløjet af endnu konsekventere Forkæmpere for en *uniform* »ordo salutis«). I min Afhandling i »Dansk Kirkeliv« omtalte jeg, at jeg havde fundet denne Tankegang i Dr. *Peder Jespersens* »danske Teologi«, og han siges jo at have været uvillig overfor »den engelske Prædikemaade«. Men man maa her ikke glemme, som Dr. M. gør, at den engelske Indflydelse ogsaa gjorde sig kraftig gældende i *Tyskland*, som bl. a. *Spener* vidner om¹. Udelukket er dog ikke, at den vigtige Iagttagelse om Frelsesvejenes og dermed Fromhedstypernes Forskel ganske simpelt har paatvunget sig Kingo som Sandhed ud fra hans egne Erfaringer som Sjælesørger. Man kan dog ogsaa være for ivrig m. H. til at nægte Tidens Mænd selvstændig Tænkning! Men det triste er, at dette vigtige Spørgsmaal

¹) Jfr. »Theologische Bedencken« III—IV. Allerede Registrets Indholdsangivelse under E. er talende: »Engelländische Kirche kommt uns am nächsten; Engelländ. theolog. Schriften werden recommendiret; . . . Was dabey in Acht zu nehmen nützlich; . . . der engelländische Theologie desideriret nichts an unsere Lehre von Abendmahl.

overhovedet ikke interesserer Dr. M. I alt Fald maa jeg udbede mig nærmere Begrundelse, hvis Meningen er, at *denne nye* Erkendelse, der i saa høj Grad sprænger Tidens Ortodoksi og foregriber Pietismen med *dens* forskellige »Typer«, skyldes Arnd-Joh. Gerhard eller andre af Dr. Møllers Favoriter som Kingos »Forbilleder«.

* * *

Dr. M. begynder sin sidste Kritik af mig med at *desorientere* Læserne m. H. til Undersøgelsens Metodik, idet han uden videre (S. 549) fremsætter den Paastand, at jeg »faktisk bedømmer og fortolker Kingos Psalmer *ud fra* problematiske Antagelser«, hvormed atter menes »de almindelige Betragtninger, Prof. A. anstiller om Kingos religiøse Udvikling og hans »Fromhedyper«.« (S. 554, hvor han omtaler min Analyse af to Psalmer, sker det saaledes: »det staar jo *paa Forhaand* fast . . .). Man skulde knap tro, at Dr. M. har læst den Afhandling af mig i Sibbernens Udgave af »Sjungekoret«, hvortil han sigter — grundig har Læsningen i alt Fald ikke været, naar Tingene i den Grad stilles paa Hovedet. Sandheden er jo nemlig den, at jeg *netop ikke* gaar til Bedømmelsen og Fortolkningen af Kingos Psalmer med forudfattede Meninger eller løse aprioriske Paastande. Jeg er selvfølgelig gaaet den *lige omvendte* Vej: nemlig til *Psalmerne selv*. Det er paa *Analysen* af disse, mine »Paastande« hviler.

Dr. M. nøder mig da til her at repetere, saa kort som muligt, Gangen i den Undersøgelse, hvorpaa nævnte Afhandling hviler. Ti unægtelig er det mig vigtigt, at Læserne ikke lades ukendt med, *hvorpaa* jeg begrunder min Hævdelse af, at vi i Kingos Psalmedigtning staar overfor de allerede antydede, fra luthersk Ortodoksi forskellige Meninger (Forstaaelsen for Individualitetsforskelle og for de forskellige Veje til Frelse — det, der lægger sig for Dagen i »Typerne« — samt for en Vækkelses»teknik«, der hviler paa

Troen paa noget opadbærende i Menneskenaturen, selv hos dem, der er kommet længst bort fra Gud, og som forstaaer at tage Mennesker, som de virkelig er og ikke efter en abstrakt Lærefattelse, appellere til Selvbestemmelse og en aandelig Aktivitet og lede den frem til »Gudfrygtighedens Øvelse«. Og ligesaa, at man forstaaer, *hvorpaa* jeg bygger min Opfattelse af Kingos religiøse Udvikling. Disse to Ting er mig iøvrigt vigtigere end Spørgsmaalet om, under hvilken Paavirkning, Kingo har tilegnet sig sin Opfattelse eller er blevet til det, han var, hvor betydningsfulde end disse Spørgsmaal er. — Den Opgave, jeg havde stillet mig var *dels* at paavise »Sjungekorets« Betydning som Andagtsbog for Hjemmene paa Baggrund af den Udvikling, Husopbyggelsen og dens Hjælpe midler har gennemløbet siden Reformationen, *dels* at bestemme og karakterisere *Fromhedstypen* i »Sjungekoret«. Nu behøver man ikke at sysselsætte sig længe med de to »Parters« Digte, der jo i udpræget Grad behandler *Kristenlivet* : *den subjektive Tilægnelse af Frelsen*, før man opdager, at Tonen, Præget og delvis Indholdet i de to Samlinger frembyder saa karakteristiske Forskelle, at man stilles overfor den Kendsgæring, at Kingo mellem 1673 og 1681 maa have oplevet en Udvikling, der i alt Fald uddybede hans *Opfattelse* af, hvad *Bod* er. Og da Kingos Digtning jo er en »*Jeg-Digtning*«, skulde det paa Forhaand synes at ligge nær, at denne Udvikling ikke blot repræsenterer en Ændring i hans *læremæssige* Kristendomsopfattelse, men en *personlig-religiøs* Fordybelse.

Da *flere* af Digtene i »Sj. II« nu tilmed netop skildrer Jegets religiøse *Udviklingshistorie*, endog lige fra Barndommen eller Ungdomstiden, laa det videre nær at antage, at vi her sad inde med et Kildemateriale, der kunde erstatte os vor beklagelige Mangel paa Optegnelser, Breve eller andet samtidigt Kildestof til Belysning af *Kingos* religiøse Udvikling. Kingo-Biografer (saaledes ogsaa Richard Petersen) har jo ogsaa, ved skønsomt *Udpluk* af Digtene

i »Sjungekoret«, skabt oplivende Oaser i den ret trøstesløse Ørken, som deres Redegørelse for Kingos aandelige Udviklingsgang i Tiden *før* 1673—74 ellers maatte blive.

»Sjungekoret« stiller os nu uundgaaeligt overfor det Spørgsmaal, om Kingo har oplevet en »Omvendelse«; og enhver vil forstaa, at dette Spørgsmaal ikke lader sig afvise, hvis man ønsker Svar paa Spørgsmaalet om Kingos *personlige* »Fromhedstype«. Men ligesaa forstaaeligt er det, at, naar man kun (som Rich. Petersen) udnytter »Sjungekoret« ved »Udplukning« *uden* sammenfattende Undersøgelse, kan Svaret ikke gives. Ti »Sj. I« giver ikke noget direkte Svar herpaa, og »Sj. II« peger i højst forskellige Retninger. — I Stedet for en indgaaende Analyse af Sangene i »Sj. II« gik Rich. Petersen en anden Vej for at bestemme Kingos religiøse Stade, *før* han digtede »Sjungekoret«: han undersøgte de Personligheders Standpunkter, som Kingo i sin Skole- og Studentertid kom i Berøring med og derfor kunde antages paavirket af. Desværre er denne Undersøgelse hverken gennemført udtømmende eller tilstrækkelig kritisk. Hans Resultat blev, at Kingo tidlig var paavirket af den »Arnd-Rosenkrantzske« Fromhed, eller, som han udtrykker det S. 28: »Da Kingo en Del Aar efter traadte frem paa den store Skueplads, var han ikke sen med at *vedkende* sig sin *levende Tilslutning* til den Arnd-Rosenkrandske praktiske Kristendom«. Skønt dette nærmest skulde tyde paa, at Kingo havde oplevet en Omvendelse af en bestemt Type, gaar R. Petersen heller ikke her nærmere ind paa Spørgsmaalet. Men i Kingos religiøse Forfatterskab findes nu overhovedet intet, der vidner om Indflydelse fra Holger Rosenkrantz's højst særprægede Standpunkt, og *først* i »Vinterpartens« Psalmer findes visse Udtryk, der finder deres rimelige Forklaring som Vidnesbyrd om Indflydelse fra Arnd, hvis »Sande Kristendom« vi netop véd, Kingo havde læst og udtrykt sin Respekt for i sin varme Anbefaling (Juni 1682) af Sam. Ilds Oversættelse. R. Petersens Redegørelse bringer

da i Virkeligheden intet Svar paa Spørgsmaalet om Kingos religiøse Udvikling inden »Sjungekorets« Udgivelse. — Jeg indskyder her, at Dr. M. (S. 2) erklærer, at jeg paa Grund af min Henvisning til den nævnte Anbefalingsskrivelse fra Kingo »nærmest *gaar ud* fra«, at der ikke kan være Tale om noget »Forhold« til Arnd for Kingos Vedkommende før 1682. Det er atter et Vidnesbyrd om min Kritikers manglende Læseevne. Jeg hævdede paa paagældende Sted, at man hverken i 1. eller 2. Part af »Sjungekoret« finder den nye »Tone«, som høres enkelte Steder i Psalmerne i »Vinterparten«, og som minder om Arnds Mystik. Hermed er jo ikke sagt, at Kingo ikke har *kendt* Arnd tidligere; men kun, at de Udtryk i Psalmerne, der er Genklang af Arnds ejendommelige Kristus-Mystik, ikke findes i Sjungekoret. Har Kingo lært sin »praktiske« Kristendom fra Arnd, har han i alt Fald i paafaldende Grad holdt sig fri fra det særlig karakteristiske hos den berømte Tysker. Det særpræget Kingo'ske i Frelsesopfattelsen kan han i alt Fald ikke have lært hos ham, da det ikke findes hos Arnd.

Men tilbage til Rich. Petersen: af Universitetets Afgangstestimonium til Kingo (der gav ham Vidnesbyrd om alvorlig Vandel), slutter han, at Kingo »ikke vel har kunnet undgaa at paavirkes« ikke blot af Regenspræsten *Jens Justesen Bjerre*, der »vakte mange Mennesker«, men ogsaa af Sværmeren *Niels Svendsen Chronich*, som Bjerre »en Tidlang stod nær«. Bortset fra, at denne Udtalelse ikke vidner om nøjagtig Undersøgelse af vort Materiale til Chronichs Optræden i København, er det ejendommeligt, at Rich. P. ikke anfører den kgl. Frd. fra Nov. 1655, om Præsteembedet, der netop foranledigedes ved Chronich-Sagen og specielt tog Sigte paa Studenterne. Den fastslaar, hvad der i allerhøjeste Grad var karakteristisk for den Teologi, Kingo maatte sætte sig ind i i sin Studentertid og som der ikke er Spor af Grund til at formode, at han ikke dengang billigede: at »Ordets« Virkekraft paa Tilhørerne er ganske uafhængig baade af Prædikantens per-

sonlige Trosliv og hans Levned. Overhovedet giver Rich. Petersen ingen fyldestgørende Redegørelse for Datidens københavnske Teologi, saalidt som for den Forkyndelse, der dengang lød i Byens Kirker, og kommer da heller ikke ind paa den opsigtsvækkende Fornylse, »den engelske Prædikemaade« allerede i Kingos Studentertid betød. — Kapitlet om Kingos Studentertid hører overhovedet til det svageste i Biografien, hvor fornøjelig Læsning saa end Redegørelsen for Depositsskikke, Regensliv og Tidens Forlystelser kan være.

Da en indgaaende Undersøgelse af Rich. Petersens Skildring af Kingos Ungdomstid havde vist mig, hvor løst Grundlag den hvilede paa, og da ethvert sikkert Vidnesbyrd om dybere religiøs Grebethed (end sige om egentlig Bodsfromhed eller om en indgribende Omvendelse) saaledes mangler for denne Periode af Kingos Liv, og da endda Digtene fra hans første *Præstetid* (hvortil jeg stadig maa henføre »Nævetud«) endnu ikke tyder det mindste paa en Repræsentant for Bodsaltvor, er man faktisk *ene* henvist til at forsøge, om den af Rich. Petersen forsømte Analyse af Digtene i »Sjungekoret« kan give noget Svar paa det angivne Spørgsmaal.

Jeg gik altsaa, forudsætningsløs og, som Dr. M. ønsker det, »*ad fontes*«, men i Modsætning til ham lod jeg dem *alle* tale til mig. — Modsætningen mellem den trosfremjellige Barnetillid i »Sj. I« (med den altid harmoniske og glædetonende Udklang i Sangene, trods den alvorlige Undertone i Syndsbekendelsen) og de langt dybere Vidnesbyrd om Syndens og Verdslighedens Magt over Hjærtet i »Sj. II« traadte atter klart frem, og jeg kan ligesom Dr. M. slutte mig til Prof. Brix, naar han i disse sidste Sange hører »en vældig rullende Torden, Brag af Nedslag og øsende Vand«; og i hvert Fald en stor Del af Digtene fortjener i Sandhed Betegnelsen »kolossal Poesi«. Men, hvad der ikke lader sig overse, er at »*Jeget*« i disse Sange umuligt kan være det *samme*.

Dr. M. mener nu, at Uoverensstemmelserne kun er Vidnesbyrd om Digterens brusende, lidenskabelige Sind. Han opfatter det sidste Hjertesuk i Sj. II, der jo, som bekendt, giver malende Udtryk herfor, som en »Pegepind« til Forstaaelse af *hele* Kingos Digtning. Han siger derfor: »Overalt, hvor der kan være Mulighed for at høre dette urolige Digttersind tale, dette beklemte Hjærte slaa, skal det prøves« (S. 551). Selvfølgelig. Jeg er nu heller ikke saa svagt begavet, at jeg ikke har forsøgt denne Vej. Men hvorfor gør saa Dr. M. ikke selv denne Prøve? Hvorfor paaviser han os ikke, at et saadant uroligt Digttersind kan forklare, at Kingo fx. i én af disse Sange lader sit Jegs kristelige *Udviklingshistorie* foregaa paa én Maade, og i en anden paa en ganske forskellig Maade? Kan det samme Jeg, hvor lidenskabeligt og brusende dets Sind end er, have levet under saa forskellige Livsvilkaar, som Sangene i Sj. II beretter om? Lader det sig navnlig tænke, at ét og samme Jeg har oplevet sin afgørende Omvendelse paa *to* vidt forskellige Maader?

Jeg skal ikke gentage Redegørelsen for min Analyse af Sangene, der paaviser, at Kingo i disse »Allehaande Andagter i *allehaande* Tilfælde« gør sig til Talerør for forskellige Personligheder med forskellig religiøs Udviklingshistorie. Jeg maa m. H. til dette henvise til min Indledning til »Sjungekoret« (Pag. LXXVII—LXXXII) og til Afhandlingen »Om Kingos Psalmedigtning« i »Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter«, 1934 (S. 30—38).

Det gør mig selvfølgelig ondt for Dr. M., at »det vender sig i Livet paa ham«, naar Kingos »lidenskabelige Sjæk« betegnes som et »Talerør«, men jeg kan kun indprente ham hans eget Raad: »at gøre Alvor af at holde sig til Kingos Digtning.« Det er umuligt, at det Jeg (15. Sang), der var faldet i »Syndens Søvn« og levede hen »uden Frygt«, men *pludselig* forandredes heltigennem, idet »Kristi Kærlighed greb ham om hans Hjerterod, kyssede ham med Himelmund, favnede ham og blæste paa ham med sin Aand«,

saa han følte sig ligesom løftet til Himlen, fordi Gud havde »fyldt op mit Sind«, saa han nu »saa Guds Billede i alt, hvad han rørte paa«, er det samme som det »retsindige Barn« (12. Sang), der *aldrig* var kommet bort fra Gud eller havde følt sig ved »Afgrundens Port«, som *aldrig* blev »omvæltet af Modgangs store Bølgebjærg«, men som Gud dog lærte at træde Verden under Fod, idet han altid gav ham, hvad der tjente ham bedst. — Og kan dette være den samme som den »betrængte« (13. Sang), hvis *hele* Liv fra første Begyndelse var »Korsets Skole« og »idel Nat«, hvem Lykken bedrog, og Vennerne glemte, som, plaget af Armod, maatte tigge det bare Brød, og hvis Ønske kun er, at »Gravens Muld« maa dække hans Legeme! Eller som den »Pønitent« (6. Sang), hvis Liv, inden han omsider fandt Pladsen ved Korsets Fod, var det store Vidnesbyrd om Guds forunderlige Langmodighed; han fik Ære og Rigdom og blev »en kælen Syndedægge«, men slog Guds Ord hen i Vind og Vejr. Ja *han* kan ganske vist minde om Jeget i 5. Sang, der ogsaa fik Ære, Gods og Lykke, men *aldrig* i hele sin Barndom, Ungdom og *Manddom* har kæmpet en »Jakobskamp«; ganske vist under Skriftemaal eller Sygdom kunde han love, at »Satans Lysteregimente« i ham nu skulde have Ende, men straks efter glemte han altid Guds Naade. Jeg tilstaar, jeg giver op, naar Dr. M. vil forklare os disse Modsætninger ved Kingos »brusende Sind!« Og skyldes det maaske ogsaa dette, naar Kingo i 3. Sang — han maa have glemt sin Skildring i 15. Sang! — fortæller os, at hans »Jeg« oplevede sin *Omvendelse* paa en hel anden Maade; ti her mærkede han overhovedet intet til Jesu Naade og Kærlighed, før han, pisket af Samvittigheden, hæs af Angergraad over sin Synd, vridende sig i Støvet i Angst for Guds Vrede, saa »Judas' Strikke« som den eneste Udvej af Elendigheden!

Det er nemt nok at kritisere, naar man simpelthen ser bort fra de Kendsgærninger i Sangene, der lægger de for én ubehagelige Vidnesbyrd paa Bordet. Hvad nytter Dr.

M.'s Forsikring om: »Jeg vil gøre Alvor af at holde mig til selve Kingos Digtning,« og hans Indrømmelse af, at Sangene 11—15 i »Sj. II« er »afgørende«, naar han derefter *kun* giver nogle Betragtninger over Nr. 11 og 14 til Bedste, uden i mindste Maade at indlade sig med de førnævnte Sange, hvorudfra jeg har konstateret Umuligheden af at fastholde Jegets Identitet.

Hvor meget saa Dr. M. taler om »gyngende Grund«, ét kan man ikke komme udenom: at Kingo kender *flere* Veje til Frelse og har skildret dem med levende Anskuelighed og unægtelig ogsaa med stor digterisk Kraft — ti Erkendelsen af »Kingos Typer« og af det, at han gør sig til »Talerør« for disse højst forskellige Individualiteter, nedsætter jo ingenlunde hverken ham som Digter eller Sangenes poetiske Valør. — Mærkelig nok skriver nu ogsaa Dr. M. (S. 554): »Vi staar overfor en Digtersjæl, der saa dybt i sig selv, og *derigennem kunde kigge ind i andre Sjæle og Sjælstilstande og i Menneskehjærtets Løndomsdyb.*« Det er jo just, hvad de af Dr. M. *forbigaaede* Digte aflægger saa tydelige Vidnesbyrd om — men *hvorfor* saa denne Forargelse over Betegnelsen »Talerør«, naar Kingo netop lader disse forskellige Individualiteter *tale direkte* til os om deres Sjælstilstande og Livsudvikling!

Men har man forstaaet *dette* Forhold med Sangene i »Sj. II«, saa forstaaer man ogsaa, at et Spørgsmaal møder frem: udelukker denne Kendsgærning, at *ét* af disse »Jeger« dog er Talerør for Kingo *selv* i den Forstand, at han giver os Indblik i sin *egen* Historie som Kristen?

Her staar man overfor *et Valg*. Man kan sige: Jegformen er et kunstnerisk Middel til at give Digtens Indhold større Liv og øget Mulighed for at gribe Læserne; og da vi mangler andre Kilder til Vidnesbyrd om Kingos *egen* religiøse Udvikling, maa vi *give op* m. H. til et Svar herpaa og nøjes med den Kendsgærning, at han, *trods* Datidens herskende lutherske Teologi, i hvert Fald *har* den *Forstaaelse* af det subjektive Fromhedsliv, at flere Veje fører til Frelses-

maalet (selv om alle bygger fast paa det grundlutherske: Frelse udelukkende af Naade). Men luthersk i Overensstemmelse med Ortodoksien var dette *ikke*, og ogsaa med dette Resultat af Undersøgelsen, stilles man da overfor Spørgsmaalet: hvorfra stammer det? Er det Laan fra en bestemt Paavirkning eller en blot Konsekvens af Kingos Forstaaelse for empirisk Psykologi? At Tidens herskende Lutherdom fandt »Vildelser« hos Kingo, er jo et Faktum, belyst ved Prof. *Wandals* Misfornøjelse med, at Biskop Bagger havde approberet »Sj. II«, og her maa vel netop tænkes paa Hævdelser af disse Veje — jeg véd i alt Fald ellers ikke, hvad Wandal har tænkt paa, med mindre det *ogsaa* drejer sig om Kingos, dog spagfærdige, Forstaaelse for, at der i Mennesket, som er kommet bort fra Gud, rører sig en Længsel, Uro eller Forstaaelse for, at det *maa* frem til Gud for at finde Fred, og at *andre* er i Stand til at vække denne Trang til Live hos Synderen.

Men man har i det mindste *ogsaa* Ret til at prøve, om Grunde ikke taler for, at én af disse religiøse Livsskildringer i »Sj. II« er Kingos egen. Jeg anlagde her to Synspunkter. Det ene var Sammenligningen med Fromhedsopfattelsen i Kingos øvrige religiøse Digte, altsaa baade Sangene i »Sj. I« og de egtl. Kirkepsalmer. Men kun en saadan Skildring af den religiøse Livsudvikling, der *uden Modsigelse* stemmer overens med Fromhedstypen i de to andre Dele af Kingos religiøse Produktion og bidrager til deres Forstaaelse, kan komme i Betragtning. — Og videre antog jeg, at der dog ogsaa er Grund til at vente, at, hvor stor en Sjælekender og digterisk Begavelse — og lad os ikke glemme vel skolet Teolog — Kingo end var, maatte han dog have besiddet større Forudsætning for at gøre Rede for sin *egen* Sjælsudvikling end for andres; man maatte derfor vente, at Virkelighedsskildringen fremtræder klarest og mest gribende, hvor han taler om sig selv.

Det er i alt Fald ud fra disse to Synspunkter, at jeg har plæderet for, at vi i 15. Sang i Sj. II har Kingos egen reli-

giøse Historie: at han altsaa *har oplevet en pludselig Omvendelse*, karakteriseret ved en overvældende Erfaring af Jesu Kærlighed — en Oplevelse, der lærte ham, at hans »Gærning var at gøre *Bod* og undertrykke *Kød* og *Blod*«. Jeg maa atter her henvise til mine fornævnte to Afhandlinger. — Jeg skal ikke benægte Dr. M.'s Ret til at hævde, at vi her, som ved *enhver* Hypotese, befinder os paa »gyngende Grund«, men den gynger i alt Fald ikke saa stærkt som *hans* Anvendelse af Grundsætningen om Kingos »brusende Sind!« Den anbefaler sig i alt Fald paa flere Maader. En Omvendelse netop af den Art stemmer psykologisk set saare vel med et saa afgjort følelsesbestemt Sjæleliv som Kingos. En pludselig Oplevelse af *Jesu Kærlighed*, der ikke blot bringer »Gudsfrygtens Sæd til at spire i hans Hjærte med kvægsom Trøst og Voksekraft«, men tillige *fylder* hans Sind i den Grad, at han saa at sige ser Guds Billede overalt i Tilværelsen, samtidig med at han nu forstaar, at hans Liv baade maa vies til Jesu Lov og Pris og til at gøre *Bod*, forklarer fuldtud, at den *hidtil verdslige* Digter kunde finde netop de Toner, der præger Morgen- og Aftensangene i Sj. I. Deres indledende religiøse Naturbetragtninger, deres frejdige Barnetillid, fuld af Tak og frisk Livsglæde, deres Sans for Kaldsgærningen som en Gudstjeneste, deres Iver for at lede til et Kristenliv, der præges af Forstaaelse for, at Gud vil have det *hele* Hjærte, men ogsaa møder den angrende Synder med stadig ny Naade, kan ikke finde bedre Forklaring end netop, at de er fremsprungne af en saadan Oplevelse. Selve Oplevelsens Skildring ligesom Redegørelsen for det forudgaaende Liv bærer ogsaa et saa ægte Virkelighedspræg, at det ogsaa har slaaet andre, der har sysselsat sig med Kingo, saaledes Prof. H. Brix. Derhos er Udviklingen fra en saadan Oplevelse og fra det Fromhedspræg, der karakteriserer »Sj. I« til de dybe Toner om Syndens Magt og Verdenslivets stærke Sug i »Sj. II« fuldt forstaaelig — ikke blot fordi den, der tror, at hans nye Liv kan blive saa harmonisk, som »Sj. I« opti-

mistisk mener det, snart vil erfare — navnlig naar man besidder et saa lidenskabeligt Sind — at »Boden« er vanskeligere at praktisere, end man antog. Synden har, selv efter en saadan Oplevelse, den gennemgribende Indflydelse paa det Hjærte, man forstod Gud havde *helt* Krav paa, og talrige er da ogsaa de kirkehistoriske Vidnesbyrd, vi har, selv fra dem, der har oplevet den mest gennemgribende Omvendelse, om at de Tider atter kom, hvor Hjærtet blev koldt, og Synden fik Magt. Derfor kan Kingo føle saa dybt med bodfærdige, og derfor kan ogsaa Reminiscenser af egne Erfaringer være *indflettet* i de Sange, hvis Indhold iøvrigt har Bestanddele, som Kingo *umuligt* kunde erkende som Udslag af sit lidenskabelige Sind (jfr. Sj. II, 2. hvor »Jeget bekender, at han har stjaalet, snydt i Handel, søgt Skøger og bruger én Times Kirkefærd om Søndagen til at »sminke 6 Dages Syndebegær«). Men jeg beklager, at Dr. M. resignerer m. H. til at »eftervise«, at »Kingo's Oplevelser hele Tiden »skaar igennem« i disse Sange.« (S. 552). Selvfølgelig kan han i hvert Fald ikke skildre *sin Omvendelse* med dens Forudsætninger og dens Tilvejekomst paa den Maade, som Sj. II, 3 gør det, hvis II, 15 skildrer den. Og betragter man Skildringen nærmere, viser den sig da ogsaa, som jeg udtalte i Afhandlingen i »Dsk. Kirkeliv« (S. 34), mere præget af Ortodoksiens *Lære* end af Selvoplevelse. Det er jo for Resten saadan, at flere af Digtene i Sj. II, som Overskrifterne ogsaa viser, digterisk udformer et Skriftords Tanker.

Men, naar »Sj. II« fik de saa stærke Toner, der forekom Prof. Brix som »vældig rullende Torden«, hænger det jo ogsaa klart sammen med Kingos uddybede Kendskab som Biskop til Kirketilstandene og med det Forfald, hine Krigsaar havde ført med sig. Hans højst pessimistiske Dom om de kirkelige Forhold i Anbefalingen af Oversættelsen af Arnds Bog (1682), er tydeligt Vidnesbyrd om, hvor grebet han har været af de foregaaende Aars Erfaringer.

Netop, naar man forstaar, hvorledes det forholder sig

med »Jeget« i »Sj. II« og ikke er blind for *Arten* af Kingos »Empiri«, vil man da se, at der bliver god Sammenhæng mellem Standpunktet i Sj. I og II; Forskellene mellem de to »Parter« bringer *ikke* Modsigelse ind i den Udvikling, man ikke kan komme udenom, han maa have oplevet mellem 1673 og 1681. Men med Omvendelsesoplevelsen og den derefter følgende uddybede Kristendomsforstaaelse staar ogsaa Kingos *Kirkepsalmer* i bedste Overensstemmelse; hvorimod jeg tilstaar, at, hvis alle »Sj. II.«s Sange skal opfattes som personlige Udtryk for Kingos »brusende Sind«, bliver det (rent bortset fra Umuligheden af at give en psykologisk Forstaaelse af Digterens modsigende Erfaringer og Oplevelser) uforklarligt, at Kirkepsalmerne ikke ganske anderledes tydelig bærer »Tordenpræget«.

Jeg befinder mig derfor meget vel paa min »gyngende Grund«, hvis Bæreevne Analysen af Kingos religiøse Digting bekræfter for mig, og jeg er overbevist om, at den, der læser disse Sange og Psalmer med den Nøgle til Forstaaelsen, som den egenartede Omvendelse og den følgende religiøse Fordybelse med dens samtidige Erkendelse af Individualiteternes og Frelsesvejenes Forskellighed giver, vil faa mere Udbytte af sin Læsning, end den, der nøjes med »den Pegepind«, Dr. M. rækker ham i Kingos Navn. Man vil da ogsaa forstaa, at *jeg* finder Grundforklaringen til Kingos »Empiri« hverken hos Englændere eller Tyskere, men i hans *egen* Oplevelse. Det er den, der ogsaa gjorde ham til Vækker; men ingen forstandig Mand, der sætter sig til Opgave, at føre andre til »Gudfrygtigheds Øvelse«, vil foragte at bringe de Hjælpeidler, som Samtiden rækker ham. Det er under *dette* Synspunkt, at jeg ser hans Tilslutning til den »engelske Prædikemaades« Principer.

Men endnu ét staar tilbage m. H. t. »Omvendelsen«. Jeg har til Dr. M.'s Forfærdelse udtalt den Formodning, at Kingos stærke Oplevelse af Jesu Kærlighed skete under en Altergang. Det »gyser« i Dr. M. — han ser mig »plumpe i!« Jeg maa sige, at jeg egentlig er forbavset over, at netop

Dr. M. ser saaledes paa denne Antagelse; ti han mener jo, at Nadveren spillede en ganske særlig Rolle for Kingo; ja han hævder (S. 555), at Psalmen »O, Jesu paa din Alterfod« er »noget af det *inderligste*, Kingo havde skrevet«. (Hvorfor han tilføjer her, at ingen kan finde noget »engelsk« i den, er mig gaadefuldt; *jeg* har jo ialt Fald ikke paastaet det! Men jeg erindrer iøvrigt om, at ikke blot en højst luthersk Teolog som vor *H. Masius*¹, men ogsaa *Spener* fandt, at Datidens anglikanske Nadverforstaaelse ikke adskilte sig fra vor!). Erfaringer om særlig inderlig Fornemmelse af Jesu Kærlighed under en Handling, der saa afgørende indprenter os Jesu Lidelse under Synspunktet »for *eder*«, er dog vel ikke ukendt for Kristne, og der er adskillige kirkehistoriske Vidnesbyrd om »Gennembrud« netop under Altergangen. Men iøvrigt har jeg i min Afhandling om »Sjungekoret« givet Begrundelse for Antagelsen ved Henvisning til Kingos Digt 1671 til Obyggelsesforfatteren *Villads Nielsen*, som unægtelig tyder paa, at Kingo har haft en *særlig* Oplevelse ved »*Kærlighedens* Maaltid«. Jeg tror derfor, at Dr. M.'s Ængstelse for min Vandgang, er

¹) I Tillæget til hans »Beretning om den Forskiæl, som der er imellem den sande Evangeliske Lutherske og de Reformertes Lærdom« (der udkom paa Tysk 1690; dsk. Overs. 1724, der her citeres) S. 22 f. gør han først opmærksom paa Biskop *Will. Forbes's* Nadverlære som ganske stemmende med luthersk og tilføjer saa: »Om den *Engelske Kircke* i Almindelighed haver vores Theologi den bedste Forhaabning, som den samme, af alle Reformerte Meenigheder, stemmer mest overeens med vor Lutherske Religion. Ja det er og vitterligt, at den Engelske Kircke producerer og fremlægger Lutheranernes Consensus og Samtycke imod Presbyterianerne som deres Brødres og *troesforvantes* Biefald,« Dernæst omtales Dr. *Cumbers* Enighed med dansk Liturgi og hans lat. Overs. af Biskop *Baggers* udførlige Indledningsredegørelse i dennes Udg. af Alterbogen. — Jeg anfører dette, dels fordi Dr. M. stadig viser Tilbojeligbed til at identificere Anglikanisme og »reformert Opfattelse«, dels fordi dette Citat af en *ubestridt* ortodoks Lutheraner kaster Lys over det hjemlige Syn paa det engelske. Biskop *Bagger*, der nævnes, og som jo Kingo følte sig nær knyttet til, deler ganske denne Betragtning; men han maa jo ogsaa direkte regnes blandt vore hjemlige »Englændere«.

unødig. Ogsaa i dette Tilfælde »holder jeg mig« altsaa til Kingos Digtning.

Jeg har dermed gjort Rede for Fremgangsmaaden i min Undersøgelse og i hvert Tilfælde vist det uholdbare i Paastanden, at jeg er gaaet til Kingos Digtning med *forudfattede* Meninger. Grundpunktet i den: Paavisningen af »Typerne« i Sj. II staar fast; Dr. M. har i alt Fald end ikke gjort Forsøg paa at rokke ved det. Ti, at han indbilder sig, at hans Forargelse over, at jeg finder, at Kingo i Sj. II Nr. 11 og 14 har skildret *særlige* »Typer«, kan omstøde Analysen af Forskellen mellem Nr. 3, 12 og 15, er for naiv. Det er imidlertid, som allerede omtalt, *alene* disse to Sange, han paaberaaber sig, for overhovedet at modbevise min Paavisning af »Typer« i Sj. II. Men disse to er efter hans Opfattelse saa »personlige«, at de er tilstrækkelige til at bevise, at ogsaa alle de andre maa være det — *deres* »Personlighed« kan altsaa bevise, at Kingo har oplevet »Omvendelse« i alt Fald paa to Maader og har levet hele sit Liv i usleste Fattigdom og *tillige* i Rigdom osv.!

Jeg skal ikke opholde mig ved Dr. M.'s mærkværdige Bemærkning om disse Sange (S. 552), at de er »de to berømteste og *for saa vidt ogsaa* mest personlige«. Men, hvad jeg atter maa beklage er, at Dr. M. heller ikke her analyserer Indholdet. Jeg har eftervist (ingenlunde »dekreteret«), at den religiøse Opfattelse, de er Udtryk for, har et bestemt *Særpræg* og mangler de kristelige Elementer, der har den afgørende Betydning for Kingo, og derfor kan jeg ikke tro, at Kingo vilde vedkende sig deres Livssyn som sit eget. Dermed er selvfølgelig *ikke* sagt, at Kingo ikke af Selverfaring kendte til de Verdens Fristelser, han har givet den gribende Skildring af i »Far Verden, farvel«. Selvfølgelig ikke. Skønt jeg tror, at Dr. M. gør for meget ud af sin Forestilling om »Avind« som Kingos »Arvefjende«, skal jeg saaledes ikke benægte, at ogsaa de Vers, han »ofrer« den, er farvet af Kingos Personlighed. Men allerede Sangens udpræget antitetiske og kunsttekniske Udformning gør mig

betænkelig ved at tale om den som et »enestaaende Udtryk for Sindsoprør«. Hovedsagen er jo imidlertid ikke, om man stærkere eller mindre stærkt *føler* Kingos »brusende Sind« i Sangen. Hovedsagen er: hvorledes staar dens *Indhold* til den lutherske Trosopfattelse, Kingo iøvrigt giver Udtryk? Fattes dette, som jeg har vist, tør jeg ikke hævde, at Sangen tages som Gengivelse af hans Verdens- og Kristendomsforstaaelse. Kingos Psalme i Vinterparten »Far vel da, Verden« viser ogsaa, at han selv følte, at Temaets Behandling i Sj. II trængte til kristelig Uddybelse. Da det nu staar fast, at Kingo gør sig til »Talerør« for andre Individualiteter og Livsførelser, forekommer min Fortolkning mig højst plausibel — med mindre man, som jeg ogsaa har tænkt mig, her har et ældre Digt, skrevet under en særlig Krise, der ligger *inden* hans modne Tilegnelse af Evangeliets Naade. Men naturligvis kan man ogsaa mene, at det hører til dem, Prof. Brix betegner som »af almindelig Karakter«; det tager jo den fra Prædikeren velkendte Tanke om, at »alt er Forfængelighed« op og gør den mere virkningsfuld for Læseren gennem det antitetiske. Men i alle Fald optages Sangen sikkert i Samlingen af Vækkelsesgrunde.

Med Hensyn til Nr. 14: »Sorrig og Glæde« er Argumentationen ganske den samme; det var ønskeligt, at Dr. M. havde vist, at *Indholdet* ikke berettigede til min Opfattelse! Som ved det foregaaende Digt finder han nu kun, at »jeg redder Retroenheden paa Bekostning af Poesien«. Han forstaar altsaa ikke, at jeg overhovedet ikke taler om »Retroenhed« her, men om det kristelige Indhold, som Kingos Trosliv hvilede paa. Hvorledes han kan tale om: »paa Bekostning af Poesien«, ligger ud over min Begriben; Digtet bliver dog hverken mere eller mindre »poetisk« end det er i sig.

* * *

Dr. M.s Bevisførelse for, at Kingo ikke *kan* være engelsk paavirket, har to Sider. Dels fremhæver han Kingos »litterære

Afhængighed af Tyskland i det hele« og specielt af Tyskeren *Rist*; dels hævder han, at Kingo som *Vækker* og »Empiriker« ikke giver noget fra Tyskerne forskelligt.

At Kingo »literært« staar i udstrakt Gæld til Tyskland, er jo en gammelkendt Sag, og er ikke bestridt af nogen. Hans Opfattelse af Poesi og hans digteriske Teknik bygger helt paa de Principer, der særlig siden Martin Opitz arbejdede sig frem til Sejr. Dr. M. mener imidlertid noget langt mere med sin Paastand om Kingos literære *Afhængighed* af Tyskland. Digteren Sehesteds Betegnelse af Kingo som Danmarks *Rist* vidner derom! Det er *ham*, Kingo har betragtet som sit store Forbillede og efterligner — ja efter Dr. M.'s Mening endda i den Grad, at man hos Kingo finder »ligefremme Reminiscenser«, »umiskendelige Ligheder«, ja i ét Tilfælde (Bordandagtssangen) »kunde det synes«, at Kingo kun har »udvidet« en Sang af *Rist* »med malende Tilføjelser«.

Jeg tilstaar, at hvis Kingo i den Grad har taget *Rist* til Forbillede, og dette nu skal være et Hovedsynspunkt paa hans Psalmedigtning, bliver hans dristige Ord i Dedikationen i »Sj. I« om, at Danskes Aand ikke længer behøver »udlændiske Vinger« for at stige til Himlen, og at han byder paa Sange, der overflødiggør Laan af de tyske, noget vel overmodige. At Kingo opfattede sin Digtning rent sprogligt som et vægtigt Indlæg mod Tyskeriet i Danmark, er vel alle enige om; men den almindelige Opfattelse har dog ogsaa været, at Kingo, da han forelagde det danske Folk sit »Sjungekor«, var sig noget langt mere bevidst, og at Dedikationen med udpræget (og berettiget) Selvfølelse stillede disse Sange op som original dansk Digtning.

Det synes mig, at det er gaaet Dr. M. her, som i hans Afhandling om »Passionsdigtene«. Dèr saa han Kingo sidde og digte med Joh. Gerhards Kommentar i Haanden, omhyggelig for at versificere de Tanker, som han hentede frem af denne Lærdoms Guldgrube, »tyggende paa Penneskaffet«, mens han oversatte! Frk. Tunold viste med Rette,

hvor mange af disse Tanker og Billeder, der var ganske almindelige og gammelkendte for en Datids Teolog. Jeg maa sige, at »de umiskendelige Ligheder« mellem Salmerne i Sjungekoret og de anførte Sange af Rist imponerer mig ikke mere. Navnlig ikke, da de jo *ikke* forklarer noget af det, jeg har paavist som det særprægede hos Kingo, og da den generaliserende Dom ud fra de angivne »Reminiscenser« falder til Jorden, naar man tænker paa det mægtige Fond af aandelig Rigdom, som Kingos kristelige Produktion omfatter.

Jeg kan forstaa, at Kingo i 1671, da Sehested betegnede ham som »den danske Rist«, maatte føle det som en Æresbetegnelse, men jeg kan hverken tro, at Sehested eller Kingo opfattede Betegnelsen som: her er en dansk Kopi af den tyske Digter! — Men Vitus Berings lat. Digt, der i alt Fald var forfattet for sent til at komme med i »Sj. I«, og som optryktes i »Sj. II«, skal altsaa paa Grund af denne Plads være Kingos egen Dokumentation af, at *han* opfattede Æresnavnet paa Dr. M.s Vis!

Hvad siger da dette lat. Digt? Det siger i Grunden netop hvad Kingo selv sagde i Dedikationen i Sj. I: *hidtil* har Danske beundret Rists Sange, nu er der opstaaet i Fædrelandet en Digter af langt højere Værd og Betydning for os. Og efter en literærhistorisk Digression slutter Bering med en Udtalelse, der næsten kunde synes at alludere til Kingos egne Ord i »Dedikationen« i »Sj. I«, men navnlig er bemærkelsesværdig ved den Vægt, der lægges paa Ordet »Pietas«. Naar da Dr. M. selv forstaaer, at Vitus Bering ender med at hæve Kingo over »alle Digtere« (ogsaa Dante), er det dog lidt mærkeligt, at *Kingo* skulde have forstaaet disse Æresvers paa Dr. M.'s Manér. — Naar Dr. M. derfor mener, at dette lat. Digt er af »ligesaa afgørende Betydning i literaturhistorisk, spec. *salmehistorisk* Henseende, som den danske Efterskrift (det sidste Hjertesuk i Sj. II) er til *personlig*-poetisk Forstaaelse af Sjungekoret«, overvurderer han sin Bevisførelses Vægt paa det

her omtalte Punkt i ligesaa høj Grad, som han gjorde ved sin Henvisning til Kingos »brusende Sind«.

Men nu de anførte Digte af Rist! At der selvfølgelig er Lighedspunkter mellem Rists »Busslieder« (og mellem Maser af andre, baade tyske og danske, Bodssange) med Kingo, kan ikke overraske nogen. Og navnlig, naar man tager en Sang som Nr. 2 i »Sj. II«, der, som jeg har gjort opmærksom paa, er et *Læredigt* om Syndens forskellige Former med Gal. 3, 24 som Udgangspunkt og de 10 Bud som Grundlag. — Dr. M. tør da heller ikke paastaa (!), at Kingo har faaet Impulser til Nr. 2 fra det anførte Digt af Rist; men han benytter Lejligheden til at indprente mig, at »Kingos store Forbillede« her taler om »Dyder og Laster«, hvorfor han haaber, at jeg nu vil indrømme, at det er »mere nærliggende at antage, at, naar Kingo driver paa Dyder og advarer mod Laster, følger han »Forbilledet« og gaar ikke i Skole hos Englænderne! — Mine Bemærkninger i Afhandlingen i »Dansk Kirkeliv« om »Dyd og Last« var fremkaldt af Dr. M.'s Angreb paa »The whole duty of man« og den engelske Moraliseren (jfr. ovenfor S. 413 f.), der erklæredes for »uluthersk«; *deroverfor* pegede jeg paa Kingos stærke Driven paa »Helliggørelse« og hans Tale om »Synd og Last«, og tilføjede: »heldigvis følte *Datidens* Lutherdom ikke dette som en *Fornægtelse* af det lutherske«. Heri ligger selvfølgelig Erkendelse af, at man *ogsaa* fra luthersk Side talte moraliserende, og Kingo behøvede naturligvis ikke noget direkte »Forbillede« for at gøre det. Men da man i *Samtiden* hævder en Sammenhæng mellem den saa stærkt fremtrædende Iver for Moralvækkelse og den engelske Prædiken (og bl. a. gør opmærksom paa, at Rostockeren Heinrich Müller, hvis Tendens i den Henseende er klar, ogsaa er engelsk paavirket), finder jeg det rimeligt, at ogsaa Kingos stærke Helliggørelsesinteresse kan hænge sammen dermed. Men jeg skal gjerne indrømme, at det vilde være rigtigere at tale om den stærke Tendens i Tiden i Retning af at modarbejde Moralfaldet, og jeg

minder ogsaa om Lovgivningens fremtrædende Interesse i saa Henseende. Men det glæder mig, at Rist nu lærer Dr. M., at Moraliseren ikke misklæder en Lutheraner!

Som jeg ovenfor (S. 583) bemærkede, er Sj. II, 3 mere præget af *Ortodoksiens Lære om Omvendelse* (Sønderknuselse ved Loven, derefter Oprejsning ved Evangeliet) end af Selvoplevelse; det er derfor heller ikke underligt, at Dr. M. netop kan finde Ligheder i Grundtanken, Gennemførelsen og Bodsstemningen hos Rist med *denne* Sang, og jeg maa udtrykke min Tilfredshed med, at han *endelig* paa dette Sted viser Interesse for den religiøse Digtnings *saglige Indhold*. — Men Bodspsalmer af denne ortodokse Støbning er der selvfølgelig nok af i lutherske Psalmebøger; jeg har en Hamburgsk Psalmebog fra 1696, der viser dette. Her findes ogsaa Rist's Bodssang optaget. Men naar jeg læser 2. Del af denne, som Dr. M. forbigaar, bortset fra 1. Vers, maa jeg sige, jeg forbavsnes noget over den Lethed, hvormed Dr. M. konstaterer »Forbilleder«. Allerede det af Dr. M. fremdragne 10. Vers er netop betegnende for *Forskellen* mellem Kingo og Rist (»Nach dem Trawren kommt das Frewen« . . . »nach den heulen kann man lachen«).

Forbløffende finder jeg Dr. M.'s Henvisning til Rist's »Ein Blumlein . . .« som Forbillede for »Far Verden, farvel«. Ja, han anser det ikke for udelukket, at dette Digt (som han dog har erklæret for noget af det mest *personlige* Kingoske, altsaa helt igennem Udtryk for hans »brusende Sind« og mættet med Oplevelsens Træk) er tilsigtet som et »Overbud« over det store Forbillede (!), og har givet Kingo »stærkere Impulser end de mange andre Behandlinger af dette Emne, han kan have truffet paa.« Nu synes jeg, vor Forstaaelse af »Far Verden« faar stærk Lighed! Ti, at Kingos »bedske Livserfaringer kan have *farvet* dette grandiose Digt, vil jeg jo ingenlunde nægte. Men jeg kunde have ønsket, at Dr. M. ogsaa her havde analyseret det saglige Indhold i Rists Digt og sammenlignet det med den Kristendom, Kingo byggede paa! — At Rists Digt over-

hovedet skulde være Kingos Forbillede, anser jeg for udelukket — i saa Henseende har »Himmelsangen« hos Heinrich Müller absolut Prioriteten.«

Større er unægtelig Ligheden mellem Kingos og Rists Bordandagt; men ogsaa her er vi paa Common-place-Omraadet. Imidlertid indrømmer jeg, her er Grund til at tale om »Forbillede«.

Men *disse* Exempler skal altsaa ikke blot være nok til at vise, at *tysk* Digtning præger »Sjungekorets« Indhold, men ogsaa, »at man ikke behøver at lede efter »engelsk Vækkelsesteknik« i Sj. II.«!

Jeg spørger da først, *hvor* har Dr. M. paavist, at den for Kingo ejendommelige Individualitetsopfattelse med Godkendelse af de forskellige Frelsesveje findes hos Rist? Og *hvor* har han vist, at »Forbilledet« viser samme Forstaaelse for at »berede« Vej for ægte »Hjærtetekristendom« under de forskellige Former, som Kingo med sin Virkelighedssans og Forstaaelse for Livsudviklingens Mangfoldighed gør det? *Hvor* er der i det anførte noget, der tyder paa Erkendelse af, at man maa ud over Ortodoksiens trange Forstaaelse af Frelsen; *hvor* er der noget, der peger paa Forstaaelsen af, at ogsaa den i Synden dybt sunkne har »opadbærende« Dragelser; *hvor* er der endelig Spor af det Skema, som Kingo som Regel opbygger sine Sange efter i Lighed med den engelske Prædiken? Paa Erkendelsen af det anførte beror Kingos »Empiri« og »Vækkelsesteknik«. Da jeg tidligere tilstrækkelig har gjort Rede for den engelske Indflydelse, maa Dr. M. undskylde mig, at jeg forbliver ved min Opfattelse, til han virkelig paaviser dens Uholdbarhed. — Jeg havde egentlig ventet, at Dr. M. havde fordybet sig i Vidnesbyrdene om tysk og dansk »Jesus-Liebe«, for heri at finde en Forklaring paa Kingos »Fromhedystype«. Utvivlsomt er her noget, han er paavirket af; dens Mod sætning til Ortodoksiens Frelseslære har antagelig i Forbindelse med Omvendelsesoplevelsen befæstet Kingos Forstaaelse for Virkeligheden af de forskellige Frelsesveje.

Men heller ikke denne Paavirkning forklarer os ham til Fulde som Vækkeren til »Gudfrygtigheds Øvelse«, saadan som han skildrer denne i hele sin religiøse Digtning. Man kan ikke komme udenom, at »Prædikanten« i dansk Psalmedigtning har været under Paavirkning af Tidens mest fremtrædende Fænomen paa Forkyndelsens Omraade.

Til Slut blot ét — jeg vil raade Dr. M. til at studere Joh. Gerhard endnu engang og læse, hvad der er skrevet om hans Forhold til Arnd, saa vil han antagelig forstaa, at det ustedfæstede Vers, han anfører, ikke forekommer mig tilstrækkeligt til at afvise, at Gerhard var endogsaa stærkt paavirket af Mystiken. Jeg benyttede Lejligheden, efterat have læst Dr. M.'s Afhandling, til at repeterer »Meditationes sacræ«; de er lærerige m. H. til Forstaaelsen af det Tilskud af *katolsk*-mystisk Fromhedsliv, som Ritschl i sit store Værk om Pietismen var saa omhyggelig for at konstatere paa 17. Aarh.s Lutherdom. Men var Kingos Fromhedstype kun en Efterklang af Arnd-Gerhards, vilde vi sikkert møde Spor af dette Islæt i den.

Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734.

Af P. G. Lindhardt.

1734 var et kriseaar i Danmarks kirkehistorie. Ganske vist havde Christian VI allerede dengang stillet sig paa vækkelsens side og havde besluttet sig til at gøre op med pietismens modstandere for at lamme dem og saaledes gøre den moderate kirkelige hallensiske pietisme til dansk statsreligion; thi Christian VI var baade en from mand og en forsigtig mand: gerne støttede han vækkelsen, som havde hans hjerte; men intet kunde gøre ham mere ængstelig end raabene om, at kongen vilde indføre en ny religion; han ønskede at bevare den fra fædrene overleverede kirke, men han ønskede ogsaa at forny den; derfor laa han i krig med de ortodoxe præster, og takkede sin Gud, at han ikke havde indsat dem.

Men det havde knebet med at komme saa langt. Allerede før hans tronbestigelse gærede det kraftigt i København, og efter denne tog det rigtigt fart. Forsamlingerne blomstrede op, og Zinsendorffs besøg i sommeren 1731 gød olje paa ilden. Uroen i byen voxede, modstanderne mobiliserede sig og søgte med alle til raadighed staaende midler at forstyrre de vakte. Biskop Worm, der var mere pietistvenlig end saa mange, blev konfus — nu gik det for vidt — og han udbad sig hos kongen en forordning, der skulde lamme forsamlingsvæsenet i lighed med en forordning af 1706. Kongen vilde ikke gaa med til dette, hvilket vilde være ensbetydende med absolut forbud; men det forbødes at holde forsamlinger, hvor ordet udlagdes; samtidig forbødes det præsterne at tale mod forsamlingerne.

Denne usikre kurs skyldtes, at kongen endnu vaklede mellem en hallensisk og en herrnhutisk politik. Han havde (eller havde haft) stor sympati for Zinzendorff personlig, men indsaa godt, at Brødremenighedens principper egnede sig mindre godt for hans riger og lande; hertil passede den kirkeligt-hallensiske pietisme bedre. Under alt dette blev han kraftigt bearbejdet fra begge sider; men hallenserne, der forstod at udnytte forholdene bedst, og som heller ikke skyede noget middel for at komme Zinzendorff til livs, gik af med sejren. I løbet af 1732—33 lykkedes det den saakaldte hallensiske koalition (»ne res Herrnhutiana dilatetur«) at spænde Zinzendorff ud ved det danske hof, saa at han endog blev jaget paa porten, da han i 1735 kom til København, og kort efter maatte han aflevere sin storkorsorden. Kronen paa værket blev Grev Stolbergs besøg i sept.—okt. 1733. Dette besøg er først ved den senere tids forskninger blevet kendt.

Det er ganske indlysende, at der foregaar en forandring i kongens kirkelige holdning i efteraaret 1733; alene det tør være nok at nævne, at medens Ole Hersleb ved Vartov endnu i Juni uden skaansel var blevet afsat, da han nægtede at tilsige hvemsomhelst syndsforladelsen, saa blev der i en efter tidens forhold betydelig grad baaret over med P. N. Holst ved Trinitatis kirke i efteraaret; og baade Ewald og Prof. Reuss fik store indrømmelser¹. Man har været klar over dette skifte, men har ikke kunnet give en fyldestgørende forklaring derpaa. *Helweg*² og *Koch*³ giver hver sin, men først med *H. L. Møller*⁴ kom man

¹) Om Herslebs sag se: Kirkehist. Saml. 5. R. V, 164 ff. Om Holsts se: Theodorus: Peter Nikolaj Holst. Kbh. 1884. K. S. 3. R. IV, 81 ff., samme 5. R. IV, 322 ff. & 5. R. V, passim. Om Ewalds sag se: K. S. 5. R. V, 343 ff., 751 f. Om Reuss' se: Mnemosyne IV, 343 ff.

²) L. Helweg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen, 1883, II, 27.

³) L. Koch: Kong Christian den Siettes Historie 1886, s. 157.

⁴) H. L. Møller: Kong Kristian den Sjette og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode, 1889, s. 47 ff.

paa det rette spor — efter hans fund i Werningerodes arkiv. Han ansaa den nu fremdragne brevveksling mellem kongen og hans grevelige fætter for beviset paa, hvor den indflydelse stammede fra, som øjensynligt havde givet kongen fast hallensisk grund under fødderne, — thi greven var førstemand i den hallensiske koalition. Men helt klart er forholdet dog først blevet ved *Knud Heibergs* forskninger; det lykkedes ham nemlig at præstere bevis for, at greven havde været i København nogle uger i sept.— okt. 1733¹, og der kan derefter — sammenholdt med det billede, Møller gav af Christian VI's afhængighed af Stolberg — ikke være nogen tvivl om, at det var dennes indflydelse, der afgjorde sagen, og fik kongen til at vise naade mod de tre præster Holst, Ewald og Reuss, til at forvise Zinzendorffs ven Spangenberg² og til at udstede den forordning af 7. okt. 1733, hvori det forbødes præsterne at skælde og larme mod de »saakaldte Pietister«³. Dermed var saa det afgørende skridt taget, nu skulde alle konsekvenser drages.

Præsterne var alt andet end begejstrede! Og det kneb meget med at holde tand for tunge; stiftsprovst Reenberg maatte have flere advarsler⁴, og kgl. konfessionarius Frauen blev tilsidst afsat⁵. Studenterne fik ordre til at opføre sig sømmeligt, om de vilde gøre sig haab om befordring⁶; men da kongen jo i høj grad ønskede at være upartisk, besluttede han sig til at nedsætte en kommission, som skulde gennemgaa de klager, præsterne stadig fremførte imod pietisterne angaaende falsk lære⁷. Kunde det virkelig bevises at være falsk lære, skulde de paa-

1) K. S. 5. R. V, 537.

2) K. S. 5. R. V, 526 ff.

3) K. S. 5. R. V, 537 f.

4) Mnemosyne III, S. CCLXXXI; K. S. 5. R. V, 741.

5) K. S. 5. R. V, 558 ff.

6) Mnemosyne III, S. CCLXXXI; K. S. 5. R. V, 741.

7) Ledreborgske Manuskriptsamling Folio 398. Mnemosyne IV, 333 f.

gældende naturligvis fjernes, men hvis det var ubegrundet, skulde anklagen vende sig mod præsterne selv. Kommissionen bestod af tre gejstlige og tre læge medlemmer: Biskop Worm, summus theologus Hans Stenbuch, Professor Reuss og Stiftsamtmænd J. L. von Holstein, Etatsraad Schrøder og Etatsraad Schulin (der dog saavidt vides kun var med til det allersidste møde); desuden optog man Professor Wøldike som protokolfører. Flertallet var overvejende pietistvenligt.

Den 28—XI—1733 konstitueredes kommissionen¹. Man tog strax fat paa det uhyre arbejde, at afhøre præsterne og konfrontere dem med de indklagede, derimod skulde man kun høre vidner i særlige tilfælde efter nærmere kongelig bestemmelse². Undersøgelsen var grundig, og der fremkom et stort og meget interessant materiale, som for størstedelen er trykt op i »Kirkehistoriske Samlinger«³, hvilket vi ikke her skal komme ind paa, uden for saa vidt det vedkommer vort emne direkte.

Der findes et dokument, som forskellige historikere har kendt og arbejdet med vedrørende denne kommission. Det findes i Rigsarkivet⁴ og er blevet fremdraget af Jens Møller 1833 og oversat fra tysk⁵. Det drejer sig om Chr. VIs egenhændige koncept til en »Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære«. *Den er udateret*. Senere er den optrykt i »Kirkehistoriske Samlinger«⁶. Her skal der nu drages sammenligning mellem dette aktstykke og et dansk, som ligner det paafaldende, og som er *dateret*: »Friderichsberg d. 16 December 1734«⁷. De betegnes fremtidigt som A. og B.

¹) Ledreb. Man. Fol. 398.

²) Smst. Se videre K. S. 5 R. IV, 415 og 5. R. V, 682 ff.

³) K. S. 5. R. V, 432 ff. og 665 ff.

⁴) Kongehusets Arkiv, Christian VI, Pakken: Egenhændige Optegnelser.

⁵) Mnemosyne IV, 337 ff.

⁶) K. S. 5. R. V, 717 ff.

⁷) Ledreb. Man. Folio 398 — næstsidsste stykke i pakken.

A.

(Oversættelse af) Kongens egenhændige concept i Rigsarkivet.
(Efter Mnemosyne.)

Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære.

1.

Med at afhøre Vidner i denne Sag skal der ei videre fortares.

2.

Den skal fordre Præsterne i Kjøbenhavn, som have klaget over falsk Lære, for sig, forelæse dem *den hermed følgende Placat*, og eftertrykkelig foreholde dem deres store Uret i at laste det Gode og i opvække

B.

Haandskriftet i Ledreborgske Manuskriptsamling Folio 398.

Instruction, hvorefter

Vi Christian etc. allernaadigst ville, at de af Os til falsk Læres Undersøgning allernaadigst anordnede Commissarier, nemlig Os Elskelig hr. Johann Ludwig von Holstein (Estats Raad Schröder, Estats Raad Schulin, Biskop Worm, Professor Steenbuck, Professor Wøldike og Professor Reuss)¹ sig allerunderdanigst skulle rette og forholde.

1.

Efftersom Vi af adskillige vigtige i hosfølgende vores trykte decision anførte aarsager have fundet betenkeligt at lade Vidner i de opkomne religions Tvistigheder afhøre, Saa haver Commissarierne med saadanne Vidners førelse ey videre at fortfahre, men Vj ville dog derhos allernaadigst, at Commissionen endnu en Tid lang og indtil videre skal vedblive.

2.

Ville Vj allernaadigst, at Commissarierne skal for sig fordre Præsterne i vores Kongelige Residentz Stad Kjøbenhavn, hvoraf en deel med hinanden om falsk Lære har hafd disputer og derover have klaget, og

¹) Disse navne er tilføjet med en anden haand.

en saadan ikke liden Allarm, med Befaling: at de i Fremtiden have, i Overensstemmelse med vor publicerede Forordning ganske at afholde sig saavel fra offentlig Skjelden paa Prædikestolen imod Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjele, som fra allehaande hemmelig Suggestion, under Straf af Remotion, ja efter Omstændighederne endog haardere Afstraffelse. Tvertimod have de at anraabe den Herre, for hvis Domstol de engang skulle nedlægge deres Embede, at han hos dem selv vil fremkalde Bod og Tro, og derved gjøre dem duelige til i Kraft og Viisdom at forrette deres aandelige Embede paa de dyrekøbte Sjele. Naar Biskoppen i vort Navn har antydet dette for Stadens Præster i de øvrige Commisarieres Nærværelse, da skal ogsaa

skal Biskoppen herr Christen Worm for Præsterne ovenbemelte trykte *decision* og *placat* oplæse og dennem derhos alvorligen foreholde, hvor beklageligt og bedrøveligt det i sig selv er, at over de opkomne Stridigheder (at afholde disputer, saa at i de)¹ Lærdommen angaaende Ting, lige saa snart det gode som det onde er bleven lastet og anføgtet, og hvad for Larm, Uroe, Splid og Ueenighed sig af disse Tvistigheder haver reist, hvorfor det nu hermed var vores allernaadigste og alvorlige Villie og Befaling, at Præsterne effterdags i alle maader skulle rette sig effter vores allernaadigste ved trykken publicerte *decision* og forordning, og saavel aldeelis entholde sig fra offentlig af Prædikestolene at skielde og skiende paa retskaffene Christi Tienere og andre fromme Siæle, som og fra ald hemmelig suggestion og Anslag til at opvekke differentzer, Klammer og Tvistigheder i religions Sager, alt under Straf af remotion eller endnu haardere effter Sagens Beskaffenhed at vorde anseet, allerhelst Vj billig ere i de allernaadigste Tanker, at en hver af Præsterne vel selv begriber, at det er dem meere sømmelig og tienlig inderlig at bønfalde til den herre, for hvis Domstol de dog en-

¹) Saadan omtrent maa meningen være. Den nederste linje er næsten slidt af papiret.

gang maa nedlegge deris Embeder, at hand ville virke i dennem Troen og en sand poenitentz, og derved gjøre dem dygtige til at føre i Krafft og Viisdom Aandsens Embede til de dyrekiøbte Siæles ævige Gavn og Velfært. Og naar nu Biskoppen Præsterne alt ovenbemelte i de øvrige Commisariers Nærværelse udj vores høye Navn haver tilkiende givet, da skal hand

3.

fornemmelig Professor Reuss og Hr. Ewald i alt Alvor coram commissione formaner til omhyggeligen at afholde sig, saavel offentlig paa Prædikestolen som i privat Omgang med andre Sjæle, fra alle Talemaader og Sætninger, som synes at stride imod Guds aabenbarede Ord og den af dem besvorne Augsborgske Confession og symboliske Bøger.

4.

Fornemmelig skal det betydtes Hr. Ewald eftertrykkeligt, at han efter sin egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, ihvorvel gode Sjæle, Læren om det 1000aarige Rige (om alle Tings Restitution) at han har skrevet en Fortale til den tvetydige Tractat, kaldet:

3.

for Commissionen Selv i Besønderlighed med ald alvorlighed injungere og befale Professor Reuss og hr. Ewald, at de saavel offentlig af Prædike Stolene, som og ellers i privat Omgængelse med enhver, skulle med ald Omhue og Varsomhed entholve sig fra alle Talemaader og positioner, som imod det aabenbarede Guds Ord, den uforanderte augsborgiske Confession, hvor til de sig selv med Eed have forbundne, og Kirkens symboliske Bøger siunes at stride.

4.

Saa skal og fornemmelig bemelte herr Ewald eftertrykkelig foreholdes, at, da hand efter hans egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, endskiøndt gode Siæle den Lære om alle Tings igienbringelse, og hand til den fordægtige og unyttige Tractat om de Otte Saligheder

om de 8 Saligheder¹, og anprist denne som et opbyggeligt Værk til Andre; i ligemaade at han ikke noksom har godtgjort at have Approbation til Tryknin-gen af en Psalmebog², saa at Vi vel vare beføjede til at straffe ham for saadant; men for denne Gang ville Vi — med Undtagelse af 30 Rdlr. Bøder til de Fattige — see igennem Fingre dermed, forhaabende naadigst, at Hr. Ewald vil i Fremtiden i alt dette gaae forsigtigere frem, Ingen andre insinuere sine Problemer, og ingen Bøger lade trykke uden udtrykkelig Consens af dem, som af Os dertil ere forordnede.

5.

Sandorf og Kuhre skulle ligeledes fremkaldes, og under Trusel om Straf dem forbydes al Udbredelse af tvetydige. Sætninger.

6.

Fiscalen maa det anbefales at vaage over alt dette, og hvis noget mistænkeligt skulle ytre sig, eller En og Anden paa Prædikestolen angribe retskafne Guds Tjenere og Børn, da

har gjort en fortale og recom-manderet samme til andre, som en opbyggelig Bog, foruden at hand ogsaa den urigtige Psalmebogsapprobation ikke tilstrekkelig nok har beviist, Saa havde Vj vel haft billig Aarsage at lade ham alt dette vedbørligen undgælde; men Vj ville dog endnu for denne gang ham dette i Naade tilgive, imod at hand skal betale 30 rdlr. i mulct til de fattige, alt i den allernaadigste Tillid, at fornævnte hr. Ewald saadanne Ting effterdags omgaaes med meere Varsomhed, sit problema ingen andre insinuerer og ey lader noget uden deris Consens, som Vj dertil har forordnet, i Tryk-ken udgaa.

5.

De 2de Persohner Sandorff og Kuhr skulle ligeledes for Commissionen indfordres og dennem under haard Straff forbydes deres vildfarende Skadelige Meeninger og positioner at propalere og andre at insinuere.

6.

Viidere ville Vj allernaadigst, at General Fiscalen skal for Commissionen fordres og ham i vores høye Navn allernaadigst anbefales, at hand paa alt dette og hvad Vi ellers i

¹) Om »De otte Saligheder 1733« se K. S. 5. R. III, 694 ff.

²) Det er den saakaldte »Varnæssalmebog«, udgivet af præsten B. C. Ægidius 1713—14, se K. S. 5. R. V, 675 ff.

maatte saadant anmeldes for den af os nedsatte Commission til Undersøgelse og Afstraffelse.

7.

Den hidtilværende Commission skal endnu vedblive noget indtil videre.

8.

Betræffende de Personer, som hidindtil har afholdt sig fra Nadveren, da er det *enten* Saadanne, som staar under Følelsen af deres Elendighed, og altsaa befrygte at nærme sig samme uværdigen; disse maa langt snarere underholdes i deres Ængstelighed end drives til Nadveren, efterdi det ikke bør raades nogen Sjæl, uden sand Hunger og Tørst efter Christo, at træde hen til et Maaltid, af hvis værdige eller uværdige Nydelse Liv og Død er afhængig; *eller* og det er Sjæle, som forarges derover, at saamange Uværdige stedes til den hellige Nadvere. Disse maa det i al Kjærlighed betydes af retskafne Lærere, at de ikke bør holde sig borte. Dog, hvis de ikke ere at vinde,

meer ommelte vores trykte decision allernaadigst haver befalet, skal have et vaagent Øye, og at hand, naar hand finder, at sig noget fordægtigt yttre, eller at en og anden af Prædike Stolene eller ex cathedra retskaffene Guds Tienere og Børn angriber, da sligt for denne til falsk Læres undersøgning allernaadigst anordnede Commission for at vorde undersøgt og straffet, strax skal angive og denunciere.

7.

Hvad de personer angaar, som til dato har holdt sig fra det høyværdige Alterens sacramento, da finde Vj, at der iblandt dem ere, *endten* de, som endnu staa under deris Elendigheds følelse frygtendes af den aarsage samme uværdig at annamme, og disse bør langt meere i saadan deris velgrundede angst underholdes, end til Naderens Sacramente drives og tvinges, effterdj det dog ikke staar nogen Siæl at raade uden Hunger og Tørst effter Christum at nærme sig til det Bord og hellige Maaltid, af hvis værdige eller uværdige annamelse Liv eller Død henger. *Eller* vi finde ogsaa iblandt dem, som holde sig fra Sacramentet saadanne Siæle, der støde sig derpaa, at saa mange

maa ingen Strikke lægges for deres Samvittighed, saalænge til Herren værdiger dem en bedre Indsigt i denne Sag, og denne Skrupel bliver dem betaget ved Aandens levende Overbeviisning.

9.

Men sporer man hos nogen af dem sand Foragt for dette Naademaaltid, forbunden med Villiens Ondskab, da maae Saadanne ansees for ubodfærdige og altsaa uværdige, følgelig overgives til Guds forbarmende Kjærlighed, indtil de omvende sig, med mindre de skulle søge at øge deres Partie, i saa Fald maatte et Consilium abeundi gives dem.

10.

Privatforsamlinger maa convivendo tillades af Commissionen, dog saa at de ikke bestaae af altfor mange Personer, ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste

uværdige dertil blive admitteret, og dennem maa og bør af retskaffene Lærere herom i ald Kierlighed skee den fornødne forestilling, dog maa deris Samvittigheder, dersom de ey ved Lærernes formaning staar at vinde eller forandre, herudinden ey tvinges eller bindes, men med dennem haves Taalmodighed, indtil Gud Selv værdiger dennem herudj bedre at oplyse og dennem denne Scrupel ved aandens levende overbeviisning at betage.

8.

Skulle mand derimod iblandt dennem, som holde sig fra Sacramentet, finde nogle, udj hvilke mand kunde formerke en med Villiens Ondskab beblandet foragt af dette store og hellige Maaltid, da ere de at ansee som ubodfærdige og uværdige og maa altsaa overlades Guds forbarmende Kierlighed til deris omvendelse og Frelse; men skulle disse understaa sig andre dertil at forføre og deris partie at formeere, da skal dennem et consilium abeundi gives, efftersom Vj i saa fald ikke ville, at de sig i vores Riger og Lande maa opholde.

9.

Med privatforsamlingerne er det nu temmelig stille; Men skulle sig herom noget yttre og samme igien ville begynde at gaa i Svang, da skal Commisarierne Os sligt strax aller-

forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maae være tilstede, og se til, at alle Afvigelser forebygges og Alt gaar ordentlig og ærlig til.

Dette er slet ikke imod Forbudet de a. 1706, saasom dette udtrykkeligen forbyder ikkun Huusforsamlinger af egensindige Personer, som føre en fra den hellige Skrift og den Augsborgske Confession afvigende Lære. NB. dog, at Præsterne selv flittigen gaee i disse Forsamlinger og see til, hvad deri foretages, om der tracteres noget imod Guds Ord og den Augsborgske Confession, og hvor de maatte finde saadant, søge med Sagtmodighed at bringe Folkene tilrette og anvende Alt til Befordring af Guds Rige og til Sjælens Bedste.

11.

Dette skal Commisionen holde hemmeligt til sin egen Efterretning, og ikke sige det til Nogen, uden hvor den høieste Nød fordrer det, og da kun til hvem det angaar. Skulde der ellers være noget, hvorom de forlange vor nærmere Befaling, da kunne de altid desangaaende gjøre skriftlig Forestilling til os; og skulle de især se til, at Fred og Ro kan vedligeholdes i Kirken.

underdanigst tilkiende give og derover vores videre allernaadigste Befaling forvente.

10.

Endelig som i denne vores allernaadigste instruction er adskilligt, som tiener til Commissariernes egen Efterretning og Efferlevelse, saa ville Vj ogsaa allernaadigst, at de saadant skulle geheim holde og derom ey noget til nogen melde uden til dennem, som det motte angaa og ikke uden Nøden det udkræver. Og skulle i det øvrige noget være eller forefalde, hvorom Commissarierne motte behøve Vores allernaadigste Befaling, da kunde de derom til Os altid gøre

allerunderdanigst forestilling. Men overalt ville Vj have dennem hermed allernaadigst injungeret og befalet, at de af yderste flid og formue, for saa viit som til dennem staar, søge og see derhen, at den saa høyt fornødne som kiære og dyrebare fred og Rolighed i Kirken vorder haandhævet.

Dermed skeer vor Villie.

Givet paa Friderichsberg
d. 16 Decembr 1734.

Paa omslaget af B. findes desuden en paategning, som skal gengives nedenfor (s. 609). Vi vil først se, hvorledes historikerne har betragtet det hidtil kendte aktstykke A.

Jens Møller var altsaa den første, som interesserede sig for det og han fremsatte — beklagende at datum savnedes — den mening, at dokumentet stammede fra slutningen af 1733. Det, som kunde sandsynliggøre en saadan antagelse, er paragrafferne A 2 og A 10, da der i disse omtales den henholdsvis negative og positive holdning, som kongen i efteraaret 1733 indtog overfor præster og forsamlingsfolk i København; dengang havde Stolberg faaet forordningen af 7. oktober (side 596) sat igennem, og den kender Jens Møller jo ogsaa. Men som forholdene ligger nu, — efter udforskningen af Werningerodes arkiv — maa hans antagelse alligevel siges at være umulig.

Tilladelsen til at undlade vidneafhørelse (A 1) kom først den 6—II—1734¹⁾; anklagerne mod Ewald (A 3 & 4) begyndte først for kommissionen i slutningen af januar s. a.²⁾ Reuss (A 3) blev først anklaget for kommissionen den 19—II—34³⁾ (her har Møller ganske vist en teori om, at kongens betænkeligheder ang. Reuss skyldtes dennes hang

¹⁾ K. S. 5. R. V, 683 f.

²⁾ Smst. 675 ff.

³⁾ Smst. 690 ff.

til nomisme¹, men det er aabenbart slet ikke det, der er tale om i kommissionen); ogsaa Sandorfs og Kuhrs sager (A 5) kom først for i februar—marts 1734²; og endelig er det tvivlsomt om den holden sig fra nadveren, som omtales (A 8 & 9) virkelig har floreret saa aabenlyst i 1733, som det — i fald Møller har ret — maa forudsættes, thi ogsaa dette kom først ret frem under kommissionsarbejdet³, og i det hele synes separatismen at være langt stærkere i 1734 end noget tidligere aar. Om disse ting kan Jens Møller naturligvis ikke have vidst noget, thi den danske protokol, hvori kommissionsforhørene var optegnet til brug for kongen, er for størstedelen gaaet tabt, bortset fra enkelte stykker i det Ledreborgske arkiv, og hvad vi ved, skyldes mestendels de stykker, som til brug for grev Stolberg oversattes og sendtes til Werningerode.

1886 udsendte L. Koch sit værk om Chr. VI. Han tog slet ikke hensyn til Helwegs 3 aar tidligere fremsatte datering (se nedenfor), men var klar over, at Jens Møllers ikke holdt stik; selv antager han, at Instruksen stammer fra februar—marts 1734⁴. Det maa dog under henvisning til kommissionens virksomhed, saaledes som det lige er oplyst (se pag. 605), betragtes som tvivlsomt, om kongen allerede i februar—marts kan have udtalt sig saa konkret om personer og forhold, thi selvom han stadig holdt sig underrettet om sagens gang, fik han dog først hele undersøgelsens materiale tilsendt den 21—IV 1734⁵. Og naar der endvidere henvises til angrebet paa Ewald⁶ og Reuss, saa maa det anses for usikkert, om kongen allerede nu

¹) Mnemosyne IV, 336; som støtte henvises til et brev fra kongen til Bluhme se smst. 388.

²) K. S. 5. R. V, 701 ff. & 5. R. IV, 342 ff.

³) K. S. 5. R. V, 686 ff.

⁴) L. Koch: Anf. skr. s. 160.

⁵) K. S. 5. R. V, 716.

⁶) Koch henviser (anf. skr. s. 161) til pastor Reenberg's hets mod Ewald, (se herom K. S. 5. R. IV, 311 ff.), men denne begyndte først 12—III—1734.

skulde kunne udtale sig derom som anført (A 3 & 4).

Helweg¹ kendte af gode grunde ikke noget til resultaterne fra Werningerodes arkiv, men angrebene paa Ewald har han alligevel kendt nøje fra afskrifter af samtidige fejdeskrifter paa det kgl. Bibliothek, og fra Mnemosyne og »Nyt theologisk Bibliothek XVIII«, hvor Jens Møller har biograferet Reuss kendte han beskyldningerne imod denne for socinianisme. Han henfører Instruksen til at være samtidig med reskriptet til biskoppen af 23—IV—1734², fordi den — ligesom dette — kræver en ende paa de oprivende stridigheder.

E. Holm³ mener ogsaa, at Instruksen maa henføres til at være samtidig med reskripterne af 23 april; dette mener ligesaa H. F. Rørdam⁴. Rørdam begrundet det saaledes: Instruksen forudsætter kendskab til, »hvad der ved Konfrontationen var bragt for Dagen«, og der henvises i den til »en Forordning, som udkom 23. April s. A.«. Det første er ubestrideligt rigtigt, men dermed siges jo kun, at Instruksen ikke kan være tidligere end ca. 20 april, intet om at den ikke kan være senere. Og hvad det andet punkt angaar, saa kan det maaske sandsynliggøres, at det ikke er reskriptet til biskoppen, der henvises til. Men det maa fastholdes, at der ikke er noget i vejen for at tænke sig Instruksen affattet allerede nu i april 1734. Der er i og for sig ikke noget i dokumentet, som man ikke kunde tænke sig sagt af kongen paa dette tidspunkt, hvor han umiddelbart før sin rejse til Holsten gav en foreløbig dom tilkende om det, der ved kommissionens arbejde var bragt for dagen. En ganske enkelt ting er dog ikke helt klar: det er jo velkendt, at anklagerne mod Reuss for socianisme først begynder at tage

1) L. Helweg: Anf. skr. s. 31 ff.

2) Dette reskript er trykt Mnemosyne IV, 348 ff. & K. S. 5. R. V, 721 ff.

3) E. Holm: Danmark—Norges Historie II (1894), 623.

4) K. S. 5. R. V, 720. Jvfr. M. Neiiendam, Erik Pontoppidan II (1933), 40.

fart fra maj 1734¹, og det kunde synes lidt tvivlsomt, om kongen virkelig vilde udtale sin misbilligelse paa grundlag af det, der hidtil var kommet for dagen; thi dette drejer sig om Reuss' stilling til skriftemaalet², og her havde kongen jo netop støttet ham med en dispensation³. Maaske har det ogsaa drejet sig om deltagelse i forsamlinger⁴, men hvis A 10 er et adækvat udtryk for kongens anskuelse herom, kan dette jo næppe heller have indbragt ham denne reprimande. Dette er altsaa ikke ganske klart, men hvad der fremkom ved kommissionens undersøgelse vedrørende Reuss er heller ikke helt tydeligt, og der *kan* jo have været mere graverende ting end disse. Der er et hul i akterne her, og det er altsaa *muligt*, at reprimanden til Reuss kan stamme fra slutningen af april 1734.

Man vilde heller aldrig være faldet paa at betvivle rigtigheden af saadanne forskeres resultater, hvis ikke der havde foreligget et dokument, som paa sine steder følger det udaterede tyske udkast saa ordret, at forskellene kun skyldes en oversættelse, men som bærer dateringen: den 16—XII—1734. At det er samme dokument, der er tale om, maa være udenfor al diskussion: A er gennemgaaende det korteste, men alligevel er ligheden saa paafaldende, at det maa være samme aktstykke i to udgaver, vi har for os; A 1 & 7 svarer til B 1; A 2 & B 2 svarer ogsaa ret nøje til hinanden, omend B er lidt bredere; A 3 & B 3, A 4 & B 4, A 5 & B 5 svarer nøje sammen; A 6 & B 6 ligesaa, omend B atter er det bredeste; A 8 & B 7 er ogsaa næsten ens; A 9 & B 8 ligesaa. A 10 & B 9 er ret forskellige; men A 11 & B 10 er atter næsten ens. Omend der altsaa er forskelle, saa kan der dog ikke være tvivl

1) Mnemosyne IV, 359.

2) K. S. 5. R. V, 690 ff.

3) Mnemosyne IV, 344 f. Den formaning, som knyttes til dispensationen (25—I—1734) har sikkert intet at gøre med A 3, men er blot et udtryk for Kongens forsigtighed i kirkelige forhold.

4) K. S. 5. R. V, 690.

om, at ensheden er saa stor, at der ikke er to, men eet dokument, og forskellene kunde maaske lade sig forklare paa naturlig maade.

Er der da kun tale om eet aktstykke, bliver spørgsmaalet om en omdatering aktuelt, thi B. har jo en datering: »Friderichsberg d. 16 December 1734«. Alene det, at vi har en datering betyder uhyre meget, og dette afkræftes ikke ved, at den er skrevet med en anden haand end det øvrige dokument; dette kan sikkert kun opfattes som kanceliets kladde, thi overalt er der rettet og streget i det; men paa det tidspunkt denne kladde blev til, kunde man jo ikke vide, paa hvilken dag og paa hvilket slot kongen vilde underskrive den færdige Instruktion.

Den 16—XII—1734 er datoen for udstedelsen af den Decision, hvormed kongen bragte en officiel afslutning paa kommissionens arbejde, selvom den endnu ikke formelt ophævedes. Decisionen er velkendt baade i kongens private udkast¹ og i den endelige form, hvori den kom til kommissionen². Paa omslaget i sidstnævnte udgave bærer den en paategning, som er ganske enslydende med den, som findes paa Instruktionen.

Decisionens paategning:

Denne Expedition er sket efter Hans Majestæts egenhændige i det tyske Sprog forfattede allernaadigste Resolution, som Hans Majestæt tillige med Concepten, hvorudi De et og andet med Deres egen høje Haand haver tegnet, efter hosliggende 2de kongelige Billetter til hans Excellence Hr. Geheime-Raad Rosenkrantz af 7. og 14 Decembr: 1734, har

Instruktionens paategning:

Indlagde Instruction er efter hans May^{ts} egenhændige i det Tydske Sprog forfattede allernaadigste resolution, som hans May^t, tillige med den reene Concept, hvorudj De et og andet med Deris egen høje haand hafde tegnet, efter hosliggende 2de Kongelige Billetter til hans Exc^t herr Geheime Raad Rosenkrantz af 7 og 14 Decembris 1734, har forlanget

¹) Mnemosyne IV, 373 ff.

²) Ledreb. Man. Fol. 398, trykt K. S. 5. R. V, 733 ff.

forlanget og igen allerunderdanigst be- og igjen allerunderdanigst be-
 danigst bekommet tilbage, kommet tilbage, hvilket her-
 hvilket hermed testeres af med testeres af

P. Neve.

P. Neve.

Ligheden er meget paafaldende, der kan ikke være tvivl om samtidigheden af disse 2 paategninger. Nu omtaler Billetten af 7—XII¹ »zwey piecen«, som af kongen gennem Rosenkrantz sendes til expedition i kancelliet, med tilføjelse, at ved oversættelsen skal der lægges mere vægt paa meningen end paa det bogstavelige. (At dette er efterkommet, vil man let se ved at sammenligne kongens egenhændige udkast til Decisionen med det færdige exemplar, ogsaa for Instruktionens vedkommende er dette øjensynligt fulgt, se nedenfor). Den ene af disse »zwey piecen« er altsaa Decisionen, men den anden — er det ikke Instruktionsen? Og videre: Billetten af 14 dec.² viser, at kongen har haft de to stykker til fornyet overvejelse efter oversættelsen i kancelliet, og at han har gjort bemærkninger i margin. Naturligst maa man da tænke sig forholdet saaledes: gennem Rosenkrantz har kongen d. 7—XII sendt sin egenhændige koncept saavel til Decision som Instruktionsen til kancelliet for at faa dem oversat; baade koncepterne og dokumenterne har dernæst været til hans eftersyn og rettelse og er atter d. 14—XII gaaet samme vej tilbage til endelig expedition; efter at denne havde fundet sted skrev kongen under paa begge papirer d. 16—XII. *Det danske aktstykke (B) er altsaa kancelliets oversættelse af kongens egenhændige koncept (A) med de rettelser, som kongen i ugen mellem den 7 og 14 dec. har foretaget, indføjet.*

At B. er kancelliets værk støttes ogsaa stærkt af en sammenligning mellem A. og B. B. er hele tiden lidt bredere og noget mere officielt i stilen, alene den hyppige

¹) Ledreb. Man. Fol. 398, trykt K. S. 5. R. V, 732 f.

²) Ledreb. Man. Fol. 398. Rørdam bemærker i en Fodnote (K. S. 5. R. V, 737): »Billetten af 14 Dec. har jeg ikke fundet«. Den maa altsaa senere være lagt ind paa sin nuværende (rette) plads.

brug af »allernaadigst« viser dette; ordet forekommer slet ikke i A. Tre gange (B 1, 2 & 6) henvises der til den trykte Decision, ogsaa dette forstaas lettest, naar det er skrevet i kanceliet, og det bekræfter samtidig det nære forhold mellem Decision og Instruktion. Endelig har B. slaaet de to sammenhørende Paragraffer A 1 & 7 sammen til een (B 1) — ogsaa dette vil falde naturligt i kanceliet — som det mest praktiske.

At den foreliggende Instruktion er at henføre til at være samtidig med Decisionen, kan ogsaa sandsynliggøres ad anden vej.

Hvis den hørte til omkring den 23—IV, maatte ordene: »forelæse dem den hermed følgende Placat«, forstaas om reskriptet til biskoppen af nævnte dato¹, men selv om det vel er mærkeligt at kalde en privat skrivelse til en biskop en »Placat«, saa er der ogsaa noget i selve skriftet, som tyder i modsat retning, thi det hedder: at, skønt kongen gerne vilde have gjort ende paa disse uanstændige stridigheder allerede nu, »saa vil dog, siden Confrontationen saa længe har varet, og Vidnernes Afhørelse endnu forestaar², vores nu, næst Guds Hjælp, snart foretagende Rejse til Holsten *ikke tillade Os i ovenbemeldte Twistigheder for Haanden at decidere*«. — Altsaa: Rejsen tvinger kongen til at udsætte den endelige afgørelse indtil videre; følgelig har han da næppe heller sendt kommissionen Instruksen nu.

Endvidere kan der næppe være tvivl om, at Decision og Instruktion ligger meget nær hinanden, indholdsmæssigt set.

Decisionen indledes med en omtale af præsternes optræden og klagemaal, og kommer til det resultat, at det hele er misforstaaelser og fordrejninger af trættekære per-

1) A 2; om reskriptet se pag. 607 note 2. B. har: trykte decision og placat.

2) Kongen havde jo bestemt, at vidnerne skulde afhøres i de tilfælde, hvor han ansaa det for nødvendigt. K. S. 5. R. V, 683 f.

soner, og er der end biting, som burde have været anderledes, saa er der dog intet, der strider mod »Troens Analogi«. (Dette svarer til A 2 og B 2). Derefter omtales det i sig selv uheldige ved Vidneafhørelse (den har aabenbart heller aldrig været praktiseret noget videre), thi Vidnerne kan komme under paavirkning fra uvedkommendes side og derved komme til at aflægge mened.

Derfor ophæves nu vidneafhørelse (A 1 og B 1). Det forbydes strengt præsterne at tale offentlig om disse stridigheder paa prædikestolene (A 2 og B 2), ingen maa lade bøger trykke uden »vedbørlig Censur« (A 4 og B 4), og endelig henvises til Generalfiscalen i tilfælde af overtrædelse (A 6—B 6). De punkter, som skulde offentliggøres ved Decisionen, findes altsaa alle i Instruksen, og yderligere findes der en del, som var af personlig karakter og kun bestemt for de paagældende — og til sidst problemet: Forsamlingerne!

Den eneste af de i sagen indblandede personer, som det har nogen interesse at betragte, er Reuss; thi Ewalds sag var vel fuldt oplyst inden den 23—IV¹, men selve afgørelsen kan jo meget vel være trukket ud til nu. Reuss derimod havde — som vi har nævnt — ikke gjort noget, som kunde paadrage ham kongens uvilje inden reskriptet til biskoppen, men det er bekendt, hvorledes biskop Worm fik hindret (i forbindelse med prof. Wøldike) trykningen af hans disputats i Maj 1734. Anklagen lød paa socinianisme². Sagen maa være kommet til Stolbergs kundskab, thi den 22—VII—1734 betegner han Reuss' thesis som »sehr ambigua« og raader til at lade ham forsvare sig³. Reuss søgte og fik derpaa tilladelse til at udgive et forsvarsskrift⁴.

¹) Den 8—III—34 tilraader Stolberg at give Ewald »einen leidlichen Straff« (de 30 Rdl.), men af en notits i et brev fra samme 19—IX s. a. kan vel sluttes, at den endnu ikke er udført; K. S. 5. R. V, 754, 758.

²) Mnemosyne IV, 359 ff. H. L. Møller: Anf. skr., s. 76.

³) K. S. 5. R. V, 757.

⁴) Mnemosyne IV, 364 ff, III, s. CCLXXXVI. Tilladelsen dateret 26—IX—1734.

Et ark var allerede trykt, da trykningen standsedes, fordi man havde gjort forestillinger overfor kongen, om at det ikke var censureret. Efter i en længere ansøgning at have redegjort for den »blåme« det vilde være for ham, om skriftet ikke skulde udkomme, fik han vel tilladelse til at fortsætte trykningen¹, men ikke uden et ængsteligt udbrud fra kongen til Stolberg: »Gud give, at det blot ikke foraarsager ny allarm«². Problemet: Separatisme var blevet aktuelt i København i dette efteraar, som ingensinde før (se nedenfor pag. 614f.). Sammen med flere andre maatte da Reuss afgive en betænkning herom til kongen, og den blev adskilligt mere separatistvenlig end kongen skøttede om³. Den afgaves den 12—X—1734, og allerede 14 dage efter udtaler Stolberg: »Prof. Reuss loss zu werden erfordert meines Erachtens nur noch ein wenig Geduld«; thi enten lader han sig overbevise af Sandheden, »oder er gibt sich völlig ad Separatismum (welches befürchten) so ist es so am Ende«⁴. Stolberg gik imod Reuss' forslag paa det kraftigste⁵. Den 14—XII—1734 skriver kongen til Stolberg om Reuss: »Jeg vilde ønske, at jeg med Ære kunde blive af med den gode Mand, hans Hjerte er vel godt, men han er endnu et hid og did svajende Rør«⁶. Disse ord, skrevet netop den dag, da Instruksen skulde være gaaet fra sidste behandling til Expedition, gør det lettere at forstaa ordene (A 3 og B 3) om, at ogsaa Reuss skal have en paamindelse om at afholde sig fra at tale mod det aabenbarede Guds ord og de symbolske bøger, og bekræfter indirekte rigtigheden af dateringen: 16—XII—1734. At Reuss havde vakt Stolbergs uvilje er tydeligt nok! Den 31—XII—1734 skriver han til kongen og

1) H. L. Møller: Anf. skr., s. 76. Mnemosyne IV, 367.

2) D. 13—XI—1734. H. L. Møller: Anf. skr., s. 76.

3) Mnemosyne IV, 369 f.

4) D. 26—X—1734; K. S. 5. R. V, 758.

5) H. L. Møller: Anf. skr. s. 76; d. 2—XI—1734.

6) smst.

gør opmærksom paa, at det forslag, Reuss havde stillet i betænkningen over separatismen, er i strid med landets love, som Reuss kender og har aflagt ed paa. Derfor: »Wegen Professor Reuss aber sieht es schlecht aus« — og: »er muss sich in die Ordnung (den generelle absolutionsformel) geben oder muss selber abdanken«¹. Det er vel ikke for meget at sige, at denne Stolbergs kamp mod Reuss er en udløber af den hallensiske koalitions kamp mod Zinzendorff; thi det var denne, der havde skaffet Reuss til Danmark². Kongen vilde aabenbart have haft Generalsuperintendenten Steinmetz i Magdeburg hertil i Reuss' sted³ — men det blev aldrig til noget, og Reuss beholdt sin stilling.

Tilbage staar at betragte A 10 \approx B 9. I kongens eget udkast hedder det, at privatforsamlinger »connivendo« maa tillades, naar blot der ikke er for mange deltagere og præsterne overvaager, at der ikke opstaar falsk lære — det tilføjes, at dette ikke strider mod forbudet af 1706 — aabenbart fordi man har gjort, eller det kunde ventes, at man vilde gøre denne indvending. B 9 har intet af dette, men siger blot, at der for tiden ikke er meget røre angaaende forsamlinger, men hvis det skulde dukke op igen, skal der indhentes kgl. befaling herom. Det er sikkert rigtigt, at der var meget stille m. h. t. forsamlinger i efteraaret 1734; thi forsamlingsfolkene var sprængt fra hinanden. Stridigheder havde der oftere været⁴, og kommissionsforhørene havde aabenbaret alle slags separatistiske anskuelser, saa der var sprængstof nok. I September 1734 kom desuden en del svenske separatister til København, og deres ankomst gav hele forsamlingslivet en radi-

1) K. S. 5. R. V, 759. — 19—I—34 havde Stolberg tilraadet at give Reuss dispensation herfor, men nu kaldes han en »perturbator der republicue«!

2) K. S. 5. R. IV, 771.

3) K. S. 5. R. III, 786.

4) T. ex. K. S. 5. R. IV, 302 ff.

kal karakter, som kan spores overalt¹. Kongen kaldte dem »de værste separatister«², og de blev drevet ud og maatte flakke om fra sted til sted. Stolberg tilskriver denne ændring i radikal retning dels Svenskerne, dels Zinzendorff (!)³. Faktum var, at forsamlingerne sprængtes — og det er let forklarligt, at man den 16—XII kunde sige, at der var »temmelig stille«. Iøvrigt er det ganske interessant, at kongens egenhændige concept (A 10) var netop det, som den 13—I—1741⁴ blev gjort til lov — men der skulde altsaa gaa en række aar og forholdene blive mere rolige først.

Vi maa altsaa konkludere: *Aktstykket er en Instruktion, som kongen til privat oplysning for kommissionen lod følge med den til offentliggørelse bestemte Decision af 16—XII—1734, og Manuskriptet B er dets endelige og altsaa gyldige form.*

At Stolberg var tilfreds med Decisionen (og altsaa dermed ogsaa med Instruktionen), er sikkert⁵, derimod vides det ikke, om han, saaledes som tilfældet var med reskriptionerne af 23 April⁶, har virket direkte inspirerende, og en formodning herom⁷ lader sig næppe efterforske.

¹) K. S. 5. R. IV, 48 ff. Paavirkningen viste sig bl. a. i, at man nægtede at lade børnene døbe, smst. s. 439 ff.

²) Mnemosyne III s. CCLXXXIX.

³) K. S. 5. R. III, 796, jfr. s. 786. Utvivlsomt droges præsten Holst nu over i sin sidste epoke og blev separatist. Se Theodorus: Anf. skr., s. 54 ff. og 82. Disse voldsomme udbrud stammer sikkert fra den svenske indflydelse.

⁴) Om »Konventikelplacaten« se udkast, trykt K. S. 5. R. II, 324 ff. Selve placaten trykt i: Nygård: Kristenliv i Danmark, 1897, s. 439 ff.

⁵) K. S. 5. R. V, 759.

⁶) H. L. Møller: Anf. skr., s. 75 og 87. Hist. Tidsskr. 6. R. II, 155.

⁷) K. S. 5. R. V, 757, fodnote.

Otte gejstlige Selvbiografier.

Ved **Bjørn Kornerup.**

I den foran (S. 53) nævnte Vitaprotokol for Aarene 1785—1842 i Aarhus Bispearkiv, fra hvilken Biskop Jørgen Hees Selvbiografi er hentet, findes som omtalt ogsaa talrige andre Biografier, hvoraf dog den største Del er saa kortfattede og skematisk redigerede eller hidrører fra Personer, der ikke siden har efterladt sig dybere Spor i Kirkehistorien, at der næppe vilde være Grund til at levere nogen Udgave af dem. Derimod kan der af den ensformige Masse udskilles en mindre Gruppe Selvbiografier, som formentlig tør paaregne noget større Interesse, og som derfor nedenfor skal meddeles, og det saa meget mere, som de — en enkelt fra regnet — ikke tidligere synes at have været benyttede, og tilmed findes paa et ikke helt let tilgængeligt Sted. I de fleste Tilfælde stammer de her nævnte selvbiografiske Optegnelser fra Mænd, som senere kom til at indtage en ret fremskudt Plads i dansk Kirkeliv, hvorfor der kildemæssigt set er særlig Grund til at skønne paa de første samlede, af de paagældende selv givne Fremstillinger af deres Levned. I nogle enkelte Tilfælde skyldes Biografierne dog mindre kendte Mænd, men indeholder til Gengæld saa ejendommelige Enkeltheder, at de vel kan gøre Krav paa at drages frem af deres Skjul¹.

¹) Udeladt er derimod en — iøvrigt ikke uinteressant — latinsk Selvbiografi fra 1841 af Lic. theol. Chr. Werliin, da den i alt væsentligt er overensstemmende, ja for en stor Del ordret identisk, med den Selvbiografi, Werliin har offentliggjort i Universitetsprogrammet til Reformationsfesten 1838 S. 38—40.

Af de 8 her meddelte Selvbiografier er Halvdelen skrevet paa Latin og kan, med individuelle Forskelligheder, gælde som ret karakteristiske Prøver paa den Tone og Stil, som man ved saadanne Lejligheder plejede at anvende i Dattiden. Mærkelig er ogsaa den Stemning, der trods al Knap-
hed i Fremstillingen af og til kommer frem, og som hos de unge ordinerede Præster ofte faar et stærkt Anstrøg af Forsagthed ved at skulle forlade Hjem og Slægt for at drage ud til ukendte Egne og Mennesker.

Ikke alle Selvbiografierne i Vitaprotokollen er egenhændigt indførte, idet de jævnlig er blevet ført til Bogs efter de paagældendes Meddelelser af en Skriver paa Bispekontoret, hvad der ikke altid har været til Gavn for Tekstgengivelsen, — navnlig er de latinske Vitæ paa flere Steder blevet grundigt forvanskede. Biografierne er i Aftrykket gengivne ord- og bogstavret, men medens det maatte synes rimeligt at vise den største Omhu ved Gengivelsen af de egenhændige Skriftstykker, har Udgifveren ikke taget i Betænkning at stille sig friere overfor de af Skriven indførte Biografier (Nr. 1, 7 og 8), idet aabenbare Skrivefejl og Inkonsekvenser stiltiende er blevet rettede.

Det medtagne Udvalg omfatter i kronologisk Rækkefølge Biografier af følgende Personer: 1. Otto Fabricius, 2. Niels Bruun, 3. Jens Hornsyld, 4. Thomas Schatt Rørdam, 5. Tage Christian Müller, 6. Jens Henrik Larsen, 7. Hans Christian Lyngbye og 8. Johan Gunløg Gunløgsen Briem.

1.

Aar 1744 d. 6 *Martii* er jeg¹ fød i *Rudkiøbing* paa Lange-
land, hvor min Fader HE^r *Hans Fabricius* var Sognepræst

¹) Om Grønlandsmissionæren og Zoologen Otto Fabricius, der døde 20. Maj 1822 som Sognepræst ved Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, Dr. theol. og titulær Biskop, se især Bjørn Kornerup, Schultz-Lorentzen og Ad. S. Jensen, Biskop, Dr. theol. Otto Fabricius, Kbhvn. 1923. (Særtryk af Meddelelser om Grønland, LXII).

og Provst over *Nørre Herred*, som allerede længe siden er død, min Moder *Else Cathrine Ursin*, som endnu lever i *Schrøbeløv* paa Langeland som Enke og *Pensionist* af Kaldet. I min pure Ungdom blev jeg holdt til Studeringer, underviist af den velstudeerte Person *Christian Rasmussen*, som den Tid *conditionerede* i min Sl. Faders Huus og siden blev Chorsdegn og Klokker i *Rudkiøbing*. Og skjønt det behagede Gud tilig at bortkalde min Fader, hvorved mit Haab om Studeringernes fortsættelse næsten forsvant, saa hialp dog en ømtænkende Morbroder HE^r *Lars Christopher Ursin*, Sognepræst til *Lindelse* paa Langeland, saavel som ovenmelte min *Informator* HE^r *Rasmussen*, at det blev saavidt tilendebragt, saa jeg 1762 underkastede mig *Examen* af HE^r *Rector Svane* i *Nyborg*, og af ham forsynet med *Testimonium* blev samme Aar forsendt til *Academiet* og blev indskreven blant *Studenterne* i mit 18^{de} Aar, forblev saa ved *Academiet* min heele *Studentertid*; Aaret derpaa var til *Examen Philosophicum* og fik *characterem Laudabilem*. Strax efter denne blev mig tilbuden Plads som *assistent* ved Landmaalingen, men som det *Mathematiske* og *Physiske* alleene vare mine *Bi-Studia*, afslog jeg Tilbudet for ikke at bringes forvidt fra mit Hoved-*Studium Theologien*, over hvilken jeg siden hørte D'HE^{rer} *Doctores Holm, Rosenstand, Bang* og *Cramer*, samt over det *Ebraiske Sprog Prof. Kall* den ældre. Imidlertid maatte jeg for at erholde mit Udkomme tildrive megen Tid paa *Conditioner* i *Kiøbenhavn*, af hvilke ingen var betydelig uden en hos den værdige HE^r *Hvistendal, residerende Capellan* til vor Frue Kirke, hvis bekjendte Indsigter og Menneske Kjerlighed skaffede mig ikke liden Fordeel, da jeg derved fik Leylighed at nyde hans Omgang. 1765 blev jeg af det høye *Missions-Collegium* efter HE^r *Prof. Egedes* Forslag antaget som *Seminarist* ved den *Grønlandske Mission*. 1768 d. 25 *Febr.* underkastede jeg mig *Examen Theologicum* af *Doctor Holm* og *Cramer* og fik *Caracteer. haud illaudabilem*, og samme

Aften blev mig fra *Missions-Collegium* uformodentlig betydet, at jeg var udseet til samme Aar at gaae til *Grønland* som *Missionair*, hvorfor jeg maatte haste med *Dimiss* Prædikenen d. 12 *Martii* derpaa, som *D^{tor} Holm* kjendte værdig til *Laudabilem*. D. 11^{te} *Martii* var allerede mit Kaldsbrev udstædt, at jeg *cum venia ætatis* (da jeg var kun 24 Aar) skulde være *Missionarius ordinatus* ved *Colonien Friderich Haab* i *Grønland*, hvortil jeg d. 23 *ejusdem* af Biskop *Harboe* blev *ordineret*, afreyste d. 20 *April* og efter en langsom Reyse saae d. 18 *Junii* mine *Grønlændere* første gang. De besynderlige Besværligheder, som uadskillelig var forbunden med dette *Missionariat*, (især da *Colonien* ikke var saa beqvemt anlagt, at de døbte *Grønlændere* ved samme kunde have Boepæl for Næringens Skyld, som nødte mig til at boe hos dem i deres Huuse og Telte), vil jeg ikke her vedrøre, da jeg ikke een, men fleere gange paa mine idelige Reyser var i øyensynlig Livsfare mellem den forfærdelige Driv-Iis, som paa det Sted pleier at holde sig under Landet; Men Herren gav mig den Lykke til Opmuntring at see ikke alleene de døbte for den største Deel oprigtig i deres Christendom, men endog af Hedninger omvendte og ved Daaben lagt til Meenigheden 140 Personer i min Tid, hvilke jeg ønsker og haaber engang at treffe hos Overhyrden, at vi samlede kan give Gud Æren. 1773 efter erholdet Tilladelse gik jeg d. 18 *Aug.* ikke uden Rørelse fra *Grønland* og efter en lang og farlig Reise i daglig stormende Veir slap jeg d. 31 *Octbr.* lykkelig til *Kiøbenhavn* igjen.

Efter adskillige forgieves giorte Ansøgninger om Befordringer i mit Fædreneland forsøgte jeg det med større held i Norge, skjønt mod min Lyst, og erholdte i *Decbr.* 1774 allernaadigst *Vocation* til *Drangedals* Præstegjeld i *Aggerhuus* Stift i Norge; Vinteren derpaa indlod jeg mig i Egteskab med Jf^r *Ane Dorthe Ziege*, en Datter af afg. *Capitain Sigvard Jørgen Ziege* (forhen *Capitain* for et *Compagnie* Norske Dragoner paa *Hedemarken*), som nu efter

begge sine Forældres Død opholdte sig i *Kiøbenhavn* hos sin Moster Frue *Commendeurinde Akeleje*, med hende siden avlet 3^{de} Børn, hvoraf den mellemste bortdød i *Drangedal*; Til *Drangedal* ankom jeg ikke før *Aug. 1775*. Da saadan mange Besværligheder og Hindringer i Embedet, især mit Sinds Forfatning, ikke kunde love mig længe at kunne holde ud hos et trættekjer Folk, besluttede jeg i Herrens Navn at gjøre Forsøg om Forflyttelse til *Danne-mark*, og som jeg levede saa langt afsides uden at kunne vide, naar noget Kald blev *vacant*, maatte jeg give en Ven i *Commission* i *Kiøbenhavn* at søge for mig efter eget Tykke og saaledes uventet erholdt Kongl. *Vocation* til *Hobroe* og *Schellerup* i *Aarhuus* Stift d. 24 *Martii* indeværende Aar, men ankom ikke hertil før d. 12 *Octbr.*, og d. 24^{de} derpaa blev indsat til Embedet af HE^r Provst *Monrad* i *Onsild*.

Jeg har ingen Skrifter i Trykken [udgivet] uden nogle faa Beskrivelser over Naturalier, som findes indrykkede i HE^r *Etats Raad Müllers Historia Succincta Vermium Terrestrium et Fluviatilium*, hans *Prodromus Zoologiæ Danicæ*, og 1^{ste} Hæfte af *Zoologia Danica*, men for nærværende har jeg leveret et Skrift til Trykken under Navn af *Fauna Grönlandica Sistens animalia omnia Grönlandica*, som tilstundende Vinter ventes færdig. — Mit *Symbolum* er: *Qvicquid agis, prudenter agas et respice finem*.

d. 18 *Octbr.* 1779.

O. Fabricius.

2.

Udj Aaret 1755 den 5 *Ianuarij* er ieg *Niels Bruun*¹ fød i Stabel Staden *Fridericia*, hvor min Fader *Bertel Bruun*

¹) Om *Niels Bruun*, der døde 29. Maj 1825 som Provst og Sognepræst til Spentrup og Gassum, men iøvrigt ikke paa nogen Maade har opfyldt de videnskabelige Forventninger, man paa Grund af hans Ungdomsstudier kunde have stillet til ham, se S. Elvius og H. R. Hiort-Lorenzen, *Danske patriciske Slægter* I, 60. Optegnelser af ham om Slægten *Bruun* er trykt i *Personalhistorisk Tidsskrift* 10. R. I, 201—6.

var Kiøbmand og Raadmand. Min Moder var en Datter af velærværdige hr. *Niels Gudme*, Sogne Præst for *Herslef* og *Wiuuf* Meenigheder i *Riber-Stift*, ved Navn *Kirsten Gudme*. Neppe havde ieg fyldt det 7^{de} Aar, førend min Moder blev sadt i Enke-Stand med 7 Sønner og 2 Døttre (af hvilke den yngste Datter, som var ikkun 6 Uger gammel, da min Fader døde, allerede er gaaet ind i Evigheden, da derimod tre af mine Brødre have bestemt sig for Kiøbmandsstanden og ere boesadte i *Fridericia*, i *Colding* og i *Kiøbenhavn*, een navnlig *Søren Bruun* er Kongelig Landmaaler ved den *geographiske* Opmaaling, under Videnskabernes *Societets Direction*, de tre øvrige Sødskende ere indgangne i den geistlige Stand, nemlig hr. *Anders Bruun*, Sogne Præst for *Harthe* og *Bramdrup* Meenigheder i *Riber Stift*, kaldet af min Sal. Morbroder *Doctor Theologiæ* og Stifts Provst *Herman Peter Gudme* i *Aalborg*, og hr. *Iens Bruun*, kaldet til Sogne Præst for *Taulow* Meenighed af min ældste Broder hr. *Agent Bruun* som Kirke-Eyere, — min eeneste Syster *Gye Kirstine* er gift med hr. *Iens Storm*, Sogne Præst for *Smidstrup* og *Schierup* Meenigheder).

Ved den priisværdigste Omhyggelighed besørgede den bedste Moder min og Sødskendes Opdragelse ved en antagen privat-Lærer, navnlig hr. *Lauritz Schurman Bagger*; Indtil bemelte Informator blev Hører 1766 ved *Fridericiæ* Latine-Skole, underviiste han os hiemme, men derpaa blev ieg af Skolens Rektor *Mag. Ioh. Christoph. Neuchs* antaget til offentlig underviisning; Efter at have giennemgaaet alle Classer i Skolen, blev ieg A^o 1773 af Skolens da værende *Rector* og af mig høyförtiente Lærer hr. *Mag. Hans Hansen* sendt til Akademiet, hvor ieg efter vel overstanden *Examen* blev af hans Høyærværdighed hr. *Doct. Balle*, som var d. Tiid *Rector magnificus*, indskreven blant Studenteres Tal. Aaret derefter tog ieg *Examen philosophicum* med beste Charakter, saasom ieg i den tilbage lagte Tiid flittig havde hørt Forelæsninger hos *Conf. Rd.*

Kall, C. Horrebow, Obelitz, Riisbrich, Wadskier, og Abrah. Kall. Min Lyst til det theologiske Studium bestemte mig strax til at søge de *exegetiske* og *dogmatiske* Collegier, som deres højærværdigheder *D^t. Ped. Holm, D^t. Balle og D^t. Ianson* holdte, hvorved min Kundskab saaledes voxte, at ieg 1776 den 24 *April in Examine theologico* blev kiendt *Laudabilis*. Imidlertid havde *D^{tor} Holms* yndest tillagt mig gandske uformodentlig Plads paa *Communitetet*, som og Deel i de *Scheelers Stipendium*. Da han tillige i sær opmuntrede mig til at forblive ved Academiet, hvilket blev mig desto lettere, da hr. *Conference Raad* og Amtmand *de Löwenørn* udnævnte mig med *Consistorii* Samtykke til *Elertsens Collegium*, hvor ieg dog ikkun forblev til *Octobr. 1778*, og der udgav et *Specimen de Origine Gnosticorum*, samt under *D^{tor} Ianson* prækede for *Dimis* med Berømmelse, da ieg tillige havde bivaanet de *homi-letiske-practiske* Øvelser, som han i Vinteren 1777—1778 anstillede for sine yndlinger. Et svageligt Helbred og Paa-rørendes Raad gjorde mig det til en Pligt at forlade *Universitetet*, hvorpaa ieg begav mig til min Fødebye, og forblev udj min ældste Broders Huus, hvor der gaves mig end og Leylighed til at viise Erkiendtlighed for den Om-sorg, han, som min Formynder siden min Sal. Moders Død 1767, havde havt for mit Vel og Fremgang, ved det, at ieg paatog mig at underviise hans 3 Børn udj de for deres Alder passende Videnskaber i henseende til Religion og Sprogene. Særdeles uventet aabnede det blide Forsyn mig en Vey til at reyse udenlands, da min store og uforglemmelige Velynder hr. *Conference-Raad* og Amtmand *de Hoffmann*, Ridder, uombedet lod mig vide, at han havde bestemt mig det *Lassonske Stipendium*, ifald ieg vilde besøge fremmede *Universiteter*. Efter indhentet Raad fra mine Venner, som troede, at slig Reyse vilde være mit Helbred gavnlig, besluttede ieg i Guds Navn at modtage dette Anbud, som ieg ellers mange Aar tilforn allerhelst skulle have ønsket mig; Aar 1784 Ved

Octobr. Maanedes Begyndelse tiltraadte ieg Reysen til Leipzig, hvor ieg havde den Lykke at høre den hell. Skriffts Fortolkning hos *Doct. Sam. Fr. Nath. Morus* og *D. Ioh. Aug. Dathe*, samt andre til theologien henhørende, som og *philosophiske Collegier* hos *D^r Platner*, *Schleusner* og *Keil*.

Efter Prokanzler *Iansons* Tilskyndelse forlod ieg Leipzig Aaret derpaa, og 1785 ved *Michaeli* reyste til *Universitetet* i *Göttingen* deels for at nytte det her værende fortreffelige *Bibliothek*, som i Henseende til sin Brugbarhed vel neppe har sin Liige i Tyskland, deels for at høre Forelæsninger over de *Orientaliske Sprog* og det gl. *Test.* Forklaring hos Ridder *Michaelis*, over *philologien* hos en *Heyne*, over det *N. Test.* Kritik og Fortolkning hos *D^r G. Less* og *Pr. Schleusner*, over *Histor. Dogmat.* og Kirkehistorien hos den fortreffelige *D^{lor} Theol.* og *Pr. Planck.* Strax efter min Ankomst til *Göttingen* bevidnede Prokanzleren mig sin store yndest, ved at forsikkre, at han havde udvirket mig Plads i det *Rosenkrantziske Reyse-Stipendium*, hvilket var meere Godhed end ieg nogensinde turde haabe. Da ieg i *Göttingen* havde tilbragt tvende Aar ved at høre benævnte Lærere, saavel som *Profess. Spittler*, *Feder* og *Meiners*, saavidt min Sygelighed tillod det; kom ieg igien til Kiøbenhavn ved *November* Maanedes Begyndelse, hvor ieg forblev, indtil Forsynets viise, og altiid for mig uudsigelig naadig, Førelse beskikkede mig ved hans Kongel. Mayestets Kalds Brev af 9 *May* til at være Sogne Præst for *Hald Meenighed* udj *Nørre-hald-Herred*, hvortil ieg i Dag af hans Høyærværdighed hr. Biskop *Hee* er indviet. Herren selv forleene mig, ved sin kraftige Aand, Naade til at give saaledes Agt paa mig selv, og Lærdommen, at ieg kunde være et Exempel for dem, som troe, i *Tale*, i *Omgjengelse*, i Kierlighed, i Aand, i Troeskab, i Kydskhed! da vil det bedste Øyemed af det mig forlenede vigtige Embede vist opnaaes til Guds og *Iesu Christi* Ære, samt manges Frelse!

Aarhuus den 25 *Iuni*j 1788.

N. Bruun.

3.

Ieg *Ianus Hornsyld*¹ er fød i *Horsens* d. 19 Octobr. 1757. Min Fader var *Rasmus Hornsyld*, Borger og Væver i samme Bye, og min Moder *Ane Margarethe Hornsyld*. Disse mine Forældre lode mig ved Daaben indlemme i Christi Kirke, og sørgede siden med den meest udmerkede Iver for min Dannelse og Opdragelse. Min Fader lærte mig selv at læse, og under hans Underviisning lærte jeg og min Christendom, som det kaldtes, eller Pontoppidans Forklaring. Derpaa satte han mig i Dansk Skole, hvor Skolemesteren lærte mig at skrive og regne, saa meget han selv vidste og lidt til. Saaledes lærte jeg *Regula Trium inversa*, Vexel Regning, *Algebra*, *Regula falsi etc.* gandske mekanisk. Egentlig Begreb derom havde Læreren neppe og derfor fik jeg heller indtet. Den Tiid, jeg havde anvendt derpaa, var altsaa tabt; dog havde jeg til Nytte for mig lært 4^{re} *Species*, *Regula de Tribus*, og Regningen med brudne Tal. Under saadanne Beskiefftigelser var jeg bleven 12 Aar gammel, og nu tog min Fader sig for at lære mig sin Profession: dette var mig vel ikke kiært; da jeg havde en inderlig Lyst til at studere; men af Respekt for min Fader vovede jeg ei, uden svagt, at yttre mit Ønske, og min elskede og ærværdige gamle Faders offte yttrede Haab, at jeg skulde blive hans Alderdoms Understøttelse, eller, som han kaldte det, hans Alderdoms Kiep og Stav, qvalte nesten gandske Haabet hos mig, om at naae mit Ønske. Endelig effterat jeg i 6 Aar havde holdt ud hos ham som Væverdrenge og effter mange Tildragelser, som vilde blive for vidtløfftigt her at fortelle, tillod min Fader mig, at

¹) Fr. Nygård, der i Historisk Månedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning I, 1883, S. 65—95, 321—346, II, 1884, S. 1—50 har meddelt en udførlig Levnedstegning af Jens Hornsyld, har ikke kendt dette i flere Henseender ejendommelige Vita og beklager netop (I, 67), at Hornsyld ikke har efterladt sig selvbiografiske Optegnelser. Jens Hornsyld døde 25. Okt. 1840 som fhv. Sognepræst til Assens og Kærum. — Selvbiografien er skrevet 1792, da Hornsyld var blevet udnævnt til Præst ved Hospitalet i Randers.

komme i den Latinske Skole i Horsens. Der henbragte jeg 4½ Aar og under nu værende Sognepræst til Skiöstrup Hr. *Kattrup*s og nu værende *Doctor* og Professor Hr. *Taubers* kloge og smagfulde Underviisning og Anførsel bragte jeg det derhen, at jeg med Sandhed kan sige, at jeg kom med en sielden Modenhed til Akademiet, hvor jeg forblev paa 13^{de} Aar, i hvilken Tiid jeg underkastede mig *Examen Artium, Philosophicum, Philologicum* og *Theologicum*. I samme Tiid fortsatte jeg min Læsning i Tydske og Franske Skriffter, hvilke Sprog jeg uden Underviisning og Anførsel havde lært mig selv: det første, medens jeg endnu var Dreng hos min Fader, og det sidste, mens jeg gik i den Latinske Skole. Desuden søgte jeg at skaffe mig ald den Kundskab, jeg kunde i *Iurisprudents*, *Naturhistorie*, *Statistikens* forskiellige Dele saasom den *urale* og *merkantiliske Oekonomie etc.*, *Æsthetik* og i alt, hvad jeg troede, der kunde bidrage til at danne og forædle Mennesket. Deri vare *Kammerherre Suhms* og *Kongens Biblioteker* mig til en saare væsentlig Tieneste, og i adskillige af disse Videnskaber vare Professorerne Conferentsraad *Iacob Edvard Colbjørnsen*, *Doctor Moldenhaver* og Hr. *Rahbek* mig meget nyttige ved deres Forelæsninger og endnu meere ved deres venskabelige Omgang. Med Børns og unge Menneskers Underviisning beskiefftigede jeg mig og i samme Tiid, ogsaa har jeg *dimitteret* adskillige til Akademiet. Dog opfordrede min Lyst til Videnskaberne mig til at opofre min Tiid især paa min egen Dannelses, og var denne Lyst saa stoer, at jeg ikke skyede, endog trykkende Mangel. Denne Mangel blev dog mindre trykkende derved, at jeg de sidste 6¼ Aar var *Decanus* med 60rd aarlig Løn. Nogle smaae Prøver paa mine samlede Kundskaber har jeg vovet at forelægge Publikum, som *Recensent* i de *Kiøbenhavnske Lærde Effterretninger* f. e. over *Rothes* *Philosophies* *Ideer*, over hans *Naturbetragtninger*, over *Fleischers* og *Treskows* *Doktor Disputatser*, over den nye *Lærebog*, over

Bastholms Breve om Sielens Udødelighed og flere. Men det, som meest har beskiefftiget mig, siden jeg fik nogen Forstands Modenhed, og som jeg i ald min Læsning har haft Hensigt paa, har været, at skaffe mig en saa meget muelig, rigtig Kundskab om Mennesket og dets Bestemelse. Der gives, især i vore Dage, meget, som opfordrer til at anskaffe sig denne Kundskab, og meget, som gjør det vanskeligt, at erholde en rigtig, og havde ei, nest Guds Hielp, min Faders uhyklede Religion, hans Psalmer, som han sang med Aand og Krafft, og min tidligen begyndte og fortsatte Læsen i Bibelen været, saa troer jeg sikkerligen, at jeg havde forvildet mig paa min Bane, som jeg vist ikke havde udkastet for mig med Frygtsomhed, men med Moed: ikke anlagt langs med Kysterne, men ud ad den aabne Søe, for ved Forsynets Bistand og Veiledning at finde det forjettede Land. O, var jeg saa lykkelig at have fundet det! hvor vilde jeg da med Glæde gaae hen, hvor Gud kalder mig, arbeide og stræbe, og haabe til Gud, at mit Arbeide ei skulde være forgieves.

4.

Die 3 Nonar. febr. 1776 in insula Sti Thomæ natus est Thomas Schatt Rørdam¹, patre Christiano Bolle Rørdam, olim hujus insulæ sacrorum, nunc vero Kintzervigiensium dioecesis Bergensis curatore strenuo nec non nomarchiæ Hardanger præposito, et matre Maria Elisabeth Schatt. Qvum autoritate et disciplina paterna, qvæ puero essent præscienda, ut scholis publicis faustuosius uti posset, rudimenta artium liberaliorum percepta tenuissem, Roeskildiam missus est, ut, qvæ superessent studiorum lineandorum

¹) Thomas Schatt Rørdams Levned er udførligt skildret i Kirkeh. Saml. 3. R. II, 374—436 af H. F. Rørdam, der dog ikke synes at have kendt dette Vita. Th. S. Rørdam døde 18. Sept. 1831 som Provst og Sognepræst til Tølløse og Aagerup.

expoliendorumqve incrementa ornamentaqve adjicienda ea ante abitum in Accademiā cumlatiore mensura accederent, communi supremam classem regentium Doctoris Theolog. et Professoris S. V. Tauberi nec non doctissimi Magistri Severini Sævel curæ diligentiaqve commissus est, scilicet ut scolam, cui tanquam almæ matri plurimum debuit pater, eandem educatricem fautricemqve coleret filius. Post biennium (ab anno nempe 1790 usqve ad 1792) mense Octobris numero civium Univer[si]tatis Havniensis adscriptus, philosophicum deinceps atqve philologicum examen subii mense Aprilis atqve Octobris 1793.

Subsidiariis profectus scientiarum in Accademia maturandis desti[tu]tus, Havniam reliqui, necessaria ad vitam sustentandam incrementaqve scientiarum capienda obtinui apud Virum admodum V. Petrum Teilman, Tostrup Siellandiæ strenuus religionis doctor; per spatium annorum 4½ trium ipsius filiorum moderator præceptorqve fui domesticus, qvo tempore peracto, cum idoneus censeretur filius natu maximus, qvi Accademiā mitteretur, rure relicto urbem repetii, ibiqve deo favente rursus electus sum ad studia filiorum illustrissimi Grove moderanda, in qvo opere fungendo fere triennium peregi. Interea tamen studiis theologicis, jam dudum a me lubentissime cultis, ulterius operam dedi, horisqve ab institutione relictis fideliter utens in Prælectioni Theologorum frequentandis eo perveni, ut die 1 Maj 1800 in Examine theologico laude dignus visus sim — Specimina homiletica et chathectica edidi mense Julii, illud censore S. V. Moldenhavero laude dignum censebatur, hoc censoribus Bast, Hjorth, Munter laudabile et quidem egregie judicatum est.

Cursu accademico ita peracto versatus sum deinceps in studiis commilitonum inprimis eorum, qvi theologiæ sese dederant, moderandis adjuvandisque usqve ad d. 1 Octobris 1801, qvo tempore per celeberrimum Johannem Arnoldum Fischer vocatus sum religionis doctor ecclesiarum Seerup et Lemming, qvam vocationem deinceps con-

firmavit Ser. Rex d. 30 Octobr. Ita me legitime vocatum confirmatumque muneri religionis doctoris inauguravit S. V. Episcopus Janson d. 2 Decbr. 1801.

Thomas Schatt Rørdam.

5.

Natus sum¹ Hafniæ d. 3 Octobris MDCCLXXX patre Vilhelmo Müller, matre vero Frederica Dorothea Rasmussen, qui mihi carissimi ac optimi parentes quod adhuc vivant, summas deo gratias ago. Patruo gavisus sum viro venerabili admodum, Johanne Henrico Müller, sacris in æde Spiritus Sancti dicta olim fungente, cujus in me beneficia pia mente semper recolam. Ejus ope sublevatus scholam hauniensem, quam vulgo virtutis civicæ dicunt, frequentavi ab anno ætatis VII ad XV usque, quo tempore, anno nimirum MDCCXCV mense Octobris, civibus academicis adscriptus sum, inter illos, qui publico ornati sunt encomio, primum obtinens locum. Anno sequenti examini- bus, quæ philosophicum ac philologicum solent nominari, me subjeci, characterem quoque reportans laudab. cum distinctione. His ita peractis totum me dedi theologiæ studio, privatis publicisque prælectionibus Academiæ nostræ tunc temporis Theologorum per biennium assidue interfui, et anno MDCCXCIX mense Aprilis examen theologicum cum laude subii. Alios instituendo demum necessaria ad vitam sustentandam quæsi, partim in scholis partim inter privatos parietes litterarum ac artium liberaliorum elementa pueros pro virili edocens. Tempus vero matutinum ac vespertinum fructiferum menti meipsum reddere conans, litteris nominatimque Theologiæ, Philosophiæ ac Æstheticis per hoc temporis spatium operam

¹) Tage Müller dode 2. Okt. 1849 som Biskop over Ribe Stift. — En anden, noget afvigende Selvbiografi, ligeledes paa Latin, findes trykt i det i Anledning af Tage Müllers Bispevielse af P. E. Müller udstedte Program »Vita Lagonis Urne, episcopi Roskildensis«, II, 1833, p. 17—19.

navavi, ut vires meas qualescunque rite exercerem dignusque evaderem, qui religionis ministri aliquando fungerer munere nec non plane injuste dicerer reipublicæ litterariæ civis. Catecheticum vero specimen exhibui mense Novembris anni MDCCCIV ad libr. doct. Cap. 3 § 6—10 juniores interrogando explorans, quod laude et quidem egregia laude dignum judicarunt S. V. censores. Concionem quoque ex edicto regio præscriptam die V Aprilis MDCCCVI habui super Matth. XII, 7, caractere ornatus: laudabilis et quidem egregie. Voluntate benignissimi numinis interdum explorari nescia, nunquam non sapientissima, et regis gratia, mihi omnia omnino cara relinquere coacto¹ injunctum est munus religionem tradendi coetibus in diocesi Vrads² sitis, qui Nørre-Snede ac Eistrup audiunt, illa imposita conditione, ut qvotannis CCCL imper. antecessori meo venerando³ traderem. Eruditissimi doctissimique episcopi Andreæ Birchii tentamen ante munus suscipiendum postquam sustinuissem d. XXI Maji h. a., ipso gravissimo muneri initiatus sum d. XXIII mensis ejusdem.

*Πάτερ μου — γενηθήτω τὸ
θέλημά σου.*

Aarhusiæ d. XXIII Maji MDCCCVI.

Tage Christianus Müller.

¹) Den lidt forknytte Stemning, der her kommer til Orde, veg snart Pladsen for en mere tillidsfuld, og i Selvbiografien i det ovenfor nævnte Bispevielsesprogram siger Tage Müller, at det var ham en Trøst som Landsbypræst at lære »campos Iutiæ erica tectos sterilesque non minus lætos, immo forte uberiores proferre fidei Christianæ fructus, quam amoenissimas quascunque alias patriæ nostræ regiones«.

²) Udtrykket maa rettes til: »in diocesi Arhusiensi in nomarchia Vrads«.

³) Niels Friborg (1731—1809), Sognepræst i Nørre Snede og Eistrup 1774—1805.

6.

Anno 1773 die 3^{to} Maji Neocopiæ Sellandiæ natus est Ianus Henricus Larsen¹ e patre Lars Larsen, negotiatore honesto adhuc in vivis, matreque Zine Catharina Sørrensen, olim defuncta. Posteaquam literarum prima elementa præceptore privato didicisset, disciplina publica, quæ Roeskildæ est, commissus, ibi per octo annos, et quod excurrit, pulverem trivit scholasticum², donec in literis eum fecisset progressum, ut vitæ academicæ maturus existimaretur. Tum Celeberrimi Doctoris et Profess. Tauberi, Scholæ ejusdem Rectoris meritissimi, testimonio ornatus Hafniam petiit, ibique notitias, quas secum e Schola attulerat, in universitate regia Professoribus explorandas tali cum successu præbuit, ut omnium consensu laudabilis renunciaretur. Absoluto 1792 hocce examine, sequentique anno, philosophico etiam ac philologico utroque cum laude, animum ad solidiora studia composuit scientiæque medico-chirurgicæ operam dare coepit. Verum enimvero morbo interea gravi correptum mortique vicinum tantam valetudinis jacturam jam fecisse judicarunt hujus rei periti, ut Medicinæ studia utpote molestiora Theologicis commutanda ægroto satius ducerent. Ab eo inde tempore studiis theologicis se totum dedit tantumque in iis profecit, ut post trium annorum spatium, in Examine, vulgo Attestatum dicunt, mense Octobr. 1796 Haud illaudabilis proclamaretur, specimen vero scriptum præcipua laude dignum judicarunt S. V. censores. Vinculis tum demum solutus Doctorum opinionum de novo studia theologica in-

¹) En stærkt afvigende (ligeledes latinsk) Selvbiografi af denne Mand, der døde 30. Maj 1852 som Dr. phil. & theol. og fhv. Sognepræst i Holbæk og Merløse, findes i Københavns Universitets Program i Anledning af Doktorpromotionen 1821 S. 19—24. — Om hans Præsteliv i Holbæk se Anders J. Eriksholm i *Fra Holbæk Amt*, 1907, S. 50—61; jvfr. *Højskolebladet* XXX, 1905, S. 889—96, 1293—6.

²) J. H. Larsens »Minder fra Roskilde Latinskole i Slutningen af det 18de Aarhundrede« er udgivne af Laurids Prip og Sofus Elvius i *Vor Ungdom*, 1900, S. 1—23.

vestigare incepit, neqve ullum diem sine ulte[ri]ori progressu effluere passus est. Monumenta igitur sacri Codicis denuo evolvit exploravitqve, ac omnia fere, qvæ ad ea illustranda, dilucidanda, Textumqve critice corrigendum constituen- dumqve attulere viri docti iterum atqve iterum legit lecta litteris, qvantum fieri posset, mandavit, ut memoriæ altius infixæ hæerent, essentqve semper in promptu. Probe enim sciens priscorum classicorum lectionem et interpretatio- nem optimum esse mentis excolendæ et firmandæ sub- sidium plurimumqve in iis inveniri eorum, qvæ suo studio et indagationi unice deberi temere jactat ætas nostra, haud alienum, immo necessarium duxit talem cum iis familiaritatem inire, ut suum cuiqve redderet, fastumqve pro virili, si opus esset, reprimeret eorum, qvi suæ indu- striæ ac studio omnia adscribant, Veteresqve alto super- cilio dispiciant. Id vero meditati, legenti, scribenti præ- cipuum, ut animo bene culto, virtuteqve firma ac stabili munus in Ecclesia rite obiret officiisqve omni ex parte satisfaceret. Neqve cum ulla in re hospitem esse deceat religionis doctorem, eumqve qvo auditoribus utiliozem, eo revera perfectiorem putaret, limitibus disciplinarum Theo- logicarum etsi haud angustis, contineri se non passus est. Verum ad mathematicas qvoqve, physicas, botanicas, mili- tares, historicas animum advertit disciplinas, tantumqve in iis proficere annisus, qvantum sibi necessarium duxit. Cumqve ita per qvinque annorum spatium indefessus la- borasset, Regis Clementia 1801 ei injunctum est munus ecclesiis Kiøbeleviensium et Vindebyorum in Laalandia reli- gionem xstianam tradendi. Eodem anno Saram Sophiam Margaretam Heusneri duxit uxorem, ex qva iv hucusqve liberos natos habet, uno vero filio præmatura morte erepto. Tritis in eo munere curis molestiisqve ac incommodis cujuscunqve generis pleno, necessariis vero ad vitam sustentandam liberosqve educandos satis vacuo, vij annis, tandem Anno 1808 Mense Maji Regis Frederici VI^{ti} gratia effectum est, ut Tertii Sacrorum ad Ædem cathedralem

Arhusiensem Moderatoris loco præficeretur. Anno 1805 pro gradu Magistri artium et Doctoris Philosophiæ in universitate Haufniensi cum laude disputavit. Præcipua ab eo hucusque scripta et typis divulgata, nonnullis vilioris pretii omissis, hæc sunt: 1. Hvorfore ringeagtes den gejstlige Stand? 2. Hvilke Kundskaber udfordres der til at være en duelig Religionslærer? 3. Liturgiske Aphorismer i Anledning af Biskop Boyesens Plan. 4. Hvad er Aarsag til de danske Smaakiøbstæders maadelige Forfatning. (Belønnet med Landhuusholdningsselskabets største Sølvmedalie). 5. Kritisk exegetisk Forsøg over קהלה 6. Commentarii critico-exegetici in qvorundam Prophetarum Vaticinia Specimen primum. 7. Forsøg til en militair Forsvarsplan for Kongeriget Danmark 1808. — Hæc hac-tenus!

Arhusiæ scribebat 16 Septemb^r 1808.

Janus Henricus Larsen.

7.

Ego Hans Christian Lyngbye¹, nuper electus sacrorum minister in ecclesiis Giessing et Nørager in Dioecesi Arhusiensi, natus sum d. 29 Junij 1782, patre Iens Michelsen Lyngbye, ecclesiis Gierding et Blendstrup in Dioecesi Viburgensi a cantionibus sacris, jamdudum anno 1802 emortuo, et matre Mette Christensdatter, etiamnum superstite. Duodecim annos natus domo receptus fui Simonis Røst, antistitis in Dioecesi Alburgensi, qvi victum et institutionem per qvatuor annos gratis præbuit, meqve deinde e privato suo magisterio in publicam Scholam Alburgensem emisit. Hic triennio peracto ad Academiam Hafni-

¹) Om Hans Christian Lyngbye, der døde 18. Maj 1837 som Sognepræst til Søborg og Gilleleje samt Medlem af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, og hans Fortjenester som Botaniker se Carl Christensen, Den danske Botaniks Historie I, 228—32; II, 182—3. Om hans Forhold til Søren Kierkegaard jvfr. bl. a. E. Steenvinkel-Svendsen, Kirkeminder og Præsteliv S. 49—51.

ensem a Joanne Gottscalch, scholæ rectore, anno 1802 dimissus in examine Artium Characterem obtinui Laudabilem et publico encomio ornatum. Seqventi anno Examen philologicum et philosophicum, utrumqve cum characterem Laudabili, sustinui. Sic primo Academico cursu peracto, cum ob opum penuriam haud amplius Hafniæ morari licuerit, solidum præceptoris munus suscipere coactus fui. Talem spartam in Venilia mihi demandatam suscepi, et per 6 annos in ea versatus fui. Deinde anno 1809 Hafniam reversus, cum ad Theologiæ studium animum appulissem, examen Theologicum sustinui d. 10 Januarii 1812 et Characterem Laudabilem obtinui, specimen scriptum egregia laude dignum. Postea in Fionia munere præceptoris per qvatuor annos fungens, cum interea Examen Homileticum et catecheticum utrumqve cum Characterem Laudabili Hafniæ 1814 sustinuissem, præter Theologiam etiam rem herbariam, cui jam antea operam dedi, colere haud neglexi. Eo tempore qvæstionem botanicam, ab Universitate Hafniensi expositam, explicare conatus sum, et præmium reportavi; ut autem iste tractatus eo completior evaderet, itinera in Norwegiam et in insulas Færøenses propriis sumtibus peregi, et deinde per unum et dimidium annum Hafniæ degens, in tractatu illo botanico de Hydrophytis Danicis, qvod regiis sumtibus nuper prodiit, edendo eram occupatus. Scripsi etiam nonnulla alia commentariola, ut Versionem cantus cujusdam Færoensis, qvæ in Script. soc. litt. scandin. exstat; item Observationes Hierobotanicas, qvæ in Actis synodalibus Dioec. Fionensis publici juris nuper factæ sunt; præterea tractatum de Delphino Grinda, pro qvo præmium soc. reg. litt. Dan. obtinui, et duos alios minoris momenti. Deniqve Regi nostro clementissimo munus ecclesiasticum supra memoratum, qvod inter alia submississime expetram, die 28^{vo} Maji 1819 mihi demandare placuit, in qvo munere, cui hodie d. 13 Aug. 1819 initiatus sum, allaborabo,

ut officia mea diligenter et jurijurando, qvod Episcopo meo summe venerabili feci, convenienter expleam iisque pro virili faciam satis.

Arhusiæ, die 13 Augustii 1819.

Hans Christian Lyngbye.

8.

Den 16^{de} evangeliske protestantiske Sognepræst i Kousted og Raasted under Aarhus Stift er Johan Gunlog Gunlogsen Briem¹, kaldet af hans Majestæt den 20^{de} Februar 1835 til dette Embede, som han tiltraadte den 3^{de} Paaskedag 21^{de} April næstefter.

Han er født den 19^{de} April 1801 (2^{den} Søndag efter Paaske; var det tilladt at laane et horoskopisk Udtryk af den evangeliske Constellation: under den gode Hyrdes Øie) paa Gaarden Grund i Ørfjord paa Island, og samme Dag døbt i Gaardens Kirke af den for sin præstelige Aand og Virksomhed berømte Ion Jonsen. Hans Forældre vare daværende Matriculsecretair, senere Sysselmand, Kammerraad Briem († Febr. 1834) og Hustrue Valgerd, Datter af Provst Arnesen og Søster til Lexicographen Paul Arnesen.

Tidlig bestemtes han til den geistlige Bane, til hvilken og Læsningen af gudelige Skrifter saavel som hans fromme Omgivelser tilligemed Erindringen om hans Forfædre, en gammel Præsteslægt, drog hans Længsel og begeistrede hans Hu. Det hører saaledes til hans kjereste Minder fra hans Barndomsalder, at en af de første Bøger, han eiede, var en af [en] paa Landmaaling reisende Officeer foræret Lommeudgave af det græske N. T. (Genf 1632), og at han engang af en Fremmed blev truffen læsende i Basts Bearbejdelse af Steeles Beviis for, at Religionen allene for-

¹) Om J. G. G. Briem, der døde 13. Okt. 1880 som fhv. Sognepræst til Gunslev, se Jón Helgason, Íslendingar í Danmörku fyr og síðar, 1931, S. 20—1 (med Portræt).

maaer at danne en stor Mand. Med megen Salvelse, hvis Indtryk forøgedes ved den famlende Uformuenhed i Sproget, lagde denne Mand, gribende Øieblikket, Haanden paa Drengens Hoved, velsignede og bad, at han ei maatte eftertragte det Høie, men ved Religionens Kraft blive en god og retsindig Mand, brugbar og nidkjer til Kristi Riges Udbredelse: denne Mand var Bibelselskabets Apostel Ebenezer Henderson.

At hans fornævnte Moderbroder var bleven Overlærer ved Slagelse lærde Skole, foranledigede, at han efter dertil at have nydt Underviisning i sin Faders Huus i Sommeren 1815, sendtes efter Universitets Directionens Bevilling til denne Skole, hvor han forblev fem Aar, uagtet just Paul Arnesen ved sin Søstersøns Ankomst (October 1815) derfra forfløttedes til Rectoratet i Frederitz. Blandt sin Ungdoms kjerlige Fædre og velsignede Veiledere nævner han fortrinlig Rector Vithusen, Mathematikeren Kreydahl, hvis brændende Tro og dybe Følelse for alt Ædelt og Op-høiet maatte tillige med hans iegode Hjerte henrive en Discipel, hvem han [viiste] esoterisk Omhu og Veiledning i sine Livsstudier, og Overlærer, senere Rector Quistgaard, der ved sit ærværdige billige Retsind og sit blødtmeltende Ord som Religionslærer har haft megen Indflydelse paa at udvikle de tolerante Anskuelser, men og faste Grund-sætninger, hvilke I. G. G. Briem som Yngling og Mand, som Underviist og Underviisende har stræbt at tilegne sig. Men iblandt alle de lysende dyrebare Navne bliver intet ham uforglemmeligere (*nulla carior, nulla crebrior re-currit imago*), end Adjunct Snitkers, som og senere gav ham en Datter tilægte.

Ved Universitetet deponerede han herfra 1820 med *laudabile*, absolverede anden Examen i den sædvanlige Tid med samme Character og begyndte strax derpaa det theologiske Studium. I hvor megen Tak han nu skylder Prof. P. E. Müllers og I. Møllers over hans Roes ophøiede Virken til hans theologiske Dannelse, har han dog anset det for

den største Naade, ham af Forsynet er vederfaret, at ham forundtes at sidde ved saadanne Gamalielers Fødder som H. N. Clausen og I. P. Mynster. Hvad hans Sjæl har af Sands for Lys og Orden, for kristelig Forskens Frihed og Styrke, hvad den har af Ærefrygt for Kjerlighed til Videnskabens Helligdomme, skjærmende hvælvede over Herrens Alter, det skylder den fornemmelig den Førstes academiske Underviisning, og den Andens Prædiken, og han beder Gud om daglig at maatte bære rigere Frugter deraf. I Foraaret 1825 erholdt han *haud-illaudabilis* ved sin Embedsexamen, gik derpaa ind i Pastoral-Seminariet, hvor han under Stiftsprovst Clausens taknemmelig benyttede Veiledning øvede sig med saadan Flid, at hans Demisprædiken d. 3^{die} April 1826 erkjendtes *laudabilis*, som og hans Catechisation den 19^{de} Marts næstforan havde erholdt *egregie*.

Han kan ikke skue tilbage paa sit Ungdomsliv uden med den inderligste Taknemlighed at ihukomme de Understøttelser, som have banet og lettet hans Studier. Foruden betydelige Stipendier til Logement af Skolen, erholdt han Ugedagsspiisning hos adskillige Velyndere i Slagelse, og ved Universitetet fik han først Regentsen og Communitetet og efter disses Udløb Valkendorphs Collegium. Til Privatpræceptor havde han ved Universitetet havt Børge Thorlacius, for hvis mangfoldige Goddædighed imod ham, han aldrig kan faae denne fuldt takket i sin Grav. Hvor- megen Indflydelse har Venskab paa vor Aands Udvikling! Ligesom Finn Magnussen og Paul Arnesen vare hans ældre Velyndere, saaledes vare N. P. Henneberg (nu Præst til Haurum) fra Skoleaarene, Rasmussen (en bekjendt Philolog) fra de første Studenteraar og C. H. Bredsdorff (nu Præst i Vesterskjerning) fra Valkendorphs Collegium hans trofaste Venner.

Efterat han nu en Tid havde informeret unge Mennesker til at tage Artium, samt underviist i et Par Skoler, forundtes ham den 6^{te} October 1826 det residerende Ca-

pellanie i Bjerregrav, Aalum og Tanum under Viborg Stift, hvortil hørte at forestaae Skolen i Hovedsognet, hvilket Embede Ingen foruden ham samme Gang havde søgt, og til hvilket han ordineredes den 22^{de} Novembr. næstefter. Af Sognepræsten i dette Pastorat den, som Forfatter af Stedet[s] Presbyterologie, bekjendte C. L. Sinding har han lært saare meget henhørende til den practiske Pastoral-Viisdom, og da han ved givne Anledninger erholdt saare anbefalende Vidnesbyrd af Biskoppen, har han troet at torde antage det for en Anerkjendelse af, at han trolig og tilbørlig har varetaget dette sit hidtil, altsaa i 8¼ Aar havte Embede, at Stedets Patron Grev Scheel-Plessen har haft den Bevaagenhed at foreslaae Majestæten ham til Opnaaelsen af Kousted og Raasted Sognekald i Aarhus Stift.

Gud give mig nu Naade til at betjene det i Jesu Navn.
Kousted den 18^{de} Mai 1835.

J. G. Gs. Briem.

Slesvigs Bispestol 1848—54.

Af **H. F. Petersen.**

1. INDTIL GENERALSUPERINTENDENT CALLISENS AFSKED 6. JULI 1848.

Allerede før Kong Christian VIII's Død (20. Jan. 1848) og Gehejmestatsraadets Afskedigelse (21. Marts s. A.) havde man fra dansk Side paatænkt en Nyordning af Kirkeforholdene i Sønderjylland, deriblandt ogsaa af Bispestolene. I Stedet for som hidtil at have det dansktalende Nordslesvig delt mellem ikke mindre end 3 Biskopper, nemlig Generalsuperintendent *C. F. Callisen* i Slesvig, Biskop *Tage Müller* i Ribe (for Tørning-Len) og Biskop *Stephan Tetens* (for det selvstændige Bispedømme Als og Ærø), ønskede man en Deling af hele Slesvig efter det danske og tyske Sprog, altsaa en nordslesvigsk og en sydslesvigsk Biskop.

Paa »den slesvigske Forenings« Møde den 4. Okt. 1847 meddelte Formanden, Laurids Skau, at det i offentlige Blade udgaves for at være Regeringens Hensigt at dele Hertugdømmet Slesvig i to Superintendenturer, nemlig en for den Del af Hertugdømmet, hvor Kirke- og Skolesproget var dansk, og en for den Del, hvor det var tysk. Han spurgte derfor Forsamlingen, om den ikke fandt det rigtigt, at Foreningen indgav en Indstilling til Kongen desangaaende. Efter nogen Drøftelse vedtog man at lade Formanden ved sit forestaaende Besøg i København udforske, om Regeringen paatænkte en saadan Deling, og i bekræftende Fald at lade Redaktionssekretæren, Professor *C. Flor*, forfatte et

Udkast til en saadan Indstilling, hvori Kongen skulde bedes om at lade Delingen foregaa ikke efter Kirke- og Skolesproget, men efter Folkesproget¹. *A. D. Jørgensen* kommer ud fra sine Undersøgelser angaaende Christian VIII og Danskheden i Nordslesvig til den Slutning, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at Kongen vilde have sluttet sig hertil.² Denne Antagelse finder sin Bekræftelse i de bekymrede Udtalelser, Generalsuperintendent *Callisen* fremkommer med vedrørende Kongens Stilling til den dansk-tyske Sprogstrid i Stænderforsamlingen og især Kongens »lovstridige« Kaldelse af danske Præster, som ikke havde studeret i Kiel. Netop i 1847 havde *Callisen* paa sine Visitationer paa Føhr en saa alvorlig Samtale med Kongen desangaaende, at Adjutanten aldrig skal have set Kongen saa vred³.

I det Udkast til en ny Forfatning, som efter Kong Frederik VII's Overtagelse af Regeringen udarbejdedes af Grev *Carl Moltke*, *A. S. Ørsted* og *P. G. Bang*, foresloges da ogsaa rentud Hertugdømmet Slesvig delt i 2 Generalsuperintendenturer, en dansk og en tysk, saaledes at Tørningelehn, Als og Ærø skulde høre sammen under den danske⁴. Begivenhederne i Marts 1848, Ministeriets Fald og Treaars-

¹) Den slesvigske Forenings Forhandlingsprotokol i Rigsarkivet. Nævnte Mødes Protokol er aftrykt i Sønderj. Aarbøger 1890, S. 236—37. Jfr. ogsaa Prof. Flors Brev til Redaktør Koch 10.10. 1847 (P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, VIII, 1922, S. 186).

²) Sønderj. Aarb. 1895, S. 176.

³) A. Halling: »Beiträge zur Familiengeschichte des Geschlechtes Callisen«, trykt som Manuskript (Glückstadt 1898), S. 202.

⁴) Sønderj. Aarb. 1895, S. 175. Dr. phil. Holger Hjelholt nævner i sin Afhandling »Martensen og Sprogreskripterne« (Hist. Tidsskrift 9. R. VI (1929), S. 370) »det spørgsmaal, om man ikke i visse danske kredse havde nærret det ønske at bibeholde den af oprørsregeringen gennemførte deling af Slesvig i to Superintendenturer, et dansk og et tysk. Jeg erindrer dog ikke at være stødt paa udtryk for et saadant ønske« Vi vil i det følgende se, at det netop var Danskerne, som først drøftede de 2 Superintendenturer.

krigens Udbrud, skubbede Overvejelserne angaaende Slesvigs Bispestol til Side; derimod krævede Begivenhederne i selve Sønderjylland en øjeblikkelig praktisk Løsning.

Samme Dag, Christian VIII maatte gaa til Sengs paa Grund af en Forkølelse, som fik hans Død til Følge, havde han talt med Biskop Tetens om dennes Efterfølger som Biskop over Als og Ærø. *Stephan Tetens* (f. 7. Maj 1773 i Horsens) havde haft nævnte Bispedømme betroet siden 3. Sept. 1819 og var 8. Okt. 1847 blevet entlediget fra sit Embede fra 9. Dec. samme Aar¹. Paa sin 50 Aars Jubilæumsdag som Gejstlig den 10. Nov. 1847 udnævntes han til Konferensraad og havde tænkt sig at fejre Dagen i Kettinge Kirke, men maatte paa Grund af Legemssvaghed (Ansigtsmerter) nøjes med at sende Gejstligheden i Bispedømmet Als og Ærø en trykt Afskedstale angaaende sit Liv og sin Gerning².

I et Slags Hyrdebrev foran i Bogen, dateret Kettinge Bispegaard den 11. Nov. 1847, hedder det bl. a.: »Om faa Dage, vil Gud, nedlægge jeg mit Embede i det glade Haab og med det inderlige Ønske, at det maa overdrages en Mand, som med fri og klar og reen Anskuelse, ei styret af Partiaand, kun ynder og beforder hvert gavnligt Fremskridt og hader og skyer hvert skadeligt Skridt tilbage: en Mand, hvis uplettede, allerede yndede og Dem forud kjære Navn vil berede ham Adgang til Deres kjærlige Modtagelse, saa at De gaae ham imøde med en Velvillie og Tillid, som vil kunne lægge Grunden til det ønskeligste Forhold, tillidsfuldt og fortroligt, liig det, som lykkeligen har forenet os saa glædeligt og fast. Dette vort Ønske og Haab vil vor ædle Konge, hvis sikkre Blik viser ham klart Embedets og Stillingens nærværende, fra flere Synspunkter, høiere Be-

¹) Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie (Kbh. 1931), S. 104.

²) Trykt som Manuskript i M. C. Hempels Officin i Odense. Biskop Tetens døde først 5. Jan. 1855 i København og bisattes 5. Juni s. A. i Kettinge.

tydenhed, og i hvis Haand Valget ligger, visselig stadfæste.«

Den Mand, Biskop Tetens med saa stor Varme¹ omtaler som sin Efterfølger og lige saa varmt havde anbefalet for Kongen, hos hvem han stod i stor Anseelse, anede selv intet derom. Men den 11. Jan. 1848 meddelte Tetens ham fortroligt, at ifølge Forhandling vilde han og ingen anden blive hans Eftermand. Kongen havde sagt, at Biskoppen paa Als havde en farlig Stilling, og han vilde have en Mand, han kunde stole paa². Til Trods for Tronskiftet fremmedes Sagen saa hurtigt, at vedkommende selv uventet af Aviserne erfarede, at han under 11. Febr. var udnævnt til at være Biskop over Als og Ærø mod at holde Kapellan til Præstembedet i Egen.

Manden var *Jørgen Hansen*, født i Tandslet paa Als den 12. Febr. 1802 som Søn af Smed og Landmand Christian Hansen³. I 1823 tog han theologisk Embedseksamen ved Universitetet i København, hvor især den unge Lektor, senere Professor H. N. Clausen fik Betydning for ham. Den eneste Medstuderende, han vedblev at vedligeholde Forbindelse med, var Rabbinersønnen *C. A. H. Kalkar*, som efter en religiøs Krise lod sig kristne i 1823, blev cand. theol. i 1826, Dr. phil. i Kiel i 1833, Dr. theol. i København i 1836, for efter en Udenlandsrejse at slaa sig til Ro som Sognepræst i Gladsaxe og Herløv 1843—68, en lærd Forfatter og nidkær Ven af Dansk Missionssekskab, hvis Formandspost han beklædte 1860—73. Selv virkede Jørgen Hansen nogle Aar som Lærer i København (Reinekes Institut), indtil han i Febr. 1825 fik tilbudt Pladsen som Huslærer i Hørup Præstegaard paa Als. Her var det, han knyttede Forbin-

¹) I et Brev fra Krieger til D. G. Monrad Febr. 1848 omtales Biskop Hansen paa Als som »Tetens' gode Ven« (D. G. Monrads Papirer i Rigsarkivet).

²) Sønderj. Aarb. 1904, S. 81.

³) Hans Selvbiografi sammesteds S. 1—215. Oprindeligt nedstammer Slægten fra Solt i Angel.

delse med 2 Mennesker, som fik Betydning for Livet for ham: med Biskop Tetens og med Præstedatteren Anna Margrethe Schwensen, hans senere Hustru. 31. Okt. 1827 udnævntes han til Sognepræst i Ballum ved Slesvigs Vestkyst, ordineredes i Ribe 14. Dec. og tiltraadte sit Embede Lillejuleaftensdag samme Aar. I sit Arbejde for Sognets Skole- og Fattigvæsen udviste han den Forening af Hjertevarme, Tolerance af andres Følelser og Lovoverholdelse, som prægede ham hele Livet igennem.

I Revolutionsaaret 1830 søgte han paa Svigerfaderens Foranledning til Notmark paa Als. Han kaldtes til Embedet af Hertugen af Augustenborg, og hans Udnævnelse stadfæstedes af Kongen. »At mit Forhold som Præst paa det augustenborgske Distrikt ikke var hyggeligt, vil være let at forstaa,« siger Jørgen Hansen selv en Gang¹. Hertugens separatistiske Oppositionstendenser mod Kongen og mod den netop i 1830'erne vaagnende Selvbevidsthed blandt de jævne danske Sønderjyder tog til og grebes af en hel Del tyskdannede Embedsmænd, der snart gik i Spand med Slesvigholstenerne. Jørgen Hansen derimod grebes paa den Tid af Prof. Chr. Paulsens Bog »Über Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig«, som udkom i 1831 og paaviste det unaturlige i, at Tysk var Rets-, Kirke- og Skolesprog paa Steder i Sønderjylland, hvor Folkesproget var Dansk. »Jeg dealte aldeles Paulsens Anskuelse« — hedder det i Selvbiografien², og da Prof. Paulsen i Begyndelsen af 1838 i »Kieler Correspondenz-Blatt« angrebes af en Konrektor Vollquardsen i Haderslev, fandt Jørgen Hansen sig foranlediget til at meddele Paulsen sin Sympathi og Anskuelse.

Han hørte da hos Paulsen om det nye Parti, der havde dannet sig for at værne om den danske Statsforbindelse og det danske Sprog, et Parti denne selv tilhørte. Samtidig erfarede han, at der i Haderslev skulde udgives et Blad

¹) Sønderj. Aarb. 1904, S. 64.

²) Sønderj. Aarb. 1904, S. 70.

for at virke i nævnte Retning. I April Maaned samme Aar fik han Besøg af Prof. C. Flor, som paa sin Skimmel berejste Nordslesvig for at samle Subskribenter paa Ugebladet »Dannevirke«, hvis første Nummer udkom 15. Juni samme Aar. Selvom Planen havde Hansens Tilslutning, ønskede han dog foreløbig ikke sit Navn nævnt af Hensyn til Hertugen, men lovede ved Lejlighed at ville sende Bidrag til Bladet¹. Lidt efter lidt stillede Præsten i Notmark sig afgjort paa den danske Befolknings Side mod Hertugen. Hans Stilling blev mere og mere utaalelig, og dette naaede — vel gennem Biskop Tetens, der var en afgjort Modstander af Hertugen, som paa sin Side ønskede, at han kunde give ham en Ørefigen² — Kongens Øre og bevirkede, at denne i 1845 tilbød ham Sognekalderet i Egen paa Als. Alligevel kom det til et aabent Brud mellem ham og Hertugen i Forsommeren 1847, efter at der havde fundet forskellige Skærmydsler Sted. Hans Udnævnelse til Biskop vakte naturligvis stor Harme paa augustenburgsk Side, men Tilfredshed hos Alsingerne og alle Danske.

Allerede 1½ Maaned efter Udnævnelsen brød Krigen ud, saaledes at han hverken fik Kapellan eller Bispevielse (denne sidste først 9/4 1849). Derimod overtog han sit Tilsynsembede med det samme, og i sit Circulære til Præsterne den 26. Marts 1848 bemærker han, at der i hans Beskikkelse staar, at han skal »finde sig i de Forandringer, som det mueligen maatte behage Os (Hans Majestæt) at befale foretaget med bemeldte Bispedømme.«³ Hermed sigtedes der til den ovenfor nævnte Plan om Sammenlægning af alle Nordslesvigs Præsteembeder under een Bispestol. Denne Plan forhandlede der nu om i Statsraadet paa en Tid, hvor Kongen faktisk kun regerede over Als — med Biskop Hansen som en Slags Regeringskommissær.

¹) Et Bidrag til Hansens Forhold til »Dannevirke« har jeg givet i Sønderj. Aarb. 1930, S. 261 ff.

²) Aage Dahl: Sønderj. Bispehistorie, S. 104.

³) Sønderj. Aarb. 1904, S. 85.

Forinden vi gaar ind paa disse Forhandlinger, maa der lige gøres Rede for, hvordan Stillingen var paa Slesvigs Fastland. Her herskede den provisoriske Regering, som havde baade Militærmagten og i al Væsentlighed Gejstligheden paa sin Side. Under 3. Juli 1848 entledigede den Generalsuperintendent *C. F. Callisen* fra 6. Juli at regne¹ og udnævnte i Stedet for ham en Superintendent for den tysksprogede Del, Provst *Nicolaus Nielsen* i Slesvig, og en Superintendent for den dansksprogede Del, *Provst Rehloff* i Aabenraa, som fra 10. Maj 1849 ogsaa fik Tørningelehn lagt under sig.

Christian Friedrich Callisen var født den 20. Febr. 1777 i Glückstadt. I 1799 blev han først Dr. phil. i Jena og derpaa cand. theol. i Glückstadt. Fra Paaske 1800 holdt han filosofiske Forelæsninger ved Kiels Universitet, som dengang kun besøgte af ialt 130 Studenter. I den følgende Tid opholdt han sig gentagne Gange i København. 1803 (13/3) blev han Præst i Hollingsted i Sydslesvig og viedes (11/5) i København til en Kusine. Allerede den 1. Jan. 1804 udnævntes han uden Ansøgning til Førstepræst ved Friedrichsberg Kirke og Provst over Hütten Provsti. Skønt han snart viste sig at være en fremragende Kirkemand, som i 1815 fik oprettet et Bibelselskab for Slesvig og Holsten, hvorved han kom i levende Forbindelse med Hovedstadens Kirkestyrelse, og i 1819 sammen med Claus Harms opfordredes til at overtage Embedet som Generalsuperintendent i Rusland, klagede han Gang paa Gang, f. Eks. 1828, over Nedgang i Kirkebesøget. 1829 overtog han ogsaa Gottorp Provsti og udnævntes 1834 til 2. gejstligt Medlem af den Slesvig-Holstenske Regering og 1. Medlem af Overkonsistoriet paa Gottorp.

Det var derfor en Selvfølge, at han ved Generalsuperintendent Adlers Død den 22. August 1834 blev udset til

¹⁾ Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte I, 3. 1898, S. 96 ff., 106.

at blive dennes Efterfølger, almindelig anset som han var som Prædikant, Sjælesørger, Administrator og ikke mindst for sit Forfatterskab, der omfattede saa godt som alle Livets Omraader og derfor var udbredt i alle Folkets Klasser. Han havde inden Adlers Død selv kunnet ønske sig at overtage Embedet som Generalsuperintendent. Men da det blev ham tilbudt, kom han i stor Sjælevaande, hvorom han meddeler i sin Dagbogsoptegnelse for 24. Dec. 1834: »Jeg vil i Dag samle mit Sind for Dig, min Frelser, som ogsaa er født og ophøjet for mig. O, giv mig en ren Julefred! Siden Adlers Død har Superintendenturen hvilet saa tungt paa mit Hjerte og i de sidste 3 Uger truet med at ødelægge baade min legemlige og aandelige Sundhed for stedse. Det er muligt, at jeg burde have sagt Nej af Hensyn til mit ydre rolige Velvære, skønt der ogsaa vilde have været adskillige Skyggesider forbundet med en andens, maaske en Modstanders, Overtagelse af Embedet, og jeg i Længden vel ikke havde kunnet overkomme alle de Krav og Ærgrelser, som er knyttede til min nuværende Stilling, og saa skulde søge et andet Embede . . . Men nu hvor jeg, efter at jeg forgæves har forsøgt at forene en mindre Superintendentgerning med min nuværende Stilling eller at blive Superintendent over Holsten og alligevel forblive boende her, den 22. Nov. har modtaget Embedet som Slesvigs Superintendent, efter at det er bleven tilbudt mig efter underlige Udligninger af Forviklinger, der næsten syntes umulige, uden at jeg selv har gjort noget dertil. Og det oven i Købet med en stor Glæde for Gud, ikke for Ære og Vinding, men for at fremme Herrens Rige efter bedste Evne, hvor dog alles Øjne i saa Henseende længe har været rettede imod mig. Har jeg da nu Lov til at lade mig pine med Bekymringer og Fortrydelse og gøres ubrugelig til Gerningen? —

Sandt er, at jeg ikke kan Dansk: men skulde jeg ikke i Aarenes Løb kunne blive tilstrækkelig dygtig deri?

Sandt er, at jeg har ladet mange Omraader indenfor Theologien ligge; men skulde jeg ikke, naar jeg virkelig vil,

med Guds Hjælp kunne indhente den Smule, som kræves til Bisper- og Embedseksamen? —

Sandt er, at jeg staar overfor mangfoldige Forandringer med Hensyn til Bolig og alskens dermed forbundne Smaa-ting, som særlig generer mig ifølge min Individualitet; men vilde der ikke i saa Henseende have været endnu flere ved enhver ny Stilling? og skulde jeg ikke ogsaa kunne komme over det med Guds Hjælp? —

Derfor vær trøstigt, mit Hjerte, i Herren! Han skal nok vise dig dine Veje! Han har jo gjort det hidindtil! Han skal nok hjælpe herefter, ogsaa naar Alderdomssvaghederne kommer! — For Dig, Herre Jesus, og Din Sag alene vil jeg jo leve! Du vil ikke forlade mig! — Aa, hjælp mig til, at jeg betragter alt, hvad der vil ryste min Sjæl, som Fristelser, som skal undertrykkes! O, giv mig i mit Hjerte Din Fred, som overgaar al Forstand! — O, frigør mig for min øjeblikkelige Svagelighed, som lammer mig saa meget, og gør mig rask paa Aand og Sjæl til Din Fest. — Herre Jesus, Du være med mig!!! —¹.

I Stedet for at komme til Ro med sin Beslutning kastedes Callisen i de følgende Uger i de voldsomste Anfægtelser, hvorom Dagbogen atter bærer Vidne. Det, som syntes at volde ham de største Vanskeligheder — og hele hans Liv virkelig gjorde det — var det danske Sprog, som han gerne vilde, men aldrig kunde beherske. 3. Jan. 1835 meddelte han Konferensraad Höpp i Tyske Kancelli, at han var brudt sammen af Overanstrengelse og Sindsbevægelse; han bad, om det var muligt, at lade ham forblive i hans gamle Embede og tænke paa *Provst Paulsen* i Aabenraa i hans Sted. Höpp svarede ham omgaaende i et venligt Trøstebrev, at Kongen allerede havde faaet Sagen forelagt. 19. Jan. modtog han saa sin Udnævnelse, der var underskrevet af Kongen den 13. s. M.

I Mellemtiden var Callisen rejst til *Provst Paulsen* i

¹) Aftrykt hos A. Halling, S. 192—193, 196.

Aabenraa, men denne kunde ikke hjælpe ham. Selv efter den kongelige Udnævnelse vaklede han, om han ikke skulde bede om at faa Udnævnelsen taget tilbage, og 28. Jan. indsendte han et »Resignationsgesuch« — en Ansøgning desangaaende. Men Höpp lagde rolig Sagen til Side, og i Maj Maaned var Callisen kommen saa meget til Ro, at han op-slog sit hidtil værende Embede ledigt.

Det viste sig ogsaa snart, at Callisen i højeste Grad var sin Stilling voksen. Ikke blot stod han som Gejstlighedens lærdeste Mand, som Kiels Universitet den 22. Dec. 1835 med fuld Føje kunde udnævne til Æresdoktor i Theologien, men under ham trivedes Kirkelivet i Slesvig Stift, saa vidt som hans og Harms' Bibel- og Missionsvækkelse overhovedet kunde dæmme op imod den voksende Ukirkelighed. Han var en flittig Visitator, som kunde øve Sjælesorg iblandt sine Præster og opbygge Menighederne. Kun i Nordslesvig kneb det med at faa Opbyggelse, naar han radbrækkede det danske Sprog.

Kort efter at Provinsialstænderne var blevne indrettede, udsendte han — i Februar 1837 — et Cirkulære til Provsterne for at udbede sig deres Betænkning i Anledning af Indførelsen af en Presbyterial- og Synodalforfatning. Det følgende Aar havde han — kort før »Dannevirkes« Udgivelse — ved en Visitats i Haderslev en Samtale med dennes Redaktør, P. C. Koch, først slæbende paa Dansk og derefter mere flydende paa Tysk. I et Brev til Prof. Flor fortæller Koch samme Dag,¹ at Callisen tegnede sig for Bladet, og fortsætter: »Hans Tydskhed aabenbares snart; men jeg beklagede mig over, at man gjorde Synd imod Folket ved at fortrænge dets Sprog. — Han svarede, at fortrænge Sproget fra et Folk er det samme som at rive Hjerter ud af Livet paa det; men det er vel ikke Tilfældet. Jeg svarede, at alle Embedsmænd indad er Tydskere. — Ere de tydske, da er dette forkert, og dette burde ændres,

¹) Trykt i P. Lauridsen: »Da Sønderj. vaagn.« I, S. 148.

gjentog han. Jeg svarede, at mere forlanger vi i Grunden heller ikke. — Jeg udviklede Tilstandene noget nærmere for ham, gjorde ham opmærksom paa de holst. Liberales uhyre Travl med at arbejde paa Oprettelsen af en tydsk Stat af Hertugdømmerne og øvrige Skjændigheder, og det lod, som om han gav mig aldeles Bifald«

Om Callisens Tyskhed kunde ingen nære Tvivl. Men konservativ og kongetro som han var,¹ optraadte han ingensinde mod Danmark. Vel kunde han som nævnt føle sig forpint af Sprogstriden, og vel havde han paa Føhr den alvorlige Samtale med Kongen, men med den nye Tyskhed, som gav sig Udslag i Oprøret mod Danmark, kunde han ikke forlige sig, skønt han stod i Venskabsforhold til dens førende Mænd. Dette kom da ogsaa til Udtryk i den Skrivelse, som han tilstillede sine Embedsbrødre efter sin Afsked. Skrivelsen er dateret 5. Juli 1848 og lyder i Oversættelse saaledes:²

»Da jeg i de sidste Maaneder stadig mere er kommen til den Overbevisning, at der til at tilfredsstille de Krav, som den nuværende og kommende Tid især stiller til en Generalsuperintendent for Hertugdømmet Slesvig, bedre maatte egne sig en yngre, sundere og kraftigere Mand end en Olding, som er bleven gammel under andre, mindre samvittighedsslidende Forhold og som efter lang, byrdefuld Virksomhed gaar i sit 72. Leveaar og i mere end een Henseende føler Svaghederne af en nær højere Levealder: saa har jeg indgivet min Ansøgning om Afsked fra mit Embede og har idag faaet denne af den provisoriske Regering. Jeg beder Dem snarest muligt meddele dette til mine kære Embedsbrødre i Deres Provsti, takke dem for den mig saa mangelund beviste Tillid og Venskab og som mit sidste Ord til dem opmuntre dem til saa vidt som muligt at holde sig borte fra alt, hvad der ikke hører til deres Embede, i Troskab og Redelighed fremme Jesu Kristi Rige og efter bedste Evne — uden at vakle eller trættes — at staa fast og holde de dem betroede Menig-

¹) 20. Juni 1840 medvirkede han ved Kong Christian VIII's Salving.

²) Her efter Originalen, som findes i 2 Eks. i Abt. 18 (A VI) Nr. 3, Stk. 87, Preuss. Staatsarchiv, Kiel.

heder fast i sand kristelig Tro, Kærlighed og Haab, samt bringe mine Hilsener og Velsignelsesønsker videre«

Efter sin Afsked levede han stille i Slesvig, hvor han døde den 3. Okt. 1861.

2. INDTIL SUPERINTENDENT NIELSENS AFSKEDIGELSE 8. APRIL 1850.

Nic. Nielsen — med Rehhoff ved sin Side — overtog da den foreløbige Styrelse af Slesvigs Kirke. Ligesom D. G. Monrad i Kongeriget udsendte en Omgangsskrivelse til samtlige Biskopper og Fakultetet, hvori udtales, at de stedfundne politiske Forandringer vilde komme til at udøve en gennemgribende Indflydelse paa den danske Kirke, drøftede man i Slesvig og Holsten — under Vaabenlarmer — Forslag og Udkast til en ny Kirkeforfatning. Ligeledes forsøgte man at visitere, men med ringe Held: under Treaarskrigen kom det slesvigske Kirkeliv i største Forfald. Dette fremgaar med al Tydelighed af Sup. Nielsens egen Beretning af 5. Febr. 1849¹ om Provsternes Sammenkomster med Præsterne angaaende de kirkelige Tilstande — holdt i anden Halvdel af 1848 i Stedet for Bispevisitatserne. Det hedder her bl. a.:

»I Overensstemmelse med den sl.-holst. Regerings Circulære af 2/8 1848 har man overalt først drøftet Spørgsmaalet om Forholdet mellem Kirke og Stat. . . . Hvad angaar de kirkelige Tilstande rundt omkring, maa jeg ifl. de modtagne Meddelelser gøre den Bemærkning i Almindelighed, at det staar værst til i de større Byer. I saa Henseende har Provst Vollquarts angaaende Flensburg forebragt en forfærdende Klage (»wahrhaft erschreckende Klage führte«); men ogsaa i Husum gæstes Kirke og Alterbord ikke synderligt; i Slesvig og Tönning er Tilslut-

¹) Abt. 18 (A VI) Nr. 52 c. Protokolle und Korrespondenzen betr. die Propsteikonferenzen in Husum, Tönning, Flensburg u. Eckernförde 1848—49. Pr. Staatsarchiv, Kiel.

ningen i Forhold til Sjælenes Antal ligefrem daarlig, i Eckernförde og Garding endnu ringere, medens den i Tønder vel altid har været og ogsaa skal være vedblevet at være bedst.«

Imidlertid bevilgede Regeringen paa Gottorp den 2. Marts 1849¹ Superintendent Niensens Ansøgning om Fritagelse for Embedet ved Friedrichsberg Kirke samt fast Ansættelse som Superintendent for Slesvigs Menigheder med tysk Kirkesprog under Bibeholdelse af Provstiet Hütten — fra 1. April at regne. Da Kabinetssekretær Tillisch den 5. Aug. blev kgl. dansk Regeringskommisær i Flensborg, begyndte Niensens og Rehhoffs Stilling at være truet, især da den tyske Regeringskommisær v. Eulenburg sammen med andre tyske Kredse stillede sig imod deres og Gejstlighedens Lydighedsnægtelse. Nielsen bad sin Slægtning, Prof. Martensen i København, om at udtale sig om Striden — som født Flensborger og anset Theolog. Men Martensens Svarskrivelse blev en pur Afvisning, saa Provst Volquardts i Flensborg overfor Nielsen udtalte sin Skuffelse over Martensens Opførsel, som kom ham uventet, da han jo »havde indaadet tysk Luft og, mener jeg, ogsaa nydt tysk Dan-nelse.«²

21. Jan. 1850 afskedigede Tillisch *Rehloff* og erstattede ham med Sognepræsten i Hjortkær, *Jep Hansen*; 8. Apr. endelig afskedigedes *Nielsen* og fik Sognepræsten ved Nikolaj-Kirke i Flensborg, *Asschenfeldt*, som sin Efterfølger.

Medens alt dette gik for sig i selve Sønderjylland, havde Bispespørgsmaalet været til Behandling i Statsraadet i København, idet man drøftede den Betænkning, som Prof. Dr. juris *Chr. Paulsen*, der 2. Apr. 1848 sammen med Kammerjunker v. Rosen var konstitueret til at føre Forretningerne for det Slesvig-Holstensk-Lauenborgske Kancelli, havde udarbejdet i Jan. 1849³. 28. Febr. voterer Finans-

¹) A VI Nr. 3a Stk. 91 Staatsarchiv, Kiel.

²) A VI Nr. 3a Stk. 90 Briefe an Nielsen.

³) Forhandlingerne er af Rigsarkivar Linvald udgivne i »Danske Magazin«, 6. R., IV, (Kbh. 1928).

minister Sponneck: »Tillige vilde jeg finde det hensigtsmæssigt at benævne den slesvigske geistlige Overtilsyns-Embedsmand »Biskop for Slesvig« istedetfor den tyske Benævnelse »Generalsuperintendent«. Hvorvidt ikke een saadan Biskop kan være tilstrækkelig, saaledes at Als og Ærø henlægges under ham — en Concession mod Slesvigs Selvstændighed, da bte. [bemeldte] Øer tilforn have hørt under Fyens Bispestol [indtil 1819], der yderligere taler for som Vederlag at henlægge Geistligheden og Skolevæsenet for Slesvig under Rigskultusministeren — skal jeg for Tiden alene henstille.«¹

1.—2. Marts er Indenrigsminister Bangs Votum dateret: »Den ene retfærdige Grundsætning er efter mit Skøn at give begge Nationaliteter lige Ret og lige Beskyttelse og ei at vige et Haarsbred til nogen af Siderne.« Foreslaar, at der beskikkes en Biskop for Nordslesvig, indbefattet Tørningelehn og Als og Ærø, og en Biskop for det tyske Slesvig².

I samme Retning gaar Kultusminister Madvigs 2 Vota af 5. Marts og 15. April³. Derimod udtaler Minister uden Portefeuille, Prof. H. N. Clausen den 8. Marts sig af Hensyn til Enheden i Bestyrelsen *imod en Deling af Slesvig i to Bispedømmer*. »Naar Bispestolen forbeholdes indfødte Slesvigere, vil det dobbelte Sprog ikke lægge Vanskelighed i Veien, og det vil være en Selvfølge, at en upartisk og velvillig Stilling til begge Nationaliteter bliver en ueftergivelig Fordring til dem, der skulde kunne komme i Betragtning til denne Post«⁴. Ligeledes anser Justitsminister Bardenfleth det for højst betænkeligt at indrette 2 Bispestole for Slesvig (9. Marts)⁵.

Den 14. Marts skriver Prof. Paulsen til Prof. H. N. Clausen: »Det vilde vel ogsaa være rigtigst at foreskrive

1) Sammesteds S. 258. Udhævelserne ved mig.

2) Sammesteds 263.

3) Sammesteds 265, 289.

4) Sammesteds 271.

5) Sammesteds 274.

[Regerings-] Commissionen, at *een Superintendent blev constitueret for hele Slesvig*, hvilket er desto lettere at udføre, da vi have en dertil aldeles skikket Mand i *Biskop Hansen*, en født Sundevither, som er saa lidt eensidig dansk, at han ikke allene taler reent Tydsk, men endog er tydsk Forfatter. Ogsaa alt dette er afhandlet mellem Rosen og mig, og han samstemmer med disse Forslag.¹

Mandag den 26. Marts 1849 holdtes et Statsraad, hvor Grev Carl Moltke til Nütschau var tilkaldt i Anledning af, at man havde paatænkt at udnævne ham til Regeringskommissær i Slesvig. Han fremsatte da den Anskuelse, som Statsraadet billigede, at han vilde constituere *Biskop Hansen som Generalsuperintendent for Slesvig*². I sit Forslag til Statsraadet af 28. Juni s. A. foreslaar han Als Bispedømme ophævet og lagt sammen med Slesvigs danske Del; i den tyske Del skal en tysk Generalsuperintendent tage Bopæl³.

Da ydermere Biskoppen i Ribe, Tage Müller, døde den 2. Okt. 1849, syntes Vejen aaben for at henlægge baade det bispeløse Slesvig Stift og Tørninglehn Provsti under Alsbiskoppen, *Jørgen Hansen*. At dette ikke blev Tilfældet, skyldtes vel flere Omstændigheder. Dels vilde man, saa snart Krigen var endt, holde en bevidst dansk Kurs, hvorved hele Sønderjylland kunde føres ogsaa aandeligt helt til Danmark, dels vilde den nye Leder af det slesvigske Kirke- og Skolevæsen, *A. Regensburg*, undgaa at ansætte Mænd, som før 1848 havde taget førende Del i den nationale Kamp enten paa dansk eller tysk Side, og endelig havde man det Haab at finde en Mand i Kongeriget, som var kvalificeret til at overtage den vigtige Post som slesvigsk Biskop og dermed — tør man vel sige — den vanskeligste Stilling i Danmark næst efter Regenburgs. Thi efter Krigen vilde det, som Prof. H. N. Clausen noget senere skriver til sin

¹) Sammesteds 254.

²) I Afskrift i F. F. Tillisch Arkiv Pk. II. B. Sager til Journalen 1849—51 i Rigsarkivet. Jfr. Kriegers Dagbøger I (1920) S. 42.

³) Linvald S. 312.

Ven Prof. Chr. Paulsen¹, fra dansk Side gælde »et slesvigsk Gjenfødelses-Værk, en fredelig Erobring, Tilveiebringelsen af en Virkelighed« [eller skal der læses »Kirkelighed«?]. Det var vel iøvrigt lignende Grunde, der gjorde, at en Mand, som kunde synes lige saa kvalificeret som Biskop Hansen, nemlig *Prof. Clausen* selv, der i anførte Brev kunde sige: »Jeg kunde fristes til at misunde de Mænd, der have umiddelbar Andeel i det slesvigske Gjenfødelses-Værk«, heller ikke kom til Slesvig.

Grev Carl Moltke, som 13. Marts 1849 i Statsraadet designeredes til at være Regeringskommissær, kom ligesaa lidt dertil; derimod udnævntes Kongens Kommissær, F. F. Tillisch, 5. Aug. s. A. Allerede 4 Dage efter bad denne om at faa Regenburg med sig til Flensborg. Regenburg var født 20. Apr. 1815 i Aabenraa som Søn af Kapellanen, som 1802—21 virkede der. 1829 blev han Elev paa Sorø Akademi, hvorfra han dimitteredes 1835. Fra Sorø-Tiden stammer hans Venskab med senere Statsminister P. C. Stemmann, i hvis Families fortroligste Kreds han optoges. Skønt Stemmann 9. Aug. 1849 ikke længer var Minister, følte Tillisch sig dog nødsaget til at bede ham om hans Tilladelse til og Tilgivelse for, at han tager Regenburg fra ham. Tillisch' Brev, som kaster Lys over Forholdet Stemmann-Regenburg, lyder saaledes:²

»Høistærede Herr Onkel!

De har for ikke længe siden yttret for mig, at alle personlige Hensyn burde tilsidesættes, naar det gjælder Fædrelandets Vel. Dette giver mig ikke alene den Forvisning, at De vil billige, naar jeg handler paa samme Maade, men endogsaa at Ingen mere end netop De vilde misbillige, hvis jeg handlede anderledes. Hvor ubehageligt det derfor end er for mig og hvor nødigt jeg end skrider dertil, saa seer jeg mig dog nu, efter at jeg forgieves har forsøgt alle andre Udveie, i den Nødvendighed at anmode

¹) 1850 6. 10., indlagt blandt Prof. Paulsens Breve til Regenburg i dennes Privatarkiv i Rigsarkivet.

²) Stemannia 476.

Justitsministeren om at beordre Cancellist Regenburg til at følge med mig til Flensborg.

Idet jeg haaber og trygt stoler paa, at De ikke alene vil finde dette overensstemmende med hvad Pligten nødvendigen byder mig, men at De under de forhaanden værende Omstændigheder endog vilde ansee en modsat Fremgangsmaade for aldeles pligtstridigt, beder jeg Dem at være overbeviist om den smertelige Følelse, hvormed jeg gjør dette Skridt, og giver Dem tillige den Forsikkring, at jeg, saafremt det maatte vise sig, at jeg kan undvære Regenburg eller forskaffe mig Nogen, som kan erstatte mig ham, strax igien skal lade ham vende tilbage. —

Med den meest udmærkede Høiagtelse
min høistærede Herr Onkels
allerærbødigste og hengivne

F. Tillisch.

Kiøbenhavn den 9de Aug. 1849.«

Paa dette Brev har Stemann skrevet følgende betegnende Randbemærkning:

»Stank für Dank!
Tro Ingen for vel!
Traue, Schau, Wem!!«

Et gribende Udtryk for dette Venskabsforhold findes i et Brev, som Stemanns Datter Augusta, der efter Moderens Død førte Huset for ham, 12. Sept. 1850 sendte Regenburg¹. Det hedder heri:

»Deres Bortgang her fra berøvede ham brat og paa en for ham saa højt krænkende Maade en troe og oprigtig Ven, hos hvem han trygt og roeligt kunde nedlægge alle sine Bekymringer og Anskuelser af hvad Natur det være vilde . . . Han har siden den Tid troelig baaret dette store Savn, stedse fremadskuende, ledsaget af Haabet om Deres Tilbagekomst! Denne Gang synes det desværre ikke at blive Tilfældet, da Længselen efter Deres Nærværelse betydelig har tiltaget ved min gode Moders Bortgang — og i Særdeleshed i de sidste Dage, da det vakte Haab atter svandt, desværre er bleven altfor kiendelig saavel i aandelig som legemlig Henseende. Den ubeskrivelige Veemodighed og Frygt, hvormed jeg som stille Iagttager seer Følgerne heraf i Møde, leder min Tanke og min Pen hen til den Genstand, der ene her er

¹) Regenburgs Privatarkiv.

den Lægende, trøstende, og beder Dem: kom! kom! før det er for sildig, hvis det er mueligt, hvis det uden alt for store Op-offrelser kan skee! ikke blot i Besøg, men stadig. — De er det eneste Menneske, der kan læge den dybt nedbøjede, ellers saa stærke Mands, dybe Saar og Savn«

Endvidere findes i det Udkast til sin Autobiografi, som Stemann henkastede 1852, følgende Slutningsudtalelse¹:

»Endnu har jeg Venner, hvis Hierter ligge aabne for mig og for hvem mit Hierte er aaben. Blandt disse maa jeg som de mig kiæreste nævne Etatsraad og Byfoged Harhoff, som i over 50 Aar har seet min Færd, Justitsraad og Departements Secretair *Regenburg*, der saa at sige har indlevet sig i min Families fortroeligste Kreds og daglig medvirker til min Tilfredshed, og den ædle fædrelandskierlige, lærde og duelige Geheime Archivarius Etatsraad *Wegener*.«

Det er sidstnævnte, *Regenburg* senere Gang paa Gang drøftede Bispesagen med.

3. INDTIL REGENBURGS HENVENDELSE TIL PROVST BOESEN 19. APRIL 1853.

8. Apr. 1850 afskedigede, som nævnt, Bestyrelseskommissionen Superintendent Nielsen fra sit Embede, og Pastor og Provst *Asschenfeldt* i Flensborg blev hans foreløbige Efterfølger. Der var og kunde ikke være Tale om A. som Biskop over Sønderjylland eller en Del af det, da han som tyskdannet, iøvrigt kirkelig set betydelig, men kongetro Gejstlig ikke vilde kunne arbejde sammen med sine tyske Embedsbrødre, og fra Nordslesvig maatte hans Ukyndighed i Dansk og dansk Kirkeliv paa Forhaand udelukke ham.

Det danske Medlem af Kommissionen, Tillisch, skrev da allerede samme Dag til Premierminister, Grev A. W. Moltke²:

¹) Stemannia 461.

²) Rigsarkivet, F. F. Tillisch Arkiv I, Kopibog A II.

»Med Gejstlighedens Optræden seer det jo ogsaa meget sørgeligt ud, og under disse fortvivlede Omstændigheder er det meget vanskeligt at vide, hvad der er det rigtigste. Enhver ny Afsættelse foranlediger jo nye Forvirringer og Forviklinger, og desuden er det under den idelige Kamp for vor Existents ikke let at træffe Foranstaltninger til at afhjælpe Uordener og straffe Gienstridighed og Ulydighed i de specielle Tilfælde. Imidlertid har jeg dog anseet Superintendent Niensens Optræden at være af den Beskaffenhed, at vi umulig kunde tilstede ham at udøve nogen lovlig Embedsmyndighed længere, og vi have derfor entlediget ham. Vi ville vel ikke opnaae, at han ændser denne Afskedigelse, hvis General Hahn tværtimod den ham senest givne Instruction vil taale, at han vedbliver at fungere som Superintendent, men desuagtet har jeg dog meent, at Entledigelsen var nødvendig. Vi ville forløbige overdrage Forretningerne som Superintendent for de tydsktalende Sogne til Pastor Asschenfeldt, men jeg veed, at han ikke vil see sig istand til at overtage dette Hverv, og vi ville derfor strax faa en Begjering fra ham om at fritages derfor; for Øieblikket har jeg imidlertid ingen Anden, som disse Forretninger kunne overdrages, og det er derfor nødvendigt for at vinde Tid, at de foreløbige overdrages Asschenfeldt.

Deres Excellence vil imidlertid lettelig indsee, at det har en høist skadelig Indflydelse, at vi ikke have nogen anerkjendt dygtig Mand til at fungere som Superintendent; dette Savn føles ikke alene i den sydlige Deel, men ogsaa i den nordlige Deel, da *Pastor Hansen* i Jordkiær, som foreløbigen er constitueret som Superintendent for de dansk talende Sogne, vel er en meget brav Mand, men han er for gammel og aldeles uvant med deslige Forretninger. Jeg har derfor tænkt paa, om det ikke skulde være muligt at formaa *Professor Martensen* til i det mindste interimistisk at overtage Bestyrelsen af Generalsuperintendenturen for hele Hertugdømmet Slesvig. Hvis Professoren skulde være at formaa til at bringe dette Offer, vilde det have en overordentlig god Indflydelse paa den hele Gejstlighed og være den bedste Støtte for Bestyrelseskommissionen; den Virkning, som dette vilde have, turde være af uberegnelige Følger. — Generalsuperintendenten maatte da tage sit Ophold her i Flensborg, og for det første vilde hans Virksomhed vel for den største Deel være indskrænket til den Nord for Demarkationslinjen liggende Deel af Hertugdømmet, men Professor Martensen vilde vistnok ogsaa i den sydlige Deel kunne vinde mange Gejstlige for sig. Jeg beder derfor Deres Excellence, hvis De iøvrigt bifalder min Anskuelse, at anvende Deres Indflydelse hos Prof. M. for at formaa ham til

ogsaa at tage virksom Deel i at arbejde for den gode Sag og snarest mulig at meddele mig Underretning om Professorens Beslutning, da jeg ikke vil omtale Sagen, førend jeg veed, om jeg tør gjøre Regning paa, at han vil overtage det nævnte Hverv.«

I hvor stor Forlegenhed Tillisch var, fremgaar af flere Ting. Først deraf, at han allerede den næste Dag skriver til Direktøren for Bestyrelsen af de udenrigske Anliggender, Chr. Bille: »Er det paa nogen Maade muligt at faa Professor Martensen til at overtage Generalsuperintendenturen over Hertugdømmet Slesvig, saa søg endelig at sætte alt i Bevægelse for at bringe ham dertil, jeg troer vist, at det vilde gjøre en meget god Virkning,« og 12. Apr. skriver han til samme: »jeg er meget forlegen med de velsignede Præster her.«¹

Dernæst af Superintendent Nielsens Brevveksling. 18. Apr. opfordrede Superintendent Dr. Grossmann i Leipzig ham til at overtage Embedet ved 2. Hauptkirche i Leipzig, idet han gik ud fra, at Nielsen var afskediget². Nielsen rettede da under 28. Apr. en fortrolig Forespørgsel til det gejstlige Departement i Kiel desangaaende, idet han til Indledning bemærker, at han paa Grund af sin ubetingede Forkærlighed for sin øjeblikkelige Stilling og sit inderlige Ønske om at staa sammen med Slesvig, ikke mindst under dets øjeblikkelige Situation, uden videre vilde have sagt Nej til Opfordringen. Men af 2 Grunde ønsker han Departementets Udtalelse: dels fordi han ved sin Fratræden kunde skaffe Provst Rehhoff Stillingen som Generalsuperintendent for hele Hertugdømmet og dels af økonomiske Hensyn.

Herpaa svarede Harbou privat 6. Maj: »Du maa blive hos os, kæreste Ven. Rehhoff skal nok finde sig en Stilling andensteds, og din Superintendentgage bliver forhøjet,« og 8. Maj bragte han personlig Nielsen en officiel Meddelelse

¹) Hjelholt, anf. Sted S. 371—72.

²) A VI Nr. 3a, Stk. 97. Preuss. Staatsarkiv Kiel.

af 7. Maj om, at Departementet ønskede at beholde hans Tjeneste, at han for 1850 fik bevilget et Tillæg paa 975 Mark, samt at Superintendentgagen fra 1/1 1851 forhøjes fra 2625 Mk. til 3600 Mk.¹. Som man ser, er der ikke Tale om, at man ænsrer Regeringskommissionens Afskedigelse af Nielsen — hvad jo ogsaa Tillisch havde forudset. Derimod saa det ud til, at Nielsen ikke længer kunde hævde sin Stilling blandt Befolkningen og Præsterne.

23. Juni meddelte nemlig Provst Harries i Husum »Sup.« Nielsen, at han ikke ansaa det for heldigt, at denne paa den Tid afholdt Visitatser dernede. I Byen var det preussiske Militær ikke paalideligt, men beskyttede de danske Embedsmænd. Desuden overvaagede de danske Sympathier, som dukker op hist og her og bliver flere, alt. Paa Landet fandtes jo mangan Præst, som ikke blot manglede Sans for Landssagen, men som i sit Indre billigede Bestyrelseskommissionen og dens Færd. »For ikke at tale om Fjolde, hvor Hansen stadig værre ophidser Befolkningen mod Statholderskabet, nævner jeg Præsterne i Mildstedt, Schwesing, Ostenfeldt, Schwabstedt. Nogle af dem har f. Eks. overfor en Amtsdommer udtalt, at de ikke anerkender dig som Superintendent.«²

Endelig indberettede Superintendent Hansen i Hjortkær 7. Maj til Bestyrelseskommissionen³, at Præsterne i Aabenraa Provsti med Undtagelse af Wulff i Rise ikke vil adlyde ham som deres Foresatte. Han tilføjede, at han ansaa de mange Afskedigelser for en uklog Politik, da Befolkningen gennemgaaende var mere loyal end egentlig dansk sindet og vilde tirres til Utilfredshed med det danske Styre.

Prof. Martensens Afslag kom omgaaende — allerede 14. April skrev Tillisch til Moltke: »Det har været mig meget ubehageligt at erfare, at der ikke haves Haab om,

¹) Sammesteds.

²) A VI Nr. 3a Stk. 90.

³) A VI Nr. 3a Stk. 101a.

at Prof. M. vil overtage Generalsuperintendenturen.«¹ Det var ikke, fordi han ikke følte dansk og ikke følte sig som sit Folks Skyldner, tværtimod. Allerede 25. Maj 1847 skrev han til sin Ven, Prof. Dorner, i Anledning af, at man tænkte paa at knytte ham til Tyskland: »Jeg tror, det er min Pligt at blive her, ligesom jeg føler mig hjertelig knyttet til mit Fædreland.«² Og under Krigen tog han mere end overfor Nielsen Parti for Danmark. Hvorfor vilde han da ikke overtage Embedet i Slesvig, som ogsaa den tyske Theologverden tilskyndede ham til? Vi ved det ikke, da hans Svar til Ministeren ikke synes at være bevaret. Heller ikke Dr. Hjelholt er i sine Undersøgelser naaet til et Resultat desangaaende³. Men man tør formode, at Prof. M. ikke troede paa en tilfredsstillende Løsning af det sønderjyske Spørgsmaal og derfor ansaa Overtagelsen af Embedet for at være en haabløs Opgave, baade hvad Sagen og hans Person angik. 5. Jan. 1849 skrev han til Dorner: »Mon Kampen mellem Danmark og Tyskland vil blive genoptaget, eller om den atter vil ende uden Resultat eller, hvis den fører til et Resultat, da til hvilket? Hverken for Danmark eller for Hertugdømmerne kan jeg tænke mig et fuldtud tilfredsstillende Resultat, derimod flere Resultater, som vil blive meget utilfredsstillende for begge Parter. Man plager sig forgæves med Reflexioner. Hele Verden er nu styrtet ind i kaotiske Tilstande, og det eneste sikre, hvortil vi kan og skal holde os, er det gamle: »Vi staar alle under Guds Haand.«⁴

Tillisch ansaa det dog ikke for haabløst at faa Martensen til Flensborg. 3. Sept. 1850 skrev han til Kultusminister Madvig:

¹) Tillisch Kopibog A II.

²) Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner I (Berlin 1888), S. 194—195.

³) Hjelholt, anf. Sted, S. 372.

⁴) Briefwechsel I, 200.

»En dygtig Generalsuperintendent trænges der ogsaa meget til . . . Er Prof. Martensen endnu ikke at bevæge dertil?« og 24. s. M.: »Angaaende Prof. Martensen skal jeg tillade mig nærmere at tale med Dem, naar jeg kommer til Kiøbenhavn.«¹ I denne Forbindelse kan anføres et Brev uden Aarstal, dateret 16. Febr., fra senere Bureauchef i Slesvigsk Ministerium, G. C. de Jonquières til Regensburg². Dette Brev omtaler netop Forhandlingerne med Martensen i Københavns og maa sættes til 1851, da Simesen det Aar blev Rektor ved Flensborg Latin-skole og Madvig det Aar udtraadte af Ministeriet. I Brevet hedder det: »De har anmodet mig om underhaanden at skaffe Dem nogle Oplysninger dels om Valget af en Rektor ved Flensborg lærde og Realskole, dels i Anledning af Besættelsen af Generalsuperintendenturen for Slesvig . . . Simesen . . . Om Besættelsen af Generalsuperintendenturen har jeg ligeledes talt med Madvig. Han synes at ansee *Martensen* skikket til at overtage dette Embede, navnlig paa Grund af hans Autoritet, Fødsel og noie Bekjendtskab med de tyske Forhold. Min Tvivl om hans praktiske Dygtighed til at overtage dette Embede besvarede han med den Bemærkning, at han ikke vidste nogen Anden at nævne, der i det Hele kunde ansees som mere kvalificeret; thi *Prof. Engelstoft*, som han ellers anseer som en praktisk, dygtig og bestemt Mand, hvem han derfor ogsaa i forrige Aar tilbød Ribe Bispestol og som tillige er i Besiddelse af megen Lærdom, kirkelig Interesse og i en Stilling, der giver ham den ønskelige Autoritet i Gejstlighedens Øine, frygtede han for at nævne ved denne Leilighed, da han skal være lidet bevandret i de tyske Forhold, lidet bekjendt med Tydskheden, som han vilde træffe i Slesvig, maaskee ikke tilstrækkelig øvet i det tyske Sprog; ogsaa nævnedes han, at hans lille og uanselige Person maaskee vilde være ham imod. Martensen vil næppe være let at formaa til at gaae over til Slesvig.

Netop samme Dag, som jeg havde talt med Madvig om denne Sag, kom han sammen med Martensen og talte da med ham derom, og endskjøndt han ikke vilde gjentage det Spørgsmaal, som han havde gjort ham, fik han dog Leilighed til at overbevise sig om, at Martensen ikke var tilbøielig til denne Forandring; og den eneste Maade, paa hvilken Martensen mulig maatte kunne overstemmes, var efter Ministerens Mening, om

¹) Madvigs Privatarkiv II A., Rigsarkivet.

²) Regensburgs Privatarkiv, Rigsarkivet.

Geheimeraad Tillisch, naar han kommer til Byen, selv maatte ville henvende sig til M. og personlig forestille ham Sagen. Martensen henlede iøvrigt Opmærksomheden paa en anden Mand, nemlig *Paulli*, Hof- og Slotspræsten, som den, der mulig turde være denne Post voxen. Madvig kjender ham ikke tilstrækkeligt til at kunne paatage sig det Ansvar at anbefale ham til denne Post. Han beklæder en anseelig Stilling i den danske Kirke og har en ikke liden Anseelse som gejstlig Taler. Lærd er han næppe, og han har vel endnu ikke haft Leilighed til at lægge en omfattende praktisk Dygtighed for Dagen. Hans udvortes Person er ikke tiltalende, men han ved dog nok at lade den glemmes af dem, med hvem han kommer i Berøring. Af andre Notabiliteter i den danske Kirke, af hvilke der desværre for Tiden ere faa, vides Ingen, der kunde antages at maatte komme i Betragtning til dette Embede«

Tirsdag den 11. Marts 1851 var Superintendent *A. G. Rudelbach* nede i Sachsen ved at gennemse forskellige danske Aviser i Foreningslokalet¹. Han fik da Øje paa et Stykke i »Dannevirke« for 7. Febr. om Besættelsen af Generalsuperintendenturen i Slesvig. Først næste Dag fik han Tid til at afskrive Artiklen,² som tager Parti for ham selv imod Martensen: »Vi behøver i Slesvig ikke Bøgerne, men Manden, og Martensen er ikke de vanskelige Forholds Mand. I en Stilling, hvor der skal organiseres og skabes, er han ganske vist ikke paa sin Plads. København vilde i Ham miste en af sine Prydelser og Slesvig ikke faa nogen Bugenhagen i dansk Retning.« Derimod foreslaas Dr. Rudelbach, som er fortrolig med baade Videnskaben og Livets Forhold og har et Navn, saavel i Danmark som i Tyskland. Desuden mener Bladet, at »vi har god Grund til at antage, at Rudelbach føler mere for den fortrykte Danskheds Ret end Martensen.« Den 29. Marts hedder det i Rudelbachs Dagbog [han var 27. s. M. rejst til København]: »Hos Tryde. Rygtet melder, at jeg skal til Slesvig. Skal jeg ænse det? Martensen har givet definitivt Afslag. Man havde tænkt paa en Pastor Plum i Spjellerup — sandsynligvis

¹) A. G. Rudelbachs Dagbog. Ny kgl. S. 2958 4. V., Kgl. Bibl., Kbh.

²) »Dannevirke« 1851, Nr. 28.

den Mynsterske Combination! Mit Forsæt er at leve i Taalmodighed.« 10. Maj: »Brev fra L. Müller (Samtale med Regensburg) . . .«. Hermed er ment den grundtvigske Præst Ludvig Chr. Müller, som i 1850 var bleven Præst i Starup ved Haderslev og som ønskede Rudelbach til Biskop.¹ Dette fremgaar ogsaa af Enkedronningens Brev til Peter Rørdam 14. Apr. 1851: »Bare der var valgt en dygtig Biskop (i Slesvig). Müller ønsker Rudelbach. Mig støder hans frygtelige Ydre.«² Et helt Aar senere (7. Apr. 1852) skriver Pastor G. F. A. Graae i Flensborg, som i sin Dagbog meddeler, at Rudelbach var paa Tale ved Besættelsen af Ribe Bispestol i 1851, i et Brev til Regensburg: »[Prof.] Clausen, født Slesviger [dette var Clausens Fader, ikke han selv], vil vel ikke være Biskop her. Han og Rudelbach er dog i Grunden de 2 eneste Mænd, af 1ste Klasse, der kan være Tale om ved Besættelsen af dette Embede.«

At Madvigs Henvendelser til Martensen endte med det definitive Afslag, som Rudelbach meddeler under 29. Marts 1851, bekræftes af *Kolthoffs* Dagbogsoptegnelser under Torsdag 3. Apr.³: »Martensen skal have afslaaet Generalsuperintendenturen . . .« Kolthoff, der var beslægtet med Prof. Clausen og var af Anglerslægt, var selv af Madvig bleven spurgt, om han vilde overtage en overordnet geistl. Stilling i Slesvig« (19. Sept. 1850), og da han 2 Dage senere gaar til Ministeren for at afslaa et slesvigsk Provsti, er der »Tale om Superintendenturen.« 26. Sept. s. A. møder han Martensen paa Volden og taler med ham om de slesvigske Sager.

Men den, som — uden at angive selve Dagen — ved bedst Besked om Martensens 2. Afslag, er Regensburgs Ven, Gehejmearkivar *C. F. Wegener*, hvis Breve endnu ikke har været refererede her. Inden vi gengiver det Brev, dateret Tirsdag Aften 4. Apr. 1851, hvori han fortæller Regensburg udførligt derom, vil vi lige se paa 3 Breve, som gaar forud

¹) »48 og 64« (1886), S. 47.

²) H. F. Rørdam: Peter Rørdam II (1892), S. 192.

³) Ny kgl. S. 739. 8. II. Kgl. Bibl., Kbh.

og omhandler hele Bispesagen. Der findes et Brev dateret 7. Sept. 1850, og det hedder i Brevet: »De kan troe, at jeg ofte tænker paa Dem og Sagerne derovre¹. Nu synes der mig at være Tid til at gennemføre Reformen, som aldrig forhen og næppe siden efter. En Dictator-Regjering maa selv af Folket erkjendes for en Nødvendighed! Men saa gjelder det ogsaa at *bruge den* netop til det, der uden saadan Myndighed aldrig vil lade sig gennemføre . . . Jeg venter ogsaa, at de 50 Sogne, der ere danske og aldeles danske, men dog have tyske Præster, ville faae danske Præster og Skolelærere . . . Der burde ogsaa være to Superintendentter: en dansk i Flensborg, en tydsk i Slesvig.« — 25. Sept. 1850 skriver han som Efterskrift: »Clausen meente ogsaa at De burde bruge Plum² som Superintendent og Visitor. Han syntes at have store Meninger om Plums Dygtighed. Kunde ikke ogsaa *Biskop Hansen* paa Als anvendes paa lignende Maade.« — Det 3. Brev er fra 14. Marts 1851: »*Martensen* er en god Taler og en anset Person, hvor han kommer: man vilde vel ikke let faa en mere passende »Biskop«! — Hvorfor vedblive med det dumme »Generalsuperintendent«? — i Slesvig. Ivrig for Danskhed er han vel næppe; men — *De* er jo den, der sørger derfor. Han har ogsaa yttret, at hvis han skulde tænke paa at tage mod den slesv. Bispestol (lad det hedde ligesom i Danmark), saa maatte han have en dansk Cathedralkirke og vel altsaa en dansk anden Præst (ikke »Diaconus«) ved denne, medens han selv var Hovedpræst, der prædikede, naar han vilde . . .«

Martensens 2. Afslag maa altsaa dateres til efter 14. og før 29. Marts 1851. I Brevet af 4. April skriver Wegener: »Martensen faaer De ikke, og — det er ogsaa det samme. Jeg talte med ham forleden i Videnskabernes Selskab og fandt i ham den gamle Overtro, at det var »umuligt« at trænge igjennem med Dansk; han vilde have et reent dansk

¹) Det var jo i August 1849, Regensburg kom til Flensborg.

²) Daværende constitueret Provst i Husum, P. A. Plum, Præsten fra Spjellerup.

Sogn i Flensborg og Marielkirken til Episkopalkirke som Dansk: det var godt! men han var kleinmodig og uden den Tillid og den Resignation for de forestaaende Kampe, der alene giver Seier!...«

Kort forinden havde Martensens Ønske, ikke hans Navn, været til Behandling i Flensborg Byraad. Det hedder i Protokollen over Mødet 19. Febr. 1851¹: »11) Da der her ingen Trang hersker til at prædike dansk i de tyske Kirker, da vi her har en selvstændig dansk Kirke.« Men saa mangler Forsættelsen, Sætningen er overstreget, og der fortsættes helt paa ny: »Det vilde glæde [angenehm sein] Kollegiet, dersom Superintendenten fik Bolig her.« Derpaa afgaves 5 Stemmer for, at denne hver 14. Dag skulde prædike Dansk skiftevis i de 3 tyske Kirker og 7 for, at der skulde kunne holdes baade tyske og danske Ordinationer i de 3 tyske Kirker, medens den egentlige danske Gudstjeneste skulde indskrænkes til den danske Kirke.

Sommeren gik, uden at man fandt et Bispeemne i Martensens Sted. 9. Sept. skriver Wegener i Marginen: »*Rudelbach* skriver nu en Bog om det slesvigske Præstevæsen med en historisk Indledning . . . Vil han være Superintendent?« Og 15. Sept. hedder det: ». . . Ja, Superintendent. Jeg gad vidst, om ikke Præsten *Hammerich*² her kunde bruges. Det maa være en Mand, som er begge Sprog fuldt mægtig. Eller kunde ikke *Kofoed-Hansen*³ bruges? — *Rudelbach* . . . Jeg er bange for, at han kunde blive en farlig Superintendent 1) fordi han er geistlig herskesyg eller af det Partie, der vil af Kirken have en Stat i Staten, 2) fordi han er Opponent mod sine Foresatte og har store Tanker om sig

¹) Privat Protokol des Deputirten Collegiums. Byarkivet i Flensborg. Nr. 238, 11.

²) I Fr. Hammerich: Et Levnetsløb (1882) II, 121 nævnes, at han efter 1850 afslog Tilbudet om en ny Stilling i Sønderjylland. Var det Bispestolen?

³) Søren Kierkegaardianeren, Provst i Gl. Haderslev. Jfr. »Grænsevagten« 1927, S. 84, Anm. 3.

selv, og 3) fordi han i Grunden regner sig til Tydsklands theologiske Notabiliteter og sætter en Ære deri. Han er desuden ikke af nogen behagelig Personlighed. Paa den anden Side har han unægtelig Adskilligt for sig.«

6. Okt. fortæller Wegener: »Som en Candidat til Superintendentembedet . . . har man i den sidste Tid oftere og fra god Side nævnet mig 1. Dr. theol. *Paulli*, Hofpræsten . . ., 2. Dr. *Rudelbach* . . ., 3. [Joh. Ferd.] *Fenger* . . ., 4. Lic. *Nielsen* [Seminarieforstander i Lyngby, Djursland] . . ., 5. Pastor *Christiansen* i Medelby . . . Gud velsigne Dem og Deres Arbeide — det vigtigste i hele Danmark! . . .« Sidste Gang, Wegener overhovedet omtaler Bispesagen, er en Uge senere, 13. Okt. 1851: »Om Superintendenturet talte jeg forleden meget udførligt med Clausen. Han: to Sup. . . ; lod til at synes bedst om Seminarieforstander *Nielsen*, uden dog just stærkt at anbefale ham. *Fenger* i Lyngby er livlig og rask . . . Efter hvad jeg hører, har *Pauli* slet ingen Iver for den danske Sag, saa at han næppe vil due til Sup. . . .«

Martensens 3. Afslag fremkaldes ved Regenburgs indtrængende Henstilling til Madvig om at skaffe en Løsning i Brev af 13. Nov. 1851¹:

» . . . Da Deres Høivelbaarenhed nu dog maa læse et Brev fra mig, benytter jeg Leiligheden for at lægge Dem een Ting paa Hjerte:

Designationen af en Generalsuperintendent eller rettere Biskop for Slesvig. Der er jo nu i Kongeriget tvende Bispestole vacante, og der vil saaledes — hvis jeg tør bruge det Udtryk — blive holdt Revue over de danske Gejstlige, som ere egnede til høie Poster i Kirken. Jeg beder, at det da maa blive taget i Betragtning, at Slesvigs Bispestol fremfor nogen anden dansk Bispestol har Trang til og Krav paa at blive besat med de bedste Kræfter, som kunne findes. D. H. vilde indlægge Dem særdeles Fortjeneste, naar De i saa Henseende kunde bringe en dygtig Geistlig i Forslag. Hvis *Biskop Hansen* paa Als kunde bruges i et andet Bispedømme, vilde een Mand kunne spares; thi at Als i saa Fald blev gjenindlagt under Fyen turde da vel være rimeligt. Her i Slesvig har man desværre Betænkelighed ved at

¹) Madvigs Privatarkiv. II. A., Rigsarkivet.

benytte denne Mand¹, paa hvem ellers, ifølge hans Stilling Blikket først henvendes, naar der tænkes paa en Biskop for Slesvig ...«.

18. Nov. havde Regensburg ligeledes henvendt sig til de Jonquières, og det er sikkert det Brev, som sidstnævnte besvarer 20. Nov. uden Aar:

»... Jeg skal, forinden jeg slutter, ikkun tilføie et Par Ord ang., hvad De berører i Slutningen af Deres Brev om Valget af en Biskop for Slesvig. Jeg troer, det vil være vanskeligt for Madvig at gjøre noget *tilfredsstillende* Forslag til denne Ansættelse. Han har allerede haft Vanskelighed nok ved at besætte de to nylig vakante Bispestole i Kongeriget, hvor Fordringerne ere ringere. Ingen af disse to nye Biskopper [Bindesbøll, Aalborg, og Engelstoft, Odense] vilde M., efter hvad han tidligere har yttret, have troet at kunne bringe i Forslag til Dem. *Martensen* vil vel nu ikke mere end før bestemme sig til at gaae til Slesvig, og han er (afseet fra hans politiske Anskuelse, hvis *bestemte* Charakter jeg ikke kjender) den Eneste som jeg troer Ministeren vilde anbefale. *Plum* i Spjellerup, som De kjender fra hans Virksomhed i Husum, vil han vel ogsaa tænke paa som en dygtig og i Tydskheden ikke mindre end i Danskheden bevandret Mand²; men han ønsker nok ikke atter at drage over til Slesvig, selvom en saadan Stilling blev ham tilbudt. I det Hele er vor Kirke for Øieblikket fattig paa fremragende Personligheder baade i dens høiere og dens lavere Grader. (Ganske in parenthesis maa jeg bemærke, at den Erklæring, som Deres gl. [Sup.] *Jep Hansen* [Hjortkær] havde afgivet i Sagen ang. Baptisterne i Slesvig, forekom mig, afseet fra Haandskriften, en af de smukkeste og fornuftigste Betænkninger, jeg har læst fra Geistlige i det Slags Sager). Dette indeholder ikke nogen- somhelst Mistanke om nogen fra dansk-nationalt Standpunkt forkastelig Retning hos ham.«

Som et Led i Regenburgs Aktion maa nævnes det vigtige Superintendent- og Provstemøde, som afholdtes i Flensborg 19. Nov. 1851, hvor man drøftede de mest brændende

¹) Bl. a. fordi han havde tysk Hussprog, jfr. ogsaa Pastor H. W. Krog-Meyer til Regensburg (1853, 15. 2.): »næsten skandaløst at have en Biskop, der taler Tysk i vore Dage til sine Børn«.

²) Plum nedstammede fra en holstensk Familie og var født i Plön.

kirkelige Spørgsmaal, som forelaa i Sønderjylland paa den Tid, bl. a. ogsaa Generalsuperintendentensagen. Hvilken direkte Andel Regenburg havde i Mødets Indkaldelse eller hvorvidt det averterede Møde tilskyndede Regenburg til atter at presse paa Madvig, kan jeg ikke oplyse. Derimod har jeg Grund til at mene, at det er Asschenfeldt, som foranlediger Mødet afholdt¹. Der findes nemlig i det slesvigske Bispearkiv i Kiel 2 Skrivelser, som kunde tale til Fordel for min Formodning.

Først en udateret Koncept med Asschenfeldts Haand²: et Duplicatum til Kongen om definitivt at udnævne ham til Provst for Flensborg Provsti og fritage ham for Stillingen som interimistisk Superintendent, efter at han nu i over et Aar (udnævnt 8/4 1850) har været konstitueret i begge Embeder. Det er gaaet tilbage med hans Præstegerning, og som Superintendent føler han sig ikke rask og værdig nok.

Den anden Skrivelse, dateret Flensborg 1. September 1851 og skrevet med Aleth Hansens Haand, er underskrevet F. Graae, E. Hagerup, Al. Hansen og Lassen og rettet til Asschenfeldt. Nævnte Præster indbyder A. til et dansk Præstekonvent i Flensborg for Flensborg og Gottorp Provstier 16. Sept., idet de forklarer:

»Det er vistnok en kirkelig, men tillige en national Interesse, der har fremkaldt hiin Beslutning hos os, idet vi paa den ene Side ved Oprettelsen og Ordningen af snævrere Samfund af nærmestboende Brødre føle Trang til at styrke os i Gud under de mangen Gang svære Forhold, hvorunder vi leve og virke, og paa den anden Side ved Oprettelsen af danske Læseforeninger haabe at kunne tilfredsstille en Trang, som vi føle til at holde Skridt med den aandelige Udvikling i vort Fædreland.« Saa fortsættes der: »Vel vide vi, at Deres Høiærværdighed ogsaa agter at sammenkalde Provstiets Geistlige til et kirkeligt Møde; men

¹) At han handlede under Føling med Regenburg, viser hans Brev til R. 20/11: »Anbefales til velvilligt Gennemsyn og Hensyntagen ved forekommende Lejlighed.« Utvivlsomt har han straks efter Mødet sendt et Referat til Rasch's Hotel paa Nørretorv, hvor R. boede.

²) A VI Nr. 58, Stk. 49b.

det skulde gjøre os ondt, om den geographiske Grændse skulde fjerne de af vore Brødre i Gottorp Provstie, som med os ere dragne herhid, fra os, og vi synes at føle, at den særlige nationale Trang, der som sagt hos en Deel har fremkaldt Ønsket hos os om en nærmere Tilslutning, maa give vor Sammenkomst noget af den Charakteer, som en almindelig Sammenkomst vel neppe vilde faa.

Deres Høiærværdighed bede vi derfor ikke at misforstaae os, som laa den Tanke til Grund for vort Forehavende, at afsondre os for os selv, eller som meente vi, at det af Deres Højærværdighed paatænkte Møde gjordes overflødigt ved vort, og vi ville glæde os ved i sin Tid at imødekomme en Opfordring, som Deres Høiærværdighed i den nævnte Retning maatte ville lade udgaae til os.«¹

Da de 4 kongerigsk dannede Præster, særlig i Løbet af den korte Tid, de havde været i Sønderjylland, ikke kan antages at vide Besked med, hvad Slags Møde Asschenfeldt vilde indbyde dertil, og da der ikke mig bevidst afholdes noget almindeligt Præstemøde, tør man formode, at det er Mødet 19. Nov., som der er Tale om og som saa skyldes Asschenfeldts Initiativ.

Resultatet af Forhandlingerne ved Superintendent- og Provstemødet forelaa i Form af et Memorial til Ministeriet og en Skrivelse til Professor Martensen med en foreløbig Meddelelse om, hvad man havde vedtaget at skrive til Ministeriet vedrørende ham. — Asschenfeldts Koncept til den korte Meddelelse til Martensen lyder i dansk Oversættelse saaledes:

»Højærværdige Herr Doctor! Høitærede Herre! Af nedenstaaende Memorial, som i disse Dage skal indsendes til det kgl. Ministerium for Hertugd. Slesvig angaaende forskellige Punkter, som undertegnede Superintendenter og Provster i Hertugd. Sl. har forhandlet, synes det os at være vor Pligt at sende Ordlyden af nogle Linjer, som angaar Deres Højærværdighed specielt, til Dem selv, og beder Dem ved denne Foranledning velvilligt at modtage Forsikringen om vor oprigtige Højagtelse og Hengivenhed, vor Kærlighed! Ærbødigst.«²

¹) A VI Nr. 58, Stk. 49c.

²) A Nr. 3a, Stk. 107.

Denne Koncept findes paa en blaa Kladde til Asschenfeldts tyske Udkast, i hvilket der findes et udstreget Stykke, som ikke kom i det Udkast, Entwurf, som A. sender til Circulation blandt de andre Mødedeltagere for saa at være færdigt til Renskrift, saa A. som den første kunde underkrive Skrivelsen til Martensen 23. Dec. 1851¹.

Det hvide Entwurf har følgende Ordlyd (i dansk Oversættelse ved mig):

»Underdanigt Pro memoria.

Medundertegnede to interimistiske Superintendententer, af hvilke vedkommende, som har Tilsynet over de Sogne i Hertugdømmet, hvor Kirke- og Skolesproget er Tysk, denne Gang har faaet betroet Affattelsen af dette underdanige Memorial (hertil findes Tilføjelse i Marginen: »Jeg tillader mig at andrage paa, at her tilføjes omtrent saa: hvorved tillige er angivet, hvorfor dette fremtræder i det tyske Sprog. U. S. Boesen«), samt Provsterne for Provstierne Haderslev, Tønder, Aabenraa, Løgumkloster, Sønderborg, Flensborg, Femern, Husum, Bredsted, Eidersted, Gottorp og Hytten, som den 19. November d. A. med det kgl. Min.'s Tilladelse og Vidende har været samlede i Flensborg for at drøfte og raadslaa ang. Hertugd. Sl.'s kirkelige Anliggender: tillader sig som Repræsentanter for de aandelige Interesser og som de, hvem for Tiden den gejstlige Inspektion og Visitation samt Omsorgen for de Hertugd. Sl.'s Kirkers Vel er betroet, ærbødigst og underdanigst at forelægge det kgl. Min. følgende Ønsker og Anmodninger:

I. Ansættelse af en Generalsuperintendent for Hertugdømmet Slesvig.

Selvom ogsaa i Øjeblikket, hvor Hertugdømmet Slesvig endnu staar overfor sin statslige Udvikling og derfor mangt og meget ifølge Sagens Natur endnu maa befinde sig i en vaklende Tilstand, de interimistiske Superintendenters Virksomhed hidtil har været nogenlunde tilfredsstillende og har glædet sig ved at nyde Allershøjeste Anerkendelse, selvom ogsaa en Overgang, under Forholdenes Pres maa ses bort fra, at begge allerede staar i en fremskreden Alder, som ikke tillader en lang, kraftig Virksomhed mere: —

¹) Ifl. Hjelholt S. 379, Anm. 2, som ikke gaar nærmere ind paa Skrivelsen af Hensyn til Dr. Arildsens kommende Arbejde.

saa er vi dog overbeviste om, at Hertugdømmet Slesvig fremtidig for at skabe en gavnlig Forbindelse og Overensstemmelse mellem den nordlige og sydlige Del og for at sikre et fast kirkeligt Opsyn, trænger til et gejstligt Overhoved og Ledelsen af de Forretninger, som paahviler Superintendenterne, bedst lægges i een Mands Hænder.

Idet vi siger, »fremtidig«, lægger vi ikke Skjul paa, at vi maa ønske at se dette Tidspunkt fremskyndet saa meget som muligt, og som allerede de int. Sup. har bedt Kongen om Allernaadigst at fritage dem for Superintendenturets Værdighed og Besværlighed (»Würde und Bürde«) til Fordel for yngre og kraftigere Hænder, saa skal de nu — forenet med Provsterne — saa meget mere indtrængende ærbødigst gentage denne Bøn med Henblik paa Nødvendigheden af en Generalsuperintendent.

Med Hensyn til Nødvendigheden maa det tages i Betragtning, at der i 6 Aar ikke er afholdt nogen regelmæssig, legitim General-Kirkevisitation, hvor en saadan skal holdes hvert, 3. Aar og for $\frac{1}{3}$ af Kirkernes Vedkommende hvert Aar uafbrudt fra Pinse til Michaelis, hvor Examen tidligere begyndte, har lagt Beslag paa den tidligere Generalsuperintendent (i Marginen: »I Sommeren 1847 visiterede Callisen i Haderslev Provsti, navnlig ogsaa her i Fjelstrup. U. S. Boesen«.), men som for nærværende det er baade legemligt og sjæleligt umuligt at afholde for de interimistiske Superintendenter paa Grund af deres Præstegerning og deres Provsteembedes Besørgelse,

dernæst at i nær Fremtid de theologiske Kandidaters Bisperog Embedseksamen turde forestaa, til hvis Afholdelse der efter vor bestemte Mening kræves en lærd Theolog, som er fortrolig med dette Arbejde,

endelig at saa meget synes at maatte ordnes med Hensyn til netop de kirkelige Forhold og Institutioner, hvilket kræver en Generalsuperintendent, som, uafhængig af andre Forretninger, helt kan hellige sig G.S.-Embedet og lade alle Traade gaa igennem sin Haand.

Vi vover derfor at bede det kgl. Ministerium om en snarlig Ansættelse af en Biskop for Hertugdømmet Slesvig, som efter vor Formening skulde være det danske og tyske Sprog lige mægtig, besidde literarisk Navn og en grundig Lærdom, og som staaende over Tidens forvirrede Forhold og uberørt af dem maatte være en Præstekarakter (»einen priesterlichen Character haben müsste«).

Een saadan Mand, som vi ønsker, haaber paa og beder om, til Kirkens Gavn og Statens Vel, er det ganske vist overalt ikke

let at finde, allermindst for Tiden, hvor alle aandelige Potenser er taget i Brug. Imidlertid er Danmark sandelig ikke saa fattig paa Mænd, som kunde være egnede til at beklæde en saadan Post med Ære og heldigt Resultat, med Guds Bistand — dersom vi til sin Tid maa tillade os beskedne Antydninger.

For først at ene os alle om een Mand, saa udtaler vi uforblommet, at vi helst vilde hilse *Prof. Dr. Martensen* som Slesvigs Biskop. Vi ved vel, i hvilket Omfang, med hvilken Indflydelse denne Mand er det aandelige Livs Bærer og Igangsætter ved Københavns Universitet, hvad der dér fængsler og fastholder ham og hvor vigtig og rigt velsignet hans Virksomhed derovre viser sig ogsaa for dem, som vil vie sig til Kirkens Tjeneste.

Men netop for denne lærde Mand, en født Flensborger, altsaa dog særlig hørende til Hertugdømmet Slesvig, hvor langt end hans Virke strækker sig i den aandelige Verden, som er lige fortrolig med dansk og tysk Literatur, i lige Maade fremragende og berømt som Prædikant og Professor, i Skrift og Ord dygtig og veltalende, som Menneske elsket og æret, ikke ukendt med Hertugdømmets Forhold og dets gejstlige — hvilket fremgaar af hans »Sendschreiben an Nielsen«, vilde Hjerterne her banke i Møde med Tillid, med udelt Tillid, og Dørene til Menighedernes Kirker og Skoler gerne aabne sig.

Vi er ikke blinde for, at denne Mand ved at overtage dette Biske-embede for Hertugdømmet Slesvig vilde bringe et Offer, men tiltror hans Fædrelandskærlighed, at han, hvis Hans Kongl. Majestæt efter allerhøjeste Visdom vilde behage at bede ham bringe dette Offer, med Gud vilde beslutte sig dertil, og vi tror at kunne sige i al Ydmyghed, at ogsaa vi, alle uden Undtagelse og med Glæde, efter vore Kræfter har bragt Ofre og oven i Købet ved vor Indsats og Seen bort fra alt, hvad der angaar os selv, har lettet ham Vejen til en lettere Embedsvirksomhed, end hidtil har været os forundt.

At det kgl. Min. maatte ville vinde denne højt ansete [»hochverehrter«] Gejstlige for vort Hertugdømme — som »Biskop«, en Værdighed, vi alle ønsker at se Titlen »Generalsuperintendent« forandret til — er vor inderligste Ønske, vor ærbødigste Bøn, vort ærbødigste Andragende, hvortil vi medunderskrevne interimistiske Superintendenter endnu føjer det oprigtige Tilbud, at vi endnu et Aar, om Gud vil, ligesom amanuenses vil staa ved hans Side, arbejde med ham og for ham, hvor han maatte ville gøre Brug af vor Tjeneste og hidtidige Erfaringer.«

Herpaa følger saa Gennemgangen af de andre Punkter:

- II Anordning angaaende en almindelig Kirkebøn.
- III Agende (Alterbog).
- IV Salmebog.
- V Katekismus.
- VI Kirkekollekter.
- VII Den aarlige Edsprædiken.
- VIII Hjælpelærerne ved Folkeskolerne.
- IX Den Sl.-Holst. Regerings Bestemmelser af 27/4 1848 ang. flere Sagers Overvisning til de lokale Myndigheder.

I det hvide »Entwurf« mangler det i den blaa Kladderudstregede Stykke, som slutter Punkt I af følgende Indhold:

»Skulde der overfor Kaldelsen af denne Mand, som vi efter bedste Vidende og Samvittighed føler os drevne til at betegne som særlig egnet til denne høje Sted, melde sig uovervindelige Hindringer, hvilket vi ikke formaar at bedømme, saa undlader vi ikke at henlede det kgl. Ministeriums Opmærksomhed paa — som efter ham de værdigste — paa Dr. *Rudelbach*, som fornylig ved sit Skrift¹ har bevist, hvor rigtigt han forstaar at bedømme Slesvigs kirkelige Stilling, eller Dr. *Calcar*, eller lic. theol. *Ferd. Fenger*, en anerkendt kristelig Mand, eller Dr. *Kolthoff*, eller den allerede som const. Provst i Husum fortjente Pastor *Plum*, idet vi ærbødigt overlader denne højvigtige, efter vor Mening paa-trængende Sag, til højere Forgødtbefindende.«

Denne Liste over gode danske Kirkemænd, som turde være inspireret af Regenburt—Wegener—Madvig, var det naturligvis ikke oportunt at lade Martensen se eller Ministeriet se i første Omgang. Men den viser dog, at man nu fra den slesvigske Gejstligheds Side gerne vilde have en Afgørelse.

Navnene Rudelbach, Fenger, Kolthoff og Plum har allerede været nævnt i det forgaaende. Dr. Kalkar nævnte jeg

¹) »Die Sache Schleswig-Holsteins«, Stuttgart 1851, en Sendeskrivelse til Claus Harms.

som Biskop Jørgen Hansens Ungdomsven, men skal endnu anføre hans private Anbefalingskrivelse til Fordel for sig selv et Par Aar tilbage i en anden Bispesag. 7. Februar 1849 skrev han til Minister Madvig: »De vil venligst tilgive, at jeg ved denne private Skrivelse tillader mig at bringe mig i Erindring med Hensyn til Bispeembedet paa Lolland [efter Gad, som flyttede til Odense]; jeg haaber, at De ikke anseer dette for ubeskedent, da jeg veed, at man ogsaa tidligere har tiltænkt mig en lignende Ansættelse. . . .«¹.

Udkastet sendte Superintendent *Jep Hansen* under 25. Nov. 1851 til Provst Boesen, som skulde oversætte Skriftet til Dansk. Jfr. *Jep Hansens* Paategning af Boesens Oversættelse, Jordkjær 8. Dec. 1851: »Saa vidt jeg formaaer at dømme er Herr Provst Boesens Oversættelse af Herr interim. Superint: Asschenfeldts Udkast til en Kirkebøn god, og hans tilføiede Bemærkninger synes mig ogsaa at være rigtige.«

I den lange Tid, som medgik til Circulationen — Hjelholt angiver, at Provst Otzen som den sidste har underskrevet 8. Febr. — var Bispesagen Genstand for mundtlig og skriftlig Drøftelse Mand og Mand imellem. Regenburg skriver Dagen efter Mødet, 20. Nov. 1851 fra Flensborg til A. F. Krieger, at han har tigget og bedt Madvig om »at forskaffe os en Superintendent og et Par Provster, men alt for-gjæves«². Næste Dag, Søndag Aften, var han af Pastor Graae i Flensborg indbudt til The i Anledning af, at Stiftsprovst C. F. Balslev fra Ribe var Gæst hos ham. Balslev var gift med en Datter af Sup. *Jep Hansen*, og det er sandsynligt, at baade denne og andre fra Mødet har været til Stede den Aften og Sagen er bleven drøftet hos Graaes.

En af Mødets Deltagere, Provst P. Martens i Slesvig, som havde talt med Regenburg 2. Jan. 1852, skriver 13. s. M. til ham³: »Mig synes Provst Boelsen [*Boesen*] meget egnet

1) J. N. Madvigs Privatarkiv I A 2, Rigsarkivet.

2) Hjelholt S. 373.

3) Regenburgs Privatarkiv.

til Superintendent for den danske Del, da [Jep] Hansen vil gaa af, og foreløbig, tror jeg, maa vi alligevel komme tilbage til 2 Superintendenter for Slesvig.« Og næste Dag skriver han officielt til Superintendenturen i Flensborg¹: »I Sagen angaaende vor Superintendentur er jeg fremdeles af den Anskuelse, at det under nuværende Tidsforhold vilde være lettere at finde 2 Superintendenter til Hertugdømmet Slesvig, der kunde være til megen Velsignelse. De selv skulde overtage den for den sydlige Dels Vedkommende, og Provst Boesen for den nordlige . . .«

Det er da sikkert Regenburs og Asschenfeldts indtrængende Henvendelser til Ministeriet — og ikke, som Dr. Hjelholt antyder², den nye Kultusminister Bardenfleths Forsøg, hvorom han intet anfører — som faar Martensen til at skrive til Dorner 10. Dec.: »Om den ulykkelige [slesvigske] Sag denne Gang kun dette: at jeg hele Tiden har afslaaet Generalsuperintendenturen over Slesvig, som gentagne Gange er bleven mig indtrængende tilbudt³. Da Dorner 4/1 1852. er ligesaa ivrig for, at han som Slesviger skal overtage Bispeembedet, kommer Martensen i sit Svar af 18. Jan. 1852 nærmere ind paa, hvorfor han ikke ser sig i Stand dertil. Han skriver⁴:

»Hvad den slesvigske Generalsuperintendentur angaar, kan jeg forsikre, at jeg har gennemlevet høist alvorlige Timer, hvor jeg har prøvet mig selv, om det var min Pligt at tage imod Embedet. Men efter bedst mulig Prøvelse og Overvejelse kunde jeg alligevel ikke beslutte mig til at opgive min nuværende Stilling for den anden, i hvilken jeg desværre ingen Udsigt havde til at udrette noget gavnligt. De mener, kære Ven, at det, dersom jeg var bleven Superintendent, ikke var kommet saa vidt. *Maaske* — thi Superintendenten kan dog kun tilraade og protestere og ganske vist vilde i det mindste jeg ikke med Vidende vige fra den Grundsætning, at Kirken skal være Maal og ikke Middel,

¹) A VI Nr. 3a Stk. 105.

²) Hjelholt 372.

³) Martensen — Dorner I, 215.

⁴) Sstds. 223—224.

hverken for den ene eller den anden nationale Egoisme. Men selvom der blev indslaaet en mere besindig politisk Retning — thi ganske vist er der efter mit Kendskab og min Overbevisning sket Overgreb i Sydslesvig, omend ikke i det Omfang, som der ofte siges — saa forbliver der dog stadig en stor Raadvildhed. For vel mener jeg, at vi kan forsyne de virkelig danske Menigheder med danske Præster; men de tyske Menigheder kan vi ikke betjene fra Danmark; netop dette er for mig den smertelige Udsigt for Slesvigs Kirke, at de tyske Menigheder i længere Tid vil staa uden Præster, d. v. s. dygtige Præster, for jeg ved meget vel, at den ædleste Del af den slesvigske Gejstlighed hører til de fordrevne. Her staa vi ved det vanskelige Punkt. Hvordan man end vil dømme om den slesvigske Gejstligheds Optræden [ved Oprøret] — om det havde været dens Pligt for Samvittighedens Skyld at miste Embederne eller i det underordnede Spørgsmaal lidende give efter for at blive hos deres Menigheder og tjene med Evangeliet og Sjælesorgen — det sørgelige Faktum er en fuldstændig Raadvildhed med Hensyn til Slesvigs Kirke, og hvordan det end forholder sig med Skyldspørgsmaalet, saa rammer Skaden smerteligst de tyske Menigheder i Slesvig! Gud maa hjælpe!»

Inden Martensen — under 26. Febr. 1852 — gav sit Afslag til de sønderjyske Superintendentener og Provster, havde han faaet en Opfordring fra en ny Kant, nemlig fra den nye slesvigske Minister, Grev Carl Moltke, og Følgen var, at »Berlingske Tidende« 23. Febr. kunde meddele, at Martensen vilde blive udnævnt til midlertidigt i 3 Aar at fungere som Superintendent i Slesvig, medens hans Embeder i Hovedstaden skulde forblive ubesatte¹. Ifølge Hjelholts Referat af Martensens Brev til Moltke, dateret 23. Febr., som jeg ikke har haft Adgang til, afslog Martensen alligevel trods alle venlige Henstillinger paany at overtage Embeder, som vilde paaføre hans Individualitet en overanstrengt Eksistens, særlig med Hensyn til de administrative Opgaver. 27. Febr. maatte »Berlingske« da meddele, at Martensen havde forandret sin Bestemmelse og alligevel ikke gik til Slesvig.

¹) Hjelholt 377.

Asschenfeldts og Fællers Henvendelse til Martensen bærer Poststemplet »Flensburg 11. Febr. 1852«¹, men Martensen havde som nævnt, straks fra A. faaet en fortrolig Afskrift. 29. Febr. modtog Asschenfeldt Martensens Svarskrivelse, som gengives i dansk Oversættelse:²

Til de Herrer Superintendenter Hansen og Asschenfeldt,
de Herrer Provster Ahlmann, Boesen, Stephensen, Martens,
Heinsen, Caspers, Otzen.

Højærværdige Herrer og Brødre!

Dybt rørt har jeg læst Deres mig saa kære Skrivelse, hvori De (under Henviisning til et til det kgl. Min. f. Hertugd. Sl. rettet Memorial) opfordrer mig til ved at overtage Generalsuperintendenturen at træde i et nært og inderligt Forhold til Dem og hele den slesvigske Kirke. En saadan Opfordring maatte naturligvis give Anledning til min alvorligste Prøvelse. De maa tro mig, mine Brødre! jeg har overvejet denne Sag som en højvigtig Samvittighedssag, men jeg er igen (»wiederum«) naaet til den Indsigt, at jeg ikke maa forlade mine nuværende Embeder, i hvilke Gud saa rigeligt har velsignet mig. Deres Opfordring er gaaet mig dybt til Hjerte, for jeg føler den slesvigske Kirkes Nødstilstand (»Nothstände«), føler mig ogsaa ved et inderligt Baand (»inniges Band«) knyttet til Slesvig, til dette herlige Land og Folk, hvor min Barndoms Minder har hjemme og hvor der bor saa mange dyrebare Venner, og sandelig, jeg vilde heller ikke sky et stort Offer for at tjene en god og hellig Sag. Men jeg har ikke kunnet tilkæmpe mig den Vished, at jeg efter min Individualitet kun i nogen Maade vilde kunne gøre Fyldest i dette højvigtige og under nuværende Forhold saa vanskelige Embede. Ukendt med Landets administrative Forhold, uøvet i Forretningsgangen, mere vant til et comtemplativt Liv end til det praktiske, vover jeg ikke at overtage en Stilling, som kræver ikke blot enkelte Anlæg, men en Combination af de forskelligste Evner. Vel føler jeg med inderlig Tak, at jeg kunde regne med Deres Bistand, højærværdige Brødre, og navnlig med Deres, højærværdige Superintendenter; men den omfattende ydre Virkekreds vilde dog i den Grad beslaglægge mig, at jeg ikke med den nødvendige Aandens Frihed vilde kunne virke for Kirkens

¹) Hjelholt 379, Anm. 2.

²) I Asschenfeldts Afskrift i A VI Nr. 3a, Stk. 101 »Verfügungen 1850—53«, Staatsarchiv Kiel.

rent aandelige Opgave, som jo for os alle maa staa som Hovedsagen. Enhver Individualitet har sin bestemte Grænse; jeg for mit Vedkommende føler, at Opgaven indenfor den slesvigske Kirke — sikkert en af den nuværende Tids højeste Opgaver — er for høj og for omfangsrig for min Individualitet.

Og nu haaber jeg, mine Brødre, at De i dette Svar ikke vil se en Mangel paa Kærlighed til Kirken og Fædrelandet. Den gode Vilje er dog ikke nok i denne Sag. Og Pligten kræver, at man ikke overtager en Stilling, inden man i sin Sjæl har den fulde Vished, at man er kaldet til denne Stilling. Ganske vist maa jeg jo indrømme, at den ydre Kaldelse («*vocatio externa*») foreligger for mit Vedkommende som for ingen anden; men den kraftige Vished om *vocatio interna* (indre Kaldelse) har jeg ikke kunnet tilkæmpe mig. Og kun ud fra en saadan kan og maa en saadan Gerning begyndes.

Modtag alle min broderlige Hilsen og Tak! Herren velsigne Deres Arbejde for vor Herres Jesu Christi Menighed! Han velsigne og bevare hele Slesvigs Kirke, at den maa opbygges og samles ved hans Kraft! Han høre ogsaa min Bøn for mit Hjemlands Kirke, min inderlige Bøn, om at han maa opvække Mænd til den, som er bedre egnede og bedre rustede til det store Værk, end jeg!

Med Højagtelse og Kærlighed.

H. Martensen.

København den 26. Februar 1852.

Netop fordi Moltke syntes at have Held med sine Forestillinger overfor Martensen — som Aviserne allerede berettede — kom dette Svar Asschenfeldt som et tungt Slag, hvilket fremgaar af det Følgrebrev, som han medgiver Martensens Svarskrivelse den næste Dag til Superintendent Jep Hansen i Jordkjær:

»Kære Kollega og Broder! Vedlagte Afslag fra Dr. Martensen sender jeg til dig — til Circulation blandt de indledende nævnte Brødre — smertelig berørt, dog hengiven i Guds Vilje, som ved, hvorfor ikke dette og hvorfor noget andet sker. Jeg aandede allerede lettere ved Tanken om snart at kunne lægge Værdigheden og Besværligheden («*Würde und Bürde*») i de egnede Hænder, og nu —. Hvor gerne vilde jeg se dig og Brødrene samlede om mig eller os om dig, om Tid og Aarstid tillod det. Lad os først bide en Stund, afvente, om og hvad JR. [Justitsraad]

Regenburg beslutter i denne Sag. — Brev faar jeg vel, efter at du har taget en Afskrift, tilbage, hver af Herrerne kunde sætte sit vidi etc. under sit Navn.

Lev vel, hils dine fra os.

Din tro Asschenfeldt.¹

Til Regenburg skriver han 11. Marts inofficielt: »Vi er derefter, desværre, ikke naaet et Skridt videre, vi hernede ikke, forhaabentlig er De det i København. Giv os snart en Mand, giv os en dygtig Mand, som snart kan begynde Visitationerne i hele Hertugdømmet og ordne det nødvendige med Hensyn til den theologiske Eksamen. Skal Sup. Hansen og jeg fungere en Stund endnu, er det saa ikke muligt i Mellemtiden at ansætte og lønne min Svigersøn i Bov til Medhjælper i Superintendenturen ...« — Men allerede i hans næste Brev — 5. April — er Martensen paa Tale igen, idet han skriver: »Deres Høivelbaarenhed skylder jeg Tak for Svar i Deres to venlige Breve af 29. f. M. og 2. d. M. At Haabet om at overtale Martensen til at overtage Superintendenturen endnu ikke helt er opgivet, har givet mig mit Mod til at holde ud en Stund endnu. I Længden gaar det ellers ikke: enten Præst og Provst eller kun Superintendent, saa godt det saa kan lade sig gøre.« Asschenfeldt synes dermed at antyde, at han, i Fald Martensen alligevel ikke vil, selv maa overtage den tysktalende Del. En Del af de danske Præster i den kirkelige Forposttjeneste i Sydslesvig følte det som en Ynkelihood, at der ikke kunde skaffes en ordentlig Generalsuperintendent. Nede fra Tønning skriver Pastor P. W. Christensen (15/5): »Jeg troer ikke, at Regjeringen er Skyld i, at *Martensen* ikke vil være Superintendent«, og (24/5): »Sluttelig tillader jeg mig endnu engang at komme tilbage paa den Ligegyldighed, hvormed det danske Folk, som jo nu dog skal og vil spille en constitutionel Rolle, synes at betragte og behandle de slesvigske Anliggender. Vil *Martensen* ikke være Super-

¹) A VI Nr. 3a Stk. 104.

intendent, saa er derved sagtens Intet at gjøre; men dette er dog et mærkeligt Beviis paa, hvor utilbøielig man er til at gjøre eller offre Noget for Slesvig, naar man sidder godt i det ovre i Kbhvn. Og han er en født Flensborger — Fy!»

I sit Brev af 5. Juni til Dorner¹ kommer Martensen ikke ind paa det anførte Haab, der skulde være om alligevel at faa ham overtalt, men udtaler sig aabent om sit Syn paa Kirkeforholdene dernede:

»Der har rigtignok, som De bemærker, været alvorlig Tale om mig som Superintendent. Længe vaklede jeg, da Sagen laa mig meget paa Hjerte og Samvittighed, men maatte alligevel efter moden Prøvelse sige Nej, dels fordi jeg ikke tiltroede min Individualitet at kunne udfylde en saa exoterisk Post med saa mange praktiske Forretninger, dels fordi jeg ikke turde haabe helt at kunne virke efter min Indstilling. Stillingen er højst ansvarsfuld, og alligevel er man i højvigtige Punkter afhængig af Regeringen og er udelukkende henvist til ens moralske Indflydelse, hvilket altid er præcært.

Jeg takker Dem, fordi De skriver saa aabent og fortroligt til mig om denne Sag. Hvorfor skulde vi ikke ogsaa udtale os aabent overfor hinanden, eftersom vi begge er os bevidste kun at ville det rette. Netop derfor maa jeg gøre en Bemærkning. Naar der tales om den slesvigske Kirkes Ødelæggelse og Hærgning indenfor den, saa synes man fra tysk Side ikke at ville indrømme, at der i en Henseende er sket et virkeligt Fremskridt til det bedre, forsaavidt som i det nordlige Slesvig det hidtil saa forsømte og tilbagetrængte danske Element er kommet til dets Ret. Her maa I gode Folk gøre Indrømmelser og yde Anerkendelse, hvis I vil holde paa eders egen Ret. Men jeg tilstaar gerne, at det danske Element ikke maa udvides paa utilbørlig Maade. Hvad angaar det tyske Slesvig, som sandelig ikke ligger mig mindre paa Hjerte, spørger De (dog vel overvejende med Hensblik paa tysktalende Menigheder): hvorfor foretages der ikke en Revision af Distrikterne? Jeg vil ikke drøfte denne Fordrings Retmæssighed, men kun ganske simpelt sige: jeg tror ikke, at dette vil ske og kan ske under nuværende Forhold. Derimod tror jeg og er overbevist om at noget andet *maa* ske, selvom det ikke sker lige i Øjeblikket: 1) Ansættelse af tyskdannede *Candidater*, som er egnede til at betjene Slesvigs tyske Menigheder,

¹) Anf. Bog S. 225—227.

hvilket hænger sammen med Indretningen af en theologisk Eksamens-kommission.¹ 2) En Revision af Sprogforholdene, særlig i Grænseegnene, navnlig Angel. — Ganske vist synes man jo nu at ville lade alt bero, som det er. Men jeg kan kun betragte dette som foreløbigt, netop fordi jeg anser det anførte for at være nødvendigt. Om ikke før, saa venter jeg, at disse Forhold vil komme paa Tale ved de slesvigske Provinsialstænders Aabning. Der vil da kunne indtræde et Vendepunkt. Gid saa ikke blot Fanatisme maa staa imod Fanatisme og gid saa Repræsentanterne for de tyske Interesser ikke vil stille ubegrænsede Fordringer, men forene Bestemthed med Besindighed. (Højst ubesindige er f. Eks. den gode Pelts Klager², fordi de taber sig i det grænseløse og derfor i det usande).

Desværre er Sindene endnu optændte af Had og Uvilje. Der mangler den gensidige Tillid og Imødekommenhed. Saaledes læste jeg fornylig i Hamburger Correspondent, at Grunden til, at jeg ikke ansattes i Slesvig, var den, at jeg havde krævet at blive *Biskop* og vilde indføre den danske Liturgi i Slesvig. Dem behøver jeg ikke at forsikre, at der heri ikke er et sandt Ord. Sandt er, at de slesvigske Provster, som henvendte sig til mig med en Skrivelse, samtidig indsendte et Bønskrift til Ministeriet, hvori de ganske vist udtalte Ønsket om at faa mig til Biskop, ligesom Slesvig i gamle Dage havde en Biskop. Men denne Tanke forkastedes med det samme af mig ikke mindre end af Grev Moltke, fordi vi straks var klare over, at en saadan Forandring vilde vække Forargelse i Befolkningen³, som naturligvis med Forandring vilde spørge: hvortil denne Forandring? Men naar der siges, at jeg oven i Købet vilde have paatvunget det stakkels Folk den danske Liturgi med Messedragter osv., saa er dette selvfølgelig absolut grebet ud af Luften.«

Pastor Christensen var af en anden Mening med Hensyn til Liturgien, paa hvilket Omraade der herskede stor Forvirring i Sønderjylland og skriver (23. Jan. 1853): »Der er

¹) Oprettedes ved kgl. Patent af 3. December s. A.

²) Der hentydes formentlig til Prof. Pelts theol. Betænkning fra Kiel Febr. 1850 »De slesvigske Præsters Forhold til den i Hertugd. Slesvig indsatte Bestyrelseskommission« (Kiel 1850).

³) Dette strider mod, hvad Prof. C. Paulsen 1. Aug. 1852 skriver til Prof. Flor: »C. Moltke . . . har dog ingen danske Sympathier, vilde ikke engang indrømme den, blandt flere, af Martensen stillede Betingelse, at føre det danske Navn Biskop«. Ny kgl. S. 1766 Fol. Brevnummer 590. Kgl. Bibliothek.

nu *Rudelbach*; han var vistnok Mand for at indføre den lutherske Agende i hele Hertugdømmet, om Regjeringen vilde sætte ham til Generalsuperintendent over samme.« Regensburg søgte nu — tilsyneladende — at gøre en Ende paa »Raadvildhedens Sag« alias Bispesagen ved at opfordre Provst *Ulrich Sechmann Boesen* i Fjelstrup til at modtage Stillingen. Hans Brev, ifl. Boesens Svar, er dateret 19. Apr. 1853, men kendes ikke nærmere. Men Boesen svarer under 26. s. M. i et meget langt Brev¹, hvor det til Indledning hedder: »Deres meget ærede Brev af 19de d. M. imodtog jeg i Torsdags Aftes, og skjøndt dets overraskende Indhold har sat mine Tanker i en saadan Bevægelse til mangfoldige Sider, at jeg endnu næppe kan sige, at de igjen have concentreret sig i den indre Roe og Klarhed, som jeg saa gjerne ønsker og som i saa vigtige Anliggender vistnok er fornødent, førend man tager en afgjørende Beslutning, saa tør jeg dog ikke længer udsætte at meddele Dem mit Svar.«

I Svaret gør han gældende, at han saare paaskønner den Ære, der er vist ham ved at henvende sig til ham, netop fordi han baade betænker Embedets Ansvar og sine Evner og Kræfter. Da han som Generalsuperintendent skal virke i hele Slesvig, er han betænkelig med Hensyn til det tyske Sprog, og da han skal være Hovedeksaminator ved Embedseksamen frygter han for ikke at kunne træde i en theologisk Professors Sted. Til Slut udtrykker han endnu sin Taknemlighed over Ministeriets gode Mening og at »jeg deri seer en stor Opmuntring til af yderste Ævne at virke i ethvert Kald, hvortil jeg maatte findes egnet. Dertil knytter jeg mit oprigtige Ønske om, at en dygtigere og mere qualificeret snart maatte indtage denne høie Post i Kirken her i Hertugdømmet.« Og han lægger her Hovedvægten paa, at Vanskeligheden ligger i at bevare Kirkens Enhed, Fasthed og Sammenhold under de politiske, nationale og grundtvigske Rørelser, som skyldes Subjektivismens Tidsaand.

¹) Aftrykt i Sønderj. Aarb. 1928, S. 162—65.

4. INDTIL BOESENS UDNÆVNELSE

11. APRIL 1854.

Som man ser, gav Boesen ikke noget afgørende Afslag, men skød sig ind under Ministeriets Ansvar. Og det overraskende skete, at man fra oven tøvede med at udnævne Boesen. Med Rette siger Dr. Hjelholt¹: »Man fristes til at spørge, om der atter skulde have vist sig blot en Mulighed for at overtale Martensen . . . Har Moltke paany forhandlet med Martensen? Og skulde Martensens Rejse i Juli 1853 i Flensborg og Angel staa i Forbindelse hermed?« Det er efter det forliggende Materiale ikke muligt at besvare dette Spørgsmaal med blot nogenlunde Sikkerhed. Sikkert er, at man i Almenheden opfattede Martensens Rejse som en Forberedelse til at give et Svar paa en fornyet Henvendelse. Saaledes skriver Pastor Ehrenreich i Rylskov 13. Juli til Regensburg: »Mon han lader sig bevæge?« Og Pastor Aleth Hansen i Husby skriver samme Dag til R.: »Han er ikke den Mand, som vi kan bruge. Lad de Studerende i Kjøbenhavn kun beholde ham«². Det var Martensens uforsonlige Stilling til Sprogreskripterne, som bevirkede slige Ytringer og som sikkert ogsaa mere og mere klargjorde for ham selv og Moltke, at en Bispeudnævnelse under de Omstændigheder vilde være uheldig, ja umulig.

Mere og mere blev Boesen den, hvem Øjnene kom til at hvile paa. Det var ham, som ved Stænderforsamlingens Aabning 4. Okt. s. A. kom til at holde Prædikenen paa Dansk, og det var ham, som blev det danske Partis Ordfører i Drøftelsen af Tillischs Sprogreskripter og Kirkelivet. Ved at visitere i nogle af de mest omtumlede Sogne kunde

¹) Anf. Sted S. 383.

²) Med endnu større Voldsomhed udtrykker Amtmand Heltzen i Aabenraa sig i et Brev af 11. Aug. til R.: »De har vel hørt, at Martensen har opført sig paa det mest forræderiske i Angeln og Slesvig By, og at man betragter ham som udsendt Spion? Gudskeelov, at han ikke blev Superintendent — forudsat at han dog ikke cabaliserer sig dertil endnu.»

han gennem Selvsyn prøve de Erfaringer, som Asschenfeldts Visitatser havde bragt for Lyset samme Aar. Hans Taler ved forskellige Lejligheder havde et saa afgjort dansk Præg, at han i Folks Øjne mere og mere kom til at staa som den, der var selvskrevet til Stillingen.

Med Henblik paa det theologiske Eksamenskollegium, hvoraf Pastor Graae var Medlem, skriver denne 12. Maj 1853 til Regenburg: »Jammerligt er det, at vi ikke kunne faae en ordentlig Generalsuperintendent, der dog virkelig kunde haardt behøves som Hoved for »det lærde Fakultet«.« I samme Brev fortæller han, at Provst Boesen 19. s. M. skulde samles i Hjortkær for sammen med Superintendenterne at drøfte Ophævelsen af det slesvig-holstenske Bibelselskab. 30. Juni skriver Graae: »Det er i det hele taget en gruelig urimelig Maade, Examenen her er bleven holdt paa denne Gang endnu; men jeg haaber da, at der sker en Reform ad Aare. Har De ikke senere tænkt paa Prof. *Nielsen* i Lyngby?«¹ Vedrørende Sprogskripterne i Stænderforsamlingen hedder det i Graaes Brev af 14. Okt.: »Provst Boesen er flink og, hvad denne Sag angaaer, det danske Parties Hoved og Fører, ligesom han i det hele taget udøver en god Indflydelse.« Henved 14 Dage senere: »Jeg skriver strax for at underrette Dem om, at det er aldeles urigtigt, hvad der er berettet om Pr(ovst) B(oesen); jeg omgaaes daglig med ham og kan forsikre, at han er paalidelig i enhver Henseende, men han er dybere og lunere, end at Enhver, han taler med, faaer Alt ud af ham.«

Søndag d. 18. Sept. havde Boesen haft en Sammenkomst med Regenburg i Aabenraa, og her havde Regenburg forebragt ham »den indstændige Begjæring fra Ministeren, Grev C. Moltke, at han dog endelig maatte varetage det nævnte Embede, da man ingen anden vidste, til hvem man kunde betroe det, hvorhos man overlod til ham selv at stille sine

¹) Seminarieførster i Lyngby, Djursland, Fr. Nielsen, som man allerede i 1850 havde tænkt paa som Generalsuperintendent, se S. 665.

Betingelser«¹. Men Sagen trak fremdeles i Langdrag, saa Graae i nævnte Oktoberbrev, hvori han nævner, at han sammen med Boesen har været omkring i Angel i Bogtrykker Kastrups Karet, bemærker: »Jeg tror nok, at B[oesen] længes efter at vide, hvad det bliver til med General-sup.« 28. Nov. udbryder han utaalmodigt: »Jeg længes ogsaa efter at se Boesens Udnævnelse; det vil være en Manifestation af Ministeriets Villie i Sprogsagen.« Og i samme Retning gaar Bankkasserer Hans Torms Ytring i et Brev til R. af 1. Dec.: »Provst Boesen er en fortræffelig Mand. Man siger, han skal være General-Superintendent; men det er vel kun Snak. Han er vel alt for Dansk —. Og endelig skriver Prof. C. Paulsen 11. Jan. 1854 til R.: »Jeg haaber, De sætter i Provst Boesen den gode Hyrde over den slesvigske Kirke. Han har vundet almindelig Agtelse og Anseelse!«

Netop paa Grund af Boesens Stilling i national Henseende var det vel, at Regeringen ventede lidt endnu, inden den gennem Regensburg sendte sin 3. Opfordring til Boesen, nemlig 28. Marts 1854. I sit Svar af 1. Apr. 1854 stillede han bl. a. af Hensyn til Grundtvigianerne den Betingelse at faa Indflydelse paa Besættelsen af Provsteembederne og udtalte Ønsket om at faa Titel af Biskop².

Allerede 10 Dage efter, 11. Apr. kunde Kongen underskrive Ministeriets Forestilling³ om at udnævne Provst *Boesen* i »den Forventning, at han, saafremt dette Ministeriets allerunderdanigste Forslag Allernaadigst maatte blive bifaldet, vil virke til Velsignelse for det kirkelige Liv i Hertugdømmet og vide at vinde Geistlighedens Agtelse og Tillid.«

Hvorvidt det lykkedes Biskop Boesen at opfylde disse og andre Forventninger, ligger det uden for denne Afhandlings

¹) Boesens Selvbibliografi, »Den slesvigske Biskop U. S. B.'s Liv og Virken«, udg. af E. Boesen, Kbh. 1868, S. 18.

²) Hele Brevet er trykt i Sønderj. Aarb. 1928, S. 172—178.

³) Denne er aftrykt sammesteds, S. 179—187.

Opgave at gøre Rede for¹. Men her er forsøgt paa ved at tegne Baggrunden og Forhistorien for Boesens Udnævnelse at vise, hvilket indviklet og omfattende Problem dermed fik sin foreløbige praktiske Løsning.

Tilføjelse under Korrekturen:

Til Belysning af Emnet skal jeg endnu gengive en Udtalelse af Regenburg fra et af dennes Breve til C. F. Wegener² fra 1852: »Da jeg i Mai M. f. A. talte med Martensen, havde han vel Tvivl om, at den danske Sprogsag kunde gaae frem, men ønskede det og ytrede Interesse derfor; jeg kunde ikke antage andet end, at han nu efter at Factum beviser Muligheden des lettere vilde kunne bevæges, især da Omgangen her med de danske Præster maatte være ham gavnlige; men maaskee virker Luften paa ham allerede; i saa Fald veed jeg ikke andet end, at Clausen og andre fraraader ham Modtagelse; ved hans Ængstelighed vil det ikke være vanskeligt. Vi maa ikke have en anden Tolderlund til Biskop. A propos af Biskop: da jeg talte med Martensen, var han enig i, at Biskop var den ene rette Titel; jeg haaber, at han under alle Omstændigheder holder derpaa. Moltke vil heri let give efter. Modtager Martensen ikke, saa have vi forøvrigt Delingen [af Generalsuperintendenturen] for Døren, og det er det værste af Alt. Allerede i 1846—47 har Moltke udtalt den Mening, at der burde deles efter en Linie Flensborg—Tønder; dengang ansaaes dette for et uhyre Fremskridt, og Moltke er vist saa stor paa hans daværende formentlige Retfærdighed, at han nu holder fast derved. Jeg siger her, hvad jeg kan sige med Sandhed, at Kongen paa det bestemteste har erklæret at ville opretholde Tillisches System og navnlig Sprogsagen, at Moltke har givet Kongen sit Løfte at ville handle i Overensstemmelse hermed, og at Moltke sikkert holder dette Løfte . . . Jeg har ikke og vil ikke have ringeste Tvivl om, at han vil gaae i dansk Retning, og ikke ringeste Grund til at tro, at han tvivler paa min Retfærdighed mod det tyske . . .«

¹) Af de Kommentarer, Udnævnelsen fik i Breve til Regenburg skal lige nævnes Amtmand W. Johannsens fra Husum (25. Apr.): »Meget har jeg glædet mig over Boesens Udnævnelse til Biskop for Slesvig, uagtet jeg i min Viisdom troer, at *Biskop Hansen* havde været endnu mere skikket til denne Post.«

²) I W's Privatarkiv.

Besættelsen af Roskilde Domprovsti 1866.

Af Bjørn Kornerup.

Den Præstekaldelse, der skal belyses gennem de nedenfor aftrykte Aktstykker, hører uden Tvivl til de mærkeligste gejstlige Embedsbesættelser herhjemme i det 19de Aarhundrede. Ikke blot tiltrækker den sig Interessen paa Grund af det anseelige Embede, der her er Tale om, og den Kreds af tildels betydelige og i dansk Kirkehistorie velkendte Personligheder, der meldte sig som Ansøgere, men især har den i administrativ Henseende Krav paa mere end almindelig Opmærksomhed ved den Maade, paa hvilken Valget mellem de ansøgende blev truffet, idet den vistnok er det eneste kendte Eksempel paa, at Landets regerende Konge ved et Præstekalds Besættelse har resolveret direkte imod en Kirkeministers Indstilling og har foretrukket en anden Kandidat end den af Ministeriet udpegede¹.

Efter i henvend 25 Aar at have virket som Domprovst og Sognepræst i Roskilde søgte *Søren Rosbjerg Ortved* (1796—1872) i sit 70. Aar sin Afsked, der bevilgedes ham under 12. Januar 1866. Nogen særdeles betydelig Mand havde han næppe været. Allerede da han var ung, ankedes der over, at han i sin Iver for at efterligne Mynster som Prædikant kun havde tilegnet sig dennes Svagheder², og Mynster

¹) Sagens Akter findes i det af Kirkeministeriet til Rigsarkivet afgivne Arkiv: Nr. 1 i Pk. »Ansøgninger om Præstekald 1866 I«, Nr. 2 og 3 i Indlæg til Registranten for 1. Departement 1866 Nr. 877 og Nr. 4 i Forestillingsprotokollen for 1. Depart. 1866 Nr. 39. — Jeg bringer Kirkeministeriet, specielt Departementschef Holbøll, min ærbødige Tak, fordi man har givet mig Tilladelse til at benytte disse Arkivalier.

²) Christine Daugaard, Biskop Daugaard I, 265.

selv udtalte sig 1842 efter en Visitats hos ham med alt andet end Begejstring om ham. Hans Katechisation var kold, hedder det, og hans Prædiken, der bestod af »idel Moraliteter«, havde intet dybere tiltalende¹. Hans Tilknytning til Mynster har da antagelig væsentlig indskrænket sig til det formelle, og hans Standpunkt var (som det ogsaa siges andetsteds) i det hele rationalistisk præget². Selvom han prises for sin omfattende Dannelse og sit venlige, humane Sindelag, der bragte ham i et godt Forhold til Menigheden³, synes han ikke at have ejet den fornødne Kraft til at gøre en kirkelig Indsats af virkelig Betydning paa en saa omfattende og i flere Henseender krævende Post, som Domprovstiet i Roskilde var. Biskop Martensen siger da ogsaa rent ud i Indstillingen om hans Eftermand, at Roskilde »i religiøs Henseende i høi Grad har været forsømt«⁴, og da Ortwed tilmed i sine senere Aar var svagelig, blev det ham efter en Visitats 1861 paalagt som Medhjælper at holde en personel Kapellan. Der var derfor dobbelt Grund til at underkaste Spørgsmaalet om, hvem der skulde være hans Efterfølger, den alvorligste og mest alsidige Overvejelse.

Ikke faa Ansøgere meldte sig til det eftertragtede Embede, deriblandt Mænd som Dr. C. A. H. Kalkar og F. V. Andersen, senere ogsaa H. P. Kofoed-Hansen, G. Fr. A. Graae, Erik Høyer Møller og H. F. Helweg, men Kampen kom faktisk til at staa mellem den ældste Ansøger, Dr. theol. *Hans Christian Rørdam* (1803—69), Sognepræst i Hammer og Lundby, og *Ludvig Jacob Mendel Gude* (1820—95), Sognepræst i Hunseby paa Lolland. Det er bekendt nok,

¹) J. P. Mynsters Visitatsdagbøger i Sjællands Bispearkiv (Landsarkivet for Sjælland m. m.).

²) Aarvog, udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt, 1919 S. 62. Ganske det samme Indtryk gør ogsaa de af S. R. Ortwed 1837 udgivne »Prædikener holdne ved forskellige særegne Leiligheder«.

³) F. E. Hundrup, Præster ved Roeskilde Domkirke efter Reformationen S. 36—7. Jvfr. S. V. Wiberg, Dansk Præstehistorie II, 638.

⁴) Jvfr. nedenfor S. 697.

hvorledes den sidstnævnte fra sin Ungdom følte sig nøje knyttet til Martensen, hvem han med Begejstring havde hørt i sine Studenterdage¹, og som maaske ingen anden herhjemme havde han tilegnet sig dennes kirkelige og teologiske Syn, for hvilket han til sin Død stod som en trofast Vaabendrager og Værner. Ogsaa Martensen regnede Livet igennem Gude til sine nærmeste Venner². Det var da kun naturligt, at han 1866 kunde ønske denne Mand til Domprovst i Roskilde, og i sin Indstilling til Ministeriet gjorde han udførligt Rede for de Grunde, der bestemte ham hertil. Med al Agtelse for flere af de andre Ansøgere, især den ældste, Dr. Rørdam, maatte han afgjort holde paa, at Gude var langt at foretrække som den, der i enhver Henseende var bedst egnet til at gøre Fyldest overfor de forskelligartede Krav, som det vigtige og vanskelige Embede som Domprovst i Roskilde stillede til sin Indehaver. Men til det saglige kom tillige et personligt Hensyn: som Sjællands Biskop maatte Martensen meget ønske, at den, der som Domprovst skulde høre til hans direkte Medarbejdere i Stiftets Styrelse, var en Mand, med hvem han følte sig forbundet i inderlig Sympati og nøje Venskab. Dette var saa meget vigtigere, som Biskoppen Aaret i Forvejen havde lidt det tunge Tab at miste sin nærmeste Ven og Medarbejder, Stiftsprovsten i København J. H. Paulli³.

Ministeriet kunde ikke billige de Betragtninger, der var

¹) Jvfr. Gudes Selvbibliografi i Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest 1874 S. 44.

²) H. L. Martensen, Af mit Levnet III, 137—8. Josepha Martensen, H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner S. 228.

³) Man kan maaske undre sig over Fremhævelsen af dette Synspunkt, da Paulli til Efterfølger havde faaet P. C. Rothe, hvem Martensen ogsaa senere henregner blandt sine nærmeste Venner og Medarbejdere (Af mit Levnet III, 137—8). Det synes dog, som om Martensen i hvert Tilfælde paa dette Tidspunkt — 1866 — ikke har haft saa stor Tillid til Rothe som siden. Tør man tro Fru Heiberg, havde han endog oprindelig stillet sig afvisende overfor Tanken om at gøre Rothe til Stiftsprovst (Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860—1889, udg. af Aage Friis og P. Munch, II, 9—10).

gjort gældende af Biskoppen, og i den Forestilling, som den daværende Kirkeminister Th. Rosenørn Teilmann nedlagde for Hans Majestæt, ytrede det, at hvor gerne man end vilde imødekomme et Ønske fra Biskop Martensens Side, kunde man ikke tillægge de af ham anførte Grunde en saadan Vægt, at man fandt det forsvarligt at forbigaa den langt ældre Ansøger, Dr. H. C. Rørdam, som Ministeren derfor indstillede til at blive Domprovst. Dog maa det bemærkes, at Ministeren i sin Indstilling lige som lader en Udvej aaben for Kongen til at se bort fra Ministeriets Standpunkt, idet han til Slut »henstiller«, hvilken Vægt Hans Majestæt maatte tillægge Biskoppens Ønske om at faa Embedet besat med sin Kandidat.

Martensen, der tillige var kgl. Confessionarius, maa imidlertid have vidst at bruge sin Indflydelse ved Hove saaledes, at alle Betæneligheder blev overvundne, og hans Vilje blev den afgørende, thi ved kgl. Resolution af 23. Marts 1866 udnævntes Gude til Domprovst i Roskilde. Man forstaar, at det var med en vis Tilfredshed, at Martensen kort Tid efter — den 27. Marts — kunde skrive til sin gode Ven, Biskop Laub i Viborg: »Roeskilde Domkirke haaber jeg nu at have faaet heldigt besat med Gude til Domprovst og med Tolstrup til anden Præst, begge fortræffelige Mænd, der sikkert vilde kunne arbeide sammen til Velsignelse for Menigheden og for sig selv. Anciennitetsprincippet burde ved denne Leilighed vige for Hensynet til Embedets og Menighedens Tarv, hvad ogsaa altid har været Tilfældet.«¹

For Dr. Rørdam maa Afgørelsen sikkert have været en alvorlig Skuffelse. Som han skriver i sin Ansøgning, havde han lige fra sin Skoletid i Roskilde anset det som »en ædel Sag« at komme til at tjene som Præst ved Domkirken i denne By, og saa stærkt havde hans Ønske været herom, at han samtidig med at ansøge om Domprovstiet tillige indgav Ansøgning om subsidiært at komme i Betragtning ved

¹) Biskop Otto Laubs Levnet. Udg. af F. L. Mynster og G. Schepelehn, II, 1. Afdel., S. 201.

Besættelsen af det ligeledes ledige Embede som Andenpræst ved samme Kirke.¹ En Trøst maa det dog have været ham, at han, der den 17. Marts 1850 paa særlig hædrende Maade var blevet udnævnt til Ridder af Dannebrog for sine Fortjenester under Fredericias Belejring, umiddelbart efter Besættelsen af Domprovstiet, den 8. Maj 1866, modtog Dannebrogsmændenes Hæderstegn sammen med den tredie Hovedansøger, Dr. Kalkar². Da disse Naadesbevisninger ikke blev de paagældende til Del som Følge af en Indstilling fra Kirkeministeriet, maa de være udgaaet direkte fra Kabinettet og skyldes formentlig ogsaa Martensens Indflydelse.

1.

1866 2. Februar. Sognepræst i Hammer og Lundby, Dr. theol. Hans Christian Rørdams Ansøgning om Roskilde Domprovsti.

Til Kongen!

Hammer, den 2den Februar 1866.

Med Tillid til Deres Majestæts allernaadigste Hensyn til min Embedsførelse og Anciennitet i geistlig Virksomhed tillader jeg mig allerunderdanigst at ansøge om Embedet som Sognepræst og Domprovst ved Roeskilde Domkirke. Angaaende min Fortid maa jeg allerunderdanigst anføre Følgende: Jeg er nu 62 Aar gammel, født i Aaret 1803, og jeg har været Sognepræst i 36 Aar. I October 1824 blev jeg theologisk Candidat med Charakter Laudabilis. I Aaret 1828 blev jeg Licentiat i Theologien, og i Januar 1829 blev jeg allernaadigst kaldet til Sognepræst for Laastrup og

¹) Rørdams Ansøgning af 2. Februar 1866 herom findes i den S. 686 Note 1 nævnte Pakke Ansøgninger om Præstekald. Under 25. Februar s. A. trak han dog denne Ansøgning tilbage, da han havde haft Lejlighed til at gøre sig bekendt med de økonomiske Kaar, Andenpræsteembedet kunde byde paa.

²) Departementstidenden 1866 S. 526.

Skals Menigheder i Viborg Stift. I Mai 1839 disputerede jeg for Doctorgraden i Theologien, og i November 1840 blev jeg beskikket til Sognepræst for Michaelis Menighed i Fredericia og Annexet Erritsøe. I denne Embedsstilling overværede jeg Krigsaarene 1848 og 1849, og i Slutningen af sidstnævnte Aar blev det mig overdraget at indtræde i den Commission, som af Regeringen blev nedsat til at fordele Krigsskadeerstatningen i Jylland. I Marts 1850 blev jeg allernaadigst udnævnt til Ridder af Dannebrog, og i September samme Aar blev jeg befordret til mit nuværende Embede, Hammer og Lundbye Sognekald i Præstøe Amt. Under min Embedstid her paa Stedet har det høie Ministerium for Kirke og Undervisningsvæsenet ved Skrivelse af 27 Februar 1852 tilkaldt mig som Censor ved den anordnede Prøveforelæsning i Anledning af det vacante theologiske Professorat, og ved samme høie Ministeriums Skrivelse af 20 December 1853 ifølge allernaadigst Rescript blev jeg beskikket til at indtræde som Medlem i Kirkecommissionen, som under 2den Juni 1854 afgav sine Betænkninger og Andragender om de kirkelige Anliggender. Idet jeg saaledes har havt den Ære at være kaldet til Tjeneste for det Offentlige ogsaa udenfor min nærmeste Embedsgjerning, ligesom jeg ogsaa ved forskellige Skrifter har arbejdet i den theologiske og kirkelige Litteratur, har det dog stedse været Hovedmaalet for mig at virke med Flid i det mig betroede geistlige Kald. Jeg føler endnu, at jeg besidder Evne og Kraft til at fyldestgøre det geistlige Embedes Gjerning, hvor Deres Majestæt maatte behage allernaadigst at bruge min Tjeneste, og i Anledning af denne min allerunderdanigste Ansøgning om Embede ved Roeskilde Domkirke vover jeg isærdeleshed at bemærke, at det er med særlig Drift og Iver jeg ønsker at kunne opnaae dette Embede. Fra min Ungdom af, da jeg som Discipel frekventerede Roeskilde Skole, og fremdeles staidigt, har det staaet for mig som en ædel Sag at kunne tjene som Præst ved Roeskilde Domkirke. Jeg har stræbt

efter dette Maal ved alvorlig Virksomhed i min Embedstid, saavel som ved theologisk Uddannelse. Det er ikke Attraa efter større Indtægter, der bevæger mig til at søge dette Embede; thi jeg maa antage, at Domprovstens Embede med Pension til Formand vil blive noget mindre i Indtægt end Hammer Sognekald; men jeg bevæges af Lyst og Drift til den geistlige Stilling ved denne Kirke. Jeg henstiller mit allerunderdanigste Ønske og min Bøn til min Konges høie Naade, idet jeg med al Beskedenhed og med Erkjendelse af egen Ufuldkommenhed dog troer at turde tænke, at jeg har et saadant Navn blandt mine Embedsbrødre, at jeg ikke uværdigt tør indstille mig iblandt Ansøgerne. Dersom det allernaadigst maatte behage Deres Majestæt at høre min Bøn, vilde jeg med den taknemligste Erkjendelse paa skjønne denne Naadesbevisning, og det skulde være min ivrigste Bestræbelse fremdeles at føre mit Embede til Nytte og Ære for den danske Kirke.

allerunderdanigst

Hans Christian Rørdam.

Paategning af Provsten i Hammer og Tybjerg Herreders Provsti, Sognepræst i Sværdborg Carl Bruun:

Ansøgeren er saa velbekjendt som Videnskabsmand og som dygtig og nidkær Sjælesørger og Præst i flere Retninger, at jeg — naar han nu af flere Grunde søger om et af de ledigværende Embeder ved Roeskilde Domkirke, — kun behøver at ledsage hans Ansøgning med et særdeles Ønske om, at den allernaadigst maatte bevilges, idet jeg paa Embedsvegne tilføier, at de ved hans Præstegaard befundne Mangler ved sidstafholdte Syn fandtes afhjulpne, samt at jeg ikke formener, at der med Hensyn til hans Alder kan være nogen Betænkelighed tilstede ved en saadan Ansættelse, da han med fuld Aandskraft fortiden forener et fuldkomment godt Helbred.

Hammer og Tybjerg Herreders Provsti d. 7 Februar 1866.

Allerunderdanigst

C. Bruun.

Paategning af Sjællands Biskop H. L. Martensen:

Ansøgeren er en særdeles dygtig og nidkær Mand, der besjæles af levende Kjærlighed til Embedets Gjerning. Som han udfører sit Præste- og Sjælesørgerembede med samvittighedsfuld Troskab, saaledes har han ogsaa, til at hævde og forsvare den evangelisk-lutherske Kirke, udgivet flere Skrifter, der baade vidne om grundige Studier og om en høist agtværdig Stræben. Han har i sine hidtilværende Embedsstillinger erhvervet sig almindelig Agtelse og Yndest og tillader jeg mig derfor at anbefale ham paa det Bedste til Deres Majestæts Naade.

Kiøbenhavn, den 7de Marts 1866

allerunderdanigst

H. L. Martensen.

2.

1866 30. Januar. Sognepræst i Hunseby Ludvig Jacob Mendel Gude ansøger om Roskilde Domprovsti.

Undertegnede vover allerunderdanigst at ansøge om at maatte blive allernaadigst kaldet til det ledige Sognepræste-Embede og Domprovstie ved Roeskilde Domkirke.

I Foraaret 1844 underkastede jeg mig den theologiske Embeds-Examen og erholdt ved denne Charakteren Admodum Laudabilis, ligesom jeg og var saa heldig at opnaae den samme Charakter ved den homiletiske og ved den katechetiske Prøve. Under 3die Juli 1848 blev jeg allernaadigst kaldet til Sognepræst for Hunseby Menighed paa Lolland.

I dette Embede, hvortil jeg i en yngre Alder blev kaldet ifølge Indstilling af Lehnsgreve Knuth til Knuthenborg efter den dagjeldende private Kaldsret, har jeg nu arbeidet i henved 18 Aar, under ikke ganske almindelige Forhold.

Uagtet jeg kan see tilbage paa disse Aar med Taknemmelighed for, at de ei have været uden Velsignelse, maa jeg dog ønske en Forandring. Dertil bevæges jeg ikke af Hensyn til en Forbedring i Embedskaar, hvilken jeg ikke for

Tiden vilde opnaae, dersom Domprovstiet allernaadigst maatte blive mig forundt. Men jeg har stedse følt Trang til at arbeide for Evangeliet i et større Menneskesamfund, og jeg føler mig trykket af det herværende Clima, som er mig personlig ugunstigt.

Flere Gange har jeg derfor ansøgt om et andet Embede, i 1856 om Sognepræste-Embedet ved Helliggeistes Kirke i Kiøbenhavn, i 1857 om Sognepræste-Embedet ved Garnisons Kirke sammesteds, i 1859 om det samme Embede.

I Haab om et gunstigt Vidnesbyrd fra mine geistlige Foresatte, og med Tilføiende, at min theologiske Retning vil kunne kjendes saavel af et større theologisk Skrift (Irvingianismens Betydning i vor Tid. Et Bidrag til religiøs Tidsbetragtning. 1859) som og af flere mindre, især homiletiske (Prædikener og Leilighedstaler), tillader jeg mig nu at anbefale denne min allerunderdanigste Ansøgning til Deres Kongelige Majestæts Naade.

Hunseby 30 Januar 1866.

allerunderdanigst

L. Gude.

Paategning af Provsten i Musse Herreds Provsti, Sognepræst i Kjettinge og Breiinging John Thomsen Gad:

Allerunderdanigst Erklæring.

Ansøgeren kan jeg efter Pligt og Samvittighed meddele det Vidnesbyrd, at han i de 18 Aar han har været i sit nuhavende Embede, har arbeidet med utrættelig og christelig Nidkjerhed og med megen Dygtighed i dets forskjellige Brancher; idet han ogsaa ved Siden deraf har vidst at vinde Tid til at vedblive theologiskt Studium i videre Omfang. Ved sin særdeles Begavelse som Prædikant, der er anerkjendt ogsaa i videre Kreds, har han i høi Grad fremkaldt og vidst at conservere den kirkelige Sands i sin Menighed. Ogsaa den heldige Omordning af Pastoratets Skolevæsen, som befinder sig i fortrinlig god Stand, skyldes for Størstedelen hans ufortrødne Iver og Omsorg. Skjøndt han ved mange dyrebare Baand er knyttet til sit nuhavende

Embede, hvor hans Virksomhed ved Guds Bistand har været til Velsignelse, har han dog troet at burde lyde det indre Kald, han fornemmer, til i en større Kreds at virke i sin Herres Tjeneste, og efterat han hidtil har søgt flere geistlige Embeder i Hovedstaden, føler han sig nu draget til allerunderdanigst at ansøge om det ledige Sognepræste- og Domprovste-Embede ved Domkirken i Roeskilde, uagtet dettes Indtægter, saalænge Pension deraf vil være at udrede til Formanden, maa antages at ville blive betydeligt mindre end dem, han nu har, — og da jeg maa ansee ham for at være fortrinlig skikket dertil, vover jeg allerunderdanigst at anbefale denne hans Ansøgning til Deres Majestæts allernaadigste Bevaagenhed.

Kjættinge Præstegaard den 31te Januar 1866.

Allerunderdanigst

J. Thomsen Gad.

Paategning af Biskoppen over Lollands-Falsters Stift Severin Claudius Wilken Bindesbøll:

Ansøgeren er en meer end almindelig begavet Taler, grebet af det Evangelium, han forkynder, streng, rolig, naturlig, uden Lidenskab, kjendt og paaskjønnet ikke blot i den Kreds, hvor han er sat til at virke, men ogsaa udenfor samme, navnlig af de mere dannede Klasser. Sit Embede har han forestaaet med en Nidkjerhed, Alvor og Besindighed, der har skaffet ham Indflydelse i Menigheden og givet hans Ord Vægt og Betydning; navnlig har der dannet sig et smukt Forhold mellem ham og Sognets Skolelærere, der see op til ham med Agtelse og Hengivenhed. Han har ved Siden deraf ladet det være sig magtpaaliggende at fortsætte sine Studier — hvorpaa han ved sit Skrift om Irvingianismen har givet Beviser — og at holde sig i levende Forbindelse med hvad der bevæger sig i den theologisk-videnskabelige Verden. Endskjøndt han har gjort fyldest i den Stilling, han har indtaget som Landsbypræst, maa jeg dog antage, at han fortrinnsviis egner sig til at være

Præst i en Kjøbstad. Jeg tillader mig allerunderdanigst paa bedste Maade at anbefale ham til Deres Majestæts Naade. —

Bispegaarden ved Nykjøbing d. 2 Februar 1866.

Allerunderdanigst

Bindesbøll.

3.

1866 7. Marts. Biskop H. L. Martensens Indstilling til Kirkeministeriet om Besættelsen af Roskilde Domprovsti.

Hoslagt undlader jeg ikke at tilstille det ærede Ministerium de til mig indkomne Ansøgninger om det ledige Embede som Sognepræst ved Roeskilde Domkirke og Provst i det dermed forbundne Domprovsti, nemlig fra

1. Hans Christian Rørdam, Doctor theologiæ, Sognepræst for Hammer og Lundby Menigheder, Candidat fra 1824 med Laudabilis,

2. Christian Andreas Herman Kalkar, Doctor theologiæ et philosophiæ, Sognepræst for Gladsaxe og Herløv Menigheder, Candidat fra 1826 med Laudabilis,

3. Vilhelm Carl Schousboe, Sognepræst for Slangerup og Uvelse Menigheder, Provst for Horns, Ølstykke og Liunge-Frederiksborg Herreder, Candidat fra 1835 med Laudabilis,

4. Carl August Meyn, Sognepræst for Rønne og St. Knuds Menigheder, Provst for Bornholm, Candidat fra 1835 med Laudabilis,

5. Eduard Julius Anger, Sognepræst for Gyrstinge og Flinterup Menigheder, Candidat fra 1835 med Laudabilis,

6. Georg Christian Scheller, Sognepræst for Bloustrød og Lillerød Menigheder, Candidat fra 1837 med Laudabilis,

7. Jacob Elisius Gjellebøl, Sognepræst for Præstø og Skibbinge Menigheder, Candidat fra 1839 med Laudabilis, og

8. Frederik Vilhelm Andersen, Sognepræst for Nordrup og Farringløse Menigheder, Candidat fra 1843 med Laudabilis.

Hvad Embedet angaaer, da kræver det en Mand, der i

Forening med de Egenskaber, der ere nødvendige for Provsteembedet, hvortil ikke mindst maa henregnes, at han besidder sunde Principer for Ledelsen af Kirkens og Skolens Anliggender, er udrustet med fortrinlige Gaver baade til at vække og lede det religiøse og kirkelige Liv. Det vil være overflødigt at udvikle, da det desværre alt i mange Aar har været almeenbekjendt, at Roeskilde i religiøs Henseende i høi Grad har været forsømt, uden at det har været muligt at raade Bod paa de stedfindende Mangler. Thi Ansættelsen af en personel Capellan ved Domkirken, hvilket udvirkedes som Følge af den for nogle Aar siden afholdte Visitats, har selvfølgelig ikke grundigt kunnet afhjælpe Savnet, om end den ansatte Capellan under den stedfindende religiøse Trang maa siges at have haft en heldig Virksomhed. Man vil efter min Overbeviisning kun kunne varetage Menighedens Interesse, naar man til Domprovsteembedet søger saavidt muligt at forskaffe en begavet Prædikant, der kan tiltale et høiere Dannelsesstrin end det, der i Almindelighed tør forudsættes i Landsbymenigheder, hvorfor jeg ved denne Leilighed maa gjentage, at en ubetinget Fastholden af Anciennetetsprincippet maa betragtes som utilraadeligt. Heller ikke er dette Princip, saavidt mig bekjendt, tilforn bleven ubetinget fastholdt af Kirkestyrelsen ved Præsteembeder i Kjøbstæderne og Kjøbenhavn, idet man er gaaet ud fra, at der her i høiere Grad end ved Landsbykald burde tages Hensyn til særlige personlige Egenskaber.

Hvad nu angaaer de ovennævnte Ansøgere, da maatte ifølge Anciennetetsprincippet vistnok Dr. Rørdam og Dr. Kalkar kunne nævnes som de, der maatte have fortrinlig Adkomst til dette Embede, naar der tillige sees hen til disse Mænds øvrige høist agtværdige Egenskaber. Men med al Høiagtelse for disse Mænd, med hvilke jeg er venskabeligt forbunden, og med al Anerkjendelse af deres Fortjenester, maa jeg aabent udtale, at jeg ikke anseer Nogen af dem skikket til ved deres Prædiken at vække det religiøse Liv

og at yde den Tilfredsstillelse, som i nærværende Tilfælde søges, da Ingen af dem i fortrinligere Grad er Prædikant, hvad noksom har beviist sig i deres lange forøvrigt saa hæderlige og paaskjønnelsesværdige Virksomhed for Christendom og Kirke. Heller ikke kan jeg erkjende, at Nogen af disse i fortrinlig Grad er skikkede til Provsteembedet, allermindst Dr. Kalkar, hvem jeg for min Deel aldrig vilde fordriste mig til at indstille til et Provsteembede, deels fordi hans kirkelige Grundsætninger, om de end vidne om Livlighed og Aandsbevægelighed, dog i en ikke ringe Grad savne Conseqvents og Hold, deels fordi det neppe tør forventes, at han med Stadighed vil hengive sig til Provsteembedets practiske Forretninger, allerede paa Grund af hans mangfoldige Reiser trindtomkring i Landet for at overvære Missionsmøder o. s. v. Ogsaa maa om begge disse Mænd bemærkes, at de allerede have overskredet den Aldersgrændse, udover hvilken man i Reglen ikke forfremmes til nyt Embede. At besætte Domprovsteembedet med en Mand i en saa fremrykket Alder som den her betegnede, medfører desuden en særegen Betænkelighed, paa Grund af den store Pensionsbyrde, der hviler paa Kaldet. Thi dersom det efter en saadan Mands Ansættelse og medens Pensionsbyrden endnu vedvarer, om faa Aar skulde blive nødvendigt for ham at antage Capellan, hvad aldeles ikke ligger udenfor Sandsynlighedens Omraade, men hvortil saavel Sognekaldets som Provsteembedets udstracte Forretninger efter al Rimelighed meget snart ville opfordre, vil dette aldeles ikke kunne gennemføres, fordi Embedet, der nu er bebyrdet med en Pension, der medtager henimod Halvdelen af Kaldets Indtægter, ikke vil kunne bære en yderligere Udgift. Og dersom, hvad heller ikke ligger udenfor Eventualiteternes Omraade, det skulde blive nødvendigt, at en saadan Mand, medens Pensionsbyrden endnu hviler paa Kaldet, paa Grund af indtrædende Svagelighed, maa ansøge om at entlediges med Pension, vil den største Vanskelighed opstaae, da man aldeles ikke vil være istand

til at forskaffe ham Pension. I Almindelighed forekommer det mig, at allerede den Maade, paa hvilken i de senere Aar Præster blive pensionerede, gjør det umuligt ubetinget at gennemføre Anciennetetsprincippet. Større Præsteembeder med betydelige Pensioner bør formeentligen i Reglen gives yngre Mænd, ikke blot, fordi Ældre ikke kunne være tjente med at søge dem, men ogsaa fordi man *saavidt muligt* maa sikre sig imod Eventualiteter af den paapegede Natur. Men i nærværende Tilfælde forekommer Anciennetetsprincippet mig fra de forskjelligste Sider at underligge de største Betænkeligheder.

Jeg maa derfor for mit Vedkommende indstille, at Kaldet betroes til en yngre Mand, og blandt Ansøgerne af Sjællands Stift maatte jeg finde, at En eller Anden af de Yngre f. Ex. Pastor Andersen i Nordrup i ethvert Tilfælde vilde være at foretrække for Enhver af de ovennævnte ældre Mænd.

Men jeg tillader mig ved denne Leilighed — hvad allerede er Deres Excellence Ministeren bekjendt — til Domprovsteembedet paa det Varmeste at anbefale en Mand fra et andet Stift, nemlig Pastor Gude i Hunseby paa Lolland. Alt længe har jeg antaget, at det vilde være en Acquisition, dersom han maatte kunne vindes for et af de betydeligere Embeder i Sjællands Stift. Idet jeg tør forudsætte, at han paa det fordeelagtigste er anbefalet af sin egen Biskop, skal jeg bemærke, at han maa henregnes til Landets fortrinligste Prædikanter, hvad enten der sees hen til det Vækkende, eller til det belærende frugtbare Tankeindhold, der dog formeentligen først fuldelig vil kunne paaskjønnes af en Kreds, der staaer paa et høiere Dannelsesstrin end en Landsbymenighed, om det end i Landsbymenigheden i høi Grad er paaskjønnet og har frembragt en stor og ualmindelig Virkning. Han besidder theologisk Dannelse og Videnskabelighed som Faa, hvilket han blandt Andet har lagt for Dagen ved sit høist værdifulde Arbeide om Irvingianismen, der navnligt vidner om et klart Blik for de religiøse og kirkelige Tidsphænomener, hvad i en overordnet geistlig

Stilling er af saa stor Vigtighed isærdeleshed i Tider som de nærværende. Ved disse sine geistlige og theologiske Fortrin saavel som ved sin personlige Fromhed og christelige Charakter vil han forhaabentlig i særlig Grad være skikket til at udøve en gavnlig Indflydelse paa Præster og Skolelærere i Provstiet. Han vil være vel skikket til ikke blot at holde Skole —, men ogsaa at holde Kirkevisitatser, hvortil meget faa Provster ere skikkede, medens dette navnligt i store Stifter er af megen Vigtighed; og den Sands for Lov og Orden, den Nøiagtighed og Punctlighed, som er ham eiendommelig, vil gjøre ham vel skikket til de practiske Forretninger og til at bevise Troskab i det Mindre. Men idet jeg saaledes med fuld Overbeviisning anbefaler ham til dette Embede, bør jeg tillige for Ministeriet udtale, at der hertil fra min Side knytter sig et personligt Ønske. Han er en mangeaarig Ven af mig saavel som af afdøde Stiftsprovst Paulli. Da jeg ved Paullis Bortgang har lidt et saa stort personligt Tab ogsaa i min Embedsgjerning, hvor han var mig en saa trofast Medarbejder, er det mig saameget vigtigere blandt mine nærmeste Medarbejdere (Provsterne) at have en Mand, med hvem jeg er saa nær forbunden, og i hvem jeg i flere Henseender vil kunne finde en væsentlig Støtte. Af forskjellige Grunde kunde han ikke bestemme sig til at søge Stiftsprovstiet, da dette var vacant. Men Domprovstiet er det vigtigste Embede i Stiftet næstefter Stiftsprovstiet; og det er nu mit indstændige Ønske, at han i dette maatte gives mig til Medarbejder. Jeg skulde ikke have udtalt dette personlige Ønske for Ministeriet, dersom jeg ikke var forvisset om, at min personlige Interesse i dette Tilfælde falder sammen med Sagens, og dersom jeg ikke turde forudsætte, at han paa det Hæderligste er anbefalet af *sin egen Biskop*. Men meget vilde jeg paaskjønne det som et Beviis paa Ministeriets Velvillie, dersom det maatte finde sig foranlediget til at indstille Pastor Gude til det ansøgte Embede.

Sluttelig bemærker jeg kun, at Pastor Gude, saalænge

Pensionsbyrden hviler paa Kaldet, ikke vil vinde i Indkomster, men i Forhold til sine nuværende Indkomster tabe 1000 Rdlr. om Aaret.

Sjællands Stifts Bispecontoir i Kiøbenhavn, den 7de
Marts 1866.

Allerærbødigst

H. L. Martensen.

Til

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet.

4.

1866 15. Marts. Brudstykke af Kirkeminister Th. Rosenørn Teilmanns
Forestilling¹ til Kongen om Besættelsen af Roskilde Domprovsti.

Efter hvad jeg saaledes har tilladt mig allerunderdanigst at anføre om Dr. Rørdams Qvalifikationer i Forbindelse med hans Anciennetet, maa jeg ubetinget ansee ham som den nærmeste til at komme i allernaadigst Betragtning ved Besættelsen af det her omhandlede ledige Embede. At han gaaer i sit 63 Aar, medens det 60 Aar i Regelen betragtes som den Aldersgrændse, over hvilken der ikke pleies at forundes geistlige Embedsmænd Forflyttelse, forekommer mig ikke at være afgjørende, deels er den antydede Regel ikke ubetinget, deels er Dr. Rørdam endnu, som ogsaa bemærket af Provsten, i Besiddelse af sin fulde Aands og Arbeidskraft, og af en god legemlig Helbred. Biskoppens Bemærkning om, at der til dette Embede maa ønskes en særlig som Prædikant fortrinlig begavet Mand, forekommer mig heller ikke afgjørende, thi om det ogsaa maa antages, at Dr. Rørdam ikke i Henseende til geistlig Veltalenhed indtager en udmærket Plads, kan det dog ikke betvivles, at han, som kundskabsrig og dannet Præst, besjælet af Kjærlighed til Christendom og Nidkjerhed i dens Forkyn-

¹) Forbigaaet er den vidtløftige Indledning, der væsentlig blot bestaar af et Referat af Biskoppens Indstilling. I Sagens Akter findes Koncepten til Forestillingen, skrevet med Kontorchef J. de Jonquières' Haand med ganske enkelte Rettelser af Kirkeministeren.

delse, vil ved sin Prædiken vide at tilfredsstillende Menighedens Trang til christelig Opbyggelse paa samme Tid, som hans Personlighed i hans øvrige Forhold til Menigheden vil forskaaffe ham dens Tillid og Kjærlighed. Til Provste-Embedets forsvarlige Besørgelse vil han medbringe betydelig Erfaring, Arbejdsdygtighed og Nidkjerhed, og til den geistlige Værdighed, der er forenet med Domprovstiet i Roeskilde, et anseet Navn, Lærdom og en almindelig Agtelse, der vil sikre ham en god Modtagelse saavel blandt Herredernes Præster som blandt hans Collegaer i Landemodet.

Om den af Biskop Martensen saavel som af hans egen Biskop saa fortrinlig anbefalede Sognepræst Gude maa jeg tillade mig allerunderdanigst at bemærke, at han vistnok ogsaa maa betragtes som en særdeles udmærket Geistlig, fuldkomment værdig til at beklæde det ansøgte Embede, dersom det maatte befindes, at Omstændighederne tillode at foretrække ham til samme for hans Medansøgere. Men, som ovenfor allerunderdanigst bemærket, er han af Examinationsnævnet den alleryngste af alle Ansøgerne, og navnlig tyve Aar yngre Candidat end Dr. Rørdam. Medens jeg nu med al Anerkjendelse af, at Anciennitetsprincippet ikke kan være det ubetinget afgjørende ved Besættelsen af geistlige Embeder, navnlig ikke af et Embede som det her omhandlede, dog i Almindelighed maa finde stor Betænkelighed ved at fravige samme i mine allerunderdanigste Forestillinger til Deres Majestæt om Embedsbesættelser, naar ikke særdeles Grunde anbefale saadant, saa vilde jeg med Hensyn til Besættelsen af det her foreliggende Embede ikke kunne finde nogen retfærdiggjørende Grund for mig til allerunderdanigst at tilraade Deres Majestæt at foretage en saa overordentlig Afvigelse fra det Princip, jeg i Almindelighed maa ansee for det rette, ved allerunderdanigst at indstille Sognepræst Gude fremfor en saa meget ældre Medansøger som Dr. Rørdam, der, i enhver Henseende værdig til det ansøgte Embede, derhos formeentlig ikke staaer tilbage for Gude iblandt Landets meget dygtige Præster, og

som ved sin mere udstrakte udadvendte Virksomhed vistnok har vundet et mere almindeligt Navn og en mere udbreddt Anerkjendelse i Kirken, end Sidstnævnte.

Sin anbefaling af Sognepræst Gude har Biskop Martensen derhos sluttet med Udtalelsen af sit personlige Ønske om at erholde denne med ham nøie forbundne Geistlige til sin Medarbejder i Stiftet. Saa kjært det nu vistnok vilde være mig, om jeg kunde imødekomme et saadant personligt Ønske, udtalt af Sjællands Stifts fortjente og høiagtede Biskop, saa maa jeg dog beklage, at jeg ved nærværende Leilighed ikke seer mig istand dertil. Var det Stiftsprovstiet, om hvis Besættelse der var Spørgsmaal, vilde jeg upaatvivlelig, ligesom mine Formænd i Ministeriet, ansee det for min Pligt at lægge en særdeles Vægt paa Biskoppens Ønske; thi Stiftsprovsten, der boer i samme By som Biskoppen, og der som Præst ved Stiftets Hovedkirke efter gammel Vedtægt er Biskoppens Sognepræst og Skriftefader, er hans naturlige Medarbejder i det biskoppelige Embede, og hans lovbefalede Vicarius under hans Fraværelse eller andet Forfald. Men saadanne Hensyn kunne ikke finde Anvendelse paa Domprovsten, der, medens han har Sæde i Landemodet næstefter Stiftsprovsten, iøvrigt ikke paa Embedes Vegne staaer i noget nærmere Forhold til Biskoppen, end Stiftets andre Provster, uden som Sognepræst i den By, i hvilken Landemodet holdes. Om jeg nu desuagtet ogsaa ved min allerunderdanigste Indstilling om dette Embedes Besættelse maatte finde at kunne tage Hensyn til Biskoppens Ønske, naar Valget var mellem flere Ansøgere, der i øvrigt maatte antages at staae omtrent lige nær til at komme i Betragtning, saa vil jeg derimod, saaledes som Omstændighederne her foreligge, paa ingen Maade kunne forsvare ved at forelægge Sagen for Deres Majestæt at lade Hensynet til Biskoppens personlige Ønske opveie det ubetingede Fortrin, jeg i saa høi Grad maa tillægge flere af de andre Ansøgere, og navnlig den af mig foran allerunderdanigst fremhævede.

I det jeg derfor alene tør henstille, hvilken Vægt Deres Majestæt, uagtet mine ovenanførte allerunderdanigste Bemærkninger, maatte finde at kunne tillægge Biskop Martensens Ønske med Hensyn til Besættelsen af det her omhandlede Embede, tillader jeg mig allerunderdanigst at indstille:

at Sognepræst for Hammer og Lundby Menigheder i Sjælland Doctor theologiæ Hans Christian Rørdam, Ridder af Dannebrog, maa allernaadigst beskikkes til Domprovst og Sognepræst ved Roeskilde Domkirke.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet d. 15
Marts 1866.

Allerunderdanigst

Th. Rosenørn Teilmann.

/J. de Jonquières.

Paaskrevet følgende kgl. Resolution:

Vi ville allernaadigst have Sognepræst for Hunseby Menighed i Lollands Falsters Stift, Ludvig Jacob Mendel Gude beskikket til Domprovst og Sognepræst ved Roeskilde Domkirke.

Amalienborg den 23de Marts 1866.

Christian R.

/Th. Rosenørn Teilmann.

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot er nævnte i Forbigaaende, er ikke medtagne. Især har det været nødvendigt at indskrænke sig til blot et Udvalg af de vigtigste Stednavne. Citerede Forfattere er kun opførte i Registeret, forsaavidt de af dem fremsatte Opfættelser har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre, særlige Grunde talte derfor.

- Aabenraa, 474. — Provsti, 476, 658.
- Aagaard, Jens, Pr. i Saaby, 69—70, 102. — Jens Pedersen, Byfoged i Odense, 102. — Peter, Deputeret i Danske Kancelli, 69—70, 96, 102, 119.
- Aamunde, Biskop i Stavanger, 500.
- Aarhus, 96 ff., 616 ff.
- Aastrup, Haderslev Hrd., 478.
- Abild, Lø Hrd., 476.
- Abildgaard, Peder Hersleb, Pr. ved Nicolai Kirke i Kbh., 80, 109.
- Aaborre, L. C., Skomagermester, 164.
- Absalon, Ærkebiskop i Lund, 241 ff., 503 f.
- Adalbert, Biskop i Riga, 511, 512, 514, 515, 532.
- Adler, Jacob Georg Christian, Generalsuperintendent i Slesvig-Holsten, 453 ff.
- Adsbøl, Lundtofte Hrd., 477.
- Agerholm, Christian, Rektor i Ringkøbing, 121—2.
- Ahlmann, Michael, Pr. i Tønder, 676.
- Akeleje, (Acheleye), Maria, Kommandørinde, 620.
- Akershus, 286 f.
- Albertsen, Peder, Vicekansler, 35.
- Albretsen, David, Borger i Malmø, 289.
- Alexander III, Pave, 25, 29—30, 241 f., 244 f., 247 ff., 265 ff., 284, 500, 507.
- Allerup, Aasum Hrd., 73 f., 103, 104.
- Anchersen, Søren, Prof. i Odense, 69, 101.
- Andersen, Frederik Vilhelm, Provst, Pr. i Ringsted, 687, 696, 699. — J. Oskar, Kirkehistoriker, 1 f., 281, 378—9, 405 f., 407 ff., 494, 548 ff.
- Andresen, Christian, Regimentskvartermester, siden Amtmand, 113.
- Anger, Eduard Julius, Pr. i Horslunde, 696.

- Ansgar, Ærkebiskop i Hamburg, 26.
- Arildsen, Skat, Dr. theol., 130 ff.
- Arnadottir, Valgerd, g. m. G. G. Briem, 634.
- Arndt, Johann, Generalsuperintendent i Celle, 312, 401 ff., 418, 542, 549 f., 575 f., 593.
- Arnesen, Paul, Overlærer i Slagelse, 634, 635, 636.
- Arup, Erik, Historiker, 3, 244 f., 246, 248, 251, 257, 263, 275—6.
- Asker, Biskop i Ribe, 27.
- Asmundsen, Tyge, Biskop i Lund, 293, 294—5.
- Asschenfeldt, Christof Carl Julius, Pr. i Flensborg, Superintendent, 650, 655 ff., 667 ff., 676 f., 677 f., 683.
- Asser, Ærkebiskop i Lund, 274, 275. — Domprovst i Lund, 241 f., 244 f., 256 f., 273.
- Aurifaber, Johannes, Pr. i Breslau, 301.
- Baader, Franz Benedict, Prof. i München, 138, 164.
- Baden, Gustav Ludvig, Historiker, 38, 51.
- Bagger, Hans, Biskop, 581, 585. — Lauritz Schurman, Pr. i Langaa, 621.
- Balle, Nicolai Edinger, Biskop, 65, 120, 456 ff., 459, 466 f., 470 f., 621, 622.
- Ballum, Tønder m. fl. Hrd., 32.
- Balslev, Carl Frederik, Biskop i Ribe, 673.
- Bang, Oluf Lundt, Justitiarius, 439. — Peter Georg, Minister, 639, 651.
- Bardenfleth, Carl Emil, Minister, 651, 674.
- Bartholemy, Maria Theresia, g. m. J. C. J. de Feignet, 89 f., 115.
- Bartholin, Thomas († 1690), kgl. Antikvar, 24.
- Basedow, Johann Bernhard, Prof. i Sorø, 57.
- Bast, Poul Danchel, Stiftsprovst i Kbh., 627, 634.
- Bastholm, Christian, kgl. Confessionarius, 80, 109, 452, 626.
- Bentzen, Aage, Prof., 306, 397 f.
- Bergen, 37—8, 43, 45 ff.
- Berggreen, Andreas Peter, Komponist, 152.
- Bering, Vitus, Prof., 557, 589 f.
- Bernhard af Clairvaux, Abbed, 536, 542.
- Bernstorff, Andreas Peter, Statsminister, 65, 453. — Johan Hartvig Ernst, Statsmand, 88.
- Berregaard, Else, g. m. G. W. v. Söhlenthal, 424 ff.
- Bildsøe, Poul Matthias, Biskop i Aarhus, 79, 96, 108, 118—19.
- Bille, Christian Høyer, Diplomat, 657. — Esge, Rigshofmester, 290, 291.
- Bindesbøll, Severin Claudius Wilken, Biskop over Lolland-Falster, 666, 695—6.
- Birch, Andreas, Biskop i Aarhus, 629.
- Bircherod, Jacob, Prof. i Odense, 310. — Jens, Prof., 571. — Thomas, Rektor i Odense, 69, 101.
- Birkedal, Vilhelm, Pr. i Ryslinge, 136, 177.
- Bjerre, Jens Justesen, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., 576.
- Bjerrum, Ribe Domkirkes Landsogn, 32.
- Bjørnsen, Jes Wester, Pr. i Hel-

- singør, 80, 109, 126. — Johannes, Pr. i Oksenvad, 477.
- Bloch, Hans, Stiftsprovst i Odense, 68.
- Boesen, Ulrik Sechmann, Biskop i Slesvig, 451, 481, 669, 670, 673, 676, 681, 682.
- Boisen, Peder Outzen, Biskop over Lolland-Falster, 632.
- Bonifacius, Kannik i Ribe, 29.
- Borch, Anders, Pr. i Nakskov, 75, 79, 105—6, 108.
- Borchgrevink, Henrik, Kap. ved Holmens K., 80, 109.
- Bornemann, Frederik Christian, Prof., 175, 177, 180, 183, 223. — Ingeborg Marie, 47.
- Borre, Peder, Hofagent, 113.
- Borring, Laurits Stephan, Lærer ved Landkadetakademiet, 164.
- Boye, C., Kammerjomfru, 430.
- Boysen, Jacob, Pr. i Gl. Haderslev, 474—5, 477.
- Brammer, Gerhard Peter, Biskop i Aarhus, 144, 178.
- Brandt, Carl, Kabinetssekretær, 428. — Christian, Kancellipræsident, 424 ff. — Enevold, Greve, 54, 63 ff., 93 ff., 111, 117 f., 118, 124 ff., 424—49.
- Bredal, Mads, Pr. i Vigersted, 538.
- Brederek, Ernst, Pr. i Wankendorf, 450.
- Bredsdorff, Christian Hornemann, Pr. i V. Skerninge, 636.
- Bremen, 514, 515 f.
- Briem, Gunløg Gulbrandsen, Systemmand, 634. — Johan Gunløg Gunløgson, Pr. i Gunslev, 617, 634—7.
- v. Brinken, Adolph Rudolph, Pr. i Vonsbæk, 478—9.
- Brix, Hans, Prof., 551, 553, 577, 582, 587.
- Broager, Nybøl Hrd., 476—7.
- Brochmand, Jesper, Biskop, 535.
- Brockenhuus, Frederik, Kammerjunkker, 73 f., 103. — Johan Frederik, Generalmajor, 73 f., 103, 104.
- Broder, Dekan i Ribe, 28.
- Brorson, Hans Adolph, Biskop i Ribe, 468.
- Bruun, Anders, Pr. i Harte, 621. — Bertel, Raadmand i Fredericia, 620—1. — Carl, Pr. i Sværdborg, 692. — Gye Kirstine, g. m. Jens Storm, 621. — Jens, Pr. i Taulov, 621. — Johannes Iver, Agent, 621, 622. — Niels, Pr. i Spentrup, 617, 620—3. — Søren, kgl. Landmaaler, 621.
- Brørup (Brutistorph), Malt Hrd., 30.
- Burdorf, Peter, Pr. i Itzehoe, 452.
- Bøhme, Jacob, Teosof, 177.
- Børglum, 30.
- Børup, Morten, Rektor i Aarhus, 483.
- Callisen, Christian Friedrich, Generalsuperintendent, 638, 639, 644 ff., 670.
- Carolina Mathilda, Christian VII's Dronning, 81, 110.
- Caroline Amalie, Christian VIII's Dronning, 509.
- Carstensen, Hans, Pr. i Abild, 476.
- Caspers, Andreas Jürgen Christian, Pr. i Husum, 676.
- Cassuben, Christian, Boghandler, 535, 538 ff.
- Charlotte Amalie († 1782), Prinsesse, 88, 114.
- Chemnitz, Johann Hieronymus,

- Pr. ved Garnisonskirken i Kbh., 80, 109. — Martin, Superintendent i Braunschweig, 306, 313.
- Christensen, Lauritz, Borger i Helsingør 1632, Oversætter, 537, 539 f. — Peter Vilhelm, Pr. i Tønning, 678 f., 680 f.
- Christian III, 285 f., 298. — VI, 74, 594 ff. — VII, 79, 81, 97, 110. — VIII, 639, 640, 648. — IX, 686 ff. — Carl Frederik August († 1869), Hertug af Augustenborg, 642 f. — (I), Biskop i Ribe, 27.
- Christiani, Christoph Johann Rudolph, Superintendent i Lüneburg, 452.
- Christiansen, Christian, Pr. i Medelby, 665. — C. P. O., Historiker, 17.
- Christiern II, dansk Konge, 3 f., 286—7.
- Christina, svensk Dronning, 314.
- Christopher († 1173), Prins, 499.
- Chronich, Niels Svendsen, Separatist, 576 f.
- Clausen, Henrik Georg, Stiftsprovst i Kbh., 173, 181, 636. — Henrik Nicolai, Prof., 134, 138, 139, 145 f., 162, 164, 166, 167, 173, 182, 187—8, 190, 191, 192, 193 ff., 230, 237, 636, 641, 651 f., 652 f., 662, 665, 685.
- Clod, Marcus, Pr. ved Trinitatis K. i Fredericia, 119.
- Colbiørnsen, Jacob Edvard, Prof., Højesteretsjustitiarius, 625.
- Collins, Anthony, eng. Deist, 56.
- Cramer, Johan Andreas, Prof., 82, 112, 451, 618.
- Dathe, Johann August, Prof. i Leipzig, 623.
- Daub, Carl, Prof. i Heidelberg, 161.
- Deutschmann, Casparus, kat. Pr. i Kbh., 88, 89, 115.
- Dithmer, Georg Friedrich, Pr. i Broager, 476.
- Doddridge, Philip, eng. Teolog, 63, 432.
- Dorner, Isak August, Prof. i Berlin, 659, 674, 679 f.
- Dorothea, Christian III's Dronning, 291.
- Dorpat, 517.
- Drelincourt, Charles, ref. Pr. i Paris, 88, 114.
- Ebbe, Biskop i Aarhus, (485).
- Eckernförde, 650.
- Egede, Poul Hansen, Pr. ved Vartov, 618.
- Ehrenreich, Johann Gottlob, Pr. i Bov, 682.
- Eichel, Just Valentin, Landsdommer i Odense, 102.
- Elias, Biskop i Ribe, 27—8.
- Ellermann, Johan Bengt, Major, (74), 104.
- Engelbreth, Wolf Frederik, Pr. i Lyderslev, 167.
- Engelstoft, Christian Thorning, Biskop i Odense, 660, 666.
- Ensted, Lundtofte Hrd., 475.
- Erik, den Gamle, Konge, 26. — (II) Barn, jydsk Konge, 26. — af Pommern, 519.
- Esbern Snare, 499.
- Eskil, Ærkebiskop i Lund, 28, 29 f., 241 ff., 247 ff., 499, 501 f.
- Estland, 485—533.
- v. Eulenburg, Botho Heinrich, Regeringskommisær, 650.
- Ewald, Enevold, Pr. ved Waisenhuset, 595, 596, 600 f., 605 f., 607, 612.

- Eystein Erlendsson, Ærkebiskop i Thronhjelm, 500.
- Fabricius, Hans, Pr. i Rudkøbing, 617—18. — Otto, Pr. ved Vor Frelser K. i Kbh., 617—20.
- Falbe, Johan Christian, Kammerraad, 113.
- Falck, Niels Nicolaus, Retshistoriker, 20.
- Feder, Johann Georg Heinrich, Prof. i Göttingen, 623.
- de Feignet, Joseph Carl Julien, Generalløjtnant, 115.
- Fellin (i Sakkala i Estland), 486, 492, 493, 495, 518, 523 f., 531 f.
- Fenger, Carl Emil, Prof., Politiker, 183. — Johannes Ferdinand, Pr. i Høje Taastrup, 183, 190—1, 237, 665, 672. — Peter Andreas, Pr. ved Vor Frelser K. i Kbh., 164.
- Fichte, Johann Gottlieb, Prof. i Jena, 200.
- Fischer, Jean Arnold, til Allinggaard, 627.
- Fjelstrup, Sdr. Tyrstrup Hrd., 478.
- Fleischer, Rasmus, Pr. i Ballerup, 625.
- Flensborg, 649, 663 f. — Provsti, 667 ff.
- Flor, Christian, Lektor, 638, 643, 647, 680.
- Fogh, Anna, g. m. Borgmester Hans F., 442—3.
- Fogtmann, Nicolai, Biskop i Aalborg, 166, 167, 188, 189—90.
- Forbe, William, eng. Biskop, 585.
- Forchhammer, Christopher Gottlieb Leberecht, Pr. i Skodborg, 477.
- Forster, Johann, Prof. i Wittenberg, 300 f.
- Franco, Dekan i Paris, 264.
- Frauen, Johan, kgl. Confessionarius, 596.
- Frederik V, 77, 79, 108. — VI, 75, 81, 97, 105. — VII, 685. — Arveprins, 63, 64, 79, 81, 95, 97, 110, 117, 118.
- Frederike, Hertuginde af Würtemberg, Abbedisse i Vallø, 74, 104.
- Friborg, Niels, Pr. i N. Snede, 629.
- Friederici, Ernst Ludwig, Pr. i Sønderborg, 474, 476.
- Friedlieb, Søren, Biskop i Bergen, 119.
- Friis, Anders, Kantor i Kbh., 483. — Christian Lodberg, Prof., 50. — Johan, Kansler, 291.
- Frølund, Andreas, Prof., 101.
- Fulbert, Biskop i Chartres, 259, 264 f.
- Fulco, Biskop af Estland, 499 ff.
- Fürst, Sara, g. m. S. Salomonsen, 110, 112.
- Gabbe, Abraham (siden Johannes), 83 ff., 113 f., 122—3.
- Gad, John Thomsen, Pr. i Kettinge, 694—5.
- Garding, Ejdersted Provsti, 650.
- Gellert, Christian Fürchtegott, Prof. i Leipzig, 451.
- Gerhard, Johann, Prof. i Jena, 306 ff., 555, 559, 567, 572.
- Gerhardt, Paul, Archidiaconus i Lübben, Psalmedigter, 418, 555.
- Gerner, Henrik, Stiftsprovst i Kbh., 111—12.
- Gertrud, Knud VI's Dronning, 506.
- Gibson, Edmund, eng. Biskop, 58—9, 63, 95, 118, 432.
- Gjellebøl, Jacob Elisius, Pr. i V. Skerninge, 696.

- Gjordshøj Præbende, Lund, 294, 295.
- Gjødeseu, Berthold Christian, se Ægidius.
- Gjødstrup, Jens Christensen, Pr. i He, 100, 120—1, 121.
- Gottorp Provsti, 667 ff.
- Gottschalck, Hans, Rektor i Aalborg, 633.
- Graae, Gomme Frederik August, Pr. i Idestrup, 662, 667, 673, 683, 684, 687.
- Graah, Andreas, Kancelliforvalter, 112.
- Graasten, Lundtofte Hrd., 477.
- Gram, Hans, Prof., 24, 37, 54, 72—3, 103.
- Grauer, Hieronymus, Pr. i Hjortkær, 476.
- Gregorius (de Crescentia), pavelig Legat, 32.
- Grossmann, Superintendent i Leipzig, 657.
- Grove, Emanuel Rasmus, Generalkonsul, 627.
- Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, Biskop, 136, 137 ff., 144, 145 f., 156, 162, 163, 164, 165 ff., 171 ff., 180 f., 182, 202 f., 214, 215 ff., 297 f. — Svend Hersleb, Prof., 234.
- Grønland, 618 f.
- Gude, Ludvig Jacob Mendel, Domprovst i Roskilde, 687 ff.
- Gudme, Herman Peter, Stiftsprovst i Aalborg, 621. — Karen, g. m. J. Hee, 74 f., 104. — Kirsten, g. m. Bertel Bruun, 621. — Matthias Nielsen, Pr. i S. Broby, 74, 104—5. — Niels, Pr. i Herslev, 621.
- Gunnerus, Johan Ernst, Biskop i Thronhjelm, 91, 116.
- Gyldenstjerne, Erik, Lensmand paa Akershus, 288. — Jørgen († 1551), Ærkedegn i Ribe, 291. — Mogens, Rigsraad, 286 f.
- Gøricke, Ludvig Frederik August, stud. theol., 164.
- Goethe, Johann Wolfgang, 64, 175, 200, 378.
- Göttingen, 623.
- Haderslev, Gammel, 474. — Provsti, 477.
- Hagen, Boëthius, Pr. i Odense, 77, 107—8. — Laurits Christian, Pr. i Kerteminde, 164.
- Hagerup, Eiler, Biskop i Bergen, 119. — Eiler Henning, Pr. i Solt, 667.
- v. Hahn, Karl Friedrich Ludwig, General, 656.
- Hald, Peter Tetens, Pr. i Keldby, 190.
- Halk, Haderslev Hrd., 478.
- Hall, Carl Christian, Politiker, 183.
- Hallandsfar, Peder, Vikar i Lund, 292, 293.
- Halsen, Terkild, Rektor i Saksøbing, 103.
- Hammerich, Johannes, Agent, 164. — Martin Johannes, Skolebestyrer, 175 f., 183, 222, 223. — Peter Frederik Adolph, Prof., 137, 163, 169 ff., 180 ff., 199, 214, 221—2, 230, 233, 236, 664.
- Hansen, Aleth Sophus, Pr. i Ledøje, Minister, 667, 682. — Christian, Smed i Tandslet, 641. — Hans, Rektor i Fredericia, 621. — Hans, Pr. i Fjølde, 658. — Hans Peiter, Bonde i Vigerslev, 98, 120. — Jep, Pr. i Hjortkær, Superintendent, 650, 656, 658, 666, 673, 676, 677 f. — Jørgen,

- Biskop over Als-Æro, 641 ff., 652, 663, 665, 673, 685. — Jørgen Laurits Vilhelm, Pr. i Fjellstrup, 164. — Peder, Renteskriver, 296.
- Harald Klak, dansk Konge, 26.
- Harboe, Ludvig, Biskop, 45, 64, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 91, 93, 94, 97, 107, 112, 115, 116, 119, 122 ff., 427, 439 ff., 619.
- Harbou, Andreas Paul Adolph, Departementschef, 657.
- Harhoff, Conrad Johan Christian, Byfoged i Ringsted, 655.
- Harms, Claus, Pr. i Kiel, Overkonsistorialraad, 644.
- Harmesen, Claus Christian, Student, 232.
- Harries, Heinrich Raphael, Pr. i Husum, 658.
- Harsyssel, 30.
- Hass, Ludvig Daniel, Pr. i Nibe, 164, 175, 181, 230, 236, 237.
- Hassenfeldt, Carl Frederik, Pr. i Ø. Tørslev, 164, 174.
- Hedegaard, Christian Ditlev, Højesteretsadvokat, 107.
- Hee, Anna, 76, 106. — Anna Dorothea, 76, 106. — Catharina Hedevig, g. m. D. Kirketerp, 75—6, 106. — Christen, Pr. i Sæby, 121. — Dorthe Margrethe, g. m. C. S. Westergaard, 68, 101. — Else Dorothea, g. m. A. Borch, 75, 106. — Jacob, Pr. i Ø. Hæsinge, 101. — Jens (Johannes), Biskop i Ribe, 99, 120. — Jens, Stiftsprovst i Odense, 68, 100 f., 102. — Jens, se Gjødstrup. — Jens Banson, Pr. i Korup, 98, 120. — Jens Matthias, Justitsraad, 75, 105, 119. — Jørgen, Biskop i Aarhus, 53—129, 424—49, 623. — Niels, Ridder, 99, 120. — Niels, Pr. i Harridslev, 100, 121. — Peder, Attestatus juris, 75, 105. — Peder, se Hie. — Søren, Rektor i Ringkøbing, 100, 121—2. — Søren, Amtsforsvalter i Kallundborg, 75, 105. — Thomas, Pr. i Borup, 100, 121. — Thomas, Pr. i Nysted, 58, 75, 95, 105, 118.
- Heermann, Johann, tysk Psalmedigter, 418.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Prof. i Berlin, 161, 172, 179, 182, 200.
- Heiberg, Johan Ludvig, Digter, 175, 182. — Johanne Luise, Skuespillerinde, 688. — Knud, Missionær, 596.
- Heinsen, Peter, Pr. i Brørup, 676.
- Hejls-Vejstrup, Nr. Tyrstrup Hrd., 478.
- Heldvad, Niels, kgl. Kalendario-
graf, 536.
- Helgesen, Poul, Lektor, 10.
- Helgesson, A., svensk Historiker, 249 ff.
- Hellevad, Rangstrup Hrd., 31.
- Heltzen, Eugenius Sophus Ernst, Amtmand i Aabenraa, Minister, 682.
- Helweg, Hans Friedrich, Stiftsprovst, Pr. i Købelev, 687. — Ludvig Nicolaus, Pr. i Odense, Kirkehistoriker, 595 f., 606, 607.
- Hemmingsen, Niels, Prof., 36.
- Henderson, Ebenezer, Prof. i London, 635.
- Henneberg, Niels Peter, Pr. i Lille Lyngby, 636.
- Henrik, Greve af Schwerin, 32. — Abbed i Clairvaux, 270.

- af Letland, Krønikeskriver, 495 ff., 507, 508, 512, 524, 530.
- Herberger, Valerius, Pr. i Frau-
stadt, 322—3, 376, 384.
- Herlufsholm, 70, 102, 424.
- Herresvad Kloster, 30.
- Hersleb, Ole, Pr. ved Vartov, 595.
— Peder, Biskop, 61, 114, 303.
- Hervey, James, eng. Opbyggelses-
forfatter, 432.
- Heusner, Sara Sophie Margrethe,
g. m. J. H. Larsen, 631.
- Heyne, Christian Gottlob, Prof. i
Göttingen, 623.
- Hie, Peder, Pr. til Helligaands-
kirken i Kbh., 100, 121.
- Hielmstjerne, Henrik, Justitiarius
i Højesteret, 77—8, 78, 107, 108.
- Hieronymus, Kirkefader, 329, 330
—1.
- Hildesheim, 28.
- Hjelholt, Holger, Arkivar, 638,
659, 674, 682.
- Hjerpsted, Højer Hrd., 475.
- Hjordkær, Ris Hrd., 476.
- Hjort, Victor Christian, Biskop i
Ribe, 627.
- Hjul, Peder Hansen, Pr. i Allerup,
73, 103.
- v. Hobe (Hoben), Levin Ludvig,
Generalmajor, 125, 127 f., 440,
445.
- Hofman, Hans de, Amtmand, 622.
- Hohlenberg, Matthias Hagen,
Prof., 186—7, 191.
- Hoier, Conrad, Poeta laureatus,
545.
- Holberg, Ludvig, Prof., 37, 57—8.
- Holbøl, Lundtofte Hrd., 472 ff.,
475.
- Holck, Hans, Agent, 113.
- Hollænder, Henrik Jansen, Borg-
mester i Oslo, 288(?), 289.
- Holm, Jakob, Biskop i Aalborg,
302. — Peder, Prof., 55, 82,
107, 112, 618, 619, 622. — Peter
Edvard, Historiker, 607. —
Povel, Konrektor i Odense, 107.
- Holst, Peter Nicolai, Pr. ved Tri-
nitatis K. i Kbh., 595, 596, 615.
- Holstein, Johan Ludvig, Over-
sekretær, 37 ff., 74, 104, 106—7,
597, 598.
- Homerus, se Omer.
- Honorius III, Pave, 32.
- Hoptrup, Haderslev Hrd., 478.
- Hornemann, Claus Frees, Prof.,
164, 166, 184, 186.
- Hornsyld, Ane Margarethe, 624.
— Jens, Pr. i Assens, 617,
624—6. — Rasmus, Væver i
Horsens, 624.
- Horrebow, Christian, Prof., 622.
- Horstman, Jacob (— 1486 —), Ma-
gister, 483.
- Hugenhusen (i Estland), 514.
- Husum, 496, 505.
- Hvid, Jacob Jensen, Stiftsprovst i
Kbh., 122 ff.
- Hvistendahl, Mads Jensen, resid.
Kap. ved Vor Frue K. i Kbh.,
618.
- Hoeck, Lorenz Peter, Pr. i Ensted,
475.
- Høegh-Guldberg, Ove, Statsmand,
58, 64, 96, 119, 453, 464, 469.
- Højer, Højer Hrd., 475.
- Høm, Ribe Hrd., 31.
- Høpp, Johann Paul, Overappella-
tionsretspræsident, 646—7.
- Ild, Samuel Jensen, Pr. i Udby og
Ørslev, 401, 402.
- Ingemann, Bernhard Severin, Dig-
ter, 175.
- Itzeho (Etheshow), 33.

- Iversen, Peder, Kantor i Lund, 293.
- Jacobsen, Villiam, cand. theol., 297.
- Janson, Hector Frederik, Biskop i Aarhus, 622, 623, 628.
- Jareld, Biskop i Ribe, 27.
- Jensdatter, Gertrud († 1765), (93), 117.
- Jensen, Jens Peter Georg, Pr. i Janderup, 164, 174.
- Jespersen, Peder, kgl. Confessionarius, 572.
- Jessen, Jens Jesse, Pr. i Ketterup, 107. — Johann Christian, Pr. i Stenderup, 478. — Degn i Holbøl, 473 f.
- Johannsen, Christian Gottfried Wilhelm, Amtmand i Husum, Minister, 685. — Frederik, Generallejtant, 440. — Johann Christian Gottberg, Hauptprediger ved St. Petri K. i Kbh., 173.
- Johansen, Paul, Arkivar, 517.
- de Jonquières, Jean André Frederik, Kontorchef, 660, 666, 701, 704.
- Jonsen, Jon, Pr. ved Ørfjord paa Island, 634.
- Jónsson, Steinn, Biskop i Skálholt, 309.
- Jonæsen, Søren, Pr. i Roskilde, 542.
- Juliane Marie, Frederik V's Dronning, 63, 110, 117.
- Jørgensen, Adolf Ditlev, Rigsarkivar, 243 f., 492, 498, 530, 639. — Ellen, Bibliotekar, 520, 521.
- Kaas, Frederik Christian, Admiral, 70, 102. — Hans, Kommandør, 70, 102.
- Kalkar, Christian Andreas Hermann, Pr. i Gladsakse, 641, 672—3, 687, 690, 696, 697—8.
- Kall, Abraham, Prof., 622. — Johan Christian, Prof., 82, 112, 618, 622.
- Kallundborg, 519.
- Kattrup, Henrik Peter, Pr. i Skødstrup, 625.
- Kegnæs, Als Sdr. Hrd., 477.
- Keil, Karl August Gottlieb, Prof. i Leipzig, 623.
- Kierkegaard, Michael Pedersen, Hosekræmmer, 164. — Peter Christian, Biskop i Aalborg, 183.
- Kingo, Thomas, Biskop i Odense, 305—423, 450, 451, 458, 464, 477, 548—93.
- Kirketerp, Ditlev, Købmand i Randers, Etatsraad, 76, 106.
- Kierulf, Jonas, Amanuensis, 47.
- Klinker, Johannes, Pr. i Kliplev, 475.
- Klopstock, Friedrich Gottlieb, tysk Digter, 451.
- Knud den Hellige, 497 f. — den Store, 26—7, 496, 497. — VI, 504 f. — Lavard, Hertug, 30, 282 f. — († 1260), Hertug af Reval, 32.
- Knudsdatter, Karen, g. m. C. Hee, 121.
- Knuth, Frederik Marcus († 1856), Lensgreve, Minister, 693.
- Koch, Ludvig, Pr. i Glostrup, Kirkehistoriker, 595, 606. — Peter Christian, Redaktør, 647.
- Kofoed-Hansen, Hans Peter, Stiftsprovst, Pr. i Thoreby, 664, 687.
- Kolderup-Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas, Retshistoriker, 12.
- Kolthoff, Ernst Vilhelm, Pr. ved

- Helligaandskirken i Kbh., 662, 672.
- Krag, Niels, Prof., 23.
- Kragerop, Christian Frederik, Pr. ved Frue K. i Aarhus, 164.
- Krarup, Thure, Rektor i Aarhus, 66.
- Kreidal, August, Adjunkt i Odense, 635.
- Krieger, Andreas Frederik, Prof., Minister, 641, 673.
- Krog-Meyer, Hans Wexels, Pr. i Snoldelev, 666.
- Krognos, Mourids Olsen, Lensmand, 292.
- Kroker, Ernst, Overbibliotekar i Leipzig, 301.
- Kuhre (Kuur), Severin Michael, Auktionsdirektør, Separatist, 601, 606.
- Kurland, 497.
- København, 69. — Universitet, 34 ff., 69 f., 295. — Holmens Provsti, 79 ff., 114. — Vor Frue K. 238—40. — Trinitatis K., 115—16.
- Laghi, Ærkedegn i Ribe, 31.
- Langebek, Jacob, Gehejmearkivar, 488—9.
- Larsen, Jens Henrik, Prof., Pr. i Holbæk, 617, 630—2. — Lars, Købmand i Nykøbing S., 630.
- Lassen, Axel Frederik, Læge i Fjellerup, 536. — Hans Christian, Pr. i Bogense, 667.
- Laub, Hardenack Otto Conrad, Biskop i Viborg, 177, 689.
- Laurent, Harald Anton, Pr. i Borup og Hald, 164, 170, 173, 174, 175, 181, 214, 222, 233, 234, 237.
- Laurentsen, Peder, Lektor i Malmø, 7 ff.
- Lautrup, Johann Christian, Pr. i Tyrstrup, 477.
- Leal, 490, se ogsaa Dorpat.
- Leipzig, 623.
- Lemming, Povel, Dr. phil., 237.
- Leo I, Pave, 357.
- Leofdag, Biskop i Ribe, 26, 28, 29.
- Lesz, Gottfried, Prof. i Göttingen, 623.
- Leth, Oluf Frederik, Pr. i Bjært, 478.
- Ley, Christian Siegfred, Lærer, 164, 171 f., 174, 214, 222, 230, 233, 234.
- Liebenberg, Frederik Ludvig, Litterat, 16.
- Lindberg, Jakob Christian, Pr. i Tingsted, 144 ff., 164, 168, 171, 180, 225, 231 ff., 237.
- Livland, 532, se ogsaa Estland.
- Livo, Biskop i Odense, 282.
- Lorenz, Siegmund Friedrich, Prof. i Strassburg, 94, 118.
- Lucius III, Pave, 30.
- Ludwigs, Christian, Biskop i Aalborg, 305, 374, 415 f.
- Lund, 292 ff., 482 f., 485 f., 515.
- Lund, Else Pedersdatter, g. m. Jens Hee, 68, 101. — Peder Pedersen, Byfoged i Korsør, 68, 101.
- Lundevraa, Randerup S.?, 32.
- Luther, Martin, Reformator, 20 f., 297 ff.
- Luxdorph, Bolle Willum, Kancellideputeret, 110.
- v. d. Lühe, Volrad August, Overpræsident i Kbh., 74, 104.
- Lykke, Peder, Ærkebiskop, 8.
- Lyne, Knud, Borger i Kbh. 1772, 113.

- Lyngbye, Hans Christian, Pr. i Søborg, 617, 632—4. — Jens Michelsen, Degn i Gerding, 632.
- Lyra, Nicolaus af, Bibelfortolker, 354, 355.
- Lyser (Leyser), Polycarp, Overhofpr. i Dresden, 306, 313.
- Lyø, 32.
- Løgumkloster, 28, 31.
- Løjt, Ris Hrd., 476.
- Løvenørn, Frederik, Amtmand, 622.
- Madvig, Johan Nicolai, Prof., Minister, 185, 199, 651, 659 f., 662, 665 f., 673.
- Magnussen, Finn, Gehejmearkivar, 636.
- Magnússon, Árni, Prof., 24.
- Marheineke, Philip Konrad, Prof. i Berlin, 161, 162, 181.
- Martens, Peter, Pr. i Slesvig, 673 f., 676.
- Martensen, Ane Marie, 142 ff., 212 f. — Hans Lassen, Biskop, 130—237, 650, 656—7, 658 ff., 668 ff., 687, 688 f., 690, 693, 696 ff.
- Masius, Hector Gotfred, Hofprædikant, 585.
- Maugstrup-Jægerup, Gram Hrd., 478.
- Meiners, Christoph, Prof. i Göttingen, 623.
- Meinhard, Missionær i Livland, 498.
- Melanchton, Philip, Reformator, 302, 543.
- Menardus, Dekan i Ribe, 29.
- Mentel, Johannes Daniel, Missionær i Trankebar, 94, 117—18.
- Meyer, Christian Wollesen, Pr. i Vilstrup, 451, 481.
- Meyland (Mayland), Johannes, Pr. i Fjelstrup, 475.
- Meyn, Carl August, Pr. i Rønne, 696.
- Michaelis, Johann David, Prof. i Göttingen, 623.
- Mistwin, Hertug, 510.
- Mohr, Johan, Urtekrammer i Kbh., 113.
- Molbech, Christian, Prof., Bibliotekar, 12.
- Moldenhawer, Daniel Gotthilf, Prof., Overbibliotekar, 625, 627.
- Moller, Martin, Pr. i Gørlitz, 305, 315, 320, 374 f., 382, 418, 545.
- Moltke, Adam Wilhelm, Minister, 655 f., 658. — Carl, Minister, 639, 652, 653, 675, 680, 683, 685.
- Moltken, Joachim, Boghandler, 534 ff.
- Moltrup-Bjerner, Haderslev Hrd., 478.
- Monrad, Ditlev Gothard, Biskop, 183, 641, 649. — Henrik, Pr. i S. Onsild, 620.
- Moos, Peder Hansen, Pr. i Nørre Nebel, 450, 465.
- Morsing, Christiern Torkelsen, Prof., 35.
- Morus, Samuel Friedrich Nathanaël, Prof. i Leipzig, 623.
- Munthe, Ludvig Ludvigsen, Vikar i Lund, 295.
- Mygind, Niels, Pr. i Stepping, 478.
- Müller, Hans Henrik, resid. Kap. ved Helligaands K. i Kbh., 628. — Heinrich, Superintendent i Rostock, 377 f., 405 f., 418, 590, 592. — Johannes, Historieskriver, 221—2. — Ludvig Christian, Pr. i Starup, 164, 183, 237, 662. — Otto Frederik, Naturforsker, 620. — Peter

- Erasmus, Biskop, 166, 167, 189, 190, 192, 635. — Tage, Biskop i Ribe, 617, 628—9, 638, 652. — Vilhelm, Skræddermester i Kbh., 628.
- Mynster, Jakob Peter, Biskop, 136, 142—3, 156 f., 167, 173 f., 182, 215 f., 636, 686—7.
- Münter, Balthasar, Hauptpr. ved Petri K. i Kbh., 63, 113, 118, 127 f., 439 f., 442. — Friedrich Christian Carl Heinrich, Biskop, 190, 627.
- Møller, Anna Dorthe, g. m. M. Gudme, 74, 105. — Arne, Seminarieforstander, 570 ff. — Erik Høyer, Pr. i Kølstrup, 687. — Hans, Pr. i Gudbjerg, 105. — Hans Larsen, Dr. phil., 595 f. — Jens, Prof., 166, 167—8, 188—9, 190, 191, 192, 203, 236, 597 f., 605 f., 607, 635. — Poul, Prof., Digter, 147, 179. — Rasmus, Biskop over Lolland-Falster, 167.
- v. Møsting, Johan Sigismund, Gehejmestatsminister, 477.
- Naur, Elias, Prof. i Odense, 311 ff., 385 ff.
- Neander, Johann August Wilhelm, Prof. i Berlin, 172.
- Neuchs, Johan Christopher, Rektor i Fredericia, 621.
- Neve, Peter, Gehejmeeekspeditionssekretær, 610.
- Newton, Thomas, Biskop i Bristol, 63, 432.
- Nicolai, Jeremias, Superintendent i Mengerlinghausen, Psalmedigter, 537. — Philip, Pr. i Hamburg, 539 f.
- Nicolaus (I), Biskop i Slesvig, 509, 511. — Pr. i Andst (Anstath), 28. — Missionær i Estland, 500, 501.
- Niels († 1134), Konge, 27. — af Aarhus († 1180), folkelig Helgen, 485—6.
- Nielsdatter, Maren, g. m. P. P. Lund, 101.
- Nielsen, Frederik, Pr. i Thoreby, 665, 683. — Nicolaus Johann Ernst, Pr. i Friedrichsberg, Generalsuperintendent, 644, 649 f., 655, 656, 657 f. — Villads, Pr. i Udbyneder, 585.
- Nissen, Christian Friedrich, Pr. i Kegnæs, 453. — Hans Nicolai, Vice-Borgmester i Kbh., 112. — Niels Lang, Rektor i Kbh., 144 f., 146, 231.
- Nold, Christian, Pr. i Karrebæk, 72, 103.
- Nothel (Nothold), Biskop i Ribe, 27.
- Nyborg, 77, 107.
- Nybøl, Nybøl Hrd., 477.
- Nyeborg, Marcus Salomonsen (siden Ludvig Jørgen), Tehandler i Kbh., 81 ff., 110 ff., 112, 122.
- Nørre Lyndelse, 73.
- v. Obelitz, Balthasar Gebhard, Prof., 622.
- Occo, Biskop i Slesvig, 282. — Pompeius, Købmand i Amsterdam, 484.
- Odense, 68 ff., 76, 77 ff., 108.
- Odinkar, Biskop i Ribe, 26—7.
- Okse, Eskil, Rentemester, 294. — Peder, Rigshofmester, 292.
- Olrik, Hans, Historiker, 244. — Jørgen, Historiker, 249.
- Oldsatter, Friderica († 1761), (93), 117.

- Olsen, Peder, historisk Samler, 485 ff.
- Oluf (I), Biskop i Ribe, 25, 31.
- Omer, Biskop i Ribe, 30 f.
- Opitz, Martin, Psalmedigter, 557.
- Ortved, Søren Rosbjerg, Domprovst i Roskilde, 686—7.
- Otzen, Peter, Pr. i Burg, 673, 676.
- Oxenstierna, Axel, svensk Statsmand, 314.
- Palladius, Peder, Biskop, 536.
- Paludan, Christen Hansen, Klokker ved Vor Frue K. i Kbh., 238.
- Paludan-Müller, Caspar Peter, Historiker, 529 f.
- Paulli, Just Henrik Voltelen, Stiftsprovst i Kbh., 144, 157, 661, 665, 688, 700.
- Paulsen, Paul Detlev Christian, Prof. i Kiel, 642, 650, 651 f., 653, 680, 684. — Peter, Pr. i Aabenraa, 646—7.
- Peder, Slotsskriver paa Akershus, 287—8.
- Pedersen, Christiern, Kannik i Lund, 483, 484, 519 f. — Jens, Pr. i Dalum, 411 f.
- Pelt, August Anton Ludvig, Prof. i Kiel, 680.
- Peter, Abbed i Moûtier-la-Celle, 499, 502 ff.
- Petersen, Jes, Pr. i Halk, 478. — Niels Matthias, Litteraturhistoriker, 60. — Richard, Pr. i Grevinge, 574 ff.
- Pindarus, 354, 355.
- Piper, Wilhelm Ulrich, Diakon ved St. Petri K. i Kbh., 428.
- Pjetursson, Hallgrímur, Pr. i Saurbræ, Psalmedigter, 305, 306 ff., 315 f., 320 f., 362 f., 374 f., 381 ff., 416 f.
- Planck, Gottlieb Jacob, Prof. i Göttingen, 623.
- Platner, Ernst, Prof. i Leipzig, 623.
- Plum, Frederik, Biskop i Odense, 144. — Peter Andreas, Pr. i Spjellerup, 144 f., 146, 661, 663, 666, 672.
- Podebusk, Sophie, g. m. Albert Jepsen Ravensberg, 288.
- Pontoppidan, Erik, Biskop, Prokansler, 34 ff., 58, 450, 451 f., 454, 461, 464, 468, 481, 624.
- Poscholan, Jens Jensen, Informator, 542.
- Posselt, Christian, Pr. i Løjt, 476.
- Prahl, Peter, Pr. i Vedsted, 475, 477, 478.
- Prehn, Johann Heinrich, Pr. i Sønderborg, 474.
- Prudentius, Aurelius, latinsk Digter, 543.
- Quistgaard, Jeppe, Pr. i Aagerup, 635.
- Radulf, Biskop i Ribe, 28 ff. — Ærkedegn i Ribe, 29.
- Rahbek, Knud Lyne, Prof., 160, 625.
- Rambach, August Jakob, tysk Hymnolog, 545. — Johann Jacob, Prof. i Giessen, 61.
- Ramus, Christian, Biskop i Odense, 71, 74, 78, 103, 106, 107, 108. — Jacob, Biskop i Odense, 78, 79, 108.
- Randers, 98, 119—20.
- Rantzau, Frants († 1612), til Rantzau, 539. — Schack Karl, Rigsgreve, Statsmand, 447—8.
- Rasmussen, Christian, Kordegn i Rudkøbing, 618. — Frederik Ludvig Carl, (?), Inspektor paa Borchs Kollegium, 636. — Fre-

- derikke Dorothea, g. m. V. Müller, 628.
- Reenberg, Christian, resid. Kap. ved St. Nicolai K. i Kbh., 606. — Morten, Stiftsprovst i Kbh., 303, 596.
- Regenburg, Theodor August Jes, Departementschef, 652, 653 ff., 660, 662 ff., 673, 678 f., 681, 683 f., 685.
- Rehloff, Johannes Andreas, Pr. i Aabenraa, Superintendent, 644, 649, 650, 657.
- Resen, Hans Poulsen, Biskop, 297 ff., 534—47.
- Reuss, Jeremias Friedrich, Prof., Hofprædikant, 72, 103, 595, 596, 597, 598, 600, 605 f., 607 f., 612 f.
- Reval, 32, 485, 494 f., 508, 517, 520 f., 524, 528.
- Reventlow, Cai Friedrich, Statsminister, 478.
- Ribe, 23 f.
- Riga, 509, 511, 515 ff.
- Riisbrigh, Børge, Prof., 622.
- Ringsted, 30.
- Ris, Ris Hrd., 476.
- Rist, Johann, Pr. i Wedel, Psalmedigter, 376 f., 556 ff., 588 ff.
- Ritschl, Albrecht, Prof. i Göttingen, 593.
- Roloffsen, Conrad Wilhelm, Pr. i Sommersted, 477.
- v. Rosen, Sophus Anthon Gottlieb Carl, Departementschef, 650, 652.
- Rosenkrantz, Holger, den Lærde, 16, 575. — Iver, Oversekretær, 609 f. — Jørgen († 1675), til Kjeldgaard, 16.
- Rosenstand-Goiske, Peder, Prof., 48 ff., 50, 58, 83, 90, 116, 618.
- Rosenørn-Teilmann, Christian Peder Theodor, Minister, 689, 701—4.
- Roskilde, 686—704. — Skole, 627, 630.
- Rothe, Peter Conrad, Stiftsprovst i Kbh., 688. — Tyge Jesper, Amtmand, Filosof, 625.
- Rottbøll, Christian Michael, Biskop i Viborg, 90, 116.
- Rudelbach, Andreas Gottlob, Pr. i Slagelse, 160 ff., 171, 203, 225, 661 f., 664 f., 672, 681.
- Rufinus, Tyrannius, Kirkefader, 329, 330—1.
- Rørdam, Christian Bolle, Pr. i Kinarsvig, 626. — Hans Christian, Pr. i Hammer, 2 f., 16, 17, 687 ff. — Holger Frederik, Kirkehistoriker, 2, 20, 295—6, 298 ff., 539 ff., 607 f., 610. — Peter, Pr. i Lyngby, 662. — Thomas Schatt, Pr. i Tølløse, 617, 626—8.
- Røst, Simon, Pr. i Aasted, 632.
- Saaremaa, se Øsel.
- Sakkala (i Estland), 494, 495, 511, 514.
- Sakskøbing, 71, 103.
- Salomon, Missionær i Estland, 518.
- Salomonsen, Salomon, Handelsmand, 110. Jvfr. Nyeborg.
- Sandorf, Christian, Hørkræmmer-svend, Separatist, 601, 606.
- Saubert, Johann, Pr. i Nürnberg, 304.
- Saxo Grammaticus, Historieskriver, 241 ff., 496 f., 501 f., 524.
- Schade, Rasmus Carl Julius, Pr. i Nebbelunde, 164.
- Schandorph, Sophus, Dr. phil., Forfatter, 16—17.

- Schatt, Maria Elisabeth, g. m. C. B. Rørdam, 626.
- Scheel-Plessen, Mogens Greve († 1853), 637.
- Scheller, Georg Christian, Pr. i Bloustrød, 696.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, Prof. i München, 140, 161, 177, 181, 200, 228.
- Scheuermann, Julie, g. m. Fr. Hammerich, 183.
- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst, Prof. i Berlin, 144, 148, 161, 162, 164, 172, 181, 182, 192, 195 f., 198, 200, 214, 225.
- Schleusner, Johann Friedrich, Prof. i Göttingen, 623.
- v. Schmettau, Leopold Samuel, Amtmand i Aabenraa, 476.
- Schmidt, Eschel Jespersen, Pr. i Holbøl, 472 ff.
- Schonning, Peder, Pr. i Nyborg, (77), 107.
- Schouboe, Christine, g. m. J. P. Aagaard, 102.
- Schousboe, Vilhelm Carl, Pr. i Høje-Taastrup, 696.
- Schrøder, Johan Vilhelm, Etatsraad, 597, 598.
- Schulin, Johan Sigismund, Statsmand, 597, 598.
- Schulte, Aloys, tysk Historiker, 10, 19.
- Schumacher, Andreas, Kabinetssekretær, 128.
- Schwensen, Anna Margrethe, g. m. Jørgen Hansen, 642.
- Schwollmann, Wilhelm Alexander, Hofpr. paa Gottorp, 452.
- Schanheyder, Johan Christian, Biskop i Thronhjelm, 117.
- Sehested, Jens Steen, Oberst, Digter, 556, 588, 589.
- Sevel, Søren, Konrektor i Roskilde, 627.
- Severinsen, Peder, Pr. i Bringstrup, 494, 534 f.
- Sibbern, Frederik Christian, Prof., 134, 158 ff., 173, 177 f., 201 ff., 216, 230.
- Sibrand (Sybrandus), Pr. i Ribe, 28.
- Siegfried, Biskop i Hildesheim, 259.
- Siemonsen, Lorenz, Pr. ved Frederiks tyske K. i Kbh., siden i Husby, 164, 232.
- Sigurdson, Arna, Pr. til Holt, 634.
- Simesen, Rasmus Johannes, Rektor i Flensborg, 660.
- Sindbjerg, Nørvang Hrd., 30.
- Sinding, Christian Ludvig, Pr. i Bjerregrav, 637.
- Skaar, Johannes Nilsson, norsk Biskop, 541, 542, 545 f.
- Skau, Laurids Pedersen, Politiker, 638 f.
- Skeel, Regitze Sophie Charlotte, g. m. C. Brandt, 429.
- Skodborg, Frøs Hrd., 478.
- Skriver, Jens Thomsen (Thomesøn), Kannik i Lund, 285—96.
- Slesvig, 32, 638 ff. — (Byen), 511, 528, 649.
- Snitker, Jens Peter, Adjunkt i Slagelse, 635.
- Sommersted, Gram Hrd., 478.
- Sophia Magdalena, Chr. VI's Dronning, 77.
- Spandet, Niels Møller, Assessor, 164.
- Spangenberg, August Gottlieb, herrnhutisk Biskop, 596.
- Sparre, Jacob, 292.
- Spener, Philipp Jakob, Provst i Berlin, 572, 585.

- Spittler, Ludwig Timotheus, Prof. i Göttingen, 623.
- Sponneck, Marius Sabinus Wilhelm, Kommissær, Stiftamtmand, 651.
- Steele, Richard, eng. Forfatter, 634—5.
- Steenbuch, Hans, Prof., 597, 598.
- Steenstrup, Johannes, Historiker, 275. — Mathias Georg Gotthilf, Forfatter, 191.
- Steffens, Henrich, Prof. i Berlin, 147 ff., 172, 177, 199.
- Steinmetz, Johann Adam, Generalsuperintendent i Magdeburg, 614.
- v. Stemann, Augusta, 654—5. — Poul Christian, Gehejmestatsminister, 653 ff.
- Stenderup, Nr. Tyrstrup Hrd., 478.
- Stensen, Niels, Marsk, 519.
- Stephan, Ærkebiskop i Upsala, 29. — Biskop i Ribe, 25, 30.
- Stephanius, Stephan, Prof. i Sorø, 24.
- Stephensen, Jørgen, Pr. i Broager, 676.
- Stepping-Frørup, Sdr. Tyrstrup Hrd., 478.
- Stern, Christiana, 88, 115.
- Sthen, Hans Christensen, Pr. i Helsingør, 544.
- Stolberg, Christian Ernst, Greve af Wernigerode, 595, 596, 605, 612, 613 ff.
- Storm, Jens, Pr. i Smidstrup, 621.
- Strauss, David Friedrich, Prof. i Zürich, 140 f.
- Struensee, Johann Friedrich, Statsmand, 62 f., 83, 90 ff., 113, 116 ff., 127 f., 439 f.
- Studsgaard, Christian Beverlin, Biskop i Aalborg, 119.
- v. Stöcken, Gerhard Christian, Generalmajor, 86 ff., 114.
- Støedt, Oluf, Pr. i Gudbjerg, 107.
- Suhm, Peter Frederik, Historiker, 82, 112 f., 625.
- Sunesen, Andreas, Ærkebiskop, 486, 495 f., 507 ff., 513 ff., 523 f., 532.
- Svane, Hans, Rektor i Nyborg, 618.
- Svanning, Hans, kgl. Historiograf, 522—3.
- Svend Estridsen, 497.
- v. Söhlenthal, Georg Wilhelm, Administrator, 428.
- Sønderborg, 474. — Provsti, 476 f.
- Tauber, Johan Henrik, Prof., Rektor i Roskilde, 625, 627, 630.
- Teilman, Peter, Pr. i Tostrup, 627.
- Terpager, Peder, Lektor i Ribe, 26.
- Tetens, Stephan, Biskop over Als-Ærø, 638, 640—1, 642, 643.
- Theodorik, Biskop i Estland, 512 ff., 531.
- Thomesen, Hans, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., Psalmedigter, 450, 534 f.
- Thomsen (Thomesson), Jens, se Skriver.
- Thorlacius, Børge, Prof., 636.
- Thott, Otto, Statsmand, 79, 88, 107, 108—9, 122.
- Thuro, Biskop i Ribe, 27.
- Tidemand, Ole, Biskop i Bergen, 45—6, 51.
- Tillisch, Frederik Ferdinand, Kabinetssekretær, Minister, 650, 653, 655 f., 658 ff., 661, 685.
- Tindal, Matthew, eng. Deist, 56.
- Toland, John, eng. Deist, 56.
- Tolstrup, Johan Carl Vilhelm, Pr. i Roskilde, 689.

- Torm, Hans, Bankkasserer, 684.
 Torsø (i Skaane), 289.
 Treschow, Herman, Pr. ved Garnisonskirken i Kbh., 80, 109. — Niels, Prof., 625.
 Troelsen, Tuve, Borger i Malmø, 289.
 Trolle, Børge († 1571), til Lillø, 292. — Peder, Pr. i Verninge, 79, 108.
 Tryde, Eggert Christopher, Stiftsprovst i Kbh., 661.
 Tuke, Provst i Ribe, 30.
 Tunold, Solveig, Bibliotekar, 588 f.
 Tuvo, Biskop i Ribe, 25, 31 ff.
 Twesten, August Detlev Christian, Prof. i Berlin, 181.
 Tvis Kloster, 30.
 Tybring, Hans Henrik, Holmens Provst, 80, 109, 113.
 Tønder, 32, 474, 650. — Provsti, 476 ff.
 Tønning, 649.
 Urne, Aksel, Rigskansler, 294.
 Ursin, Else Cathrine, g. m. Hans Fabricius, 618. — Lars Christopher, Pr. i Lindelse, 618.
 Wackernagel, Philipp, tysk Hymnolog, 545.
 Wadskiær, Christian Frederik, Prof., 622.
 Val, Biskop i Ribe, 27.
 Valdemar den Store, 28, 30, 241 f., 255 f., 528. — Sej, 31, 32, 485 ff., 510 ff., 519 f., 532. — († 1231), Hertug, 32.
 Walkendorf, Erik, Ærkebiskop i Throndhjem, 483—4.
 Walter, Ærkedegn i Ribe, 29, 30, 31.
 Walther, Johann, tysk Kapelmester, 538, 540.
 Wandal, Hans, Biskop over Sjællands Stift, 399, 400, 402. — Hans, Prof., 581.
 v. d. Veckenen, Francisca Felicitas, g. m. G. C. v. Støcken, 86 ff., 114, 115—16.
 Vedel, Anders Sørensen, Historiker, 23 f., 26, 487, 519.
 Vedsted, Gram Hrd., 478.
 Wegener, Caspar Frederik, Gehejmearkivar, 655, 662 ff., 685.
 Weibull, Curt, svensk Historiker, 245 f., 247 ff., 257 ff., 263 ff., 275. — Lauritz, svensk Historiker, 246, 274 f.
 Werliin, Christian, Pr. i Ferslev, 616.
 Westergaard, Christen Schaarup, Pr. i Vigerslev, 68, 101. — (Westengaard), Hans, Justitsraad, 113.
 Vesum, Bara Hrd., Skaane, 294.
 Wiberg, Sophus Vilhelm, Pr. i Jordløse, 67.
 Viborg, 28.
 Wicardus, Prior i Ribe, 28.
 Vidalin, Jón, Biskop i Skálholt, 308 ff., 395 f., 408, 413.
 Wierland (i Estland), 517.
 Vilmér, Jacob, Handelsmand i Kbh., 83, 113.
 Vilhelm, Abbed i Æbelholdt, 279.
 Vilstrup, Haderslev Hrd., 478.
 Wiltman, Friderich, Underofficer, (93), 117.
 Vincentius, Kapellan i Ribe, 28 f.
 Windekilde, Niels Pedersen, Pr. i N. Lyndelse, 73, 103.
 Withusen, Thomas Christian Ernst, Rektor i Slagelse, 635.
 Vitskøl, 30.
 Vogelius, Frantz, Pr. i Frederikshald, 114.

- Wolf, Niels Giessing, Pr. ved Hel-
ligaandsk. i Kbh., 143.
- Wolff, Johan Andreas, Pr. i Rise,
658.
- Wolkersen, Abraham, Pr. til Chri-
stians Plejehus i Kbh., 80, 109.
- Vollquardsen, Konrektor i Haders-
lev, 642.
- Volquardts, Hans Andreas Fried-
rich Christian, Pr. i Flensborg,
649, 650.
- Voltaire, fransk Filosof, 82, 110 f.,
428.
- Vonsbæk, Haderslev Hrd., 478—9.
- Woolston, Thomas, eng. Deist,
56.
- Worm, Christen, Biskop, 594 f.,
597, 598, 599, 612.
- Vormordsen, Frants, Biskop i
Lund, 298—9.
- Wulf, Hans, Provst i Haderslev,
20.
- Wøldike, Hans, Pr. i Odense, 71,
102. — Marcus, Prof., 54, 72,
103, 597, 598, 612.
- Zeuthen, Frederik Ludvig Bang,
Pr. i Fredericia, 172, 175, 177,
180 f., 182, 223.
- Ziege, Ane Dorthé, g. m. Otto
Fabricius, 619—20. — Sigvard
Jørgen, Kaptajn, 619.
- Ziemer, Thomas, Raadmand i
Kbh., 113.
- Zinzendorf, Nicolaus Ludwig, Gre-
ve af, 594 f., 614, 615.
- .Egidius, Berthold Christian, Pr. i
Varnæs, 451 f., 458 f., 477, 601.
- Ødis, Nr. Tyrstrup Hrd., 478.
- Oehlenschläger, Adam, Digter, 152,
158, 160, 229.
- Øland, 499.
- Ørsted, Anders Sandøe, Stats-
mand, Retslærd, 200, 639. —
Hans Christian, Fysiker, 134,
199—200, 228.
- Øsel, 509, 524.
- Østergaard, Christen Christensen,
Pr. i Husby, 230, 236.

Rettelser.

- S. 190 L. 3 f. n. V. P. Hald, læs P. T. Hald.
S. 301 L. 16 f. o. Gustav Kroker, læs Ernst Kroker.
-